T.C.
GALATASARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

KAMU HUKUKU ANABİLİMDALI

DOĞANIN HAKLARI: ÇEVRE HUKUKUNA ALTERNATİF BİR KURAM

DOKTORA TEZİ

Evrim DURMAZ AKSU

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Zeynep Özlem ÜSKÜL ENGİN

Ağustos 2022

Önsöz

Ekolojik krizler sıklaşıyor, ekosistemler ve doğal varlıklar her gün yok ediliyor. Böyle bir dönemde, yaşamak için doğaya bağımlı olan insanın, yaşayabildiği tek ortam olan yeryüzündeki tahribattan fiziksel ve psikolojik olarak etkilenmemesi mümkün değil. Hem insan ve doğanın bir parçası kimliğimle, hem de hukukçu sorumluluğumla yeryüzünün yok oluşuna ayak diremek, denenmemiş yolları denemek için bu çalışmayı yaptım. Çalışma süresince motivasyonum ne yazık ki tehditlerin güncel ve acil olması nedeniyle hep yüksek kaldı. Ama dünyanın güzelliği ve biricikliği ile her yerdeki ekoloji mücadeleleri de umudumun azalmasına engel oldu. Umutsuz olsam, bu tezi yazamazdım.

Doğanın hakları konulu doktora tezim olan bu çalışmayı Galatasaray Üniversitesi Kamu Hukuku Doktora Programında yazdım. Öncelikle Doğa ve Hukuk dersi ve ekoloji alanındaki eserleriyle hukukta doğa koruma üzerine çalışma konusunda bizlere alan açan ve bu tezin yazılma sürecini sabırla destekleyen danışmanım Prof. Zeynep Özlem Üskül Engin'e, her zaman bilimsel ve mesleki desteğini hissettiğimiz Prof. Dr. Rıdvan Akın'a, görüşleriyle tezimi zenginleştiren Prof. Dr. Oktay Uygun'a, birlikte çalışmaktan onur duyduğum, tez sürecimde desteklerini sunan Doç. Dr. Birden Güngören Bulgan'a,

Mesleki dayanışmaları ve dostluklarıyla yanımda olup yüklerimi hafifleten arkadaşlarım Dr. Duygu Hatipoğlu Aydın, Dr. Gonca Erol, Mustafa Doğukan Alabacak, Dolunay Çörek, Betül Karagedik, Doğa Can Oruçoğlu ve Emel Türker Alpay'a teşekkür ederim.

Çocukluğumuz boyunca açan bir çiçeğe, toprağın bereketine, ağaçların güzelliğine dikkatimizi çeken annem ve babam olmasa doğa sevgim, dolayısıyla bu konuda bir çalışmam da olmazdı. Tez sürecinde sabırları ve destekleriyle çalışmamı mümkün kılan eşim Bektaş Aksu, annem Huriye Durmaz, babam Adil Durmaz, kardeşlerim Ezgi Durmaz Kocakaplan ve Deniz Kocakaplan'a; tezimin son bölümünü yazarken karnımda bana eşlik eden, yaşanır bir dünya bırakmak istediğim oğlum Ege'ye ve tezle ilgili araştırma yaptıkça kendisine ilişkin görüşlerimin değiştiği kedimiz Ponçik'e de teşekkür ederim.

En büyük teşekkürü, ülkemizde ve yeryüzünün her yerinde imkânsızlıklara ve her türlü şiddete rağmen akarsuları, ormanları, toprağı, tohumları, göçmen kuşları, sayıları azalmış kurtları, yüzlerce yıllık zeytinleri korumak için mücadele eden köylülere, kadınlara, hukukçulara ve yaşam savunucularına sunmak istiyorum. Mücadelelerine küçük bir katkı yapabilirsem ne mutlu bana.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ ..... İİ
İÇİNDEKİLER ..... İV
KISALTMALAR ..... Vİİ
RÉSUMÉ ..... Vİİİ
ABSTRACT ..... Xİİİ
ÖZET ..... XVİİ
GİRİŞ 1
BİRİNCİ BÖLÜM: MODERN HUKUKUN DOĞA YAKLAŞIMINI ŞEKİLLENDİREN ETMENLER 7
1. İNSAN-DOĞA İLİŞKİSİNDE İNSANMERKEZCİLİĞİN VE İKİCİLİĞİN ETKİSİ 7
1.1. Doğadan Koparak İnsan Olmak 11
1.1.1. Tarım Öncesi İnsanın Tarihi: Doğayla İç İçelik 12
1.1.2. Tarım ve Doğanın Dönüşümü 17
1.1.3. Doğanın Anlamlandırılması 24
1.1.4. Besleyen Anne Olarak Doğa 26
1.1.5. Düşman Olarak Doğa ve Kahramanlık Öyküleri 29
1.2. Bütüncül Kozmolojiden Bölünmüş Düşünceye: İlk Çağ 35
1.2.1. İnsan Odaklı Felsefeye Giriş: Sofistler 37
1.2.2. İki Evren: Platon 39
1.2.3. Hiyerarşilere Doğru: Aristoteles 41
1.2.4. Stoacıların İçkinci Öğretisi 44
1.3. Roma'dan Orta Çağ'a: Felsefeden Teolojiye 48
1.3.1. Kusurlu Doğa: Augustinus 50
1.3.2. Kutsal Bölünmüşlük: Orta Çağ 52
1.3.3. Aklın Önem Kazanması: Aquinolu Thomas 56
1.3.4. Felsefeden Doğa Bilimlerine: Ockhamlı William 59
2. EKONOMİK İLİŞKİLERİN BELİRLEYİCİLİK KAZANMASI 60
2.1. Fethedilen ve Makineleştirilen Dünya: Yeni Çağ 61
2.1.1. Reform ve Rönesans Hareketleri 63
2.1.2. Bilimsel Gelişmeler: Doğayı Kontrol Etmeye Doğru 65
2.1.3. Ütopik Bilim: Bacon 69
2.1.4. Zihin-Beden Bölünmesi: Descartes 73
2.1.5. Konuşan ve Konuşamayan Varlıklar: Hobbes 76
2.2. Modernite: Aklın ve Metanın Egemenliği 79
2.2.1. Aydınlanma Çağı 80
2.2.2. Özel Mülkiyetin Teorisyeni: Locke 83
2.2.3. Doğal ve Toplumsal Eşitsizlikler: Rousseau 87
2.3. Sermaye İçin Doğaya Karşı Büyüme 91
2.3.1. Kapitalizmin Doğuşu ve Sanayi Devrimi 91
2.3.2. Kapitalizm-Doğa İlişkisi 95
2.3.3. Liberal İktisat Teorilerinde Doğa: Adam Smith 100
2.3.4. Kapitalizmin Doğuşu ve Doğa Algısındaki Dönüşüm 103
2.3.5. Pozitivizm 107
2.3.6. Kalkınma: 20. Yüzyıl 110
2.3.7. Neoliberalizm: Şirketlerin Egemenliği 115

3. ÇEVRE HUKUKUNUN DOĞAYLA İLİŞKİSİ 126
3.1. Çevre Hukukunun Tarihsel Gelişimi 127
3.2. Çevre Hukukunun Nitelikleri 133
3.2.1. Çevre Hukukunun Etkisizliği 133
3.2.2. Şirketlerin Hukuku 136
3.2.3. Özel Mülkiyeti Koruma Amacı 139
3.2.4. Kirleten Öder İlkesinin Yaptırımsızlığı 142
3.2.5. Ekosistemlerin Kavranışı 144
3.3. Değerlendirme 148

İKİNCİ BÖLÜM: DOĞANIN HAKLARI 155

1. HAK DÜŞÜNCESİNİN TARİHİ 155
1.1. Hak Düşüncesinin İlk Örnekleri 160
1.2. Topluluk Haklarından Bireysel Haklara 165
1.3. Sözleşmeler ve Modern Hak Kavramı 170
1.4. Devrimler ve Evrensel Haklar 176
2. BATI DÜŞÜNCESİNDE DOĞANIN HAKLARI KAVRAMININ GELİŞİMİ 181
2.1. Doğu Kültürlerinde Doğaya Bakış 182
2.2. Doğa Bilimlerindeki Gelişmeler 188
2.3. Hayvanları Tanımak ve Hayvan Hakları 191
2.4. Bitkilerin Değişen İmajı 198
2.5. Ağ Olarak Dünya 204
2.6. Doğanın Haklarının Teorisyenleri 212
3. HUKUK UYGULAMASINDA DOĞANIN HAKLARI 220
3.1. Latin Amerika'da Doğanın Hakları 221
3.1.1. Sömürgeciliğin Yıkım Mirası 221
3.1.2. Latin Amerika'nın Yerli Halklarında Doğa Kavramı 226
3.1.3. Çevresel Anayasalcılık 233
3.1.4. Ekvador'da Doğanın Hakları 236
3.1.4.1. Ekvador Tarihi ve Doğa-İnsan İlişkisi 237
3.1.4.2. Ekvador Anayasası'nda Doğanın Hakları (2008) 241
3.1.4.3. 2008 Anayasası'nın Yürürlüğe Girmesinden Sonra Yaşanan Gelişmeler 247
3.1.4.4. Ekvador'da Doğanın Haklarıyla İlgili Mahkeme Kararları 250
3.1.5. Bolivya'da Doğanın Hakları 258
3.1.5.1. Bolivya Tarihi ve Doğa Ana Düşüncesi 258
3.1.5.2. Bolivya Anayasası'nda Doğa Koruma Düzenlemeleri (2009) 263
3.1.5.3. Doğa Ana Konferansı ve Beyannamesi 269
3.1.5.4. Bolivya'da Doğanın Haklarıyla İlgili Yasalar 272
3.1.6. Kolombiya'da Nehir ve Amazon Havzası Kararları 277
3.1.7. Meksika Anayasalarında Doğanın Hakları 282
3.1.8. Arjantin'de Doğanın Hakları Gelişmeleri 284
3.1.9. Brezilya'da Belediye Düzenlemeleri 285
3.1.10. Peru'da Suların ve Doğanın Hakları 286
3.1.11. Panama'da Doğanın Hakları Düzenlemeleri 289
3.2. Doğanın Haklarıyla İlgili Farklı Ülkelerdeki Düzenlemeler 289
3.2.1. Yeni Zelanda 290
3.2.1.1. Yeni Zelanda Tarihi 290
3.2.1.2. Maorilerin Doğayla İlişkileri 294
3.2.1.3. Yeni Zelanda'da Doğanın Hakları 297
3.2.2. Avustralya'da Doğanın Hakları Düzenlemeleri 303

3.2.3. Kanada'da Doğanın Haklarında Yerli Halkların Etkisi 305
3.2.4. ABD'de Doğanın Hakları Düzenlemeleri 308
3.2.5. Hindistan Ganj ve Yamuna Nehirleri Kararı 317
3.2.6. Bangladeş Turag Nehri Kararı 321
3.2.7. Uganda Çevre Yasasında Doğanın Hakları 323
3.2.8. Nijerya'da Nehir Hakları 324
3.2.9. Fransa'da Doğanın Hakları Gelişmeleri 324
3.2.10. Hollanda Wadden Denizi'nin Hakları 325
3.2.11. İrlanda Şehir Konseyi Kararları 326
3.3. Doğanın Hakları Mahkemesi 327
3.4. Doğanın Hakları Hareketinde Diğer Gelişmeler 332
3.5. Değerlendirme 333

SONUÇ 341

ÖZGEÇMİŞ 355

KAYNAKÇA 356

KİTAPLAR 356
MAKALELER VE KİTAP BÖLÜMLERİ 377
İNTERNET SİTELERİ 393

KISALTMALAR

ABD : Amerika Birleşik Devletleri
A.G.E. : Adı geçen eser
AGRA : Afrika Yeşil Devrimi İttifakı
BKNZ : Bakınız
BM : Birleşmiş Milletler
CONNAI : Ekvador Yerli Uluslar Konfederasyonu (Confederación de Nacionalidades Indígenas del Ecuador)
ÇEV. : Çeviren
DNA : Deoksiribo nükleik asit
ED. : Editör
EPA : ABD Çevre Koruma Ajansı (Environmental Protection Agency)
GARN : Doğanın Hakları için Küresel İttifak (Global Alliance for the Rights of Nature)
GDO : Genetiği Değiştirilmiş Organizma
GSMH : Gayrisafi Milli Hasıla
M.Ö. : Milattan Önce
M.S. : Milattan Sonra
S. : Sayfa
SS. : Sayfalar
UNESCO : Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü
WWF : Dünya Doğayı Koruma Vakfı (World Wildlife Fund)
YAY. HAZ : Yayına Hazırlayan

Résumé

D'une part, les crises écologiques provoquées par l'homme ont le potentiel de détruire la vie sur terre, et entraînent beaucoup de problèmes concernant la santé, l'économie et l'égalité sociale; d'autre part la conscience écologique se soulève. Ces derniers remettent la question sur la protection de la nature en cause. Le fait que le droit environnemental et le droit moderne en général ne sont pas capables de protéger la nature à cause de ses caractères anthropocentriques et économie-centriques et que son incapacité d'éliminer des crises et des menaces écologiques nous procuraient une critique du droit. Les droits de la nature qui se manifesta comme une compréhension alternative sur la protection de la nature fondée sur la culture des populations autochtones dans plusieurs pays et d'autre part comme un criticisme écologique signifie la reconnaissance des êtres naturels ou de la nature dans son ensemble en tant que porteurs de plusieurs droits dans un ordre légal. Des codes prémodernes lesquels régulent seulement certains groupes sociaux qui possèdent des privilèges aux lois modernes par lesquelles chacun est le titulaire des droits, le concept de droit transformait, élargissait, fortifiait et devenait concret constamment par le moyen d'à la fois l'effort des juristes et des luttes sociales. Récemment, les droits des animaux étaient discutés et reconnus dans beaucoup de pays. Quant aux droits de la nature, c'est d'accepter que les écosystèmes, qui sont considères comme inertes, comme au service de l'être humain, remplaçables, changeables pour les raisons économiques, possèdent leurs valeurs propres, à part des bénéfices ; donc qui pourraient être protégés en tant que titulaire des droits. Les structures sociales et les systèmes juridiques fondés sur l'anthropocentrisme de la tradition philosophique occidentale et la destruction de nature par le système économique moderne se préparent à changer radicalement à travers l'idée sur les droits de la nature. Les droits de la nature représentent une transformation philosophique ainsi que juridique et un mouvement environnemental. Cette thèse porte sur les causes d'inefficacité du droit moderne en la protection de la nature et sur le concept des droits de la nature et son application à la loi.

La raison principale qui rend les droits de la nature un sujet d'actualité est l'inefficacité du droit moderne sur la protection de la nature. C'est pourquoi, la première partie de la thèse se concentre sur les facteurs qui forment des approches du droit moderne sur la nature. Droit, comme des autres institutions sociales, est une issue de l'histoire humaine. L'anthropocentrisme et l'économie–centrisme, deux caractéristiques fondamentales de l'inefficacité du droit en la protection de la nature se manifesta également dans l'histoire. Le premier chapitre de la partie première est consacré à l'aliénation humaine devant la nature du commencement d'évolution humaine aux découvertes géographiques. Ce chapitre explique historiquement et philosophiquement la séparation d'humain de la nature et la trivialisation des êtres naturels en raison du point de vue hiérarchique. L'humanité vécut en tant que communautés chasseurs-cueilleurs pour la plupart de l'histoire et se vit comme une partie de la nature. Avec la transition de la société agricole, l'obtention des produits surplus et la fondation des inégalités sociales, donc la séparation de la nature commença et le sentiment de dominer la nature devint graduellement dominant. Les mythes étaient désormais transformés. Pour que la source principale de l'anthropocentrisme dans le droit soit l'histoire occidentale philosophique et sociale, le chapitre prochain est consacré à la pensée occidentale. Alors que la philosophie ionienne se concentra sur l'univers et la nature, depuis Sophistes le focus de la philosophie du grec ancien fut l'humanité. Tandis que Platon, l'un des penseurs importants de la philosophie occidentale transitionna au dualisme par le moyen de la théorie des idées, Aristote classifia les êtres hiérarchiquement et mit l'être humain au

sommet. Stoïques firent référence à la nature dans leur discours afin de former une base pour leur philosophie morale. Au Moyen Âge, un anthropocentrisme relatif et une hiérarchie fut consolidé à travers la tradition judéo-chrétienne. Malgré l'existence des pratiques telles que le procès d'animaux ; les végétaux, les animaux et la nature en général fut vu comme les êtres inférieurs sans âme sous l'influence des penseurs tels que St. Paul et St. Augustin. Bien que le Moyen Âge ait été anthropocentrique, cette attitude fut limitée, par l'accentuation sur l'intelligence chez St. Thomas d'Aquin et par les thèses scientifiques chez William d'Ockham cette sorte de pensé commença à faiblir, or la mentalité que la nature est opposée et inférieure à la structure sociale demeura.

De la diffusion des structures sociales et économiques de la féodalité au Moyen Âge et de la naissance du capitalisme à aujourd'hui les relations économiques devenait plus importantes que jamais dans chaque aspect de la vie sociale. C'est pourquoi, le deuxième chapitre de la partie première est consacré aux développements qui prenaient place depuis ce période. D'une part, la Réforme et la Renaissance facilitèrent l'affranchissement des peuples de l'Église, d'autre part donnèrent le fondement légitime pour élargir la portée des actions de la bourgeoisie commerciale. Au Nouvel Âge, l'accentuation sur les potentiels humains de conquérir le monde fut reflétée aux domaines de la science et de la technologie et plusieurs inventions mathématiques et astronomiques émergèrent. Outre, la compréhension holistique du monde fut abandonnée et la perspective qui conçoit le monde comme une machine laquelle pourrait être démontée et contrôlée par l'homme devint dominante à travers ces développements. Francis Bacon posa le fondement intellectuel de la légitimation de la domination humaine sur le monde. Descartes, à son tour, à travers sa philosophie dualiste ouvra le chemin pour le concept de nature-machine en abandonnant le concept hiérarchique de la nature. Les influences de tous les deux penseurs continuèrent pendant les siècles. À la différence des penseurs précédents, Hobbes considéra les animaux comme les êtres semblables aux humains, mais il accentua la différence à propos de l'usage de langage entre eux. L'Âge de Lumières mit en relief que les êtres humains étaient intelligents et libres. Cependant il manqua le fait que l'humain était aussi une partie de la nature et recréa la relation dominante. La théorie de la dimension économique de cette relation nature-humain fut présentée par Locke. Il expliqua que les êtres humains devraient aller partout dans le monde et se servir de la nature, qu'ils pouvaient également transformer les êtres naturels aux propriétés par le travail. Bien que Rousseau ait critiqué la civilisation et loué la nature, il souligna également la différence entre les hommes et les animaux. Son intention ne fut jamais un criticisme écologique.

Le capitalisme décrit à partir de la partie 2.3., transformait radicalement la relation entre les hommes et la nature ; de même que la révolution agricole avait le fait auparavant. Notamment, la transition de la société agricole à la société industrielle par le moyen de la Révolution Industrielle suscitait la compréhension de la nature comme une source des matérielles brutes et le domaine d'élimination des déchets. Dégradations environnementales augmentaient et la marchandisation des êtres naturels suscitait un changement permanant dans la perception humaine. Les économistes libérales, tel qu'Adam Smith, décrivirent la nature comme une réserve infinie des ressources pour l'économie. Dans l'époque capitaliste, la nature est évaluée comme la somme des êtres inertes qu'est regardée de loin, ne possède aucune valeur intrinsèque, dont la fonctionnalité pourrait être intervenue, qui pourrait divisée en parties. L'un des mouvements les plus importants de cette époque de l'industrialisation précoce,

positivisme voit la nature comme un tas d'objets et l'humanité va constamment de l'avant en les utilisant. L'un des réflexions du progressisme était les politiques du développement qu'étaient implémentées dans les pays en voie de développement, surtout dans le 20ième siècle. Par conséquent, les êtres naturels étaient détruits au nom d'industrie et des intérêts des pays en voie de développement. Après les crises des années 1970, le capitalisme changea sa version vieille laquelle contint le déterminisme plus strict et le monde céda au néolibéralisme qui veut dire l'économie irrégulière du marché et la dominance des corporations. À l'âge du néolibéralisme, ces corporations internationales peuvent prendre les êtres naturels en contrôle n'importe où dans le monde et y laisser des écosystèmes dévastés et l'accroissement de l'inégalité sociale. La nature est sous les menaces nouvelles et globales, telles que les organismes génétiquement modifiés, la monoculture, les crises climatiques et l'extinction des êtres naturels.

Le troisième chapitre de la partie première est consacré au droit de l'environnement qui soulève des besoins de lutter contre la destruction écologique et des crises qui devenaient plus fréquente depuis le 21ième siècle. Le droit de l'environnement est une branche du droit qui se manifesta par le moyen de l'appréhension que les ressources de la nature ne sont pas infinies et ainsi que les crises menacent la santé humaine et les activités économiques et aussi à travers l'augmentation de la conscience écologique. Son objectif est de réguler les relations entre les hommes et la nature et à l'aide des droits environnementaux, d'assurer que l'environnement est protégé dans une certaine mesure. Cependant, le droit de l'environnement ne peut pas procurer une protection suffisamment effective au sein d'un cadre anthropocentrique et économie-centrique. Les raisons de cette ineffectivité sont surtout le retire du droit environnemental devant les activités des corporations et l'insignifiance des êtres naturels lors qu'il s'agit du droit des propriétés privées, le dysfonctionnent du principe pollueur-payeur et le manque général, qui se place dans le droit, sur le saisissement de l'importance des écosystèmes en tant que les systèmes intégraux, indispensables et holistiques.

Dans la deuxième partie de la thèse présente, les droits de la nature sont discutés. Il s'agit d'un mouvement qui gagne l'importance à cause de l'ineffectivité du droit en protection de la nature et du criticisme sur la perception de la nature dans la pensée occidentale. L'idée, qui prend les êtres non-humains comme les sujets des droits, est une issue de transformation historique du concept de droit. Conformément au développent du concept de droit qu'était examiné dans la premier chapitre de la deuxième partie ; alors que les premières traces du droit furent présentées dans les sociétés prémodernes, certains peuples furent exclus de sa définition. La transformation du concept de droit n'arrêta pas avec la reconnaissance des droits universaux. Les développements technologiques, génétiques, culturels, sociaux et économiques élargit la portée et le contenu du droit. Récemment, les droits des animaux commencèrent à être discuter ; or les changements écologiques nous montrèrent que cela n'était pas un dernier avancement, de cette manière les droits de nature se manifesta. Comme il s'agissait d'être expliqué dans la deuxième partie ; le mis en cause de l'anthropocentrisme des institutions occidentales sous les influences des cultures orientales, les développements dans les sciences naturelles qui changèrent la physique classique et l'appréhension des êtres vivants furent effective dans l'émergence des droits de la nature, surtout dans les sociétés occidentales. Lors que les relations quotidiennes avec les animaux développèrent, les études montrant l'intelligence et la sensitivité des animaux furent réalisées. Ensuite, le fait que les

végétaux ont une intelligence unique fut découvert. En plus de la destruction des écosystèmes, ces développements scientifiques se révélèrent que le monde ne pourrait plus être envisagé comme une machine qu'est susceptible d'être démontée. Chaque être vivant, y compris des êtres humains, peut survivre en vivant dans l'écosystème avec les relations interdépendantes, et le terre ressemble à un réseau dans ce sens. L'hypothèse *Gaia,* créé par Lovelock changea la vision vieille du monde et procura aux humains d'être accepté encore comme une partie de la nature après les milliers années. Tous ces développements nous dirigèrent à discussion première sur les droits de la nature dans l'article de Christopher Stone qui date de 1972, et cette appréhension des droits de la nature fut fortifiée et soutenue par les divers juristes.

Le troisième chapitre de la deuxième partie est consacré aux droits de la nature dans les différents textes légaux et juridiques. Ce part contient les exemples qui montrent comment les droits de la nature peuvent être appliqués. Les mouvements des droits de la nature dans Équateur, Bolivie et Nouvelle-Zélande, ce sont des pays pionniers qui ont des régulations extensives dans ce domaine convenablement à leurs arrière-plans historiques et culturels. Équateur et Bolivie sont sous l'influence de l'histoire et de la culture latino-américaine. À la suite de ces pays, les mouvements des droits de la nature se manifestèrent dans Colombie, Mexique, Argentine, Brésil, Pérou et Panama. Pour cette raison, tout d'abord les éléments communs qui suscitèrent les mouvements des droits de la nature dans Amérique latine sont examinés. Les peuples autochtones dans Amérique latine étaient affectés par le colonialisme européen pendant les centaines d'années, les êtres naturels étaient pris d'eux. En conséquence, les mouvements autochtones et la lutte écologique gagnaient le pouvoir. Il y avait les mouvements constitutionnels qui ébranlaient les fondements sur l'écologie, les droits culturels et la démocratie dans Amérique latine. De plus, l'humaine est la partie de la nature et doit la respecter selon les croyances et les cultures des peuples autochtones d'Amérique latine. Équateur devint le pays premier qui reconnaissait les droits de la nature en 2008 par le moyen de tous ces facteurs et des conditions uniques du pays. Une jurisprudence sur ce sujet commença à se former à Équateur. Cependant, comme la jurisprudence montre que les provisions constitutionnelles ne sont pas suffisantes pour assurer la protection effective de la nature. Le peuple bolivien fut affecté par le colonialisme démodé dans le passé, dans l'époque néolibérale il se confrontait à l'appropriation de leurs êtres naturels par les corporations. Bolivia, comme Équateur, a les mouvements forts des peuples autochtones et le gouvernement démocratique, pluraliste qui reconnaît les droits des gens autochtones et faisait les modifications constitutionnelles qui votait les lois sur les droits de la nature. Ces deux pays influencèrent les autres pays dans Amérique latin. Le Tribunal Constitutionnel de Colombie, Constitutions de L'État Mexicaine, Assemble de Panama, Municipalités en Argentine, Brésil, et Pérou déclarèrent les divers êtres naturels comme les titulaires des droits.

Dans Nouvelle Zélande trois êtres naturels furent déclarés comme les entités légales et les lois qui régulent leurs droits furent adoptées. Dans ce pays qui est loin d'Amérique latine, ce sont les relations des communautés autochtones avec la nature qui est effective dans la reconnaissance des droits de la nature. L'histoire de Nouvelle-Zélande et la conception de la nature chez Maoris rendirent ce pays l'un des pays avant-gardes sur les droits de la nature. Dans les pays qui possèdent les cultures, les conditions sociales et économiques et les systèmes juridiques différents d'États-Unis à Bangladesh il y avait des développements sur les droits de la nature à partir des régulations de la communauté jusqu'aux décisions de la tribunal supérieure et cela

continue. Cependant les cultures autochtones qu'étaient mentionnées se battent avec les problèmes communs ; l'accroissement des crises écologiques, la destruction presque irréversible du climat et des ressources aquatiques et des autres éléments, l'extinction des êtres naturels et des écosystèmes, la détérioration de la santé humaine et la perturbation de divers activités, l'inadéquate des régulations existantes du droit environnemental pour affronter à la dégradation environnementale. Ce sont les raisons pour lesquelles, les mouvements des droits de la nature continuent à fortifient par le moyen de la participation des nouveaux pays dans ces mouvements chaque jour. Les Droits Internationaux de Nature Tribunal établit par les environnementalistes émet les jugements symboliques, les développements sur ce problème dans les divers pays sont recueillis et on essaye d'attirer l'attention de l'opinion publique mondiale sur ce sujet. D'autre part, le fait que le droit ne peut pas être indépendant des domaines non-juridiques tels que l'économie et les politique est également valide pour les droits de la nature. Pendant que les régulations sur les droits de la nature augmentent, dans le cas où les systèmes économiques, la conscience sociale et les institutions ne sont pas y adaptés conformément, ce dernier provoquera l'ineffectivité des droits de la nature ainsi que des régulations concernant le droit environnemental.

Abstract

In addition to human-induced ecological crises having the potential to destroy life on earth and causing many problems in health, economy, and social equality, the raising of ecological awareness brought the subject of nature protection in law into question. The fact that environmental law and generally modern law cannot adequately protect nature due to its anthropocentric and economy-centered nature and its inability to eliminate ecological crises and threats has provided an ecological criticism of the law. The rights of nature, which emerged as an alternative understanding of nature protection based on the culture of indigenous peoples in various lands and ecological criticism, means the recognition of natural beings or nature as beings with several rights in legal orders. From pre-modern social codes which regulate only certain class has privileges to modern laws that everyone is a right holder, the concept of right has constantly transformed, expanded, strengthened and become concrete, both with the impacts of jurists and social struggles. Recently, animal rights have been discussed and recognized in many countries. The concept of the rights of nature accepts ecosystems which are considered "inanimate", in the service of human beings, replaceable and changeable for economic reasons, to have their own values apart from human benefits, and therefore can be protected as right holders. Social structures and legal systems based on anthropocentrism of the Western philosophical tradition and the destruction of nature by modern economic systems prepare for a radical change with the rights of nature. The rights of nature represent a legal and a philosophical transformation and an environmental movement. The subject of this study is the reasons for modern law's inefficiency in nature protection, the concept of nature's rights, and how the concept is applied in law.

The ineffectiveness of modern law in nature protection is the main reason that makes the rights of nature a current issue. For this reason, the first part of the study focuses on the factors that shape modern law's approach to nature. Law, like other social institutions, is an output of the human history. Anthropocentrism and economy centrism as the two fundamental features of law's inefficiency in nature protection also emerged in history. The first title of the first chapter is on the alienation of humans from nature, from the beginning of human evolution to the age of geographical discoveries. This chapter explains historically and philosophically the separation of humans from nature, and due to a hierarchical point of view the trivialization of natural beings. Humanity lived as hunter-gatherer communities for most of the history and saw oneself as a part of nature, along with the transition to an agricultural society obtaining surplus products, and institutionalization of social inequalities, so the separation from nature began, and the feeling of domination over nature gradually became dominant. Thus, the myths have also been transformed. Since the main source of anthropocentrism in law is Western philosophical and social history, the following sections are on the Western thought. While Ionian philosophy focused on the universe and nature, beginning from Sophists, the focus of Ancient Greek society was humanity. As Plato, one of the important thinkers of Western philosophy, transitioned to dualism with the theory of ideas, Aristotle classified the beings hierarchically and placed the human being at the top. Stoics referred to nature in their discourse to form a basis for their moral philosophy. In the Middle Ages, a relative anthropocentrism and hierarchy were consolidated with the Judeo-Christian tradition, and although there were practices such as animal trials, plants, animals, and nature, in general, were seen as inferior beings with no souls under the influence of thinkers such as Paulus and Augustine. Although Medieval thought was anthropocentric, it had its limits, with the emphasis on the mind of Saint Thomas Aquinas and with the scientific theses of

William of Ockham this type of thought started to weaken yet the mentality that nature is opposed to and inferior to the social structure has remained.

From the diffusion of the feudal socio-economic structure of the Middle Ages and the birth of capitalism to now economic relations have become more and more important in every aspect of social life. Therefore, the second title of the first chapter is on the developments that have taken place since this period. On the one hand, the Reformation and Renaissance eased the liberation of people from the Church, on the other hand, provided the legitimate basis for expanding the range of action of the commercial bourgeoisie. In the New Age, the reflection of the emphasis on the potential of humans to conquer the world in the field of science and technology is the emergence of many scientific discoveries from astronomy to mathematics. Again, the holistic understanding of the world was left and the worldview accepting the world as a machine that can be dismantled and controlled by humanity became dominant with these developments. Francis Bacon laid the intellectual foundations of the legitimation of human domination over the world, and Descartes paved the way for the concept of nature as a machine and left the hierarchical concept of nature with his philosophy based on the dualism of mind and body. The effects of both thinkers continued for centuries. Different from the thinkers before him, Hobbes considered animals like humans but he emphasized the distinction between them in using language. The Age of Enlightenment emphasized humans are intelligent and free beings however, missing the fact that humans are also part of nature and created the dominant relations again. The theory of the economic dimension of this human-nature relation is presented by Locke, he explained that humans should reach out to everywhere in the world and use nature, and also, they can transform natural beings into their property with labor. Although Rousseau criticized civilization and praised nature, he also emphasized the differences between humans and animals, his intention was never an ecological criticism.

The capitalism which is described starting from the 2.3. title of the first part, human-nature relations have undergone a radical change like the changes in the agricultural revolution. Especially the transition from an agricultural society to an industrial society with the Industrial Revolution has led to the understanding of nature only as a source for raw materials and waste disposal areas. Environmental degradation has increased and the commodification of natural beings has created a permanently changed perception of nature. Liberal economists like Adam Smith described nature as an endless reserve of resources for the economy. In the capitalist era, nature is thought to be the sum of inanimate beings which are looked at from far, have no intrinsic value, whose functioning can be interfered with, and which can be divided into parts. One of the most important movements in this era of early industrialization, positivism sees nature as a pile of objects and humanity constantly moves forward by using them. One of the reflections of progressivism has been the development policies that are implemented in developing countries, especially in the 20th century and as a result, natural beings have been destroyed in the name of industry and the interests of developed countries. after the crisis in 1970s,the capitalism changed its old version and the world surrendered to neoliberalism which means an irregular market economy and the dominance of corporations. In the age of neoliberalism, where international corporations can take over natural beings anywhere in the world and leave ecosystems devastated and increase social inequalities, nature is under new and global threats such as genetically modified organisms, monoculture, climate crisis, and extinction of natural beings.

The third title of the first chapter is on environmental law, which arises from the need to struggle against ecological destruction and crisis that have become more frequent since the 21st century. Environmental law is a branch of law that emerged when it is understood that the resources of nature are not infinite, as well as the crisis threaten human health and economic activities, and ecological awareness has increased. Its purpose is to regulate the human-nature relations, and with the help of environmental rights to ensure that the environment is protected to a certain extent. However, environmental law cannot provide enough effective protection within an anthropocentric and economy-centered framework. The reasons for this ineffectiveness are especially the withdrawal of environmental law against corporate activities in the neoliberal era, the insignificance of natural beings when it comes to private property rights, the dysfunction of the polluter pays principle, and the general lack of understanding of environmental law on the importance of ecosystems as integral, indispensable, holistic systems.

In the second part of the study the rights of nature are discussed, it is a movement that gained importance because of the ineffectiveness of law in nature protection and the criticism of the perception of nature in Western thought. The idea of non-human beings having rights is an outcome of the historical transformation of the concept of right. According to the development of the concept of rights, which is examined in the first title of the second chapter, although the first traces of the rights were present in pre-modern societies, certain people were excluded from the definition of this concept of rights. The transformation of the concept of rights did not stop with the recognition of universal rights and technological, genetic, cultural, social, and economic developments expanded the scope and content of the rights. Recently animal rights have been discussed yet through ecological changes animal rights turned out to be not the last development, so the rights of nature emerged. As explained in the second title, the questioning of the anthropocentrism of Western institutions with the influence of Eastern cultures, the developments in the natural sciences that changed classical physics and the understanding of living beings were effective in the emergence of the rights of nature especially in Western societies. Meanwhile daily relations with animals developed, studies showing animal intelligence and sensitivity were carried out, followed by discoveries that plants also have unique intelligence. In addition to the destruction of ecosystems, these scientific developments have revealed that the world can no longer be understood as a machine that can be dismantled. Every living thing, including human beings, can survive by living in ecosystems with interdependent relationships, and the earth is like a network in this sense. The Gaia hypothesis, created by James Lovelock changed the old view of the world and provided humans to be accepted as a part of nature again after thousands of years. All these developments led to the first discussion of the rights of nature in the article of Christopher Stone in 1972 and this understanding of the rights of nature was strengthened and defended by various lawyers.

The third title of the second chapter is on the rights of nature in different legal texts and jurisprudence. This chapter contains different examples of how the theory of the rights of nature from several law systems is. The rights of the nature movements in Ecuador, Bolivia and New Zealand which are leading countries and have extensive regulations in this area described in the historical and cultural backgrounds of these countries. Ecuador and Bolivia are under the influence of Latin American history and culture. After these countries, the rights of nature movement emerged in Colombia,

Mexico, Argentina, Brazil, Peru, and Panama. So first of all, the common elements which created the rights of nature movement in Latin America are examined. Indigenous people in Latin America have been affected by European colonialism for hundreds of years, natural beings have been taken from them, and as a result, the indigenous movements and ecological struggle have gained power. There have been groundbreaking constitutional movements on ecology, cultural rights, and democracy in Latin America. Besides, human is a part of nature and should respect nature according to the beliefs and cultures of the indigenous people of Latin America. Ecuador became the first country that constitutionally recognize the rights of nature in 2008 with all these factors and unique conditions of the country. The jurisprudence of the rights of nature has started to form in Ecuador however as the jurisprudence shows constitutional provisions are not sufficient alone to ensure effective nature protection. Bolivian people were affected by old-fashioned colonialism in the past, in the neoliberal era, they have faced appropriation of their natural beings by corporations. Bolivia which has strong movements of indigenous people like Ecuador and has democratic, pluralistic government that recognizes indigenous rights and did some constitutional amendments, passed laws on the rights of nature. These two countries influenced other countries in Latin America and the Colombian Constitutional Court, Mexican State Constitutions, Panama Assembly, Municipalities in Argentina, Brazil, and Peru declared various natural beings as right holders.

In New Zealand, three natural beings were declared legal entities, and regulations on their rights were adopted. In this country, which is far from Latin America, it is relations of the indigenous communities with nature that are effective in the recognition of the rights of nature. The history of New Zealand and the Māori's nature conception made this country one of the leading countries about the rights of nature. In countries with different cultures, social and economic conditions, and legal systems from the USA to Bangladesh, there have been developments in the rights of nature from community regulations to high court decisions, and it continues. Although the indigenous cultures have been mentioned, the common element of all these countries is increasing ecological crises and the almost irreversible destruction process in climate, waters, and other issues; the extinction of natural beings and ecosystems, the deterioration of people's health and the disruption of various activities, the inadequacy of existing environmental law regulations in the effort to cope with environmental degradation. Therefore, the movement for the rights of nature continues to strengthen, with different countries joining this movement every day. The International Rights of Nature Tribunal, created by environmentalists, makes symbolic judgments, developments on this issue in various countries are collected and the world public opinion is tried to be drawn to the subject. On the other hand, the fact that law cannot be independent of non-legal fields such as economy and politics is also valid for the rights of nature. While the rights of nature regulations are increasing, not adapting the economic systems, social consciousness and institutions accordingly will cause the rights of nature to be ineffective like the environmental law regulations.

Özet

İnsan eliyle ortaya çıkan ekolojik krizlerin yeryüzündeki canlı yaşamını ortadan kaldırma potansiyeline erişmesi; sağlık, ekonomi ve toplumsal eşitlik anlamında birçok soruna sebep olmasının yanında ekolojik bilincin artması hukukta doğa koruma konusunu tartışmaya açmıştır. Çevre hukukunun ve daha genel olarak modern hukukun insan ve ekonomi merkezci nitelikleri nedeniyle doğayı gerektiği gibi koruyamıyor olması, ekolojik kriz ve tehditleri ortadan kaldıramaması hukukun ekolojik bir eleştiriden geçirilmesini sağlamıştır. Bir yanıyla çeşitli coğrafyalardaki yerli halkların kültürüne, diğer yanıyla ekolojik eleştiriye dayanan alternatif bir doğa koruma anlayışı olarak ortaya çıkan doğanın hakları, doğal varlıkların veya bir bütün olarak doğanın, hukuk düzenlerinde çeşitli haklara sahip varlıklar olarak tanınması anlamına gelmektedir. Yalnızca belli kesimlerin imtiyazlarının olduğu modern öncesi toplumsal düzenlemelerden, herkese hak sahipliği tanıyan modern hukuktaki düzenlemelere kadar hem hukukçuların çalışmalarıyla hem de toplumsal mücadelelerle hak kavramı sürekli bir dönüşüm geçirmiş, kapsamı genişlemiş, etkisi güçlenmiş ve somutlaşmıştır. Son yıllarda hayvan hakları birçok ülkede tartışılmakta ve tanınmaktadır. Doğanın hakları ise "cansız", insanın hizmetinde, ikame edilebilir, ekonomik nedenlerle dönüşüme uğratılabilir varsayılan ekosistemlerin insan yararları dışında kendilerine ait değerlerinin bulunduğunu, bu nedenle hak sahibi özneler olarak korunabileceklerini kabul etmektir. Batı felsefi geleneğinin insanmerkezciliği ve modern ekonomik sistemlerin doğa tahribatı üzerine inşa edilmiş toplum ve hukuk sistemleri, doğanın hakları fikri ile kökten bir değişime kapı aralamaktadır. Doğanın hakları hukuki bir değişimi olduğu kadar felsefi bir dönüşümü ve bir çevre hareketini temsil etmektedir. Bu çalışmanın konusu modern hukukun doğa korumasında etkisiz kalmasının nedenleri ve doğanın hakları anlayışı ile bu anlayışın hukuk uygulamasında nasıl yer aldığıdır.

Doğanın hakları kavramının gündeme gelmesinde öncelikle modern hukukun doğa korumada yeterince etkili olamaması vardır. Bu nedenle çalışmanın ilk bölümü modern hukukun doğa yaklaşımını şekillendiren unsurlar üzerinde durmuştur. Hukuk da diğer toplumsal kurumlar gibi insanlık tarihinin bir ürünüdür. Hukukun doğa korumada yetersiz kalmasındaki iki yapısal özelliği olan insan ve ekonomi merkezciliği bu tarih içinde ortaya çıkmıştır. İlk bölümün 1. başlığında insan türünün evrimsel olarak ortaya çıkmasından coğrafi keşifler dönemine kadar insanın doğaya yabancılaşma süreci anlatılmıştır. Bölüm tarihsel ve felsefi olarak insanın doğadan kopuşunu ve doğal varlıkların hiyerarşik olarak önemsizleştirilmesi sürecini açıklamaktadır. İnsanlık, tarihinin büyük kısmında avcı-toplayıcı topluluklar hâlinde yaşamıştır, bu yaşam biçiminde insan kendisini doğanın bir parçası olarak görürken, tarım toplumuna geçişle birlikte fazla ürün elde edilmesi, toplumsal eşitsizliklerin kurumsallaşması ile doğadan kopuş başlamış, doğaya egemen olma duygusu giderek hâkim hâle gelmiştir. Böylece mitler de dönüşüme uğramıştır. İnsanmerkezci hukuk düşüncesinin esas kaynağı Batı felsefesi ve toplumsal tarihi olduğu için bundan sonraki bölümlerde Batı düşüncesi anlatılmıştır. İyonya felsefesi evren ve doğa üzerine yoğunlaşmışken Sofistlerle birlikte Antik Yunan toplumunun odağı insan olmuştur. Batı felsefesinin önemli düşünürlerinden Platon var olan evren ve idealar evreni fikri ile düalizme geçiş yaparken, Aristoteles varlıkları hiyerarşik olarak sınıflandırıp insanı en üste yerleştirmiştir. Stoacılar söylemlerinde doğaya başvursalar da bunu ahlak felsefelerini temellendirmek için yapmışlardır. Orta Çağ'da Yahudi-Hıristiyan geleneği ile göreli bir insanmerkezcilik ve hiyerarşi pekişmiş, her ne kadar hayvan yargılamaları gibi uygulamalar olsa da Paulus ve Augustinus gibi düşünürlerin etkisiyle bitkiler ve hayvanlar ve genel olarak doğa ruhlardan yoksun aşağı varlıklar

olarak görülmüştür. İnsan odaklı ama belli sınırlara hapseden Orta Çağ düşüncesinden Aquinolu Thomas'nın akla yaptığı vurgu ve Ockhamlı William'ın bilimsel tezleriyle çıkılmaya başlanmış; ancak doğanın toplumsal olana karşıt ve ondan aşağı olduğu düşünce yapısı yerleşik kalmıştır.

Orta Çağ'ın feodal sosyo-ekonomik yapısını çözüldüğü ve erken kapitalizmin doğduğu tarihten itibaren bugüne kadar ekonomik ilişkiler toplumsal hayatın her boyutunda daha da belirleyicilik kazanmıştır. İlk bölümün 2. başlığı bu nedenle bu dönemden itibaren gerçekleşen gelişmelere ayrılmıştır. Reform ve Rönesans hareketleri bir yandan insanın Kilise düşüncesinden özgürleşmesini, diğer yandan ticaret burjuvazisinin hareket alanını genişletmek için meşru zemini sağlamıştır. İnsanın Yeni Çağ'da dünyayı fethetme potansiyeline yapılan vurgunun bilim ve teknik alanına yansıması, gökbilimlerinden matematiğe birçok bilimsel buluşun yapılmasıdır. Diğer yandan bu gelişmelerle birlikte, dünyanın artık bütüncül kavranması terk edilerek, parçalarına ayrılabilen, insan tarafından kontrol edilebilen bir makine gibi görülmesi görüşü hâkim olmuştur. Francis Bacon dünya üzerindeki insan hâkimiyetinin meşrulaştırılmasının düşünsel temellerini atmış, Descartes zihin ve beden ikiciliğine yaslanan felsefesiyle doğanın hiyerarşik olarak kavranmasının terk edilerek makine gibi kavranmasının önünü açmıştır. İki düşünürün de etkileri yüzyıllarca devam etmiştir. Hobbes, kendisinden önceki düşünürlerden farklı olarak hayvanları insanlara daha yakın kabul etmiş; ancak dili kullanabilme açısından bir ayrım yapmıştır. Aydınlanma Çağı insanın akıllı ve özgür bir varlık olduğunu vurgulamış; ancak doğanın bir parçası olduğunu gözden kaçırmış ve egemen ilişkiyi yeniden türetmiştir. Bu ilişkinin ekonomik boyutunun teorisini Locke yapmış, insanın dünyanın her yerine elini atması ve doğayı kullanması gerektiğini, emeğiyle doğal varlıkları mülkiyetine dönüştürebileceğini ifade etmiştir. Rousseau uygarlığın eleştirisini yapmış ve doğal olanı olumlamışsa da insan ve hayvanların farklılıklarına da dikkat çekmiştir, amacı ekolojik bir eleştiri değildir.

İlk bölümün 2.3. başlığından itibaren anlatılan kapitalizmin doğuşuyla birlikte insanların doğa ile ilişkileri tarım devrimindekine benzer bir şekilde köklü bir değişime uğramıştır. Özellikle Sanayi Devrimi ile tarım toplumundan endüstri toplumuna geçiş, doğanın yalnızca hammadde kaynağı ve atık boşaltma alanı olarak değerlendirilmesine yol açmıştır. Çevresel tahribatlar artmış, doğal varlıkların metalaşması insanın doğa algısında kalıcı bir değişikliği yaratmıştır. Adam Smith gibi liberal iktisatçılar doğayı ekonomi için kaynak sunan sonsuz bir yığın olarak görmüşlerdir. Kapitalizmde doğa artık uzaktan bakılan, kendi içsel değeri olmayan, işleyişlerine müdahale edilebilecek, parçalara ayrılabilen cansız varlıkların toplamıdır. Bu döneme damgasını vuran pozitivizm akımı için de doğa nesneler bütünüdür, insanlık ise bu nesnelerden yararlanarak sürekli ileriye gitmektedir. İlerleme anlayışının bir yansıması da özellikle 20. yüzyılda gelişmekte olan ülkelerde uygulamaya koyulan kalkınma politikaları olmuş, neticede bu ülkelerin doğal varlıkları endüstri ve gelişmiş ülkelerin çıkarları için yok edilmiştir. Kapitalizm daha belirgin kurallara sahip olduğu eski biçimini 1970'lerdeki krizlerden sonra yitirmiş, dünya kuralsız piyasa ekonomisi ve şirketlerin egemenliği anlamına gelen neoliberalizme teslim olmuştur. Uluslararası şirketlerin yeryüzünün herhangi bir yerindeki doğal varlıklara el atabileceği ve geriye yıkıma uğramış ekosistemler ve artan toplumsal eşitsizliklerin kaldığı neoliberalizm çağında doğa genetiği değiştirilmiş organizmalar, monokültür, iklim krizi, doğal varlıkların tükenmesi gibi yeni ve küresel tehditler altındadır.

İlk bölümün 3. Başlığı, özellikle 21. yüzyıldan itibaren sıklaşan ekolojik yıkım ve krizlere karşı mücadele etme ihtiyacından doğan çevre hukukuna ayrılmıştır. Çevre hukuku, doğanın kaynaklarının sonsuz olmadığının kavranmasının yanında, krizlerin insan sağlığını ve ekonomik faaliyetlerini tehdit ettiğinin anlaşılmasıyla ve ekolojik bilincin artmasıyla ortaya çıkmış bir hukuk dalıdır. Amacı insan ve doğa ilişkisini düzenlemek, daha çok insanın çevre hakkı üzerinden çevrenin belli bir ölçüde korunmasını sağlamaktır. Ancak çevre hukuku insan ve ekonomi merkezci çerçeve içinde yeterince etkili bir koruma sağlayamamaktadır. Bunun nedenleri arasında özellikle neoliberal dönemde çevre hukukunun şirketlerin faaliyetleri karşısında geri çekilmek zorunda kalması, özel mülkiyet hakkı söz konusu olduğunda doğal varlıkların öneminin ikincil hâle gelmesi, kirleten öder ilkesinin işlevsizliği ve genel olarak çevre hukukunda ekosistemlerin içsel değere sahip, vazgeçilemez, bütüncül sistemler olarak önemlerinin anlaşılmaması vardır.

Çalışmanın ikinci bölümünde ele alınan doğanın hakları, hukukun doğa korumadaki bu yetersizliği ve Batı düşüncesindeki doğa algısının eleştirisi üzerine güç kazanmış bir harekettir. İnsan dışı varlıkların hak sahibi olması düşüncesi, hak kavramının tarihsel dönüşümünün bir ürünüdür. İkinci bölümün 1. başlığında incelenen hak kavramının gelişimine göre, modern öncesi toplumlarda hakkın ilk izleri mevcut olsa da, insanların da belli bir kısmı hak tanımının dışında bırakılmıştır. Evrensel hakların tanınmasıyla hak kavramının gelişimi durmamış, teknolojik, genetik, kültürel, sosyal, ekonomik gelişmeler hak kavramının kapsamını ve içeriğini genişletmiştir. Hayvan hakları son yıllarda tartışılmaya başlamış; ancak ekolojik gelişmeler bunun da son durak olmamasını, doğanın haklarının gündeme gelmesini sağlamıştır. 2. başlıkta anlatıldığı üzere doğanın haklarının özellikle Batı toplumlarında dile getirilmesinde, doğu kültürlerinin etkisiyle Batılı kurumların insanmerkezciliğinin sorgulanması, klasik fiziği ve canlı kavrayışını sarsan doğa bilimlerindeki gelişmeler etkili olmuştur. Öte yandan hayvanlarla günlük ilişkiler gelişmiş, hayvan zekâsını ve duyarlılığını ortaya koyan çalışmalar yapılmış, bunları bitkilerin de kendine özgü bir zekâsı olduğuna yönelik buluşlar takip etmiştir. Ekosistemlerin bozulmasının yanında bu bilimsel gelişmeler dünyanın daha fazla parçalara ayrılabilir bir makine gibi kavranamayacağını ortaya koymuştur. İnsan dahil her canlı birbirine bağımlı ilişkilerin olduğu ekosistemlere dahil olarak yaşamını sürdürebilir ve yeryüzü bu anlamda bir ağ gibidir. Lovelock'un ortaya attığı *Gaia* hipotezi, dünyaya bakışı değiştirmiş, insanın binlerce yıldan sonra tekrar doğanın bir parçası olarak algılanmasını sağlamıştır. Bütün bu gelişmelerle doğanın hakları ilk defa 1972'de Christopher Stone'un makalesiyle birlikte etraflıca ele alınmış, bu anlayış giderek güçlenmiş, çeşitli hukukçular tarafından savunulmuştur.

İkinci bölümün 3. başlığı doğanın haklarının farklı hukuk metinlerinde nasıl yer aldığı ve kararlara konu olduğuna ilişkindir. Bu bölüm doğanın hakları teorisinin pratikte nasıl olabileceğine ilişkin farklı hukuk düzenlerinden örnekler içermektedir. Doğanın hakları konsunda öncü ülkeler olan ve kapsamlı düzenlemeler yapan Ekvador, Bolivya ve Yeni Zelanda'daki doğanın hakları hareketi bu ülkelerin tarihsel ve kültürel arka planlarıyla birlikte sunulmuştur. Ekvador ve Bolivya Latin Amerika tarih ve kültürünün etkisiyle şekillenmiş ülkelerdir. Doğanın hakları hareketi bu ülkelerden sonra Kolombiya, Meksika, Arjantin, Brezilya, Peru, Panama'da da ortaya çıkmıştır. Bu nedenle öncelikle Latin Amerika'da doğanın hakları hareketini şekillendiren dinamikleri yaratan ortaklıklar üzerinde durulmuştur. Latin Amerika'daki yerli halklar yüzlerce yıl boyunca Avrupa sömürgeciliğinin etkisinde kalmış, doğal varlıklara el konulmuş ve bunun sonucunda yerli halk hareketleri ile

ekoloji mücadeleleri tepkisel bir güç kazanmıştır. Latin Amerika'da ekoloji, kültürel haklar ve demokrasi konusunda çığır açan anayasal hareketler yaşanmıştır. Aynı zamanda bu coğrafyadaki yerli halkların inançlarında ve kültürlerinde insan doğanın bir parçasıdır ve ona saygı duymalıdır. Bütün bunlar ve Ekvador'un kendi özgül koşulları 2008'de Ekvador'u doğanın haklarını anayasal düzeyde tanıyan ilk ülke yapmıştır. Ekvador'da bu konuda bir içtihat da oluşmaya başlamıştır; ancak bu içtihatların gösterdiği üzere doğanın haklarıyla ilgili anayasal düzenlemeler tek başına etkin bir doğa korumayı sağlamak için yeterli değildir. Bolivya'da ise halk geçmişte eski biçim sömürgecilikle uğraşırken neoliberal çağda şirketlerin doğal varlıklarına el koymasıyla karşı karşıya kalmıştır. Ekvador gibi yerli halkın mücadelelerinin güçlü olduğu; demokratik, çoğulcul, yerli haklarını tanıyan yönetim ve anayasa değişikliği yaşayan Bolivya doğanın haklarıyla ilgili yasalar çıkarmıştır. Bu iki ülke Latin Amerika'daki diğer ülkeleri etkilemiş, Kolombiya Anayasa Mahkemesi, Meksika Eyalet Anayasaları, Panama Meclisi, Arjantin, Brezilya ve Peru'da Belediyeler çeşitli doğal varlıkları hak sahibi olarak ilan etmişlerdir.

Yeni Zelanda'da üç doğal varlık da tüzel kişi ilan edilerek haklarını düzenleyen yasalar kabul edilmiştir. Latin Amerika'dan uzak bu coğrafyada da doğal varlıkların haklarının tanınmasında etkili olan ülkede yaşayan yerli toplulukların bu varlıklarla olan ilişkisidir. Yeni Zelanda tarihi ve Maorilerin doğa anlayışı bu ülkeyi de doğanın hakları konusunda öncü ülkeler arasına sokmuştur. ABD'den Bangladeş'e farklı kültür, sosyal ve ekonomik şartlar, hukuk düzenlerine sahip ülkelerde de topluluk düzenlemelerinden yüksek mahkeme kararlarına doğanın hakları konusunda gelişmeler yaşanmıştır ve yaşanmaya devam etmektedir. Ülke içindeki yerli halkların kültürlerine referans verilse de esasen bütün bu ülkelerin ortak özellikleri, ekolojik krizlerin ağırlığını arttırması ve iklim, sular ve diğer konularda neredeyse geri dönüşsüz bir yıkım sürecine girilmesi; doğal varlıkların, ekosistemlerin ortadan kalkması, aynı zamanda insanların sağlıklarının bozulması ve çeşitli faaliyetlerinin sekteye uğraması, çevresel yıkımla baş etme çabasında mevcut çevre hukuku düzenlemelerinin etkili olamamasıdır. Doğanın hakları hareketi bu nedenle güçlenmeye devam etmekte, her gün farklı ülkeler bu harekete dahil olmaktadır. Çevreciler tarafından oluşturulan Doğanın Hakları Mahkemesi sembolik yargılamalar yapmakta, çeşitli ülkelerde bu konuda gelişmeler derlenmekte ve dünya kamuoyunun gündemi konuya çekilmeye çalışılmaktadır. Öte yandan hukukun ekonomi, politika gibi hukuk dışı alandan bağımsız olamayacağı gerçeği doğanın hakları konusunda da geçerlidir. Doğanın hakları düzenlemeleri kabul edilirken buna uygun olarak ekonomik sistemlerin, toplumsal bilincin ve kurumların uyarlanmaması doğanın haklarının da çevre hukuku düzenlemeleri gibi yetersiz kalmasına neden olacaktır.

GİRİŞ

Sanayi Devriminden sonra ekolojik tahribatların hızla artışı, özellikle 1960'lar ve 1970'lerden sonra ekolojik krizlerin sıklaşmasına neden olmuştur. Hava, su, toprak gibi temel yaşam unsurlarının kirlenmesi, insanların ve diğer doğal varlıkların sağlıklarını ve ekosistemlerin işleyişini bozmuştur. Dünyada her geçen gün çeşitli bitki ve hayvanların soyları tükenmekte, buna altıncı kitlesel yok oluş[1] adı verilmektedir. Dünya tarihindeki benzer örneklerden farklı olarak ilk defa insan nedenli bir kitlesel yok oluş gerçekleşmektedir. Ekosistemlerin işleyişi açısından her tür önemli ve yaşamın devamı açısından birbirine bağlı olduğu[2] için, bazı türlerin tükenmesi diğer türleri de etkilemekte, yeryüzünün genetik ve yaşam zenginliği yok olmaktadır. Yaşam alanlarının çoğu endüstriyel üretim ve tüketim döngüsüyle atık merkezlerine çevrilen insanlar, kirliliğin, gıdada genetik yoksullaşmanın bedelini kanser, astım, obezite gibi hastalıklara yakalanarak ödemektedir.[3] Toynbee'nin kıyametçi bir dille ifade ettiği gibi *"Toprak Ana'nın evladı insan türü, ana katli suçunu işlerse, bundan ucuz kurtulmaya gücü yetmeyecektir. Bunun cezası kendi kendini imha olacaktır."*[4] Hatta 2019'dan itibaren dünyayı etkileyen, binlerce kişinin ölümüne yol açan Covid-19 virüsünün yaban hayatın tahribatı ve nedeniyle ortaya çıktığı, bu tahribatın devam etmesi ve buzulların erimesiyle daha çok virüsün ortaya çıkabileceği düşünülmektedir.[5]

Artık kaçılacak doğal alan kalmamıştır. Bugün anne karnındaki bebeğin plesentasından[6] Kuzey kutbundaki buzullara ve okyanuslara[7] her yeri mikro plastikler işgal etmiştir. Aşırı su kullanan endüstriyel tarım, yeraltı ve yer üstü sularını da tarım

---

[1] "Sixth Mass Extinction of Wildlife Accelerating-Study", https://earth.org/sixth-mass-extinction-of-wildlife-accelerating/, erişim tarihi: 24.05.2021.
[2] Eugene P. Odum – Gary W. Barrett, **Ekolojinin Temel İlkeleri**, Çev. Ed. Kani Işık, Ankara: Palme Yayıncılık, 2016, s. 18.
[3] "Human Health and the Environment", https://www.oecd.org/health/health-systems/32006565.pdf, erişim tarihi: 03.03.2022.
[4] Arnold Toynbee, **İnsan Soyu ve Toprak Ana: Dünyanın Öyküsel Bir Tarihi**, Çev. Ahmet Aybars Çağlayan, Birinci Basım, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2021, s. 708.
[5] Leah L. Garber, "A Global Strategy for Preventing the Next Pandemic", 2020, https://issues.org/preventing-the-next-pandemic/, erişişm tarihi: 03.03.2022.
[6] Antonio Ragusa vd., "Plasticenta: First Evidence of Microplastics in Human Placenta", **Environment International**, Volume 146, 2021, https://doi.org/10.1016/j.envint.2020.106274, https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0160412020322297?via%3Dihub, erişim tarihi: 02.03.2022.
[7] Amit K. Mishra vd., "Microplastics in Polar Regions: an Early Warning to the World's Pristine Ecosystem", **Science of The Total Environment**, Volume 784, 2021, https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2021.147149, https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0048969721022191, erişim tarihi: 02.03.2022.

ilaçları ve yapay gübrelerle kirletmekte,[8] yetiştirilecek ürünlerin türü gıda şirketlerinin taleplerine göre düzenlenmekte, sonuçta bazı ürünler çok üretildiği için satılamazken, dünyanın bir kısmı hâlâ açlık çekmektedir. Özellikle Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde yeraltı varlıklarının kısa sürede elde edilmesine dayanan madencilik, doğal varlıkları ve bölgede yaşayan insanları zehirlediği gibi geride ekolojik çöller bırakmakta, üstelik enerji ihtiyacına çare olmamaktadır. Küresel ısınmanın,[9] okyanus ve akarsulardaki kirlenmelerin, hava kirliliğinin, ormansızlaşmanın ve hatta savaşların[10] sorumlusu olan fosil yakıtların kullanımına devam edilmekte, devletler emisyonlarını azaltacaklarına söz vermelerine rağmen etkili adımlar atılmamaktadır.

Diğer yandan havayı temizleyebilecek, yağış rejimini düzenleyecek, iklim krizini engelleyebilecek[11] ormanların yok edilmesi hızla devam etmektedir. Madencilik, sanayi, endüstriyel tarım, kerestecilik, inşaat gibi ekonomik faaliyetler nedeniyle giderek artan ormansızlaşmanın neticesi iklimin daha hızlı değişmesi, kuraklık, orman ekosistemlerinin ve bunlara bağlı türlerin yok olması, erozyonla toprak kaybı, seller ve sayıları artan yangınlar olmaktadır.[12] Türkiye'nin de içinde bulunduğu ülkelerde son yıllardaki büyük orman yangınları, iklim krizinin ve orman politikalarının bir sonucu olarak yaşanmakta, yangınların neticesi iklim krizinin, hava kirliliğinin ve ormansızlaşmanın tekrar artması olmaktadır.

Küresel iklim krizi ile birlikte her geçen gün daha da artan ekolojik felaketler, bugün yeryüzündeki canlı varlığını tehdit eder bir noktaya gelmiş, geri dönüşü olmayan bir seviyeye doğru ilerlemektedir. Üzerinde yaşanabileceği bilinen tek gezegen olan dünyanın yaşam sistemleri, ekonomik büyüme ve piyasanın işleyişi için yok edilmektedir. Kısa zamanda gerçekleşen büyük miktardaki ekolojik değişikliklere karşı insan müdahalesi sınırlı olmuş, çevresel tahribat sürekli artış göstermiştir. Ekolojik krizlerin önlenmesinde diğer kurumların yanı sıra hukukun da işlev

---

[8] Naveen Kumar vd, "Agricultural Activities Causing Water Pollution and its Mitigation", **International Journal of Modern Agriculture**, Volume 10, No.1, 2021, https://www.researchgate.net/publication/350276392_AGRICULTURAL_ACTIVITIES_CAUSING_WATER_POLLUTION_AND_ITS_MITIGATION_-A_REVIEW, erişişm tarihi: 02.03.2022.

[9] "The Causes of Climate Change", https://climate.nasa.gov/causes/, erişim tarihi: 02.03.2022.

[10] Bill McKibben, "If the World Ran on Sun, it Wouldn't Fight Over Oil", 18.10.2011, https://www.theguardian.com/commentisfree/2019/sep/18/climate-crisis-oil-war-iraq-saudi-attack-green-energy, erişim tarihi: 03.03.2022.

[11] "Roles of Forests in Climate Change", https://www.fao.org/forestry/climatechange/53459/en/, erişim tarihi: 04.03.2022.

[12] "Effects of Deforestation", https://www.pachamama.org/effects-of-deforestation, erişim tarihi: 03.03.2022.

üstlenmesi beklentisi vardır. Bugün çevre mücadelelerinin olmazsa olmaz bir ayağı hukuktur. Çevresel bir yıkım ihtimalinde veya böyle bir yıkımın gerçekleşmesi durumunda etkilenen kesimler başta olmak üzere harekete geçenlerin ilk adımlarından biri hukuki bir başvuru yapmak, bir çevre davası açmak; hukukun koruyucu, önleyici, yasak koyucu niteliklerinin doğa koruma için işlemesini sağlamaya çalışmaktır.

Hukuk, toplumsal hayatın yanı sıra ve toplumun doğayla ilişkilerini düzenleme görevine sahiptir. Çoğunlukla ekolojik tahribatların ağırlığını hissettirdiği Sanayi Devrimi sonrası dönemden itibaren olmak üzere, çeşitli ülkelerde çevre koruyucu düzenlemeler yapılmıştır. Çevre hukuku görece daha yakın tarihte, dünyanın kaynaklarının sonsuz olmadığının anlaşılmasıyla ve gezegene verilen zararları sınırlama amacıyla doğmuştur. 1970'lerden itibaren çevre hukukundaki ulusal ve uluslararası ölçekte koruyucu mekanizma ve metinler çeşitlenmiş, çevre koruma söylemsel olarak egemen hâle gelmiş; ancak bunlar gerçek anlamda bir fark yaratamamıştır.[13] Çevre davalarında elde edilen bazı kazanımlara ve sözleşmelerdeki koruyuculuğun kapsamının genişletilmesine karşı, bütün dünyayı etkileyen iklim krizine karşı uluslararası çevre hukuku etkisiz kalmıştır.[14] Uluslararası sözleşmelerle belirlenen hedeflere ulaşılamamış, ekolojik krizler güçlenmeye devam etmiştir. Bu tablo karşısında ulusal hukuk düzenlerinde ve uluslararası hukukta daha çok benzer düzenleme yapılması yoluna da gidilmiştir.

Çevre hukukunun ve genel olarak modern hukukun doğayı ve içindeki varlıkları koruyamaması, onun insan ve ekonomi merkezci yapısından kaynaklanmaktadır. Modern hukuk açısından insan, insan eseri kurumlar, ekonomik işlem ve ilişkiler doğal varlıklardan, ekosistemlerin işleyişinden, yeryüzünün bütüncül olarak korunmasından daha önemlidir. Yine 1970'lerden itibaren hukuk ve diğer kurumlar, cinsiyet, ırk gibi konular açısından olduğu gibi ekolojik eleştiriden de geçirilmeye başlanmıştır. Bu eleştiride hukukun insanmerkezci yapısı ön plana çıkmıştır. Doğa, hukuk için insanın önce ekonomik işlevleri, sonra diğer yaşamsal faaliyetler için taşıdığı anlam açısından

[13] Sumudu A. Atapattu, **Emerging Principles of International Environmental Law**, New York: Transnational Publishers, 2007, s. 2.
[14] Christina Voigt (ed.), **Rule of Law for Nature: New Dimensions and Ideas in Enviromental Law**, Cambridge University Press, 2013, s. xiii.

"çevre" olarak ele alınmakta, bu kapsamda korunmakta veya korunmamaktadır.[15] Ancak ekolojik krizlerin insan hayatını ve sağlığını tehdit etmesi ve hukukun bunu engellemede yetersiz kalması, yalnızca insanmerkezcilik eleştirisinin yeterli olmadığını göstermekte, ekonomik çıkarlar için insan ve diğer doğal varlıkların hayatlarının önemsizleştirildiğinin anlaşılması da gerekmektedir. İnsan veya insanın ekonomik faaliyetleri ve doğa, ekonomi ve insanmerkezci yaklaşımda zaman zaman birbirine karşıt konumda düşünülmekte ve bu karşıtlık genellikle birincil olana öncelik verilmesi ile neticelenmektedir.

Bütün canlılar hayatta kalmak için yeryüzünde değişiklik yapar; ancak yalnızca insan ona hükmetme ve onu yıkma gücüne sahiptir.[16] Doğal varlıkların yok olmasından etkilenen ve kaygı duyan insanlar yıkımlar karşısında teslimiyetle sürüklenmemekte, sahip oldukları güçleri bu tabloyu tersine çevirmek için kullanmaya çalışmaktadırlar. Ekolojik krizlerle mücadele ve yaşamı savunmak için dünyanın her yerinde mevcut sistemin işleyişine yönelik itirazlar yükselmekte, alternatif ekonomik ve sosyal modeller geliştirilmektedir. Modern hukukun, çevre koruyucu düzenlemelere rağmen doğayı koruyamıyor olması da, alternatif arayışlarını doğurmuştur. Doğanın hakları, insan dışındaki doğal varlıkların hukuki düzenlemelerde hak sahibi özneler olarak tanınması anlamına gelmektedir. Doğanın hakları düşüncesi, bir yanıyla farklı coğrafyalardaki yerli halkların kültürlerine dayanmakta,[17] diğer yanıyla ise yeni bir koruyucu hukuk anlayışı olarak savunulmaktadır. Doğanın haklarında, insanı ve ekonomiyi merkeze alan bakış terk edilerek doğa merkezci (ekomerkezci) bir anlayış öne çıkmaktadır. İnsan doğanın bir parçası olarak ele alınmakta; hiyerarşi yerine birlikte var olma, ekonomik büyüme yerine doğayla uyumlu ekonomiler, doğal kaynakların tüketilmesi yerine ekosistemlerin sürdürülebilirliği, yalnızca insanların hak sahibi olduğu bir hukuk yerine doğal varlıklara veya bir bütün olarak doğaya hak tanınması benimsenmektedir. Doğanın hakları, ekolojik krizler çağında modern hukuka alternatif bir hukuk anlayışı

[15] Hans Christian Bugge, "Twelve Fundamental Challenges in Environmental Law: An Introduction to the Concept of Rule of Law for Nature", ss. 3-26, Voigt, Christina (ed.), **Rule of Law for Nature: New Dimensions and Ideas in Enviromental Law,** Cambridge University Press, 2013, s. 9 vd.
[16] Toynbee, **İnsan Soyu ve Toprak Ana: Dünyanın Öyküsel Bir Tarihi**, s. 61.
[17] Daniel P. Corridan – Markku Oksanen, "Rights of Nature: Exploring the Territory", ss. 1-13, Daniel P. Corridan – Markku Oksanen, **Rights of Nature: A Re-Examination**, Taylor & Francis Group, 2021, s. 1.

teşkil etme potansiyeline sahiptir, bu nedenle hukuk alanında üzerine bilimsel çalışma yapılması gereken bir konudur.

Doğanın hakları, giderek güç kazanmakta ve farklı ülkeler tarafından benimsenmeye ve hukuk düzenlerine dahil edilmeye başlanmaktadır. Ancak giderek yaygınlaşmasına rağmen başta Türkiye olmak üzere birçok ülkede hâlâ tam olarak bilinmemektedir. Bu açıdan hukukçular için yeni bir gelişmedir. Amerika, Okyanusya ve Uzak Asya'da yer edinen doğanın hakları hareketi, Avrupa ülkelerine de yansımış, Türkiye'de de Yeşiller Partisi tarafından düzenleme önerisi olarak gündeme getirilmiştir.[18]

Bu çalışmanın amacı modern hukukun doğayı neden koruyamadığını ve doğanın haklarının çevre hukukunun sağlayamadığı korumayı sağlayıp sağlayamayacağını araştırmaktır. Bilim, teknoloji, genetik, ekoloji toplumların önüne yeni sorunlar koyarken hukukun da bunlara göre çözüm üretmeye çalışması kaçınılmazdır. Ekolojik bilinç, ekolojik krizlerle orantılı olarak artmakta, bu durum yaşam alışkanlıklarından kurumlara değişiklik yaratmakta ve gerek çevre mücadelesi gerekse yönetimler ve toplumlar krizlerle mücadelede yeni araçlar benimsemektedir. Bu açıdan henüz Türkiye dahil çoğu ülke hukukunda yer almayan doğanın haklarının incelenmesi, bu ülke hukuk düzenleri tarafından benimsenmesinin nasıl bir etki yaratacağına ilişkin bir fikir oluşturmayı hedeflemektedir.

Çalışmada, mevcut çevre hukuku düzenleme ve mekanizmalarında yapılabilecek reformların ötesinde bir hukuk anlayışı önerildiği için çevre hukukunun doğayı koruyamama nedenlerinin anlaşılması gerekmektedir. Bu nedenle ilk bölüm tamamen bu konuya ayrılmıştır. İlk bölümde tarihsel olarak modern hukuku şekillendiren unsurlar, incelenmiş, insanın doğaya yabancılaşmasının izleri ilk topluluklardan günümüze felsefi ve ekonomik boyutları ağırlıklı olmak üzere çeşitli yönleriyle ele alınmıştır. İkinci bölüm doğrudan doğanın hakları konusuna ayrılmış; ancak kavram bir anda belirmediği için hak kavramının tarihsel dönüşümü ve doğanın haklarını doğuran düşünsel gelişmeler anlatılmıştır. Bölümün devamında doğanın haklarını düzenleyen ülkelerde bu düzenlemeleri ortaya çıkaran koşullar ve hukuki

[18] "Yeşil İlkeler", 1. Madde: Doğaya Uyum, https://yesiller.org.tr/yesil-ilkeler/, erişim tarihi: 03.03.2022.

düzenlemelerin içerikleri, ilgili mahkeme kararları, tarihsel, hukuki, sosyal yönleriyle açıklanmış, doğanın haklarının uygulamada nasıl bir yer edindiği karşılaştırmalı olarak sunulmuştur. Doğanın hakları yalnızca bir hukuk çalışması değil, felsefi bir kopuş, ekonomik bir dönüşüm, ekolojik bir mücadele, doğa bilimleriyle işbirliği anlamına geldiği için çalışmada hukukun yanında antropoloji, felsefe, tarih, doğa bilimleri, iktisat, politika gibi alanlara ait kaynaklardan yararlanılmıştır, bu anlamda tez çalışması disiplinler arası bir nitelik taşımaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM: MODERN HUKUKUN DOĞA YAKLAŞIMINI ŞEKİLLENDİREN ETMENLER

"Bir halkın doğaya ilişkin bakış açısı onun bütün kurumlarını belirler."[19]

Sanayi Devriminden sonra sayıları ve etkileri artan ekolojik krizler dünya üzerindeki yaşamı tehdit etmektedir. Modern hukuk, bu krizleri engellemede ve doğal varlıkları korumada yeterince etkili olamamıştır. Hukukun doğayı korumaya ilişkin yetersizlikleri, teknik eksikliklerin ve uygulamadaki sorunların yanı sıra yapısal özelliklerinden de kaynaklanmaktadır. Doğayı koruyabilecek bir hukuk için öncelikle mevcut hukukun eleştirisi gerekmektedir. Toplumsal ve tarihsel bir kurum olarak hukukun nitelikleri yine toplumsal ve tarihsel süreç içinde şekillenmiştir. Hukukun doğayı nasıl ele aldığının temelinde insanlığın doğa ile kurduğu ilişki yer almaktadır. Çalışmanın ilk bölümünde insanın doğa ile ilişkisi tarihsel dönemler ve felsefi eğilimlerle iç içe anlatılmıştır. Zira tarihle felsefe iç içe geçmiştir, bir dönemin egemen felsefesini o dönemin tarihi ve daha önceki dönemlere karşı yapılan değişiklikler oluşturur.[20] Modern düşünceyi biçimlendiren tarihsel süreçte insanın doğa ile ilişkisinde ve doğaya yönelik algısında insanmerkezcilik (antroposantrizm) ve ikicilik (düalizm) ön plana çıkarken, özellikle belli bir aşamadan itibaren ekonomik ilişkiler önem kazanmıştır. Modern hukukun doğal varlıklara yönelik tahribatları engelleyemiyor olmasının temelinde de hukukun insan ve ekonomi merkezi oluşu yatmaktadır.

1. İnsan-Doğa İlişkisinde İnsanmerkezciliğin ve İkiciliğin Etkisi

İnsanmerkezcilik insanı evrendeki en önemli değer olarak kabul etmektir.[21] Dobson insanmerkezciliğin güçlü anlamının insan dışı dünyanın araçsallaştırılması, zayıf anlamının ise insan olmaktan ileri geldiğini, bu bağlamda doğanın, insan yaşamını da gözeterek korunduğunu söyleyerek bir ayrım yapar.[22] Çalışmada ele alınan ve eleştirilen insanmerkezcilik güçlü anlamıyla kullanılmıştır. Bu

[19] Ralph Waldo Emerson, **English Traits: A Portrait of 19th Century England**, I. B. Tauris & Company Limited, 2011, s. 37.
[20] Gramsci, Antonio, **Hapishane Defterleri**, Çev. Aycan Özüpek, Ankara: Dorlion Yayınları, s. 17.
[21] "Anthroponcentric", http://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/anthropocentric, erişim tarihi: 13.03.2020.
[22] Andrew Dobson, **Ekolojizm**, Çev. Cengiz Yücel, 1. Baskı, İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, Nisan 2016, s. 83.

insanmerkezcilikte insan dışındaki doğal varlıklar, yeryüzü ve evren insanı merkeze koyarak değerlendirilir. Buna göre hiyerarşik bir önem sıralaması yapılır. İnsan merkezcilikteki soyut insan kavramı dünyaya ilişkin kavrayışı belirleyen bir ön kabul gibidir ve insanlar arasında bir eşitlik olduğu anlamına gelmez. Doğal ve toplumsal olan birbirine karşıt kabul edilir: İkisinden biri diğerine egemen olma eğilimindedir, bu nedenle insan doğaya egemen olmalıdır.[23] Bu açıdan insanmerkezcilik, insanın egemenliğini, anlayışını, iktidarını, ahlakını "aşırı derecede" önemli kabul eden bir akımdır.[24] İnsan dışındaki varlıklara alan bırakmayan ve bu nedenle ekosistemlerin çöküşüne ve insan dahil bütün varlıkların zarar görmesine neden olan bir düşünce şeklidir.[25] İnsan dünyayı anlayabilmek için insanı merkeze alan belli bir düşünce düzeni yaratmış; ancak bu düşünce biçimi anlama çabasını da sınırlamıştır.[26]

Öte yandan yalnızca insanmerkezcilik söylemine yaslanmanın getirdiği sorunlar da vardır: İnsanmerkezcilik kavramı, tarih dışı ve soyut bir insanlık kavramına gönderme yapar, çözüm olarak da politika dışı yöntemler önerilir.[27] İnsanmerkezcilik, tarihsel süreçte insanlığın kendi konumunu iyileştirecek adımları atmasını sağlamışsa da insan dışındaki her şeyi önemsizleştirmeye dönüşmüştür. İnsanmerkezciliğin karşısında, doğanın kendine ait, içsel bir değerinin bulunduğunu kabul etmek vardır, bunun için mutlaka doğayı kutsal kabul etmek de gerekmemektedir.[28] İnsanların kendilerini diğer doğal varlıklarla etkileşim içinde değerlendiren bütüncül algı egemen bir düşünce hâline gelememiştir. Bunun nedeni insanmerkezciliğin bütün kurumlara ve kuramlara hâkim bir ideoloji olmasıdır. Oysa insanmerkezcilik de bütün ideolojiler gibi, tarihin belli bir döneminde ortaya çıkmıştır ve insanmerkezciliğe yönelik eleştiriler giderek güçlenmektedir.

---

[23] Ruşen Keleş – Can Hamamcı – Aykut Çoban, **Çevre Politikası**, 8. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi, 2015, s. 50.
[24] Boria Sax, "What is the Quintessence of Dust? The Concept of the 'Human' and Its Origins", ss. 21-36, Rob Boddice (ed.), **Anthropocentrism: Humans, Animals, Environments,** Brill, 2011, s. 36.
[25] Isaac Kureethadam, **The Philosophical Roots of the Ecological Crisis: Descartes and the Modern Worldview**, Cambridge Scholars Publisher, 2017, s. 151.
[26] Boddice (ed.), **Anthropocentrism: Humans, Animals, Environments**, s. 1.
[27] Daniel Hartley, "Anthropocene, Capitalocene, and the Problem of Culture", ss. 154-165, Jason W. Moore (ed.), **Anthropocene or Capitalocene?: Nature, History, and the Crisis of Capitalism**, Kairos Books, PM Press, 2016, ss. 155-157.
[28] Jean-Philippe Pierron, "Au-delà de l'Anthropocentrisme: la Nature Comme Partenaire", ss. 41-48, **La Découverte**, 2013/2, No. 42, doi: 10.3917/rdm.042.0041, https://www.cairn.info/revue-du-mauss-2013-2-page-41.htm, erişim tarihi: 24.02.2022.

Hukukta insanmerkezcilik, tarihsel olarak modern hukukun ve modern düşüncenin çok öncesine gitmektedir. Modern öncesi dönemlerde insanlar arasında hak öznesi olmaları bakımından farklılıklar vardır: Antik Yunan'da, Roma hukukunda, hak özneleri *pater familias* denilen, ailelerin erkek reisleridir. Ailenin erkekleri yönetici olarak kadınlardan, çocuklardan, kölelerden ve ekonomik faaliyetlerin devamından sorumludur. Bu kapalı ekonomik yapı içinde kişilerin aile dışında ilişkiler kurma veya mal edinmelerinin anlamı yoktur.[29] Yine Latin Amerika'nın[30] coğrafi keşifler sonrasındaki sömürgecilik dönemlerinde köleleştirmek ve emeklerinden bedelsizce yararlanabilmek için yerli halktan olanlar "hayvanlarla" değer bakımından benzer sayılmış ve haklardan yoksun bırakılmışlardır. Böylece sömürgeciler kendilerini ideolojik olarak haklılaştırmış, fiili duruma meşru bir zemin uydurulmuştur.[31] Hak sahipliğinin belli kesimleri dışarıda bırakması modern dönemlerde de devam etmiştir. Kadınların oy hakkı görece yeni bir kazanımdır. Tarihsel olarak burjuva demokratik devrimlerin ürünü olan modern hukuki kazanımlar her ne kadar genel ve soyut bir insan fikrine gönderme yapsa da aslında sınırlı kesimlerin tam olarak yararlanabilecekleri insan haklarından bahsetmektedir. Hukukta tanımlanmış bütün hakların tam olarak sahibi bu insandır, bu tanımdan uzaklaştıkça sahip olunan haklar azalmaktadır. Hayvanlar ve bitkiler ise bu tanıma en uzak olan varlıklardır.

Modern hukukun doğayla ilişkisini sorunlu kılan ve insanmerkezcilikle bağlantılı diğer bir eğilim de ikiciliktir.[32] İkicilik, evrende veya onun bir parçasında yalnızca temel iki özün bulunduğunu varsaymaktır, buna göre örneğin insanın zihni ve bedeni farklı özlere attir.[33] Dünyanın *"kültür/doğa, akıl/doğa, erkek/kadın, zihin/beden, efendi/köle, akıl/madde, rasyonalite/hayvanlık, akıl/duygu,*

---

[29] Zeynep Üskül Engin – Başak Karaman, "Roma İmparatorluğu ve Roma Hukukunda Ailenin Toplumsal Temelleri", ss. 255-313, **Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,** 2006 -1, erişim tarihi: 30.03.2020, s. 262.

[30] Coğrafi bir kavram olan Güney Amerika'dan farklı olarak Latin Amerika kültürel bir kavramdır ve ABD'nin güneyinde bulundan, İspanyolca ve Portekizce konuşan Güney ve Orta Amerika ülkeleri ile bazı adaları ifade etmektedir. Bu çalışmada kapsamı itibariyle, Güney Amerika yerine Latin Amerika kavramının kullanılması tercih edilmiştir.

[31] Eduardo Galeano, **Latin Amerika'nın Kesik Damarları**, Çev. Roza Hakmen – Atilla Tokatlı, Birinci Baskı, İstanbul: Sel Yayıncılık, Ocak 2015, ss. 65-67.

[32] İki varlığın birbirine karşı ve hiyerarşik olarak konumlandırılması için "dikotomi" kavramını kullananlar olsa da (Bknz. Raia Provhovnik, **Rational Woman: A Feminist Critique of Dichotomy**, Taylor & Francis Group, 1999, Notes to Chapter 1, Note 7.) çalışmada daha geniş tarihsel ve felsefi bir bağlamı olduğu düşüncesiyle ikicilik kavramı tercih edilmiştir.

[33] Michael Proudfoot – A.R. Lacey, **The Routledge Dictionary of Philosophy**, Taylor & Francis Group, 2009, s. 109.

zihin,tin/doğa, özgürlülük/zorunluluk, evrensel/tikel, insan/doğa, medeni/ilkel, üretim/üreme (doğa), kamusal/özel, özne/nesne, benlik/öteki" şeklinde birbirine karşıt ve birinin diğerine üstün olduğu iki parçaya bölünmüş şekilde algılanması ikici düşüncenin bir ürünüdür.[34] Bu hiyerarşik bakış açısı üstün kabul edilenin aşağı kabul edilene bir tür baskı uygulayabilmesine de olanak vermektedir.[35] İkicilik iki varlığı birbirinin karşıtı olacak şekilde yorumlamakta ve böylece farklılıkları ve çeşitlilikleri yok saymaktadır.[36] Varlıklar arasındaki ilişkileri ve ortaklıkları dikkate almayacak şekilde basitleştirerek yorumlamaya neden olmaktadır. İkiciliğin eleştirisi varlıklar arasındaki somut farklılıkların yok sayılmasına yol açan idealizmlerle değil ortalıkların ve zıtlıkların bütüncül şekilde yorumlanması ile yapılmalıdır.

Temel ikiciliklerden insan ve doğa bölünmesinde, doğa aklın karşısında yer alan her şeyle; duygu, beden, tutkular ve ilkellikle özdeşleştirilmiştir.[37] İnsanlar doğadan kendilerini bir şekilde ayırmaya çalışmışlardır. Bu ayırma çabasında, insanların iki ayaklarıyla yürüyor olmasından, alet yapımına, dil kullanımına ve empatiye birçok nitelik ön plana çıkarılmış; ancak zamanla başka hayvanların da, özellikle insanın en yakın akrabası olan maymunların ve bonoboların bunları yapabildiği ortaya konulmuştur.[38] İnsanın kendisini özel hissetme çabası yine de bitmemiştir. İnsanmerkezcilik ile ikicilik, insana ait olanla doğal olanın ikici şekilde düşünülmesi birbiriyle ilişkilidir. İnsanmerkezcilik gibi ikicilik de insanı hiyerarşik olarak doğal varlıkların üstünde bir konuma yerleştirir. İnsanın doğaya üstünlüğü ön kabulüyle insanın doğa ile sürekli çatışma durumunda olduğu varsayımı, doğanın insan eliyle yıkımına yol açmıştır. Batının dinsel ve felsefi geleneklerinin insanmerkezci eğilimi ekolojik krizlere yol neden olduğu düşüncesi daha sonra da ele alınacağı üzere yerli halkların doğa merkezci kültürlerine olan ilgiyi canlandırmıştır.[39]

Çok boyutlu kavramlar olan insanmerkezcilik ve uygarlık-doğa ikiciliği bu çalışmada insanın hak öznesi kılınıp doğanın önemsizleştirilmesi sürecinin anlaşılması

---

[34] Val Plumwood, **Feminizm ve Doğaya Hükmetmek**, Çev. Başak Ertür, Birinci Basım, İstanbul: Metis Yayınları, Ağustos 2004, s. 65.
[35] Provhovnik, **Rational Woman: A Feminist Critique of Dichotomy**, s. 26.
[36] **A.g.e.**, s. 28.
[37] Plumwood, **Feminizm ve Doğaya Hükmetmek**, s. 34.
[38] Frans de Waal, **İçimizdeki Maymun: Biz Neden Biziz?**, Çev. Aslı Biçen, İkinci Basım, İstanbul: Metis Yayınları, Mart 2014, ss. 174-175.
[39] George S. Sessions, "Anthropocentrism and the Environmental Crisis", ss. 71-81, **Humboldt Journal of Social Relations**, Vol. 2, No. 1, 1974, https://www.jstor.org/stable/23261527, erişim tarihi: 23.02.2022. s. 71.

için bu konuyla sınırlı olarak ele alınmıştır. Ekolojik krizin kökenleri bir yanıyla ideolojik ve felsefidir ve krizin üstesinden gelebilmek için yeryüzüne ilişkinü bakış açıları gözden geçirilmelidir.[40] İnsanmerkezciliğin ve uygarlık doğa ikiciliğinin doğuşu ve tarihsel gelişimi, ayrıca ekonomik süreçlerle iç içe geçmesi modern hukukun doğayı korumakta yetersiz kalmasının yapısal nedenlerini oluşturmuştur. Modern hukukun esasları modernite ile şekillenmişse de insanmerkezciliğin ve ikiciliğin anlaşılması için yalnızca modernitenin doğuşundan itibaren değil insanın doğadan ilk ayrılmasından itibaren insan doğa ilişkisi incelenmelidir.

1.1. Doğadan Koparak İnsan Olmak

İnsan, bedensel olarak doğayla doğrudan ilişki içindedir, bu ilişki sayesinde hayatta kalabilir ve anlam dünyasını oluşturabilir.[41] Kendisi de doğal bir varlık olan insan, doğadan belli ölçüde özerkleşmiş ve doğa tarihinden ayrı bir toplumsal tarih oluşturmuştur. İnsanlar, hayvanlar ve bitkiler üzerinde egemenlik kurmuşlar ve kendisinin doğa dışı ve doğa üstü olduğuna inanmışlardır.[42] Doğa üzerindeki egemenlik pratiğinin doğuşundan önce insanlar, doğaya bağımlı varlıklar olarak yaşamışlardır. İnsan, diğer doğal varlıklar gibi biyolojik evrim süreçlerinden geçmiş; ancak kendine özgü doğasını oluşturan özellikler yalnızca biyolojik evriminin sonucunda ortaya çıkmamıştır. Fizyolojik özellikleri toplumsal niteliklerinin oluşmasını sağlayarak diğer doğal varlıklardan ayrılmasına neden olmuştur. İnsanın kendisinin doğal varlıklardan ayrı olduğuna ilişkin inançları, doğayla arasındaki ayrımı sürekli yeniden üretmektedir. Ancak bu ayrım doğa ve insanlar açısından ağır sonuçlara yol açmıştır. İnsan ve doğa arasındaki ilişkinin incelenmesi, yeniden kurgulanması için bir fırsat yaratabilecektir. Doğayı sürekli değiştiren, doğanın anlamını yeniden kurgulayan ve hukuk gibi kurumlarla doğayla olan ilişkilerini düzenleyen insan türünün, doğal varlıklardan farklılaşmasının anlaşılması bu çalışma açısından önem taşımaktadır. Bunun için öncelikle insan olmanın ne ifade ettiğine bakılmalıdır.

---

[40] Kureethadam, **The Philosophical Roots of the Ecological Crisis: Descartes and the Modern Worldview**, s. 45, s. 47.
[41] Joachim Radkau, **Doğa ve İktidar: Global Bir Çevre Tarihi**, Çev. Nafiz Güder, 1. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ekim 2017, ss. 31-32.
[42] Edgar Morin, **Yitik Paradigma: İnsan Doğası**, Çev. Devrim Çetinkasap, 3. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ekim 2017, s. 4.

1.1.1. Tarım Öncesi İnsanın Tarihi: Doğayla İç İçelik

Yaklaşık 14 milyar yaşındaki evrende, 4,5 milyar yaşındaki dünyada, 3.5 milyar yıl önce, okyanuslarda, bakterilere benzeyen ama klorofil içeren canlılarla bitkisel bir hayat başlamıştır.[43] Planktonlar, oksijen üreterek dünyayı hayvanlar için yaşanılabilir bir hâle getirmişlerdir.[44] 200 milyon yıl önce memeliler, 50 milyon de önce primatlar ortaya çıkmıştır. İnsanın en uzak hayvan atası ağaçta yaşayan bir kemirgendir. Ağaçta yaşamanın sağladığı olanaklarla iskelet yapısı değişmiş, parmakları ve gözleri gelişmiştir. En önemlisi de beyni büyümüştür.[45] Bugünkü insanın atası olarak kabul edilen *Homo erectus* bir buçuk milyon yıl önce insana özgü iskelet yapısına kavuşmuş ve Afrika'dan dünyaya yayılmıştır.[46] İnsan türü bir anda ortaya çıkmamış, karmaşık bir evrimsel süreç sonucunda meydana gelmiştir. Ayrıca tarihte çeşitli insan türleri yaşamış; bunlardan *Homo habilis, Homo erectus, Homo neandertalensis* gibi türler zamanla yok olmuştur.[47] *Homo habilis'*ler günlük yaşamlarında taş aletler kullanmışlar, *Homo erectus*'lar el baltaları yapmışlar ve ateşi denetim altına almışlar, *Homo neandertalensis* farklı malzemeleri birleştirerek karmaşık tekniklerle aletler yapmış, mızrak kullanmış ve ölülerini gömmüşlerdir.[48] *Homo sapiens*'in ortaya çıkışından çok önce başlayan bu "insanlaşma" süreci, kültürü de ortaya çıkarmıştır.[49] İnsanlaşma süreci iklim, coğrafya, hayvanlar ve bitkiler gibi doğal varlık ve olguların etkisiyle gerçekleşmiştir.

İlk insan toplulukları kuraklık, soğuk, açlık, susuzluk, seller ve orman yangınları gibi travmatik durumları deneyimlemişler, çevreye karşı tetikte olmayı öğrenmişlerdir.[50] Kuraklığın artması, ormanların küçülmesi ve artan nüfusun orman kenarlarına itilmesiyle insanın atası kabul edilebilecek maymunsu topluluklar otlaklarda yaşamaya başlamışlardır. Ormanlar bu topluluklar için koruyucu ve besleyiciyken, savanlar tehlike arz etmiştir. Bu nedenle buralarda hayatta kalmaya

---

[43] Jean-Marie Pelt vd., **Bitkilerin En Güzel Tarihi**, Çev. Nedret Tanyolaç, 4. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, Temmuz 2014, ss. 13-14.
[44] **A.g.e.**, s. 26.
[45] Alâeddin Şenel, **Kemirgenlerden Sömürgenlere İnsanlık Tarihi**, 3. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, Nisan 2014, ss. 58-62.
[46] Clive Ponting, **Dünyanın Yeşil Tarihi: Çevre ve Büyük Uygarlıkların Çöküşü**, Çev. Ayşe Başcı, Üçüncü Basım, İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları, Mart 2012, ss. 30-31.
[47] Morin, **Yitik Paradigma: İnsan Doğası**, ss. 49-53. Diğer türlerin *Homo sapiens*'de devam ettiği de ifade edilmektedir. Geçmişte yaşamış insan türleri burada sayılanlarla sınırlı değildir.
[48] Fitnat Şimşek, "Paleolitik Dönemde İnsan Türleri", ss. 66-85, **Uluslararası Amisos Dergisi**, Cilt 2, Sayı 3, 2017, https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/394121, erişim tarihi: 25.02.2022, ss. 74-79.
[49] Morin, **Yitik Paradigma: İnsan Doğası**, s. 44.
[50] Radkau, **Doğa ve İktidar: Global Bir Çevre Tarihi**, s. 63.

çalışan maymunsuların elleri ve beyinleri gelişmiştir.[51] İklim değişiklikleri ve insanın fiziksel değişimleri ile insan daha zeki hâle gelmiş, sosyalleşme özellikleri gelişmiş ve hayatta kalma imkânlarını arttıracak şekilde topluluklar kalabalıklaşmıştır.[52] Bitki toplayıcılığı yapmışlardır; ancak diğer otçullarla rekabet içinde olmaları nedeniyle yeterli besin alabilmek için küçük hayvanları avlamış ve leş aramış olmaları da muhtemeldir.[53] İlk insan toplulukları çevresel şartlardan doğrudan etkilenmiş, kuraklık, deprem, aşırı yağmur ve avladıkları hayvanları takip gibi nedenlerle yaşadıkları bölgeleri değiştirmişlerdir.[54] İnsanların, doğal varlıklar içinde bir tür olarak hayatta kalma çabalarında doğa hem tehdit olmuş hem de sağladıklarıyla koruyucu roller üstlenmiştir.

İnsan diğer canlılar gibi doğal ortamın bir parçasıdır.[55] Ama doğal bir varlık olmakla birlikte doğal hayat içinde güçsüzdür, hayvanların en güçsüzlerindendir. Vahşi doğa, üzerinde koruyucu bir kürkü, sivri dişleri ve pençeleri olmayan, çok hızlı koşamayan, aletsiz kazamayan, tırmanamayan, uçamayan ve bir balık gibi yüzemeyen insan için korkulacak bir yerdir. Hayvanlar, bu eylemlerin bir veya birkaçını yapabilecek şekilde evrimleşmişlerdir. Barınaksız ve yalnız başına bir insanın doğada uzun süre hayatta kalma şansı yoktur. Barınma ve beslenme ihtiyaçlarını tek başına karşılayamaması ve yavrularının uzun bakım dönemine ihtiyaç duyması topluluk hâlinde yaşamı doğurmuştur. İnsan toplulukları hayatta kalmak için mücadele ederken ve hayatta kalma imkânı buldukça bu bilgilerini sonraki kuşaklara da aktarmışlardır. İnsan bilgisinin kaynağı öncelikle doğadır ve insan doğayı çözümledikçe kendi gelişimini de bu çözümleme temelinde gerçekleşmiştir.[56] İnsanlar doğa karşısındaki güçsüzlüklerini doğayla mücadele ederek çözmeye çalışmışlar, böylece doğayla kurdukları ilişki değişmiştir. Bu ilişki modern dönemlerde bir kriz hâlini almıştır. Kureethadam insanların nesiller boyu yaşam araçlarını doğadan temin etmelerine rağmen güncel ekolojik krizin kökenlerinin modernite ile başladığını ifade etmiştir.[57]

---

[51] Morin, **Yitik Paradigma: İnsan Doğası**, ss. 53-54.
[52] Anthony N. Penna, **The Human Footprint: A Global Environmental History**, John Wiley & Sons, Incorporated, 2014, s. 46.
[53] Morin, **Yitik Paradigma: İnsan Doğası**, s. 57.
[54] Ethne Barnes, **Diseases and Human Evolution**, University of Mexico Press, 2007, s. 28.
[55] Murray Bookchin, **Toplumsal Ekoloji ve Komünalizm**, Çev. Fuat Dara Elhüseyni, 2. Baskı, İstanbul: Sümer Yayıncılık, Mart 2017, s. 16.
[56] Morin, **Yitik Paradigma: İnsan Doğası**, ss. 56-57.
[57] Kureethadam, **The Philosophical Roots of the Ecological Crisis: Descartes and the Modern Worldview**, s. 22.

Ancak modernite ile daha da görünür hâle gelen kopuşun kökenleri insanın tür olarak farklılaşmasında yer almaktadır.

Daha büyük bir beyne sahip olması, iki ayak üzerinde durmaya başlaması ve konuşabilmesinin yanında, insanı hayvanlardan ayıran diğer bir özellik de giderek karmaşıklaşan ve enerji tasarrufunu sağlayan aletler yapmasıdır. İnsanlar araçlarını üretmeye başlayınca kendilerini hayvanlardan ayırmışlar ve maddi yaşamlarını da üretmişlerdir.[58] Taştan yapılma ilk aletlerin bilinen en eski örnekleri yaklaşık iki milyon yıllıktır.[59] "Modern insanın" atası kabul edilen *Homo sapiens*'in ortaya çıkışından çok önce diğer türdeki insanlar alet yapmıştır.[60] İlk aletler taş, ağaç dalı, deniz kabuğu gibi doğal nesnelerden türetilmiştir. Örneğin Japonya Hokkaido'da üst Paleolitik dönemde alet yapımında kullanılan malzeme, diğer Paleolitik toplulukların da yaygın bir şekilde kullandığı, volkanik bir cam olan obsidyendir.[61] İlk alet kullanıcıları muhtemelen önce doğal olarak şekillenen taşlardan yararlanmış, daha sonra bunlara kendileri şekil vermiştir. Dolayısıyla taş aletler, evrimsel olarak ortaya çıkmıştır.[62] İnsanlar bu aletler sayesinde doğada hayatta kalabilmiş; besin temin etmek için avlanabilmiş, ve kendilerini savunabilmişlerdir. Aletler sayesinde yüzbinlerce yıl boyunca hayvanların postundan yapılan giysiler kullanılabilmiş, böylece soğuktan korunabilmiş ve kalori ihtiyaçlarını dengeleyebilmişlerdir.[63] Aletlerin ortaya çıkışı, insanın doğal varlıklardan etkilenen taraf olmaktan, onları değiştiren olmaya götüren süreci açıklamaktadır.

Aletlerin gelişmesi kadar ateşin kullanılmaya başlaması da doğada hayatta kalmaya çalışan insanlara büyük yarar sağlamıştır. Ateş, ısıtma işlevi ile insanların daha soğuk bölgelere yayılmasını mümkün kılmış, ışık kaynağı olarak kullanılmış, hayvanlara karşı korunmaya yardım etmiştir. Besin malzemelerinin ateşte pişirilmesi,

---

[58] Karl Marx – Friedrich Engels, **Alman İdeolojisi**, Çev. Tonguç Ok – Olcay Geridönmez, Birinci Basım, İstanbul: Evrensel Basım Yayın, Mart 2013, s. 30

[59] Ponting, **Dünyanın Yeşil Tarihi: Çevre ve Büyük Uygarlıkların Çöküşü**, s. 29.

[60] James E. McClellan III – Harold Dorn, **Dünya Tarihinde Bilim ve Teknoloji**, Çev. Haydar Yalçın, 4. Baskı, Ankara: Akılçelen Kitaplar, 2014, s. 8.

[61] Kazuharu Takehana, "Le Paléolithique Supérieur dans l'île d'Hokkaïdo", **L'Anthropologie**, Volume 125, Issue 5, 2021, https://doi.org/10.1016/j.anthro.2021.102967, https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0003552121001710?via%3Dihub, erişim tarihi: 25.02.2022, s. 15.

[62] George Basalla, **Teknolojinin Evrimi**, Çev. Cem Soydemir, 14. Baskı, Ankara: Doğu Batı Yayınları, Nisan 2013, s. 83.

[63] Ponting, **Dünyanın Yeşil Tarihi: Çevre ve Büyük Uygarlıkların Çöküşü**, s. 35.

sindirilmeleri için gereken süreyi kısaltarak enerjiden tasarrufa imkân tanımıştır.[64] Aynı zamanda pişmiş yemekler sayesinde dişler ve çene küçülebilmiş ve kafatası daha işlevli bir biçime dönüşmüştür. Hem bu nedenle hem de ateşin alet olarak kullanılmasıyla beyin daha da büyüyebilmiştir.[65] Yemeklerin pişirilmesi ve paylaşılması sosyalleşmede etkili olmuştur. Ateşin etrafında gelişen kamp alanları, sosyal işbölümlerini de yaratmıştır.[66] İlk topluluklar avlanmak için bazı bölgelerde yangın çıkarmışlardır.[67] Öte yandan bu yangınların arkasından kalan topraklarda taze ve yenilebilir bitkiler gelişmiş, kök bitkiler daha kolay bulunur hâle gelmiştir.[68] Ateş bu açıdan tarıma geçişi elverişli kılma gibi bir rolü oynamıştır.[69] İnsanlar ateş sayesinde doğayı kontrol edebilmişlerdir.

Hayvanlardan farklılaşan insan, ellerinin de gelişmesiyle emek sürecini başlatmış ve doğa üzerinde egemenlik kurmaya çalışmıştır.[70] Yine de insanın doğa ile ilişkisi sosyal ve ekonomik yapıdaki gelişimin belli bir aşamasına kadar oldukça doğrudandır. 2 milyon yıl öncesinden 12 bin yıl öncesine kadar olan Paleolitik Çağ'da insanlar küçük topluluklar hâlinde yaşamış, avcılık ve toplayıcılık yaparak yaşamlarını sürdürmüşlerdir.[71] Hâlâ avcı toplayıcı yaşam sürdüren topluluklar bulunmasına rağmen sayıları epey azalmıştır.[72] Bunun esas nedeni tarım ekonomisine geçilmesi, diğer nedeni ise sonraki bölümlerde ele alınacak olan sömürgecilik hareketleriyle avcı toplayıcı toplulukların ortadan kaldırılmış olmasıdır.[73] Avcı toplayıcı toplulukların hepsinin tarihi ve dönüşümleri aynı olmasa da[74] yerleşik tarım toplumu olmayan bu toplulukların ortak özellikleri vardır: Besinlerini bulabilmek için hayvanların göç bölgelerine, dönemlerine ve bitkilerin büyüme zamanlarına göre yer değiştirmişlerdir.[75] Hayvan davranışlarını çok yakından gözlemlemiş ve bu davranışları taklit etmişler, onların çizimlerini yapmışlar, avcı ve av arasındaki sınır

---

[64] McClellan – Dorn, **Dünya Tarihinde Bilim ve Teknoloji**, ss. 9-10.
[65] Morin, **Yitik Paradigma: İnsan Doğası**, s. 59.
[66] Edward O. Wilson, **Yeryüzünün Sosyal Fethi: Sosyal Yaşam Dünyayı Nasıl Fethetti**, Çev. Gül Tonak, İstanbul: Say Yayınları, s. 64.
[67] **A.g.e.**, s. 106.
[68] Ponting, **Dünyanın Yeşil Tarihi: Çevre ve Büyük Uygarlıkların Çöküşü**, s. 40.
[69] Wilson, **Yeryüzünün Sosyal Fethi: Sosyal Yaşam Dünyayı Nasıl Fethetti**, ss. 118-119.
[70] Friedrich Engels, **Doğanın Diyalektiği**, Çev. Arif Gelen, Sekizinci Baskı, Ankara: Sol Yayınları, Ekim 2006, s. 189.
[71] McClellan – Dorn, **Dünya Tarihinde Bilim ve Teknoloji**, s. 11.
[72] Ponting, **Dünyanın Yeşil Tarihi: Çevre ve Büyük Uygarlıkların Çöküşü**, s. 22.
[73] Ian G. Simmons, **Global Environmental History: 10,000 BC to AD 2000**, Edinburgh University Press, 2008, s. 38.
[74] **A.g.e.**, s. 27.
[75] McClellan – Dorn, **Dünya Tarihinde Bilim ve Teknoloji**, s. 12.

da belirsiz hâle gelmiştir.[76] İnsan, bitki ve hayvanların birbirleriyle ilişkili olduklarına inanmışlar, doğa ve toplum arasında köklü bir ayrım olduğunu düşünmemişlerdir.[77] İnsanlar bu dönemde doğal döngülere bağımlıdır. Barınma, beslenme ve inanç gibi kültürel özelliklerini doğaya göre şekillendirmişlerdir.

Avcı-toplayıcı yaşamı doğada büyük bir değişiklik yapmayı gerektirmemiştir. Yine de bu topluluklar bitki örtülerini yakarak ve bazı hayvan türlerini yok ederek ekosistemlere zarar vermişlerdir.[78] Örneğin Amerika kıtasında bazı memeli türlerinin soyunun tükenmesi M.Ö. 11.000 civarına, bu canlıların insanlarla ilk karşılaştıklara zamanlara denk düşmektedir: *"Kaburgalarının arasına saplanmış Clovis[79] mızrak başlarıyla birlikte sayısız mamut iskeleti"* bulunmuştur.[80] Avcı topluluklar bazı hayvanların neslini tüketecek miktarda hayvan öldürmüşlerdir. Örneğin Kuzey Pasifik'teki Aleut Adaları'nda halk M.Ö. 500 yılından itibaren bin yıl boyunca su samurlarını avlamış, neslini ortadan kaldırmış ve böyle kendi toplumlarının beslenme temellerini de yıkmıştır.[81] Avcı topluluklar ilk defa kendi ihtiyaçları için hayvanları araçsallaştırmış, avlanırken yardımcı olması için köpekleri evcilleştirmiştir.[82] Köpeklerin evcilleştirilmesi hayvanların insanlara hizmet etmesini sağlamada ilk adımdır.[83] Ancak bunların etkileri bugüne kıyasla coğrafi ve çoğunlukla nicelik olarak sınırlı olmuştur. İnsanlık tarihinin yüzde doksanında avcı toplayıcı topluluklar hâlinde yaşanmışken[84] bu toplulukların ekosistemlere olan etkileri azdır. Avcı-toplayıcı toplulukların mülkiyet ilişkileri yoktur ve toplumda göreceli bir eşitlik söz konusudur. Toprağa ve doğal kaynaklara ilişkin bir egemenlik duyguları bulunmamaktadır.[85] Avcı-toplayıcı topluluklar kendi içlerinde, tarım sonrası dönemdeki gibi kurumsallaşmış bir hiyerarşiye sahip olmadıkları gibi avladıkları hayvanı da kendilerine eşit kabul etmişlerdir.[86]

---

[76] Derek Hodgson, "Closely Observed Animals, Hunter-Gatherers, and Visual Imagery in Upper Paleolithic Art", ss. 59-72, **Evolutionary Studies in Imaginative Culture**, 1(2), Academic Studies Press, doi: 10.2661/esic/1.2.48, 01.10.2017, ss. 68-69.
[77] Ponting, **Dünyanın Yeşil Tarihi: Çevre ve Büyük Uygarlıkların Çöküşü**, s. 154.
[78] Engels, **Doğanın Diyalektiği**, s. 39 vd.
[79] Amerika kıtasına yerleşen ilk halk.
[80] Jared Diamond, **Tüfek, Mikrop ve Çelik**, Çev. Ülker İnce, 25. Basım, Ankara: TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, Kasım 2013, s. 43.
[81] Ponting, **Dünyanın Yeşil Tarihi: Çevre ve Büyük Uygarlıkların Çöküşü**, s. 41.
[82] McClellan – Dorn, **Dünya Tarihinde Bilim ve Teknoloji**, s. 12.
[83] Toynbee, **İnsan Soyu ve Toprak Ana: Dünyanın Öyküsel Bir Tarihi**, s. 63.
[84] Simmons, **Global Environmental History: 10,000 BC to AD 2000**, s. 43.
[85] Engels, **Doğanın Diyalektiği**, s. 64.
[86] Naske'den aktaran, John Zerzan, **Gelecekteki İlkel**, Çev. Cemal Atila, 4. Baskı, İstanbul: Kaos Yayınları, 2012, s. 31.

İnsanlar her zaman öncelikle doğal varlıklardır ve doğal evrim süreçleri de devam etmektedir. Doğadan tamamen kopma ve ayrılma diye bir şey bu anlamda söz konusu olamaz. Yaşaması için temel gereksinimler hâlâ doğadadır. Ancak insanın doğaya yabancılaşması ve doğa üzerinde egemenlik kurmaya çalışması da bir gerçekliktir. Bu yabancılaşma için gerekli olan doğa üzerindeki mülkiyet ve egemenlik duygusunun sürekli hâle gelmesinde tarımsal üretimin başlaması dönüm noktalarından biridir.

1.1.2. Tarım ve Doğanın Dönüşümü

İnsan toplulukları 1 milyondan uzun süre avcılık toplayıcılık yaparak yaşamlarını sürdürmüşlerdir.[87] On iki bin yıl önce buzul çağından çıkışla birlikte ilk toplulukların tarıma ve hayvancılığa uygun bölgelerde yerleşmeye başladığı tahmin edilmektedir. Tarım toplumuna geçişe Neolitik Devrim adı verilmiştir.[88] Sıcaklıkların yükselmesiyle bitkilerin bollaşması toplayıcıları yerleşmeye teşvik etmiş, besleyici bitkiler seçilerek yetiştirilmeye başlanmıştır.[89] Böylece bu topluluklar toplayıcılıktan bahçeciliğe ve tarıma, avcılıktan sürü besiciliğine yönelmişlerdir.[90] Tarım toplumunun doğuşu dünyanın farklı bölgelerinde farklı zamanlarda gerçekleşmiştir.[91] Tarım toplumu aşamasında göçebelikten yerleşik yaşama geçişle[92] ve nüfus artışıyla birlikte doğayla kurulan kültürel ilişki değişmiştir. Tarım toplumunun ürettiği iş bölümünün ortaya çıkışıyla doğadan kopulmuştur.[93] Avcı-toplayıcı topluluklardan tarım toplumuna geçiş bir anda olmamış, avcılık toplayıcılık yapan topluluklar bir yandan da bitki örtülerini yakarak ortaya çıkan külde tarım yapmaya başlamışlardır.[94]

Neolitik dönemde, hayvanlar ve bitkiler evcilleştirilmiş, dolayısıyla kontrol edilebilmişler; insan türü hayvanların hayatlarını kısıtlayarak onları kendi ihtiyaçlarına

---

[87] Clive Ponting, **Yeni Bir Bakış Açısıyla Dünya Tarihi**, Çev. Eşref Bengi Özbilen, 3. Basım, Alfa Basım Yayın, Kasım 2013, s. 40.
[88] Bir çağdan diğerine geçiş her toplumda aynı anda görülmeyebilir, aynı şekilde tarımın başlaması avcılık toplayıcılığın tamamen terk edildiği anlamına gelmeyebilir. Ancak tarihsel dönemleri ve toplumları bu şekilde incelemek çalışma açısından bir kolaylık sağlamaktadır.
[89] Penna, **The Human Footprint: A Global Environmental History**, s. 72.
[90] McClellan – Dorn, **Dünya Tarihinde Bilim ve Teknoloji**, s. 20.
[91] Mark B. Tauger, **Agriculture in World History**, Taylor & Francis Group, 2010, s. 4.
[92] Bazı topluluklar henüz avcılık toplayıcılık yaparken yerleşik yaşama geçmiş ve tarıma daha sonradan başlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bknz. Diamond, **Tüfek, Mikrop ve Çelik**, s. 138.
[93] Zerzan, **Gelecekteki İlkel**, s. 20.
[94] Aykut Çoban, **Çevre Politikası: Ekolojik Sorunlar ve Kuram**, 1. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi, Kasım 2020, s. 66.

göre ne amaçla kullanacağına karar verir hâle gelmiştir.[95] Bazı türlerin yetiştirilmesi ve diğerlerinin yok edilmesi olarak tarım, karmaşık doğayı yönetilebilir ve basit bir hâle getirmiştir, bu açıdan sınırlandırıcıdır.[96] Zerzan'a göre tarım *"yabancılaşmanın cisimleşmesi, parçalanmanın zaferi, doğa ve kültür ile insanlar arasındaki bölünmenin ifadesi"* olmuş, hem yaşamı hem bilinci bozmuştur. Çünkü tarımla birlikte toprak, üretimin basit bir aracına, insan dışındaki türler de üretimin nesnelerine dönüşmüştür. Böylece doğa ile uyum içindeki dönem son bulmuştur.[97] Öte yandan bir önceki bölümde açıklandığı üzere, tarım devrimi öncesinde doğa ile uyum içindeki dönem esasen doğada hayatta kalmaya çalışan insanın doğal döngülere uyma zorunluluğunun bulunduğu bir dönemdir. Tarımla birlikte doğanın değiştirilmesi bu zorunlulukları azaltırken, başka zorunluluklara yol açacak bir dönüşüm başlatmıştır.

Tarım devrimiyle sulama sistemleri ve ilk tarım araçlarıyla tahıl üretimi başlamıştır.[98] Neolitik Devrimin izleri Mezopotamya adı verilen bölgede keşfedilmiştir. Bölgede tarımla birlikte yerleşik yaşam başlamış, yazı kullanılmıştır.[99] Sümerlere ait "sığır ve tahıl miti" bu toplum için tarımın önemini ortaya koymaktadır. *Lahar* "sığır tanrısı", kız kardeşi *Aşnan* "tahıl" tanrıçasıdır. Bu iki tanrı, Gök tanrısı *An*'ın çocuğu *Annunnakiler*'in yemeği ve giysileri olsun diye yaratılmıştır. Ama *Annunnakiler*, sığır ve tahıldan ancak insanlar yaratılınca yararlanabilecektir. İnsan yaratılınca, *Lahar* ve *Aşnan* gökten yeryüzüne inmiş ve ürünleri insanlara sunmuşlardır.[100] Neolitik dönemdeki diğer topluluklar da, bu dönemdeki ihtiyaçlarına ve değişikliklerine göre uyarlanmış çeşitli dinsel inançlara sahiptiler.[101] Tanrılar tarım toplumun ihtiyaçlarına uygun işlevler üstlenmiş, doğal varlıklardan yararlanma insanlara özgülenen bir hak kabul edilmiştir.

Neolitik dönemde tarımla uğraşan topluluklar ırmak kıyılarında yoğunlaşmıştır. Nüfusun çoğalması sonucunda bu yerleşimlerin doğal sınırlara dayanması, tarımsal üretimin arttırılması zorunluluğunu doğurmuştur. Bu nedenle

---

[95] Anne Lehoërff, **Le Néolithique**, Presses Universitaires de France, 2020, s. 24.
[96] Michael Pollan, **Arzunun Botaniği**, Çev. Sevin Okyay, 2. Baskı, İstanbul: Domingo Yayıncılık, Haziran 2011, s. 161.
[97] Zerzan, **Gelecekteki İlkel**, s. 109.
[98] Şenel, **Kemirgenlerden Sömürgenlere İnsanlık Tarihi**, s. 248. vd.
[99] Kemalettin Köroğlu, **Eski Mezopotamya Tarihi: Başlangıcından Perslere Kadar**, 8. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, s. 42.
[100] Samuel Noah Kramer, **Tarih Sümer'de Başlar**, Çev. Hamide Koyukan, İkinci Basım, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, Şubat 2015, ss. 142-144.
[101] Lehoërff, **Le Néolithique**, s. 79.

savaşlar çıkmış, yenilenler köle hâline getirilerek tarımda çalışmaları sağlanmıştır.[102] Besin fazlasının elde edilmesi sonucunda ürünlerin nasıl dağıtılacağı ve kime ait olacağı gibi sorunlar gündeme gelmiş, sosyal sınıflar doğmuş ve nüfus artışı hızlanmıştır.[103] Ölçülebilir zaman anlayışı da tarımla gelişmiştir. Doğayla uyum içinde yaşayan avcı toplayıcı topluluklar gece ve gündüzü, mevsimlerin değişimini ve doğanın dönüşümünü izlemiş olabilirler. Ancak zaman kavramı insanın doğadan kopmasıyla gündeme gelmiş; elde edilen ürün fazlası, zamanı ölçebilen din adamı sınıfının[104] varlığını güvence altına almıştır.

Tarımla yeni türler ve yeni ekosistemler yaratıldığı gibi tarımsal üretimde söz sahibi olmanın sosyal statü ve iktidar sağlaması da yeni düşünce ve davranış kalıplarının geliştirilmesine neden olmuştur.[105] Bu toplumlarda kadınlar, çocuklar ve köleler iktidardan yoksun bırakılan kesimlerdir. Üretimle uğraşmayan iktidar sahibi bir tabaka meydana gelmiştir. Sanayi devrimi sonrası dönemlere kıyasla emek ve doğa sömürüsünün boyutu küçüktür. Tarım öncesi topluluklarda da toplumsal eşitsizlikler vardır.[106] Bu eşitsizliklerin kurumsallaşması ve iktidar mekanizmasının karmaşıklaşması için tarımın sonucu olan yerleşik yaşam ve artı ürün gerekmiştir. Tarım öncesi toplumlarda insanlar doğa üzerinde kendi geçim kaynaklarını yaratacak ölçüde ve serbestçe tasarruf ederken, devletin doğuşuyla birlikte doğadan yararlanma imkânı yönetici sınıfın inisiyatifine geçmiştir.[107] Çiftçiler, avcılara göre emeklerinin sömürülmesi daha kolay bir kesimdir.[108] Ellerinde ürün fazlası bulunabilir ve belli bir yerde yaşarlar. Toplumsal sınıfların ortaya çıkmasıyla doğaya erişimde de sınıflar arası eşitsizlikler gelişmiştir, toprak mülkiyetiyle bu bariz hâle gelmiştir.[109] Etkin doğum kontrol yöntemlerinin olmaması nedeniyle nüfus artmış, bunu besleyebilmek için de üretim yoğunlaşmıştır. Üretimin yoğunlaşması çevrenin tüketilmesine neden olmuştur. Doğanın yıkımıyla gelişen yeni üretim biçimleri yeni şiddet türlerini doğurmuş, emek sömürüsünü kurumsallaştırmıştır.[110] Doğanın dönüştürülmesi ve

[102] McClellan – Dorn, **Dünya Tarihinde Bilim ve Teknoloji**, s. 39.
[103] Ponting, **Dünyanın Yeşil Tarihi: Çevre ve Büyük Uygarlıkların Çöküşü**, s. 45.
[104] Zerzan, **Gelecekteki İlkel**, s. 43, s.50.
[105] Simmons, **Global Environmental History: 10,000 BC to AD 2000**, s. 60.
[106] Bu konudaki görüşlerin ayrıntılı değerlendirmesi için bknz. Cemal Bâli Akal, **İktidarın Üç Yüzü**, 4. Baskı, Ankara: Dost Kitabevi, Ekim 2009.
[107] Marvin Harris, **Yamyamlar ve Krallar: Kültürlerin Kökenleri**, Çev. Fatih Gümüş, 1. Baskı, İmge Kitabevi, Ocak 1994, ss. 107-108.
[108] Radkau, **Doğa ve İktidar: Global Bir Çevre Tarihi**, s. 109.
[109] Neil Smith, **Eşitsiz Gelişim: Doğa, Sermaye ve Mekanın Üretimi**, Çev. Esin Soğancılar, Birinci Baskı, İstanbul: Sel Yayıncılık, Ekim 2017, s. 78.
[110] Harris, **Yamyamlar ve Krallar: Kültürlerin Kökenleri**, s. 10.

insan emeğinin egemenlik altına alınması eş zamanlı gerçekleşmiştir.[111] Doğanın sömürülmesi ve toplumsal eşitsizlikler aynı dönemde ortaya çıkmıştır.

Tarımsal üretim, birçok açıdan uygarlığa yön vermiş ve insanların hayatını kolaylaştırmıştır. Diğer yandan, bitki ve hayvanların yetiştirilmesi için ekosistemlerin yok edilmesi anlamına da gelmiştir.[112] Fazla ürün elde etmek için ilk tarım yerleşimlerin önemli bir kısmında aşırı sulama yapılmış, bu da toprağın verimli tabakasını yok ederek çölleşmeyi başlatmıştır. Örneğin Sümer Devleti, tahıl üretimi açısından 3. yüzyıldan itibaren önemli bir merkez olmuş, sulama için barajlar, kanallar, depolar oluşturulmuştur. Sulamayla ilgili bu yapılar, hem suyun denetim altına alınmasını sağlamak hem de merkezi iktidarın varlığı için inşa edilmiştir, suyun kontrolü Mezopotamya'da iktidar için önemli olmuştur.[113] Ancak bu sulama sistemi toprakta tuz birikimine yol açmış ve ürün miktarındaki gerileme nedeniyle kent devleti çökmüştür.[114]

Orta ve Güney Amerika'daki kent devletlerinin bir kısmı da, aşırı tarım faaliyeti için ormansızlaştırılan topraklardaki erezyonlar, verim kaybı ve buna bağlı olarak açlık ve politik kargaşalar nedeniyle terk edilmiştir. Maya uygarlığının çöküşünde doğayla kurulan üretken ilişkinin niteliği belirleyici olmuştur: Mayalar kes-yak tarımı ile yağmur ormanlarını yok etmiş, bu arazilerde yetişen tarım ürünleri sayesinde nüfus artmış, artan nüfus daha fazla tarım arazisinin açılmasını gerektirmiş, toprağın veriminin azalmasıyla ürün miktarı azalmış ve sonuçta yerleşim yerlerini terk etmişlerdir.[115] Tarımla birlikte madencilik için de Bronz Çağı boyunca Güneybatı Asya'da ormanlar yok edilmiş, böylece toprağın verimli kısmının kaybolmuş ve iklim değişmiştir.[116] Bu da dönemin uygarlıklarının son bulmasına neden olan Bronz Çağı çöküşünü başlatmış olabilir.[117] Bu örnekler, doğaya karşı kurulan uygarlıkların yok

---

[111] John Bellamy Foster, **Savunmasız Gezegen**, Çev. Hasan Ünder, Üçüncü Baskı, Ankara: Epos Yayınları, s. 47.
[112] Ponting, **Dünyanın Yeşil Tarihi: Çevre ve Büyük Uygarlıkların Çöküşü**, s. 83.
[113] Sergio Alivernini, "Let's Move the Earth and Build a Canal!" The Management of Water Infrastructures in a Sumerian City at the End of the Third Millennium", ss. 93-104, **Water History**, https://doi.org/10.1007/s12685-020-00242-82020, https://link.springer.com/article/10.1007/s12685-020-00242-8, erişim tarihi: 25.02.2022, s. 94.
[114] Ponting, **Dünyanın Yeşil Tarihi: Çevre ve Büyük Uygarlıkların Çöküşü**, ss. 85-87.
[115] Penna, **The Human Footprint: A Global Environmental History**, s. 154.
[116] **A.g.e.**, ss. 171-172.
[117] Brandon Lee Drake, "The Influence of Climatic Change on the Late Bronze Age Collapse and the Greek Dark Ages", ss. 1862-1870, **Journal of Archaeological Science**, 39(2), 2012, doi: 10.1016/j.jas.2012.01.029, s. 1868.

olabileceğini anlatmaktadır. Galler'de bulunan ağaçsız ve az sayıda hayvanın yaşadığı Cambrian Dağları'nın Neolitik dönemden önce yağmur ormanlarıyla kaplı olması gibi, bugün "doğal" ve el değmemiş kabul edilen bazı bölgelerin ekosistemsel yıkıma uğramaları Neolitik dönemde başlamıştır.[118] Özellikle şehirleşme insanın doğayla ilişkisini değiştirmiştir. Şehir inşası için gereken odunlar ormanlar yok edilerek temin edilmiş, sulama nedeniyle doğal akışlarına müdahale edilen nehirlerde ekosistemsel değişiklikler meydana gelmiştir.[119] İnsanların hayatlarını kolaylaştırmak ve elde ettikleri faydayı arttırmak amacıyla doğal dengeyi hesaba katmadan giriştikleri her eylem, ellerinde olanı da yitirmelerine yol açan felaketlerle sonuçlanmıştır.

Neolitik Devrim adı verilen ve sosyo-ekonomik dönüşümler yaratan süreç, Neolitik ekolojik felaketin de başlangıcı olmuş, insanlar bitki ve hayvanları evcilleştirirken bugün hâlâ kendilerini etkileyen mikroplardan da etkilenmeye bu evcilleştirme dönemi ile başlamışlardır.[120] Tarımsal etkinliklerin doğada meydana getirdiği değişiklikler bu topluluklarda fizyolojik hasarlara ve ölümcül hastalıklara da yol açmıştır. İnsan yerleşimlerinin yaban alanları tahrip etmesi, bu alanlarda yaşayan parazit gibi canlıların hastalıklara yol açması gibi felaketlerle sonuçlanabilir.[121] Eski uygarlıklarda da böyle olmuştur. Tarımın gerektirdiği yerleşik yaşamda, atıkların suya karışmasının neden olduğu hastalıkların yanında, Mezopotamya ve Mısır'daki ilk topluluklardan çok yaygın olan ve gelişmiş sulama sistemlerinden kaynaklanan kan parazitleri de ortaya çıkmıştır. Yine tarımla birlikte besin çeşitliliği ve miktarı azalmış, avcı toplayıcı topluluklarda görülmeyen anemi gibi rahatsızlıklar ortaya çıkmıştır.[122] İnsanlık tarihindeki "ilerleme" kabul edilen her adımda olduğu gibi, tarım devriminin de yıkıcı sonuçları vardır.

Neolitik dönemden önce insanların hayvanlarla sınırlı bir ilişkisi varken neolitik dönemden itibaren evcilleştirilmiş hayvanlarla birlikte günlük bir ilişki geliştirilmiştir.[123] Çatalhöyük Neolitik kentinde M.Ö. 7400-M.Ö. 6200 yıllarına ait

---

[118] George Monbiot, **Yaban Yaşam**, Çev. Muammer Pehlivan, Birinci Basım, İstanbul: Everest Yayınları, Ocak 2018, ss. 86-91.
[119] Penna, **The Human Footprint: A Global Environmental History**, s. 136.
[120] Jean Zammit, "Les Conséquences Écologiques de la Néolithisation dans l'Histoire Humaine", ss. 371-379, **Bulletin de la Société Préhistorique Française**, Société Préhistorique Française, 2005, doi: 10.3406/bspf.2005.13114, https://www.persee.fr/doc/bspf_0249-7638_2005_num_102_2_13114, erişim tarihi: 25.02.2022, ss. 373-376.
[121] Barnes, **Diseases and Human Evolution**, s. 116.
[122] Ponting, **Dünyanın Yeşil Tarihi: Çevre ve Büyük Uygarlıkların Çöküşü**, s. 245.
[123] Barnes, **Diseases and Human Evolution**, s. 137.

kalıntılar bulunmakta, insan hayvan ilişkisinin tarım devrimindeki hem günlük hayata hem de algısal durumuna ilişkin bir tablo sunmaktadır. Hayvanlar, özellikle toprağı sürmek için kullanılan sığırlar bu dönemde hem besin kaynağıdır hem de ritüellerin bir parçasıdırlar.[124] Hayvanların denetim altına alınıp insanlarla birlikte yaşamaya başlamalarının sağlanması, insanın gelişiminde ve doğayla kurduğu ilişkinin değişiminde birçok açıdan önemlidir. Öncelikle bu hayvanların etleri insanlar için bitkilerden daha farklı bir protein kaynağı oluşturmuştur. Süt, yoğurt, peynir gibi besin değeri yüksek gıdalar, deri ve yün elde edilebilmiş, hayvan gübreleri yakıt olarak kullanılmıştır.[125] Hayvanlar aracılığıyla toprak sürülmüş, ulaşım ve yük taşıma kolaylaşmıştır.

Evcilleştirme sonucunda inek, domuz, koyun gibi hayvanların boyları büyümüş, giderek insanlar için daha verimli olacak şekilde türlerine müdahale edilmiştir. Hayvanların vahşi doğada hayatta kalmaları gerekmediği için duyuları körelmiş ve beyinleri küçülmüştür.[126] İnsanlar kendi istedikteki özelliklere sahip hayvanların çoğalmasına izin verdiği ve bu nedenle aynı gen havuzu içinde soyları devam ettirildiği için için bu tür içindeki genetik hastalıklar giderek baskın hâle gelmiştir.[127] İnsanlar, hayvanlarla olan bu ilişkisinden çıkar sağlamıştır; ancak evcilleştirme sürecinde hayvan hastalıklarından gelişen birçok insan hastalığı doğmuştur.[128] Bunlardan çiçek, grip, verem, sıtma, veba, kızamık, kolera[129] mikropları hayvanlardan insanlara geçerek kitlesel ölümlere yol açmıştır. Köpeklerden kuduz, kedilerden toksoplazma, keçilerden brusella, sığırlardan şarbon insanlara bulaşmıştır.[130] Doğa ile kurulan ilişkilerin her zaman yararları gibi yıkıcı sonuçları da olmuştur.

Neolitik dönemden itibaren doğaya yönelik gerçeklik duygusu azalmıştır.[131] İnsan doğadan giderek uzaklaşmış ve onun anlamını kendi düşünce dünyasında

---

[124] Kamilla Pawloska, "Time of Change: Cattle in the Social Practices of Late Neolithic Çatalhöyük", ss. 1-18, **Archaeological & Anthropological Sciences**, Feb 2020, Vol. 12 Issue 2, doi: 10.1007/s12520-019-00961-x, s. 1 vd.
[125] McClellan – Dorn, **Dünya Tarihinde Bilim ve Teknoloji**, s. 22.
[126] Diamond, **Tüfek, Mikrop ve Çelik**, ss. 207-208.
[127] Steve Jones, **Neredeyse Bir Balina: Türlerin Kökenine Güncel Bir Bakış**, Çev. Levent Can Yılmaz, 4. Basım, İstanbul: Evrensel Basım Yayın, Ağustos 2010, s. 77.
[128] Barnes, **Diseases and Human Evolution**, s. 138.
[129] Diamond, **Tüfek, Mikrop ve Çelik**, s. 253.
[130] Barnes, **Diseases and Human Evolution**, s. 139 vd..
[131] John Zerzan **Makinelerin Alacakaranlığı**, Çev. Rahmi G. Öğdül, 1. Baskı, İstanbul: Kaos Yayınları, Mayıs 2013, s. 118.

oluşturmaya başlamıştır. Örneğin hayvanların ve otların bir kısmı tarım faaliyetine etkileri nedeniyle "zararlı" olarak sınıflandırılmıştır.[132] Doğanın bir parçası olan insan, doğayla dolaysız ilişki kurduğu zaman, diğer türlerden tam anlamıyla farklılaşmadan önce, ona boyun eğerek yaklaşıyor olabilir. Doğa, hayatın kaynağı ve hayat döngülerini sonsuz tekrarlarla devam ettiren, kapsayıcı varlık olarak düşünülmüştür. Devlet öncesi toplumlarda doğayı tahakküm altına alma fikri yoktur.[133] Nüfus artınca verimliliği de arttırma kaygısı ağır basmış, doğa saygı duyulacak bir varlık olmaktan çıkıp yenilecek güçlü bir düşmana, fethedilecek bir hazineye dönüşmüştür. İnsanların evrimi başlangıçta ekosistemler ve doğal koşullar tarafından belirlenmişse de, doğal koşullara bağımlılıktan kurtulmaya başladığı tarihten itibaren doğa, insanın evrimindeki bu asli rolünü yitirmiştir. Bu tarihten itibaren insanlar, doğanın efendisi olduklarına inanmışlardır.[134] Bu karşılıklı ilişkide insanlar kendilerini her ne kadar üstün varsaysalar da bu konumlarını korumak için egemenliklerini sürekli yeniden inşa etme ihtiyacı duymuşlardır.

Binlerce yıla yayılan doğayı değiştirme süreci insanın bugünkü fizyolojik ve toplumsal niteliklerine kavuşmasını sağlamış olabilir. Toplumsallık da esasen insanın biyolojik evriminden doğmuştur. İnsanın fiziksel özelliklerinden estetik anlayışına varana kadar her niteliği dünyayla, hayvanlarla ve bitkilerle ilişkisi üzerinden şekillenmiştir.[135] İnsanın fizyolojik yapısı, doğa içindeki konumu, bilincini etkilemiştir. Ponting'in aktardığı Paskalya Adası örneği bu olguyu açıklamaktadır. Paskalya Adasında yaşayan topluluk, Hollandalılar 1700'lerde adaya geldiğinde gözlemlediği üzere az sayıda bitki ve hayvan türüyle yaşamlarını sürdürmektedir. Oysa bu durum hep böyle değildir. Adada 1600'lere kadar büyük ormanlar ve yoğun bir bitki örtüsü vardır. Nüfus arttıkça bu bitki örtüsü yok edilmiştir. Buna bağlı olarak ada halkının yaşamı tamamen değişmiş ve gerilemiştir. Besinin azalması ve yaşam tarzının değişmesiyle kabile savaşları çıkmış, kölelik ve yamyamlık artmıştır. Bu örnek aynı zamanda sınırlı alanda, sınırlı kaynakların ölçüsüzce tüketimi sonucunda uygarlığın çökebileceğini göstermesi açısından önemlidir.[136] Foster'ın ifadesiyle

---

[132] Simmons, **Global Environmental History: 10,000 BC to AD 2000**, ss. 59-60.
[133] Murray Bookchin, **Özgürlüğün Ekolojisi: Hiyerarşinin Ortaya Çıkışı ve Çözülüşü**, Çev. Mustafa Kemal Coşkun, 2. Baskı, İstanbul: Sümer Yayıncılık, Ekim 2015, s. 117.
[134] Morin, **Yitik Paradigma: İnsan Doğası**, s. 207.
[135] Cormac Cullinan, **Vahşi Hukuk: Bir Yeryüzü Adalet Manifestosu**, Çev. Meral Güneşdoğmuş, Birinci Basım, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014, s. 110.
[136] Ponting, **Dünyanın Yeşil Tarihi: Çevre ve Büyük Uygarlıkların Çöküşü**, ss. 4-9.

tarımın gelişiminden başlayarak üretimin toplumsal örgütlenişinin bütün biçimleri çevre yıkımına neden olmuştur.[137] Dünyanın her bölgesinde insanlar doğa ile mücadelelere girmişler, doğayı kendi yaşamları için uygun hâle getirirken ve değiştirirken kendileri de değişmişlerdir. İnsanı insan yapan doğa olmasına rağmen, toplumsallık bağlamında doğanın önemsizleştirilmesi, insanın doğadan ayrı, özel, doğaya üstün bir varlık olarak kabul edilmesine yol açmıştır.

İnsan, hayvanların en güçsüzü, doğayı değiştirme sürecinde kaba güçten farklı nitelikte bir güce sahip olduğunun ayırdına varmıştır. Plan yapabilmekte, deneyimlerinden sonuç çıkararak sonraki kuşaklara aktarabilmekte, doğal varlıkları değiştirdikçe doğal koşullara olan bağımlılığı ortadan kalkmaktadır. Belki de böyle bir dönüşüm içindeyken değişim yaratma potansiyelini fark etmiş ve "yeryüzünün hâkimi" olduğunu iddia etmiştir. Yaptığı araçlarla doğal varlıklardan daha güçlü hâle gelmiştir. Ancak hayvanların ve bitkilerin evcilleştirilmesiyle[138] başlayan bu sürecin sonunda insanlar ve topluluklar özerkliklerini yitirmiş; doğa araçsallaştırıldıkça insanın doğayla arası açılmış ve doğanın yıkımı gerçekleşmiştir.[139] Doğaya yönelik tahribatın eylemsel olarak üretilmesi, kültürel olarak doğanın yorumlanması ile paralel olarak gelişmiştir.

1.1.3. Doğanın Anlamlandırılması

Doğayı tanımlarken kullanılan kavramlar, anlamlandırma çabasının bir parçasıdır. Çalışmada çevre kavramının yerine doğa kavramının tercih edilmesinin nedeni, "çevre" ifadesinin merkeze insanı ve insan eseri kurumları alan, doğal varlıkları bunun çevresine ve hiyerarşik olarak altına yerleştiren bir kavram olmasıdır. *"Siyasetin ve planlamanın nesnesi hâline gelince, doğa, 'çevre'ye dönüşmektedir"* ve doğanın çevre olarak tanımlanması, *"onu edilgen ve cansız, sadece kendisine karşı bir davranışta bulunulmasını bekleyen bir varlık hâline getirmektedir."*[140] Hâlen ağırlıklı olarak "çevre" kavramı tercih edilmekteyse de, ekolojik mücadelelerin ve dolayısıyla ekolojik bilincin artmasıyla birlikte farklı tanımlamalara gidilmektedir. Çevre ve doğa kavramları zaman zaman birbirinin yerine kullanılmaktadır. Çevre bir organizmanın

---

[137] Foster, **Savunmasız Gezegen**, s. 37.
[138] Radkau'ya göre ilk başarılı evcilleştirme doğaya hükmetme açısından insanın ilk deneyimiydi. Radkau, **Doğa ve İktidar: Global Bir Çevre Tarihi**, ss. 91-92.
[139] Zerzan, **Makinelerin Alacakaranlığı**, s. 130.
[140] Wolfgang Sachs (ed.), **Kalkınma Sözlüğü: Bir İktidar Olarak Bilgiye Giriş**, Çev. Oktay Etiman, 1. Baskı, İstanbul: Özgür Üniversite Kitaplığı, Aralık 2007, s. 65.

var olduğu ortam veya koşullar olarak tanımlanmıştır.[141] Doğal çevre ise insan yapısı değildir ve insanın hayatını sürdürdüğü, doğal varlıklarla etkileşim içinde olduğu ortamdır.[142] Doğa peyzaj veya manzara değildir, bunların ötesinde "canlı ve etkileşimli bir organik dünyası olan, sürekli farklılaşan ve giderek karmaşıklaşan yaşam biçimlerinin birikimsel evrimidir."[143] Bookchin doğayı var olan her şey olarak tanımlar ve insan dışı doğa için birinci doğa, insanla ilgili olanlar için ikinci doğa kavramlarını kullanır. İnsan onun için doğanın dışında değildir. Bu nedenle "insan dışı doğa" ifadesine başvurur.[144] Çalışmada doğa ile ifade edilmek istenen bu birinci, insan dışı doğadır.

Doğa, sözlük anlamıyla dünyadaki bütün hayvanların, bitkilerin, kayaların vd. bütün varlıkların tamamı ve hava durumu, deniz, dağ, hayvanların ve bitkilerin üremesi gibi insan gücünden bağımsız gerçekleşen süreçlerdir.[145] Doğa, basitçe canlı varlıklar olarak ifade edilemez veya doğanın korunması canlıların korunmasına indirgenemez. Canlı doğal varlıklar bitki, hayvan ve mikroorganizmalardan oluşan biyolojik çeşitlilik; cansız doğal varlıklar ise bu çeşitliliğin bağımlı olduğu hava, su ve toprak gibi yaşam ortamlarıdır.[146] Doğal varlıkların korunmasında canlı ve cansız ayrımı yapmak, hiyerarşik kavrayışa dahil olmak ve belirsizliği kabul etmektir. Örneğin bir nehrin klasik anlamda canlı veya cansız olduğu söylenemez. Canlı veya cansız arasındaki sınır keskin değildir.[147] Yeryüzündeki bütün varlıkların arasında bağımlılık ilişkileri ve dahil oldukları, birbiriyle bağlantılı ekosistemler vardır. Bu nedenle çalışmada canlılar yerine, "doğal varlıklar" ve bir bütün olarak doğa kavramları kullanılmıştır.

Doğa hem gerçekten var olan bir şey, hem de kültürel olarak inşa edilen bir şeydir.[148] Bu çalışmada da hem gerçek, olgusal bir varlık olarak doğa hem de insanın anlam dünyasındaki doğa kavramı ele alınmıştır. Zira doğanın fiziksel niteliklerinin

---

[141] Emrullah Güney (vd.), **Çevrebilim (Ekoloji) Sözlüğü**, Konya: Çizgi Kitabevi, Şubat 2016, s. 90.
[142] **A.g.e.**, s. 119.
[143] Murray Bookchin, **Toplumsal Ekolojinin Felsefesi: Diyalektik Doğalcılık Üzerine**, Çev. Rahmi G. Öğdül, 2. Baskı, İstanbul: Sümer Yayıncılık, Mart 2017, s. 49.
[144] Bookchin, **Özgürlüğün Ekolojisi: Hiyerarşinin Ortaya Çıkışı ve Çözülüşü**, s. 23.
[145] "Nature", https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/nature, erişim tarihi: 10.03.2020.
[146] Keleş – Hamamcı – Çoban, **Çevre Politikası**, s. 93.
[147] Joel Kovel, **Doğanın Düşmanı: Kapitalizmin Sonu mu, Dünyanın Sonu mu?**, Çev. Gürol Koca, İkinci Basım, İstanbul: Metis Yayınları, Şubat 2017, s. 125.
[148] Greg Garrard, **Ekoeleştiri: Ekoloji ve Çevre Üzerine Kültürel Tartışmalar**, Çev. Ertuğrul Genç, 2. Baskı, İstanbul: Kolektif Kitap, Ekim 2017, s. 24.

tanımlanması doğayı kavramak için yeterli olmaz. İnsan ve doğa ilişkisinin anlaşılması için insandaki doğa algısının incelenmesi gerekmektedir. Antropolojik bulgulara göre insanlar, doğayla ayrıştıkları ilk zamanlardan bu yana doğa hakkında düşünmüşlerdir. Avcı toplayıcı dönemde yapılmış, av sahnelerini ve hayvanları canlandıran mağara resimleri vardır. Hatta insan-hayvan ilişkilerinin av-avcı ilişkisinden daha karmaşık olabileceğine dair izler mevcuttur. Örneğin Güney Afrika'daki mağara resimlerinde, hem insan hem hayvana benzeyen belirsiz figürlerin çizildiği görülmüştür; resimlerde kadınlarla erkekler arasındaki fark belirginken bazı resimlerde hayvan başlı insan vücutlu varlıklar tasvir edilmiştir.[149] Yine hayvanların topluluk kurallarında yer alması ilk insan topluluklarında kutsal oldukları için kurban edilmeleri dışında totemci inanışlar nedeniyle öldürülmelerinin yasaklanmaları ile başlamıştır.[150] İnsanların şu ya da bu biçimde etkileşimde bulunduğu her gerçeklik gibi doğa da kültürel olarak yorumlanmakta, dil içerisinde anlamlandırılmaktadır. Dilin ortaya çıkışı, insanın doğayla ilişkisinde kırılma noktalarından biri olmuştur. Sembolik kültür ve dille, doğanın evcilleştirilmesi arasında bir bağ bulunmaktadır. Dil Zerzan'a göre, kontrol edebilme yetisini getirmiş, bu sayede insan faaliyetleri yoğunlaşmış, böylece tarımsal üretim yapılmaya başlanmıştır.[151] Dille birlikte doğa, yaşamla deneyimlendiği kadar kültürel olarak yeniden üretilen hâle gelmiştir. Anlamı değişmiş ve dönüşmüştür. İnsanın doğaya ilişkin en erken anlamlandırma çabaları da sembolik ifadelerin kalıntılarından takip edilebilmektedir.

1.1.4. Besleyen Anne Olarak Doğa

İnsanların ilk tanrısının "Toprak Ana" olduğuna ilişkin en eski tez M.Ö. 8. yüzyıla aittir.[152] Yine M.Ö. 8. yüzyılda Mezopotamya ve Hitit kökenli en önemli tanrıçalardan biri olan *Išhara* hem yeraltı, bitki, dağ, nehir, bahar tanrıçası hem de kötü ve kirli olanı arındıran, hastalık ve şifa veren olarak kabul edilmiştir.[153] Bu anlamda doğa/toprak ana inancının özelliklerini taşımaktadır. Toprak ana inancı toplumların

---

[149] John Parkington, "Ambiguïté dans la Représentation des Animaux et des Hommes dans les Peintures Rupestres du Cap, Afrique du Sud", ss. 839-847, **L'Anthropologie**, Volume 113, Issue 5, Part 2, https://doi.org/10.1016/j.anthro.2009.09.004, https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S000355210900079X?via%3Dihub, erişim tarihi: 25.02.2022, s. 845.

[150] Oxana Timofeeva, **Hayvanların Tarihi: Felsefi Bir Deneme**, Çev. Barış Engin Aksoy, 1. Baskı, İstanbul: Kolektif Kitap, Kasım 2018, s. 51, s. 54.

[151] Zerzan, **Gelecekteki İlkel**, s. 23.

[152] Lynn E. Roller, **Ana Tanrıça'nın İzinde: Anadolu Kybele Kültü**, Çev. Betül Avunç, 1. Basım, İstanbul: Alfa Yayıncılık, Eylül 2013, s. 25.

[153] Leyla Murat, "Goddess İšhara", ss. 159-190, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, 28 (45), Mayıs 2009, doi: 10.1501/Tarar_0000000422, ss. 187-188.

tarımsal ürünler ve dolayısıyla artı ürün elde etmeleri, bunun sonucunda da kadınların konumunun ve doğaya dair kavrayışın değişmesiyle dönüşüme uğramıştır. M.Ö. 12 bininci yıla kadar devam eden Paleolitik dönemde kadınlar bitki, tohum ve yumurta toplamış; erkekler ise hayvan avlamıştır. Yaşamın sürdürülmesi için gereken kalorilerin çoğunu sağlayan kadınlardır.[154] Belki de bunun bir yansıması olarak Üst Paleolitik dönemden kalma çizimlerde doğum temasına rastlanmaktadır.[155] Paleolitik ve Neolitik dönemlerden kalma ve anneliği ve bereketi temsil eden tanrıçalar olduğu düşünülen büyük göğüslü ve geniş kalçalı kadın heykel ve çizimleri vardır.[156] "Doğuran kadın" önemli bir temadır. Ölüm oranının yüksek olduğu eski çağlarda kadının yeni bir insan doğurması kıymetli kabul edilmiştir. Kadın, insan soyunun devamını sağlamıştır.[157] Tümülüs mezarlar toprak ananın yumurtaları olarak kabul edilirken, cesetler mezarlara anne karnındaki fetüsler gibi yerleştirilmiştir.[158] Ölüme karşı bu mücadele doğumun ve yeniden doğmanın gerçekleşmesini sağlamaya götürmüştür. Sümer Tanrıçası *Uttu* örneğinde olduğu gibi tarım toplumları eski toprak ana inançlarını aşk tanrıçaları biçimine dönüştürmüşlerdir.[159] Aşk ve dolayısıyla üremeyle öte yandan bereketle ilişkilendirilen tanrıçalar eski yaratıcı dişil öğe ve toprak ana inançlarının tarım toplumlarının dinlerinde devam etmesidir.

Antik Akdeniz uygarlıklarının ana tanrıçası, bereketle ilişkilendirilen *Kybele*'nin izine M.Ö. 7. yüzyıla ait yazılarda rastlanır. *Matar* (anne) diye hitap edilen *Kybele*'ye M.S. 2. yüzyılda *Meter Thea* (ana tanrıça) denir.[160] Yunan mitolojisindeki ana tanrıça Anadolu'daki *Kybele* inancından türemiştir.[161] Yunan yaratılış mitinin başlangıç noktası evrende açılan bir boşluk anlamına gelen *Kaos*'tur. *Kaos*'un arkasından *Gaia* (yeryüzü)*, Tartaros* (yeraltı dünyası) ve *Eros* (aşk) gelmiştir.[162] *Gaia* bitkileri ve suları yaratmıştır. *Gaia* yeryüzünü, *Uranos* ise gökyüzünü simgeler. *Gaia* dişil, *Uranos* erildir. *Gaia*'nın çok sayıda çocuğu vardır. Her şeyi doğuran ve besleyen

---

[154] McClellan – Dorn, **Dünya Tarihinde Bilim ve Teknoloji**, s. 11.
[155] Mehmet Ateş, **Mitolojiler ve Semboller: Ana Tanrıça ve Doğurganlık**, 3. Baskı, Mayıs 2012, s. 85.
[156] David Leeming – Christopher Fee, **The Goddess: Myths of the Great Mother**, Reaktion Books, 2016, s. 67.
[157] Ateş, **Mitolojiler ve Semboller: Ana Tanrıça ve Doğurganlık**, ss. 121-122.
[158] **A.g.e.**, s. 215.
[159] Leeming – Fee, **The Goddess: Myths of the Great Mother**, s. 69.
[160] Roller, **Ana Tanrıça'nın İzinde: Anadolu Kybele Kültü**, s. 20.
[161] **A.g.e.**, s. 142.
[162] Gerard Naddaf, **Greek Concept of Nature**, State University of New York Press, 2005, s. 48.

anne fikridir.[163] Tarım Devriminden Antik Çağ'a her şeyi yaratan ve hayatın devamlılığını sağlayan dişil öğe, doğa, toprak ve annelik iç içe geçmiştir.

Zerzan, ana tanrıça kavramını kadınlara veya doğaya yönelik bir saygı ifadesi olarak değil, korkudan doğan kontrol isteği olarak yorumlamıştır. Ona göre insanlar, doğadan uzaklaştıkça doğal olanı ritüellerine dahil etmişlerdir. Çünkü tehlikeli kabul ettikleri doğadan ve "vahşi" olandan korkmakta, ritüeller, anlatılar ve heykeller aracılığıyla onu kontrol etmeye çalışmaktadırlar: *"Venüs heykelleri kadınları temsil ettiği kadar onları denetleyebilmeyle de ilgilidir."*[164] Aynı şekilde toprak ana miti de, Neolitik toplumlarda tarımın doğaya verdiği zararı telafi etmeye yönelik sembolik bir çaba olarak ortaya çıkmıştır.[165] Esasen korku, hayranlık, kontrol etme isteği eski tapınımlarda bir aradadır.

Tarımsal üretime geçişle kutsallık atfedilen varlıklar değişmiş, hayvanlarla dinsel nitelikli bağlardan, bitkilerle bağlantılı inançlara geçilmiştir. Eliade'ye göre bu dönemde kadının kutsallığı önem kazanmıştır. Zira kadınlar bitkileri evcilleştirmekte ve böylece üretim süreci üzerinde denetim sahibi olmaktadır. Toprağın bereketi ve kadınların doğurganlığı arasında paralellikler kurulmaktadır. Kadınlar bu tarihten itibaren, tarımsal etkinliğin gerektirdiği yerleşik hayat ve besin değeri yüksek gıdalarla bebeklerin sütten erken kesilebilmesi sonucunda çok çocuk sahibi olabilmişlerdir.[166] Sabanın keşfiyle tarımsal üretim cinsel birleşmeye benzetilmiştir. Binlerce yıl kendiliğinden üreyebilen "toprak ana" artık, eril bir kaynağa atfedilen tohumlarla doğurgan hâle gelebilmektedir.[167] Kadın bedeni ve cinselliği ile toprakla, insan hayatıyla bitkilerin gelişimi arasında paralellik kurulmuştur.[168] Tarımsal üretim kadınların ve doğanın konumunu değiştirmiştir.

Ortadoğu'da ana tanrıça kültünün M.Ö. 200 yılına kadar devam ettiği kabul edilmektedir. İlk devletler ortaya çıktığında mitoslar değişmiş, ana tanrıça önemini

---

[163] Emre Ergüven (Yay. Haz.), **Mitoloji**, Çev. Nurettin Elhüseyni, 6. Baskı, İstanbul: NTV Yayınları, Nisan 2015, ss. 114-115.
[164] Zerzan, **Gelecekteki İlkel**, s. 22.
[165] **A.g.e.**, s. 115.
[166] McClellan – Dorn, **Dünya Tarihinde Bilim ve Teknoloji**, s. 25.
[167] Mircea Eliade, **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi I: Taş Devrinden Eleusis Mysteria'larına**, Çev. Ali Berktay, İkinci Basım, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, Mayıs 2007, s. 58.
[168] **A.g.e.**, s. 59.

kaybetmiş, erkek tanrılar önem kazanmıştır.[169] Toprak, insanların ihtiyacı olan her şeyi sunan dişil maddeyken, ataerkil sistemlerin güç kazanmasıyla ana tanrıçada ifade edilen bu özdeşlik olumlu anlamını yitirmiş, toprak ve kadın bedeni araçsallaştırılmıştır. Artık toprak ve kadın, erkeğin "yarattığı can" için yalnızca bir taşıyıcı konumuna sürüklenmiştir.[170] İnançlar da buna uygun olarak değişmiştir. Zamanla, toprak ana/yeryüzü anne inancının yerini bereket tanrıçaları almıştır. Örneğin Yunan uygarlığı bakımından bu durumda Helen kültürünün tanrıları kişileştirmesinin etkisinin olduğu kadar,[171] kadının ve doğanın değişen konumunun da etkisi vardır. *Gaia* ile başlayan inanç anlatısı *Demeter* ile devam etmiştir. *Demeter,* özellikle buğday tanrıçası olarak anılmıştır ve buğday tarımı yapılan yerlerde izlerine daha çok rastlanmaktadır. Mevsimsel döngüler ve toprağın bereketliliği, tanrıçanın kızı *Persephone'ye* kavuşması ve ayrılmasına bağlanmıştır.[172] *Gaia* ve *Demeter* doğa ana inancının yansımalarıdır.[173]

Her şeyin yaratıcısı olan ana tanrıça ve doğa ana inancı birçok uygarlık açısından ortadan kalkmıştır ve tek tanrılı dinlerin egemenliğindeki topluluklarda, bu dinlerin içine dâhil olan izleri kalmıştır. Ancak bu çalışmanın 2. bölümünde ele alınacağı üzere Latin Amerika açısından durum daha farklıdır. Öte yandan yeryüzüne veya toprağa "anne" fikriyle yaklaşmaya karşı yine de temkinli olunmalıdır. Zira anneler çoğunlukla karşılığında bir şey verilmeden istismar edilenlerdir.[174] Doğanın insanı besleyen varlık olarak kendisine saygıyla yaklaşılmasının yanında, ürünlerinden karşılıksızca ve sonsuzca yararlanabilme hakkını kendinde görme de anne kavramının içinde gizli olabilir. Bu durum doğanın düşmanlaştırılmasına ilişkin anlatılarda daha belirgindir.

1.1.5. Düşman Olarak Doğa ve Kahramanlık Öyküleri

Dil dünyayı yorumlamayı ve bu yorumun paylaşılmasını, yazılı ve sözlü hikayeler yazarlarının ötesinde bir toplumun dünyaya bakışına ve o döneme ilişkin bilgi edinmeyi sağlar. Uygarlığı doğanın ve kadınların tahakküm altına alınmasının

---

[169] Fatmagül Berktay, **Tek Tanrılı Dinler Karşısında Kadın**, Beşinci Basım, İstanbul: Metis Yayınları, Nisan 2014, s. 48.
[170] **A.g.e.**, ss. 58-59.
[171] Pierre Grimal, **Mitoloji Sözlüğü: Yunan ve Roma**, Birinci Baskı, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, Mart 2012, s. 205.
[172] **A.g.e.**, ss. 143-144.
[173] Leeming – Fee, **The Goddess: Myths of the Great Mother**, s. 66.
[174] Radkau, **Doğa ve İktidar: Global Bir Çevre Tarihi**, s. 137.

tarihi olarak yorumlayan Zerzan'a göre sembolik kültür, doğayla ayrışmada önemli bir role sahiptir.[175] Fowles en basit sözcükten uzay aracına bütün araçları, doğanın ilk hâlini bozan ve yeniden düzenleyen mekanik gereçler olarak tanımlamıştır.[176] İnsanlar kendilerini ve içinde yaşadıkları dünyayı anlamlandırmışlar ve kültürel üretimlerde bulunurken öncelikle doğaya yönelmişlerdir. Doğada meydana gelen değişiklikler, yaşamak için tamamen doğaya bağlı ilk toplulukları çok etkilemiş, meterolojik olaylar ürküntü vermiş, hayvanlar ve diğer doğal varlıklar ve olgular güç sembolü olarak görülmüştür.[177] İlk dinler doğal varlıkların ruhlarına dairdir, ilk tapınımlar da doğal varlıklara yöneliktir. İlk korku öğeleri de doğal güçlere duyulan korkulardır. Korkular kavramsallaştıkça, canavar, şeytan, cin gibi varlıklara dönüşmüştür; bunların da önemli bir bölümü insan ve hayvan uzuvlarına sahip melez yaratıklardır. Hayvanların ve insanların çeşitli özelliklerinin biraraya gelmiş hâli olarak tasavvur edilen canavarlar insanların hayvanlar üzerindeki egemenliğine ilişkin bir saplantıyı da yansıtıyor olabilir.[178] Kültür alanına aktarılan her şey öncelikle doğadan kaynaklanmıştır.

İnsanlığın kahramanlarıyla kendisini özdeşleştirdiği ve tarihsel gerçeklik gibi bilinçaltına yerleştirdiği öykü ve mitler vardır. Bunlar Bonnard'ın deyimiyle bilimsel bilgi ile iç içe girmiş: *"İkisi de engelleri ve evrenin yasalarını farklı yollardan aşmaya çalışmışlardır."*[179] Bu öyküler, insanların zaaflarını ve sahip olduğu gücü, tanrılara ve doğal koşullara nasıl kafa tutabileceğini anlatılmaktadır. Monbiot'ya göre tarımdan önceki tarihlerde de avcı toplulukların avladıkları hayvanları yalnızca beslenecekleri miktarlarda değil, soylarını tüketecek kadar öldürmüş olmasından yeni keşfedilen yerlerdeki hayvan kıyımlarına kadar yaşanan olaylar nesilden nesile aktarılmış, insanlığın büyük mitlerini yaratan maceralardır.[180] Bu eski destanlar, yazarlarının düşüncelerini olduğu kadar insanlığın ulaşılabilen en eski öykülerini sunmaları bakımından önemlidir. Tanrılara ve doğaya yönelik bu alt etme duygusu belki de insanın, yaban hayat içindeki güçsüzlüğünü ve korkusunu telafi etme çabasıdır.

---

[175] Zerzan, **Makinelerin Alacakaranlığı**, s. 21 vd., s. 46.
[176] John Fowles, **Ağaçlar**, Çev. Süha Sertabiboğlu, 2. Basım, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2020, s. 47.
[177] Murat Karakoç, "Paleolitik Çağda Mezarlar ve Ölüm Kavramı", ss. 173-194, **Folklor/Edebiyat**, 22 (87) , https://dergipark.org.tr/tr/pub/fe/issue/39340/463732, erişim tarihi: 25.02.2022, s. 182.
[178] Christopher Dell, **Canavarlar: Garip Yaratıklar Kitabı**, Çev. Nurettin Elhüseyni, 2. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, Mayıs 2014, s. 115.
[179] André Bonnard, **Antik Yunan Uygarlığı II: Antigone'den Sokrates'e**, Çev. Kerem Kurtgözü, 2. Basım, İstanbul: Evrensel Basım Yayın, Eylül 2012, s. 64.
[180] Monbiot, **Yaban Yaşam**, ss. 167-168.

Kent devletlerinin, yerleşik hayatın, tarımın, dolayısıyla doğanın bugüne kadar devam edecek olan sürekli değiştirilmesinin bilinen en eski başlangıçlarından biri olan Mezopotamya uygarlığının en önemli metinlerinden biri, Uruk Kralı Gılgamış'ın adını taşıyan destandır. Avcı-toplayıcılıktan tarım toplumuna ve kültürüne geçmiş bir uygarlığın eseri olan Gılgamış Destanı doğa-kültür ayrımını ve insanın doğaya yabancılaşmasını konu alan bilinen ilk metindir, destanda insan doğadan ayrılarak doğayı yener ve şehir kurar.[181] Yarı tanrısal özellikle taşıyan Gılgamış, "sonsuz hayatı" bulmak için çeşitli tehlikelerle yüzleşmeyi göze alarak bir yola çıkmıştır.[182] Gılgamış ve yol arkadaşı Enkidu bir sedir ormanıyla karşılaşırlar. Ormanın bekçisi ve tanrısal özelliklere sahip bir varlık olan Humbaba ile aralarında bir mücadele yaşanır. Enkidu, Gılgamış'ın Humbaba'yı öldürmesini ister. Humbaba ise öldürülmemek için hem Gılgamış'ı över hem de ona şunları söyler: *"Senin emrinde olacağım/Ve sana kendi elimle vereceğim/İstediğin tüm ağaçları/Hatta mis kokulu ağaççıkları/Senin kentinin yapılarını/Güzelleştirecek tüm ağaçları da/Saklayacağım senin için."*[183] Gılgamış Destanı'nda orman bekçisinin (ormanın tanrısı, ormanın veya doğanın kendisi olarak da anlaşılabilir) öldürülmemek için yapmaya çalıştığı anlaşma, doğanın insanlar tarafından kullanılmasının meşruluk zeminini sağlayan bir kurgu yaratmış gibidir. İnsan, büyük bir ormanı yok edebilecek güçte olduğu için ona boyun eğdirebilir. Tanrısal güçleri kızdırsa bile, artık ormandan veya diğer doğal kaynaklardan yararlanma gücüne sahip olduğuna inanmaktadır.

Gılgamış Destanı, insanın doğal varlıklarla uyumlu varoluşunu veya doğal/tanrısal güçlere olan tabiyetini terk etmesinin ve yeryüzünün egemeni olarak kendisini görmeye başlamasının hikayesidir. Orman bekçisi ile tartışmalarının nihayetinde Enkidu ile Gılgamış onu öldürür. Ardından da kesmek istedikleri sedir ağaçlarının kabuklarını işaretlerler. Gılgamış ağaçları keser ve götürdüklerinde Nippur şehrinin bayram sevinci yaşayacağından bahseder.[184] Destanda ve esinlendiği Mezopotamya'da, kent ve uygarlık, orman ve doğa pahasına gelişmiştir. Gılgamış,

---

[181] Gülseren Özdemir Riganelis, "Doğadan Topluma, Uyumdan Kaosa Gılgamış Destanı ve Kuyucaklı Yusuf", ss. 127-149, **Hars Akademi Uluslararası Hakemli Kültür Sanat-Mimarlık Dergisi**, Sayı: 5, 2020, https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1164568, erişim tarihi: 25.02.2022, s. 129, s. 131.
[182] **Gılgamış Destanı**, Çev. Orhan Suda (Akadcadan Çeviren: Jean Bottéro), 5. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, Mart 2013, ss. 66-67.
[183] **A.g.e.**, s. 113 vd.
[184] **A.g.e.**, s. 120 vd.

dostu Enkidu öldükten sonra ölümsüzlüğü aramaya başlar. Yolu üzerinde dağ geçitlerinde gördüğü aslanları elindeki balta ve kılıçla öldürür.[185] Bu adeta, insan varlığının sürekli olmasının, onu doğada alt edebilecek olan, kendisinden güçlü ve korku verici varlıkları aletleri ile alt edebilmesine bağlı olduğuna dair bir uyarıdır. *"Ayılar, sırtlanlar, aslanlar, panterler/Kaplanlar, geyikler ve bir sürü vahşi hayvan/Öldürdüm/Etlerini yemek/Ve postlarını giymek için"* der Gılgamış.[186] Destan, insanın hayvandan ayrışmasına ilişkin ilk edebi eser olarak da okunabilir, bu görüşe göre Gılgamış Destanı'nın özünde insanın, "vahşi hayvan doğası"ndan sıyrılması yer almaktadır, ormansızlaşma, kutsal hayvanların öldürülmesi bunun sonucudur.[187] Gılgamış Destanı muhtemelen o dönemde Mezopotamya topluluklarında doğayla kurulan egemen ilişkiye işaret ettiği için önemlidir,[188] doğa ilk kent devletlerinden itibaren uygarlığın karşısında imkânlarla ve kötülüklerle dolu bir alan olarak kabul edilmiştir.

Batı düşüncesinin daha fazla etkisinde kaldığı Homeros'un *Odeysseia* Destanı, yaklaşık olarak M.Ö. 8. yüzyılın sonlarında Yunan halkının Ege'yi keşfi sırasında yazılmıştır.[189] İnsanın doğaya karşı mücadelesini anlatan bu destanın kahramanı *Odysseus*'un üzerine baş tanrı *Zeus* kasırga gönderir; gemileri denizde sürüklenir ve zorluklar çeker.[190] Deniz tanrısı *Poseidon* gemisini parçalar.[191] Bir yandan da *Odysseus* doğal varlıkları küçümsemekte ve onlara kafa tutmaktadır. Örneğin yolculuğunda karşılaştığı ve "tepegözler" olarak bahsettiği yaratıklar, yasa ve töre bilmemekte, tarımla uğraşmadıkları hâlde toprağın ürünlerinden yararlanmaktadır. Gemi yapmaz, kentlerde oturmaz ve ticaretle de uğraşmazlar. Ama oturdukları yerler müthiş verimliliğe sahiptir ve *Odysseus* buraları övmekten çekinmez. "Tepegözleri" ise hem küçümser, hem de merak eder: *"itiyordu yüreğim, itiyordu durmadan beni,/git, diyordu, bu yaban adamı bul çabuk,/töre nedir, yasa nedir bilmeyen o adamı*

---

[185] **A.g.e.**, s. 161 vd.
[186] **A.g.e.**, s. 184 vd.
[187] Patrick Barron, "The Separation of Wild Animal Nature and Human Nature in Gilgamesh: Roots of a Contemporary Theme", ss. 377-394, **Papers on Language and Literature**, 2002, ss. 380-382.
[188] Elbette bu bir varsayımdır, eski uygarlıklara ilişkin bilgi arkeolojik bulgularla sınırlıdır. Sümerler aynı zamanda doğa güçlerini sembolize eden tanrı ve tanrıçalara da tapmışlardır. Örneğin Mezopotamya'nın en önemli tanrıçalarından olan *İnanna*, yün, et, tahıl, hurma gibi ürünlerle yağmur ve fırtınaların tanrıçasıdır ve bereketle ilişkilidir. Bknz. "Ishtar: Mesopotamian Goddess", https://www.britannica.com/topic/Ishtar-Mesopotamian-goddess, erişim tarihi: 18.02.2022.
[189] André Bonnard, **Antik Yunan Uygarlığı I: İlyada'dan Porthenon'a**, Çev. Kerem Kurtgözü, 2. Basım, İstanbul: Evrensel Basım Yayın, Ağustos 2011, s. 68.
[190] Homeros, **Odysseia**, Çev. Azra Erhat, A. Kadir, V. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ekim 2017, s. 147.
[191] **A.g.e.**, s. 154.

bul,/bul yalnız kaba gücüne güvenen o azmanı"[192] "Tepegöz"le *Odysseus* ve adamlarının başı derde girince ise *Odysseus* plan yapar, yaratığı kandırarak onu ortadan kaldırır.[193] Bir kara parçasında yiyebilecekleri her şey bitince Odysseus, kendilerine söz verdirmesine rağmen "Güneş"e ait inekleri ve koyunları o uyurken kesip yerler, bunun üzerine *Zeus* yine bir kasırga göndererek *Odysseus*'un yol arkadaşlarını öldürür.[194] *Odysseus*'un yol serüvenleri sürekli tanrılarla ve doğayla mücadele ile geçmektedir. Bonnard'a göre *Odeysseia* Destanı Yunan halkının denizleri fethetmesini olduğu kadar doğadan korkmasına rağmen ona egemen olmaya çalışan insanın savaşımını da anlatmaktadır. *Odysseus*, doğanın sırlarından korksa da bu sırları öğrenmek ister, bu açıdan uygardır. Doğaya egemen olmasından önce onu korkunç ve çekici olarak değerlendirmiştir.[195] *Odeysseia* Destanı Yunan halkı için öyle önemlidir ki, dönemin Yunan halkı çocuklarına bu destanı koro hâlinde ezberden söyleyerek okumayı öğretmiştir. *Odysseus* "aklı" ile doğadan veya tanrılardan gelen birtakım güçlükleri yenen bir kahramandır.[196] Akıl, *Odeysseia* Destanı'nda uygarlığın göstergesi olarak doğayı ve insanı kendine bağımlı kılabilecek koşul ve gelişmeleri alt etmenin bir aracı olarak kurgulanmıştır. Gılgamış'taki güç sahibi insanın yerini akıl sahibi insan almıştır.

Antik Yunan'daki en önemli tragedya yazarlarından Sophokles'in *Odeysseia* Destanı'ndan etkilenerek yazdığı *Aias* adlı tragedyasının kahramanı *Aias*, *Athena* tarafından delirtilmiştir. Aias bu delilik hâlinde çok sayıda boğayı, koyunu ve köpeği öldürmüş ve onlara eziyet etmiştir. Kendisine geldiğinde ise yaptıklarının acısını çeker.[197] *"Kanlı çatışmalarda gözünü kırpmadan/kahramanca savaşan benim gibi cesur biri/nasıl kıyabildiği bunca uysal hayvana?"* der.[198] Elbette Sophokles'in oyununda delilik hâli olarak sunulan hayvanların öldürülmesi değil, nedensiz bir şekilde öldürülmeleridir.

Yunan mitolojisinin kahramalarından biri olan *Prometheus*, bir kurban töreninde baş tanrı *Zeus*'u kandırarak ona kurbanın kemiklerinin, insanlara ise etlerin

---

[192] **A.g.e.**, s. 148 vd.
[193] **A.g.e.**, s. 155.
[194] **A.g.e.**, s. 211 vd.
[195] Bonnard, **Antik Yunan Uygarlığı I: İlyada'dan Porthenon'a**, s. 67, s. 77.
[196] **A.g.e.**, ss. 80-81.
[197] Sophokles, **Aias**, Çev. Ari Çokona, I. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, Ekim 2015, ss. 12-13.
[198] **A.g.e.**, s. 15.

verilmesini sağlamıştır. Buna kızan *Zeus* insanlara ateş göndermez. Bunun üzerine *Prometheus* ateşi tanrılardan çalarak insanlara armağan eder. Ancak *Zeus Prometheus*'u, bir kayaya zincirler ve bir kartalın her gün onun ciğerlerini yemesi cezasını verir.[199] Ateş, hem doğal bir güç hem de insanın elinde savaşlara yön verebilen, geniş ormanları yakarak tarım arazileri açabilen, vahşi hayvanları uzak tutan, besinleri lezzetli ve sağlıklı hâle getirebilen önemli bir araçtır. Ateş gibi doğal yıkıcı bir gücün insanlar tarafından kontrol edilebilmesi insanlık açısından övünülecek bir şey olmuş olabilir. Öyle ki *Prometheus* bugün hâlen sembolik olarak insanın özgürleşmesinin ideali olarak kabul edilmektedir. İnsanın özgürleşmesi, tanrıları ve hâkim sınıfları olduğu kadar doğayı alt etmesiyle de birlikte anılır. Babilliler bütün ağaçlardan daha yüksek kulelerini tanrılara isyan edercesine gökyüzüne yükseltmiştir. Modern toplumun önemli bir kısmı inşa ettiği binaları, köprüleri, makineleri medeniyetinin en önemli göstergeleri saymaktadır.

İnsanlığın ortak hafızasında yer alan bu mit ve destanlar, bugünkü doğa algısının biçimlenmesinde etkili olmuştur. Kovel'e göre insan hem evrenin yasalarına itaat eden hem de doğaya karşı çıkmaya çalışan, kendi doğası itibariyle doğayla çatışan bir varlıktır.[200] Elbette doğa; ortak olduğu kadar her kültür ve toplum tarafından yeniden anlamlandırılan bir kavram olagelmiştir. Bazı toplumlardaki doğa algısı Batı toplumları tarafından kavranışından oldukça farklıdır. Ancak modern hukukun ve modern çevre hukukunun insanmerkezci olması, doğal varlıkların insanlardan daha az önemli kabul edilmesi, doğanın hukuk aracılığıyla araçsallaştırılabilmesinin temelinde Batı düşüncesinin ve Avrupa uygarlığının gelişimi bulunmaktadır.

İnsanmerkezciliğe ve ikicilik düşüncesine belli bir ölçüde bazı doğu kökenli dinlerde ve kültürlerde rastlansa da, doğa ile insan arasında uçurum yaratan ve doğanın araçsallaştırılmasına gerçek anlamda yol açan Batı düşüncesindeki insanmerkezci uygarlık ve doğa ikiciliğidir. Ayrıca Batı düşüncesi Batılı olan olmayan birçok toplumda egemendir. Bu nedenle çalışmada bu konuların üzerinde daha detaylı durulmuştur. Modern toplumu düzenleyen hukukun eleştirisi için öncelikle ona biçim veren unsurların anlaşılması gerekmektedir. Batı uygarlığı tarafından doğanın kavranışının kökeninde Antik Yunan felsefesi yer almaktadır.

---

[199] Grimal, **Mitoloji Sözlüğü: Yunan ve Roma**, s. 667.
[200] Kovel, **Doğanın Düşmanı: Kapitalizmin Sonu mu, Dünyanın Sonu mu?**, ss. 140-141.

1.2. Bütüncül Kozmolojiden Bölünmüş Düşünceye: İlk Çağ

Kavramsal olarak doğayı Yunanların keşfettiğini iddia edenler vardır: Doğa anlamına gelen *phusis* Yunanca bir terimdir. *Phusis, phuo-phuomai* fiilinden türetilmiştir; *phuo* özellikle bitkiler bağlamında büyümek, yetişmek gibi anlamlara gelmektedir. *Phusis* bir şeyin doğumdan ölüme kadar gerçekleştirdiği büyüme süreci demektir. İyonya biliminin yarattığı bir kavramdır. Bu kavramla düşünürler mitolojik açıklamaların yerine doğal ve rasyonel açıklamalar getirebilmişlerdir.[201] Kozmosu insan veya tanrının yaratısı olarak değil, kendinde var olan ve işleyişi insan tarafından anlaşılabilecek bir şey olarak tanımlamışlardır.[202] Doğa, dünya ve evren üzerine, Batı felsefesinin ilk düşünürleri olarak kabul edilen ve Batı Anadolu'daki İyonya'da yaşamış olan filozoflar sistemli bir şekilde kafa yormuştur. Bu filozoflar yine büyük düşünürler olan ardıllarının aksine toplumsal sorunlardan ziyade veya bunların yanında evrenle ve doğal yasalarla[203] ilgilenmişlerdir.

Antik Çağ'ın bu düşünürleri, aynı zamanda ilk materyalistlerdir ve evrenin yapısı olan ilk nedeni (*arkhe*) aramışlardır. İyonyalı materyalist düşünürlerin savunduğu bu *arhke* düşüncesinde *phusis* fiziksel bir evren olarak düşünülmüş ve onu meydana getiren öz aranmıştır.[204] Thales'e göre evrenin ilk maddesi sudur, onun tortusu ile toprak, gaz formu ile hava ve ateş doğmuştur.[205] Thales bütün şeyleri, ister bir ağaç ister bir taş olsun yaşayan bir organizma düşünmüş ve bunların büyük yaşayan organizma olan dünyayı meydana getirdiklerini öne sürmüştür: Yeryüzü canlıdır.[206] Anaksimandros (610-545) ilk nedenin karşıtlıkların sonsuz dönüşümü olduğunu söylerken, Anaksimenes'e (588-525) göre havadır ve insan ruhu ile dünyanın havası arasında bir paralellik vardır. Herakleitos (540-480) için evren sürekli değişim ve dönüşüm süreci içindedir, karşıtların bir araya gelmesi ile oluşum meydana gelir.[207]

---

[201] Naddaf, **Greek Concept of Nature**, ss. 11-12, s. 64.
[202] Joe McCoy, **Early Greek Philosophy**, Catholic University of America Press, 2012, s. 3.
[203] "Doğal yasa" kavramını ilk kullanan Antik Yunan düşünürleridir. Bu kavramın temelinde doğanın akıllı, rasyonel, etik bir karakteri olduğuna ilişkin kişileştirme yer almaktadır. Bknz. Perez Zagorin, **Hobbes and the Law of Nature**, Princeton University Press, 2009, s. 5.
[204] Naddaf, **Greek Concept of Nature**, s. 65.
[205] Bonnard, **Antik Yunan Uygarlığı II**, s. 72.
[206] Robin George Collingwood, **The Idea of Nature**, Oxford University Press, 1960, s. 31.
[207] Mehmet Ali Ağaoğulları, **Kent Devletinden İmparatorluğa**, 7. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, Ekim 2013, ss. 57-66.

Herakleitos akıl (*logos*) kavramından söz etmiş olmasına rağmen, bu kavramı evrenin ve doğanın yasası anlamında kullanmıştır.[208]

Empedocles ateş, su, hava ve topraktan oluşan dört element teorisini ortaya atan ilk kişidir, buna göre hiçbir elementin birbirine üstünlüğü yoktur.[209] Ksenophanes (M.Ö. 570-470), evrenin canlı, bilinçli ve tanrısal bir cisim olduğunu savunmuştur. Evren, kendi içsel hareket ve değişimlerinin nedenidir. Şiirlerinde her şeyin topraktan doğduğunu ve toprakta son bulduğunu anlatmış, yaşamın kökenine toprağı yerleştirmiştir.[210] Bu dönemin önemli düşünürlerinden M.Ö. 5. yüzyılda yaşamış Demokritos, maddeyi oluşturan bölünemez cisimcikler olarak atomları öne sürmüştür. Sürekli hareket hâlindeki bu cisimciklerin her yönde sıçraması doğayı meydana getiren şeydir. Atomlar bir araya gelerek dünyayı oluşturmuştur. Demokritos dünyanın aynı zamanda, uzaydaki sonsuz sayıda dünyadan biri olduğunu da söylemiştir.[211] Demokritos'un evren modelinde her şey hareket eder, hatta atomik düzeyde bitkiler de hareket etmektedir, ağaçlar ters duran insanlara benzerler.[212] Mitolojik hikayelere karşı ortaya koyulan bu ilk materyalist açıklamalar doğal varlık ve süreçlerin tanrılardan değil kendilerinden kaynaklanan ve insanla etkileşim içindeki içsel bir organizasyona sahip olduklarının kabul edilmesi anlamına gelmiştir.

Tarıma elverişli olmayan toprakların çoğunda yapılan aşırı otlatma ve ağaçların tüketilmesi nedeniyle M.Ö. 650 yıllarında Akdeniz Bölgesinde ilk doğal bozulmalar ortaya çıkmıştır. M.Ö. 590 yılında Solon[213] toprak kaybını engellemek için dik yamaçlarda ekim yapılmasının yasaklanmasını istemiştir.[214] İyonyalı düşünürlerin ilgi alanları çevresel yıkımlar değildir. Bu düşünürlerin "doğa" kavramı ile anlatmak istediği dünyayı meydana getiren şeylerden ziyade, şeylerde içkin olarak bulunan ve onların bellli bir şekilde davranmasını sağlayan düzendir.[215] Onların düşüncesinde

---

[208] Jacquline Russ, **Avrupa Düşüncesinin Serüveni: Antik Çağlardan Günümüze Batı Düşüncesi**, Çev. Özcan Doğan, 2. Basım, Doğu Batı Yayınları, Ağustos 2012, ss. 36-37.
[209] Naddaf, **Greek Concept of Nature**, s. 25.
[210] W. K. C. Guthrie, **Yunan Felsefe Tarihi: İlk Filozoflar ve Pythagorasçılar**, Çev. Ergün Akça, Birinci Baskı, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, Kasım 2011, ss. 389-392.
[211] Bonnard, **Antik Yunan Uygarlığı II**, ss. 82-83.
[212] Stefano Mancuso vd., **Brilliant Green: The Suprising History and Science of Plant Intelligence**, Island Press, 2015, s. 14.
[213] Atinalı devlet adamı (MÖ 640-560).
[214] Ponting, **Dünyanın Yeşil Tarihi: Çevre ve Büyük Uygarlıkların Çöküşü**, s. 92.
[215] Collingwood, **The Idea of Nature**, s. 44.

insan doğanın bir parçası olarak ele alınmıştır, öncelik bütünün kavranmasıdır. Bu nedenle doğaya ve evrene odaklanılmış, onların işleyişi anlaşılmaya çalışılmıştır.

İlk Çağ Yunan düşüncesinde insanın kaderi "ebedi kozmosun" kaderine bağlı olarak düşünülmüştür. Yunan filozofları dünyayı ve kozmosu mekanik bir yapı değil uyumlu ve canlı bir organizma olarak ele almıştır. Buna göre kozmosun genel özellikleri bütün parçalara yansımaktadır.[216] İlk Çağ'ın başlarında düşünce, doğa felsefesi ağırlıklıdır; kozmosun ilkeleri araştırılmış, insan ve doğa arasında benzerlikler kurulmuştur. Batı düşüncesinin kökenleri Antik Yunan düşüncesinde yer almaktadır.[217] Etkileri günümüze kadar devam eden ikici ve insanmerkezci bakış açısının temellerini atanlar yine Antik Yunan filozoflarıdır. Bu çalışmada uygarlık ve doğa arasındaki bölünmenin düşünürler üzerinden incelenmesinin nedeni, bu düşünürlerin kendisinden sonra gelen bütün felsefeyi ve hukuku etkilemeleridir.

1.2.1. İnsan Odaklı Felsefeye Giriş: Sofistler

Antik Yunan toplumunda tanrıların insan biçimli olması onların insanı her şeyden önemli kabul ettiklerini gösteren bir durum kabul edilmekteyse de[218] felsefenin insanmerkezciliği Sofistlerle belirgin hâle gelmiştir. M.Ö. 5. Yüzyıldan itibaren Yunan sitelerinin ekonomik faaliyetlerinin büyük bölümü kapalı tarım ekonomisinden ticarete kaymıştır. Böylece ticaretle uğraşanlardan ve zanaatçılardan müteşekkil yeni sınıf önem kazanmaya başlamıştır. Sınıfsal ve sosyal dönüşümlerin düşünce alanına etkisi, Avrupa'daki Aydınlanmaya benzer bir şekilde "Yunan Aydınlanması" olarak adlandırılan bir hareketin doğması olmuştur.[219] Öte yandan 479 yılı itibariyle son bulan Pers-Yunan Savaşı'nı kazanan Yunanlarda önlerine çıkan engelleri aşacaklarına dair bir inanç ve kazandıkları dünyanın geri kalanını da öğrenme isteği doğmuştur.[220] Bu döneme damgasını vuran Sofist düşünürler insana ve topluma odaklı felsefeleriyle doğa filozoflarından ayrılmıştır.

---

[216] Fritjof Capra – Ugo Mattei, **Hukukun Ekolojisi: Doğa ve Toplumla Uyumlu Bir Hukuk Sistemine Doğru**, Çev. Ebru Kılıç, 1. Baskı, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, Mayıs 2017, s. 51.
[217] Russ, **Avrupa Düşüncesinin Serüveni**, s. 32.
[218] Gary Steiner, **Anthropocentrism and Its Discontents: The Moral Status of Animals in the History of Western Philosophy**, University of Pittsburgh Press, 2010, s. 1.
[219] Ahmet Arslan, **İlkçağ Felsefe Tarihi: Helenistik Dönem Felsefesi, Epikurosçular, Stoacılar, Septikler**, 1. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Ekim 2008, ss. 6-8.
[220] Michael Gagarin, **Antiphon the Athenian: Oratory, Law, and Justice in the Age of Sophists**, University of Texas Press, 2002, s. 13.

Sofistler doğanın veya evrenin kökeni veya nihai gerçeğin ne olabileceğine ilişkin sorular sormamışlar, politika, retorik, gramer, matematik, tarih gibi konularda pratikte işe yarayabilecek dersler vermişlerdir.[221] Protagoras (M.Ö. 490/480-420) erken dönem Sofistlerindendir. *"İnsan her şeyin ölçüsüdür"* ifadesi en ünlü sözüdür. Bununla anlatmak istediği, aynı anda, aynı konularda iki insanın farklı görüşler ileri sürmesinin olağan olduğudur.[222] Protagoras göreceliliği ve kuşkuculuğu benimsemiştir.[223] Tanrı ve dine olan bakışı, doğa filozoflarından kopuşu göstermektedir. Doğa filozofları bu konuları doğa ve evren bağlamında ele alırken Protagoras bu konuya insan ve toplum açısından yaklaşmıştır.[224] Bir diğer Sofist Gorgias ise, bilinecek hiçbir şeyin olmadığını ve olsa bile bilinemediğini savunarak Protagoras'ın görecelilik konusunda görüşlerini ilerletmiş, doğa düşünürlerinin *arkhe* görüşlerine karşı çıkmıştır.[225] Bu düşünürler doğa felsefesinden uzaklaşarak doğadan bağımsız toplumu ön plana çıkarmışlardır.

5. Yüzyılda en önemli felsefi tartışmalarından biri insanın nasıl yaşaması gerektiği, evrensellik ve adalet soruları üzerinden *phusis* (doğa) ve *nomos* (yasa, sözleşme, gelenek) çatışmasıdır. *Phusis*'in üstün olduğunu savunan Sofistler, yasaların evrensel olmadığını, topluma ve zamana göre değiştiğini, doğanın her zaman ve her yerde geçerli olduğunu, doğanın insanların isteklerine göre değişmeyeceğini ve bunun da insanlara uyum ve adalet getireceğini, insanların tek bir doğaya sahip olarak birbiriyle bağlantılı olduklarını, yasanın ise bunu ortadan kaldırdığını, yasa yalnızca bir grup insana adalet getirirken doğanın herkese adalet getireceğini ifade etmişlerdir.[226] *Nomos*'un üstünlüğünü savunanlar da aslında evrensel bir adalet anlayışı için bunu yapmışlardır: Doğa düzensizlik, güvensizlik getirir, evrensel kurallar ve adalet yoktur.[227] Sofistler "doğa" kavramına toplumsal olanı açıklamak için başvurmuşlardır. Bu açıdan modernitenin başlarında ortaya çıkan toplumsal sözleşmeci düşünürleri anımsatmaktadırlar.

---

[221] W. T. Stace, **Critical History of Greek Philosophy**, The Floating Press, 1920, s. 128.
[222] Arslan, **İlkçağ Felsefe Tarihi**, s. 33.
[223] Çiğdem Dürüşken, **Antikçağ Felsefesi: Homeros'tan Augustinus'a Bir Düşünce Serüveni**, 1. Basım, İstanbul: Alfa Basım Yayın, Ocak 2014, s. 138.
[224] Arslan, **İlkçağ Felsefe Tarihi**, s. 43.
[225] Dürüşken, **Antikçağ Felsefesi: Homeros'tan Augustinus'a Bir Düşünce Serüveni**, s. 138.
[226] Nihal Petek Boyacı Gülenç, "An Enquiry on Physis-Nomos Debate: Sophists", ss. 39-53, **Synthesis Philosophica** 61 (1/2016), doi: 10.21464/sp31103, ss. 44-45.
[227] **A.g.e.**, ss. 47-48.

Geç dönem Sofistlerinden Thrasymakhos, bütün insanların aynı "doğaya" sahip olduğunu, zira aynı fiziksel özellikleri taşıdığını ifade etmiştir. Ona göre doğada güçlü hayvanlar zayıf olanları yediği için, toplumda da zeki insanların daha az zeki olanlara hükmetmesi "doğal" ve adildir. Başka bir geç dönem Sofisti Kallikles, insanın "doğasının" toplumsallık olduğunu, toplumsal hayatın "doğal" olduğunu savunmuştur.[228] Aristoteles'in aktardığına göre Sofist Lykophron, doğa durumu ile toplumsal hâl arasında bir ayrım yapmış ve ikincisine toplumsal bir sözleşme ile geçildiğini ifade etmiştir. Lykophron'a göre doğa durumunda yasa veya ahlak kuralı yoktur. Site sözleşme sonucunda kurulmuştur.[229] İyonyalı düşünürlerin doğa kavramı ile ifade etmek istediği evrensel düzenken Sofistlerin doğası da benzer bir iç işleyiş anlamına geldiği söylenebilecektir. Sofistler de ekosistemler anlamında doğa ve doğal varlıklarla ilgilenmemiş, doğaya yalnızca toplum felsefelerini açıklamak için başvurmuşlardır.

Sofistlerle birlikte insan ve toplum temaları düşünce hayatında önem kazanmıştır. Sofistlere göre gözetilmesi gereken tek değer insandır. Kozmos bir kenara bırakılmış; özellikle geç dönem Sofistlerde, Atina kent devletinin dağılma süreciyle birlikte aşırı bireyci görüşler ortaya çıkmıştır.[230] İnsan artık doğal bir varlık değil toplumsal bir varlık olarak değerlendirilmiştir. Böylece insanların algısında uygarlıkla doğa arasında bir bölünme ortaya çıkmış ve uygarlık daha üstün kabul edilmiştir. İnsanmerkezcilik, diğer bir deyişle insanın ve insan eseri kurumların merkezde ve doğal varlıklara göre hiyerarşik olarak üstte bulunduğu fikri ve uygarlık ve doğa arasındaki bölünmeye ilişkin ikici düşüncelerin temelleri ilk büyük filozoflardan itibaren atılmıştır.

1.2.2. İki Evren: Platon

Antik Yunan uygarlığı, yakıt olarak veya gemi yapımında kullanılmak üzere Akdeniz ormanlarının büyük kısmını yok etmiştir.[231] Platon (M.Ö. 427 – M.Ö. 347) "Critias" adı ile bilinen diyaloglarında filozof Critias'ın ağzından ekolojik yıkıma ilişkin tasvirlere yer vermiştir:

---

[228] Arslan, **İlkçağ Felsefe Tarihi**, ss. 63-65.
[229] **A.g.e.**, s. 68.
[230] Ağaoğulları, **Kent Devletinden İmparatorluğa**, s. 83, s. 95.
[231] Davis, **İnsanın Hikayesi,** s. 49.

> *"Sonuçta, önceyle kıyaslanacak olursa, küçük adacıklar şeklinde, tüketilmiş bir bedenin kemikleri gibi, toprağın daha zengin ve yumuşak kısımları yok olmuş ve yalnızca kemikleri kalmıştır. Oysa eskiden Phelleus'un kayalık vadisi zengin toprakla kaplıydı, dağlar bugün de izlerini görebileceğimiz geniş ağaçlarla doluydu. Bugün yalnızca arıları besleyebilen dağlar kısa süre öncesine kadar, kesildiklerinde çatıları bugün bile ayakta olan dev binalara çatı kirişi sağlayan ağaçlara sahipti."*[232]

Doğaya ilişkin bu duyarlılıkta, insanın doğayla bağı değil topluma ilişkin eleştiri ön plandadır. Her ne kadar *Timaeus* ve *Philebus* adlı diyaloglarında Platon dünyayı sanat eseri olarak tanımlamışsa da[233] Platon için esas olan insan ve kurumlardır.

Platon metafiziği idealar evrenine dayanır. Gerçek şeylerin olduğu idealar evreni ve insanın sınırlı algısıyla yanlış bir şekilde algıladığı görünür evren vardır.[234] Böylece görünen evreni tek gerçek kabul eden ilk materyalist doğa filozoflarının aksine Platon, evren kavrayışında insanlığın algısında ikiye bölünmeye yol açacak bir başka evren fikrini ortaya atmıştır. Duyularla algılanan nesneler evreni ve akılla kavranan idealar evreni birbirine karşıttır ve ikincisi gerçektir. Bütün varlıkların oluşturulduğu mükemmel idealar vardır, bunlar akılla kavranabilir.[235] Bu düşünce biçimi ile zihin ve beden belki de bir daha tam olarak bir araya gelmeyecek şekilde ikiye bölünmüştür.

Platon insanlara "eğrilik" ve "doğruluk" kavramlarını atfetmiştir. Bunlar birbirine karşıt kavramlardır ve doğru insan akıllı ve değerliyken, eğri insan bilgisiz ve kötüdür. Doğruluk, ölçülülüktür ve zordur. Eğrilik ise ölçüsüzlüktür ve kolaydır.[236] *"İyilik içimizin sağlığı, güzelliği, düzeni, kötülükse hastalığı, çirkinliği, çürüklüğüdür".*[237] Platon bir yandan kadın ve erkeğin arasındaki farkın yalnızca

---

[232] Plato, **Critias**, Infomotions, Inc., 2000. Farklı bir çeviri: *"Eskiden var olanla karşılaştırıldığında, bugüne kalanlar hasta bir adamın iskeleti gibi; bütün ekinler ve yumuşak topraklar yok olup gitmiş ve geriye sadece toprağın çıplak iskeletleri kalmış…arıların yediği besinlerden başka hiçbir şeyin kalmadığı dağlar var ama yakın zamanlara kadar bu dağlar ağaçlarla kaplıydı…birçok türde uzun ağaçlar dikiliydi ve…hayvan sürüleri için sınırsız odaklar vardı. Dahası Zeus'un gönderdiği yıllık yağmurlar şimdiki gibi çıplak topraklardan akıp denize dökülmüyor, bu ağaçları daha da güzelleştiriyordu; ağaçların toprağı derindi; suyu tutup bu güçlü topraklarda biriktiriyor ve…çeşitli bölgelere sayısız kaynak suyu ve çaylar halinde dağıtıyordu; eskiden çeşmelerin olduğu yerde kalıntılar hâlâ duruyor."* Bknz. Ponting, **Dünyanın Yeşil Tarihi: Çevre ve Büyük Uygarlıkların Çöküşü,** ss. 92-93.

[233] Charles H. Kahn, **Plato and the Post-Socratic Dialogue: The Return to the Philosophy of Nature**, Cambridge University Press, 2013, s. 159.

[234] Platon, **Devlet**, Çev. Sabahattin Eyüboğlu, M. Ali Cimcoz, XXX. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Haziran 2016, s. 222. vd.

[235] Ağaoğulları, **Kent Devletinden İmparatorluğa**, ss. 192-193.

[236] Platon, **Devlet**, s. 30 vd.

[237] **A.g.e.**, s. 147.

biyolojik bir ayrım olduğunu söyler ve kadınların da devlet yönetiminde görev alabileceğini söyler, diğer yandan ise *"kadın hiçbir işte erkek kadar olamaz"* der.[238] Dişil, köle, hayvan, doğal olan daha az önemlidir. "Efendi" bunları tahakküm altına alır.[239] Platon düşüncesinde ikilikler önem taşısa da o dünyayı ikiciliği kurumsallaştıran modern mekanik düşünceden farklı olarak durağan ve cansız değerlendirmemiş yaşayan bir varlık olarak düşünmüştür.[240] Platon'un ruh ve bedeni birbirinden koparak doğaya yabancılaşmaya ve onu araçsallaştırmaya giden süreçte yerini aldığı yorumuna Stone karşı çıkar: Platon'un Devlet eserinde ortaya koyduğu sosyal adalet ve politik istikrar düşüncesinden çevreci bir sürdürülebilirlik[241] çıkarılabilir.[242] Bugünden yapılacak bir Platon yorumuyla böyle bir sonuca varılabilir; ancak Platon'un asıl etkisi ekolojiye ilişkin değil, parçalı bir evren kavrayışına dair olmuştur. Platon toplumsal kurumlara odaklanmış ve doğal varlıkları insanla ilgili bir durum belirtmek için gündeme getirmiştir.

1.2.3. Hiyerarşilere Doğru: Aristoteles

Polisin çökmeye ve dağılmaya başladığı bir dönemde yaşayan Aristoteles (M.Ö. 384-322) de Platon gibi devlet, yönetim şekilleri ve politika üzerine çalışmış ve toplumsal kurumları açıklamak istemiştir. Platon'dan farklı olarak doğa bilimleri ve ampirizmle de ilgilenmiştir.[243] Antik Çağ'ın en önemli biyoloğu olarak kabul edilebilecek Aristoteles'in eserlerinde yüzlerce hayvana ilişkin gözlemleri ve sınıflandırma çalışmaları yer almaktadır.[244] Bu gözlemlerinden yola çıkarak Aristoteles hayvanları en üstün olandan en aşağıda yer alana doğru sınıflandırmıştır. En yukarıdan aşağıya bu sınıflandırma: İnsan, kara memelileri, deniz memelileri, kuşlar, sürüngenler ve amfibiler, balıklar, kafadan bacaklılar, eklem bacaklılar, böcekler, yumuşakçalar, zoofitler şeklindedir.[245] Doğal varlıklara ilişkin bu gözlem ve

---

[238] **A.g.e.**, ss. 156-157.
[239] Plumwood, **Feminizm ve Doğaya Hükmetmek**, ss. 102-103.
[240] Kureethadam, **The Philosophical Roots of the Ecological Crisis: Descartes and the Modern Worldview**, s. 55.
[241] Bruntland Raporu ile gündeme gelen sürdürülebilirlik, sürdürülebilir kalkınma kavramında "gelecek kuşakların gereksinmelerinin karşılanmasına bir sınır getirmeden, günümüz insanlarının gereksinmelerini karşılayacak biçimde doğal kaynakların kullanılması" olarak tanımlanmıştır; ancak çeşitli boyutlu olan daha geniş bir kavramdır. Bknz. İlhan Tekeli – Anlı Ataöv, **Sürdürülebilir Toplum ve Yapılı Çevre**, 1. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Eylül 2017, s. 15.
[242] Mark Stone, "Plato, Environmental Sustainability, and Social Justice", ss. 105-118, **Athens Journal of Humanities & Arts** – Volume 5, Issue 1, https://www.athensjournals.gr/humanities/2018-5-1-6-Stone.pdf, erişim tarihi: 25.02.2022, s. 106 vd.
[243] Ağaoğulları, **Kent Devletinden İmparatorluğa**, s. 387, s. 313.
[244] David Ross – John L. Ackrill, **Aristotle**, Taylor & Francis Group, 1995, s. 117.
[245] **A.g.e.**, ss. 121-122.

sınıflandırma çabası hem ilk defa yapılması hem de çağının çok ilerisinde olması açısından kıymetlidir.

Hiernaux, Aristoteles'in bitkileri, diğer varlıklar gibi beslenen, büyüyen, üreyen, yaşlanan ve ölen, bu nedenle de bitkisel ruha sahip olan varlıklar olarak tanımladığını ifade etmektedir. Ancak bitkilerin arzulama, amaç sahibi olma gibi özellikleri yoktur, bunlar hayvanlara özgüdür.[246] Aristoteles'in sınıflandırmasında bir hiyerarşi gizlidir, o da Aristoteles'in evrene ve varlıklara ilişkin kavrayışından ileri gelmektedir. Aristoteles'in doğa öğretisine göre varlıkların tümü *physis* (doğa ya da evren) oluşturmaktadır. Doğa kendiliğinden hareket eden şeylerden oluşan, yaşayan, gelişen ve değişen bir varlıktır.[247] Bu açıdan doğa, aşkın bir ilke değil doğal varlıkların uyum içinde birlikte hareket etmesi hâlidir.[248] Evren, gökyüzü ve yeryüzü olarak ikiye ayrılır; yeryüzündeki varlıklar nitelik olarak daha aşağıdadır. Yeryüzündeki varlıklar arasında ise hiyerarşik bir düzen vardır, en altta ruhları olmayan cansız varlıklar yer alır. Bitkisel varlıklarda yalnızca doğma, büyüme, beslenme ve ölmeden ibaret bir tür ruh vardır. Hayvansal varlıklarda bunlara ek olarak duyusal algılar ve duygulardan oluşan bir ruh bulunur.[249] Özellikle botanik konusundaki Aristotelesçi görüş Aydınlanma'ya kadar Batı düşüncesinde etkili olmuştur.[250] Evrene ve doğal varlıklara ilişkin kavrayışta hem ikicil bir bölünme hem de hiyerarşi vardır.

İnsanlar hiyerarşide en yukarıda bulunur ve akılsal ruha da sahiptirler. Akılsal ruh ölümle yok olmaz.[251] İnsan hayvandan, hayvan bitkiden, erkek dişiden, evcil hayvanlar da vahşi hayvanlardan üstündür.[252] İnsanın en değerli varsayıldığı ve değerli sayılmanın insana benzerliğe göre belirlendiği bu hiyerarşik doğa görüşü modern dönemlerde de kabul edilmektedir. Bütün varlıkların ilişki içinde ve ekosistemlerin parçası olarak her birinin vazgeçilemez kabul edildiği ekolojist bakış açısının aksine bu düşüncede varlıklar tekil ve soyutlanmış, dünya parçalara bölünmüştür.

---

[246] Quentin Hiernaux, "History and Epistemology of Plant Behaviour: a Pluralistic View?", ss. 3625-3650, **Synthese: An International Journal for Epistemology, Methodology and Philosophy of Science**, 198(4), 2021, https://doi.org/10.1007/s11229-019-02303-9, https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/s11229-019-02303-9, erişim tarihi: 01.03.2022, s. 3629.
[247] Collingwood, **The Idea of Nature**, s. 82.
[248] Ross – Ackrill, **Aristotle**, s. 71.
[249] Ağaoğulları, **Kent Devletinden İmparatorluğa**, ss. 328-330.
[250] Mancuso vd., **Brilliant Green: The Suprising History and Science of Plant Intelligence**, s. 8.
[251] Ağaoğulları, **Kent Devletinden İmparatorluğa**, s. 330.
[252] Aristoteles, **Fizik, Metafizik, Nikomakhos'a Etik, Politika, Poietika**, Yay. Haz. Kaan H. Ökten, 2. Baskı, İstanbul: Say Yayınları, 2011, s. 50.

Aristoteles'e göre var olan her şey madde ve formdan oluşur, madde ve form birbirinden ayrılamaz ancak karşıt ilkelerdir.[253] İnsan ruh ve bedenden oluşmaktadır.[254] Beden ve ruh arasında da karşıtlık vardır ve bedenin ruha hükmetmesi bir kötülük hâlidir.[255] Aristoteles insanı doğası itibariyle "politik bir hayvan" (*zoon politikon*)[256] olarak tanımlamıştır. İnsan politik/toplumsal bir hayvan olduğu için konuşma yetisine sahiptir. Bu şekilde, ses çıkarabilen diğer hayvanlardan farklılaşır. Çünkü insanı hayvandan gerçek anlamda ayıran şey iyi ve kötüyü, doğru ve yanlışı ayırabilmesidir.[257] Aristoteles'in bazı hayvanları da "politik" olarak tanımladığı, böcekler gibi bazı hayvanların toplumsal davranışlar sergilediği ve diğerlerinin refahı için çabaladığı; ancak insan dışı hayvanların insanlarla aynı derecede politik olmadığı yorumu da yapılmaktadır.[258] Hayvanların insanlar için yaratıldığını düşünen Aristoteles'e göre toplumsallık insana özel bir konum vermektedir.

Aristoteles'in doğada olduğunu varsaydığı hiyerarşi ve ikilikler toplumsal alandaki fikirleriyle de uyumludur. Ona göre devletin temeli ailelerden oluşmuştur. Aile ise "efendi ile köle", "koca ile karı" ve "baba ile çocuk" arasında karşıtlık olarak ifade edebileceğimiz ilişkilere dayanmaktadır. Efendilik üstün bir konumdur, aileyi, köleleri ve devleti idare etmek demektir. Köle ise mülktür. İnsanların bazıları hükmetmek bazıları ise hükmedilmek üzere doğarlar. Hükmedenler arasında bile eşitlik yoktur. İnsanlara hükmedenler hayvanlara hükmedenlerden daha üstün, hür insanlar kölelerden daha üstün bir konumdadır.[259] Bedensel ve doğal olanın değersizleştirilmesi, ikicil karşıtlıklar ve varlıkların hiyerarşik konumlandırılması Aristoteles'in etkisiyle, daha sonra ele alınacak Orta Çağ düşüncesinde benimsenmiştir. Aristoteles'in doğaya karşı olumlu bir yaklaşımının ve gözlemlerinde bilimsel nesnelliğin bulunduğu söylenebilir.[260] Ancak doğal varlıkları hiyerarşik olarak değerlendirmekte ve bu da bir anlamda bütüncül evren görüşünden önemli bir

---

[253] Stace, **Critical History of Greek Philosophy**, s. 302.
[254] Ağaoğulları, **Kent Devletinden İmparatorluğa**, s. 330.
[255] Aristoteles, **Fizik, Metafizik, Nikomakhos'a Etik, Politika, Poietika**, s. 60.
[256] *Zoon politikon,* politik hayvan olarak değil, "polis içinde yaşayan" olarak anlaşılabilir. Bknz. Fred D. Miller, **Nature, Justice, and Rights in Aristotle's Politics,** Oxford University Press, 1997, s. 30.
[257] Aristoteles, **Politika,** Çev. Mete Tunçay, 9. Basım, İstanbul: Remzi Kitabevi, Aralık 2006, ss. 9-10.
[258] Cheryl E. Abbate, "Higher and Lower Political Animals: A Critical Analysis of Aristotle's Account of the Political Animal", ss. 54-66, **Journal of Animal Ethics**, Vol. 6, No. 1 2016, s. 63.
[259] Aristoteles, **Fizik, Metafizik, Nikomakhos'a Etik, Politika, Poietika**, ss. 507-511.
[260] Edward Grant, **A History of Natural Philosophy: From the Ancient World to the Nineteenth Century**, Cambridge University Press, 2006, s. 49.

kopuşu temsil etmektedir. Ancak ilk materyalistlerin bütüncül öğretileri bugüne kadar çeşitli düşünürler aracılığıyla yeniden canlandırılmıştır.

1.2.4. Stoacıların İçkinci Öğretisi

Stoacılık, Helenistik dönemin ve Roma'nın en önemli felsefe okuludur. Stoacılar Sokrates'ten etkilenmişler ve etkileri "kilise babaları" aracılığıyla Rönesans'a kadar devam etmiştir.[261] Stoacı okulun temsilcileri arasında ilk ve orta dönemde; Zenon, Kleanthes, Krizipos, Panaititos, Poseidonios ve Roma döneminde Cicero, Seneca, Epiktetos ve Marcus Aurelius vardır.[262] Stoacılar aşkın bir tanrı fikrini değil, içkinliği savunmuşlardır. Evren her şeyi kapsamaktadır. Tanrı onlara göre evrene içkin ilke olan "Akıl"dır (*Logos*).[263] Stoacılarda Platon ve Aristoteles'te mevcut olan ikicil bir bölünme söz konusu değildir. Herakleitos gibi, her şeyin ateşten geldiğini ileri sürmüşlerdir.[264] Ancak ondan farklı olarak determinizmi kadercilik seviyesine getirmişler ve hayatın geçiciliğini ahlaki bir öğretiye dönüştürmüşlerdir. Ahlak felsefelerinin temeli "doğaya uygun yaşama" düşüncesidir.[265] Bilgi akıl ve deneyin senteziyle elde edilir, insan doğayı inceler ve doğanın parçası olan aklıyla gözlemlediklerini değerlendirir.[266] Doğanın en önemli buyruğu kendini korumadır. Buradaki doğa hem evren hem de insanın kendi doğası olarak da kabul edilebilir.[267] Stoacıların esas amacı bir doğa felsefesi üretmekten ziyade, insanların yetkinleşmesi için bir ahlak öğretisi oluşturmaktır.

Doğa, hem varlıkların incelenmesi ve türlerine ayrılmasında başvurulan "bitkilerin birlik, hayat ve hareket ilkesi" hem de içkinci felsefeleriyle ilişkili olarak evrendir.[268] Doğa bütün büyüme, hayat ve evrendeki düzenden sorumlu üretici güçtür.[269] İyonyalı doğa filozofları dünyayı ve doğayı olduğu gibi anlamak istemişlerdir. Stoacıların doğayı anlama çabalarının özünde ise ahlak felsefelerini

---

[261] Stoacıların tanrı fikri doğa ile aynı anlamda yorumlanabilir; ancak Kilise babaları ve Stoacıların erken dönem Hıristiyan takipçileri Tanrı ve doğa arasında bir ayrımı vurgulamışlardır. Bknz. John Sellars, **Stoicism**, Routledge, 2014, s. 93.
[262] Arslan, **İlkçağ Felsefe Tarihi**, ss. 171-172.
[263] **A.g.e.**, s. 183.
[264] Stace, **Critical History of Greek Philosophy**, s. 380.
[265] Arslan, **İlkçağ Felsefe Tarihi**, ss. 179-181.
[266] Niyazi Öktem, "Stoisizm", ss. 589-621, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Yıl 1974, Cilt 40, Sayı 1-4, https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuhfm/issue/9112/114021, erişim tarihi: 18.02.2022, ss. 613-614.
[267] M. Andrew Holowchak, **The Stoics: a Guide for the Perplexed,** Bloomsbury Publishing Plc., 2008, ss. 36.
[268] Arslan, **İlkçağ Felsefe Tarihi**, s. 368.
[269] Holowchak, **The Stoics: a Guide for the Perplexed**, ss. 24-25.

temellendirme istekleri vardır. İnsanın asıl amacı mutlu yaşamaktır. Doğa felsefesi, insanın kim olduğunu ve dünyanın işleyişini açıklayabileceği için araştırılmalıdır.[270] Kişi kendi doğasına uygun seçimler yapmalı sağlık ve zenginlik gibi kendini korumaya yarayan şeylere eğilim duymalıdır.[271] Doğanın kendi değeri ve ekolojik yıkımlar örneğin Stoacıların yaşadığı dönemde Yunanistan ve Anadolu'da kıyılarındaki aslan ve leoparların tükenmesi, kurt, çakal ve kunduzların oldukça azalması[272] Stoacıların ilgisini pek çekmemiştir.

Stoacılar doğadaki varlıkları üçe ayırmışlardır. Bunlardan birincisi *heksis* Yunanca sahip olma, bir arada tutma demektir. İkincisi Yunanca doğa anlamına gelen *phusis* ve üçüncüsü ruh anlamındaki *psykhe*'dir. Bu varlıklardan ilki olan *heksis,* evrendeki doğal varlıkların hepsinde bulunan ve onları bir arada tutarak var oluşlarını devam ettirmelerini sağlayan "sıcak nefes"tir. Bir bitkinin beslenmesi ve büyümesi ile cansız varlıklardan ayrılması *phusis* iken, hayvanlar *psykhe*'ye de sahiptir. İnsanlar ise bunların dışında ve üstünde olarak akıl sahibi varlıklar olarak tanımlanırlar.[273] Hayvanların izlenimleri ve bunlara karşı gösterdikleri iç tepileri varken, insanda ise akıl sahibi bir varlık olarak bunların yanında değerlendirme ve karar verebilmeye ilişkin yetileri bulunur.[274] Evrenin kendisi de ilahi ve rasyoneldir.[275] Evrende her şey belirlenmiştir; insan da bu determinizmin bir parçasıdır, davranışları belli nedenlerin sonucudur. Ancak insanın davranışlarının nedeni yine kendisi, iradesi ve aklıdır.[276] Stoacılar insanı aklı ve iradesiyle geri kalan doğal varlıklardan ayrı ve daha önemli olduğunu varsaymıştır.

Steiner'a göre hayvanların bilinçli olmadığına ilişkin önyargıların tarihsel kaynağı Stoacılardır. Zira Stoacılara göre yalnızca insanlar akla ve dile sahip olduğu için ahlaki bir statüleri vardır. Bu insanmerkezci görüşleri Batı düşüncesini etkilemiştir.[277] Aristoteles gibi, Stoacılar da insanları tanrılar ve hayvanlar arasında bir yere yerleştirmiştir; ancak ek olarak dünyanın ve insan dışındaki varlıkların

[270] Arslan, **İlkçağ Felsefe Tarihi**, s. 276.
[271] Sellars, **Stoicism**, s. 128.
[272] Ponting, **Dünyanın Yeşil Tarihi: Çevre ve Büyük Uygarlıkların Çöküşü**, s. 166.
[273] Arslan, **İlkçağ Felsefe Tarihi**, ss. 320-322.
[274] **A.g.e.**, ss. 324-325.
[275] Holowchak, **The Stoics: a Guide for the Perplexed**, s. 38.
[276] Arslan, **İlkçağ Felsefe Tarihi**, s. 343.
[277] Steiner, **Anthropocentrism and Its Discontents: The Moral Status of Animals in the History of Western Philosophy**, s. 19.

diğerlerinden daha yüce ve akıllı varlıklar olan insanlar için var olduğunu da düşünmüşlerdir.[278] Öte yandan Sellars, Stoacı anlamda tanrının bilinçli bir varlık olduğunu; ancak doğa dışı olmadığını ifade eder. Doğa yaşayan bir varlık olarak kendisini düzenler ve bu da bugünkü "*Gaia*" teorisinin antik izlerini oluşturur.[279] Kendi kendini düzenleyen bir tanrı-doğa görüşünü savunmalarına rağmen Stoacıların esas amacı doğayla uyum içinde yaşam değil insanın mutlu olması ve yetkinleşmesidir.

Stoacılar Roma döneminde etkili olmuşlardır. Roma İmparatorluğu'nun egemenliği altındaki topraklarda doğa yıkıma uğratılmış, madencilik nedeniyle kirlilik ortaya çıkmış, ormanlar gemicilikte ve yakıt olarak kullanmak üzere yok edilmiştir.[280] MÖ. 200'lerden itibaren yüzlerce yıl boyunca yoğun şekilde madencilik faaliyetleri yapılan ve kirletilen *Rio Tinto* (Kızıl Nehir) Antik Çağ'daki doğa tahribatına örnektir.[281] Roma İmparatoru Claudius döneminde ağaçsızlaşmanın yarattığı toprak erezyonu o kadar güçlüdür ki Ostia limanı geri dönülemez şekilde siltle kaplanmıştır.[282] İnsan doğa ilişkisine dair tezler üretmek için potansiyel veriler mevcuttur denebilir. Cicero'nun (M.Ö. 106-43) ürettiği ikinci doğa kavramı *"insan dışı doğaya karşıt olarak açıkça insan etkinliği ile üretilen doğa"*, doğanın emekle değiştirilip dönüştürülmesidir. Bu kavrayış 18. yüzyıla kadar egemen olmuştur.[283] Cicero'ya göre yasaların kaynağı doğada ve insan doğasındadır, o doğal hukuk anlayışını benimsemiştir.[284] Seneca (M.Ö. 4-M.S. 65) doğayı diğer Stoacılar gibi geniş anlamda kullanmıştır. Ona göre doğada iyiliğin tohumları bulunmaz, insan iyiliğe ilişkin bilgiyi doğadan elde etmez.[285] Ancak Seneca'nın yalnızca felsefi anlamda değil fiziksel doğa üzerine de gözlemleri vardır. Yeryüzünü dolaşarak nedenleri ve gizemleri öğrenip diğerlerini sunmak istemiştir.[286] Meterolojik olaylar, depremler, kuyrukyıldızlar ve akarsular üzerine yazmıştır. Doğanın uzak köşelerini keşfettikçe,

---

[278] **A.g.e.**, s. 87.
[279] Sellars, **Stoicism**, s. 93.
[280] Stephen Mosley, **The Environment in World History**, Taylor & Francis Group, 2010, s. 35.
[281] Penna, **The Human Footprint: A Global Environmental History**, ss. 174-175.
[282] Silt, kumdan daha küçük taneli; ama kilden büyük taneli su, rüzgar ve buzullar tarafından taşınan mineral taneleridir. Siltle dolan limanlar kullanılmaz hâle gelmiş ve terk edilmiştir. Bknz. Tony McMichael, **Human Frontiers, Environments and Disease: Past Patterns, Uncertain Futures,** Cambridge University Press, 2001, s. 290.
[283] Smith, **Eşitsiz Gelişim: Doğa, Sermaye ve Mekanın Üretimi**, ss. 83-84.
[284] Mehmet Ali Ağaoğulları – Levent Köker, **İmparatorluktan Tanrı Devletine**, 7. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, Mayıs 2011, s. 51.
[285] Sellars, **Stoicism**, s. 78.
[286] Lucius Annaeus Seneca, **Natural Questions**, University Of Chicago Press, 2010, s. 25.

evrenin yapısını öğrendikçe, yaratıcısını düşündükçe doğaya teşekkür ettiğini ifade etmiştir.[287] Seneca *"toprağın kendisi, sürülmediği zaman daha bereketliydi ve birbirlerini yağmalamaktan kaçınan halklara istediklerinden çok mahsul veriyordu"* demiştir.[288] Doğayı bir koruyucu anne olarak niteleyen Seneca zenginleri peyzajı yağmalamakla suçlamıştır: *"Göğe tırmanan şatolarınızın gölgesinde boğulmayan tek bir gölün dahi kalmaması acaba ne kadar zaman alacak?"*[289] Yine Seneca insanın doğaya uygun yaşamasının onun içsel anlamını kavramayan bir hayvan gibi olamayacağını da belirtir.[290] Doğal varlıklara ilişkin gözlemlerine rağmen Cicero da Seneca da aslında ekolojik tezler ileri sürme niyetinde değillerdir.

Roma İmparatorluğunda ekolojik bozulmalar yaşanırken buna dair adımlar atan yöneticiler de olmuştur. Örneğin İmparator Hadrianus (M.S. 76-138) ağaçların korunması için Suriye ormanlarına erişimi engellemiştir. Ancak bu sınırlı kalmış, yüzlerce yıl süren tahribattan sonra İtalya ve Küçük Asya (Anadolu) toprakları aşınmış, bitki örtüsü yok olmuş, nehirler siltle dolmuştur.[291] Öte yandan yine bu dönemde hayvanlar üzerinde teknik incelemeler de yapılmıştır. Roma İmparatoru ve filozof olan Marcus Aurelius'a (M.S. 121-180) hizmet eden hekim Galen bilimsel bir yöntem olarak diseksiyonu[292] icra etmiştir. Roma Hukuku insanlara yönelik diseksiyonu yasakladığı için Galen hayvanları ve özellikle insan diseksiyonunu anlayabilmek için gorilleri kullanmıştır.[293]

Marcus Aurelius diğer Stoacılar gibi hayatın nasıl yaşanması gerektiği üzerine düşüncelerini dile getirirken, bir yandan da evreni ve doğayı yorumlamıştır. Ona göre evren tek bir maddeyi ve ruhu içinde barındıran canlı bir varlıktır. Her şey birbirine bağlıdır ve her şeyin birbirinin nedenidir.[294] Aurelius'un bu görüşü, bu çalışmada incelenen ve insan ve doğa ilişkisinin ekolojist bir perspektifle eleştirisinde önemli bir kavram olan "ağ olarak dünya"ya benzemektedir. Ancak Aurelius, aslında toplumsal

---

[287] **A.g.e.**, s. 136.
[288] "Terra ipsa fertilior erat inlaborata et in usus populorum non diripientium larga", Radkau, **Doğa ve İktidar: Global Bir Çevre Tarihi**, ss. 19-20.
[289] **A.g.e.**, s. 28.
[290] Holowchak, **The Stoics: a Guide for the Perplexed**, s. 90.
[291] McMichael, **Human Frontiers, Environments and Disease: Past Patterns, Uncertain Futures**, s. 290.
[292] Organizmanın parçalara ayrılarak incelenmesi.
[293] Susannah Gibson, **Animal, Vegetable, Mineral?: How Eighteenth-Century Science Disrupted the Natural Order**, Oxford University Press, 2015, s. 23.
[294] Marcus Aurelius, **Düşünceler**, Çev. Şadan Karadeniz, 5. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, Nisan 2013, s. 66.

görüşlerini temellendirmek için evrene ve doğaya başvurmuştur. Ona göre bir evrensel düzen vardır ve "ağaçlar, kuşlar, karıncalar, örümcekler, arılar" bu evrensel düzende kendilerine düşen görevi yerine getirmektedirler. Evren varlıkların uyumlu bir araya gelmelerinden, kader de nedenlerin toplamından oluşmaktadır.[295] Doğayı gözlemlemek aslında toplumda ve insan ilişkilerinde olması gereken ahlaki bir düzenin yansımasını görmek içindir. Bu nedenle:

> *"Doğanın çizdiği yolda ilerliyorum, toprağa düşüp erince kavuşacağım; her gün içime çektiğim havaya son soluğumu verip, babamın, yaşam tohumunu; annemin, kanını; süt annemin sütünü aldığı ve benim yıllardır günbegün ekmeğimi ve suyumu çıkardığım toprağa düşeceğim güne dek; adımlarımı ve ondan sağladığım sayısız yararları taşıyan toprağa"*[296]

derken, aslında doğal varlıkların kendi aralarındaki ilişkileri veya insanın doğanın bir parçası olduğunu vurgulamamakta, hayatın kalıcı olmadığını ve buna ilişkin bir hayat felsefesi benimsenmesini söylemektedir. O, dünyayla ilgili olan her şeyi geçici ve değersiz bulmayı öğütlemiştir. Aurelius ve genel anlamda Stoacılık, Orta Çağ düşüncesine geçişi sağlamıştır. İnsanın ödevlerine dikkat çekilmesi, ahlaki görevler ve evrensel toplum anlayışı Orta Çağ düşüncesine aktarılmıştır.

1.3. Roma'dan Orta Çağ'a: Felsefeden Teolojiye

Hıristiyanlık Roma İmparatorluğunda kent devleti kültürünün çöktüğü ve ekonomik krizlerin yaşandığı bir dönemde ortaya çıkmıştır.[297] Bu dönemde insan toplulukları etraflarındaki fiziksel dünya ile modern dönemlere göre daha organik ve uyumlu ilişkiler kurmuş olsalar da[298] bu durum Orta Çağ'ın egemen dünya görüşünden ziyade pratiğidir. İsa'nın ölümünden sonra onu izleyenlerin ve öğretiyi geliştirenlerin odaklandıkları nokta "ölümsüzlük" olmuş ve tartışmalar İsa'nın Tanrısal tabiatı üzerine yoğunlaşmıştır. Hıristiyan teolojisi yaratıcı ve aşkın bir Tanrı fikrini düşünceye egemen kılmıştır. Hıristiyanlık Tanrı tarafından yoktan var edilen dünya kavramını kurumsallaştırarak Antik düşüncenin kozmos fikrini ortadan kaldırmış ve insanı Tanrı'nın yaratma eyleminin bir parçası olarak değerlendirme eğilimi hâkim olmuştur.[299] Böylece doğal varlıklar da Tanrı'nın belli bir plan dâhilinde yarattıkları olarak kabul edilmiştir.

---

[295] **A.g.e.**, s. 71, ss. 73-74.
[296] **A.g.e.**, s. 72.
[297] W. T. Jones, **Batı Felsefesi Tarihi İkinci Cilt: Orta Çağ Düşüncesi**, Çev. Hakkı Hünler, 1. Basım, İstanbul: Paradigma Yayıncılık, Mayıs 2006, Jones, ss. 34-35.
[298] Kureethadam, **The Philosophical Roots of the Ecological Crisis: Descartes and the Modern Worldview**, s. 60.
[299] Russ, **Avrupa Düşüncesinin Serüveni**, ss. 61-62.

Dünya ötesi bir yaratıcı ile kurulan bu dinsel bağ, toplumun algı dünyasına, toplumsal meselelerin ve kişisel hayatın bir hazırlık olduğu fikrini daha sonraki yüzlerce yıl boyunca devam edecek şekilde yerleştirmiştir. Erken dönem Hıristiyanlıkta doğanın, tanrının ifadesi olarak kavranması nedeniyle pozitif bir anlama sahip olduğu ifade edilse de[300] Hıristiyan teolojisinin etkisiyle Tanrı-dünya, Tanrı-insan karşıtlığı ilkinin tartışılmaz üstünlüğü (yaratanın yaratılana üstünlüğü) kabul edilmiştir. İnsanın Tanrı ile olan ayrıcalıklı ilişkisi ve dinsel kurtuluş planı insan-dünya karşıtlığını da yaratmıştır.[301] Hıristiyan düşüncesinin temel metinleri arasında olan ve İncil'in bir parçası olarak kabul edilen Tevrat'ta (Eski Ahit) insanın doğa ile olan ilişkisinde insanın üstünlüğünü açıkça vurgulanmaktadır:

> *"Ve Allah insanı kendi suretinde yarattı, onu Allah'ın suretinde yarattı; onları erkek ve dişi olarak yarattı. Ve Allah onları mübarek kıldı; ve Allah onlara dedi: Semereli olun, ve çoğalın, ve yeryüzünü doldurun, ve onu tabi kılın; ve denizin balıklarına, ve göklerin kuşlarına ve yer üzerinde hareket eden her canlı şeye hâkim olun."* [302]

Doğa ve insan arasındaki bölünme gibi beden ve ruh arasındaki bölünmenin, dinsel tezlerle savunulması Orta Çağ'ın sonuna kadar etkili olmuştur. Bedensel olan "hayvani", ruhsal olan ise kutsallığa yakın kabul edilmiştir. Aynı şekilde tutarlılıktan uzak Orta Çağ düşüncesinde hayvanlar masum; ancak insanın hayvani doğası günahkâr varsayılmıştır.[303] Yahudi-Hıristiyan geleneği insanların doğaya ilişkin inançlarını yok etmeye çalışmıştır. Adem, Havva ve cennetteki yasak meyveye ilişkin anlatıda bu görülür: Ruhani bilgiye bir ağaçla ulaşılabilir; ancak insanların odak noktası artık ağaç değil tek bir Tanrı'da olmalıdır, pagan ağaç cennette büyür; ama artık tabudur.[304] Yeni Ahit'te tıbbi bitkilerden bahsedilmişse de[305] bitkiler, insanların ilgisini yeni Tanrı'nın göğünden yeryüzüne çektiği için tek tanrıcılık açısından sakıncalı sayılmışlardır.[306] Bitkiler artık "büyülü" değildir, insan hizmetindedir, doğadan bedelsizce faydalanılabilir. Başka bir görüşe göre dinler bitkileri canlı

---

[300] Kureethadam, **The Philosophical Roots of the Ecological Crisis: Descartes and the Modern Worldview**, ss. 57-58.
[301] Hans Joachim Störig, **Dünya Felsefe Tarihi: Vedalardan Tractatus'a**, Çev. Nilüfer Epçeli, 2. Baskı, İstanbul: Say Yayınları, 2013, s. 203, s. 203.
[302] Hasan İlhan (Yay. Haz.), **Tevrat**, Ankara: Andaç Yayınları, 2015, s. 6.
[303] Timofeeva, **Hayvanların Tarihi: Felsefi Bir Deneme**, s. 67.
[304] Pollan, **Arzunun Botaniği**, s. 153.
[305] Bknz. James A. Duke, **Duke's Handbook of Medicinal Plants of The Bible**, Taylor & Francis Group, 2008.
[306] Pollan, **Arzunun Botaniği**, s. 151.

varlıklar değil, nesneler olarak kabul etmiş ve önemsizleştirmiştir.[307] Kapitalizmin devralacağı Hıristiyanlığın ilerlemeci çizgisinin karşısında bitkilerin döngüsel zaman anlayışı vardır. Bitkiler hayatın geçici olduğunu, dinler ruhun ölümsüzlüğünü, bitkiler değişimi ve dönüşümü, dinler değişmezliği, bitkiler maddenin anlamını ve dünyanın güzelliğini, zevkini, dinler öte dünyayı, bitkiler şifanın yeryüzünde olduğunu, dinler kadere teslimiyeti, bitkiler insanın doğaya bağımlılığını, dinler ise insanın yeryüzüne hâkimiyetini vurgular. İnancın paganlıktan ayrılması, insanın doğaya yabancılaştırılması ile mümkün olmuştur; ancak doğa kültleri ve diğer pagan inanışlar tek tanrılı dinlerin içinde çeşitli sembollerle yaşamaya devam etmiştir.

İnsan-doğa, beden-ruh gibi bölünmelerin kökeninde klasik düşünürler kadar onları yeniden dinsel tezlerle yorumlayan erken dönem Hıristiyan düşünürlerinin de etkisi vardır. İlk Çağ'dan Orta Çağ'a geçiş dönemindeki önemli Hıristiyan düşünürü ve misyoneri Paulus, İsa'yı kurtarıcı bir Tanrı olarak kurgulamış, insanların Adem'in mirasından kaynaklanan günahkâr olduğunu savunmuş ve itaati yüceltmiştir. Bu düşüncelerine bağlı olarak "çileciliği" vurgulamıştır. Paulus, insanın Tanrı ile olan bağlantısını ruh üzerinden kurmuştur, ona göre özellikle beden ve bedensel süreçler günahın kaynağıdır ve "aşağılıktır". Akıl Tanrı'nın yasasına uyarken beden günah işler.[308] Paulus'un bu ikiciliği, kendisinden sonraki dönemde Hıristiyan düşüncesi içinde egemen hâle gelmiştir. Paulus'tan sonraki dönemde Hıristiyanlık kurumsallaşmaya ve bir dünya dini olarak kendini ortaya koymaya başlamıştır.

1.3.1. Kusurlu Doğa: Augustinus

Hıristiyanlığın devlet yönetiminde kabul görmesine ilişkin değişiklikler kısa bir sürede gerçekleşmiştir. 303 yılında Roma İmparatoru Diocletianus kiliselerin ve Hıristiyan kitapların yakılmasını emretmişken, 312 yılında Hıristiyanlığı kabul eden ilk Roma İmparatoru Constantinus Hıristiyanlar için hoşgörü fermanı çıkarmış ve İznik Konsilini toplantıya çağırmış, İmparator Theodosius ise Hıristiyanlığı devletin resmi dini yapmıştır.[309] İleride Hıristiyanların Roma devleti ile mücadelelerine destek verecek Augustinus (M.S. 354-430) Hıristiyan bir anne ve pagan bir babanın çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Augustinus yeni bir dönemin başlangıcıdır, onunla birlikte antik felsefeden kopulmaya ve Orta Çağ düşüncesine geçilmeye başlanmıştır. Bununla

[307] Mancuso vd., **Brilliant Green: The Suprising History and Science of Plant Intelligence**, s. 13.
[308] Jones, **Batı Felsefesi Tarihi İkinci Cilt: Orta Çağ Düşüncesi**, ss. 69-71.
[309] **A.g.e.**, ss. 117-120.

birlikte felsefesinde modern düşüncenin emareleri olarak nitelendirilebilecek Kartezyen parçalar da (zihin-beden ikiliği) bulunur.[310] Augustinus'a göre insanlar üzerindeki iktidar ikiye ayrılır ve kilise iktidarı dünyevi iktidarın üstündedir.[311] Augustinus'un en önemli ikiciliği burada ortaya çıkar ve bunu yeryüzü devleti (*civitas terrana*) ile tanrı devleti (*civitas Dei*) olarak kavramsallaştırır. Yeryüzü devleti bedensel tutkularla, tanrı devleti imanla ilişkilidir.[312] Paulus gibi Augustinus da bedensel istekleri günahla özdeşleştirmiştir.[313] Bedeniyle her gün oruç tutarak savaştığını ve böylece haz elde edebildiğini söylemiştir.[314] İnsan yaratılan bir varlık olduğu için eksik ve kusurludur, günah işler. Hatta dünyaya yeni gelmiş bir bebek bile günahkârdır.[315] Ancak Paulus'tan farklı olarak bedenin fiziksel varlığının kendiliğinden kötü olmadığını savunmuştur, kötü olan günahtır.[316] Tanrı ile dünya, ruh ve beden arasındaki karşıtlık, ikincileri daha az değerli görmekle sonuçlanmıştır.

Augustinus yaratılanın hiçliği ve Tanrı'nın varlığı arasında keskin bir karşıtlık öne sürmüştür.[317] Augustinus'un doğaya ilişkin bilginin inançtan önce geldiğini savunduğu ve akıl bilgisi olarak gördüğü yorumu da yapılmıştır.[318] Ancak doğanın anlaşılmaya çalışılması ona göre hem gereksizdir, hem de günahtır.[319] Doğa, mükemmel bir bütün değildir ve değişkendir. Var olabilmek için doğa üstü bir nedene bağlıdır, bu nedenle kavranamaz.[320] Doğanın değişkenliği, eksikliğinin nedeni gibidir. Yunan düşüncesi, doğayı değişkenliğiyle ve olduğu gibi kabul etmiş ve siyasal hayattaki değişimler ve durumlar için bunu kaynak olarak almıştır. Augustinus'a göre bu değişkenlikte değişmeyeni bulmak için Tanrı'ya bakılmalı ve böylece dünyadaki düzen kurulabilmelidir.[321] Kusursuz kabul edilen bir Tanrı'nın yarattığı doğayı kusurlu kabul etmek çelişkili olsa da Orta Çağ düşüncesinde ilahi olanın kusursuzluğunun kabulü genellikle dünyevi olanın kusurlarıyla mümkün olmuştur.

---

[310] Gareth B. Matthews, **Augustine**, John Wiley & Sons, 2005, ss. 7-8.
[311] Ağaoğulları - Köker, **İmparatorluktan Tanrı Devletine**, s. 143.
[312] **A.g.e.**, s. 148, s. 150, s. 154.
[313] Jones, **Batı Felsefesi Tarihi İkinci Cilt: Orta Çağ Düşüncesi**, s. 121.
[314] St. Augustinus, **İtiraflar**, Çev. Çiğdem Dürüşken, 1. Basım, İstanbul: Alfa Basım Yayın, Kasım, 2014, s. 430.
[315] **A.g.e.**, s. 41.
[316] Jones, **Batı Felsefesi Tarihi İkinci Cilt: Orta Çağ Düşüncesi**, s. 181.
[317] Störig, **Dünya Felsefe Tarihi**, s. 216.
[318] H. Nur Erkızan – A. Kadir Çüçen, **Felsefe Tarihi I: Antik Çağ ve Orta Çağ Felsefesi Tarihi**, 2. Baskı, Ankara: Sentez Yayıncılık, Eylül 2013, ss. 242-243.
[319] Jones, **Batı Felsefesi Tarihi İkinci Cilt: Orta Çağ Düşüncesi**, s. 210.
[320] Larry Arnhart, **Siyasi Düşünce Tarihi: Platon'dan Rawls'a**, Çev. Ahmet Kemal Bayram, 3. Baskı, Adres Yayınları, Ekim 2008, s. 86.
[321] **A.g.e.**, ss. 90-92.

Augustinus, insanların barış isteğine ilişkin düşüncesini güçlendirmek için doğadaki hayvan davranışlarını örneklemiştir. O, en vahşi hayvanların bile kendi türlerini koruduğunu söylemiştir; dişi kaplanlar yavrularına şevkatle yaklaşır, çaylak kendisine eşiyle barışçı bir birlik kurar. En kötü insanlar bile, hayvanlardan daha çok dost olmaya ve barışı sağlamaya önem vermektedir.[322] Augustinus'u Hıristiyan bir perspektifle yorumlayan Dunham'a göre Augustinus'un düşüncesinde yaratılanlar arasında yaratılmış olmak bakımından bir eşitlik vardır ve bu modern ekolojist düşüncedeki hiyeraşik olmayan eşitlik anlamına gelmese de her yaratılanda iyilik olduğu anlamına gelir. Bu nedenle Augustinus'tan ekolojizm karşıtı sonuçlar çıkarmamak gerekir.[323] Yine de Augustinus için doğanın tek işlevi insanı sınamaktır. Jones, bununla ilgili olarak, Augustinus'ta insanın Tanrı'ya kıyasla ne kadar aşağı seviyede de olsa yaratılmış evrenin merkezi olarak kabul edildiğini ve geri kalan her şeyin insanın amaçlarına hizmet ettiği şeklinde yorumlandığını ifade etmiştir.[324] Augustinus'a göre insan, "bir böcek olmadığı için" anlama gücüne sahiptir. İnsanlar yaratılanlar arasında meleklerle hayvanlar arasında bir yerdedir. Melekler gibi akıl, hayvanlar gibi beden sahibidirler. Ancak ölümsüz ruhlarıyla meleklere daha yakındırlar.[325] Hayvanlara örnek olarak başvurmasının nedeni insanın anlama yetisini vurgulamak istemesidir.[326] Zira yalnızca insanlar için ilahi kurtuluş mümkün olabilir, insanlar dışında kalan her şey bu insanın kefaretini yerine getirmesi için araç görevi görür.[327] Augustinus'un fikirleri Orta Çağ boyunca etkili olmuştur.

1.3.2. Kutsal Bölünmüşlük: Orta Çağ

M.S. 5. Yüzyılda Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılışından 15. yüzyıl ortalarına kadar geçen dönem Orta Çağ olarak adlandırılmaktadır. Orta Çağ'da Avrupa'da egemen ekonomik sistem feodalitedir. Feodal yapı geniş toprakların sahibi olan derebeyleri ve bu toprakla birlikte alınıp satılan köylülere (serfler)

---

[322] Augustinus – Tanrı Devlet'ten aktaran, Mete Tunçay (der), **Batıda Siyasal Düşünceler Tarihi: Eski ve Orta Çağlar**, 2. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Mart 2010, s. 377.
[323] Scott A Dunham,, **The Trinity and Creation in Augustine: An Ecological Analysis**, State University of New York Press, 2008, s. 127.
[324] Jones, **Batı Felsefesi Tarihi İkinci Cilt: Orta Çağ Düşüncesi**, s. 206.
[325] Anthony Kenny, **Medieval Philosophy: A New History of Western Philosophy**, Oxford University Press, USA, 2007, s. 7.
[326] Erkızan – Çüçen, **Felsefe Tarihi I: Antik Çağ ve Orta Çağ Felsefesi Tarihi**, s. 235.
[327] Steiner, **Anthropocentrism and Its Discontents: The Moral Status of Animals in the History of Western Philosophy**, s. 117.

dayanmaktadır.[328] Ormanlık alanlar da feodal beylere aittir; ancak bunlardan halk da otlatma, avcılık, yakıt gibi ihtiyaçları için yararlanabilmiş, 1066'daki Norman istilası ile ormanların önemli bir kısmı kraliyete ait kabul edilerek halkın yararlanması yasaklanmıştır. Bunun üzerine feodal beyler kraliyete karşı taleplerini dile getirerek Orman Şartı'nın kabul edilmesini sağlamıştır.[329] Bu dönemde doğayla kurulan ilişki, öncelikle toprağa bağlı hayatın getirdiği geçimlik bir ilişkidir. Avrupa'da 1000 yıllarında nüfusun en az yüzde doksanı tarımla hayatını idame ettirmiştir.[330] Tarım faaliyetlerindeki en yaygın teknik öküzle sürülen saban olduğu için, toprağa olan etki endüstriyel tarım faaliyetlerine göre oldukça sınırlıdır. Ama ormanlar hem ısınma, yemek pişirme ve gemi yapımı için yakacak kaynağı olarak görülmüş, hem de kereste ticareti için yok edilmiştir. Ayrıca bu dönemde tarım alanları açmak için oldukça fazla orman yakılmıştır.[331] Örneğin ekili alanların genişlemesi ve elde edilen ürün o derece büyük ölçüdedir ki 1000 yılında 40 milyon olan Avrupa nüfusu 1300 yılında 80 milyona çıkmıştır.[332] Ancak Orta Çağ Avrupasındaki doğa tahribatı Sanayi Devrimi sonrasında yaşanan ekosistemlerin yıkımıyla kıyaslandığında görece önemsiz kalmıştır.

Hayvanlar Orta Çağ'da ekonomik faaliyetler için anahtar konumda olmuştur. Örneğin dokumacılık için milyonlarca koyun beslenmiş, bunların otlamaları için araziler ayrılmıştır. Köylüler hayvanlarla birlikte yaşamış ve grip ve çiçek gibi hayvanlardan geçen hastalıklara yakalanmışlardır. Böylece insanlar ve hayvanlar birlikte evrimleşmiştir.[333] Et tüketiminin arttığı dönemlerde avcılık önem kazanmış ve avcılık toprağın diğer amaçlarla kullanımının önüne geçmiştir.[334] Hayvanlardan elde edilen "ürünler" yine de modern dönemlere kıyasla Orta Çağ boyunca oldukça düşüktür ve insanlar günlük kalorilerinin önemli bir kısmını bitkilerden almışlardır.[335] İnsanlar hayvanlara ihtiyaç duymuşlardır; ama aynı zamanda bu hayvanlar, çoğunlukla

---

[328] Leo Huberman, **Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla**, Çev. Murat Belge, 15. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, ss. 13-15.
[329] Sevtap Metin, **Magna Carta ve Sened-i İttifak'tan Bugüne**, 2. Baskı, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, Şubat 2021, ss. 128-133.
[330] Steven A. Epstein, **Geç Dönem Ortaçağ Avrupası: Ekonomik ve Sosyal Tarih, 1000-1500**, Çev. Serap Işık, 1. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Mayıs 2014, s. 45.
[331] **A.g.e.**, ss. 48-49.
[332] Ponting, **Dünyanın Yeşil Tarihi: Çevre ve Büyük Uygarlıkların Çöküşü**, s.116.
[333] Epstein, **Geç Dönem Ortaçağ Avrupası: Ekonomik ve Sosyal Tarih, 1000-1500**, ss. 52-53.
[334] Richard C. Hoffmann, "Homo et Natura, Homo in Natura: Ecological Perspectives on the European Middle Ages", ss. 11-38, Barbara Hanawalt vd., **Engaging with Nature: Essays on the Natural World in Medieval and Early Modern Europe**, University of Notre Dame Press, 2008, s. 24.
[335] Ponting, **Dünyanın Yeşil Tarihi: Çevre ve Büyük Uygarlıkların Çöküşü**, ss.122-123.

ihtiyaçları olan besin ve bakımı almadıkları için ölmüşlerdir.[336] Hayvanlarla birlikte yaşanmış ve yakın ilişkiler kurulmuş ancak her zaman onların insanlardan farklı olduğu kabul edilmiştir. Örneğin bugünden farklı olarak evcil hayvanlar aile üyesi olarak düşünülmemiş, sevilseler bile insanların onlardan yararlanmasına göre değer görmüşlerdir.[337] Hayvanlara yönelik bu tutumda, dinsel öğretiler kadar dönemin ekonomik sisteminin yarattığı yaşam koşullarındaki zorluklar belirleyicidir.

Doğal varlıkların insanlar açısından anlamı, ekonomik faaliyetlerle ve Orta Çağ'ın hiyerarşik ve parçalı düşünsel yapısı ile de ilgilidir. Feodal sistemde, derebeyi için serflerle hayvanlar arasında fark yoktur. Huberman'ın aktardığı örneğe göre 11. yüzyılda Fransız köylüsü, bir beygirin yarısından daha az edere satılmaktadır: *"Lord tarlada çalıştıracağı için ihtiyaç duyduğu öküzünün kaybolmasına nasıl üzülürse, serflerden birinin kaybına da aynı şekilde üzülürdü -tarlasında çalışması gereken insan- sığırdı o da."*[338] Hayvanlar Orta Çağ düşünürlerine göre insanların yararlanması için yaratılmıştır ve insanlar hayvandan farklılaşma derecelerine göre insan olarak kabul edilmiştir.[339] Orta Çağ'ın değer dünyasında emekçi sınıflar ve hayvanlar, yönetici sınıf açısından yalnızca işlevleriyle ölçülmüştür.

Orta Çağ'da hem pratikte hem de düşüncede hayvanlar ve diğer doğal varlıklar araçsallaştırılmıştır. Hayvanlara karşı merhametli olmayı öğütlemesiyle diğer Kilise düşünürlerinden farklı olduğu iddia edilen Aziz Francis (1181-1226) dahi insanların çıkarlarını hayvanların hayatlarından üstün tutmuştur.[340] Doğal varlıklar Orta Çağ'da bir yandan hiyerarşik olarak önemsizleştirilirken, diğer yandan "şeytanileştirilmiştir". Cadı avlarında, önemli bir kısmı bitkilerden ilaçlar üreten şifacılar olan kadınlar, "bereket tapınımı" yaptıkları iddiasıyla yargılanmışlar ve dallarla silahlanmış olmakla, cadı toplantılarına hayvan sırtında gitmekle, mevsimsel döngülerle ilişkilenmekle, hayvan şekillerine girebilmekle suçlanmışlardır.[341] 1484'te Papa Innocent büyücü

---

[336] Epstein, **Geç Dönem Ortaçağ Avrupası: Ekonomik ve Sosyal Tarih, 1000-1500**, s. 222.
[337] Jeffrey Jerome Cohen, "Inventing with Animals in the Middle Ages", ss. 39-62, Barbara Hanawalt vd., **Engaging with Nature: Essays on the Natural World in Medieval and Early Modern Europe**, University of Notre Dame Press, 2008, ss. 41-42.
[338] Huberman, **Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla**, s. 17.
[339] Ester Cohen, "Animals in Medieval Perceptions: The Image of the Ubiquitous Other", ss. 59-80, Aubrey Manning – James Serpell, **Animals and Human Society: Changing Perspectives**, Taylor & Francis Group, 1994, s. 61.
[340] Steiner, **Anthropocentrism and Its Discontents: The Moral Status of Animals in the History of Western Philosophy**, ss. 125-126.
[341] Mircea Eliade, **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi III: Muhammed'den Reform Çağına,** Çev. Ali Berktay, Birinci Basım, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, Kasım 2003, s. 260, s. 263.

ayinlerinde kullanıldığı iddiasıyla pagan kültüre ait olan keneviri lanetlemiş; ancak cadı suçlamalarıyla şifacı kadınlar yok edilirken yararlı bitkilerden tamamen vazgeçilememiş ve tıp alanında kendilerinden faydalanılmaya devam edilmiştir.[342] İlginç noktalardan birisi de, hayvanların herhangi bir haklarından söz edilemeyecek bu tarihlerde hayvanların şahıslar gibi yargılanabilmesidir, hayvanlar aforoz ve idam edilmişlerdir.[343] Engizisyon mahkemeleri, doğa tapınımı yapan kültleri baskılayıp ortadan kaldırmış, hayvanlarla dostluk kurmak, hayvanlarla cinsel ilişkide bulunma ve cadılık suçlamaları yapılmasına neden olmuştur. Bunun nedeni, insanın doğa üzerindeki egemenliğini meşrulaştırmak için insan ve hayvan arasında sosyal inşâ niteliğinde bir sınır çizmektir.[344] Öte yandan hayvanlar insanlara karşı ve daha aşağıda konumlandırılmışsa da döneme ait edebi örneklerde insanlarla hayvanların işbirliği ve ilişkilerine ilişkin anlatılar da yer almaktadır.[345] Sonuç olarak hayvanlar bu dönemde hem hayatın sürdürülebilmesi için vazgeçilmez önemdedir, hem de insanların altında bir değere sahiptir. Bazı kesimler hayvanlarla değersizlik yönünden eş tutulmuş, hayvanlar ve diğer doğal varlıklar tanrısal olana uzak konumlarıyla korkulacak gizemli varlıklar olarak görülmüştür.

İnsanlar Descola'ya göre Yunan düşüncesinde kendilerini doğanın bir parçası olarak kabul ederken doğanın dışında ve ötesinde oldukları algısını Hıristiyanlıkla birlikte geliştirmişlerdir. Tanrı evreni yaratmıştır, insan da Tanrı ile ayrıcalıklı ilişkisi sayesinde diğer varlıklardan daha üstün bir konum elde etmiştir. Doğaüstü kökleri nedeniyle doğayı yönetme hakkına sahiptir. Yaratılanları denetlemesi için yaratılışın son gününde oluşturulmuştur. İnsanların ortak atası kabul edilen Âdem de hayvanları adlandırma ve doğayı kendisine göre düzenleme yetilerine sahip kılınmıştır.[346] Antik dünyada insanlar bütün doğal varlıkların ruhlara sahip olduğuna inanırken, Yahudi-Hıristiyan geleneğinin doğuşuyla birlikte ruh, doğadan ayrılmış ve ona hükmetmeye başlamış, aynı zamanda doğal varlıklar arasında yalnızca insan ruha sahip olduğu için geri kalanların insanın hizmetinde olduğu kabul edilmiştir.[347] Orta Çağ'da insanlar

[342] Pollan, **Arzunun Botaniği**, ss. 151-152.
[343] Timofeeva, **Hayvanların Tarihi: Felsefi Bir Deneme**, s. 58.
[344] Leslie Irvine, **Biz ve Onlar: Hayvanlarla Bağımızı Anlamak**, Çev. Serpil Çağlayan, 1. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011, ss. 65-66.
[345] Susan Crane, **Animal Encounters: Contacts and Concepts in Medieval Britain,** University of Pennsylvania Press, 2012, s. 169.
[346] Philippe Descola, **Doğa ve Kültürün Ötesinde**, Çev. İsmail Yerguz, 1. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Ekim 2013, ss. 64-65.
[347] W. Leiss, **The Domination of Nature**, McGill-Queen's University Press, 1994, s. 30.

doğanın kendileri için yaratıldığına inandıkları için, ağaçların aşılanması ve türlerin melezlenmesi gibi doğayla ilgili işlerine yarayacak birçok şeyi de keşfetmişlerdir.[348] Katolik Kilisesi düşünürleri aynı zamanda bu dünyadaki yaşamın tabiatı itibarıyla günahkar insana verilmiş bir ceza olduğunu savunmuştur.[349] Dolayısıyla aslolan içinde yaşanılan dünya değil öte dünya olarak kabul edilmiştir.

Orta Çağ düşüncesi ve klasik Yunan felsefesi birbirinden birçok açıdan farklılık göstermektedir. Doğa ve insan ilişkileri bakımından bu farklılıkların en önemlisi, Yunan felsefesinin doğa bilimleriyle ilgilenirken Hıristiyan düşüncesinin bundan uzak durmasıdır. Yunanlar var olan evreni anlamaya ve onunla uyum içinde yaşamaya odaklanmışken Hıristiyanların ön kabulü yaşadıkları dünyanın bozuk ve eksik olduğu ve yaratıcı Tanrı'ya yakınlaşmak için yaşamlarını düzenlemeleri gerekliliğidir. Öte yandan Yunan düşüncesinin insan merkezli, Hıristiyanların ise Tanrı merkezli olduğu ifade edilmiştir.[350] Ancak bu Tanrı merkezli düşüncenin de temel hedefi insanın günâhlarından arınabilmesi ve ölümden sonra ödüllendirilmesidir. Bu nedenle hem öteki dünyaya odaklanması hem de bedensel olanı küçümsemesi ile Hıristiyan düşüncesinin merkezinde, doğadan ayrı ve ona karşı olan insanın bulunduğu sonucu çıkmaktadır. Siyasal, sosyal ve ekonomik yapının bir gereği olarak Orta Çağ Hıristiyan düşüncesi ideal bir düzen kaynağı, tek bir doğru aramıştır. Yunan düşüncesindeki doğa referansları Orta Çağ'a uygun değildir. Orta Çağ'da etkili olan düşünürlerin hemen hepsinde, mevcut dünyevi iktidarların felsefi ve teolojik olarak temellendirme çabaları görülür. Kent devletlerinden imparatorluklara dönüşen ve Kilisenin ayrı bir iktidar odağı olarak ağırlığını arttırdığı bir dünyada, farklı kökenden toplulukların egemenlik altına alınabilmesi için bu gereklidir.[351] Öte yandan bu uzun durağanlık devam edememiş, Kiliseninkinden farklı görüşler doğmuştur.

1.3.3. Aklın Önem Kazanması: Aquinolu Thomas

M.S. 10. Yüzyıldan itibaren Avrupa'da ticaret gelişmeye başlamıştır. Bütün toplumsal değişimlere olduğu gibi Kilise buna da karşı çıkmıştır. Kilise, esas faaliyetin

[348] Steven A. Epstein, **The Medieval Discovery of Nature**, Cambridge University Press, 2012, s. 188.
[349] Ağaoğulları – Köker, **İmparatorluktan Tanrı Devletine**, s. 126.
[350] Jones, **Batı Felsefesi Tarihi İkinci Cilt: Orta Çağ Düşüncesi**, ss. 113-114.
[351] Orta Çağ'da siyasal iktidara yönelik isyanlarda Hıristiyan düşüncesini bir "kurtuluş teolojisine" çeviren hareketler de ortaya çıkmıştır; ancak bunda Hıristiyanlığın buna olanak sağlaması değil; dönemsel olarak bütün eğilimlerin tek şansının dinsel bir başlık altında ortaya çıkabilmesi etkilidir.

tarım olduğu bir topluma uygun düşecek şekilde dünyevi zevklerden mahrum kalmayı öğütlerken, faizi de yasaklamıştır. Yine de ticaretin canlanmasının önüne geçememiştir.[352] Ticaretle birlikte kentler gelişmiştir. Kırsaldaki iş gücünün bir kısmı kentlere göç etmiş, zanaatkârlar kentlerde toplanmış[353] ve yüzlerce yıl sonra gerçekleşecek Sanayi Devrimine giden ilk koşullar ortaya çıkmıştır.

Doğu Roma İmparatorluğu ile Papalık arasında siyasal çatışmaların yaşandığı bir dönemde etkili olan rahip ve düşünür Aquinolu Thomas (1225-1274), taraflar arasında bir uzlaşma bulmak istemiştir.[354] Kilise Babaları yalnızca "iman" ile Tanrı'ya ulaşmayı kabul ederken Skolastik düşünce ile akıl kavramı önem kazanmıştır.[355] Aquinolu Thomas Orta Çağ'dan Yeni Çağ'a geçiş açısından önemlidir, Orta Çağ'ı etkilemiştir ve felsefesi Hıristiyan teolojisine dayanmaktadır. Bununla birlikte "akıl" kavramı düşüncesinde temeldir; bu nedenle Orta Çağ'dan çıkış anlamına da gelmektedir. Zira, Hıristiyan kavrayışların yetersiz olduklarını ve insanın Tanrısal olduğu kadar doğal bir varlık olduğunu söyleyebilmiştir.[356] Aristoteles'in görüşleriyle Hıristiyanlık arasında bir sentez kurmaya çalışmıştır.[357] Ancak düşüncesi doğa felsefesine dönüş anlamına gelmez, akıl kavramı üzerinden insanın yeniden keşfine bir kapı aralamıştır.

Descola, Aquinolu Thomas'nın düşüncesini doğal teoloji olarak adlandırır, doğada rastlantısallık yoktur, erekselcilik vardır.[358] Aquinolu Thomas'ya göre yaratılanlar ve yaratan tek bir evreni oluşturur. Orta Çağ Hıristiyan düşüncesinde bulunan ikiciliği benimsememiştir. Yine de bu düşüncede varlıklar arasında bir hiyerarşi mevcuttur. Bu hiyerarşinin en üstünde Tanrı vardır ve o mükemmeldir.[359] İnsan da bu hiyerarşinin bir parçası olarak doğanın üstündeki yerini alır. En üstte Tanrısal akıl sonra mükemmel olmayan insan aklı gelmektedir.[360] Ancak akıllı insan,

---

[352] Henri Pirenne, **Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, Çev. Uygur Kocabaşoğlu, 7. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, ss. 38-39.
[353] **A.g.e.**, s. 55.
[354] Arnhart, **Siyasi Düşünce Tarihi**, s. 105.
[355] Zeynep Özlem Üskül, "Ortaçağda Teologların Akılla Buluşmasının Bir Örneği: St. Thomas D'Aquin", ss. 759-781, **Prof. Dr. Necip Kocayusufpaşaoğlu için Armağan**, Ankara: Seçkin Yayınları, 2004, s. 764.
[356] Jones, **Batı Felsefesi Tarihi İkinci Cilt: Orta Çağ Düşüncesi**, s. 332.
[357] Ayferi Göze, **Siyasal Düşünceler ve Yönetimler**, On Dördüncü Baskı, İstanbul: Beta Basım Yayın, Kasım 2013, s. 89.
[358] Descola, **Doğa ve Kültürün Ötesinde**, s. 66.
[359] Jones, **Batı Felsefesi Tarihi İkinci Cilt: Orta Çağ Düşüncesi**, ss. 337-338.
[360] Üskül, "Ortaçağda Teologların Akılla Buluşmasının Bir Örneği: St. Thomas D'Aquin", s. 767.

özellikle gençler bilgelik ve erdeme, yasak zevklerden kendisini uzaklaştıracak bir disiplinle ulaşabilir.[361] Augustine gibi Aquinolu Thomas da insanların çıkarlarına göre hayvanları ikincil konumda kabul etmiş ve hayvanlara karşı ahlaki sorumlulukların bulunduğunu reddetmiştir.[362] Zira ona göre yalnızca insan akıl sahibi bir varlıktır ve bitki ve hayvanlardan üstündürler. İnsanlar "melekler" gibi düşünsel töz alanına dahildir.[363] Hayvanlar; uyuma, yiyip içme, cinsellik gibi çeşitli amaçlara sahiptir; ancak her seferinde tek bir amaçları vardır ve bu yüzden amaçlar arasında çatışma olmaz. Hayvanlar seçim yapmamaktadır. Susamışsa zehirli bile olsa suyu içer ve onun tehlikesini bilmezler. İnsanlar ise, seçimler hakkında düşünebilir ve çeşitli istekler arasında karar verebilir. Bağlama göre bir seçimin iyi olup olmadığına dair bir fikri vardır. İnsanlar plan yapabilir.[364] İnsanın bedeninin yanında ruha ve akla sahip olması onu diğer doğal varlıklardan ayırmaktadır.

Aquinolu Thomas'nın dörde ayırdığı yasalar içinde doğal yasaları kavrayabilen yalnızca akıl sahibi varlık olan insandır. Bunlar Tanrı'nın sonsuz yasalarından çıkan davranış ilkeleridir; *"doğal yasa dediğimiz zaman, bunun sonsuz yasanın akıllı yaratıklara katılmasından başka bir şey olmadığı açıktır"*[365] demektedir. Doğal yasa insanlar tarafından kendileri için "iyi" olan, yaşamlarını korumaya yarayan eylemlerin keşfedilmesidir. Öte yandan, ona göre iyilik yalnızca insanlarla sınırlı da değildir. Her canlı kendisi için iyi olan eğilim duyar ve her canlı için iyi, kendini gerçekleştirmektir. Bitkilerin ve hayvanların gelişmesi ve büyümesi onlar için iyi olandır. İnsanların doğal yasadan çıkardığı ikinci eğilimi *"cinsel birleşme, yavru yetiştirme gibi doğanın bütün hayvanlara öğrettiği içgüdülerdir."*[366] Yine, nasıl ki bitki kökleri ve yaprakları olmadan büyüyemiyor ve bir hayvan gözleri olmadan göremiyorsa insan ruhunun beslenmesi için bir beden gerekmektedir.[367] Aquinolu Thomas'nın hiyerarşik doğa düşüncesinin bir çevre etiğine zemin olabileceğini, zira insan dışı varlıkların çıkarlarının da gözettiğini ve insanın mutluluğu için doğaya yönelik özen göstermesi gerektiğini düşündüğü de ileri

---

[361] Göze, **Siyasal Düşünceler ve Yönetimler**, s. 91.
[362] Steiner, **Anthropocentrism and Its Discontents: The Moral Status of Animals in the History of Western Philosophy**, s. 116.
[363] Jones, **Batı Felsefesi Tarihi İkinci Cilt: Orta Çağ Düşüncesi**, s. 385.
[364] **A.g.e.**, ss. 389-390.
[365] Toplu Dinbilim – Aquinolu Thomas'dan aktaran Tunçay (der), **Batıda Siyasal Düşünceler Tarihi: Eski ve Orta Çağlar**, s. 450.
[366] **A.g.e.**, s. 454.
[367] John Marenbon, **Later Medieval Philosophy: An Introduction,** Taylor & Francis Group, 1987, s. 123.

sürülmüştür.[368] Ancak ona göre insanlar, hayvanlar ve bitkilerden farklıdır ve onlar için iyi yalnızca kendini korumaya yönelik bir eğilim geliştirmesi ve içgüdüleri değil, Tanrı ve toplumu bilme çabasıdır.[369] İnsanların zihinsel kapasiteleriyle diğer doğal varlıkların üstünde olduğuna ilişkin tezler Antik felsefede de mevcuttur. Bununla birlikte Orta Çağ'da bu düşüncenin ileri sürülmesi Kilise egemenliğine karşı eleştiri ve bu anlamda düşünsel özgürleşme anlamına gelebilecektir.

1.3.4. Felsefeden Doğa Bilimlerine: Ockhamlı William

1315-1322 yılları arasında, Kilise iktidarına karşı ilk muhalif görüşlerin ve ticaret sınıfının ortaya çıkmaya başladığı dönemde İngiltere, İrlanda gibi ülkelerin içinde bulunduğu Kuzey Avrupa'da büyük bir kıtlık yaşanmıştır. Aynı tarihlerde, sığır vebası ve şarbon nedeniyle inek sürüleri ve tarlaları süren öküzler ölmüştür. Bunun sonucunda bölge halklarının nüfusu yüzde beş azalmış, arkasından yaşanan veba ise kalanların üçte birinin hayatını kaybetmesine neden olmuştur.[370] Kendisini "akıl sahibi" bir varlık olarak doğal varlıklardan üstün gören insanlar, iklimdeki hafif sayılabilecek bir değişiklik nedeniyle "kırılmışlardır." Elbette o tarihlerde böyle büyük bir olayın, insanın doğa ile olan bağını kavraması ve doğa ile olan ilişkisini dünyevi ve eşitlikçi bir bakış açısıyla değerlendirmesi sonucunu doğurması beklenemeyecektir. Bu düşüncelerin doğmasına daha birkaç yüz yıl vardır.

Ockhamlı William (1285-1347), böyle bir dönemde İngiltere'de yaşamış bir Fransisken papazıdır. Aquinolu Thomas gibi Skolastik felsefenin sarsılmasında rol oynayan bir diğer düşünürdür. Yine onun gibi tam olarak Orta Çağ düşüncesinin dışına çıkmış da değildir. Nominalizm akımının temsilcisidir. Nominalizme göre, Kilisenin benimsediğinin aksine tümellerin (genel kavramların) gerçeklikleri yoktur, yalnızca düşüncede benimsenen bir addan ibarettirler. Bu düşünce, felsefesini Tanrı gibi soyut ve genel tümeller üzerine kurmuş Kilise açısından oldukça yıkıcı olmuştur.[371] Ockhamlı William hem dünyevi iktidarı hem de Kilise otoritesinin sınırlı olduğunu

---

[368] Patrick Halligan, "The Environmental Policy of Saint Thomas Aquinas", ss. 767-806, **Environmental Law** ,Vol. 19 Issue 4, 1989, https://heinonline.org/HOL/Page?collection=journals&handle=hein.journals/envlnw19&id=832&men_tab=srchresults, erişim tarihi: 26.02.2022, ss. 767-768.

[369] Arnhart, **Siyasi Düşünce Tarih**i, ss. 109-110.

[370] Epstein, **Geç Dönem Ortaçağ Avrupası: Ekonomik ve Sosyal Tarih, 1000-1500**, ss. 181-184.

[371] Mehmet Ali Ağaoğulları – Levent Köker, **Tanrı Devletinden Kral-Devlete**, 6. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, Mart 2013, s.76. O. V. Trachtenberg, "William of Ockham and the Prehistory of English Materialism", ss. 212-224, **Philosophy and Phenomenological Research,** Vol. 6, No. 2, 1945, https://doi.org/10.2307/2102883, s. 223.

savunmuştur.[372] Dini işler Kiliseye günlük işler devlete aittir ve bunlar birbirinin alanına müdahale etmemelidir.[373]

Dünya/yeryüzü ve cennet/gök ikiciliğine karşı Ockhamlı William, evrenin homojenliğini savunmuştur.[374] Duyularla algılanan bireysel varlıklar gerçektir. İncil'de geçen doğaüstü varlıklar ise bilinemez ve açıklanamaz. Tanrı dahi kutsal varlıkların hiçbiri kanıtlanamayacağı için yalnızca inancın meselesi olarak bunlar ele alınabilecektir. Sonuç olarak bilgi ile inancı birbirinden ayırmıştır.[375] Ockhamlı William doğada bilimin keşfedeceği bir düzenin, nesnel nedensel bağlantıların bulunduğunu reddetmemiş; ama bu bağlantıların metafizik bir neden tarafından gerektirilmediğini savunmuştur. Tanrı, doğanın nesnel yasalarının insanlar tarafından keşfedilmesine olanak verecek şekilde dünyayı düzenlemiştir.[376] Her fiziksel bedenin kendi özel madde ve biçimi vardır, madde gerçekten var olan bir şeydir: Bu teziyle Giordano Bruno'ya yaklaşır; sadece materyalist önermesini skolastik bir biçimde ifade etmiştir.[377] Ockhamlı William doğa bilimleriyle ilgilenmiş ve makroskopik kuvvetler, yerçekimi, elektromanyetizma ile ilgili fikirleriyle modern bilimin öncüsü olmuştur.[378] O hem doğa kavrayışının dönüşümünde hem de insan doğa ilişkileri açısından Yeni Çağ'ın habercilerinden biridir.

2. Ekonomik İlişkilerin Belirleyicilik Kazanması

Ticaret ve ulaşım için geniş ormanları tehlike içinde aşmak zorunda olan Avrupalılar özellikle 16. yüzyıla kadar el değmemiş doğayı "düşman bir çöl" ve "katlanılması zor bir kötülük" olarak görmüşlerdir.[379] Orta Çağ'dan çıkışla birlikte, ekonomik ilişkiler dünya ölçeğinde etkiler üretmeye başlamış, geçimlik küçük ekonomiler dağılmış, ticaretin ve metaların egemenliği doğmuştur. Ekonomik hayat, toplumsal ve düşünsel hayatı her zaman etkilemişse de, Yeni Çağ'dan itibaren ekonomik faaliyetlerin temel belirleyiciliği daha önceki dönemlerden baskın olmuştur. Moore uygarlığın ilk dönemlerinden itibaren insanların doğada dönüşümler

[372] **A.g.e.**, ss. 79-83.
[373] Trachtenberg, "William of Ockham and the Prehistory of English Materialism", s. 216.
[374] **A.g.e.**, ss. 222-223.
[375] John Shand, **Philosophy and Philosophers: An Introduction to Western Philosophy**, Taylor & Francis Group, 2002, s. 60.
[376] **A.g.e.**, s. 66.
[377] Trachtenberg, "William of Ockham and the Prehistory of English Materialism", s. 222.
[378] John Freely, **Galileo'dan Önce: Ortaçağ Avrupa'sında Modern Bilimin Doğuşu**, Çev. Muhtesim Güvenç, 1. Baskı, İstanbul: Kolektif Kitap, Eylül 2014, ss. 149-151.
[379] Fowles, **Ağaçlar**, ss. 57-58.

yarattığını; ancak 1450'den sonra insanın doğaya etkilerinin artık yüzyıllarla değil onyıllarla ölçülebilir hâle geldiğini ve artık doğayla ilişkide "sermaye çağı"nın başladığını ifade etmektedir.[380] Doğaya korkuyla karışık saygı besleyen ve hayatı doğal süreçlerin inisiyatifine kalmış eski insanın yerini doğanın her yerine elini atıp kendisi için bir değer üretebilen, yeryüzünü fethetmenin gururunu taşıyan ve doğal varlıkları kontrol edebilme hakkını kendinde gören yeni insan almıştır. İnsan artık dünya ötesi ilhamlara ihtiyaç duymadan, kendi kaderine şekil veren bir varlık olarak yeryüzünün hâkimi olduğunu iddia edebilmiş, ekonomik çıkarlar ve ilerleme için doğayı köleleştirmiştir. Bütün bunlar Yeni Çağ'da sömürgecilik hareketleriyle başlamıştır.

2.1. Fethedilen ve Makineleştirilen Dünya: Yeni Çağ

Orta Çağ'ın sonlarında, egemen derebeyleri kendi aralarındaki çatışmalarla topraklarının ve serflerinin bir kısmını kaybetmelerinin sonucunda zayıflamışlardır. Ticaretin gelişmesi ve kent yaşamının canlanmasıyla birlikte zenginlik, toprak sahipliğinin yanında para ile de ölçülmüştür.[381] Ticaretle uğraşan sınıf iktisadi hayatta etkisini arttırdıkça başka alanlarda da etkili olmaya başlamış, Kilisenin sahip olduğu siyasal iktidardan pay istemiştir. Ticaret burjuvazisinin müttefiki henüz siyasal otoritesi zayıf olan kraldır. Ticaretin ve sermaye birikiminin gerçekleşmesi için altın ve gümüşe ihtiyaç duyulmuştur.[382] Aslında Avrupa dışındaki bölgelerden baharat ve muslin gibi tüketim malzemeleri gelmektedir; ancak zamanla aracılardan kurtularak daha çok kâr elde etme düşüncesi gelişmiştir. Avrupa'daki gümüş ocaklarının önemli bir kısmının tükenmiş olması nedeniyle yeni maden kaynakları da bulma zorunluluğu doğmuştur.[383] 1300'lerde yaşanan ekonomik kriz, açlık, salgın hastalıklar ve kitlesel ölümler Avrupa'nın yüzünü kendi dışındaki coğrafyalara çevirmesinde etkili olmuştur.[384] Pazarlar büyüdükçe doğal varlıkların hammaddeye dönüştürülmesi hızlanmış, yeryüzündeki hemen hiçbir halk ve doğa parçası bu yeni ekonomik düzenden kaçamamıştır.

---

[380] Jason W. Moore, "The Rise of Cheap Nature", ss. 78-115, Jason W. Moore (ed.), **Anthropocene or Capitalocene?: Nature, History, and the Crisis of Capitalism**, Kairos Books, PM Press, 2016, s. 79.
[381] Huberman, **Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla**, s. 47.
[382] **A.g.e.**, s. 86, s. 103.
[383] Galeano, **Latin Amerika'nın Kesik Damarları**, s. 26.
[384] Peter Wahl (der), **Niçin Aztekler Avrupa'yı Keşfetmedi: Avrupa ve Üçüncü Dünya**, Çev. Levent Kafadar, 1. Baskı, İstanbul: Ocak 1993, s. 23.

1500-1770 yılları arasındaki "merkantalist dönem", "coğrafi keşifler" adı verilen seferlerle başlamış, 1400 ve 1500 yıllarında Avrupalılar tarafından o zamana kadar pek bilinmeyen kara parçaları bulunmuştur. Bu keşifler silahlanma ve gemi inşa etme yarışına dönüşmüş, bu da ağacın hammadde olarak kullanılmasını aşırı arttırmıştır. Ormanların yok olması o kadar hızlı olmuştur ki, 1543'te İngiliz Parlamentosu ağaçları korumak için yasa çıkarmıştır. Ormanların yok edilmesi, kömürün daha çok kullanılmasını getirmiş, iklim krizine neden olan fosil yakıtların yaygınlaşması o yıllarda başlamıştır.[385]

Coğrafi keşiflerle birlikte "öncü denizciler" o zamana kadar Batılı ülkeler tarafından bilinmeyen "Yeni Dünya"da[386] büyük bir soykırım ve köleleştirme dönemini başlatmıştır. Sömürgeleştirmenin asıl etkisi Kuzey ve Güney Amerika üzerinde olmuştur.[387] Latin Amerika ile Afrika'nın doğal kaynaklarının ve insan emeğinin sömürüsü ile Batı Avrupa sermaye birikimi ile zenginleşmiş, dünya ticareti oldukça hızlı bir şekilde gelişmiştir.[388] Sömürgeleştirme dönemi ile birlikte Batılı ülkeler tarafından yağmalanan yeryüzü parçaları, bu ülkelere büyük bir hammadde ve sermaye akışı anlamına gelmiştir. Örneğin Saksonya ve Avusturya madenlerinden çıkarılan büyük miktardaki gümüş, Güney Amerika'dan İspanya'ya akan gümüşün yanında çok küçük bir miktardır. Sürekli yeni madenlere el konulduğu için bu akış hiç azalmamıştır. İspanya'ya gelen değerli madenler, İspanyol kralların savaşları ve ticari mallarla Avrupa ekonomisinin bir parçası olmuştur. Böylece tüccarlar zenginleşmiştir.[389] Pazarlar büyüyerek dünya ölçeğine erişmiştir.[390] Kapitalizmin gelişmesi ile Latin Amerika'nın az gelişmişliği bu tarihlerde böylece birbirine bağlanmıştır.[391] Orta Çağ boyunca güçlenmeye fırsat bulamayan, ticaretle uğraşan sınıflar yeni keşfedilen maddi zenginlikten pay alarak sosyal ve siyasal egemenliklerini genişletmeye başlamışlardır. Avrupa kökenli denizcilerin ekonomik

---

[385] Scott L. Montgomery, **Küresel Enerjiye Yön Veren Güçler: Yirmi Birinci Yüzyıl ve Sonrası**, Çev. Evra Günhan Şenol, 2. Basım, Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları, Haziran 2014, ss. 23-24.
[386] Mattelart Güney Amerika'ya "Yeni Dünya" denmesinin nedeni burada keşfedilenlerin Batılıların zihinsel dünyalarına ve deneyimlerine tamamen yabancı olmasıyla açıklamıştır. Amerika adı kaşif Amerigo Vespucci'den gelmiştir. Bknz. Armand Mattelart, **Gezegensel Ütopya Tarihi: Kehanetsel Kentten Küresel Topluma**, Çev. Şule Çiltaş, Birinci Basım, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2005, ss. 26-27.
[387] Ponting, **Yeni Bir Bakış Açısıyla Dünya Tarihi**, s. 461.
[388] Fikret Başkaya, **Azgelişmişliğin Sürekliliği**, 7. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi, Şubat 2009, ss. 65-66.
[389] Huberman, **Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla**, ss. 114-115.
[390] Marx – Engels, **Alman İdeolojisi**, s. 61.
[391] Galeano, **Latin Amerika'nın Kesik Damarları**, s. 15.

amaçlı bu seferleri ekonomiden politikaya, kültürden ekolojiye her alanda sonuçlar doğurmuştur. Bunlardan birisi de modern doğa algısının, sömürgecilerin yerli halklar tarafından çoğu "vahşi doğa" olarak bırakılmış bu coğrafya ile karşılaşmasından doğmuş olmasıdır.[392] Bu etkilerin Latin Amerika'yı ilgilendiren kısmı çalışmanın ikinci bölümünde daha ayrıntılı ele alınacaktır.

2.1.1. Reform ve Rönesans Hareketleri

Ekonomik yapı değişir ve sosyal sınıflar buna bağlı olarak hareketlenirken Katolik Kilisesine yönelik itirazlardan doğan ve halktan taraftar toplayan mezhepler ortaya çıkmıştır. Reform hareketinin önderi Alman Martin Luther (1483-1546), Kilisenin günahları para karşılığı bağışlamasına karşı çıkmış ve buna ilişkin 95 tezini Wittenberg Kilisesinin kapısına asmıştır.[393] Protestanlara göre bilimsel çalışma yapmak "iyi işler" arasında sayılmıştır. Onlara göre doğanın incelenmesi Tanrı'nın anlaşılması açısından gereklidir.[394] Protestanlar ve Kalvinistler varlıklar arasında hiyerarşi bulunduğu görüşüne karşı çıkmışlardır. Kalvinistlere göre Tanrı evreni ruhsal varlıklar hiyerarşisi ile ve onlar aracılığıyla değil, doğrudan kendisi yönetmektedir. Bu görüşle sonraki bölümlerde incelenecek olan mekanikçi dünya görüşündeki determinizm arasında bir uyum vardır. Tanrı'nın her şeyi belirlemesi aynı çağdaki bilim insanı ve düşünürlerde doğa yasalarının veya rasyonalize edilmiş bir tanrının her şeyi belirlemesi olarak savunulmuştur.[395]

Boockhin'e göre Avrupa'da kapitalizmin gelişmesini teşvik eden en önemli ideolojik usur Hıristiyanlıktır, çünkü Hıristiyanlık bireyselliği ve emeğin kurtarıcı rolünü vurgulamış, somut doğaya karşı doğa üstü olanı yüceltmiştir.[396] Yine Reformcular kapitalizmin uzmanlaşmış, düşük ücretli, esnek çalışma ihtiyacına uygun olarak çekirdek aileyi yüceltmişlerdir.[397] Esasen Orta Çağ'daki feodal ekonomik sisteme uygun olarak durağan bir biçime bürünen Hıristiyanlık güçlenmeye başlayan yeni ticaret burjuvazisi sınıfıyla birlikte yeni döneme uyum sağlamıştır. Metafizik

---

[392] Bill McKibben, **Doğanın Sonu**, Çev. Berna Göl – H. İlksen Mavituna, 1. Basım, İstanbul: Everest Yayınları, Eylül 2015, s. 65.
[393] Eliade, **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi III: Muhammed'den Reform Çağına**, s. 268.
[394] Stephen F. Mason, **Bilimler Tarihi**, Çev. Umur Daybelge, İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013, s. 159.
[395] **A.g.e.**, ss. 161-163.
[396] Boockhin, **Özgürlüğün Ekolojisi: Hiyerarşinin Ortaya Çıkışı ve Çözülüşü**, s. 357.
[397] Susan Karant-Nunn, "Reformation Society, Women and the Family", ss. 433-460, Andrew Pettegree, **Reformation World**, Taylor & Francis Group, 2002 ", s. 457.

tartışmaların yerini günlük pratik unsurlar almıştır. Dinin kapitalizme uyum sağlayamayan parçaları tasfiye edilmiştir.

Reform gibi Rönesans akımı da yeni egemen sınıfın ideolojik referanslarını hazırlamıştır. Öncelikle 14. yüzyıldan itibaren felsefe ile teoloji hemen hemen ayrılmış, o zamana kadar düşüncede egemen olan Hıristiyanlık ve Aristoculuğun yerini yeni felsefi ve bilimsel fikirler almıştır.[398] 15. Yüzyılda İtalya'da felsefe, bilim, sanat gibi alanlarda doğan Rönesans akımıyla birlikte Antik Yunan düşüncesi yeniden keşfedilmiş ve hümanizm akımı güç kazanmıştır. Hümanizm, insanı değerli kılar ve özgürleştirirken, doğanın geri kalanından onu ayırmış ve daha değerli, daha farklı olduğu vurgusuna odaklanmıştır. Örneğin Orta Çağ'daki hayvan yargılamalarındaki hayvan avukatları artık zekâdan yoksun oldukları için hayvanların yargılanamayacağını ileri sürerler: Bu hayvanları koruyucu bir savunma gibi görünse de insanın üstünlüğüne ve hayvanları dışlama temeline dayanmıştır.[399]

İnsanın önemi Antik Yunan uygarlığından sonra yeniden vurgulanmakla kalmamış, değer bakımından ilk sıraya yerleşmiştir. Rönesans dünyasına göre insan, yaratıcı güçlere sahiptir ve bu güçlerin açığa çıkabilmesi için özgür olmalıdır. Doğanın gizlerini çözebilir ve dünyayı değiştirebilir. Eylemiyle kendini gerçekleştirir ve tarihini kendisi oluşturur.[400] Rönesansçılar tarafından eyleme yapılan vurgu, 16. yüzyıl sonunda Püritenlerin çalışma övgüsüne dönüşmüştür.[401] Kapitalizm insanı değer olarak merkeze alan Rönesansla birlikte de gelişmiştir.[402] Rönesans döneminde çeşitli bitki ve hayvan türleri avcılık amaçlı incelenmiş, koleksiyonerler tarafından toplanarak çeşitli yöntemlerle (ölü hâlde) muhafaza edilmiş, bazıları fantastik olmak üzere doğal varlıkların çizimleri yapılmıştır.[403] Öte yandan Rönesans hareketinin başlangıçtaki doğa felsefesinde doğa kutsal ve kendi kendini yaratan bir şey olarak kabul edilirken, zamanla canlı varlık olarak doğanın yerini makine olarak doğa fikri almıştır.[404] Reform ve Rönesans hareketleri bir açıdan insanın özgürleşmesi ve içinde

---

[398] Shand, **Philosophy and Philosophers: An Introduction to Western Philosophy**, s. 49.
[399] Timofeeva, **Hayvanların Tarihi: Felsefi Bir Deneme**, s. 63.
[400] Ağaoğulları – Köker, **Tanrı Devletinden Kral-Devlete**, s. 156.
[401] Quentin Skinner, **Modern Siyasal Düşüncenin Temelleri, Birinci Cilt: Rönesans**, Çev. Eren Buğlalılar – Barış Yıldırım, Ankara: Phoenix Yayınevi, Eylül 2014, s. 117.
[402] Ağaoğulları – Köker, **Tanrı Devletinden Kral-Devlete**, ss. 157-158.
[403] Arthur MacGregor, "Renaissance Collecting and Understanding of the Natural World", ss. 75-87, Ian Convery vd., **Changing Perceptions of Nature**, Boydell & Brewer, 2016, s. 75 vd.
[404] Collingwood, **The Idea of Nature**, ss. 94-95.

yaşanılan dünyanın ve doğanın yeniden önem kazanması olarak değerlendirilebilirler. Başka bir açıdan ise egemen sistem hâline gelmeye başlayan kapitalizmin her şeyi kapsaması bu hareketler açısından insan özgürleşmesinin "özgür" emek gücü olarak piyasaya katılması ve girişim özgürlüğü olarak sonuçlanmıştır. Doğaya dönüş de bu özgürleşmenin dünyanın bilim ve teknik ile yeniden ele geçirilmesi olarak tezahür etmiştir.

2.1.2. Bilimsel Gelişmeler: Doğayı Kontrol Etmeye Doğru

Orta Çağ'ın sonlarından itibaren dikkatler yeniden Antik Çağ'daki gibi evrene ve dünyaya yönelmiştir. Sanatçı ve mühendis olan Leonardo da Vinci (1452-1519), matematiksel ve deneysel yöntemlerini tasarımlarında kullanmış; aynı zamanda mekanik soruları doğal varlıkları da kapsayacak şekilde ele almıştır. Ona göre *"hayvanların kemik ve eklemleri, kasların türettiği güçle hareket eden kaldıraç sistemlerinden başka bir şey değildir."*[405] Capra ve Mattei'ye göre Leonardo da Vinci'nin doğayla ilgilenmesinin nedeni ona egemen olmak değildir ve o doğayı bütün olarak canlı şekilde düşünmüştür.[406] Aynı dönemde yaşayan Theophrastus Paracelcus (1493-1541), Bacon ve diğer insanmerkezci düşünürlerin öncülerindendir. O, hastaların iyileştirilebilmesi için doğanın incelenmesi gerektiğini savunmuştur. Ona göre doğa kendi başına yetkin değildir, her şey ancak insanla tamamlanabilir.[407] Modern anatominin kurucusu kabul edilen Andreas Vesalius (1514-1564) ölü bedenler üzerinde çalışarak, Romalı hekim Galen'in gorillerle çalışmasında ortaya koyduğu bilgileri yanlışlamıştır.[408] Dönemin diğer bilim insanları da doğayı ölçmeye ve gözlemlemeye dayalı çalışmalar yapmıştır. Örneğin Tartaglia (1500-1557) fırlatılan cisimlerin izleyeceği yörüngeyi hesaplamak istemiştir. Gerome Cardan (1501-1576) doğayı matematiksel yöntemlerle anlamaya çalışmıştır. Matematik ona göre doğal varlıkları belirlediği gibi, insanlara da doğa üzerinde bir güç vermektedir.[409] 15. ve 16. Yüzyıllarda bilimde, teknikte, kültürde ve düşünsel hayatta Orta Çağ boyunca insanlığı yavaşlatmış her şeyin terk edilmesini sağlayacak gelişmeler yaşanmıştır.

---

[405] Mason, **Bilimler Tarihi**, s. 133.
[406] Capra – Mattei, **Hukukun Ekolojisi: Doğa ve Toplumla Uyumlu Bir Hukuk Sistemine Doğru**, ss. 56-57.
[407] Ernst Bloch, **Rönesans Felsefesi**, Çev. Hüsen Portakal, 2. Basım, İstanbul: Cem Yayınevi, Eylül 2010, s. 63, s. 70.
[408] Martin Gumpert, "Vesalius: Discoverer of the Human Body", ss. 24-31, **Scientific American**, Vol 178, No.5, 1948, s. 29.
[409] Mason, **Bilimler Tarihi**, ss. 134-135.

Bu dönemde özellikle "sürekli hareket" fikrine ilgi duyulmuştur. Sürekli hareket eden makineleri icat etmek için enerji kaynağı olarak su, hava veya yerçekimi kullanılmıştır.[410] Enerjiden tasarrufa olanak veren ve doğal güçlerin insan eylemleri için kullanılabilmesini sağlayan makinelerin gelişimindeki hızlanma, dünyanın makine olarak kavranması ile iç içedir. 17. Yüzyılın anlayışına göre insan olan ve olmayan bir bütün değildir. Doğa parçaları bilim insanları tarafından sökülebilen bir makine gibi görülmüştür. Laboratuvarlarda deney yapabilen bilimciler de bu parçalar üzerinde çalışmaktadır.[411] İnsanın doğayla ilişkisindeki kırılma noktalarından birisi olan dünyanın makine olarak düşünülmesi, 20. yüzyılın sonlarına kadar egemen olmayı sürdürmüştür. Bu mekanikçi görüş, bilim ve teknikteki gelişmelerle güçlenmiştir.[412] Doğanın makine olarak kavranması, doğal varlıklar üzerinde etik, dini, ekolojik kaygılardan uzaklaşmaya yol açmıştır.

Matematik ve mekaniğe bağlı olmakla birlikte Skolastik evren anlayışını en çok sarsan ve bu nedenle ayrıca incelenmesi gereken diğer bir bilim dalı da astronomidir. Orta Çağ boyunca kabul gören anlayışa göre dünya durağan bir merkezdir. Eski Yunan düşünürlerinin astronomiyle ilgili düşünceleri Kilise tarafından reddedilmiş; ancak Aquinolu Thomas'nın aktardığı Aristoteles'in görüşleri yine de etkili olmuştur.[413] 15. Yüzyıldan itibaren ise coğrafi keşiflerin ve denizcilik faaliyetlerinin gerektirmesiyle astronomi bilimi gelişmeye başlamıştır.[414] Prusyalı bir gökbilimci olan Nicolas Kopernik (1473-1543), dünyaya atfedilen astronomik özelliklerin aslında güneşe ait olduğunu savunmuştur. Yeryüzü ve gökyüzündeki varlıklar aynı töze sahiptir.[415] Dünyanın, güneşin çevresinde dönen gezegenlerden yalnızca biri olduğunu ve düzenli, çembersel devinimler yaptığını ortaya koymuştur.[416] Katolik Kilisesi tarafından mahkum edilen bu bilimsel tez, dünyanın evrenin ortasında sabit bir merkez olduğuna ilişkin dini kabule karşı güçlü bir itiraz olmuştur.

---

[410] Basalla, **Teknolojinin Evrimi**, s. 118.
[411] Descola, **Doğa ve Kültürün Ötesinde**, ss. 61-62.
[412] Capra – Mattei, **Hukukun Ekolojisi: Doğa ve Toplumla Uyumlu Bir Hukuk Sistemine Doğru**, s. 57.
[413] Thomas S. Kuhn, **Kopernik Devrimi: Batı Düşüncesinin Gelişiminde Gezegen Astronomisi**, Çev. Halil Turan, Dursun Bayrak, Sinan K. Çelik, 1. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi, Ekim 2007, ss. 187-188.
[414] Mason, **Bilimler Tarihi**, s. 132.
[415] Collingwood, **The Idea of Nature**, s. 98.
[416] Kuhn, **Kopernik Devrimi: Batı Düşüncesinin Gelişiminde Gezegen Astronomisi**, ss. 27-28, ss. 243-245.

Giordano Bruno (1548-1600) evrenin sonsuz olduğunu ileri sürerek, bilimsel sezgileriyle yaşadığı çağın yüzyıllarca ötesine geçebilmiştir. Bütün hareket eden şeylerin aynı kanunlarla kendi içkin devinimlerine göre hareket ettiğini savunarak Aristotelesçi kavramlara karşı çıkmıştır.[417] Evrenin bir Tanrı tarafından yaratıldığına inanmamış, doğanın her şey olduğunu kabul etmiştir. Onun içkinci, materyalist ve aynı zamanda evrene ilişkin egemen algıyı tamamen sarsma olanağına sahip felsefesi Kilisenin şiddetli muhalefetiyle karşılaşmıştır. Bruno önce hapse mahkum edilmiş, daha sonra dili kesilmiş ve Engizisyon tarafından yakılarak öldürülmesine hükmedilmiştir.[418] Bruno'nun görüşleri, insan aklının özgürleşmesinde önemlidir ve bu özgürleşme Aydınlanma devriyle birlikte insanın yeniden doğayla bağlantılı; ama doğadan üstün olarak tanımlanmasıyla sonuçlanacaktır. Ancak Bruno aynı zamanda "insanın yaşadığı dünyanın" evrenin merkezi olmadığını ifade etmiştir. Sonsuz evrende, çok sayıda gök cisiminden biri olan dünyada olma düşüncesi özgürleştirici olduğu kadar kendini merkezde değil, bütünün parçası olarak görmeyle de sonuçlanabilirdi.

Galileo Galilei (1564-1642), ölçülebilir niteliklere sahip şeylerin dahil olduğu her problem için matematiksel bir çözüm bulunabileceğini savunmuştur. Sıcaklık ölçmek için ilk termometreyi yapmış ve kalp atışlarını saymak için sarkaç kullanmıştır.[419] Galilei, metafizik Orta Çağ düşüncesine karşı niceliksel olarak ölçülebilir evren anlayışını koymuştur, evren artık geometrik olarak açıklanabilecektir.[420] Ancak bu nicelleştirmeye dayalı anlayış klasik fizikle sınırlı kalmamış ve doğa bilimleri ve sosyal bilimlerin bütün alanlarına yayılmıştır.[421] O görüşlerini geliştirdikçe Kilise çevrelerinden tepkiler de artmıştır. Aynı zamanda Aristocu olan Skolastik doğa filozofları bu yeni gelişmelere karşı ikiye bölünmüş, bazıları keşifleri reddetmiş ve geleneksel görüşlere bağlı kalmış, diğerleri eski ve yeni görüşleri sentezlemeye çalışmıştır.[422] Galilei 1633'te Engizisyonda yargılanmış, dinsizlikten mahkum edilmiş ve kendisine hayatının sonuna kadar Floransa'da ev

[417] Collingwood, **The Idea of Nature**, s. 99.
[418] Bloch, **Rönesans Felsefesi**, ss. 29-35.
[419] Mason, **Bilimler Tarihi**, ss. 139-143.
[420] Jacqueline Russ (ed.), **Felsefe Tarihi Cilt 2: Modern Dünyanın Yaratılması**, Çev. İsmail Yerguz, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, ss. 194-195.
[421] Capra – Mattei, **Hukukun Ekolojisi: Doğa ve Toplumla Uyumlu Bir Hukuk Sistemine Doğru**, s. 25.
[422] Grant, **A History of Natural Philosophy: From the Ancient World to the Nineteenth Century**, s. 275

hapsi verilmiştir.[423] Kilisenin bu çabaları bilimsel gerçeklerin açığa çıkmasını geciktirse de buna tamamen engel olamamıştır.

Modern fiziğin kurucusu olarak kabul edilen Isaac Newton (1642-1727) evreni anlama ve incelemede matematiksel yöntemi kullanmış ve "kütle çekim kuvvetini" bulmuştur. Yeryüzündeki nesnelerle gök cisimleri arasında benzerlikler kurararak bunların hareketini anlamaya çalışmış ve böylece yer ile gök arasındaki "Aristotelesçi" bölünmeyi çürütmüştür.[424] Kütle çekimin en önemli etkisi evreni basit yasaların yönettiğine ilişkin düşüncenin gelişmesi olmuştur. Artık atomlar ve gezegenler hatta doğal süreçler ve insana ilişkin her şey de matematiksel formüllerle açıklanabilir hâle gelmiştir.[425] Zerzan'ın deyimiyle *"dünyayı saat gibi işleyen bir mekanizmaya benzeten Newtoncu imge galibiyetini ilan etmiş"*[426] ve Yeni Çağ'daki bu gelişmelerin, düşünürlerin etkisiyle yaşam ve doğa niceliksel olarak değerlendirilmeye başlanmıştır.

Doğa bilimlerindeki her yenilik, hemen her dönemde düşünsel alanı derinden etkilemiştir. Yeni Çağ'ın bilim insanları ve sonraki bölümlerde ayrıca ele alınacak olan onların çağdaşları olan düşünürler, insanın doğadan ayrı bir varlık olduğu düşüncesinin kökleşmesini sağlamışlardır.[427] Evreni büyük bir makine olarak tanımlamış ve önceki dönemlerde geçerli olan evren algısından kopuşu gerçekleştirmişlerdir.[428] Bu düşünürler aynı zamanda bilimsel düşüncenin kurucuları, "Orta Çağ karanlığının" düşmanları olarak kabul edilmektedirler. Bu bilim insanları ortaya attıkları fikirlerle topluma çağ atlatmış, Kilise egemenliğini sarsmış, insan özgürleşmesinin yolunu açmışlardır.[429] Bilimsel bilgi ve yöntem insanlık için hem özgürleştirici olmuş hem de ekonomik gelişmelerle birlikte doğanın sömürülmesinde araç olarak kullanılmıştır. Batı düşüncesinde insanın ilerlemesi doğal güçlerden kurtulmak ve bu güçleri denetlemek, doğanın ticari ilişkilerin hizmetine girmesi olarak varsayılmış, doğa şeytani, elde edilen zenginlikler ise bereketli kabul edilmiştir.[430]

---

[423] Mason, **Bilimler Tarihi**, s. 144, s. 147.
[424] Patricia Fara, **Bilim: Dört Bin Yıllık Bir Tarih**, Çev. Aysun Babacan, Birinci Basım, İstanbul: Metis Yayınları, Ekim 2012, s.193.
[425] **A.g.e.**, s. 200.
[426] Zerzan, **Gelecekteki İlkel**, s. 56.
[427] Cullinan, **Vahşi Hukuk: Bir Yeryüzü Adalet Manifestosu**, s. 62.
[428] Garrard, **Ekoeleştiri: Ekoloji ve Çevre Üzerine Kültürel Tartışmalar**, s. 98.
[429] Bilimsel gelişmelerin Galileo'dan 1000 yıl önce henüz Orta Çağ'da başladığına ilişkin görüşlerin ayrıntılı açıklaması için bknz. Freely, **Galileo'dan Önce: Ortaçağ Avrupa'sında Modern Bilimin Doğuşu.**
[430] Boockhin, **Özgürlüğün Ekolojisi: Hiyerarşinin Ortaya Çıkışı ve Çözülüşü**, s. 252.

Bilimsel çalışmalarda belli bir dönemin sosyal ve ekonomik koşulları da belirleyici olmuştur. Bilimsel gelişmelerin yöntemlerinde ve bu gelişmelerden yapılan çıkarımlarda nesnel bilgiler kadar ideolojiler de etkilidir. Ancak bu durum bilimin suçu değildir, bilim doğanın parçası olan insanlığın tarihinde yer almaktadır.

Modern doğa ve toplum kavramları bilimdeki bu gelişmeleri de kendine temel alarak 16. yüzyılda Avrupa'da doğmuştur. Bu kavramlar hem sömürgelerdeki halkların ve Avrupa'daki köylülerin mülksüzleştirilmelerinden şekillenmiş hem de mülksüzleştirme ve soykırımların aracı olarak kullanılmıştır. Bu tarihe kadar doğaya ilişkin bilgi felsefenin parçasıyken, doğanın mekanik kavrayışla tahakküm altına alınmasıyla doğa ve felsefe ayrılmıştır.[431] Evren artık canlı ve uyumlu bir bütün olarak değil parçalarına ayrıştırılarak incelenebilecek ve insanın isteklerine göre şekillendirilebilecek bir yapı olarak kabul edilmiştir.[432] Hatta bu bakış açısı manzara resimlerine yansımış, öznenin doğa karşısında geri çekilişi, doğanın dışsallığı resmedilmiştir: *"Dilsiz, kokusuz ve dokunulamayan bu doğada artık hiçbir biçimde yaşam yoktur. İyi anne unutulmuş, üvey anne kaybolmuştur, sadece insanın 'efendisi ve sahibi' olabileceği, karnından konuşan otomat vardır."*[433] Mekanik bakış açısıyla doğanın araçsallaştırılması mümkün kılınmıştır; böylece bilimsel ve teknik gelişmeler için doğal varlıklar üzerinde her türlü tasarruf serbest hâle gelebilmiştir. Doğanın ve doğal varlıkların öngörülebilir kanunlarla ve mekanik bir şekilde açıklanmasının sonucu, insanlığın kendi özgürleşmesinin bedelini "insan dışı" varlıklara ödetmesi olmuştur. Doğal varlıkların insanlık için incelenmesi ve kontrol edilmesinin en önemli savunucularından birisi de Bacon'dur.

2.1.3. Ütopik Bilim: Bacon

Sosyo-ekonomik olarak Orta Çağ'dan çıkış, feodalitenin çözülüşü ile gerçekleşmiştir. Orta Çağ düşüncesinden çıkış ise daha yavaş adımlarla olmuştur. Her düşünür bir öncekinden daha çok moderniteye yaklaşmıştır. Dönemin düşünürleri dikkatlerini metafizikten tekrar doğaya ve insana çevirmiştir. Francis Bacon (1561-1626) *Novum Organum* adlı eserinde doğanın sistematik bir şekilde incelenebilmesi için yöntemler ortaya koymuş, *Sylva Sylvarum*'da doğal varlıklar üzerinde

[431] Zerzan, **Gelecekteki İlkel**, s. 100.
[432] Capra – Mattei, **Hukukun Ekolojisi: Doğa ve Toplumla Uyumlu Bir Hukuk Sistemine Doğru**, s. 62.
[433] Descola, **Doğa ve Kültürün Ötesinde**, s. 61.

yapılabilecek ve kendisinin yaptığı veya okuduğu bin farklı deneyi tartışmıştır.[434] Bacon insanmerkezci uygarlık anlayışının gelişmesinde en etkili düşünürlerden biridir. Öte yandan sosyal bilimlerle doğa bilimleri arasındaki bölünmeyi ilk inşa eden kişi olarak yorumlanmaktadır.[435] Bacon, doğayı gözlemlemiş, deneyler yapmış ve doğal süreçlerin (ısı, gökcisimleri, yoğunluk, güç) nedenleri ve nasılları hakkında tezler ortaya atmıştır.

Bacon ormanlar gibi doğal varlıkların herkesin kullanımındaki müşterek varlıklar kabul edildiği ve müşterek varlıkların modern dönemlere kıyasla özel mülkiyete göre oldukça fazla olduğu bir dönemde yaşamıştır.[436] Doğa üzerinde egemen olunması gerektiğini savunmuştur. Her ne kadar insanın yeryüzüne egemen olma fikri Yahudi-Hıristiyan geleneğinin bir devamı ise de üretimi sürekli arttırmayı hedefleyen kapitalist sistemin doğmaya başladığı bu dönemde yeryüzü üzerinde egemenlik yeni bir anlam edinmiştir.[437] Klein, Bacon'ı neoliberal çağdaki *"maden çıkarmaya dayalı ekonominin koruyucu azizi"* olarak tanımlamıştır. Bacon toprağı hayat veren anne olarak gören bakış açısını değiştirmiştir.[438] Artık doğa üzerinde egemenlik gerçekleştirilebilir.

Bacon'a göre doğa üzerindeki bu egemenlik, doğanın araştırılmasıyla elde edilen bilgiyle kurulabilir.[439] Araştırma ve incelemeye yönelik bu vurgusu nedeniyle, Bacon'da insanı bir yanıyla doğanın hâkimiyken diğer yanıyla doğanın yorumlayıcısı ve hizmetkarı olarak çift yönlü olduğu yorumu da yapılmaktadır.[440] Bacon'da bilgi edinmek duyular aracılığıyla mümkündür.[441] Deney, Bacon düşüncesinde çok önemlidir. Ona göre deneyler insanı asla yanıltmaz. Deneyler sayesinde nesnelerin doğal nedenleri ortaya çıkarılabilir.[442] Deneyler Bacon için sadece dünyayı anlama

---

[434] Richard Serjeantson, "Natural Knowledge in the New Atlantis" , ss. 82-105, Bronwen Price, **Francis Bacon's the New Atlantis: New Interdisciplinary Essays**, Manchester University Press, 2003, s. 83.
[435] Stephen Gaukroger, **Francis Bacon and the Transformation of Early-Modern World**, Cambridge University Press, 2001, s. 226.
[436] Capra – Mattei, **Hukukun Ekolojisi: Doğa ve Toplumla Uyumlu Bir Hukuk Sistemine Doğru**, s. 26.
[437] Leiss, **The Domination of Nature**, s. 49.
[438] Naomi Klein, **İşte Bu Her Şeyi Değiştirir**, Çev. Osman Akınhay, Birinci Basım, İstanbul: Agora Kitaplığı, Nisan 2015, s. 241.
[439] Smith, **Eşitsiz Gelişim: Doğa, Sermaye ve Mekanın Üretimi**, s. 30.
[440] Elena Rubanova vd., "Bacon's Philosophical Theory of Human-Nature Relations", ss. 655-659, **Procedia - Social and Behavioral Sciences**, 166, 2015, s. 656.
[441] Francis Bacon, **Novum Organum: Tabiatın Yorumu ve İnsan Âlemi Hakkında Özlü Sözler**, Çev. Sema Önal, 1. Baskı, İstanbul: Say Yayınları, 2012, s. 307.
[442] **A.g.e.**, s. 176.

aracı değildir. Dünya incelenecek nesneler bütünüdür. Bu dünyayı anlama ve inceleme çabalarının amacı ise doğa üzerinde egemenlik kurabilmektir. Bacon'a göre insan doğanın "hâkimi ve yorumlayıcısı"dır. Doğayı gözlemler ve zihninin potansiyeli ölçüsünde onu anlayabilir.[443] Bacon, insanın doğa üzerindeki hâkimiyetini, insanın yaratılışla olan mükemmel uyumuna referansla meşrulaştırır.[444] Ona göre doğa üzerinde egemenlik kurulması için doğa hakkında çalışma yapılması insanın hem yararınadır hem de Tanrı'yı onurlandırmanın bir yoludur.[445] Bacon insan ve doğa arasındaki bölünmeyi, insanı egemen konuma yerleştirerek yeniden üretmiştir.

Bacon, ütopik bir ülkeyi anlattığı Yeni Atlantis eserinde insanın bu egemen konumunu pekiştirmiştir. Bu ütopik ülkedeki hayvanlar kapalı alanlarda tutulmakta, üzerlerinde deneyler yapılmaktadır. Bu deneylerin tasviri de detaylıdır. Yeni Atlantis'in yurttaşları *"Örneğin yaşamsal saydığımız bazı organları ölmüş ya da çıkarılmış olsa da, bu hayvanların canlı kalmasını sağlayabiliyoruz; öldüğü sanılan bazılarını ise diriltebiliyoruz"* der. Yine bu ülkede, insanların korunabilmesi için hayvanlar üzerlerinde ilaçlar ve zehirler denenmekte, hayvanların fizyolojisi değiştirilerek daha büyük veya daha küçük hâle getirilebilmektedir. Hayvanlar doğalarından farklı şekilde, daha doğurgan veya daha kısır bir duruma çevrilebilmektedir. Farklı türden hayvanlar arasında çaprazlama yaparak melez hayvanlar da üretilmektedirler. Bütün bu yöntemler bilimseldir, insanlar bilinçli tercihleri ile doğayı şekillendirmektedirler.[446] Bacon'dan itibaren bilimin doğayı dışsal olarak ele alması ve incelenen doğal varlıkların toplumsal bağlamdan soyutlanması olağan hâle gelmiştir.[447] Bacon daha o dönemde hem hayvan deneylerini hem de doğası değiştirilmiş organizmaların üretilmesini destekler. Bütün bu inceleme ve dönüştürme işlemleri insanın yararları ile açıklanır. Doğal varlıkların yararı ise söz konusu edilmez. Egemen olan insan, edilgen olan ise doğadır. Doğa hep insanın tercihleri sonucunda değiştirilendir. Akışa bırakmak, doğal şartlara uymak söz konusu değildir. İnsan doğal şartların dışına çıkıp değişim yaratabilen bir varlıktır, adeta doğal varlıkların tanrısıdır, hem doğanın üzerindedir hem de doğa kanunları onu bağlamamaktadır.

---

[443] **A.g.e.**, s. 119.
[444] Leiss, **The Domination of Nature**, s. 52.
[445] Serjeantson, "Natural Knowledge in the New Atlantis", s. 87.
[446] Francis Bacon, **Yeni Atlantis**, Çev. Çiğdem Dürüşken, İkinci Basım, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, Kasım 2011, ss. 119-120.
[447] Smith, **Eşitsiz Gelişim: Doğa, Sermaye ve Mekanın Üretimi**, s. 31.

Yeni Atlantis'in insanları tatları yapay olarak ayarlanmış gıda maddeleri üretebilir, doğal otların yerine geçebilecek sentetik ilaçlar yapabilir, istedikleri derecede ısı oluşturabilir, ışıkla ilgili deneyler yapabilir ve ışığı üretebilirler, çok uzakları ve çok küçük boyuttaki cisimleri inceleyebilecek aletleri vardır.[448] Mekanik aletlerle istedikleri sesi ve müziği yapabilirler. Doğal kokuların yapay olarak benzerini ve istedikleri kadar etkilisini hazırlayabilirler. Dayanıklı gemilere, sualtında giden araçları ve yüzmeye yardımcı donanımlara sahiptirler.[449] Yeni Atlantis, bu açıdan "ileri ve bir açıdan ideal bir uygarlığa" yapılan hayali bir yolculuktur. Ancak bu uygarlıkta Yeni Dünyanın yerli halklarını sömüren Avrupalılar değil gelişmiş modern bir toplum vardır.[450] Oysa bilim ve tekniğin gücünün egemenliği meşrulaştırdığını düşünen Bacon için doğa üzerindeki egemenlik kurulması savunusu, aynı zamanda toplumsal egemenlikle bağlantılıdır.[451] Yeni Atlantis Bacon'un ve bilimi doğanın egemenlik altına alınması için araç olarak kullananların ideal uygarlığıdır. Doğayı alt etmeye ve onu insan hizmetlerine yönelik bir araca indirgemeye, hıza, ilerlemeye, teknik gelişmeye ve fethetmeye dayanan mevcut ikici uygarlık Bacon'un düşüncelerinden esinlenmiş gibidir. Bu "ideal" uygarlığa yaklaşılan her an gerçek dünyada ekosistemlerin yıkımı anlamına gelmiştir.

İnsanın anlama yetisi Bacon'a göre doğadaki düzenin ötesine geçebilir. Zira insanın kendine özgü bir anlama yetisi vardır. Doğadaki nesneler düzensiz olabilir; ancak insan zihni bunlar arasında bağlantılar kurarak bir düzen olduğu fikrini yaratır.[452] Bacon, Orta Çağ'ın kaderci ve bağımlı insanına karşı, kendi kaderini ellerine alan ve doğayı, dünyayı değiştirebilen insanı getirmiştir. Dönemi açısından devrimci olan bu düşünce aynı zamanda doğanın araçsallaştırılmasını içermekte ve insan doğa karşıtlığını, ikiciliğini kuvvetlendirmektedir.

---

[448] Bacon, **Yeni Atlantis**, ss. 123-129.
[449] **A.g.e.**, ss. 131-133.
[450] Serjeantson, "Natural Knowledge in the New Atlantis" , s. 97.
[451] Mauro Scalercio, "Dominating Nature and Colonialism: Francis Bacon's View of Europe and the New World", ss. 1076-1091, **History of European Ideas**, 2018, https://doi.org/10.1080/01916599.2018.1512282, https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/01916599.2018.1512282, erişim tarihi: 26.02.2022, s. 1077, s. 1080.
[452] Bacon, **Novum Organum: Tabiatın Yorumu ve İnsan Âlemi Hakkında Özlü Sözler**, s. 129.

Aynı zamanda bir hukukçu olan Bacon, hukukta reform önermiş, bunu da kendi doğa felsefesine benzer bir şekilde ele almıştır. Ancak amacı hukukta doğayı düzenlemek değildir, doğa onun için insan egemenliğinin icra edildiği bir alan, doğal varlıklar bu egemenliğin aracıdır. Bacon'un amacı bilimin temellerine ulaşabilmektir, reform da hukukun temel ilkelerini ortaya koymak içindir.[453] İngiliz-Amerikan hukuk geleneğine akılcı araştırmalar ile olgusal gerçeğe ulaşılabileceği fikrini miras bırakmış ve hukuk kuramında kartezyen rasyonalizm özümsenmiştir.[454] Bacon'un yöntemi niteliksel tümdengelimciliktir; ona göre bir konuyla ilgili olan bütün gerçekler konuyla ilgili bir yargıya varılırken değerlendirilmesi gerekmektedir. Bacon'un bu yöntemi 19. yüzyılda evrimsel jeoloji ve biyoloji bilimleriyle tekrar canlanmıştır. Öte yandan, 17. yüzyıla asıl damgasını vuran Galileo'nun ortaya attığı matematiksel tümgendelimciliktir ve bu yöntem de Descartes tarafından geliştirilmiştir.[455] Descartes matematiksel yöntemi ile Orta Çağ'ın düalist evrenini bu kez rasyonel tezlerlerle yeniden ikiye ayırmıştır.

2.1.4. Zihin-Beden Bölünmesi: Descartes

Kendisinden önceki dönemlere hâkim Aristocu ve skolastik felsefelerin yerini alan görüşleriyle René Descartes (1596-1650) modern felsefenin kurucusu kabul edilmektedir. Klasik doğa felsefesi Aristocu epistemoloji ve metafizik üzerine temellenmişken Descartes yeni bir doğa felsefesi ortaya koymuştur.[456] Dönemindeki bilim insanlarının üzerinde çalıştığı mekanikten etkilenmiş ve matematiksel yöntemi geliştirmek istemiştir. Onun amacı bu yöntem ile doğanın işleyişini mekanik olarak tanımlamaktır. Hareket, uzam ve Tanrı ile ilgili nitelikler matematiksel akıl yürütmeyle ortaya koyulabilecektir.[457] Böylece modern bilimin felsefi temellerini atmıştır.[458] Ona göre yeni bilimsel keşifler felsefe ile içsel olarak bağlıdır ve bunların hepsi birlikte "yeryüzünden sorunsuzca yararlanmak" için bir yol sunacaktır.[459] Yöntemi geometriktir ve birbirini kanıtlamaya ve böylelikle gerçeği açığa çıkarmaya yönelik fikirlerin bağlantısını içerir. Böylece felsefi düşüncede doğrulama önem

---

[453] Gaukroger, **Francis Bacon and the Transformation of Early-Modern World**, s. 59, 64.
[454] Capra – Mattei, **Hukukun Ekolojisi: Doğa ve Toplumla Uyumlu Bir Hukuk Sistemine Doğru**, s. 81.
[455] Mason, **Bilimler Tarihi**, s. 130.
[456] Kureethadam, **The Philosophical Roots of the Ecological Crisis: Descartes and the Modern Worldview**, ss. 83-84.
[457] Mason, **Bilimler Tarihi**, ss. 148-149.
[458] Kureethadam, **The Philosophical Roots of the Ecological Crisis: Descartes and the Modern Worldview**, s. 82.
[459] Leiss, **The Domination of Nature**, s. 81.

kazanmıştır.[460] Doğrulama dünyanın deney ve gözlemin nesnesi hâline getirilmesinin önünü açmıştır.

Modern insanmerkezcilik Descartes'la başlamıştır.[461] Felsefede ikiciliğin kabul edilmesini sağlamıştır. Moore, Descartes'ı, *"burjuva düşüncesinin özünde varolan ikiciliği savunan geniş bir tarihsel hareketin temsilcisi"* olarak tanımlamıştır.[462] Onda ikicilik, öncelikle beden ve zihin ikiciliği olarak şekillenir. Ruh ve beden ayrı tözlere (var olmak için yalnızca kendisini gerektiren şey) aittir.[463] İnsanın özü yalnızca düşünmektir (*Cogito ergo sum*). İnsanı insan yapan şey zihnidir ve bedenden bağımsızdır.[464] Cisimlerin varlığı sadece zihinle algılanabilir. Ancak onların gerçekten var olup olmadığı bilinemez. Emin olunabilecek tek şey cisimleri algılayan ve düşünen zihnin gerçek olduğudur.[465] Fikirler dışarıdan gelmeyebilir ve kişinin kendi icadı veya doğuştan getirdiği şeyler olabilir.[466] Beden ölümlü, ruh ölümsüzdür.[467] Beden organları hareket ettirerek yaşamsal fonksiyonları yerine getirir, düşünceler ise ruhtan kaynaklanır. Bedenden doğan algılar iştahlara ilişkindir, ruhtan doğan algılar ise hislerdir. Bunlar arasında bedenden ileri gelenler edilgen, ruhla ilişkili olanlar ise etkindir.[468] Descartes'ın zihin ve beden ayrımını yapmakla birlikte ikisinin birlikteliğini vurguladığı da öne sürülmüştür. İkisinin birlikteliği ikisinin tek bir şey olduğu anlamına da gelebilir.[469] Ancak sonuç olarak Descartes felsefesi etkileri bugüne kadar süren ikici bir bakışın yaratılmasında etkili olmuştur. Böylece beden önemsizleştirilmiş ve ruhu/zihni üstün bir konuma yerleştirilmiştir. Öte yandan zihin-beden bölünmesi Descartes'tan önce de bilinmektedir, Descartes'ın döneminde doğan erken kapitalizm bu bölünmeyi kendisine temel alan ilk üretim biçimi olmuştur.[470] Dolayısıyla Descartes'ın ikiciliği, kapitalizmin ikiciliği ile iç içedir.

---

[460] Russ (ed.), **Felsefe Tarihi Cilt 2**, s. 197.
[461] Kureethadam, **The Philosophical Roots of the Ecological Crisis: Descartes and the Modern Worldview**, s. 120.
[462] Moore, **Hayatın Dokusunda Kapitalizm**, s. 38.
[463] René Descartes, **Felsefenin İlkeleri,** Çev. Mesut Akın, Beşinci Basım, İstanbul: Say Yayınları, 1997, s. 58, s. 89.
[464] René Descartes, **Yöntem Üzerine Konuşma**, Çev. Çiğdem Dürüşken, Birinci Baskı, İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, Mayıs 2013, s. 97.
[465] René Descartes**, Metafizik Üzerine Düşünceler**, Çev. Çiğdem Dürüşken, Birinci Baskı, İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, Mayıs 2013, s.53-s.61.
[466] **A.g.e.**, s. 69.
[467] René Descartes, **Duygular ya da Ruh Halleri,** Çev. Çiğdem Dürüşken, 1. Basım, İstanbul: Alfa Basım Yayın, Ocak 2015, s. 27.
[468] **A.g.e.**, s. 25 vd., s. 53 vd.
[469] Alfred Fouillée, **Descartes,** Çev. Atakan Altınörs, 1. Basım, Ankara: Eflatun Yayınevi, Ekim 2009, s. 74.
[470] Moore, "The Rise of Cheap Nature", s. 84.

Ferry'ye göre Orta Çağ'da yargılanan ve kişi olarak kabul edilen hayvanları modern insanın saçma bulmasının sebebi Descartes'tan itibaren doğaya gizli bir güç atfedilmesinin bırakılması nedeniyledir, doğanın artık hukuksal bir değeri de yoktur.[471] Descartes düşüncesinde insanlar, hayvanlar ve bitkiler dâhil doğada bulunan her şey, mekanik yasalar uyarınca çalışan makinelerdir. Öncelikle tıpkı makinenin parçalarının incelenmesi gibi doğal varlıklar da parçalara ayrılarak incelenebilir ve doğa da böyle anlaşılabilir. 400 yıl boyunca geçerli bu bakış açısı, bütünün parçaların toplamından daha farklı bir niteliğe sahip olduğunun anlaşılması ile ortadan kalkmıştır.[472] Diğer taraftan insanları doğadaki diğer varlıklarla özsel olarak aynı yere koyan, her şeyi makine olarak değerlendiren bu görüşüyle Descartes'ın kendisinden önceki dönemde egemen olan ve insanı en üste yerleştiren hiyerarşik düşünceyi sarstığı ifade edilmektedir.[473] Ancak ona göre insan bedeni bir makine olsa da; insanın ölümsüz bir ruhu vardır. Hayvanların ise böyle bir ruhu yoktur.[474] Böylece hayvanlar ve bitkiler için kabul edilen Aristotelesçi ruh kavramını geçersiz kılmış, ruha sahip insanlar ve ruha sahip olmayan hayvanlar arasında açık bir ayrım yapmıştır.[475] İnsan ve doğal varlıkları karşıt konumlara yerleştirmiştir.

Kartezyen ikiciliğe göre bütün insanlar zihin ve bilince sahipken, insan olmayanlar buna sahip değildir. Descartes bu yöntemiyle doğanın "şeyleştirilmiş bir nesne olarak" kabul edilmesini kolaylaştırmıştır.[476] Esasen bu kartezyen ikicilik, insanın ruha sahip olmasının seküler forma dökülmüş hâlidir.[477] Böylece Bacon'ın ve Descartes'ın şekillendirdiği "Kartezyen felsefe", varlıklara ilişkin kabul edilmiş hiyerarşik değerler sistemini kaldırmış; ancak evreni mekaniksel ve tinsel olmak üzere iki düzleme bölmüştür. Yalnızca insan her ikisinde de yer almaktadır.[478] Kartezyen düşünce bu ikici bakış açısıyla bilimin doğaya tahakküm kurmasını olanaklı hâle

---

[471] Luc Ferry, **Ekolojik Yeni Düzen**, Çev. Turhan Ilgaz, 1. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, Eylül 2000, s. 16.
[472] Friedrich Schmidt-Bleek – Sandra Lustig, **The Earth: Natural Ressources and Human Intervention**, Haus Publishing, 2009, ss. 109-110.
[473] Mason, **Bilimler Tarihi**, s. 153.
[474] Störig, **Dünya Felsefe Tarihi: Vedalardan Tractatus'a**, s. 304.
[475] Gibson, **Animal, Vegetable, Mineral?: How Eighteenth-Century Science Disrupted the Natural Order**, s. 34.
[476] Zerzan, **Gelecekteki İlkel**, s. 98.
[477] Richie Nimmo, "The Making of the Human: Anthropocentrism in Modern Social Thought", ss. 59-79, Rob Boddice (ed.), **Anthropocentrism: Humans, Animals, Environments,** Brill, 2011, s. 61.
[478] Mason, **Bilimler Tarihi**, s. 154.

getirmiştir.[479] İndirgemeciliğiyle doğanın çeşitliliğini ve karmaşıklığını kavrayamamıştır.[480] Bunun hukuk alanında da etkisi olmuştur. Descartes ile aynı dönemde yaşayan Grotius ve Domat gibi hukukçular özgür bireysel aktörlerin etkili olduğu ve özel mülkiyetçi anlayış ile doğal varlıkların nesnelere dönüştürülmesinin bireysel hak kabul edildiği hukuk düşüncesini geliştirmişlerdir.[481] Etkileri bugüne kadar devam eden insan ve doğa ikiciliğinin yerleşmesinde etkili olan Kartezyen düşünce ile karşılıklı bağımlılık ve parça-bütün ilişkileri anlaşılmamış, ekonomik amaçlarla doğanın sömürülmesine felsefi açıdan meşru bir zemin hazırlanmıştır.

2.1.5. Konuşan ve Konuşamayan Varlıklar: Hobbes

Batı düşüncesinin seyrinde en önemli düşünürlerden biri de Thomas Hobbes'tur (1588-1679). Hobbes çağının bilimsel gelişmelerinden etkilenmiş ve fiziksel doğanın mekanik bir sistem olduğu görüşünü benimsemiştir.[482] Hobbes düşüncesinde sevgi ve nefret, iyi ve kötü gibi ikilikler mevcuttur.[483] Esasen ona göre hem doğa hem de toplum hareket eden bedenler sistemidir.[484] Ancak doğa durumu ve toplum karşıttır. Doğa durumunda insanlar eşittir. Aynı şeyi arzulayan insanlar arasında çatışma çıkar, çünkü eşitlik hâli bu insanların elde etme çabalarına neden olur. Bu da güvensizliğe ve savaşa yol açar. Doğa durumu herkesin herkesle savaşıdır. İnsan "yalnız, yoksul, kötü, vahşi, kısa" bir hayat sürer. İnsanlar barışı ararlar ve böylece sözleşme ile devleti oluştururlar.[485] Toplum doğal değildir, insanlar tarafından şiddetten kaçmak için inşa edilmiştir. İnşa ettikleri bu yapay şey aracılığıyla kendi doğalarında var olan yıkıcılıktan korunmuş olurlar.[486] Sözleşme ile toplumun ve iktidarın meydana getirilmesi Orta Çağ'ın Tanrı'dan alınan iktidar yetkisine karşı modern devlet düşüncesinin temelidir. Dolayısıyla devlet ve doğa durumu, toplum ve doğa karşıtlık içindedir.

---

[479] Raj Patel – Jason W. Moore, **Yedi Ucuz Şey Üzerinden Dünya Tarihi**, Çev. Serkan Gündüz, 1. Baskı, İstanbul: Kolektif Kitap, Nisan 2019 ss. 63-64.
[480] Kureethadam, **The Philosophical Roots of the Ecological Crisis: Descartes and the Modern Worldview**, s. 199.
[481] Capra – Mattei, **Hukukun Ekolojisi: Doğa ve Toplumla Uyumlu Bir Hukuk Sistemine Doğru**, s. 25.
[482] Mehmet Ali Ağaoğulları – Levent Köker, **Kral-Devlet ya da Ölümlü Tanrı**, 4. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, Ekim 2009, s. 175.
[483] Thomas Hobbes, **Leviathan**, Çev. Semih Lim, 12. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları Ocak 2013, ss. 49-50.
[484] Leiss, **The Domination of Nature**, s. 142.
[485] Hobbes, **Leviathan**, ss. 99-103.
[486] Leiss, **The Domination of Nature**, s. 183.

Kendisinden sonraki dönemlerde liberalizm ve anayasalcılık hareketlerinde etkili olacak diğer 16. ve 17. yüzyıl teorisyenleri gibi Hobbes, doğal hak ve devletin rıza dahilinde sözleşmeyle kurulmuş olduğunu savunur.[487] Doğal hak, kendini korumak için gücünü dilediği gibi kullanmaktır. Doğal yasa ise akılla bulunur. İnsanın kendisi için zararlı olan şeyleri yapmasını yasaklar. Doğa durumunda herkesin her şeye hakkı vardır.[488] İnsanlar doğa durumundaki hakları devretmek üzere sözleşme yaparlar. Bu sözleşme ile insanlar her şey üzerindeki haklarını devlete devrederler.[489] Doğa durumunda özgür olan insan, devlette kısıtlanmıştır.[490] Ancak Hobbes bunu Descartesçı bir karşıtlık olarak düşünmez, özgürlük ve zorunluluğun tutarlı olduğunu söyler. *"Nasıl ki su, sadece, kanaldan aşağıya doğru akma özgürlüğüne değil, aynı zamanda zorunluluğunu da sahiptir"*[491] diye açıklar bunu Hobbes. İlişkilerin gözden kaçırılmadığı sınıflandırmalar aynı zamanda bir düşüncenin açıklanmasında etkili bir yöntem de olabilir.

Hobbes hayvanları "ölümsüz ruhları olduğu" için değil ama bedene sahip olmak bakımından esas olarak insana benzetir.[492] Ona göre hem insanda hem hayvanda yaşamsal devinim ve hayvansal devinim mevcuttur. Yaşamsal devinim doğum ile başlar, beslenme, soluk alma gibi eylemleri kapsar. Hayvansal devinim ise konuşmak, yürümek, hareket etmekttir. Bunlar iki ilkel duyum olan istek ve nefreti şekillendirir. İnsanın her hareketi dışsal uyaranlara karşı bir yanıt olduğu için onda özgür irade bulunmaz.[493] Hobbes işaretlerin düşünme yeteneğine sahip bir yaratıkta uyandırdığı tahayyüle "anlama" adını verir ve bunun hem insanda hem de hayvanda ortak olduğunu söyler. Ancak insana özgü anlama ile hayvanın anlaması arasında fark vardır. Hayvan alışkanlık üzere komutları anlarken, insan kavramları ve düşünceleri de anlar. Hayvanlarda "basiret" vardır. Bazı hayvanlar bir yaşındayken, on yaşındaki bir çocuktan daha iyi gözlem yapabilirler.[494] Hobbes insanlarda ve hayvanlardaki ortak özelliklere yer verdiği gibi insanları hayvanlardan ayıran özellikleri de vurgulamıştır.

---

[487] Zagorin, **Hobbes and the Law of Nature**, s. 62.
[488] Hobbes, **Leviathan**, ss. 103-104.
[489] **A.g.e.**, s. 106, s. 109.
[490] **A.g.e.**, s. 133.
[491] **A.g.e.**, ss. 163-164.
[492] Steiner, **Anthropocentrism and Its Discontents: The Moral Status of Animals in the History of Western Philosophy**, s. 155.
[493] Ağaoğulları – Köker, **Kral-Devlet ya da Ölümlü Tanrı**, ss. 184-186.
[494] Hobbes, **Leviathan**, ss. 29-33.

Hobbes'a göre insanı hayvanlardan ayıran temel özelliği "konuşma"dır. İnsanlar konuşarak hayvanlarla aralarına bir ayırım koyabilmiş, devlet, toplum, anlaşma ve barışı üretebilmişlerdir.[495] İnsanlar sözcükler aracılığıyla neden sonuç ilişkilerinden genel ilkeler çıkarabilir.[496] Örneğin sözleşmeyi yalnızca insanlar yapabilir, çünkü hayvanlar insanların konuşmasını anlamazlar.[497] İnsan konuşma ile akıl sahibi olmuştur. Konuşamayan insanların, çocukların aklı yoktur; ancak akla eğilimli olarak tanımlanabilirler.[498] İnsanı hayvandan ayıran ikinci özelliği geleceği düşünmek ve buna göre hareket etmektir. İnsan üzerindeki ölüm tehlikesini hisseder ve kendini korumak ister. Gelecek hem hazzı hem acıyı içerir ve bu nedenle insanı tedirgin eder.[499] Hobbes doğaya ilişkin gözlem ve deneylerini sunmaktan ziyade sözleşme kavramını açıklamak için doğa kavramına başvurmuştur.

Leiss'e göre Hobbes, yeni doğa bilimsel yöntemin ilkelerinin analojisiyle bir sosyal teori inşa edecek kadar *"cesaretli ve entelektüel olarak acımasız"* tek düşünürdür.[500] Onun doğa bilimine ilişkin görüşleri ve toplumsal görüşleri bir noktada birleşir. Hobbes düşüncesi insanı doğaya egemen kılmak için bir amaç taşır mı? Ona göre konuşma ile hayvandan farklılaşan insan bilgeleştiği kadar çılgın hâle de gelir; oysa doğa yanılmayandır.[501] Hobbes insanların farkını sahip oldukları bir işlev üzerinden açıklamaktadır. İnsan akıllı olduğu için insandır demez, konuşma işlevinden dolayı akıllı hâle gelebilir der. İnsanın özü itibariyle doğaya üstün olduğunu söylemez. Yine de insanı doğadan ayırmak için belli bir çaba gösterir. Öte yandan bir toplumun yaşamasının doğanın "nimetlerine" bağlı olduğunu savunan Hobbes, yeryüzünde insanların kullanabileceği hayvanlar, bitkiler ve madenlerin Tanrı tarafından insanlara sunulduğunu ve insanların yalnızca emek ile bunları elde edebileceğini söyler.[502] Modern iktidarın ilk teorisyenlerinden olan Hobbes'un doğa felsefesinden ziyade siyaset felsefesi yaptığını ve doğayla ilgili görüşlerine bu bağlamda yer ayırdığı söylenebilecektir.

---

[495] **A.g.e.**, s. 35.
[496] Ağaoğulları – Köker, **Kral-Devlet ya da Ölümlü Tanrı**, s. 180.
[497] Hobbes, **Leviathan**, s. 110.
[498] **A.g.e.**, ss. 46-47.
[499] Ağaoğulları – Köker, **Kral-Devlet ya da Ölümlü Tanrı**, s. 190.
[500] Leiss, **The Domination of Nature**, s. 141.
[501] Hobbes, **Leviathan**, s. 39.
[502] **A.g.e.**, s. 188.

Hobbes'un da dahil olduğu 16. ve 17. yüzyıllar doğa insan ilişkileri bakımından her anlamda hareketli geçmiştir. Hem insanın ve sermayenin özgürleşmesi bağlamında doğa üzerinde yeniden ve daha kapsamlı bir egemenlik tesis edilmeye başlanmış, hem bunu mümkün kılacak bilimsel ve felsefi imkânlar doğmuştur. Aynı zamanda ilk çevreci hareketler de yine 17. yüzyılda toprakların kullanımındaki değişimlere karşı ortaya çıkmıştır.[503] Ekonomik yapıdaki dönüşümlere bağlı olarak bilim ve felsefede gerçekleşen değişimler insanın doğa üzerindeki etkisinin en yüksek dereceye çıkacağı modern dönemler için zemin hazırlamış, hukuk da dahil olmak üzere modernitenin bütün kurumlarında doğaya karşı insan ve sermaye merkezci bir tutumun belirlenmesine yol açmıştır.

2.2. Modernite: Aklın ve Metanın Egemenliği

17. Yüzyılın bilimi, 18. yüzyılın felsefesi ve 19. yüzyılın iktisadı modern olarak kabul edilmiş ve bundan önceki dönemlerle aralarında böylelikle bir ayrım yapılmıştır.[504] 18. ve 19. Yüzyıldan itibaren bireysellik, bilimsellik, rasyonellik, bürokrasi, şehirleşme, ulus-devletin doğuşu, ticaretin ve iletişimin yaygınlaşması gibi olgularla karakterize olan modernite[505] akımı ile insan dünyaya modern öncesi bakışını değiştirmiştir. İnsanın nesnelerden ayrılması biçimindeki bir güç ilişkisinin ifadesi olan modernite kökenleri geriye gitse de doğa ve kültürün iyice ayrıldığı anda en güçlü biçimde ortaya çıkmıştır.[506] Doğal koşullara bağımlılık ortadan kalkmaya başladığı düşüncesiyle doğaya egemen olduğu duygusu doğmuştur. Doğa yeniden "savaşılacak bir düşman" olarak kabul edilmiştir, hastalıklar, felaketler doğadan gelmekte, insan ise aklıyla, bilimiyle bunları yenebilmektedir. Aynı zamanda egemenlerin rekabetlerinde, sömürülen kıtalarda ve halkların köleleştirilmesinde bilime ve akla başvurulmaktadır. İnsan bir yandan hastalıkları tedavi ederken, diğer yandan biyolojik silahlar da geliştirmiştir. İlerleme ve kalkınma kavramına yapılan olumlu vurgu, doğal ve insani kaynakların sınırsızca sömürülmesini getirmiştir.[507]

---

[503] Ken Hiltner, **What Else is Pastoral?: Renaissance Literature and the Environmen**t, Cornell University Press, 2011, s. 126.
[504] Neville Morley, **Antiquity and Modernity**, John Willey & Sons, 2008, s. 5.
[505] "Modernity", https://www.britannica.com/topic/modernity, erişim tarihi: 12.09.2020.
[506] Descola, **Doğa ve Kültürün Ötesinde**, s. 62.
[507] **A.g.e.**, s. 29.

2.2.1. Aydınlanma Çağı

18. Yüzyıla veya 1688 İngiliz Devrimi ile 1789 Fransız Devrimi arasındaki zaman dilimine Aydınlanma Çağı adı verilmektedir. Bu dönemde bütün Avrupa'daki yaşam koşulları iyileşmiş, ölüm oranları düşmüştür. Bunun sonucunda nüfus artmış, geçimlik ekonomiler dağılmış ve göçler yaşanmıştır. Göçlerle yeni bölgelerde koloniler kuran çiftçiler buralardaki ekosistemleri tahrip etmiştir.[508] Feodal düzen çözülmüş, buna ait siyasi kurumların zemini ortadan kalkmış, güç kazanan burjuvazi yeni egemen sınıf olmuştur. Aydınlanmanın feodal düzenle ilgili her şeyi çürütmeye çalışmasının temelinde bu sosyo-ekonomik arka plan bulunmaktadır.[509] 17. Yüzyıldaki bilimsel gelişmelerin ve ekonomik dönüşümlerin etkisiyle ortaya çıkan Aydınlanma hareketinin insan-doğa ilişkisine dair kapitalizmin eylemlerinin "ilerici" görünümlü ve meşru bir zeminde olmasını sağlamıştır.

Aydınlanma döneminde doğa ölü ve mekanik olarak görülmüş ve ekosistemlerin insanların kullanımı için olduğu kabul edilmiştir.[510] Aydınlanmacılar için doğa üzerinde egemenlik kurulmasını savunan ve bu nedenle doğanın incelenmesi gerektiğini söyleyen Francis Bacon esin kaynağıdır.[511] Doğa, eski kutsala yakın anlamından uzaklaşarak Newtoncu yasalar uyarınca işleyen bir süreç olarak değerlendirilmiştir.[512] Bilim gibi "rasyonel" uğraşılar dönemin havasıyla teşvik edildiği için örneğin Yeni Dünya'dan binlerce egzotik tür Avrupa'ya incelenmek üzere getirilmiştir.[513] Doğal varlıklar türlerine göre incelenmiş, kategorilere ayrılmıştır. Örneğin doğa bilimci Carl Nilsson Linneaeus (1707-1778) bitkilerin üremesi ve sınıflandırılması üzerine çalışmıştır.[514] Sınıflandırma hem dünyanın rasyonel şekilde kavranması amacıyla Aydınlanma ruhuna uygun bir eylemdir, hem de böylece sanayileşen dünyada madencilik ve tarım gibi insan faaliyetleri için doğal varlıkların ne anlam ifade ettiği tespit edilmiştir.[515] Öte yandan doğadaki determinizm insana ait

---

[508] Rob Hengeveld, **Atık Küre**, Çev. Nafiz Güder, 1. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ocak 2019, s. 75.
[509] Mehmet Ali Ağaoğulları – Filiz Çulha Zabcı – Reyda Ergün, **Kral-Devletten Ulus-Devlete**, 2. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, Eylül 2009, ss. 250-251.
[510] Franz Broswimmer, **Ecocide: A Short History of the Mass Extinction of Species**, Pluto Press, 2002, s. 57.
[511] Leiss, **The Domination of Nature**, s. 45.
[512] Mark Sagoff, **The Economy of the Earth: Philosophy, Law, and the Environment**, Cambridge University Press, 2007, s. 176.
[513] Gibson, **Animal, Vegetable, Mineral?: How Eighteenth-Century Science Disrupted the Natural Order**, s. 36.
[514] Mancuso vd., **Brilliant Green: The Suprising History and Science of Plant Intelligence**, s. 14.
[515] Gibson, **Animal, Vegetable, Mineral?: How Eighteenth-Century Science Disrupted the Natural Order**, s. 41.

özgürlük, değer ve amaç kavramlarıyla uyumlu varsayılmamıştır.[516] Doğanın rasyonel bir şekilde egemenlik altına alınması ve bununla bağlantılı olarak ekonomik çıkar amaçlı eylemler önem kazanmıştır.[517] Aydınlanmacıların doğa incelemelerinde doğayı olduğu gibi kavrama isteği ve bundan bilimsel sonuçların elde edilmesinden ziyade insanın zaferi için doğadan en iyi şekilde yararlanma amacı vardır.

Aydınlanma döneminde bilgiler derlenip kamuya sunulmuş, Diderot ve D'Alembert yönetiminde birçok yazarın katkıda bulunduğu "Ansiklopedi" hazırlanmıştır. Aydınlanma ile birlikte, aklın egemenliğine ve ilerlemeye duyulan inanç hâkim düşünce hâline gelmiştir. Aydınlanmacılara göre felsefe ve bilimin gelişmesiyle insanlık yüzyıllar boyunca mahkum olduğu karanlıktan çıkmıştır.[518] Kant'ın 1784 yılında yaptığı tanıma göre Aydınlanma Avrupalı insanın erginleşmesidir, insan artık kendi aklını kendi kılavuzluğunda kullanacaktır.[519] İnsan doğanın bir parçası olmakla birlikte onu tanımlayan sadece bu değildir çünkü insan akıl varlığı olarak ahlaki iç buyruğuna uyabilen, bu anlamda doğal varlıklardan farklı olarak özgürleşebilen bir varlıktır.[520]

İnsan aklını Tanrısal aklın bir uzantısı olarak kabul eden Skolastik felsefe eleştirilmiştir. Kant'a göre evrendeki oluşlar tanrısal gücün etkisiyle değil Newton yasalarıyla gerçekleşmektedir.[521] Aydınlanmacılar gerçeğin evrensel düşüncelerde yer aldığını savunan tümdengelimci ve rasyonalist Kartezyen felsefeye de karşı çıkmışlardır. Aydınlanmacılar için asıl olan deney ve gözlemdir, başka şekilde bilgi elde edinilemez.[522] Aydınlanmacıların bu tutumları Diderot'nun her şeyin eleştirilmesi gerekliliği ifadesiyle de uyumludur. Aynı şekilde geçmişin yadsınması ve geleceğin kurgulanması Aydınlanmacıların ilerlemeci anlayışlarını göstermektedir.[523]

---

[516] Sagoff, **The Economy of the Earth: Philosophy, Law, and the Environment**, s. 141.
[517] Broswimmer, **Ecocide: A Short History of the Mass Extinction of Species**, s. 95.
[518] Ağaoğulları – Çulha Zabcı – Ergün, **Kral-Devletten Ulus-Devlete**, s. 239, s. 243.
[519] Immanuel Kant, "An Answer to the Question: What is Enlightement?", https://users.manchester.edu/Facstaff/SSNaragon/Online/texts/318/Kant,%20Enlightenment.pdf, erişim tarihi: 16.07.2022, Shand, **Philosophy and Philosophers: An Introduction to Western Philosophy**, s. 145.
[520] Heinz Heimsoeth, **Kant'ın Felsefesi**, Çev. Takiyettin Megüşoğlu, 6. Basım, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2019, s. 109.
[521] **A.g.e.**, s. 29.
[522] Ağaoğulları – Çulha Zabcı – Ergün, **Kral-Devletten Ulus-Devlete**, ss. 246-248.
[523] **A.g.e.**, ss. 250-252.

Aydınlanmadan itibaren bilime felsefe tarafından güçlü bir konum verilmiştir.[524] Aydınlanmanın kendinden önceki felsefelere karşı bu yıkıcı eleştirisi, sonraki yüzyıllarda dini ve siyasi otoritelere karşı itiraz eden insanın düşünsel kaynağını ve ilhamını oluşturmuştur.

Aydınlanma düşünürleri köleciliğe karşı çıkmışlar ve köleciliğin özel mülkiyet bağlantısını kabul etmişler; ancak aynı zamanda özel mülkiyeti "doğal" varsayarak, ticareti ve ekonomik faaliyet özgürlüğünü savunmuşlardır; zira Aydınlanma düşünürleri esasen burjuva sınıfının teorisyenleridir.[525] Burjuva sınıfının perspektifinden onun sınıfsal zaferi için kuramlarını oluşturmuşlardır. Feodaliteye karşı özgürlük ve eşitlik vurgusu yaparlarken, bir yandan da, aralarında ekonomik eşitsizlikleri eleştirenler bulunmasına rağmen genel olarak bu eşitliğin yasalar önünde bir eşitlik olduğu konusunda uzlaşmışlardır.[526] Örneğin insan hakları düşüncesini geliştirmişler, devletin, insana ait kişi dokunulmazlığı, adil yargılanma, mülkiyet hakları ve vicdan özgürlüğüne müdahale edemeyeceğini savunmuşlardır.[527] Ancak bu sınıfsal bağlarından ve kimliklerinden, ayrıca doğa ile ilişkilerinden soyutlanmış bir insandır. İnsan olmak, doğanın ve toplumun sınırlarından bağımsız olmak anlamına gelmiştir.[528] Esasen doğa bilimsel bir temeli olmamakla birlikte insanın bu şekilde diğer doğal varlıklardan ayrı olduğu anlayışı yerleşmiştir.[529] Böyle bir bakış açısı ikici ve insanmerkezci karakterinden dolayı nihayetinde doğanın nesneleştirilmesine ve sömürülmesine uygun bir bilinç ve felsefi temel oluşturmuştur.

Bütün bu genel hatlara rağmen Aydınlanmanın tek bir felsefesi yoktur ve felsefeden ibaret değildir, düşüncelerin uygulanması da aynı şekilde önemlidir.[530] İnsanlar artık hukuken eşit kişiler olarak kabul edilmiş ve haklara sahip varlıklar olarak geri kalan dünyadan ayrılmışlardır. Dünya, evren ve doğa, insanların gözlem ve deneylerinin nesneleri olmuştur. İnsan öncelikle kendi varlığının anlamlı olduğunu varsaymış ve etrafındaki her şeyi de bu anlamdan yola çıkarak yorumlamıştır.

---

[524] Allen Abramson, "Mythical Land, Legal Boundaries: Wondering About Landscape and Other Tracts" , ss. 1-30, Allen Abramson – Dimitrios Theodossopoulos, **Land, Law and Environment: Mythical Land, Legal Boundaries**, Pluto Press, 2000, s. 23.
[525] Ağaoğulları – Çulha Zabcı – Ergün, **Kral-Devletten Ulus-Devlete**, ss. 282-283.
[526] **A.g.e.**, ss. 288-290.
[527] Ulrich Im Hof, **Avrupa'da Aydınlanma**, Çev. Şebnem Sunar, Birinci Basım, Literatür Yayıncılık, Ocak 2004, s. 155.
[528] Sachs, **Kalkınma Sözlüğü: Bir İktidar Olarak Bilgiye Giriş**, s. 148.
[529] Sagoff, **The Economy of the Earth: Philosophy, Law, and the Environment**, s. 142.
[530] Ağaoğulları – Çulha Zabcı – Ergün, **Kral-Devletten Ulus-Devlete**, s. 235.

Sorgulayabilen ve eylemleriyle değişim yaratabilen bir varlık olarak eylemlerini gerçekleştirmek istemektedir. Akla yüklenen rol, akıllı varlık olarak nitelendirilen insanın evrenin merkezi olarak değerlendirilmesine yol açmıştır. Öte yandan doğal varlıklara ve emeğe zenginlik yaratma amaçlı el koyma için özel mülkiyetin burjuvazi açısından bir teorisinin yapılması da gerekmiştir.

2.2.2. Özel Mülkiyetin Teorisyeni: Locke

John Locke (1632-1704) kapitalizmin gelişmeye başladığı ve iktidarın merkezileştiği bir dönemde İngiltere'de yaşamıştır.[531] Locke da Hobbes gibi toplumsallığı açıklamak için doğa durumu kavramına başvuran düşünürlerdendir. Doğa durumu ona göre bir varsayım değil bir gerçekliktir; ancak toplum öncesi bir hâlden çok, toplum kurallarının geçerli olmadığı bir hâl olarak kabul edilebilir.[532] Ona göre, yargılama yetkisine sahip olan bir makam olmadan akla göre birlikte yaşayan insanlar doğa durumunda yaşamaktadır. Doğa durumunda herkes iktidar ve yetkileri bakımından eşittir. Kimse başkasının iznine veya iradesine bağlı değildir. İnsanlar tam bir özgürlüğe sahiptir; ancak başıboş değildirler çünkü doğa yasası vardır. Doğa yasası uyarınca kimse kimsenin yaşamına ve mülküne zarar veremez.[533] Locke'a göre doğa durumu Hobbes'un düşündüğünün aksine olumlu bir ortamdır.

Yine de insanlar toplum hâline geçerler çünkü doğa durumunda herkes cezalandırma yetisine sahiptir. Bir kimse bir başkasını doğa yasasını çiğnediği için cezalandırabilir. Bu cezalandırma kişi üzerinde bir iktidara neden olur.[534] Böyle bir durumda ise savaş gelişir. İnsanlar yargılama yetkilerini devrederek bir toplum oluştururlar. Locke'un doğa durumu kavramına başvurmasının nedeninin, sınırsız ve keyfi bir iktidarı eleştirmek olduğunu savunan yazarlar vardır.[535] Doğa durumu kavramına, avcı-toplayıcı toplulukları veya vahşi yaşamı anlatmak için değil, toplum ve devlet düşüncesinin açıklanabilmesini sağlamak için başvurulur. Ancak Locke için "doğa" kavramı bununla sınırlı değildir, düşünür doğayı ve insan-doğa ilişkisini de ele almıştır.

---

[531] **A.g.e.**, ss. 102-103.
[532] John Locke, **Yönetim Üzerine İkinci İnceleme: Sivil Yönetimin Gerçek Kökeni Boyutu ve Amacı Üzerine Bir Deneme**, Çev. Fatih Bakırcı, 2. Baskı, Ebabil Yayınları, Mayıs 2012, s. 16.
[533] **A.g.e.**, s. 9-18.
[534] **A.g.e.**, ss. 11-12.
[535] Ağaoğulları–Çulha Zabcı–Ergün, **Kral-Devletten Ulus-Devlete**, s. 164.

Locke'a göre insan doğa parçalarını emeği ile mülkiyete dönüştürür. *"Atımın ısırdığı otlar, hizmetlimin kestiği çimenler, herhangi bir yerde kazdığım maden cevheri hiç kimsenin onayı ya da dağıtımı olmaksızın benim mülkiyetim hâline gelir"* demektedir.[536] Elbette Locke'un bunları dile getirme nedeni, dönemindeki sınıf mücadelesinin bir parçası olarak aristokrasiye karşı ticaret burjuvazisini desteklemektir. Söyledikleri aristokrasinin üzerinde durduğu meşruluk temellerini sarsacak niteliktedir. Ancak Locke'un doğal mülkiyet anlayışı Amerika kıtasını sömürgeleştirenler tarafından kullanılmış, böylece halkların kullanımında olan ortak alanlardan yerli halkların dışlanmasıyla özel mülkler elde edilmiştir.[537] Locke, "ata, hizmetliye, maden kazma aracına" sahip olanların sözcüsüdür; atın, hizmetlinin ve toprağın değil. Bu ikinciler, ikici düşüncede önemsizleştirilip unutulan, araca indirgenenlerdir. *"Geyik onu öldüren Kızılderilinin'dir"*, der örneğin,[538] o zaman Kızılderili'nin toprağı da onu ele geçirenin olabilir.

Locke özel mülkiyetle ilgili görüşleriyle uyumlu olarak doğa üzerinde insan egemenliğini savunmuştur. İnsanlar yaşamları için gerekenleri yeryüzünden elde edebilirler, ondan yararlanabilirler. Dünya insanlara verilmiş bir şeydir. Yeryüzünde yetişen her şey ve hayvanlar insanların kullanımına aittir.[539] Ona göre hayatta kalmanın yolu doğanın dönüştürülmesidir.[540] Böylece insan ve doğa, egemen ve hükmedilen olarak karşı karşıya gelmiştir. İnsan aklı ile yeryüzüne boyun eğdirir. Toprağı ıslah eder. Doğanın nimetlerini kullanır. İnsanın yararlanma sınırı, doğanın kaynakları ve döngüsü değildir, insanın kullanabilme potansiyelidir.[541] Broswimmer'a göre Locke için doğa yalnızca ticari sömürünün kaynağıdır.[542] Zira onun için doğada kendi hâline bırakılmış ve işlenmeyen toprak boş ve yararsızdır.[543] İnsan emeğiyle dönüştürülmemiş doğanın kendi içsel değeri olduğunu düşünmez ve bu anlamda

---

[536] Locke, **Yönetim Üzerine İkinci İnceleme: Sivil Yönetimin Gerçek Kökeni Boyutu ve Amacı Üzerine Bir Deneme**, s. 23.
[537] Vandana Shiva, **Yeryüzü Demokrasisi: Adalet, Barış ve Sürdürülebilirlik**, Çev. Ali K. Saysel – Elçin Gen – Onur Günay, İkinci Baskı, İstanbul: bgst Yayınları, Nisan 2014, s. 68.
[538] Locke, **Yönetim Üzerine İkinci İnceleme: Sivil Yönetimin Gerçek Kökeni Boyutu ve Amacı Üzerine Bir Deneme**, s. 25.
[539] **A.g.e.**, ss. 23-24.
[540] Zev Trachtenberg, "John Locke: This Habitable Earth of Ours", ss. 99-116, John Barry vd., **Engaging Nature: Environmentalism and the Political Theory Canon,** MIT Press, 2014, s. 99.
[541] Locke, **Yönetim Üzerine İkinci İnceleme: Sivil Yönetimin Gerçek Kökeni Boyutu ve Amacı Üzerine Bir Deneme**, ss. 27-30.
[542] Broswimmer, **Ecocide: A Short History of the Mass Extinction of Species**, s. 57.
[543] Locke, **Yönetim Üzerine İkinci İnceleme: Sivil Yönetimin Gerçek Kökeni Boyutu ve Amacı Üzerine Bir Deneme**, s. 33.

insanmerkezcidir.[544] Hatta insanmerkezciliğin köklerinin 17. yüzyıl siyaset felsefesinde olduğu, bunun temel metinlerini de Locke'un ürettiği yorumu yapılmaktadır.[545] Locke insanın kendi kullanımı için yeryüzünün her yerine elini atabilmesi gerektiğini düşünür, insan eli değmeyen bir yer anlamsızdır. O, yeryüzünün Tanrı tarafından insanın yaşaması için verilmiş olduğu ve bozulan şeylerin böyle bir işlevi olmadığı için kimsenin tüketebileceğinden fazlasını elde etmemesi gerektiğini savunur, böylece diğer insanlar da ihtiyaçları olanı alabilecektir.[546] Ancak bu sınırlara rağmen Locke'un amacı "mülkiyet hakkını olumlamaktır", bu nedenle toplum hâlinde paranın devreye girmesiyle özel mülkiyet üzerindeki sınırlamalar kalkar.[547] Öte yandan özel mülkiyet pratikte sahip olanın ihtiyaçlarına göre sınırlanabilir bir şey değildir, serbest piyasa ve ticaret özgürlüğü zenginliklerin tek elde toplanmasına yönelik bir eğilime sahiptir.

Locke'a göre bilginin temelinde deney vardır.[548] Kendi çağının diğer düşünürleri gibi gözlem ve deneyi ön plana çıkarmıştır. Ancak Bacon'un aksine kendi gözlem ve deneyleri daha çok, var olanı incelemek şeklindedir, doğayı parçalara ayıran deneylere odaklanmamıştır. İnsanların akıl yürütmeye ilişkin özelliklerini incelerken hayvanların da bu özelliklerden bazılarını paylaştığını ifade etmiştir. İnsan algılayabilir, hayvan da algılayabilir. Locke böylece Descartes'tan ayrılır. Hayvanlar tamamen makine değildir, belli ölçüde akılları vardır.[549] Hayvanlar insanların sadece hissetme ve arzulama kabiliyetlerini değil düşünme yeteneklerini de paylaşırlar. Hayvanların düşünebildiği kanıtlanamasa da başka herhangi bir insanın düşünebildiği de kanıtlanamaz.[550] İnsanı hayvandan ayıran şey akıl değildir. İnsan ve hayvan bedensel yapılarıyla birbirlerinden ayırt edilirler. Bir kedi kadar akla sahip olan bir insan yine de insan olarak tanımlanır. Bir insan gibi felsefe yapan papağan ise yine de bir papağandır.[551] Hayvanlar dışında kalan doğal varlıkları *"daha aşağı düzeydeki varlıklar"* olarak nitelendirir. Bitkilerin bazıları da hayvanlar gibi hareketler

[544] John Kricher, **The Balance of Nature: Ecology's Enduring Myth**, Princeton University Press, 2009, s. 188.
[545] Paul Robbins – John Hintz – Sarah Moore, **Environment and Society: A Critical Introduction**, John Wiley & Sons, 2014, s. 69.
[546] Trachtenberg, "John Locke: This Habitable Earth of Ours", s. 102.
[547] Ağaoğulları – Çulha Zabcı–Ergün, **Kral-Devletten Ulus-Devlete**, ss. 181-182.
[548] John Locke, **İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme**, Çev. Vehbi Hacıkadiroğlu, İkinci Basım, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, Mart 2004, s. 97.
[549] **A.g.e.**, s. 141.
[550] Steiner, **Anthropocentrism and Its Discontents: The Moral Status of Animals in the History of Western Philosophy**, s. 158.
[551] Locke, **İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme**, s. 232.

sergileyebilirse de Locke'a göre bu hareketler algıdan ve bilinçten kaynaklanmaz. Hayvanlar ise algılayabilir. Algılama bilgiye giden yoldur. Hayvanların da insanlar gibi hatırlayabildiğini söyler. Örneğin kuşlar ezgileri öğrenebilir ve tekrar edebilir.[552] Ancak özel mülkiyet konusundaki görüşleri göz ardı edildiğinde dahi Locke'tan hiyerarşik olmayan bir ekoloji kuramı çıkmaz. Çünkü o hayvanlarla insanların ortaklıkları kadar farklılıklarına da odaklanmıştır.

İnsanlar karşılaştırma yapabilir, hayvanlar da yapabilir. Ancak hayvanların yaptığı karşılaştırma daha yetersizdir. Hayvanlar nesneleri kendi duyumlarındaki ayrıntıları ile karşılaştırabilirler. İnsanlar fikirleri birleştirerek daha karmaşık fikirler meydana getirebilirler. Hayvanlar ise daha az birleştirme yapabilir. *"Hayvanların insanların çok gerisinde olduğunu düşünüyorum"* der Locke. Hayvanlar karmaşık düşüncelerden yoksundur. İnsanlar soyutlama yapabilir; hayvanlar yapamaz. Soyutlama bir yetkinliktir ve hayvanlar buna hiçbir zaman erişemeyeceklerdir.[553] Hayvanların soyut düşünceden yoksun olmaları onların toplum sözleşmesine katılamamasının nedenidir. Bunun sonucu olarak da insanların egemenliği altında yaşarlar. Locke'un siyaset teorisindeki hayvan imgeleri negatiftir, sosyal veya yasaya tabi olmayan bu varlıklar sahip oldukları güçle başkalarının hayatını tehdit ederler.[554] Locke hayvanlar üzerindeki egemenlik düşüncesini somut durumun tespiti olmaktan ziyade hak olarak tanımlamıştır.[555] Oysa toplum sözleşmesi insanlara ait bir kurguyken doğa kendi iç işleyiş ve dengelere sahiptir ve insan da bundan tamamen bağımsız olamaz. Ancak bu fikir bir nüve hâlinde bile Locke'ta ve çağdaşlarında bulunmaz. İnsanmerkezci bir şekilde toplumsallıktan yola çıkarak doğaya bakarlar.

Locke Descartes'a kıyasla hayvanları, insanlara daha fazla yaklaştırarak incelemiş; ancak her fırsatta insanın hayvanlara ve genel olarak doğaya üstünlüğünü vurgulamış, eserlerinde doğa ile uygarlık karşıtlığına yer vermiştir. Bir görüşe göre Locke düşüncesi özel mülkiyeti doğal bir hak ve devletin işlevini de başkalarına karşı bireyin doğal hakkını korumak olarak açıkladığı için çevre hukukuna karşıdır. Zira

---

[552] **A.g.e.**, s. 36, ss. 132-133.
[553] **A.g.e.**, ss. 138-140.
[554] Sever Işık, "Locke'un Siyasal Zoolojisi: Yasa, Hayvan ve Egemen", ss. 141-159, **Liberal Düşünce Dergisi**, Yıl 23, Sayı 91-92, Yaz-Güz 2018, https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/653338, erişim tarihi: 26.02.2022, s. 155.
[555] Steiner, **Anthropocentrism and Its Discontents: The Moral Status of Animals in the History of Western Philosophy**, s. 159.

çevre hukuku düzenlemeleri esasen çevrenin korunması için özel mülkiyet hakkının kullanımını kısıtlar.[556] Ancak modern kurumların tek düşünsel kaynağı Locke olmadığı gibi, düşünce tek bir doğrusal çizgi de izlememiştir.

2.2.3. Doğal ve Toplumsal Eşitsizlikler: Rousseau

Locke ve Hobbes gibi toplum sözleşmeci düşünürler arasında yer alan Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) hem Aydınlanma düşünürleri içindedir hem de eşitsizlikle ve ilerlemecilikle ilgili görüşleri nedeniyle Aydınlanmanın eleştirmeni konumundadır.[557] Bitki ve hayvanlarla ilgili çalışmalar yapmış ve doğal varlıklarla ilgili gözlemleri ona, insanlar dahil bütün canlılar için determinist bir bakış açısı sunmuştur.[558] Toplum sözleşmesini açıklamak için başvurduğu "doğa durumu"ndaki insanın hayvanlardan farkı yoktur; Hobbes'tan farklı olarak, Rousseau bu dönemde insanların birbirleriyle çatışma içinde olmadığını ileri sürmüştür. Doğa durumunda insanlar arasında eşitlik vardır, uygarlığa geçilmesi ile birlikte bu eşitlik bozulmuştur. Rousseau, Hobbes ve Locke'tan farklı olarak toplumsallaşmayı yüceltmez. Toplumu ve uygarlığı eleştirir. Eleştirilerinin nedeni toplumun kötü bir durumda olmasıdır, dolayısıyla düşüncesinin odak noktasında yine insan vardır.

Rousseau, doğal yaşama dönemi ve toplum hâli arasında bir ayrım yapar. Doğal yaşama durumunda insanlar kendilerini korumak için çok çaba sarf ederler. Bu "ilkel" bir durumdur. Korunmaları güçleşince doğa durumunda kalamazlar; aksi hâlde yok olurlar. Bu nedenle sözleşme yaparak toplum hâline gelirler.[559] Zira doğal yaşama döneminde kendilerini korumak için yine kendilerini tehlikeye atarak savaşırlar. Bu yurt savunmasından dahi daha tehlikelidir.[560] Rousseau'nun ikiciliği doğa durumu ve toplum hâli arasına çektiği bu sınırlardadır. Bu farklılık vurgusu Rousseau'nun toplum hâlini yücelttiği anlamına gelir mi? Çünkü düşünür *"Bir toprak parçasının etrafını çitle çevirip bu, bana aittir, diyebilen, buna inanacak kadar saf insanlar bulabilen ilk insan, uygar toplumun gerçek kurucusu oldu"* demiştir.[561] Bu ifadeden ve genel olarak

---

[556] Trachtenberg, "John Locke: This Habitable Earth of Ours", s. 103.
[557] Ahmet Cevizci, **Aydınlanma Felsefesi Tarihi**, 2. Basım, Bursa: Asa Kitabevi, 2007, s. 264.
[558] Matthew Simpson, **Rousseau's Theory of Freedom**, Bloomsbury Publishing Plc, 2006, s. 61.
[559] Jean-Jacques Rousseau, **Toplum Sözleşmesi**, Çev. Vedat Günyol, XIV. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Kasım 2015, s.13.
[560] **A.g.e.**, s. 31.
[561] Jean-Jacques Rousseau, **İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı**, Çev. Rasih Nuri İleri, 13. Baskı, İstanbul: Say Yayınları, 2015, s. 133.

eserlerinden anlaşılan ise Rousseau'nun toplumun kurucu temellerini, mülkiyeti ve buna bağlı eşitsizliği tenkit ediyor olmasıdır.

Rousseau iki hâl arasındaki farkları vurgular. Doğa durumunda insanlar arasında eşitsizlik vardır, çünkü güç ve zekâları farklıdır. Toplumsallık durumunda ise sözleşme ve hukuk ile eşit hâle gelmişlerdir.[562] Rousseau doğa durumu ile toplum hâli arasındaki farklılıkları anlattığı İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı'nda ise farklı bir şey söyler: Doğa durumunda eşitlik varken insanlar eşitsizliği yaratmıştır.[563] Rousseau burada kendisiyle çelişmez. Zira aynı eserde, insanlarda doğa tarafından meydana getirilen biyolojik özelliklerin farklılıkları açısından eşitsizlikten bahseder. Diğer eşitsizlik ise insanların kendi rızaları ve kurumlarıyla yarattığı politik eşitsizliktir.[564] Demek ki doğa durumunda eşitlik derken kastettiği insan eseri eşitsizliklerin henüz ortaya çıkmamasıdır.

Doğa durumundaki insanla toplum hâlindeki insan arasında da bir karşıtlık vardır. Doğal yaşama hâlinde insanların davranışları içgüdülere, toplumda ise adalete dayanır. Doğa durumunda elde edebilecekleri üzerinde sınırsız hakkı vardır; toplumda ise elindekilere sahiptir. Kaba gücün yerini gerçek yetkiler almıştır. Doğa durumunda içtepiler, toplumda ödev; doğa durumunda istekler, toplumda hak önem kazanır. Doğa durumunda insan yalnızca kendini düşünür, eğilimlerini dinler. Toplumda ilkelere göre davranır ve akla başvurur. Toplumda insan doğa durumuna göre "*yetileri gelişmiş, düşünceleri açılmış, duyguları soylulaşmış, ruhu yükselmiştir."* Doğa durumunda akılsız ve gelişmemiş bir hayvandır, toplum durumunda akıllı bir insandır.[565] Doğa durumundaki zorluklar nedeniyle insanlar işbirliği yapar ve ihtiyaçlarını gidermek için teknikler geliştirirler, böylece entelektüel kapasiteleri de gelişir.[566] Akla yapılan bu vurgu ile Rousseau çağının düşünürlerine benzer.

Öte yandan Rousseau akıllı insan kavramına farklı bir bakış açısı getirir. Hayvanlar bilgi ve özgürlüğe değil ama duyarlılıklara sahiptirler. İnsan ve hayvanda ortak olan da bu duyarlılıktır. İnsan akıllı bir varlık olmasından öte duyarlı bir varlıktır.

---

[562] Rousseau, **Toplum Sözleşmesi**, s. 22.
[563] Rousseau, **İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı**, s. 65.
[564] **A.g.e.**, s. 87.
[565] Rousseau, **Toplum Sözleşmesi**, s. 31.
[566] Simpson, **Rousseau's Theory of Freedom**, s. 14.

İnsanlarla hayvanlar bu nedenle birbirlerine kötü davranmamalıdır.[567] Rousseau akıldan ziyade duyarlılığı vurgulamasıyla dönemin diğer rasyonalistlerinden ayrılabilir. Üstelik Rousseau insanlarla hayvanların ortak özellikleri olarak duyarlılığa dikkat çekmektedir. İnsan doğal olarak sağlıklı olması gerekiyorsa düşünme doğaya aykırıdır, düşünen insan da yozlaşmış bir hayvandır varsayımında bile bulunur.[568] Rousseau'nun hayvanların da insanlar gibi duyarlılık sahibi olduğunu ifade etmesindeki amaç hayvanları korumak değil insanları tanımlamak ve insan toplum ilişkileri açısından bir kuram oluşturabilmektir.

Rousseau da Descartes gibi hayvanları makine olarak tanımlar. Bitkiler ve insanlar, bütün canlılar birer makinedir.[569] Ama hayvan, eylemlerinde doğanın yönetimindedir, insan ise özgürdür. Hayvan içgüdüleriyle davranır, insan özgür eylemleriyle hareket eder. İnsanlarla arasındaki fark akıldan kaynaklanmaz. İnsan hayvanlardan daha üstündür çünkü özgür seçimler yapabilir. Doğaya uyup uymamak insanın kendi tercihlerine bağlıdır. Yine insan, yetkinleşebilir, olgunlaşabilir. Hayvan ise hemen hemen aynı kalır.[570] İnsanın yetkinleşme potansiyeli vardır; ancak insanın gelişimi mutlaka olumlu yönde olmayabilir.[571] Rousseau insanın özü gereği özgür ve yetkin olduğunu veya bunlara ilişkin bir potansiyele sahip olduğunu iddia etmez.

Ona göre insanın bu özelliklere sahip olması da insanın insan olma süreciyle ilgilidir. İnsanlar başlangıçta doğal imkânlarla sınırlı bir hayat yaşamış, karşısına güçlükler çıktıkça bunlarla baş etme yöntemleri geliştirmişlerdir. Hayatta kalabilmek ve hayvanlardan gelecek tehlikeleri savuşturabilmek için birçok şeyi öğrenmişlerdir. Böylece her güçlüğe karşı yeni bir strateji ve teknik geliştirerek bugüne gelmiştir. Hayvanlarla mücadele etmiş, onları yenebilmek için çeşitli yollar bulmuştur.[572] Mülkiyet de doğa ile olan bu mücadelesinden doğmuştur. Mülkiyet, doğal yaşama döneminin sonunu getiren ve uygarlığı kuran kurumdur. Mülkiyetle birlikte, doğa durumundaki doğal özgürlük yok edilmiştir.[573] Oysa Rousseau'ya göre insan doğası

---

[567] Rousseau, **İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı**, s. 85.
[568] **A.g.e.**, ss. 98-99.
[569] Simpson, **Rousseau's Theory of Freedom**, s. 61.
[570] Rousseau, **İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı**, ss. 102-103.
[571] Mehmet Ali Ağaoğulları, **Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği**, 2. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, Ekim 2010, s. 47.
[572] Rousseau, **İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı**, ss. 134-135.
[573] **A.g.e.**, s. 138, s. 154.

ile toplumsallık karşıtlık içindedir.[574] Uygarlıkla birlikte doğadan kopuş ve doğaya ilişkin bu yabancılaşma insanın sefaletinin kaynağıdır.[575] İnsanın doğa durumunda yaşarken mutlu ve iyiyken toplumsal hayatla birlikte sefil hâle geldiğini düşünen Rousseau'nun kendisi de hayatının son yıllarında şehirden kaçarak botanik çalışmalarına zamanını adamıştır.[576] Ancak Rousseau eserlerinde bir doğa veya doğal yaşam övgüsünden ziyade uygarlığı eleştirmeyi amaçlamıştır.

Rousseau'nun doğa durumu kavramıyla gerçekten toplum öncesi antropolojik bir durumu kastettiğini söyleyenler olduğu kadar bunun sadece toplumsal kurumlar bulunmadan neyin gerçekleşebileceğini göstermek için bir varsayım kurguladığını savunanlar da vardır. Kendisi de bu konudaki varsayımların tarihsel gerçekler şeklinde kabul edilemeyeceğini yazmıştır.[577] Çevrecilerin "zincire vurulmamış doğa" yaklaşımının esas olarak Rousseacu olduğu ve Rousseau'nun modernite eleştirisinin ekolojist eleştirilerin temeli düşünülebileceği de ifade edilmektedir.[578] Hatta Rousseau, Romantizm akımında etki kazanan deistik bir doğa hayranlığına ek olarak, erken dönem bir "öncü çevreci" (*pre-environmentalist*) şeklinde tanımlanmıştır.[579] Rousseau'nun toplumsal eleştirileri, sonraki dönemlerde modern çevreci hareketi etkilemiştir.[580] Öte yandan Rousseau'nun amacı doğa durumundaki insanın, hayvandan ayrılamayacağını ifade ederek toplumu açıklamaya çalışmaktadır. Kurumların eleştirisini amaçlar, doğa durumu bunun için başvurduğu bir kavramdır. Bu kurumlara eleştirel yaklaşsa bile bu ekolojik bir eleştiri değildir, dönemi itibariyle tam manasıyla ekolojik bir eleştiri yapması da beklenemez. İkiciliğe ve insanmerkezciliğe felsefi, bilimsel ve ekolojik eleştiriler için bir süre daha beklemek gerekmiştir. Ancak bu arada kapitalist sistem dünyada egemen hâle gelmiş ve ekosistemlerin tahribatı, doğanın sömürüsü hızlanmıştır.

---

[574] Cevizci, **Aydınlanma Felsefesi Tarihi**, s. 271.
[575] Andrew Biro, **Denaturalizing Ecological Politics: Alienation from Nature from Rousseau to the Frankfurt School and Beyond**, University of Toronto Press, 2005, s. 60.
[576] Graeme Garrard, **Rousseau's Counter-Enlightenment: A Republican Critique of the Philosophes**, State University of New York Press, 2003, s. 53.
[577] Rousseau, **İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı**, s. 89.
[578] Joseph H. Jr. Lane, "Jean-Jacques Rousseau: The Disentangling of Green Paradoxes", ss. 133-152, John Barry vd., **Engaging Nature: Environmentalism and the Political Theory Canon**, MIT Press, 2014, s. 135.
[579] Gilbert F. LaFreniere, "Rousseau and the European Roots of Environmentalism", ss. 41-72, **Environmental History Review**, Vol. 14, No. 4, 1990, https://doi.org/10.2307/3984813, s. 42.
[580] **A.g.e.**, s. 44.

2.3. Sermaye İçin Doğaya Karşı Büyüme

Modern hukuk, modern düşünceye ve kapitalist ekonomiye göre şekillenmiş ve ekonomik sistemdeki dalgalanmalarla değişimler geçirerek, diğer kurumlarla etkileşim içinde bugünkü hâline kavuşmuştur. İkisi de 16. yüzyılda gerçekleşen modernitenin doğuşu ile kapitalizmin doğuşu birbirinden ayrılamaz.[581] Her ülkenin hukuku kendine özgü düzenlemeler taşımakla birlikte modern kapitalist ülkelerin hukuklarının ortak noktası özel mülkiyeti temel almasıdır. Özel mülkiyetin sosyo-ekonomik sistemdeki önceliği doğal varlıkların da özel mülkiyet olarak değerlendirilmesine neden olmuştur. Piyasanın ihtiyaçları doğrultusunda insanlar doğal varlıklar üzerinde sınırsızca tasarruf edebilmektedir. Hukuk sistemi bu tasarrufa olanak tanımaktadır. Mülkiyet hakkı bazı hukuk kurallarıyla doğanın korunması gerekçesi ile sınırlanabilse de, hukuk sistemi tarafından doğaya atfedilen önem mülkiyet hakkına kıyasla ikincildir. Hukukun doğayla ilişkisinde bu derece belirleyici olan kapitalizmin doğuşunun incelenmesi önemlidir. Ayrıca *"bugün yaşadığımız ekolojik sorunlar sanayi kapitalizminin ortaya çıkardığı bir durum"*[582] olduğu için bu çalışmada egemen ekonomik sistem olan kapitalizmin doğaya etkileri incelenmiştir.[583] Kapitalizm yerleşik bir sistem hâline geldikçe krizler yaşanmış, bu krizleri kendisini yenileyerek aşmaya çalışmıştır. Kapitalizmin eşitsiz gelişim yarattığı savı kalkınma hareketlerini getirirken, tek kutuplu dünyada rakipsiz kalan kapitalist sistem neoliberal şirket egemenliği dönemini başlatmıştır. İki dönemin de doğal varlıklar açısından sonuçları ağır olmuştur. Kapitalizm doğumundan itibaren doğa karşıtı bir sistem olarak gelişmiştir.

2.3.1. Kapitalizmin Doğuşu ve Sanayi Devrimi

Kapitalizm, feodalitenin çözülmesiyle birlikte özellikle Batı dünyasında hâkim hâle gelen, üretim araçlarının çoğunun özel mülkiyet olduğu ve üretimin piyasa tarafından düzenlendiği bir ekonomik sistemdir.[584] Kapitalistler kâr ve pazar elde etmek için yarışırken, doğayla daha uyumlu kapitalizm öncesi küçük ekonomiler bu

---

[581] Broswimmer, **Ecocide: A Short History of the Mass Extinction of Species**, s. 54.
[582] Fikret Başkaya, **Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü**, 7. Baskı, İstanbul: Öteki Yayınevi, Ocak 2015, s. 199.
[583] Bugün dünyada egemen ekonomik sistem, insan-doğa ilişkisinde belirleyici ve gerek modern hukuku şekillendiren gerekse de doğanın haklarının eleştirisinin hedefinde kapitalizm olduğu için kapitalizmin doğaya etkisi ele alınmıştır. Güncel ekolojik krizlerle bağlantıları doğrudan olmadığı ve doğanın hakları açısından bir etki yaratmadığı için, sosyalizm ve doğa ilişkisi veya Sovyetler Birliği'nin çevre politikaları bu çalışmada yer almamaktadır.
[584] "Capitalism" , https://www.britannica.com/topic/capitalism, erişim tarihi: 10.09.2020.

rekabet ortamına dayanamayarak dağılmıştır. Üretim ilişkileri feodaliteden farklıdır ve emek gücünün "özgür" bir şekilde satılmasına dayanmaktadır.[585] Toplum temelde işçi sınıfı ve burjuvazi olarak iki sınıfa bölünmüştür ve bunların arasında sınıf mücadelesi vardır. Kapitalizm işçi sınıfının ihtiyacı olandan fazlasını üretmesi, bu fazlaya burjuvazi tarafından el konulması ve böylece sermaye birikiminin sağlanmasına dayanmaktadır.

Kapitalizm 16. yüzyılda Avrupa'da doğmuştur. Bugünkü küresel ekolojik krizin kökenlerinin Avrupa'nın 14. yüzyılda yaşadığı krizde olduğu yorumu yapılmaktadır: Tahıl üretimi azalmış, nüfus giderek şehirlerde yaşamaya başlamış, farklı ekonomik merkezler arasındaki ilişkiler gelişmiş ve sonuç olarak feodal Avrupa kendi gelişme sınırlarına, dolayısıyla çevresel sınırlarına da ulaşmıştır.[586] 1400'lerin sonundan itibaren üretim ve ticarette önemini arttırmış olsa da[587] Avrupa, 16. yüzyıla kadar önemsiz ve Asya ile kıyaslandığında yoksul bir bölgedir. Amerika'nın keşfi ile bu durum değişmiştir. Avrupalılar keşiflerle büyük kârlar ve siyasi güç elde etmiştir. Avrupa'nın sonraki yüzyıllardaki alacağı hâl sömürgeciliğin getirdiği zenginlik tarafından şekillenmiştir.[588] İspanya ve Portekiz Avrupa'nın en zengin ülkeleri hâline gelmiş, Hollanda ekonomisi de ticaretle birlikte büyümüş; savaşlar, köle ticareti ve sömürgelerle İngiltere burjuvazisi serpilmiştir.[589] Kapitalizmin ilk gelişim dönemi, çalışan ve alet kullanan insan demek olan *homo faber*'in de gelişmesi anlamına gelmiştir. Artık eylem ve etkinlikle dünyayı değiştirmek asıldır. Çalışmak küçültücü bir iş olmaktan çıkmıştır. Bu dönemde Avrupa'da ticari girişimler ve bankalar kurulmuş, yeni pazarlar doğmuştur.[590] Bu kapsamlı ve hızlı ekonomik dönüşüm kurumların da dönüşümüne sebep olmuş, feodal kurumların yerini modern kurumlar almaya başlamıştır.

Yeni Çağ'da ticaret burjuvazisi güçlenmiş ve sermayesini arttırma eğilimi göstermiştir. Büyük ve güvenli pazarlara ihtiyaç duyan burjuvazi kralları desteklemiş

---

[585] David Pepper, **Eco-Socialism: From Deep Ecology to Social Justice**, Taylor & Francis Group, 1993, s. 81.
[586] Jason W. Moore, "Ecological Crises and the Agrarian Question in World-Historical Perspective", ss. 54-62, **Monthly Review**, 2008, s. 58.
[587] Davis, **İnsanın Hikayesi**, s. 139.
[588] Ponting, **Yeni Bir Bakış Açısıyla Dünya Tarihi**, ss. 459-460.
[589] N. V. Yeliseyeva, **Yakın Çağlar Tarihi,** Çev. Özdemir İnce, İkinci Basım, İstanbul: Yordam Kitap, Ekim 2010, ss. 9-10.
[590] Bloch, **Rönesans Felsefesi**, ss. 7-8.

ve toplulukların bir araya getirilerek uluslaşmasında rol oynamıştır.[591] Kralların Kilise ve feodal yönetimlere karşı kazandıkları iktidarların kabul edilmesi için farklı doğrulamalara ihtiyaç duyulmuştur. Modern siyaset dünya ötesi odaklar yerine, dünyevi meşruluk tezlerine dayanmıştır. Böylece egemenlik ve devlet düşünceleri oluşmuştur. Egemen iktidarın "mutlak, rakipsiz ve tek" olduğu savunulmuştur.[592] Niccolo Machiavelli (1469-1527), Jean Bodin (1530-1596) ve Thomas Hobbes (1588-1679); devlet, egemenlik, meşruiyet, siyasi iktidar kavramlarının teolojik bağlamdan uzak bir biçimde formüle edilmelerini sağlamıştır. Modern düşünceyle birlikte toplum ve insan doğası da yeniden ele alınmıştır. Toplumun ve siyasi iktidarın kuruluşunu açıklamak için "doğa durumu" varsayımına başvurulmuştur. Doğa durumu, insanların toplum öncesinde nasıl yaşadıklarına ilişkin antropolojik bir açıklama olmaktan çok mevcut toplumun meşrulaştırılması için bir araç olarak kullanılmıştır.

Kapitalizm ve Sanayi Devrimi bu ekonomik ve düşünsel temel üzerinde gelişmiştir. Sanayi Devrimi 18. yüzyılda, uygun kaynakların ve modern öncesi sanayinin mevcudiyeti, dünya ticaretindeki payı ve sömürgelere sahip olması gibi nedenlerle İngiltere'de doğmuştur. İngiltere'de 16-18 yüzyıllar arasındaki rekabet koşulları, ortaklaşa mülklere yönelik müdahaleleri çoğaltmış ve bu topraklara ilişkin özel mülkiyet iddiaları güçlenmiştir. Küçük toprak sahipleri çitleme hareketleriyle[593] topraklarından atılarak mülksüzleştirilmiştir.[594] Her ne kadar İngiltere'de 1200'lerden itibaren dönem dönem çitleme hareketleri yapılarak ortak mülkiyetler dönüştürülmeye çalışılsa da,[595] çitleme hareketleri bu defa hem geniş ölçekli ve kalıcı olmuş hem de ekonomik sistemin değişimi ile sonuçlanmıştır. 17. Yüzyıldaki çitleme hareketleri ile 13. yüzyılda kabul edilen Orman Şartı'nın etkisini yitirmesi, sömürgecilik, kölelik ve ormanlardan yararlanan yoksul kadınların cadı avlarında öldürülmesi iç içedir.[596] Bu çitleme hareketleri sonucunda küçük çiftliklerin binlercesi büyük kapitalist işletmelere

---

[591] Oktay Uygun, **Devlet Teorisi,** 2. Baskı, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, Kasım 2015, s. 185.
[592] **A.g.e.**, s.186.
[593] Çitleme hareketleri (*enclosure movements*) Avrupa'da ortak yararlanılan arazilerin ve meraların özel mülkiyete dönüştürülmesi sürecini anlatan kavramdır. İngiltere'de 12. Yüzyılda başlamış, sonraki yüzyıllarda hızlanmış ve böylelikle üretimin artacağı savunulmuştur. Bknz. "Enclosure", https://www.britannica.com/topic/enclosure, erişim tarihi: 28.05.2022.
[594] Ellen Meiksins Wood, **Özgürlük ve Mülkiyet: Rönesans'tan Aydınlanma'ya Batı Siyasi Düşüncesinin Toplumsal Tarihi,** Çev. Oya Köymen, 2. Basım, İstanbul: Yordam Kitap, Kasım 2016, ss. 239-240.
[595] Christopher Dyer, "Conflict in the Landscape: the Enclosure Movement in England, 1220-1349", ss. 21-33, **Landscape History**, 28:1, 2012, : https://doi.org/10.1080/01433768.2006.10594578, https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/01433768.2006.10594578, erişim tarihi: 26.02.2022, s. 21.
[596] Metin, **Magna Carta ve Sened-i İttifak'tan Bugüne**, s. 133.

dönüşmüştür.[597] Geçimlik ekonomilerin dağılması sonucunda yeni geçim kaynakları bulmak zorunda kalan çiftçiler evde kumaş dokumaya başlamışlardır. Yaygın ev içi üretim Sanayi Devriminin çıkış noktasıdır zira daha sonra üretim daha kitlesel örgütlenmelerle biraraya getirilerek hammaddenin ucuza alınması ve ürünün pahalıya satılması sağlanmış, fabrikalar böylece kurulmuştur.[598]

James Watt tarafından geliştirilen buhar makineleri, İngiltere'de değirmenlerden maden ocaklarına yaygın şekilde kullanılarak *"İngiltere'yi Avrupa'nın atölyesi"* hâline getirmiştir.[599] Tarımda çalışan nüfus azalmıştır.[600] Tekniğin ve ulaşımın gelişmesi, el emeğinin yerini makinelerin alması ve kırsaldaki nüfusun kentlerdeki büyük işletmelerde işçi hâline gelmesi ile karakterize olan bu dönemde, üretim kitlesel hâle gelmiştir. Böylece büyük boyutlarda hammadde ve pazar arayışları doğmuştur.[601] Sanayi kapitalizminin doğuşunun temelleri sömürgecilik hareketlerine yaslanmaktadır. Moore'un ifadesiyle *"17. yüzyıldaki Barbados şeker çarkları olmadan 19. yüzyıl Manchester'ının tekstil çarkları düşünülemezdi."*[602] Sömürgecilikle yoğunlaşan doğal varlıkların sömürüsü sanayi kapitalizmi ile zirveye çıkmıştır. Petrolün bulunuşu dahi 1800'lerin ortalarında, aşırı avlanma nedeniyle giderek sayıları azalan ve bu nedenle daha maliyetli hâle gelen balina yağlarını ikame etmek için olmuştur.[603] Doğal kaynakların kullanılma sırası kapitalizmde maliyet ve zarar analizleriyle belirlenmiştir. Sanayi Devrimi ile ilk defa biyosfer[604] yok edilme tehlikesi altına girmiştir. Aslında Sanayi Devriminden önce de doğa, ormanların tüketilmesinde olduğu gibi kısım kısım yok edilmiştir. Ancak Sanayi Devrimine kadar sonsuz gibi olan doğal kaynaklar Sanayi Devriminden sonra geri dönüşsüz şekilde yıkıma uğramıştır.[605] Sermaye birikiminin ve emeğin

---

[597] Douglas Dowd, **Kapitalizm ve Kapitalizmin İktisadı: Eleştirel Bir Tarih**, Çev. Cihan Gerçek, İkinci Basım, İstanbul: Yordam Kitap, Ekim 2013 ss. 37-39.
[598] Hengeveld, **Atık Küre,** s. 76.
[599] Montgomery, **Küresel Enerjiye Yön Veren Güçler: Yirmi Birinci Yüzyıl ve Sonrası**, s. 25.
[600] Gregory Clark, **Fukaralığa Veda: Dünyanın Kısa İktisadi Tarihi**, Çev. Egemen Demircioğlu, 1. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Eylül 2013, s. 211.
[601] William McNeill, **Dünya Tarihi,** Çev. Alâeddin Şenel, 7. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, Eylül 2003, s. 653.
[602] Moore, "Ecological Crises and the Agrarian Question in World-Historical Perspective", s. 55.
[603] Montgomery, **Küresel Enerjiye Yön Veren Güçler: Yirmi Birinci Yüzyıl ve Sonrası**, s. 27.
[604] Yeryüzünü saran kara, su ve hava katmanı anlamında Teilhard de Chardin tarafından üretilen kavram. Cullinan, biyosferin reddedilerek yalnızca insanların önemli olduğuna ilişkin yanılsamalı dünya kavramına homosfer adını vermiştir. Bknz. Cullinan, **Vahşi Hukuk: Bir Yeryüzü Adalet Manifestosu**, s. 72.
[605] Toynbee, **İnsan Soyu ve Toprak Ana: Dünyanın Öyküsel Bir Tarihi**, s. 679, s. 682.

metalaşmasının sonucunda,[606] teknikteki gelişmelerle birlikte sanayi kapitalizmi egemen olmuştur.

2.3.2. Kapitalizm-Doğa İlişkisi

İnsanlar doğada diğer canlılardan farklı dönüşümlere yol açar, çünkü teknik öngörülere sahip olabilir ve bunlara dayanarak doğada değişiklik yapabilirler.[607] Doğada değişiklik yapan teknik faaliyetler insanlık tarihinde sürekli gelişim göstermiştir. Bunlar zamanla yalnızca hayatı kolaylaştırmak için değil ekonomik saiklerle de yapılır hâle gelmiştir. Teknik gelişmeler birikim ürünü olsalar da kendilerini üreten her insana ait özgün nitelikler taşıyan araç ve eylemlerin bütünlüğüdür. Arıların petekleri, kunduzların barajları, örümceklerin ağları, kuşların yuvaları da harika mühendislik örnekleridir, ancak bunlar hayvanların içgüdüleriyle, benzer koşullarda, türlerinin devamını sağlamak için benzer şekillerde inşa ettikleri eserlerdir, hayvanların teknik inşaaları ekosistemlerin parçasıdır, ekosistemleri tamamen veya kısmen felce uğratmaz.[608] İnsan faaliyetlerinin ekosistemlerde geri dönülemez değişiklikler yapmaya başlaması özellikle kapitalist sistemle başlamıştır.

Kapitalizm insanların çoğunu insanlık kavramından dışlama üzerine inşa edilmiştir: Yerli halklar, köleleştirilmiş Afrikalılar, kadınların neredeyse tamamı, Yahudiler vd. ticaretle uğraşanların ve "fatihlerin" nezdinde insan değil, ağaçlar ve nehirler gibi doğanın bir parçası olarak görülmüş, buna uygun olarak muamele edilmişlerdir.[609] Bu nedenle insanmerkezcilik perspektifi (*anthropocene*) tek başına bugünkü insan doğa ilişkisini açıklayamaz, bunun için sermaye merkezcilik (*capitalocene*) görüşüne ihtiyaç vardır.[610] Bu çalışmaya göre de bugünkü ekolojik krizlerin esas sorumlusunun insan, yaşam tarzı, tüketim alışkanlıkları, yoksulluk, bilinçsizlik, açgözlülük gibi belirsiz ve soyut kavramlar değil kapitalist sistem olarak görüldüğü, diğerlerinin kapitalizm içinde krizlere katkı sunacak unsurlara dönüştüğü vurgulanmalıdır. Kapitalizm kendisinden önce mevcut olan insanmerkezciliği devralmış ve onu sermaye merkezci bir içerikle yeniden üretmiştir.

---

[606] Yeliseyeva, **Yakın Çağlar Tarihi**, s. 25.
[607] Bookchin, **Toplumsal Ekoloji ve Komünalizm**, s. 21.
[608] Hayvanların yalnızca içgüdü sahibi olmayıp zekâya da sahip olduğuna dair tartışmalar "Hayvanları Tanımak" bölümünde ele alınmıştır.
[609] Moore, "The Rise of Cheap Nature", s. 79.
[610] **A.g.e.**, s. 81.

Kapitalizmi değil insanı sanık sandalyesine oturtmak için çevresel tahribatlarının sorumlusunun nüfus olduğu iddia edilmektedir.[611] Oysa bu tahribatların çoğunun sorumlusu mevcut ekonomik yapıdır, piyasada etkili olan öznelerin eylemleri krizlere neden olmakta, en zengin kesim doğal varlıkların da çoğunu kullanmaktadır.[612] Doğaya yönelik tahribatlarda şirket sahibi veya tüketici bireylerin "açgözlüğü" değil, üretim biçiminin kendisi etkilidir. Kapitalizm sermaye birikimi için nüfus artışını teşvik edebildiği gibi, nüfusun azaldığı bir ihtimalde küçülmektense aynı miktarda metayı daha az kişiye satmanın bir yolunu bulacak veya üretim arzı krize girince savaşlar çıkarılacaktır. Aynı şekilde temel ekolojik sorunlar, sanayinin ortaya çıkmasından önce de vardır, sorun teknolojide değil teknolojinin geliştirildiği toplumsal sistemdedir.[613] Dolayısıyla ekosistemleri yıkıma uğratan sürecin esas sorumluluğu tek başına bireylerin arzuları ve seçimleri, bilim ve teknik değildir.

Magdoff kapitalizmin özelliklerini şöyle özetler: Kapitalizm büyümek zorundadır ya da kriz gerçekleşir. İtici gücü sermayenin büyümesidir. İnsanlara ve ekosistemlere zarar verir. Kapitalizm kaynaklar tükenmeyecekmiş gibi hareket eder. Ülke içinde ve ülkeler arası eşitsizlikler yaratır. Yedek iş gücü ordusu vardır. Egemenlik ve doğal kaynaklara erişim için savaşlara neden olur. Bireycilik ve tüketimcilik gibi özellikleri teşvik ederken, iş birliği ve empati gibi özellikleri baskılar. Kapitalizmde çalışılan işlerin doğası gereği insanlar çeşitli hastalıklara yakalanırlar ve yalnızlaşırlar.[614] Her toplumsal üretim sürecinin ekolojik bir temeli olabilir;[615] ancak kapitalizm, kapitalizm öncesi ekonomik biçimlerden farklıdır. Clark ve York bunu kapitalizmin "tümleştirici" bir denetim altyapısına sahip olması tespitleri ile açıklar. İnsanlar ve doğa bu altyapı içinde yer almak zorunda ve insanların doğayla bütün ilişkileri bu altyapıya göre belirlenmek zorundadır: Artık her şeyin değeri üretimdeki işlevine göre belirlenir ve iktisadi döngü doğal döngünün önüne geçer.[616]

---

[611] Malthus'tan modern yazarlara birçok düşünür nüfus artışına yoğunlaşmıştır. Örneğin Atık Küre kitabı esas itibariyle bu sava dayanmaktadır. Bknz. Hengeveld, **Atık Küre**.
[612] Fred Magdoff, "Uyum ve Ekolojik Uygarlık: Doğanın Kapitalist Yabancılaşmasının Ötesinde", ss. 53-66, Hakan Tanıttıran (der.), **Marx, Doğa ve Yıkımın Ekolojisi**, Çev. Ali Galip, İstanbul: Kalkedon Yayıncılık, Ocak 2015, s. 59.
[613] Foster, **Savunmasız Gezegen**, s. 39.
[614] Magdoff, "Uyum ve Ekolojik Uygarlık: Doğanın Kapitalist Yabancılaşmasının Ötesinde", ss. 54-56.
[615] Sihua, **Marksist Ekolojik-İktisat Teorileri**, s. 44.
[616] Brett Clark – Richard York, "Çatlaklar ve Değişimler: Çevre Krizinin Kökenine İnmek", ss. 67-84, Hakan Tanıttıran (der.), **Marx, Doğa ve Yıkımın Ekolojisi**, Çev. Ali Galip, İstanbul: Kalkedon Yayıncılık, Ocak 2015, s. 70.

Doğa kapitalist üretim için şekillendirilmiş, sanayi kapitalizmi için nüfusun büyük çoğunluğu yerinden edilmiş, şehirleşme yoğunlaşmıştır.[617] Kapitalizm öncesi toplumlarda sosyal ve ekolojik krizlerin nedeni üretim yetersizliğiyken kapitalizmle birlikte üretimin ve tüketimin aşırı hâle gelmesi krizleri üretmiştir.[618] Kapitalizm diğer üretim sistemlerinden farklı olarak bölgesel değil gezegensel yıkıma yol açmıştır.[619] İlk toplumlardaki kıtlık krizleri doğayla kurulan çelişkili ilişkiyi göstermektedir. Kapitalizmde bu çelişkiler de evrensel hâle gelmiştir.[620] Kapitalizmden önce ekolojik bozulmalar olsa da, kapitalizm temel nitelikleri olan devamlı yatırım yapma ve servet biriktirme eğilimleri nedeniyle sürekli ekolojik krizlere yol açmaktadır.[621] Yeryüzü tahrip edilen toprağı dağı kıyıları yerine belki koyabilecek ancak insanın ömrü hem bunları görmeye yetmeyecek hem bu tahribatın ekolojik sosyal ve politik sonuçları yüzyıllarca insanlığı etkileyecektir.[622] Kapitalizmin egemenliği görece yenidir; ancak doğa üzerindeki tahribatı dünya tarihindeki diğer bütün sistemlerden daha güçlüdür. Yıkım artık çok yönlü, sürekli ve sistemlidir.

Kapitalizmin pek çok çeşidinin bulunduğu ve her birinin doğaya yaklaşımının farklı olduğu iddia edilse de[623] farklı bölge ve zamanlarda ortaya çıkmış "kapitalizmlerin" ortak özellikleri vardır. Kapitalist sistemde doğa, insanın da bir parçası olduğu vazgeçilmez bir yaşam alanı değil, meta üretimi için hammadde kaynağıdır. Kapitalist sistemin kurumsallaşmaya başladığı ilk dönemlerde dahi ticaretin yayılması, kürk ticaretini yaygınlaştırmış, yüz milyonlarca hayvan kürkü için öldürülmüştür. Sermaye birikimi için ilk kullanılan "kaynak" öldürülen hayvanlar olmuştur.[624] Kuzey Amerika'da bizon avcılığı sonucunda bizonların sayısı 1830'dan 1891'e kadar 40-75 milyondan 541'e düşmüştür.[625] 1810-1915 arası Atlas Okyanusunda 40 milyon fok katledilmiştir.[626] 1800'lerde her yıl Pasifik'te

---

[617] Pepper, **Eco-Socialism: From Deep Ecology to Social Justice**, s. 91.
[618] Fikret Başkaya, **Eko-Sosyalist Paradigma: Komünist Topluma Giden Yol,** Birinci Basım, İstanbul: Yordam Kitap, Kasım 2020, s. 141.
[619] Foster, **Savunmasız Gezegen**, ss. 38-39.
[620] Smith, **Eşitsiz Gelişim: Doğa, Sermaye ve Mekanın Üretimi**, s. 101.
[621] Fred Magdoff, "Kapitalizmin İkiz Krizleri: Ekonomik ve Çevresel Krizler", ss. 167-174, William K. Tabb vd., Neoliberalizm ve Kriz, Çev. Barış Baysal, Çiğdem Çidamlı, Deniz Şimşek, Levent Aydeniz, Birinci Basım, İstanbul: Kalkedon Yayınları, Kasım 2008, s. 167, Clark – York, "Çatlaklar ve Değişimler: Çevre Krizinin Kökenine İnmek", s. 68.
[622] Marcia Bjornerud, **Yeryüzünün Zamanı: Bir Jeolog Gibi Düşünerek Dünyayı Kurtarabilir miyiz?**, Çev. Raşit Gürdilek, İlk Basım, İstanbul: Metis Yayıncılık, Haziran 2020, s. 99.
[623] Radkau, **Doğa ve İktidar: Global Bir Çevre Tarihi**, s. 512.
[624] Foster, **Savunmasız Gezegen**, s. 46.
[625] Broswimmer, **Ecocide: A Short History of the Mass Extinction of Species**, ss. 66-69.
[626] Ponting, **Dünyanın Yeşil Tarihi: Çevre ve Büyük Uygarlıkların Çöküşü**, s. 195.

Amerikalılar 70 bin balina öldürmüş,[627] öyle ki balinaları avlamakla geçen 300 yıl sonunda geriye sadece yakalanması çok zor türler kalmıştır.[628] 1801'de İngiliz egemenliğindeki Himalayalar'da kereste için 1 milyondan fazla ağaç kesilmiştir.[629] 19. Yüzyılın iki yarısında Avrupa'da giyimde egzotik kuş tüylerinin moda olması bunları altından değerli hâle getirmiş ve kuşların bu nedenle avlanması ciddi ekolojik tahribata yol açmıştır.[630] 19. Yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında Avrupalılar arasında Afrika ve Hindistan'daki büyük hayvanları avlama modası olmuştur, bu avlanmalar nedeniyle hayvan sayıları oldukça azalmıştır. Güney Amerika'daki hayvanlar da kıyafetlerde kullanılmış, yüzbinlerce hayvan böylece yok edilmiştir. Avrupalılar Kuzey Amerika'daki milyarlarca yabani güvercinin soyunu elli yıl içinde tüketmişlerdir.[631] Ticaret serbestliğini sağlamak için doğaya yönelik bu eylemlere izin verilmiştir. Dolayısıyla kapitalizmin doğuşundan itibaren doğa, insan emeğiyle birlikte bir üretim aracı olarak görülmüş ve doğal varlıklar emekle dönüşerek kapitalizm için "yararlı" hâle gelmişlerdir.[632] Moore'a göre doğanın ekonomik gelişim için kullanılması aynı zamanda karşılığı ödenmemiş emektir.[633] Yine toprak gibi doğal varlıkların özel mülkiyet hâline dönüşmesi yaygınlaşmış, toplulukların ortak yararlandığı doğal varlıklar azalmış ve mülkiyet sahibi olmayanlarla bu doğal varlıklar birbirinden ayrılmış, mülksüzler dışlanmıştır.[634]

Kapitalizm meta ticareti için doğaya ihtiyaç duymasının yanında kesintisiz ekonomik büyüme[635] zorunluluğunun içkin olarak bulunduğu bir sistemdir. Kapitalizmde büyüme doğal varlıkların pazar için metalaştırılması ile mümkün hâle gelmiştir. Büyüme zorunluluğu sürekli maddi kaynak arayışını getirmekte, böylece doğa evrensel bir üretim aracına dönüşmektedir. "Doğal kaynakların" kullanılması sermaye birikimini oluşturmakta; ancak bu sermaye ile tekrar "doğal kaynakların" yerine konması mümkün olmamaktadır.[636] Kâr elde etmenin ve büyümenin

---

[627] **A.g.e.**, s. 200.
[628] Mosley, **The Environment in World History**, s.20.
[629] Ponting, **Dünyanın Yeşil Tarihi: Çevre ve Büyük Uygarlıkların Çöküşü**, s. 230.
[630] Mosley, **The Environment in World History**, s.18.
[631] Ponting, **Dünyanın Yeşil Tarihi: Çevre ve Büyük Uygarlıkların Çöküşü,** ss. 173-175.
[632] Pepper, **Eco-Socialism: From Deep Ecology to Social Justice**, s. 79.
[633] Moore, **Hayatın Dokusunda Kapitalizm**, s. 337.
[634] Capra – Mattei, **Hukukun Ekolojisi: Doğa ve Toplumla Uyumlu Bir Hukuk Sistemine Doğru**, s. 139.
[635] Ekonomik büyüme zorunluluğu kapitalist sistemlerin merkezinde yer alır. Bknz. David Wilkinson, **Environment and Law**, Taylor & Francis Group, 2002, s. 253.
[636] Shiva, **Yeryüzü Demokrasisi: Adalet, Barış ve Sürdürülebilirlik**, s. 52.

süreklileştiği bir sistemde doğanın zarar görmesi "kaçınılmaz" olmuştur.[637] Kapitalizmde doğadan ekonomik büyüme için yararlanılmakta, bütünlüğü tahrip edilmekte ve ticari ilişkiler açısından değerlendirilmektedir. Böylece doğanın kendini yenileme gücü azaltılmış, yenileme sınırlarının ötesine geçilmiştir. Bütün bunlar özellikle Sanayi Devriminden sonra yaşanmaya başlanan felaketlere neden olmuştur.

Ekonomik faaliyetlerin sürekli genişlemesi, ekonomik faaliyetler için kullanılan doğal varlıkların ise sınırlı olması nedeniyle kapitalizm, ekonomik yapıyla ekoloji arasındaki çelişkinin sürekli artma eğilimi gösterdiği bir sistemdir.[638] Doğa hem üretimin nesne ve araçlarını sağlamış, hem de üretim sürecinin bir uzantısı hâline gelmiştir.[639] Üretimin yoğunlaşmasıyla üretim sürecinde yararlanılan doğal varlıklar azaldığı gibi bu sürecin sonunda ortaya çıkan kirlilik yaşamı tehdit eder boyutlara gelmiştir. İnsanın doğaya yönelik saldırılarının en yıkıcılarından biri havayı, toprağı, suyu tehlikeli maddelerle kirletmesidir.[640] Sanayinin doğuşuyla birlikte doğayı tahrip eden teknolojiler daha çok kullanılmıştır. Geliştirilen silahlarla birlikte savaşların ekolojik yıkımları artmıştır.[641]

Yine Sanayi Devrimi ile birlikte enerji kaynağı olarak güneşten fosil yakıtlara geçilmiştir. Fosil yakıtların kullanılması insanların önemli bir kısmını eylemlerini doğaya göre ayarlamaktan kurtarmıştır. Üstelik fosil yakıtlar rüzgar, güneş ve sudan farklı olarak tamamen egemenlik altına alınabilir niteliktedir.[642] Bu da doğa üzerindeki hâkimiyeti pekiştirmiştir. Bir yandan da nüfus kentlerde yoğunlaşmaya başlamıştır. Bunun sonucunda örneğin nehirlerin çoğuna lağım boşaltılarak tamamen kirletilmiştir.[643] 1866 tarihli İngiltere Nehir Kirliliği Kraliyet Komisyonu, kirliliğin derecesini açıkladığı raporunun bir kısmını *"mürekkep olarak kullanılacak kadar kirli"* nehir sularıyla yazmıştır.[644] Özellikle şehirlerde sağlığa zararlı hava kirlilikleri görülmüştür. 1700'lerin yarısından itibaren ve özellikle 1800'lerde Londra'da hava

---

[637] Magdoff, "Kapitalizmin İkiz Krizleri: Ekonomik ve Çevresel Krizler", s. 169.
[638] Sihua, **Marksist Ekolojik-İktisat Teorileri**, s. 22.
[639] Smith, **Eşitsiz Gelişim: Doğa, Sermaye ve Mekanın Üretimi**, s. 88.
[640] Rachel Carson, **Sessiz Bahar**, Çev. Çağatay Güler, Ankara: Palme Yayınları, 2011, ss. 5-6.
[641] Broswimmer, **Ecocide: A Short History of the Mass Extinction of Species**, s. 73 vd. Örneğin Amerikan ordusu 1955-1975 arasındaki Vietnam'a yönelik saldırılarında ülkedeki mangrov ormanların üçte birini kimyasal silahlarla yok etmiştir. Bknz. Paul Stanton Kibel, **The Earth on Trial: Environmental Law on the International Stage**, Taylor & Francis Group, 1999, s. 105.
[642] Klein, **İşte Bu Her Şeyi Değiştirir**, s. 247.
[643] Radkau, **Doğa ve İktidar: Global Bir Çevre Tarihi**, s. 329, s. 339.
[644] Ponting, **Dünyanın Yeşil Tarihi: Çevre ve Büyük Uygarlıkların Çöküşü**, s. 432.

kirliliği nedeniyle yayaların yolun karşı tarafını göremeyeceği kadar yoğun sis olayları yaşanmış, sisler sırasında ölüm oranları normalin yüzlerce kişi üzerine çıkmıştır.[645] İlk asit yağmurları 1850'lerde bir sanayi merkezi olan Manchester'da tespit edilmiştir.[646] 19. Yüzyılın sonlarında kömür dumanının etkisiyle verem, zatürre ve bronşit gibi hastalıklar ölüm nedenleri arasında ilk sıralarda yer almıştır.[647]

Üretimin yoğunlaşması, tüketimin de kitleselleşmesi anlamına gelmiştir. Tüketim giderek artmaktadır ve tüketim sonucunda çıkan atıklar daha az doğaldır, bu nedenle atıkların çoğu geri dönüştürülememektedir.[648] Yine endüstriyel tarım faaliyetleri türleri tüketmiş, ekosistemleri yok etmiş, büyük kirlilikler üretmiştir ve bu devam etmektedir. İnsanlık doğada hayatta kalmak için çıktığı yolda, bağlı bulundukları ekosistemlere zarar vermenin sonucunu kanser gibi tehlikeli hastalıklara yakalanarak ödemiştir. Carson'un deyimiyle hâlâ yaygın şekilde kullanılan zirai ilaçlar böcek öldürücü değil canlı öldürücüdür.[649] Ekosistemlere yönelik tahrip sürekli hâle gelmiş, ekolojik krizler deneyimlenmeye başlanmıştır; ancak kapitalist sistem başlarda doğaya ve emek gücündeki insanlara verdiği zararlardan ziyade, büyüme, rekabet ve girişim için sunduğu imkânlarla anılmış, bunun teorileri üretilmiştir.

2.3.3. Liberal İktisat Teorilerinde Doğa: Adam Smith

Ticaretin geliştiği, arazilerin ve iş gücünün de alınıp satılabilir hâle geldiği bu çağda, çeşitli iktisat teorileri gelişmeye başlamıştır.[650] Bu iktisat teorileri piyasa ekonomisinin düşünsel kaynakları olmuştur. 1700'lerden itibaren, Amerika'da altın arayan ilk Avrupalı şirketler kurulmuş, ıssız adada bile hesaplar yapabilen "ekonomik insan" kavramı oluşmuştur.[651] Ekonomik insan kavramı gibi yeni bir insan modeli üreten liberal iktisatçılar ekonomik dönüşümün kuramlarını ortaya koymuşlardır. Bu klasik iktisatçılardan en önemlisi, modern ekonominin kurucusu ve kapitalizmin ilk ideoloğu[652] kabul edilen Adam Smith'tir (1723-1790). 18. Yüzyıl İskoç Aydınlanması

---

[645] Bill Luckin, "The Heart and Home of Horror: the Great London Fogs of the Late Nineteenth Century", ss. 31-48, **Social History**, Vol 28, No. 1, 2003, doi: 10.1080/0307102032000040189, ss. 33-35.
[646] Ponting, **Dünyanın Yeşil Tarihi: Çevre ve Büyük Uygarlıkların Çöküşü**, s. 437.
[647] Penna, **The Human Footprint: A Global Environmental History**, s. 225.
[648] Hengeveld, **Atık Küre**, ss. 6-7
[649] Carson, **Sessiz Bahar**, s. 7.
[650] Ponting, **Dünyanın Yeşil Tarihi: Çevre ve Büyük Uygarlıkların Çöküşü**, s. 156.
[651] Robert L. Heilbroner, **İktisat Düşünürleri: Büyük İktisat Düşünürlerinin Yaşamları ve Fikirleri**, Çev. Ali Tartanoğlu, İkinci Baskı, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, Şubat 2008, s. 34.
[652] Dowd, **Kapitalizm ve Kapitalizmin İktisadı: Eleştirel Bir Tarih**, s. 48.

düşünürleri içindedir. Tarım ve sanayinin hızla geliştiği bir dönemde yaşamış, teknikteki dönüşümlerle birlikte tarımın ekonomideki ağırlığının azalacağını öngörmüştür.[653] 1776'da Ulusların Zenginliği eserini yayınlamıştır. Smith'e göre kapitalizm feodalitenin prangalarından kurtulmuş bir ekonomik sistem olarak üretme, satın alma ve satmaya dair doğal bir özgürlüktür.[654] Yeni yükselen burjuvazinin, konumunu kaybeden aristokrat sınıfına karşı mücadelesi temelde ekonomik araçları ele geçirmeye yönelik olsa da bununla bağlantılı olarak "özgürlük" kavramı da devreye sokulmuş ve Smith gibi iktisatçılar aracılığıyla burjuvazinin siyasal iktidarının meşruluk temelleri ekonomik ve politik olarak temellendirilmiştir.

Adam Smith'e göre ekonomide, "piyasanın görünmez elinin" yönettiği uyumlu ve doğal bir işleyiş vardır.[655] Marshall, Smith'in bilinçsiz ve kaotik eylemler içinde kendi kendini düzenleyebilen bu piyasa fikrini metafizik bir yorum olarak değerlendirmiştir.[656] Bu aynı zamanda piyasa ekonomisini ekosistemlere benzetmek anlamına gelmektedir. Smith'e göre bir şeyi başka bir şeyle değiş tokuş etme eğilimi bütün insanlarda bulunmakta, hayvanlarda görülmemektedir.[657] Sermayenin makineler için kullanılması durumunda üretkenliği ve işbölümünü desteklediği düşüncesiyle sermaye birikimini sosyal açıdan yararlı bulmuştur.[658] Dönemindeki teknolojik ilerlemenin hızı onu doğal kaynakların yeterliliği konusunda iyimser kılmıştır.[659] Toprak sermayenin kaynağıdır ve harcanan sermayeyi de yerine koymaktadır.[660] Tarımda doğa ile insan birlikte çalışmaktadır ve doğanın emeği ona göre masrafsızdır ve işin büyük kısmını doğa gerçekleştirmektedir. Sanayide ise doğa etkisizdir, her şeyi insan yapmaktadır.[661] Kaynakların bolluğunu kabul etmiştir.[662] Adam Smith döneminde nüfus artışı hızlı şehirleşme ve yoksulluk gibi sorunlar olmasına rağmen henüz çok ciddi boyutlara ulaşmadığı için onun dikkatini çekmemiştir.[663] Ancak ekolojik krizlerin yoğun olarak yaşandığı dönemlerde Smith'in

---

[653] Erhun Kula, **History of Environmental Economic Thought**, Taylor & Francis Group, 1998, s. 15.
[654] Broswimmer, **Ecocide: A Short History of the Mass Extinction of Species**, s. 55.
[655] Ivan T. Berend, **20. Yüzyıl Avrupa İktisat Tarihi**, Çev. Serpil Çağlayan, 1. Baskı, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ocak 2011, s. 18.
[656] Alan Marshall, **Unity of Nature: The Wholeness and Disintegration in Ecology and Science**, World Scientific Publishing Company, 2002, s. 118.
[657] Adam Smith, **Milletlerin Zenginliği**, Çev. Haldun Derin, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Kasım 2006, ss. 14-15.
[658] Heilbroner, **İktisat Düşünürleri: Büyük İktisat Düşünürlerinin Yaşamları ve Fikirleri**, s. 58.
[659] Kula, **History of Environmental Economic Thought**, s. 18.
[660] Smith, **Milletlerin Zenginliği**, s. 303.
[661] **A.g.e.**, ss. 393-394.
[662] Keleş – Hamamcı – Çoban, **Çevre Politikası**, s. 184.
[663] Kula, **History of Environmental Economic Thought**, s. 19.

ardılları olan neoliberal iktisatçılar yine ekonomiyi merkeze almışlardır. Smith'in de uğraştığı temel konu ekonomik gelişmedir. O doğayı tükenebilecek veya kendi iç değeri ve dengesi olan bir şey değil, sürekli yenilenen bir zenginlik kaynağı olarak değerlendirmiştir.

Aynı zamanda Adam Smith, sömürgeciliği öncelikle iktisadi olarak ele almıştır. Ona göre *"kimsesiz bir ülkeye ya da yerlilerin yeni yurt edinenlere kolay yer verdiği seyrek nüfusu bir ülkeye el koyan uygar bir milletin sömürgecileri, zenginliğe ve yücelmeye doğru, herhangi bir başka insan topluluğundan daha tez yol alırlar."*[664] Sömürgeler konusunda esas üzerinde durduğu nokta iyi toprak ve "kendi işlerini görme serbestliği" nedeniyle refahın bulunmasıdır.[665] Sömürgecilikten dolayı yaşanan ekonomik zararın yararından çok olması durumunda buna bir son verilmesi gerektiğini savunmuştur. Dengeli ulusal bir ekonomi kurulmalıdır.[666] Ama Adam Smith için ülkenin ormanlarla kaplı; ancak kerestelik ağaçların bulunmaması, doğanın işlenmemiş, hayvanların bol ve bu nedenle değerlerinin olmaması anlamına gelmektedir.[667] Modern iktisadi düşünce böylece, doğanın ve yerli halkların ekonomik birimden öte bir anlam ifade etmemeleriyle kurumuştur. Bu düşüncenin temelinde işlenmeyen ve ekonomik olarak bir değere dönüştürülmeyen doğal varlıkların değerinin olmadığı kabulü yatmaktadır.

Neil Smith'e göre Adam Smith'den itibaren doğa ekonomik gelişmeyi sınırlayan unsur olarak kabul edilmiştir.[668] Liberal iktisada göre kaynak olarak doğa dost, evcilleşmemiş yönüyle düşmandır.[669] Klasik iktisat kendisini "kıt malların etkin kullanımının bilimi" şeklinde tanımlasa da bu mallar piyasa metaları olarak kabul edilmektedir ve bu bakış açısı ekolojik kıtlıkların ve ekolojik bozulmaların ortaya çıkmasına yol açmıştır.[670] Kaynaklar esasında az değil, sonludur. Bunu kabul etmeyen ekonomik görüşler tüketimi çoğaltmak için tezler üretmiş, ekonomik büyümenin sınırsızlığını varsaymıştır.[671] Liberal iktisat teorileriyle rasyonel bir sistem gibi

---

[664] Smith, **Milletlerin Zenginliği**, s. 616.
[665] **A.g.e.**, s. 625.
[666] John M. Hobson, **The Eurocentric Conception of World Politics: Western International Theory, 1760-2010**, Cambridge University Press, 2012, ss. 75-76.
[667] Smith, **Milletlerin Zenginliği**, s. 632.
[668] Smith, **Eşitsiz Gelişim: Doğa, Sermaye ve Mekanın Üretimi**, s. 47.
[669] Keleş – Hamamcı – Çoban, **Çevre Politikası**, s. 272.
[670] John Bellamy Foster, **Emperyalizmin Yeniden Keşfi**, Çev. Çiğdem Çidamlı, İkinci Basım, İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2006, s. 268.
[671] Ponting, **Dünyanın Yeşil Tarihi: Çevre ve Büyük Uygarlıkların Çöküşü**, s. 160.

sunulan kapitalizm, "eski bağlarından" koparak hızla dönüştürdüğü insanın doğayla ilişkisini ve doğaya bakış açısını da değiştirmiştir.

2.3.4. Kapitalizmin Doğuşu ve Doğa Algısındaki Dönüşüm

Doğal varlıklar kapitalizmde özel mülkiyetin konusu, "hammadde kaynağı" ve üretim aracıdırlar. Bunların tahrip edilmesi kapitalizme ve kapitalistlerin aleyhine gibi görünse de kapitalistler kısa vadeli çıkarları ve piyasadaki rekabet baskısı nedeniyle bu tahribatı gerçekleştirirler ve yıkımdan sonrasını düşünmezler.[672] Üretim araçlarını ellerinde bulunduran kapitalistler için doğa sermayeye dönüşmek üzere bekleyen cansız bir yığındır. Örneğin kapitalistler için okyanus henüz avlanmamış deniz mahsüllerinin bulunduğu yer ve atıklar için bir alandır.[673] Hayvanları çeşitli sektörlerin malı hâline getiren şiddetle emekçileri de aynı şekilde sermaye birikiminin nesnesi hâline getiren şiddet eş zamanlıdır: Hem topluluklar hem de toplum doğadan kopartılmaktadır.[674]

Kapitalizmin zaferiyle çevre karşıtı düşünceler artmıştır. Doğaya düşmanlık egemen hâle geldikçe, çevreci hareketler aynı zamanda bu kültüre karşı da mücadele eder olmuştur.[675] Doğa korumacı Aldo Leopold toprağın tahrip edilebilmesinin nedenini mülk olarak görülmesi olduğunu söylemiştir.[676] Diğer doğal varlıklar için de benzer bir şey geçerlidir, kapitalizmde pratikte doğa mülk veya metadır, teoride de böyle algılanır. Doğanın sunduklarının azalması kapitalistler için her zaman daha fazla kâr anlamına gelmektedir: Temiz su kaynaklarının azalmasıyla birlikte şişelenmiş suların satılması, doğal gıdalar yerine işlenmiş gıdanın tüketilmesinin neden olduğu hastalıklar nedeniyle daha çok ilaç satılması gibi. Aynı şekilde kaotik piyasa eğilimleri yalnızca sermaye birikimi amacıyla şekil almaktadır. Gelecek kuşaklar veya doğal varlıkların hakları asıl önem taşımaz, yalnızca anlık olarak doğadan sonsuzmuş gibi yararlanmak esastır. Bu nedenle kapitalizmin doğa algısına etkisinin incelendiği bu

---

[672] David Harvey, **Sermaye Muamması: Kapitalizmin Krizleri**, Çev. Sungur Savran, Birinci Baskı, İstanbul: Sel Yayıncılık, Nisan 2012, s. 81.
[673] Patel – Moore, **Yedi Ucuz Şey Üzerinden Dünya Tarihi**, s. 35.
[674] Mahmut Fevzi Özlüer, "Ekolojik Krizin Yeniden Üretiminde Hukuk", ss. 87-138, **Türkiye Barolar Birliği Dergisi**, 2021, http://tbbdergisi.barobirlik.org.tr/m2021-156-1998, erişim tarihi: 01.04.2022, s. 95.
[675] Klein, **İşte Bu Her Şeyi Değiştirir**, ss. 88-89.
[676] Aldo Leopold, **Bir Kum Yöresi Almanağı ve Oradan Buradan Eskizler**, Çev. Ufuk Özdağ, 1. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, Temmuz 2020, s. XXVI.

bölüm esas olarak üretim araçlarına sahip olmayan insanlardaki doğa bilincini ele almaktadır.

Serres'in *"Artık dünyayı tanımıyoruz çünkü onu yendik. Mağluplara kim saygı duyar?"*[677] ifadesinin çağrıştırdığı gibi mekanik dünya görüşü ile başlayan süreç kapitalizmde doğanın tamamen yenilip fethedildiği algısına dönüşmüştür. Doğa ile ilişki değiştikçe doğa algısı da değişmiştir. Kapitalizmle birlikte doğanın önceki dönemlerdeki anlamları yeni çağın amaçlarına uygun bir biçim ve içeriğe bürünmüştür.[678] Özellikle şehirlerde yaşamaya başlayan nüfus için doğa artık "karşılaşılan" bir şeydir. Bu kültürel algı toplumun doğa kavrayışında etkili olmuştur.[679] Shiva'ya göre pazar ekonomisi ile birlikte ekoloji ve ekonomi çatışma durumuna geçmişlerdir. Doğa ile insanlar arasında ayrım artınca, doğanın korunması da "yaban hayatın" yönetiminden ibaret olmuştur.[680] Bazen de doğa gerçek anlamından soyutlanarak enerji ve mücadele yönleri yok sayılarak yalnızca bir manzara veya bahçe olarak algılanmıştır.[681] Mübadele için üretimle, geniş ölçekte doğanın üretimi gerçekleşmiştir. Böylece toplum doğadan daha kesin bir şekilde ayrılmıştır.[682]

Kapitalizmde toplumun doğadan ayrışmasının en açık örneği hayvanat bahçeleridir. İlk hayvanat bahçesi M.Ö. 2000 yılında Mezopotamya'da kurulmuşsa da,[683] modern öncesi dönemlerde aslında bunlar yalnızca yönetici sınıfa açık, belli türlerin tutulduğu ortamlardır. Modern anlamda hayvanat bahçeleri Sanayi Devriminden sonra yaratılmıştır. Hayvanat bahçelerinde hayvanların hapsedilmelerinin yanında, "korundukları ve türlerinin devam ettirildiği" iddia edilen hayvanlarda az sayıda genden yeni yavruların çoğaltılması, doğadaki çeşitliliğin bulunmaması, yaban hayattaki koşulları tanımamalarından dolayı aslında gerçekten o hayvanın doğasına sahip olmamaları da söz konusudur.[684] Berger hayvanat bahçeleri döneminin hayvanların gündelik hayattan çekilmesiyle başladığını söylemektedir,

---

[677] Michel Serres, **Doğayla Sözleşme**, Çev. Turhan Ilgaz, 1. Baskı, İstanbul: YKY Yayınları, Kasım 1994, s. 49.
[678] Smith, **Eşitsiz Gelişim: Doğa, Sermaye ve Mekanın Üretimi**, s. 27.
[679] **A.g.e.**, ss. 35-36.
[680] Shiva, **Yeryüzü Demokrasisi: Adalet, Barış ve Sürdürülebilirlik**, s. 30.
[681] John Berger, **Hayvanlara Niçin Bakarız?**, Çev. Cevat Çapan, 2. Baskı, Ankara: Tudem Yayın Grubu, Aralık 2017, s. 80.
[682] Smith, **Eşitsiz Gelişim: Doğa, Sermaye ve Mekanın Üretimi**, ss. 82-83.
[683] Jones, **Neredeyse Bir Balina: Türlerin Kökenine Güncel Bir Bakış**, s. 80.
[684] **A.g.e.**, ss. 79-80.

gerçekte böyle bir buluşma artık olanaksızdır.[685] Hayvanat bahçelerinin hayvanları sergilemesinden ve iddia ettikleri gibi hayvanları koruma amaçlarının gerisinde doğaya boyun eğdirmeye ve hiyerarşiye ilişkin egemen bir psikoloji bulunmaktadır. Amaç insanı doğanın tamamından yalnızca fiziki olarak değil kültürel olarak da ayrıştırmaktır.[686] Her ne kadar daha önce de hayvanlar üzerinde çeşitli şekillerde insan egemenliği icra ediliyor olsa da hayvanat bahçeleri doğa üzerinde egemenliğin ve doğa-uygarlık ikiciliğinin görünür bir şekilde şehir hayatına taşınmasını sağlamıştır. Buralarda tutulan hayvanlar artık doğal varlıklar değil insanın kendi algısıyla dönüştürdüğü canlılardır.[687] Dolayısıyla şehirde karşılaşılan doğa da aslında doğa olmaktan çıkmıştır. Doğal varlıkların zenginliğinin karşılık ödenmeden sömürülmesi, sömürgecilik döneminde sömürgecilerin yerli halklar karşısındaki tutumuna benzemektedir. Doğa iktisadi çıkarlar için her türlü eylemin mübah olduğu bir nesneleştirme sürecinden geçmiştir.

Kapitalizmde doğayla kurulan ilişkinin önceki dönemlere göre farklılaşması büyük ölçekte olmuştur. Feodalizmden kapitalizme geçişte bazı kavramlar ve kuramlar kapitalist sisteme uydurulmuş ve dahil edilmiştir. Örneğin serbest piyasa ekonomisinin "doğal yasalarına" itaat söylemi bunlardan biridir.[688] Doğanın sömürüsünün derinleştirilebilmesi için toplumsal bilinçte mevcut olan arkaik yapılardan yararlanılmıştır. Kapitalizmin savunucuları, ekonominin işleyişine dokunmayan eski kurumların hiçbiriyle mücadele etmemiştir. Örneğin Massachusetts'te 1880 yılı itibarıyla ormanların yüzde altmışı kesilmiştir ve insanlığın doğaya üstün olduğuna ilişkin Yahudi-Hıristiyan geleneği, fiili durumun toplumdaki düşünsel zeminini oluşturmuştur.[689] Bu nedenle toplum açısından ormanların yok edilmesi bir çelişki yaratmamıştır. Ekonomik dönüşümü desteklemeyen düşünce yapıları ise aşındırılmıştır. Din, felsefe, eğitim, politika, hukuk gibi alanların tamamı kapitalist ekonomiye göre yeniden şekillenmiştir. Toplum hayatını tamamen egemenliği altına alan kapitalizm, modern öncesi söylemler de dahil olmak üzere hayatın tamamını iktisadileştirmiştir.[690] İnsan kendi ürettiği ürünlere, diğer insanlara,

---

[685] Berger, **Hayvanlara Niçin Bakarız?**, s. 43.
[686] Steven Best, **Hayvanat Bahçeleri ve Doğanın Sonu**, Çev. Deniz Kurt, Birinci Baskı, İstanbul: SUB Yayınları, 2017, ss. 9-10.
[687] **A.g.e.**, s. 16.
[688] Leiss, **The Domination of Nature**, s. 182.
[689] Dimitri Roussopoulos, **Politik Ekoloji: İklim Krizi ve Yeni Toplumsal Gündem**, Çev. Fuat Dara Elhüseyni, Birinci Baskı, İstanbul: Sümer Yayıncılık, Ekim 2017, s. 22.
[690] Boockhin, **Özgürlüğün Ekolojisi: Hiyerarşinin Ortaya Çıkışı ve Çözülüşü**, s. 316.

kendisine ve doğanın geri kalanına yabancılaşmıştır.[691] Doğal varlıkları korumak daha önce yurtseverlik olarak düşünülürken artık iyi vatandaşlık tüketimle eş değer tutulmaktadır.[692] Kapitalizm öncesinde sahip olduğu anlam dünyasını kaybeden insana, piyasa içindeki anlamı üzerinden değer biçilmiştir. İnsanlar kendi varlıklarını ortaya koymak için tüketici ve biriktirici olmaya indirgenmişlerdir.

Kapitalizmin egemen bir sistem hâline gelmesiyle birlikte insan olmanın anlamı değişmiştir. İnsan sayılmak için sürekli maddi zenginlik arayışı içinde olmak ve çok nesneyi elinin altında tutmak gerekmiştir. "Meta fetişizmi" kavramıyla açıklanan, insan emeğinin ürünlerinin sanatsal değerine veya yararına göre değil değişim değerine göre bir yere sahip olması hâli ortaya çıkmıştır.[693] Doğal varlıklara ve onlardan üretilen ürünlere de piyasa içindeki değişim değerlerine göre anlam atfedilmiştir. Metaların gerçek anlamları, elde edilmeleri için doğaya verilen tahribat göz ardı edilmiştir. Kapitalizmin işleyişi için sonsuz isteklere sahip insanla, sınırlı "kaynaklara" sahip olan doğa karşı karşıya getirilmiştir. İnsan, evren tarafından sınırlandırıldığı için bolluk içinde olsa bile tatmin olmamakta, bu nedenle de doğa üzerinde denetim kurmak için çabalamaktadır.[694] Böylece doğa üzerinde kurulmaya başlayan teknolojik egemenlik ihtiyaçlar manipülasyonuyla insanlar üzerinde de kurulmuştur.[695] İnsanın sonsuz isteklere sahip olduğu iddiası kapitalist toplumun bu insanı yetiştirme sürecini göz önüne almamakta ve neticede üretim-tüketim döngüsünün meşrulaştırılmasında rol oynamaktadır.

Kapitalizmde doğa artık yalnızca "zenginliğin kaynağı" değildir. Sanayi Devrimi ile birlikte, dünyayı keşfeden insanlara ilişkin ilk mitler adeta canlanmış, doğa tekrar kendisine kafa tutulan bir düşmana dönüşmüştür. Ancak bu defa toplumun elindeki araçlar çok daha güçlüdür. Üretim sürecinde doğanın sınırlarını aşma ve doğaya egemen olma eğilimi doğaya karşı bir ekonomik büyümeyi meşru hâle getirmiştir.[696] Kapitalizmde doğa parçalarının her biri sermaye tarafından dönüşüme uğratılmaktadır.[697] Moore'a göre kapitalizm ekonomik ve toplumsal bir sistem değil,

---

[691] Pepper, **Eco-Socialism: From Deep Ecology to Social Justice**, s. 85.
[692] Bjornerud, **Yeryüzünün Zamanı: Bir Jeolog Gibi Düşünerek Dünyayı Kurtarabilir miyiz?**, s. 23.
[693] Pepper, **Eco-Socialism: From Deep Ecology to Social Justice**, s. 89.
[694] Sachs, **Kalkınma Sözlüğü: Bir İktidar Olarak Bilgiye Giriş**, s. 147.
[695] Leiss, **The Domination of Nature**, s. 159.
[696] Başkaya, **Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü**, s. 194.
[697] Smith, **Eşitsiz Gelişim: Doğa, Sermaye ve Mekanın Üretimi**, s. 96.

doğayı düzenlemenin bir yoludur.[698] Esasen kapitalizm hem ekonomik hem de toplumsal bir sistemdir: İnsan faaliyetleri neticesinde ortaya çıkmıştır ve doğayı da bu nedenle düzenlemektedir. Kapitalizmin gelişmesi kapitalist devletin ve bu devletin baskıcı, ideolojik ve ekonomik araçlarının da gelişmesi anlamına gelmektedir. Bu durum kapitalizmin büyümesini kolaylaştırmakta, doğayla kurulan ilişkinin çelişkili karakteri daha da belirginleşmektedir.[699] Ancak insan yalnızca piyasa ekonomisi içinde sürüklenen bir özne olmamış, insanın doğayla çatışmasının özünde ekonomik sistemin doğayla çatışması olduğunu fark etmiştir.

Doğanın yıkımına karşı toplumsal endişeler Sanayi Devrimi ile daha fazla gündeme gelmiştir. 1800'lerde doğa bilimiyle ve doğa tarihiyle ilgili çeşitli araştırmalar yapılmış, araştırmacılar doğal çevrede meydana gelen değişikliklerin doğal varlıklara ve bölgede yaşayan insanların hayatlarına etkilerini gözlemlemiştir. 1859'da Alman biyolog Ernest Haeckel ilk defa "ekoloji" kavramını kullanmış ve bunu organizmaların çevresiyle ilişkilerini geniş anlamda inceleyen bilim olarak tanımlamıştır.[700] Victoria döneminde (1837-1902) İngiltere'de *"doğa tarihi üzerine çalışmanın insanı Tanrı'ya yaklaştırdığı ve doğayı bilim ve teknoloji ile fethetmek için gerekli araçları sağladığı"* kabul edilmiştir. Bunun yanında doğal varlıkların ve doğal ortamın korunması fikri de güçlenmeye başlamıştır. İngiltere'de 1800'li yıllarda yüzlerce doğa tarihi derneği kurulmuş, kölelik karşıtı hareketteki ahlaki tutumların benzerine sahip bu dernekler hayvanların korunmasına dair girişimlerde bulunmuştur. Örneğin kıyafetlerde kuş tüyünün kullanılmasına karşı boykot, Hindistan'la İngiltere arasındaki vahşi yaşam ürünlerinin ticaretini yasaklayan bir kanunun kabul edilmesini sağlamıştır.[701] Yine hava kirliliğine dair ilk kapsamlı kanun Britanya'da 1863'te kabul edilmiştir. 1866'da ilk uluslararası çevre sözleşmesi imzalanmıştır.[702] Ancak bu kanunların, doğayı koruma amacının ötesinde doğaya verilecek zararı düzenleme işlevi vardır, öncelikleri ekonomidir.

2.3.5. Pozitivizm

18. Yüzyılda yoğunlaşan endüstri ve teknikteki gelişmeler 19. Yüzyılda hızlanarak devam etmiştir. Demiryolları yapılmış, buharlı gemiler kullanılmaya

[698] Moore, **Hayatın Dokusunda Kapitalizm**, s. 13.
[699] Smith, **Eşitsiz Gelişim: Doğa, Sermaye ve Mekanın Üretimi**, s. 89.
[700] Odum – Barrett, **Ekolojinin Temel İlkeleri**, s. 3.
[701] Roussopoulos, **Politik Ekoloji: İklim Krizi ve Yeni Toplumsal Gündem**, s. 20.
[702] **A.g.e.**, ss. 16-17.

başlanmıştır, böylece ucuzlayan ulaşım ile dünyanın farklı yerlerine tüketim malzemeleri sunulmuştur.[703] Aynı zamanda uzak bölgelerden hammaddeler kapitalistler tarafından daha kolay elde edilebilmiştir. Avrupa ekonomisinde o dönemde egemen olan, devlet tarafından ekonomiye müdahalede bulunulmamasını ifade eden *laissez-faire* anlayışıdır. Bu anlayış ile Avrupa ekonomisi küresel ölçekte bir güç hâline gelmiştir.[704] Öte yandan 17. ve 18. yüzyıllarda gelişmeye başlayan "doğanın insan ihtiyaçlarına hizmet için boyunduruk altına alınması" fikri, 19. yüzyılda iyice benimsenmiş ve "doğanın fethi" ilkesi ile ifade edilmiştir.[705] Deneycilik ve pozitivizm insanın doğa üzerindeki egemenliği için epistemolojik ve ontolojik temelleri oluşturmuştur.[706] Pozitivizm yıkılan monarşilerden doğan ulus devletlerle birlikte etkisini bir süre devam ettirmiştir.

Francis Bacon'dan ve İngiliz deneyciliğinden etkilenen pozitivizmin en önemli ismi Auguste Comte'dur (1798-1857). Comte'un yaşadığı yıllarda bilime ilgi yeniden yükselmiştir. Fransız İhtilalinin ardından Napolyon döneminde yeni ve istikrarlı bir toplumsal düzende, modern bilim ve teknolojiyle Sanayi Devriminin Avrupa toplumlarını dönüştürmeye başladığı bir ortamdan beslenmiştir.[707] Ona göre bilimsel devrim ve insan zihninin uyanışı Bacon'la ve Descartes'la başlamış, daha sonra pozitif felsefe ile hurafe ve skolastik sistemlerden kurtulmuştur.[708] Metafizik düşüncenin feodal, pozitif düşüncenin ise sanayi toplumlarına uygun olduğunu söylemiştir. Comte için toplumsal olan nesneldir ve sosyal olgulara dinsel değil insani bakılmalıdır.[709] Toplum da bilimsel olgular gibi yasalara indirgenerek açıklanabilir ve bilimsel yöntemler toplumun ilerlemesi için kullanılabilir.[710] Bu anlamda Comte pozitivizmi, yalnızca bilim ve felsefede düşünsel bir değişimi değil, uygarlığı tamamen değiştirmeyi amaçlamıştır, bilim bunun bir parçasıdır. Önemli olan insanlığın ilerlemesidir. Bunun için sanayi ve sosyoloji önemli işlevlere sahiptir.[711] Toplumun yalnızca anlaşılması değil şekillendirilmesi de pozitivizmin bir parçasıdır.

---

[703] Dowd, **Kapitalizm ve Kapitalizmin İktisadı: Eleştirel Bir Tarih**, s. 73.
[704] Berend, **20. Yüzyıl Avrupa İktisat Tarihi**, ss. 17-20.
[705] Basalla, **Teknolojinin Evrimi**, ss. 210-211.
[706] Leiss, **The Domination of Nature**, s. 178.
[707] Brian Duignan – Britannica Educational Publishing Staff, **Modern Philosophy: From 1500 CE to the Present**, Rosen Publishing Group, 2010, ss. 144, s. 153.
[708] Auguste Comte, **Positive Philosophy**, Çev. Harriet Martineau, Batoche Books, 2000, s. 32.
[709] Kerim Edinsel, **Sosyolojik Düşünme ve Çözümleme: Etkenler, Oluşum Süreçleri ve Etkiler**, Birinci Kitap, Birinci Baskı, İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, Aralık 2014, s. 37.
[710] Duignan – Britannica Educational Publishing Staff, **Modern Philosophy: From 1500 CE to the Present**, s. 154.
[711] Piotr Jaroszyń, **Science in Culture**, Translated by: Hogh Mcdonald, Brill Pub., 2007, s. 199.

Comte'la birlikte pozitivizm adeta yeni bir din, insanlığın en yüksek mertebesi hâline gelmiştir. İnsanlık Tanrı'nın yerini almıştır.[712] Pozitivizme göre aklın egemenliği kurulmalıdır. Düşünce ve toplumlar ilerleme anlamına gelen gelişme yasalarına sahiptir, amaç evrensel gelişme yasalarını bulmaktır.[713] Comte için deney ve gözlem nesnel bilgiyi toplama araçları, doğa ise sosyolojik kuramı için yöntemler sunan[714] organizmalar bütünüdür. Pozitif felsefenin amacı, doğal yasaların keşfedilmesi, olguların koşullarının ve bilimsel nedenlerin ortaya konulmasıdır.[715] Esas olan doğa üzerinde tahakküm değil, doğanın üretimidir. Zira doğa üzerinde tahakküm *"kasvetli, tek boyutlu, çelişkiden arınmış bir gelecek ima ederken",* doğanın üretimi *"siyasi olaylar ve kuvvetlerle belirlenecek tarihsel bir gelecek ima eder."*[716] Dolayısıyla kapitalist çağın akımı olan pozitivizm için doğa yine de nesnelerden ibarettir. Merkezde insan ve kurumları bulunmakta, doğa araçsallaştırılmaktadır.

Bilimsel keşifler ve teknolojik ilerlemeye çizilen olumlu rolle pozitivist düşüncenin büyük heyecan uyandırdığı tahmin edilebilecektir. Ancak bilimsel yasaların topluma uydurulmaya çalışılması ve teknoloji ile doğa üzerinde egemenlik kurulması çok da olumlu sonuçlar doğurmamıştır. Kökenleri Aydınlanmaya kadar giden, Comte ve pozitivist düşünce ile egemen hâle gelen ilerleme fikri, doğadaki döngüleri takip eden zaman anlayışı yerine doğrusal bir çizginin takip edilişi olarak ortaya konmuştur. Buna göre gelecek bolluk, özgürlük, adalet getirecektir. İlerlemecilik insan üstü güçleri ve insanın sınırlılığına ilişkin geleneksel düşüncelere karşı çıkmaktadır.[717] İlerleme kavramını doğaya karşı büyüme olarak sahiplenenlerin de yaptığı buna benzetilebilir. İnsanlığın ilerlemesinden ve uygarlığın gelişmesinden bahsedilirken genellikle bu gelişimin ne karşılığında olduğu atlanmakta veya yalnızca bir kesim insanın diğer kesimi sömürmesi üzerine yoğunlaşılmaktadır. Oysa insanlığın ilerlemesinin ve zenginleşebilmesinin, imparatorluklar ve ticaret ağları kurabilmesinin arkasında her zaman yok edilen doğal varlıklar vardır. Bunlar insanlık tarihinde yer almayan unsurlardır.

---

[712] **A.g.e.**, s. 202.
[713] Comte'dan aktaran Edinsel, **Sosyolojik Düşünme ve Çözümleme: Etkenler, Oluşum Süreçleri ve Etkiler**, s. 38.
[714] **A.g.e.**, s. 46.
[715] Comte, **Positive Philosophy**, s. 31.
[716] Smith, **Eşitsiz Gelişim: Doğa, Sermaye ve Mekanın Üretimi**, s. 66.
[717] Sachs, **Kalkınma Sözlüğü: Bir İktidar Olarak Bilgiye Giriş**,, s. 337.

2.3.6. Kalkınma: 20. Yüzyıl

Avrupa'da 20. yüzyılın başlarında buhar gücü ucuzlamış, elektrikli cihazlar ortaya çıkmış, dayanıklı tüketim malları üretilmeye başlanmıştır. Uluslararası piyasalar önemini arttırmış, sömürgecilik bu dönemde emperyalizme dönüşmüştür.[718] Emperyalizmin pazar ve hammadde yarışı iki büyük dünya savaşına neden olmuştur. II. Dünya Savaşı ile Batıda büyük şirketler, küreselleşme, askeriye-sanayi işbirliği, tüketim kültürü ve medya ile karakterize olan tekelci kapitalizm güç kazanmıştır.[719] Petrol ve petrolden elde edilen ürünlerin kullanımı çoğalmıştır.[720] Karayolları yapılmış ve motorlu taşıtlar yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Tarımda makineleşme yaşanmış, yapay gübreler ve kimyasal maddeler kullanılmış, bunun sonucunda tarımsal verimlilik artmıştır.[721] Bütün bunlarla birlikte 1950 ve 1973 yılları arasında iktisadi büyüme gerçekleşmiştir.[722] Ancak bu iktisadi büyümenin tek nedeni tekniğin geliştirilmesi ve üretimin arttırılması değildir.

19. Yüzyıl boyunca vesayet doktrini uyarınca kendilerini "gelişmiş" olarak tanımlayan ülkeler, "gelişmemiş" olarak tanımladıkları ülkelere yönelik eylemlerde bulunabileceklerini ve onları yönetebileceklerini kabul etmişlerdir. Bu vesayet doktrini II. Dünya Savaşı'ndan sonra terk edilmek zorunda kalınmıştır.[723] Klasik iktisadi görüşler 1930'lu yıllardaki krizlerle birlikte güç yitirmiştir.[724] Batıda işçi sınıfı hareketlerinin yükselmesi ve 1950'lerde sömürgeciliğin antiemperyalist hareketlerle son bulmasıyla klasik iktisat görüşlerinden Keynes'in kontrollü kapitalizmine geçilmiştir. Keynesçi kapitalizme göre refah devleti inşa edilmeli, devlet sanayiyi teşvik etmelidir.[725] Karşılarında hem sömürgecilikten kurtulan bir dünya hem de etkisini arttıran sosyalist hareketleri bulan ABD başta olmak üzere kapitalist devletler ve kapitalistler, Avrupalı olmayan devlet ve halklarla ilişkilerinde yeni bir teorik

---

[718] Dowd, **Kapitalizm ve Kapitalizmin İktisadı: Eleştirel Bir Tarih**, s. 74.
[719] **A.g.e.**, s. 188.
[720] Hengeveld, **Atık Küre**, ss. 144-145.
[721] Berend, **20. Yüzyıl Avrupa İktisat Tarihi**, ss. 315-317.
[722] **A.g.e.**, s. 366.
[723] Michael Cowen - Robert Shenton, "The Invention of Development", ss. 25-41, Jonathan Crush, **Power of Development**, Taylor & Francis Group, 1995, s. 26.
[724] Albert O. Hirschman, "Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Gerilemesi", ss. 23-52, Fikret Şenses (yay. haz.), **Kalkınma İktisadı: Yükselişi ve Gerilemesi**, Çev. Sedef Öztürk, 6. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015, s. 29.
[725] Broswimmer, **Ecocide: A Short History of the Mass Extinction of Species**, s. 87.

zemine yaslanma ihtiyacı duymuştur.[726] Sömürgeciler tarafından yüzyıllar boyunca doğal varlıkları yağmalanan ve Batılı devletler tarafından sanayileşmeleri engellenen ülkeler[727] 1945'ten sonraki kalkınma kuramlarında "geri kalmış" olarak nitelendirilmişlerdir. Esas sermaye birikimini sömürgecilikle gerçekleştiren Batılı kapitalistler diğer ülkelerdeki bağımsızlık hareketlerinden çekinmiş ve sosyalist hareketin buralarda etkisini arttırmasını ve dolayısıyla kendi ülkelerindeki işçi sınıfını etkisi altına almasını istememişlerdir.

Kalkınmacılık 17. yüzyılın ilerleme fikrine dayanır ve nicelikseldir.[728] Comte pozitivizminin temel tezlerinden olan "toplumun geliştirilmesi" için topluma müdahale düşüncesini içerse de[729] kalkınmacılık daha çok ekonomik saiklerle gerçekleştirilmiştir. Sanayileşme bakımından geri kaldığı düşünülen ve az gelişmiş olarak adlandırılan bölgelere yönelik ekonomi politikaları geliştirilmiştir. Bu ekonomi politikalarının temel mantığı yoksul ülkelerin, gelişmiş ülkelerdeki seviyeye ulaşabilmesi için yardım yapılması olmuştur.[730] Böylece ekonomik büyüme sağlanacak ve sosyal eşitsizlikler ortadan kalkacaktır.[731] Buna kalkınma adı verilmiştir. Kalkınmanın 1950'lerdeki ilk eleştirmenlerinden Paul Baran'a göre kalkınmanın başlangıçtan itibaren amacı yardım edilen ülke halkının yaşam koşullarını bir miktar iyileştirerek kamuoyunun sanayileşme beklentilerini azaltmak, ekonomik ve toplumsal ilerletmeyi zayıflatmak, bir anlamda "rüşvet vermek"tir.[732] Bu dönemde kalkınma *"evrim ve modernleşme teorilerinin, etnosantrist ilerleme ideolojilerinin yeni koşullarda aldığı biçim"* olmuştur.[733] Dünyanın geri kalanının geri kalmış ve aşağı olduğuna dayanan Avrupa merkezci kalkınma tezleri ekonomik emperyalizmle bağlantılıdır.[734] Gelişmekte olan ülkeler için emperyalizmden bağımsız bir kalkınma

---

[726] Carlos Ramirez-Faria, **The Origins of Economic Inequality Between Nations: A Critique of Western Theories on Development and Underdevelopment**, Taylor & Francis Group, 2011, s. 81, s. 90.
[727] Jeffrey G. Williamson – David Domeij, **Globalization and the Poor Periphery Before 1950**, MIT Press, 2006, s. 83.
[728] Capra – Mattei, **Hukukun Ekolojisi: Doğa ve Toplumla Uyumlu Bir Hukuk Sistemine Doğru**, s. 29.
[729] Cowen – Shenton, "The Invention of Development", s. 32.
[730] Hirschman, "Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Gerilemesi", s. 37.
[731] Erik Thorbecke, "Kalkınma Doktrininin Evrimi", ss. 123-176, Fikret Şenses (der. ve yay.haz.), **Neoliberal Küreselleşme ve Kalkınma: Seçme Yazılar**, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, s. 126.
[732] Paul A. Baran, **Büyümenin Ekonomi Politiği**, Çev. Dr. Ergin Günçe, May Yayınları, Birinci Basım, May Yayınları, Ekim 1974, s. 26.
[733] Başkaya, **Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü**, s. 17.
[734] Ramirez-Faria, **The Origins of Economic Inequality Between Nations: A Critique of Western Theories on Development and Underdevelopment**, s. 79.

ise pek mümkün olmamıştır.[735] Öte yandan kalkınma, Batı düşüncesindeki hâkim ikicil bölünmeyi yeniden üretmiştir. Kalkınmanın ön kabulü dünyanın Batılı/Kuzeyli olmayan kesiminin azgelişmiş olduğudur: Dünya bu ideolojide kalkınmışlar ve kalkınmamışlar olarak ikiye ayrılmıştır.[736] Kalkınmanın, dayanışmadan ziyade iktisadi ve sosyal olarak bağımlı kılmaya yönelik karakteri nedeniyle kalkınma projelerinin, daha önce kaynaklarına el konulduğu için geri bırakılan bölgelerin uzun vadede "refah" getirici olması beklenemeyecektir.

Uygulamada kalkınma, hedeflediği iddia edilen başarıyı gerçekleştirememiştir. Zira kapitalizm doğası itibariyle "gelişmişliği" ve "az gelişmişliği" aynı anda üretmektedir.[737] Yabancı sermaye, kalkınma yardımı yapılan ülke tarafından üretilen ekonomik fazlaya el koymuş veya tekrar yatırmıştır.[738] Yatırımın olumlu etkisini ülke halkından çok yabancı şirketler yaşamıştır. Bazı tüketim malları veya bazı sektörler gelişse de sonuçta ekonomik bağımlılık sürekli hâle gelmiştir. Ekonomik büyümenin teşvik edilmesi insan hakları gibi iktisat dışı alanlarda gerilemeye neden olmuştur.[739] İlerleme kavramı yoksulların yaşam için gerekli olan kaynaklarını projeler aracılığıyla gasp etmek için kullanılmıştır.[740] İlerleme, gelişme, ekonomik büyüme ve kalkınma gibi kavramlar olumlu çağrışımlarına karşı arka planda yıkımlar yaratmışlardır.

Ekonomik büyümenin arttığı, sanayileşmenin ve tüketimin hız kazandığı savaş sonrası dünyasında ekolojik felaketler yaşanmıştır. Londra'da 1952'de hava kirliliği nedeniyle 12 bin kişi ölmüş, 100 bin kişi hastanelik olmuş, başka ülkelerde de hava kirliliği nedeniyle benzer ölümler yaşanmıştır.[741] Sanayi nedenli kirlenme başlangıçta gelişmiş ülkelerle sınırlıyken, kalkınma hamleleri ile birlikte azgelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde de ortaya çıkmıştır. Gelişmiş ülkeler, kirletici nitelikteki teknolojilerini gelişmekte olan ülkelerde kurmuşlardır.[742] Örneğin dev barajlar gelişmekte olan ülkelerde 1950'lerde inşa edilmeye başlanmış; ancak bunların bir kısmı durağan suların salgın hastalıklara yol açması, alüvyon birikmesi veya buharlaşma gibi

[735] Baran, **Büyümenin Ekonomi Politiği**, s. 24.
[736] Başkaya, **Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü**, ss. 32-33.
[737] **A.g.e.**, s. 9.
[738] Baran, **Büyümenin Ekonomi Politiği**, s. 231.
[739] Hirschman, "Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Gerilemesi", s. 47.
[740] Shiva, **Yeryüzü Demokrasisi: Adalet, Barış ve Sürdürülebilirlik**, s. 75.
[741] Berend, **20. Yüzyıl Avrupa İktisat Tarihi**, ss. 404-405.
[742] Keleş – Hamamcı – Çoban, **Çevre Politikası**, s. 94.

nedenlerle ekolojik açıdan olumsuz sonuçlar doğurmuştur.[743] Batılı ülkeler bir yandan kendi iç sanayi üretimleri nedeniyle çevre felaketleri yaşamaya devam ederken "az gelişmiş" olarak kabul edilen ülkelerdeki kalkınma ve sanayileşme hamlelerinin doğal varlıklar açısından sonuçları da yıkıcı olmuştur.

Shiva'nın ifadesiyle: *"Sanayileşme Güney ülkelerine 'kalkınma' olarak getirilmişti. Küreselleşme ile birlikte gelişen şirket hâkimiyeti, sömürgeciliğin yarattığı bu temel üzerinde devam etmekte, ardında yıkım ve tahribatın izlerini bırakmaktadır."*[744] Kalkınmanın ekonomik büyüme hedefi metalaştırılmış her şey anlamına gelen Gayrisafi Milli Hasıla (GSMH) ile ölçülmüş, örneğin *"etrafa zehir saçan ve çevrede yaşayan insanları zehirleyen, suyu, havayı, toprağı kirleten bir fabrika"* da buna dahil edilmiştir.[745] Yine örneğin bitkilerin üremesi için gereken tozlaşma arılar tarafından gerçekleştirildiği durumda GSMH'yi etkilemezken arıların ölümü nedeniyle tozlaştırmanın el ve mikro-dronlarla yapıldığı hâllerde GSMH büyüyor gibi kabul edilmektedir. Çünkü GSMH'nin büyümesi için paranın el değiştirmesi gerekmektedir.[746] Dolayısıyla kalkınmanın emaresi olarak kabul edilen ekonomik büyüme doğrudan refah, bolluk, gelir adaleti anlamına gelmemektedir. Kalkınma hareketlerinde başlangıçta öncelik sanayileşmeye verilmiş, tarım kısıtlanması gereken bir alan olarak değerlendirilmiştir.[747] İktisadi büyümenin faturası doğal varlıklara kesilmiştir.

Egemen düşünceye göre ekonomik büyüme iyi ve zorunludur, herkese zenginlik ve mutluluk getirecektir. Hatta insanlık ekonomik büyüme ile biyosferle barış içinde yaşamayı başarabilecektir. Oysa ekonomik büyüme genellikle yalnızca varlıklı kesimlerin refahını arttırmaktadır. Ekonomik büyüme biyosferi zehirlemiş ve hammadde kaynaklarını tüketmiştir.[748] İnsanları ve doğal varlıkları sayısal veri ve kaynak olarak ele alıp yapılan ekonomik planlamalar hemen her zaman başarısızlığa uğramıştır. Örneğin 1950'lere kadar açlığın olmadığı ülke olarak anılan Etiyopya, 1980'lerde ekolojik tahribatların sonunda ekonomik olarak da yoksullaşmıştır.[749]

---

[743] Radkau, **Doğa ve İktidar: Global Bir Çevre Tarihi**, s. 433.
[744] Shiva, **Yeryüzü Demokrasisi: Adalet, Barış ve Sürdürülebilirlik**, s. 48.
[745] Başkaya, **Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü**, s. 34.
[746] Başkaya, **Eko-Sosyalist Paradigma: Komünist Topluma Giden Yol**, s. 61.
[747] Thorbecke, "Kalkınma Doktrininin Evrimi", s. 129.
[748] Philip Bartlett Smith – Manfred Max-Neef, **Ekonominin Gerçek Yüzü**, Çev. İlknur Urkun Kelso, 1. Baskı, İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, Mart 2013, ss. 97-99.
[749] Radkau, **Doğa ve İktidar: Global Bir Çevre Tarihi**, s. 275.

Doğal varlıkların yok edilmesiyle gerçekleşen iktisadi büyüme hem sınıfsal çelişkileri ve ülkeler arası eşitsizlikleri arttırmış hem de yoksulluğu derinleştirecek şekilde ekosistemleri tahrip etmiştir.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra çevreyle ilgili Birleşmiş Milletler konferansları gerçekleştirilmiştir. Özellikle 1960'larda ve 1970'lerde çok sayıda çevre felaketi meydana gelmiş ve bunlar da sistemin sorgulanmasına yol açmıştır. 1960'lardan itibaren çevreci kaygılar artmış, buna bağlı hareketler gelişmiş ve Dünya Doğayı Koruma Vakfı (WWF) gibi uluslararası örgütler kurulmuştur. 1960'ların sonunda nükleer enerji karşıtı, tüketim karşıtı toplumsal hareketler gelişmiştir.[750] 1970'lerde kaynakların sınırlılığı üzerinden kalkınmaya karşı ekonomik küçülme tezleri ileri sürülmeye başlamıştır.[751] II. Dünya Savaşı'ndan sonra ekonomik büyümeye değer verilmesi gibi, 1970'lerden itibaren de çevreye önem verilmeye başlanmıştır.[752] Ekolojik eleştirilerin kapitalist sistem eleştirisine dönüşmesi, şirketlerin ve devletlerin çevre konusunda inisiyatif almaları ile engellenmiştir. Böylece krizlerin "herkesi" tehdit ettiği, çevre sorunlarının sorumlusunun ve çözmek için adım atması gerekenin "herkes" olduğu düşüncesi 1970'lerden bugüne egemen bir anlayış olarak kabul edilmiştir.

1972'de çeşitli ülkelerden bir grup bilim insanı, iktisatçı, siyasetçi ve sanayicinin inisiyatifiyle yayınlanan Büyümenin Sınırları *(The Limits to Growth)* raporu ekonomik büyümeyi eleştirmiş ve sistemin bu şekilde devam edemeyeceğini ifade etmiştir.[753] 1972'de Birleşmiş Milletler Stockholm Konferansı yapılmıştır. Bu dönem uluslararası çevre politikasında "büyüme" kavramı yer tutmuştur.[754] Ancak neoliberalizmin 1970'lerden itibaren hız kazanmasıyla bu girişimler köklü bir değişiklik yaratamamış, ekolojik krizler derinleşmiştir. Latour'nun dediği gibi:

> *"Yeryüzünün insan eylemlerine vereceği tepkileri öngörmeyi iki yüzyıldır 'unutan' bir modernleşme tasarısına nasıl 'gerçekçi' diyebiliriz? Bir yandan kaynakların tükenişini öngörmeyi amaçlarken, azlığını hesaba katmayı başaramamış ekonomik kuramlara 'nesnel' denilebilir mi? Planlarına birkaç on yıldan daha fazla ayakta kalabilecek şeyler katmayı*

[750] Roussopoulos, **Politik Ekoloji: İklim Krizi ve Yeni Toplumsal Gündem**, s. 30, s. 59.
[751] Giacomo D'Alisa vd. (haz.), **Küçülme: Yeni Bir Çağ İçin Kavram Dağarcığı**, Çev. Ayşe Ceren Sarı vd., İlk Basım, İstanbul: Metis Yayınları, Mayıs 2020, s. 19.
[752] Berend, **20. Yüzyıl Avrupa İktisat Tarihi**, s. 406.
[753] Donella H. Meadows vd., **The Limits to Growth: A Report for The Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind**, A Potomac Associates Book, 1972.
[754] Roussopoulos, **Politik Ekoloji: İklim Krizi ve Yeni Toplumsal Gündem**, s. 27.

başaramamış teknik sistemlerin 'etkili olduğu' söylenebilir mi? Anne babaların çocuklarına meskûn bir dünya bırakmalarına engel olacak denli büyük bir öngörü hatasının sorumlusu olan bir uygarlaşma ideali 'akılcı' olabilir mi?"[755]

Neoliberal çağda serbest piyasanın küçük üretimler aleyhine genişlemesi, uluslararası şirketlerin güçlenmesi, ticaret anlaşmalarıyla özelleştirilmelerin artması ve gelişmekte olan ülkeler üzerinde ekonomik baskı kurulmasında hâlâ bir söylem olarak kalkınmaya başvurulmakta, kapitalist büyüme için kalkınma ve gelişme bir kamuflaj işlevi görmektedir.[756] Ekolojik tahribatlar ile sınıflar ve ülkeler arası ekonomik uçurumların artması kalkınma ve büyüme kavramlarının büyüsünü yok etmiştir. Herkese iyi gelecek, herkesi zenginleştirecek bir kapitalizm rüyası artık daha fazla sunulmayacaktır.

2.3.7. Neoliberalizm: Şirketlerin Egemenliği

Kapitalizm 1970'lerde yapısal bir krize girmiştir. 1973 yılında petrol üreten ülkelerin fiyatları birden çok fazla arttırmasıyla petrol krizi doğmuştur. Bu durum petrol ithal eden Batılı ülkelerin ekonomik kırılganlıklarını ortaya çıkarmıştır.[757] Aynı zamanda sosyal harcamalar yükselmiş, vergi gelirleri düşmüştür. Kapitalist devletler için Keynesçi politikalar artık çözüm üretemez olmuştur.[758] Bu krizden çıkış için devletin daha az müdahale ettiği serbest piyasa ekonomisinin güçlendirilmesine başvurulmuş, Keynesçi iktisat terk edilerek Adam Smith'in piyasanın kendi kendini düzenleyebileceği tezi yeniden gündeme gelmiştir.[759] 20. Yüzyılın sonlarında ekonomide ve birçok alanda tespit edilen eğilimlere küreselleşme veya neoliberalizm adı verilmiştir. Küreselleşmenin yeni bir dönüşüm olduğunu savunanlar kadar, var olan sürecin devam eden ve yenilik içermeyen bir hâli olduğunu söyleyenler de vardır. Küreselleşme terimi, küreselleşenin ne olduğuna ilişkin ideolojik bir belirsizlik içerdiği için çalışmada tercih edilmemiş, neoliberalizm[760] terimi kullanılmıştır. Neoliberal politikaların doğa üzerindeki etkisi, Sanayi Devrimi ve kalkınmacılık

---

[755] Bruno Latour, **Rota: Patikada Yönümüzü Nasıl Bulacağız?**, Çev. Orçun Türkay, 1. Baskı, İstanbul: Kolektif Kitap, Şubat 2019, s. 73.

[756] Vandana Shiva, "In the Name of Development", **Resurgence & Ecologist**, https://www.resurgence.org/magazine/article421-in-the-name-of-development.html, erişim tarihi: 18.02.2022.

[757] Ozay Mehmet, **Westernizing the Third World: The Eurocentricity of Economic Development Theories**, Taylor & Francis Group, 1999, s. 111.

[758] David Harvey, **Neoliberalizmin Kısa Tarihi,** Çev. Aylin Onacak, İkinci Baskı, İstanbul: Sel Yayıncılık, Aralık 2015, s. 18.

[759] Başkaya, **Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü**, ss. 9-10.

[760] Neoliberalizm serbest piyasa rekabetini teşvik eden bir ideoloji ve politika olarak tanımlanmaktadır. Bknz. "Neoliberalism", britannica.com/topic/neoliberalism, erişim tarihi: 12.09.2020.

dönemlerine göre değişiklik gösterdiği ve bu etkilerle mücadele için farklı araçlar geliştirildiği için bu politikaların ve dönemin ayrıca incelenmesi tercih edilmiştir.

Neoliberalizmin ekonomik ve sosyal etkileri şöyle özetlenebilir: Piyasalardaki düzenleme azaltılmış, işçi sendikaları zayıflatılmış, devlet küçültülmüş, uluslararası mal ve sermaye piyasası güçlendirilmiş, tam istihdam politikaları bir kenara bırakılmıştır.[761] Az sayıda oligopol[762] sanayi, tarım, ticaret, hizmet sektörüne ait temel iş alanlarında belirleyici konuma gelmiştir ve küreselleşmeye yön vermektedirler.[763] Her ne kadar yeni dönemi "tüketim toplumu"[764] gibi terimlerle açıklayanlar olsa da bu dönemin en belirleyici özelliği kamusal olanın gücünü yitirmesi, sermayenin ve iktidarın hemen hemen tamamen ulusal ve çokuluslu şirketlerin denetimine geçmesidir. Sistem için geçerli olan doğal varlıkların ve emeğin sömürüsü ile gerçekleştirilen kapitalist büyümedir. Bu da *"azınlık için zenginliğin, çoğunluk için sefaletin artması"* anlamına gelir.[765] Neoliberalizmde özel mülkiyet ve bireycilik için toplumsal dayanışma ağları dağıtılmıştır.[766] İnsanlar bu ortamda hem kendilerini koruyamaz hem de korunmaya değer olmadıklarına inanır hâle gelmişlerdir.[767]

Neoliberalizmin belirleyici gücü şirketlerdir. 19. Yüzyılın ortalarında ortaya çıkan çok uluslu şirketler 1950'den sonra yeniden etkilerini arttırmıştır.[768] 1990'ların başında otuz yedi bin çok uluslu şirket mevcuttur.[769] Özellikle 1970'lerdeki serbest piyasacı eğilimlerin artmasından bugüne devam eden bu süreçte uluslararası ticaret büyük önem kazanmış, hammadde ve pazar arayışları dünyanın her bölgesindeki yaşamı etkilemiştir. Böylece taşımacılık ve iletişim araçları gelişmiştir.[770]

---

[761] Thomas I. Palley, "Keynesçilikten Neoliberalizme: İktisat Biliminde Paradigma Kayması", ss. 42-59, Alfredo Saad-Filho –Deborah Johnston, **Neoliberalizm: Muhalif Bir Seçki**, Çev. Şeyda Başlı – Tuncel Öncel, İkinci Basım, İstanbul: Yordam Kitap, Şubat 2014, s. 51.
[762] Bir sektöre hâkim olan birkaç şirket.
[763] Samin Amir, "Piyasa Ekonomisi mi Oligapol-Finans Kapitalizmi mi?", ss. 123-136, William K. Tabb vd., **Neoliberalizm ve Kriz,** Çev. Barış Baysal, Çiğdem Çidamlı, Deniz Şimşek, Levent Aydeniz, Birinci Basım, İstanbul: Kalkedon Yayınları, Kasım 2008, s. 91.
[764] Zygmunt Bauman, **Küreselleşme: Toplumsal Sonuçları**, Çev. Abdullah Yılmaz, Beşinci Basım, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014, s. 92.
[765] Kovel, **Doğanın Düşmanı: Kapitalizmin Sonu mu, Dünyanın Sonu mu?**, s. 22.
[766] Harvey, **Neoliberalizmin Kısa Tarihi**, s. 31.
[767] Klein, **İşte Bu Her Şeyi Değiştirir**, s. 91.
[768] Paul Hirst – Grahame Thompson, **Küreselleşme Sorgulanıyor**, Çev. Çağla Erdem – Elif Yücel, Birinci Baskı, Ankara: Dost Kitabevi, Eylül 1998, s. 46.
[769] **A.g.e.**, s. 46, s. 80.
[770] Berend, **20. Yüzyıl Avrupa İktisat Tarihi**, ss. 347-348.

Neoliberalizmin, zengin ülkelerin ve güçlü şirketlerinin yararına işleyen bir strateji[771] olduğu kısmen doğru olsa da, neoliberalizm bütün ülkelerdeki güçlü veya zayıf bütün şirketlerin ve özel girişimlerin lehine işleyen; ancak rekabet nedeniyle bazen bu şirketlerin de yutulmasına yol açan bir modeldir. Kuralsızlık egemen olmuş, modern planlama ve öngörülebilirlik toplum açısından yitirilmiş, çalışma biçimleri esnek ve güvencesiz hâle gelmiştir. Güvencesizlik ve belirsizlik her alanda etkili olmuştur.

Neoliberal dönemde ekosistemlerin yıkımı katlanarak artmıştır. Neoliberal sermaye birikiminin ilk yöntemi özelleştirme ve metalaştırmadır. Zenginliğin dağıtımının en iyi şekilde piyasa tarafından belirleneceğini kabul etmek her şeyin metalaştırılabileceği anlamına gelmektedir.[772] Daha önce kamuya ait olan varlıklar, ormanlar, sular, topraklar, özelleştirilmiştir. Neoliberal çağda "*Biyolojik hırsızlık kol gezmekte, dünyanın genetik kaynaklarının stokları birkaç büyük ilaç şirketi yararına çoktandır yağmalanmaktadır."*[773] Yaşamın devam etmesi için gerekli olan her şeye piyasa içinde bir değer atfedilmekte ve bu değere sahip olmayanlar kapitalist sistem açısından önemsiz kabul edilmektedir.[774] Ayrıca neoliberal çağda kısa vadeli sözleşme ilişkileri nedeniyle kısa sürede üreticiler "alabildikleri her şeyi alma" baskısı altındadır.[775] Bu nedenle örneğin belli bir süre için madencilik imtiyazı alan şirketler bu süre bitmeden bölgede mümkün olduğunca çok kazı yapmakta, ekosistemlerin kendini yenileme kapasitesini aşarak ve geride çölleşmiş araziler bırakmaktadır.

Orta Çağ'daki doğanın korkulan bir varlık ve günah kaynağı olarak algılanmasının yerini neoliberalizmde doğayla kurulan ilişkinin değersiz ve suçla bağlantılı olarak görülmesi almıştır, doğayı savunanlar kriminalize edilmektedir.[776] Neoliberalizmde doğa hem değersizleştirilmekte hem de homojenleştirilmektedir. Çeşitlilik önemli değildir. Örneğin bilimsel ormancılık, sanayide kullanılacak ağaçların yetiştirilmesini kapsar, oysa *"sanayi ağaçları plantasyonları, doğal ormanların zengin karmaşıklığı ile karşılaştırıldığında, biyolojik ve genetik*

---

[771] Anwar Shaikh, "Neoliberalizmin İktisat Mitosu", ss. 76-91, Alfredo Saad-Filho – Deborah Johnston, **Neoliberalizm: Muhalif Bir Seçki**, Çev. Şeyda Başlı – Tuncel Öncel, İkinci Basım, İstanbul: Yordam Kitap, Şubat 2014, ss. 76-91, Saad-Filho – Johnston, **Neoliberalizm: Muhalif Bir Seçki**, s. 89.
[772] Harvey, **Neoliberalizmin Kısa Tarihi**, s. 174.
[773] **A.g.e.**, s. 170.
[774] Moore, **Hayatın Dokusunda Kapitalizm**, s. 146.
[775] Harvey, **Neoliberalizmin Kısa Tarihi**, s. 183.
[776] Çoban, **Çevre Politikası: Ekolojik Sorunlar ve Kuram**, s. 19. Bu kriminalizasyona ana akım çevrecilik dışındaki doğa savunucularına yönelik rastlanmaktadır. Sistemde bir değişiklik yaratmayı amaçlamayan ana akım çevrecilik ise neoliberalizmde kabul görendir.

çöllerdir."[777] Endüstriyel tarım, gıda üretim ve dağıtımının merkezi olarak kontrol etmesini sağlayan tek bir tür bitki yetiştirilmesi anlamında monokültür üretimini desteklemektedir. Öte yandan biyoçeşitlilik ise hem yoksullar hem de doğa için yaşam kaynağıdır.[778] Neoliberalizm monokültürü tıpkı GDO gibi "insanlığa yardım" perdesi ile pazarlayabilir. Örneğin Afrika'da gıda sorununa çare olma iddiasıyla "Afrika Yeşil Devrimi"ni gerçekleştirmek üzere harekete geçen AGRA (Afrika Yeşil Devrimi İttifakı) Afrika tarım sistemini fosil yakıtlara, büyük miktarda su ve sermayeye bağımlı, değiştirilmiş tohum, gübre ve tarım ilacı kullanılan geniş ölçekli monokültür üretimine dönüştürmeye çalışmaktadır.[779] Monokültür aynı zamanda yeryüzündeki çeşitliliğin kaybı nedeniyle, "ekolojik can sıkıntısına", insanların psikolojik olarak da "monokültür" hâline gelmesine, iç dünyalarının ve doğayla etkileşimin de sınırlanmasına ve çeşitliliğinin kaybolmasına yol açmaktadır.[780] Şirketlerin uluslararası egemenliği anlamında küreselleşme *"dışlama, mülksüzleştirme, kıtlık, tüm varlıkları metaya dönüştürme, insanların paylarına el koyma"* ve her şeyin mülk olarak kabul edilmesi anlamına gelmektedir.[781] Üstelik bu durum insanların ihtiyaç duymasına da indirgenemez. Zira ekonominin ilk amacı isteklerin karşılanması değil, üretim için üretimdir. Bugün, eşyaların içinde boğulan bir toplumda üretimin arttırılması gerektiği söylenmektedir.[782] Dolayısıyla, doğal varlıklar, ekosistemler ve dolayısıyla insan sağlığı, insanların yaşamsal ihtiyaçlarının ötesinde nedenlerle yıkıma uğratılmaktadır.

Şirketlerin dünyayı yönettiği neoliberal çağda doğanın egemenlik altına alınmasını hızlandıracak daha fazla teknoloji üretilmiştir. Kapitalist sistemde ekolojik bozulmaların da daha fazla teknoloji ve böylece insanın doğa üzerindeki kontrolünü arttırma ile çözme girişimleri vardır.[783] Örneğin iklim değişikliği nedeniyle ortaya çıkan zararlılara dirençli tohumlar üretilmektedir. Ancak bunlarla hedeflenen ekosistemleri onarmak değildir. Amaç şirketlerin kârlarını ve yeryüzüne ilişkin

---

[777] Foster, **Savunmasız Gezegen**, ss. 126-127.
[778] Vandana Shiva, **Çalınmış Hasat: Küresel Gıda Soygunu**, Çev. Ali K. Saysel, İkinci Basım, İstanbul: bgst Yayınları, Nisan 2014, s. 100.
[779] Carol B. Thompson, "Philanthrocapitalism: Appropriation of Africa's Genetic Wealth", ss. 389-405, **Review of African Political Economy**, 41:141, 2014, https://doi.org/10.1080/03056244.2014.901946, https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/03056244.2014.901946, erişim tarihi: 26.02.2022, s. 389, s. 396.
[780] Monbiot, **Yaban Yaşam**, s. 185.
[781] Shiva, **Yeryüzü Demokrasisi: Adalet, Barış ve Sürdürülebilirlik**, s. 13.
[782] Bartlett Smith – Max-Neef, **Ekonominin Gerçek Yüzü,** s. 113.
[783] Wilkinson, **Environment and Law**, s. 249.

denetimlerini arttırmaktır ve bu yönüyle insanmerkezcidir. Bunlar biyoçeşitliliğe verdikleri zararlarla ve ortak zenginliklerin patentlenmesi nedeniyle ekosistemsel yıkımı hızlandırmaktadırlar. Şirketlerin sürdürülebilirlikle ilgili çalışmaları da bulunmakta; ancak kapitalizmin doğası gereği bunlar şirketlerin görüntülerini kurtarmak, ekoloji mücadelesini anti kapitalist olmayan bir çizgide tutmak için yapılmaktadır.

Neoliberalizmin doğayla ilişkisinin bütün karakteristik özellikleri genetiği değiştirilmiş organizmalarda (GDO) görünür hâle gelmektedir. GDO'lar patentli ürünler, alınıp satılan metalardır; çiftçilerden, satıcılara ve tüketicilere çok geniş bir kesimi etkiler, aynı zamanda gelişmiş ülkeler tarafından üretildikleri için gelişmekte olan ülkelerin egemenliğiyle ilgili yeni sorunlar doğururlar.[784] GDO'larla doğa kontrol altına alınmakta, yeryüzündeki bütün varlıkların ortak zenginliği olan genetik miras patentlenmekte, tohumlar metalaştırılmakta, doğa şirketlerin çıkarına uygun bir şekilde manipüle edilmeye çalışılmakta, binlerce yıldır zararlılara ve verime göre düzenlenmiş çeşitli türlerin yerini şirketlerin ihtiyaçları uyarınca tek tip ürünler almakta, bunlar yeniden üretilememektedir. Dünya açlığına çare olarak sunulan genetiği değiştirilmiş bitkiler zararlılara daha dirençsiz olduğu için bunlara aynı şirketler tarafından satılan kimyasalları kullanmak gerekmekte, çiftçiler tohumları ve kimyasalları satın aldıkları şirketlere borçlanmakta ve intihar etmektedirler.[785] 1990'larda GDO'lar olmadan dünyanın açlık çekeceği söylemleri yaygınlaşmışken aradan geçen yıllarda GDO'nun iki yaygın kullanım alanı olmuştur: Otlarla mücadele ve tahıllarda zararlılar tarafından yok edilmeyi engelleme amacını güden BT-toksin geni. Sonuç olarak bunlardan ilki daha dirençli otlar, ikincisi ise daha dirençli zararlılar yaratmıştır.[786] Nasıl ki Aydınlanma Çağı'ndaki tüketim ve refah hırsı Amerika kıtasındaki uygarlıkların yok olmasına neden olmuşsa, ihtiyaçlara yanıt oluşturma iddiasıyla desteklenen GDO'nun da dünyanın sonunu getirme ihtimali tartışılmaktadır.[787]

---

[784] Zeynep Özlem Üskül Engin, "Genetically Modified Organisms and Turkish Legislation", **25th IVR World Congress: Law Science and Technology**, No. 065/2012, Frankfurt, 15-20 Ağustos 2011, s. 2.
[785] Shiva, **Çalınmış Hasat: Küresel Gıda Soygunu**, s. 18.
[786] Vandana Shiva, "Big Data Doesn't Add Up - Except to Disaster", **Resurgence & Ecologist**, https://www.resurgence.org/magazine/article5002-big-data-doesnt-add-up-except-to-disaster.html, erişim tarihi: 18.02.2022.
[787] Üskül Engin, "Genetically Modified Organisms and Turkish Legislation", s. 16.

Kapitalizm "büyü ya da öl" sistemidir.[788] Şirket yöneticileri "doğaya zarar verelim" diye bir fikirle hareket etmez, ekonomik büyüme için ne gerekiyorsa o gerçekleştirilir. Bu nedenle şirketlerin tek hedefi kâr arayışıdır. Sosyal hedeflere gerçek anlamda yönelemezler.[789] Kapitalizm sürekli büyümek zorunda olduğu için çevreyi de insanların diğer türlerle yaşadığı ve sınırları olan bir yer değil "iktisadi genişleme sürecinde sömürülmesi gereken bir gerçeklik" olarak görmektedir; ancak kaynaklar kısıtlıdır.[790] Öte yandan, "Laurderdale Paradoksu" uyarınca kapitalizm bolluktan değil kıtlıktan beslenir. Sistem açısından "akılcıl" olan israf ve yıkımdır. Çünkü böylece azalan doğal kaynaklar metalaştırılabilir ve sermaye birikimi artar. Kıtlık arttıkça bütün canlıların ortak kullanımında olan kaynaklar özelleştirilebilir. Bu nedenle: *"Kâr peşinde aşırı büyümeye odaklanan bir sistem kaçınılmaz olarak gezegensel sınırları aşacaktır."*[791] Bugün gelinen noktada, bu sınırların aşıldığı ifade edilmektedir. Ekolojik krizlerin yaşanmasının nedeni de budur.

Şirketlerin bütün dünyayı denetim altına almalarını sağlayan ekonomik büyümenin bu çalışma bakımından en önemli sonucu ekolojik krizlerin giderek ağırlığını arttırmasıdır. Kapitalizm veya bugünkü hâliyle neoliberalizmde şirketlerin ve bağlantılı olarak devletlerin ekonomik çıkar elde etme amacıyla yaptıkları eylemler 1960'lardan itibaren ekolojik krizlere yol açmakta ve bu krizler artık yeryüzündeki canlı yaşamını yok etme potansiyeline erişmektedir. Bilimde ve teknikteki gelişmelerin ivme kazanması ve yayılmasıyla birlikte küresel olarak doğanın insan tarafından dönüştürülmesi hızlanmıştır. Neoliberal küreselleşme doğal dünyaya insan müdahalesini arttırmış ve bunun sonucunda insanın kendi varlığını yeryüzünden silme ihtimali doğmuştur.[792] Yeryüzünün her köşesinde ekosistemsel bozulmaların artması ve yaban hayata müdahale HIV gibi insanları etkileyecek virüsleri ortaya çıkarmıştır.[793]

---

[788] John Bellamy Foster - Fred Magdoff, **Her Çevrecinin Kapitalizm Hakkında Bilmesi Gerekenler: Kapitalizm ve Çevre Üzerine Bir Rehber**, Çev. Özgün Aksakal, Birinci Basım, İstanbul: Patika Kitap, 2014 s. 7.
[789] John Bellamy Foster, **Marksist Ekoloji**, Çev. Barış Baysal, Birinci Basım, İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2012, s. 19.
[790] **A.g.e.**, ss. 50-51.
[791] **A.g.e.**, s. 92, s. 54.
[792] Saidul Islam, **Development, Power, and the Environment: Neoliberal Paradox in the Age of Vulnerability**, Taylor & Francis Group, 2013, s. 87.
[793] Barnes, **Diseases and Human Evolution**, s. 387.

Neoliberal çağda "çevresel adalet" de azalmıştır. Yoksul kesimler ve azınlıklar çevresel risklere ve sağlık sorunlarına çok daha fazla maruz kalmaktadırlar.[794] Öte yandan doğal varlıklardan daha az yararlanmaktadırlar. Doğanın yıkıma uğratılmasında daha az etkili olmalarına rağmen iklim değişikliği ve kirlilik gibi yıkımın sonuçlarının hemen tamamı güvencesiz ve mülksüz bırakılmışlar üzerindedir. Dünya tarihinde daha önce yaşanmış ve uygarlıkların bazılarını ortadan kaldırmış olan iklim değişiklikleri bu çağda insan eliyle "küresel iklim krizi" olarak gerçekleşmektedir. Şiddetli meteorolojik olayların yaşanmasıyla seller, kuraklık, evsizlik, toprak kayıpları, tarım ürünlerinin yetiştirilmesinde zorluklar, işgalci türlerin ekosistemlere girmesi,[795] yeni hastalıkların doğması söz konusudur. Yine buzulların erimesi nedeniyle deniz seviyelerindeki yükselme başta ada ülkeleri olmak üzere birçok yeri ortadan kaldırmak üzeredir. İnsan ve sermaye merkezci küresel kapitalist sistemin ekosistemlere etkisi aslında insanın doğaya bağımlı olduğunu tekrar hatırlatmaktadır.

İnsanların doğa üzerindeki etkilerini aşırı arttırdığı "antroposen" adı verilen çağ aslında doğanın da tepkilerini iyice arttırıp insan kontrolünden kurtulduğu bir çağ olmuştur.[796] Elbette "doğanın intikamı" yaklaşan felaket gibi anlatılsa da, aslında kapitalizmin normal döngüsel fenomenidir.[797] Dolayısıyla ekolojik krizler, *"doğanın krizleri değil, toplumun krizleridir"*, zira çevresel yıkımın nedeni biyolojik veya tek tek bireylerin tercihleri sonucu değildir; üretim ilişkilerinin, teknolojinin ve demografik eğilimlerin neticesidir.[798] Örneğin Magdoff'a göre ekonomik ve çevresel krizler kapitalizmin ürettiği ikiz krizlerdir.[799] Kapitalizmin ilk yıllarında yaşanan doğanın büyük miktarlarda tahrip edilmesi büyüme ve atılımdan kaynaklanırken, sonraki yıllarda rekabet ve krizler bu yıkımı hızlandırmıştır. Neoliberalizm, imalat sanayinin geniş ölçekte yayılmasını sağladığı için kirliliğe yol açmakta, kirliliği sınırlandırma çabaları serbest ticareti engellediği gerekçesiyle reddedilmektedir.[800]

---

[794] Kibel, **The Earth on Trial: Environmental Law on the International Stage**, s. 18.
[795] Neoliberalizm ve küreselleşme dünyanın her yerindeki metanın dünyanın her yerine dağılmasını sağladığı için bir bölgedeki bir zararlı metalar aracılığıyla yayılarak kendisine hazırlıksız bir ekosisteme dâhil olup oradaki canlılara zarar verebilmektedir. Örneğin Çin'den dünyaya yayılan Asyalı teke böceği gibi. Bknz. Peter Wohlleben, **Ağaçların Gizli Yaşamı**, Çev. Ali Sinan Çulhaoğlu, 3. Baskı, İstanbul: Kitap Kurdu, Temmuz 2018, ss. 218-219.
[796] Bjornerud, **Yeryüzünün Zamanı: Bir Jeolog Gibi Düşünerek Dünyayı Kurtarabilir miyiz?**, s. 161.
[797] Moore, **Hayatın Dokusunda Kapitalizm**, s. 120.
[798] Foster, **Savunmasız Gezegen**, s. 12.
[799] Magdoff, "Kapitalizmin İkiz Krizleri: Ekonomik ve Çevresel Krizler", s. 167.
[800] Rtizer, **Küresel Dünya**, s. 353.

Zira kapitalizmde amaç sermayenin birikimidir ve arada duraklamalar yaşansa da sistemin büyüme eğilimi süreklidir, bu da doğa üzerinde büyük bir baskı yaratmıştır.[801] Kapitalizmin ekolojik olarak eleştirisi en fazla yapanlardan Foster'ın ifadesiyle:

> *"Kapitalizmin çevresel sorunları alt üst etme eğilimi (tüm biyosferi dev bir çöp kutusu olarak kullanması ve aynı zamanda da, Marx'ın dediği gibi 'benden sonrası tufan' ilkesi altında işleyerek, bir ölçüde, bir ekosistemden başkasına doğru at koşturabilmesi gerçeği), dünyanın büyük ölçüde "sermayeye verilmiş büyük bir hediye" olmaya devam ettiği anlamına gelmektedir."*[802]

Böyle bir anlayışla yeryüzünde şirket eylemlerinden etkilenmeyen hemen hiçbir köşe kalmamış ve küresel krizler yaşanmaya başlamıştır.

Öte yandan neoliberalizmde, ekonomik ve diğer türdeki krizler süreklileşmiş ve derinleşmiştir. Sınırsız büyüme imkânsızdır.[803] Piyasalar üzerindeki denetimlerin kalkması, şirketlerin girişim ve ticaret özgürlüğünün büyük ölçüde desteklenmesi, kapitalizmin krizlerini çözümlememiş, başka krizlere yol açmıştır. 1980 sonrasında büyüme yavaşlamış, ticari dengesizlikler artmış ve toplumsal koşullar bozulmuştur. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde, kârın arttırılması eğiliminin dayattığı kuralsızlaştırma ve özelleştirme, neoliberalizmin yıkıcı sonuçlar doğurmasına neden olmuştur.[804] Bu etkiler yalnızca ekonomik anlamda olmamış, ekonomik krizlere ve yeniden yapılandırmalara bağlı olarak antidemokratik eğilimler de güçlenmiştir. Demokrasinin zayıflaması, doğanın korunması için verilen mücadeleleri baskılamış, doğal varlıklar özel şirketlerin denetimine geçtikçe bu varlıklarla doğrudan ilişki kuran halkların konuyla ilgili sözleri ve yaşamsal ilişkileri de yok sayılmıştır.[805] Aynı zamanda hukuk da buna uygun şekil almış, sağlıklı bir çevrede yaşama bir yandan insan hakkı olarak tanınırken öte yandan çevre koruma kanunları esnetilmiş veya kaldırılmıştır.[806] Hukukun geniş anlamda işlevi normatif düzlemde belirlilik ve dolayısıyla toplumsal hayatta öngörülebilirlik sağlamaktır; bu varsayım ile insanlar

---

[801] Foster, **Marksist Ekoloji**, s. 15.
[802] Foster, **Emperyalizmin Yeniden Keşfi**, s. 294.
[803] Sachs, **Kalkınma Sözlüğü: Bir İktidar Olarak Bilgiye Giriş**, ss. 363-364.
[804] Martin Hart-Landsberg, "Neo-Liberalizm: Mitler ve Gerçeklik", ss. 79-102, William K. Tabb vd., **Neoliberalizm ve Kriz,** Çev. Barış Baysal, Çiğdem Çidamlı, Deniz Şimşek, Levent Aydeniz, Birinci Basım, İstanbul: Kalkedon Yayınları, Kasım 2008, ss. 91-93.
[805] Shiva, **Yeryüzü Demokrasisi: Adalet, Barış ve Sürdürülebilirlik**, s. 107.
[806] David Harvey, **Yeni Emperyalizm**, Çev. Hür Güldü, Birinci Basım, İstanbul: Everest Yayınları, Kasım 2004, s. 123.

normatif beklentiler geliştirir.[807] Ama neoliberalizmde öngörülebilirlik ve belirlilik imkânsız hâle gelmiştir. Çevre hukuku ayrıntılı olarak 3. başlıkta incelenecektir.

Piyasacı yaklaşım uyarınca doğal varlıkların ve ekosistemlerin zarar görmesi kendi başına bir değer taşımamakta, bu tür sorunlar ekonomik bir kayba yol açtığı takdirde önem teşkil etmektedir.[808] Piyasa ekonomisi açısından doğal bitki örtüsünün endüstriyel ormanlarla değiştirilmesi, piyasa açısından bir değer kaybına yol açmadığı takdirde olumsuz bir dönüşüm değildir. Neoliberalizmde sorumluluklar "dışsallaştırılmaktadır" ve bireyler ile şirketler eylemlerinden doğan sonuçları üstlenmeyebilirler. Bu nedenle tehlikeli atıkların doğaya bırakılmasından doğan kirlilik ekosistemleri yok etse de hemen bütün neoliberaller müdahale etmenin olumsuz sonuçları nedeniyle eylemsizliği savunurlar.[809] Pepper'e göre "kaynakların" korunması, geri dönüşüm ve kirliliğin önlenmesi üretimin arttırılması gerekçesiyle piyasa tarafından engellenmektedir.[810] Devletlerin ekolojik yıkımlara müdahalesi ise piyasanın izin verdiği ölçüde ve piyasanın alanını daha genişletmek üzere olmuştur. Örneğin 1980'lerde İngiltere Başbakanı Thatcher'ın çevre koruma zemininde de meşrulaştırabildiği kömür madenlerinin ve madenci sendikalarının kapatılması kararı aslında böyle bir karardır.[811]

Yine neoliberalizm aynı zamanda "ekolojik emperyalizm" çağıdır. "Ekolojik emperyalizm" bazı ülkelerin kaynaklarının diğerleri tarafından yağmalanması, ekosistemlerin dönüşümü ve emperyalist denetimin ekolojik olarak kırılgan durumda olan toplumlardan faydalanması, atıkların merkezden çevreye boşaltılması ile görünür hâle gelmektedir.[812] Sermayenin ekolojiyle ilgili sorunlarını coğrafi aktarımla çözmesi, bir bölgedeki kaynaklar azaldığında diğer bölgelerdeki kaynakları denetim altına almasıdır ve bu durum sömürgeciliğin itici güçlerinden biridir.[813] Meksika ve Hindistan gibi ülkelerde köylüler topraklarından çıkarılmış, Dünya Bankasının dayatmasıyla su gibi önceden ortak mülkiyetten olan doğal varlıklar özelleştirilmiş,

---

[807] Gökçe Çataloluk, **Bir Hukuk Paradoksu Olarak Güven**, 1. Baskı, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, Eylül 2021, s. 35.
[808] Keleş – Hamamcı – Çoban, **Çevre Politikası,** s. 273.
[809] Harvey, **Neoliberalizmin Kısa Tarihi**, s. 76.
[810] Pepper, **Eco-Socialism: From Deep Ecology to Social Justice**, s. 92.
[811] Harvey, **Neoliberalizmin Kısa Tarihi**, s. 184.
[812] Foster, **Emperyalizmin Yeniden Keşfi**, s. 303.
[813] Clark – York, "Çatlaklar ve Değişimler: Çevre Krizinin Kökenine İnmek", s. 69.

küçük ölçekli aile üretimlerinin yerini büyük tarım işletmeleri almıştır.[814] Ekolojik emperyalizm aslında yeni bir olgu değildir. Güçlü devletlerin, belli coğrafyaların doğal varlıklarını ekonomik olarak denetlemesi ve buradaki doğaya, dolayısıyla topluluklara zarar vermesi insanlık tarihi kadar eskidir. Ancak bugün "ekolojik emperyalizmin" boyutları geniş ölçekli, etkileri de daha derindir.

Gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler arasında ekoloji nedenli çatışmalar yaşanmaktadır, bunlar doğanın korunmasından ziyade çıkarların çatışmasıdır. Güçlü devletler çıkarlarında diretebilme imkânına sahiptir ve bu durum küresel niteliği olan ekolojik sorunların uluslararası işbirliği ile çözülmesini de güçleştirmektedir.[815] Ayrıntılı düzenlemelerine rağmen uluslarası çevre hukukunun uygulamada ekolojik krizlerle mücadele etmede yetersiz kalması bunun gibi hukuk dışı unsurlarla ilgilidir. Aynı şekilde azgelişmiş ülkeler açısından doğal varlıklar ekonomik gelişme için kaynak niteliği taşımaktadır. 1970'lerin sonundan beri gelişmekte olan ülkelerden en fazla borçlu olan on beş tanesinde ormanların tüketilmesi oranı üç katına çıkmıştır.[816]

Neoliberal küreselleşme, Batıda ve çevre ülkelerde sanayileşmenin artmasıyla birlikte çevresel yıkımın ve çevre kirliliğinin küreselleşmesine dönüşmüştür.[817] Barnes kirliliğin "hem modern hem azgelişmiş" ülkelerde mevcut olduğunu ve hiçbir yerin hava kirliliği başta olmak üzere kirlilikten kaçamadığını ifade etmektedir.[818] Ancak Batılı gelişmiş ülkelerin sanayileşmesinin bedelini esasen gelişmekte olan ülkeler ödemektedir, aralarında bu anlamda bir eşitlik yoktur. Mülksüzleştirilmiş kesimlerin daha kırılgan olması gibi gelişmekte olan ülkeler de çevresel değişimlerine karşı daha kırılgandır. Batılı ülkeler güçlenen ekolojist hareketlerin etkisiyle kendi ülkelerinde "yeşil" politikalar benimserken, buna imkân tanıyan işletmelerini gelişmekte olan ülkelere kurmakta, üretim sürecinin sonunda ortaya çıkan atıkları da bu ülkelere bırakmaktadır. Böylece neoliberalizm hem mülksüzlüğü ve kirliliği üretmekte hem de neoliberal politikaların suçlusu olarak mülksüz bırakılmış halkları gösterebilmektedir.

---

[814] Harvey, **Yeni Emperyalizm**, s. 121.
[815] Aykut Çoban, **Ekolojik İhtilaflar ve Kapitalizm**, 1. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi, Nisan 2018, s. 33.
[816] Broswimmer, **Ecocide: A Short History of the Mass Extinction of Species**, s. 89.
[817] Richard Peet – Paul Robbins – Michael Watts, **Global Political Ecology**, Taylor & Francis Group, 2011, ss. 20-22.
[818] Barnes, **Diseases and Human Evolution**, s. 415.

Gelişmekte olan ülkelerde doğal varlıkların metalaştırılması ile bu ülkelerin yağmur ormanları, su ve diğer doğal varlıkları "bedava mallar" olarak görülmüştür. Sermayeye dönüştürme ve ticaret aracılığıyla bu doğal kaynaklar Batı ülkelerine aktarılmıştır. Bu süreç Batının imtiyazlı azınlık için lüks hayat tarzının devamını sağlamış ve gelişmekte olan ülkeler için kitlesel yoksullara ve yoksun bırakılmışlıklara yol açmıştır.[819] Yine ihracatı arttırma ve yabancı şirketlere mülk verme baskıları nedeniyle gelişmekte olan ülkeler ormanlarını koruyamaz hâle gelmektedir: Örneğin Şili'de özelleştirme sonrası aşırı orman kaybı gerçekleşmiştir. Yapısal uyum programları nedeniyle ülkeler doğal varlıklarını korumaya para ayıramamaktadır. Neoliberal politikalarla yoksullaştırılan halk yaşamlarını idame ettirebilmek için ormanları yok etmektedir: 1997-1998 yıllarında Endonezya'daki mali kriz sırasında büyük orman yangınları çıkmıştır.[820] Neoliberalizmin sosyal eşitsizlikleri arttırması çevre ülkelerde ekosistemlerin tahrip edilmesinin en büyük nedenlerindendir. Yoksul topluluklar yaşamlarını idame ettirebilmek için tropik ormanlar gibi bölgelerde doğal varlıkları sömürmek zorunda kalmaktadırlar. Bu da yoksulluğu arttırmaktadır.[821] Öte yandan küresel kabul edilen ekolojik krizler herkesi ve her bölgeyi aynı derece etkilememektedir. Küresel ekolojik krizlerin en çok etkileyeceği kesimler, bu krizlerin sonuçlarıyla başa çıkma konusunda daha az donanımlı olan ülkeler[822] ve herhangi bir ülkedeki güvencesiz kesimlerdir. Ekolojik krizlerin nedenleri ve sonuçları kapitalizmle ve emperyalizmle ilişkilidir.

Kapitalizmin genişlemeye yönelik eğilimi sürdürülebilirliğe içkin olarak karşıdır, bu birikim özelliğinin devam etmesi, kapitalist ekonominin işlemesi için gereken doğal varlıkların iktisadi değer olarak kabul edilmemesi ile mümkündür. Kapitalist birikimin ve serbest piyasanın engellenmesi ekonomik krizler üretecektir. Dolayısıyla kapitalizmde doğa merkezli bir düzenleme mümkün değildir.[823] Zira kapitalizmin mantığında çevreye verilen zararı azaltacak bir "içsel mekanizma" mevcut değildir, bu nedenle kârı arttırmaya yönelik her girişim doğaya etkileri

---

819 Mehmet, **Westernizing the Third World: The Eurocentricity of Economic Development Theories**, s. 133.
820 Paul K. Gellert, "A Brief History and Analysis of Indonesia's Forest Fire Crisis", ss. 68-85, Indonesia, No. 65, 1998, https://doi.org/10.2307/3351404, ss. 63-64.
821 Broswimmer, **Ecocide: A Short History of the Mass Extinction of Species**, s. 89.
822 Rtizer, **Küresel Dünya,** s. 352.
823 Ted Benton, "Marksizm ve Doğal Sınırlar: Ekolojik Bir Eleştiri ve Yeniden Yapılandırma", ss. 82-120, Çev. Gökçer Özgür, Göksel N Demirer – Metin Duran – Gökçer Özgür (der.), **Marksizm ve Ekoloji**, Birinci Basım, Ankara: Öteki Yayınevi, Ocak 2000, s. 115.

bakımından değerlendirilmeden kabul edilir ve uygulanır.[824] Kapitalizmin kuralsız, sınırsız, küresel biçimi olan şirketlerin yeryüzünü yönettiği neoliberalizm bu nedenle ekolojik krizler çağıdır. Ekonomik sistemin doğal varlıklara, ekosistemlere verdiği zararlar yine de sistem içinde çözümlenmeye çalışılmaktadır. Modern hukuk bu nedenle "çevrenin korunmasına" ilişkin birçok düzenleme ve mekanizmaya sahiptir.

3. Çevre Hukukunun Doğayla İlişkisi

İlk iki bölümde hukukun doğayı etkili bir şekilde koruyamamasının nedenleri üzerinde durulmuştur. Doğayla ilgili koruyucu hükümler ve mekanizmalar içeren ve çevre hukuku olarak adı verilen karma hukuk disiplini son yıllarda giderek gelişmektedir. Doğayı koruyor olma hedef ve iddiasını taşıyan bu hukuk dalının kendine ait niteliklerinin incelenmesi bu çalışmanın ilk bölümündeki "hukukun doğayı koruyamıyor olduğu" tezinin gerekçelendirilmesi bakımından önem taşımaktadır. Kapitalizmin plansız bir sistem olduğu, toplumsal düzenlemelerle kontrol mekanizmalarının kapitalist sistemde çok zayıf olduğu ifade edilmektedir.[825] Kapitalizmde hukuk serbest piyasanın işleyişi uyarınca şekillenmiş olabilir. Ancak neoliberal dönemde bile ülkelerin çevreyle ilgili yasaları ve hukuki mekanizmaları mevcuttur. Mahkemeler fabrikaların çevreyi kirletmesiyle ilgili davalar görebilir, vatandaşlar "sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı" gibi haklarına dayanarak talepte bulunabilirler. Çevre hukuku, hukuk düzeni içinde, kamu sağlığını ve biyolojik çeşitliliği tehdit eden ekolojik etkilere sahip insan faaliyetlerini düzenleyen hukuk dalıdır: Ekolojik dönüşüm kaçınılmazdır ve ekosistemdeki insandan kaynaklanan her değişiklik hukuka aykırı sayılamaz.[826] Bu değişikliklerin düzenlenmesine ihtiyaç vardır. Çevre hukuku bu ihtiyaç üzerine gelişmiştir.

Hukuk kuralları tarihten, ekonomik sistemlerden, insanmerkezci düşünce geleneğinden ve toplumsal mücadelelerden etkilenmiştir. Ülkeler arasındaki coğrafi ve kültürel ayrımlara rağmen çoğu hukuk düzeninde benzer çevre kanunları yer almaktadır.[827] Çevre korumaya ilişkin yasal düzenlemeler arasında farklılıklar olsa da,

---

[824] Magdoff, "Kapitalizmin İkiz Krizleri: Ekonomik ve Çevresel Krizler", ss. 169-170.
[825] Foster – Magdoff, **Her Çevrecinin Kapitalizm Hakkında Bilmesi Gerekenler: Kapitalizm ve Çevre Üzerine Bir Rehber**, s. 7.
[826] Richard J. Lazarus, **The Making of Environmental Law**, The University of Chicago Press, 2004, s. 1.
[827] Nicholas A. Robinson, "Evolved Norms: A Canon for the Anthropocene", ss. 46-71, Voigt, Christina (ed.), **Rule of Law for Nature: New Dimensions and Ideas in Enviromental Law ,** Cambridge University Press, 2013, s. 49.

bunların beslendiği ortak bir tarihi miras ve ülkelere göre değişmeyen ortak nitelikleri ve etkileri vardır. Öncelikle çevre hukuku, modern hukukun bir parçası olarak onun gibi insan ve ekonomi merkezci gelenek etkisiyle şekillenmiştir. Doğal varlıklar çevre hukuku düzenlemelerinde özne olarak değil, insanlar veya ekonomik faaliyetler için kaynak olarak tanımlanmaktadır. Öte yandan hukuk insan davranışını etkileyen eğitim, etik gibi kurumlardan farklı olarak her şeye nüfuz eden bir karaktere sahiptir ve bu nedenle hukukta doğa ve insan ilişkisini düzenlenmesi önemlidir.[828] Çevre hukukunun doğayla ilişkisi hukukun diğer dallarından daha doğrudan olduğu için, bu ilişki ve çevre hukukunun bu bağlamdaki özellikleri ayrıca ele alınacaktır.

3.1. Çevre Hukukunun Tarihsel Gelişimi

Çevre hukuku terimi ABD'de Batı Virginia'da 1969'da yapılan Hukuk ve Çevre Konferansı'nda tanımlanmıştır.[829] Ancak çevreyle ilgili hukuki düzenlemelerin tarihi daha da geriye gitmektedir. Çevreyle ilgili ilk düzenlemelerin mülkiyetle bağlantılı olarak farklı çıkar grupları (ticari ve sanayi işletmecilere sahip olanlar ve bireysel mülk sahipleri) arasındaki çatışmalara çözüm bulma amacıyla ortaya çıktığı ifade edilmektedir. Her ne kadar insan ve doğanın refahıyla ilgili olsa da çevresel sorunlar ABD gibi ülkelerde yasama ve yargı organları tarafından öncelikle özel mülkiyet haklarıyla bağlantılı olarak ele alınmıştır.[830] İngiltere'de 1273 gibi erken bir tarihte hava kirliliğiyle ilgili bir düzenleme çıkarılmış, 1307'de köy fırınlarında kömür kullanımı yasaklanmıştır.[831] ABD'de 18. yüzyılın sonlarındaki ve 19. yüzyıldaki bazı davalarda doğaya ilişkin endişeler dile getirilmiş ve mülkiyet haklarının bu bağlamda sınırlandırılabileceği kabul edilmiştir.[832] 19. Yüzyılda ekonomik değer taşıyan türlerin korunması için ilk uluslararası anlaşmalar yapılmaya başlanmış, 1902'de Paris'te tarım faaliyetlerine yararlı kuşların korunmasıyla ilgili bir anlaşma imzalanmıştır.[833] 1909'da ABD ve İngiltere, başka konularla birlikte kirliliği de düzenlediği için modern uluslararası çevre hukukunun ilk örneklerinden kabul edilen Sınır Suları Anlaşmasını

[828] Wilkinson, **Environment and Law**, s. 10.
[829] Lazarus, **The Making of Environmental Law**, s. 47.
[830] Sean Coyle – Karen Morrow, **The Philosophical Foundations of Environmental Law**, Hart Publishing, 2004, s. 109.
[831] BM "Environmental Law: An In-Depth Review" (1981) aktaran Ved Nanda – George Pring, **International Environmental Law and Policy for the 21st Century**, 2nd Revised Edition, Brill, 2013 s. 71.
[832] Coyle – Morrow, **The Philosophical Foundations of Environmental Law**, s. 107.
[833] Alexandre Charles Kiss – Dinah Shelton, **Guide to International Environmental Law**, Brill, 2007, s. 32.

imzalamıştır.[834] II. Dünya Savaşı'na kadar olan çevre hukukunun bu ilk döneminde insanlar sanayileşme ve ilerlemenin "doğal kaynakları" korumak için sınırlandırılması gerektiğini kavramışlardır.[835] İlk düzenlemelerden itibaren çevre hukukunun amacı öncelikle ekonomik çıkarlarını korumak olmuştur.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra uluslararası toplum tarafından "çevreden" ziyade insan haklarının korunması konusuna önem verilmiştir.[836] Öte yandan 1948'de hava kirliliği yüzünden insanlar ölmüş, hastalanmış, 1950'lerde sanayileşen ülkelerdeki şehirleşme oranlarının artışıyla birlikte yine hava kirliliği artmıştır. Bu nedenle örneğin ABD'de, hava ve suyun kirletilmesinin kontrol edilmesine ilişkin 1950-1960 arasında bir dizi yasa çıkarılmıştır.[837] Uluslararası kuruluşlar çevre konularıyla ilgilenmeye başlamış ve uluslararası düzenlemelerin ilk adımları atılmış, aynı zamanda ekonomik gelişme ve çevre koruması arasındaki ilişki gündeme gelmiştir.[838] 1949'da Birleşmiş Milletler bünyesinde Kaynakların Korunması ve Kullanımı Konferansı düzenlenmiştir. Bu konferans doğal varlıkları tamamen kaynak olarak tanımlamış ve korunmalarını bunun üzerinden değerlendirmiştir. 1958 tarihli Cenevre Sözleşmelerinde de korumaya ilişkin kurallar kabul edilmiştir.[839]

Lazarus'a göre 1960'larda dünyanın uzaydan çekilen ilk fotoğraflarının kamuoyuna ulaşmasının psikolojik etkisi, yaşamın bağlı olduğu yeryüzünün insanlar tarafından daha kırılgan olarak kavranmasıdır. Bu da çevre bilincinin gelişmesine katkı yapmıştır. Yine Rachel Carson'un pestisitlerin etkileri hakkındaki kitabı "Sessiz Bahar"ın yayımlanması, 1960'lardaki pestisit nedeniyle gerçekleşen hayvan ölümleri[840] ve nükleer felaket korkusu ekolojik bilince katkı yapmış, hukuki düzenlemelere dönüşmüştür. 1967'de petrol tankeri faciasıyla Fransa, İngiltere, Belçika kıyılarının petrol atıklarıyla kaplanması dünya kamuoyunun dikkatini çekmiştir.[841] Aynı yıllarda bazı türlerin neslinin tükenmesi sorunu gündeme gelmiş ve bilim insanları türlerin çeşitliliğinin önemli olduğunu dile getirmeye başlamıştır.[842]

---

[834] Nanda – Pring, **International Environmental Law and Policy for the 21st Century**, ss. 72-73.
[835] Philippe Sands, **Principles of International Environmental Law**, Second Edition, Cambridge University Press, 2003, s. 25.
[836] Atapattu, **Emerging Principles of International Environmental Law**, s. 1.
[837] Lazarus, **The Making of Environmental Law**, s. 52.
[838] Sands, **Principles of International Environmental Law**, ss. 30-31.
[839] **A.g.e.**, ss. 32-33.
[840] Lazarus, **The Making of Environmental Law**, ss. 57-58.
[841] Kiss – Shelton, **Guide to International Environmental Law**, s. 34.
[842] Lazarus, **The Making of Environmental Law**, s. 63.

Böylece kamuoyunun değişen görüşleri çevre konusunda yeni yasalar ve kararların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Örneğin ABD'de 1970'lerin başında mahkemeler insan ve doğa ilişkisi hakkında önceki kararlardan farklı kararlar vermişler, özel mülkiyet hakkının başkalarının haklarına zarar verecek derecede bir eylemi korumayacağına ilişkin içtihatlar oluşmuştur.[843] Çevre hukukundaki düzenlemelerde ekolojik taleplerle mücadele edenlerin varlığı etkili olmuştur. Hukuk dışındaki olgular, hukuk düzenlemelerinin ve içtihadın belli bir yön almasını sağlamıştır.

Özellikle 1970'ler ve 1980'lerden itibaren küresel çevre sorunlarının geniş çaplı etkiler doğurduğu ve bütün ülkelerin adım atması gerektiği konusunda bir görüş oluşmuştur.[844] Bunda, devlet sınırlarını kolaylıkla aşabilen asit yağmurları gibi çevresel kirlenme vakaları ön plana çıkmıştır. Böylece uluslararası toplum, hukukun bir devletin diğer devletlerin çevrelerine zarar vermemesi gerektiği hususunda birleşmiştir.[845] Bu nedenle uluslararası çevre hukuku çerçevesinde, ulusal düzeydeki eylemlerin çevresel etkilerinin düzenlenebilmesi anlamında ulusal mevzuatlar oluşturulmuştur.[846] Yaşanan ekolojik felaketlere karşı harekete geçilmesi zorunluluğu da çevre hukukunun gelişmesinde etkili olmuştur.

1972'de Roma Kulübü bünyesinde çeşitli ülkelerden bilim insanları, iktisatçılar, iş insanları, devlet görevlileri bir araya gelerek *The Limits to Growth* (Büyümenin Sınırları) Raporunu yayınlamıştır. Raporda dünyanın temel sorunları hızlı sanayileşme, hızlı nüfus artışı, yetersiz beslenme, yenilenemeyen kaynakların tüketilmesi ve çevrenin tahrip edilmesi olarak tespit edilmiştir.[847] Aynı hızda devam ettiği takdirde yüz yıl içinde büyümenin sınırlarına ulaşılacak ve nüfus ve sanayi kapasitesinde ani bir düşüş olacaktır. Bu büyüme eğilimlerinin ekolojik ve ekonomik olarak sürdürülebilir hâle çevrilmesi mümkündür.[848] 1972'de de *The Ecologist* dergisinde nüfus artışına bağlı olarak tüketimin arttığını, bu nedenle ekosistemlerin tahrip edildiğini ve radikal bir değişiklik gerekliliğini savunan *A Blueprint for Survival*

---

[843] **A.g.e.**, s. 66.
[844] Richard Falk, **Yırtıcı Küreselleşme: Bir Eleştiri**, Çev. Ali Çaksu, 4. Baskı, İstanbul: Küre Yayınları, 2005 s. 23.
[845] Atapattu, **Emerging Principles of International Environmental Law**, s. 2.
[846] **A.g.e.**, s. 289.
[847] Meadows vd., **The Limits to Growth: A Report for The Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind**, s. 21.
[848] **A.g.e.**, ss. 23-24.

(Hayatta Kalma Projesi) yayınlanmıştır.[849] Bütün bunlar Stockholm Konferansı'na giden süreci hazırlamıştır.

1972'deki BM Stockholm Konferansı'nda insanın "çevresine" etkileri ve bu çevrenin korunması üzerinde durulmuştur. Stockholm için, açık ölçütler belirlenmemiş olsa bile devletlerin çevre sorunlarının çözümü konusunda uluslararası işbirliği yapmaları gerektiğini kabul etmeleri bakımından önemli olduğu yorumu yapılmaktadır.[850] Öte yandan çevrecilikte bir dönüm noktası kabul edilen Stockholm Konferansı'nın kendisi insanmerkezcilikten kurtulamamış gibidir. Konferans sonunda hazırlanan deklarasyonda doğal varlıklar insanların "çevresi" olarak ele alınmış, insan yararları ve ekonomik gelişme için korunmaları gerektiği kabul edilmiştir (Madde 2). Bugünkü ve gelecek nesillerin ihtiyaçları için "doğal kaynakların" korunması gerekliliği yer almıştır (İlke 2). Doğal varlıklar başlı başına değer olarak sayılmamış, insanlar için "kaynak" olarak değerlendirilmiştir. Ekonomik kalkınma planlamasında doğanın korunmasına önem verilmesi gerektiği vurgulanmıştır (İlke 4). Kalkınmadan veya kalkınma adı altında süregelen ekonomik sistemden vazgeçilmemiş, bu ekonomik yapı eleştirilmemiş aksine olumlu bir amaç olarak değerlendirilmiştir (İlke 8, İlke 9).[851] Buna göre doğaya önem verilecek; ama ekonomik sistemin özü korunacaktır.

Stockholm Konferansı kendisinden sonraki çevre hukuku düzenini etkilemiştir. 1970'ler boyunca çevre hukukunda asıl olan denizcilik, atmosfer, vahşi hayvanlar gibi "çevrenin belli bölümlerinin" korunması olmuştur.[852] Çevreci hareketin ve uluslararası konferansların etkisiyle iç hukuk düzenlerinde çeşitli yasalar çıkarılmıştır. Örneğin ABD Kongresi 1969-1978 arasında kirlilik kontrolüyle ilgili sekiz önemli belge düzenlemiştir. Genel olarak bu düzenlemelerin özünde özel mülkiyetin çevre kirliliğine karşı korunması vardır. 1970'deki Temiz Hava Yasası (*Clean Air Act*) ise kamu sağlığını korumak için hava için uygun güvenli kirlilik

---

[849] Bethany Hubbard, "The Ecologist January 1972: A Blueprint For Survial", 2012, https://theecologist.org/2012/jan/27/ecologist-january-1972-blueprint-survival, erişim tarihi: 28.09.2020.

[850] Elli Louka, **International Environmental Law: Fairness, Effectiveness, and World Order**, Cambridge University Press, 2006, s. 38.

[851] "Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment (Stockholm Declaration), 1972 the Rio Declaration on Environment and Development, 1992", https://legal.un.org/avl/pdf/ha/dunche/dunche_e.pdf erişim tarihi: 28.09.2020.

[852] Kiss – Shelton, **Guide to International Environmental Law**, s. 37.

derecesini saptamıştır.[853] Uluslararası kuruluşlar tarafından bağlayıcı olmayan çevre mekanizmaları da yine bu dönemin ürünüdür. 1978'de Birleşmiş Milletler Çevre Programı taslak ilkeler hazırlamıştır. Bu ilkeler "paylaşılan doğal kaynakların kullanımının yönetilmesi" hakkındadır. Yine Birleşmiş Milletler bünyesinde 1981 tarihli "Çevre Hukukunun Geliştirilmesi ve Düzenli Gözden Geçirilmesi Hakkında Montevideo Programı" hazırlanmış ve bu hukuki düzenlemeleri etkilemiştir.[854]

1982'de BM Genel Meclisi tarafından Dünya Doğa Şartı kabul edilmiştir. Bağlayıcı olmayan bu metin, insanmerkezci olan diğerlerinden farklı olarak doğanın kendisi için korunmasını vurgulamıştır.[855] 1980'lerde hava kirliliği ve ozon tabakasının incelmesi sorunları gündeme gelmiştir. 1985 tarihli Ozon Tabakasının Korunmasına Dair Viyana Sözleşmesi ile bu konuda etkili uluslararası bir mekanizma yaratılması hedeflenmiştir.[856] 1986 Çernobil Nükleer Santrali kazası nükleer santrallerin tehlikesine dikkat çekmiş ve 1986'da Nükleer Zararlar Hakkında Hukuki Sorumluluğa İlişkin Viyana Sözleşmesi hazırlanmıştır.[857] 1987'de Birleşmiş Milletler Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu Bruntland Raporu ile sürdürülebilir kalkınma kavramını literatüre yerleştirmiş, ekonomik büyümeden vazgeçilmeksizin ekolojik ihtiyaçlarla daha uyumlu olması gerekliliği ifade edilmiştir. Bruntland Raporunda hukukun çevreyle ilgili gelişmeler konusunda geri kaldığı, bugünkü ve gelecek kuşakların bu konudaki haklarının korunabilmesi yönünde dönüştürülmesi gerektiği belirtilmiştir (Madde 4.5.).[858] Çevre hukuku geliştikçe doğaya zarar veren bütün süreçlerin denetlenmesi gerektiği fark edilmiş ve 1989'da Tehlikeli Atıkların Sınırlar Ötesi Taşınması ve Bertaraf Edilmesinin Kontrolüne İlişkin Basel Sözleşmesi kabul edilmiştir.[859]

Kendisinden sonraki uluslararası sözleşmelerin çevre konusunu gündemlerini almaya çalışmalarında etkili olan[860] ve Bruntland Raporundan etkilenen 1992 BM Çevre ve Gelişme Konferansı (Rio), Stockholm Deklarasyonunu tekrar etmiş,

---

[853] Sagoff, **The Economy of the Earth: Philosophy, Law, and the Environment**, s. 9.
[854] Sands, **Principles of International Environmental Law**, ss. 43-44.
[855] **A.g.e.**, s. 45.
[856] Kiss – Shelton, **Guide to International Environmental Law**, s. 37.
[857] **A.g.e.**, s. 38.
[858] "Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future", https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf, erişim tarihi: 28.09.2020.
[859] Kiss – Shelton, **Guide to International Environmental Law**, s. 38.
[860] **A.g.e.**, s. 42.

sürdürülebilir kalkınmayı daha fazla vurgulamıştır. Rio'da "gelişmiş" ve "gelişmekte olan" ülkeler arasında çevre konuları bakımından ortaklıklar üzerinde durulmuştur.[861] Rio'da bir araya gelen devletler sözleşmenin etkili olmasını istediklerini beyan ederken, ABD'nin adım atmak istemeyen tutumunu eleştirmek dışında bir yaptırım sergileyememişlerdir.[862] Rio Konferansı'nda sürdürülebilir kalkınmayı birçok açıdan ele alan Gündem 21 adlı eylem planı da kabul edilmiştir. Gündem 21 durum analizini gerçekçi biçimde ortaya koyarken, nedensellik ilişkileri ve önerilerinde yüzeysel kalmakla eleştirilmiştir.[863] Gündem 21'de yapıldığı gibi nüfus artışını ve nüfus yoğunluğunu ekolojik sorunların nedeni olarak göstermek kurbanları suçlamaktır, asıl sorumlu kapitalist sistemin ürettiği ilişkiler, çözüm ise kaynakların dengeli şekilde dağıtılmasıdır.[864] Gündem 21'in sürdürülebilirlik başlığının altı piyasa ekonomisinin önündeki engellerin kaldırılmasının önemi ile doldurulmuştur. Doğal varlıklar, "doğal sermaye" olarak tanımlanmıştır (Madde 8.41).[865] Piyasa düzeni ve aktörleri, doğal varlıkların metalaştırılması sorununun değil bu sorunlara ilişkin çözümün bir parçası olarak kabul edilmiştir.

Bütün bu temel belgeler ulusal ve uluslararası çevre hukuku mevzuat ve mekanizmalarının oluşmasında etkili olmuştur. İnsanmerkezci özelliklere sahip bu belgeler, ekolojik yıkımların kaynağı olarak az gelişmişlik gibi ekonomik sistemin ürettiği sonuçlara odaklanmıştır. Üretim ve tüketimin sürekli büyümesi "doğal" kabul edilmiş, sürdürülebilirlik ile büyümenin kontrol edilebilir olduğu öne sürülmüş ve büyüme meşrulaştırılmıştır. Doğaya zarar vermeden kalkınmak imkânsız olduğu için mevcut ekonomik yapıda sürdürülebilir kalkınma mümkün değildir. İklim değişikliği politikaları kapitalizmin yeşil olamayacağını göstermektedir.[866] Uygulamada sürdürülebilirlik doğaya en çok zarar veren şirketlerin eylemlerine dokunulmazlık halesi veren biçimsel bir söyleme dönüşmüştür.

---

[861] Louka, **International Environmental Law: Fairness, Effectiveness, and World Order**, s. 38.
[862] Jeremy Brecher, **İklim Direnişi: Bir Hayatta Kalma Stratejisi**, Çev. Dilara Kılıç, 1. Baskı, İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, Kasım 2020, ss. 37-38.
[863] İrfan Erdoğan – Nazmiye Ejder, **Çevre Sorunları, Nedenler, Çözümler: Egemen ve Marksist Anlayışın İlettikleri Üzerine**, Ankara: Doruk Yayıncılık, 1997, s. 29.
[864] **A.g.e.**, ss. 92-94.
[865] "Agenda 21, UNCED, 1992", https://sustainabledevelopment.un.org/outcomedocuments/agenda21, erişim tarihi 31.08.2020.
[866] D'Alisa vd. (haz.), **Küçülme: Yeni Bir Çağ İçin Kavram Dağarcığı**, s. 30, s. 102.

3.2. Çevre Hukukunun Nitelikleri

Çevre hukuku, ekolojik yıkımın artmasıyla toplumsal hayatın devamı için doğayı koruma zorunluluğu ile oluşmuş, sahip olduğu özellikleri bu zorunluluktan, yanıt vermek istediği ihtiyaçlardan, aynı zamanda da bütün hukuk kurumlarını etkileyen insan ve ekonomi merkezcilikten almıştır. Hukuk ile doğa arasında Yılmaz Turgut'un tespit ettiği ilginç bir nokta vardır: *"Bu da geleneksel hukuk kurallarının yerleşik endüstriyel uygarlığın gereksinimlerini karşılamak için getirilmesi oysa çevre sorunsalının, onun yüzünden ortaya çıkması nedeniyle, bu uygarlık anlayışını sorgulamasıdır."* Çevre hukuku geleneksel hukuku zorlayarak ortaya çıkmıştır.[867] Çevre hukukunun, hukuk düzeni içinde yerleşik bulunmadığını ve bu nedenle çevrecilik başlığı altında marjinalleştirilmeye daha müsait olduğu da ifade edilmektedir.[868] Ancak marjinalleşmek bir yana çevre hukuku kendi hedeflerine bile ulaşamamıştır. 1970'lerde başlayan çevreye ilişkin tartışmalar ve kaygılar, çeşitli hukuki metinlerin üretilmesini sağlasa da dönüştürücü bir güce yol açamamıştır. Bu tartışmalar kamuoyunun dikkatini çekmiş ama kapitalist ekonominin gösterdiği güçlü dirençle temelde hiçbir değişiklik olmamıştır.[869] Çevre hukukunun bazı yapısal nitelikleri ekolojik yıkımlara müdahale edememesini açıklamaktadır.

3.2.1. Çevre Hukukunun Etkisizliği

Çevreyle bağlantılı herhangi bir olay başka bir hukuk dalının kapsamına da girebilir. Bu nedenle de çevre hukukunun hukuk sistemine tam olarak entegre olamadığı yorumu yapılmaktadır.[870] Bunun yanında çevre hukuku son yıllarda giderek artan sayıda mevzuata ve içtihada sahip, farklı hukuk dallarından ve disiplinlerden beslenen, kendine özgü bir dil ve anlatı oluşturmuş bir hukuk dalı hâline gelmiştir. Çevre hukukunun uluslararası, bölgesel ve ulusal olmak üzere çeşitli kaynakları vardır. Uluslararası mekanizmalara özellikle gelişmekte olan ülkelerde çok uluslu şirketler tarafından doğaya verilen zararlar için başvurulmaktadır.[871] Uluslararası çevre hukuku ve ülkelerin çevreyle ilgili iç hukuk temelleri bu temel konferans ve metinler üzerine inşa edilmiştir. Genel olarak uluslararası hukukta devletler tarafından kabul edilen

---

[867] Nükhet Yılmaz Turgut, **Çevre Politikası ve Hukuku,** 2. Baskı, Ankara: İmaj Yayınevi, Mart 2012, s. 32.
[868] Philippopoulos – Mihalopoulos, **Law and Ecology: New Environmental Foundations**, s. 20.
[869] Falk, **Yırtıcı Küreselleşme: Bir Eleştiri**, s. 192.
[870] Andreas Philippopoulos-Mihalopoulos, "Towards a Critical Envrionmental Law", ss. 18-38, Andreas Philippopoulos-Mihalopoulos (ed.), **Law and Ecology: New Environmental Foundations**, Taylor & Francis Group, 2011, s. 19.
[871] Wilkinson, **Environment and Law**, s. 60.

düzenlemeler *soft law*'dır (esnek hukuk kuralları). Örneğin 1972 Stockholm ve 1992 Rio bu nitelikte belgelerdir.[872] Devletler sözleşmelere gönüllü olarak katılırlar ve düzenlemelere uyacakları yönünde taahhütte bulunurlar. Uluslararası organlar devletleri düzenlemelere uyma yönünde teşvik edebilirler. Ancak devletler genellikle uzun uğraşılar sonucunda, çeşitli çekincelerle sözleşme hükümlerine uymayı taahhüt ederler ve bazen de yükümlülüklerine aykırı davranırlar.

Çevre hukukundaki bazı düzenlemeler çok geniş olduğu için somut olarak hangi eylemin hangi devleti veya özel kişiyi sorumlu kılacağı belli olmayabilir. Bu nedenle ekosistemlere yönelik zarar veren tekil eylemlere odaklanmakta yetersiz kalabilir.[873] Devletler tarafından bağlayıcılıkları kabul edilen uluslararası çevre sözleşmeleri genel olarak açık ifadelere sahip olsalar da çevresel tahribatı engellemeye dair yükümlülükleri genellikle zayıf ve yetersizdir. Wilkinson'a göre bu zayıflık sözleşmede kullanılan dildeki belirsizlikten veya sorunun bilimsel tespitinden kaynaklanabilir ve devlet üzerinde istenen hukuki bağlayıcılığı doğuramaz. Öte yandan sözleşmeye dair çekince koyabilme hakkı da yine çevre koruma hedefinin başarılamamasına neden olur.[874] Ancak çevre hukukunda uzmanlaşmış hukukçular tarafından hazırlanmış belgelerin başarısızlığının nedeni teknik yetersizliklerle veya o sözleşmeye ilişkin devletin çekince koymuş olması şanssızlığı ile açıklanamaz. Bu bakış açısı hukuku geri kalan her şeyden koparmakta ve kendinden menkul bir mertebeye koymaktadır.

Devletler arası ilişkilerde önemli bir yeri olan ve sözleşmelerden farklı olarak bağlayıcı nitelikteki teamül hukukunda[875] çevreyle ilgili kabul edilmiş kurallar vardır: Sınır ötesi kaynakları etkileyen konularla ilgili 1957 tarihli Lac Lanoux kararı, sınır ötesi çevresel bir risk durumunda diğer devletleri uyarma yükümlülüğüne ilişkin 1949 tarihli Korfu Kanalı Davası gibi. Teamül hukukunun çevre korunması bakımından en önemli eksiği kesinlik ve açıklık içermemesidir, yükümlülüklerin kapsamı tam olarak belli değildir.[876] Philippopoulos-Mihalopoulos çevre hukukunun kapsadığı konunun

---

[872] **A.g.e.**, ss. 62-63.
[873] Edward J. Goodwin, **International Environmental Law and the Conservation of Coral Reefs**, Taylor & Francis Group, 2011, s. 265.
[874] Wilkinson, **Environment and Law**, ss. 66-67.
[875] Teamül hukukunun iki öğesi vardır: Devletlerin sürekli uygulaması ve devletlerin bu uygulamayı bağlayıcı kabul etmesi. Ayrıntılı bilgi için bknz. Emre Öktem, **Uluslararası Teamül Hukuku**, 1. Baskı, İstanbul: Beta Basım Yayım, 2013, s. 49 vd.
[876] Wilkinson, **Environment and Law**, s. 68.

karmaşıklığı nedeniyle belirsiz olduğu ve belirsizliğin onun bir eksiği gibi görülemeyeceğini söylemiştir.[877] Çevre hukuku doğası itibariyle *"hukuk ve hukuk dışı (bilim, ekonomi, politika, medya) arasında, bilinebilirlik ve imkânsızlık arasında, daha az veya daha çok risk arasında, bugün ve gelecek kuşaklar arasında"* gidip gelmektedir.[878]

Çevre hukukundaki ihtiyat ilkesi bilimsel belirsizliğin olduğu bir durumda bir madde veya eylemin çevreye zararlı olmadığının kabul edilmemesidir.[879] Bilimsel belirsizlik hâlinde doğal varlıklar lehine karar verilmesini gerektiren ihtiyat ilkesi önleyici ilke ile birlikte önemli koruyucu ilkelerindendir. Ancak ihtiyat ilkesi bu ilkenin yalnızca insan sağlığıyla ilgili riskleri mi kapsadığı yoksa çevrenin tamamıyla mı bağlantılı olduğu konusunda belirsiz olması nedeniyle eleştirilmektedir.[880] Öte yandan ekonomik çıkarlar ağır bastığında bu ilke geri plana atılabilmekte, uygulamada ihtiyat ilkesi idarenin tasarruflarıyla devre dışı bırakılabilmektedir. Kapitalist işletmeler kullandıkları kaynaklar veya ürettikleri ürünler üzerindeki herhangi bir sınırlamaya şiddetle karşı çıktıkları için kapitalizm ihtiyat ilkesi ile çatışmaktadır.[881] İhtiyat ilkesi aynı zamanda, belirsizlik nedeniyle teknik gelişmeleri engelleyebileceği, önceliğin otomatik olarak çevrenin korunmasına verildiği, mali zararlara yol açabileceği, bilimin marjinalize edilerek işlevsizleştirildiği gibi nedenlerle de eleştirilmektedir.[882] Bunlar neoliberal perspektifle yapılan eleştirilerdir. Kapitalist kâr birikiminin önünde doğayı korumaya yönelik en ufak engel sert eleştirilere konu olmakta ve fırsat bulundukça uygulanmamaktadır.

Çevre hukuku görece yeni bir hukuk dalıdır ve gelişmeye devam etmektedir. Gelişim içinde olması nedeniyle diğer hukuk dallarına göre sınırları daha esnektir.[883] İnsan ve doğa ilişkisini, doğal varlıkların korunmasını, doğaya verilen zararların düzenlenmesini içeren çevre mevzuatları ve kararlar çoğalmaktadır. Çevre hukukunun doğayı korumakta etkisiz kaldığı eleştirisini yapanların bir kısmı genellikle yalnızca

---

[877] Philippopoulos-Mihalopoulos, "Towards a Critical Envrionmental Law", s. 22.
[878] **A.g.e.**, ss. 23-24.
[879] Ahmet Güneş, **Çevre Hukukunda İhtiyat İlkesi**, Birinci Baskı, Ankara: Bilge Yayınevi, 2012, s. 20.
[880] Wilkinson, **Environment and Law**, s. 114.
[881] Craig Collins, **Toxic Loopholes: Failures and Future Prospects for Environmental Law**, Cambridge University Press, 2010, s. 237.
[882] Güneş, **Çevre Hukukunda İhtiyat İlkesi**, ss. 134-137.
[883] Philippopoulos-Mihalopoulos, "Towards a Critical Envrionmental Law", s. 20

hukuk içinde çözüm bulunabileceği kabulünden hareketle daha çok ve daha etkili kanunların yeterli bir koruma sağlayabileceğini düşünürler. Oysa hukuk ve hukuk dışı birbirinden bağımsız değildir. Hukuki düzenlemelerin iyileştirilmesinin kısa vadede olumlu bir etkisi olabilir. Ancak çevre düzenlemelerinin artışı ve güçlenmesi mevcut sistem içinde yasadışı eylemlerin artması ile de paraleldir.[884] Bu da yalnızca hukuki araçların ekolojik tahribatları engellemekte yetersiz kalacağını göstermektedir.

Çevre hukuku birçok ülkedeki doğa yıkımlarına ve küresel ölçekteki ekolojik krizlere karşı etkili bir araç olmamakta, doğal varlıklara verilen zararları yeterince azaltamamaktadır. Çevreyi "iyileştirme ve geliştirme" amaçlarını değil çevreyi koruma amacını[885] bile çoğu zaman gerçekleştirememektedir. Örneğin küresel iklim krizinin engellenmesi için gereken sera gazı salınımlarının azaltılmasına yönelik ne gereken düzenlemeler yapılabilmekte ne de kısıtlamalar için devletler veya şirketler zorlanabilmektedir. Yine küresel ısınmanın sonuçlarıyla mücadeledede çevre hukuku yetersiz kalmaktadır. Uluslararası şirketlerin doğal varlıkları yok etmesi önlenememekte, ekosistemlerin tahribatından kaynaklanan krizler yaşanmaya devam etmektedir. Çevre hukuku ancak küçük kazanımlar sağlamış; geniş ölçekli çevre düzenlemeleri onlarca yıl boyunca pek de değişime neden olmamış, doğanın yıkımı neredeyse hiç kesintisiz sürmüştür.[886] Hukukun bir dalı olarak çevre hukukunun bu "başarısızlığının" insan ve ekonomi merkezci olmasına bağlı kendi yapısal nedenleri mevcuttur.

3.2.2. Şirketlerin Hukuku

Uluslararası çevre hukukunun ilkelerinden olan, devletlerin kendi doğal kaynakları üzerinde egemenliği ilkesine rağmen, yeryüzünün doğal varlıkları üzerindeki tasarrufların çoğu özellikle serbest piyasanın güçlü olduğu ülkelerde şirketlere aittir. Örneğin ABD'de birçok hukuki düzenleme ve mekanizmanın yanında, kurallar ve uygulama arasında büyük bir fark vardır ve çevre hukukuna ilişkin birçok düzenleme tam olarak uygulanamaz.[887] Şöyle ki ABD'de Temiz Hava Yasası bireysel tüketiciler söz konusu olduğunda titizlikle uygulanırken havayı en çok kirleten sanayiciler (bunların arasında Ford General Motors Shell ve Exxon da vardır) yasayı

[884] Louka, **International Environmental Law: Fairness, Effectiveness, and World Order**, s. 111.
[885] Çevre hukukunun amacının çevrenin korunması olduğu ve bunun çevreyi iyileştirme ve geliştirmeyi de kapsadığına ilişkin bknz. Yılmaz Turgut, **Çevre Politikası ve Hukuku**, s. 56.
[886] Voigt (ed.), **Rule of Law for Nature**, s. xiii.
[887] Wilkinson, **Environment and Law**, s. 145.

her gün ihlal etmekte ve hiç tazminat ödememektedirler.[888] Yine ABD'de büyük işletmelerin yüzde altmış ikisi Temiz Su Yasasına uymamaktadır.[889] Yerli sermayenin yeterli olmadığı ülkelerde de çok uluslu şirketler imtiyaz sahibi olmakta ve buradaki doğal varlıkları çoğunlukla hukuka uygun eylemleriyle yıkıma uğratmaktadır.

Modern dönemin en önemli özneleri olan devletler uluslararası çevre hukukunun da sınırlarını tayin etmiş görünmektedir. Devletlerin kendi "çevresi ve doğal kaynakları" üzerinde dilediği gibi tasarruf edebilme yetkisi ve uluslararası hukukun da devletlerin egemenliğiyle uyumlu bir şekilde işleme zorunluluğu vardır, bu durum devleti kendi ülkesi dışında yaratacağı çevresel etkilere ilişkin sorumluluğunu etkilememektedir. Uluslararası hukuk ulusal çevre konularına dair doğrudan değil dolaylı etki doğurabilir.[890] Öte yandan çevre hukuku gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında eşitsizliği derinleştirme potansiyeline de sahip olabilir. Gelişmiş ülkeler çevre düzenlemeleriyle gelişmekte olan ülkelerin kalkınmalarını yavaşlatabilir: Çevre hukuku kirlilikle ilgili düzenlemelerle yoksul ülkeleri zengin ülkelere karşı korurken zengin ülkeleri de yoksul ülkelerin gelişmelerine karşı korumaktadır yorumunu yapmaktadır.[891] Çevre hukuku var olan eşitsizliği arttırmada kullanılabilecek araçlardan biri olabilir; ancak bu onun başlı başına bunun için tasarlandığını göstermez. Öte yandan devletlerin aktör olarak gerilediği, şirketlerin öne çıktığı neoliberal dönemde uluslararası ve ulusal çevre hukuku düzenlemelerine yön verenler arasında şirketler olduğu da söylenebilecektir.

Devlet ve hukuk ekonomik sistemden tamamen bağımsız hareket edemez. Kapitalizm nasıl modern hukuku şekillendirdiyse, neoliberal düzende hukuku şekillendiren, sermaye ve pazar hareketlerine yön verenler şirketlerin eylemleridir. Örneğin ABD'de Çevre Koruma Ajansı (EPA) gibi kurumların nasıl davranacakları ekonomik ve politik statüko tarafından belirlenmekte, şirketlerin çıkarları doğanın korunmasının ve insanların çevre haklarının önüne koyulmaktadır.[892] Devletlerin ekonomik faaliyetlerden çekilmesi, ekonomik ve diğer iktidar biçimlerinin devletten

---

[888] Collins, **Toxic Loopholes: Failures and Future Prospects for Environmental Law**, ss. 37-38.
[889] **A.g.e.**, s. 66.
[890] Nanda – Pring, **International Environmental Law and Policy for the 21st Century**, ss. 20-21.
[891] Ewald François, "Le Droit de l'Environnement : un Droit de Riches ?", **Pouvoirs**, 2008/4 (n° 127), ss. 13-21 doi: 10.3917/pouv.127.0013, https://www.cairn-int.info/revue-pouvoirs-2008-4-page-13.htm, erişim tarihi: 26.02.2022, ss. 14-16.
[892] Collins, **Toxic Loopholes: Failures and Future Prospects for Environmental Law**, s. 34.

şirketlere geçmesine sebep olmuştur. Küresel şirketler devletlerin çoğundan daha fazla ekonomik güce sahiptirler ve hemen bütün ülkelerde politik süreçleri yönetmektedirler.[893] Bu nedenle doğaya zarar veren sektörlerin faaliyetleri engellenmemekte veya çevreyle ilgili mekanizmaların kendisi de kimi zaman bu yıkıma katılmaktadır.[894] Özellikle demokratik mekanizmaların ve hukuki güvencelerin zayıf olduğu ülkelerde şirketler hem kanunları yapan hem de çıkarları gerektirdiğinde bunları ihlal edenlerdir.

Çevre hukukunun genel olarak ekonomik etkisi sınırlıdır çünkü düzenlemeler nedeniyle bazı sektörler daralırken diğerleri doğmaktadır.[895] Uygulamada uzun hukuki mücadeleler sonucunda bir bölgedeki termik santral projesinin iptal olması, santralin başka bir bölgede inşa edilmesi veya termik santralin iptal edildiği bölgede benzer başka projelerin yapılması anlamına gelmektedir. Kapitalist sistem içindeki hukuki kazanımlar önemli olmakla birlikte genel ekolojik iyileşmeye etkileri tahribat hızına yetişemeyecektir. Hırsızlık, uyuşturucu ticareti gibi suçların failleri Ceza Hukuku tarafından cezalandırırken doğayı kirleten ve diğer suçlulardan daha fazla cana ve mala zarar veren şirketler genellikle mahkum edilmezler.[896] Zira diğer suçlulardan farklı olarak büyük şirketler politikacıları ve hukukçuları zenginlikleri ve politik nüfuzlarıyla denetim altına alabilmektedir.[897]

Çevre hukukunda şirketlerin etkili olması insanların çevresel hakları ve halk sağlığı açısından da olumsuz sonuçlar doğurmaktadır. Hayatın her anında herhangi bir kişinin sağlığına zararlı yüzlerce çeşit maddeye maruz kaldığını ifade eden Cranor'a göre hukuk dolaylı olarak bu sağlıksızlığa ve zehirlenmeye izin vermektedir. Kanunlar kamu sağlığını korumaya yönelik girişimleri aynı zamanda geciktirmektedir. İnsan kullanımına sunulan kimyasalların yüzde seksen-doksanı hiçbir güvenlik testi yapılmadan piyasaya sürülmektedir.[898] Bu da hukukun, değil doğal varlıkları, insanı koruma amacına bile ulaşamadığını ortaya koymaktadır ki, esasen insan sağlığının korunması doğanın korunmasından bağımsız değildir. Doğayı bir bütün olarak

---

[893] Sagoff, **The Economy of the Earth: Philosophy, Law, and the Environment**, s.86.
[894] Bugge, "Twelve Fundamental Challenges in Environmental Law: An Introduction to the Concept of Rule of Law for Nature", s. 20.
[895] Sagoff, **The Economy of the Earth: Philosophy, Law, and the Environment**, s. 4.
[896] Cullinan, **Vahşi Hukuk: Bir Yeryüzü Adalet Manifestosu**, s. 95.
[897] Collins, **Toxic Loopholes: Failures and Future Prospects for Environmental Law**, s. 1.
[898] Carl F. Cranor, **Legally Poisoned: How the Law Puts Us at Risk from Toxicants**, Harvard University Press, 2011, s. 132.

koruyamayan hukuk düzenleri, aslında bütün insanmerkezci biçimlerine rağmen insan odaklı sayılamaz.

Doğayla ilgili karar ve eylemlerin politik ve kişisel çıkarlarla belirlendiği durumlar olduğu kadar, örgütlü bir suçla bağlantılı olarak yönlendirildiği hâller her ülkede çeşitli derecelerde mevcuttur: Bu "yozlaşma" her şeyi etkilese de *"ağaçların parası olmadığı için"* doğal varlıklar daha kırılgandır.[899] Ayrıca neoliberal dönemde devlet denetimi azaldığı için, koruyucu hukuk kuralları da zayıflamaktadır. Şirketlerin doğa üzerindeki tasarruflarını engelleyecek ortak varlıkların ve kamu denetiminin azalması bile ekosistemleri yıkıma uğratmaktadır. Çevre hukuku böyle bir dönemde uygulamada giderek şirketlerin yön verebildiği bir alana dönüşebilmektedir. Öte yandan iş hukuku ve işçilerin adalet deneyimine ilişkin çalışmasında Aydın'ın belirttiği gibi dönemsel olarak egemen biçim olan güvencesizlik ve kırılganlık hukuk sistemine yansımaktadır.[900] Neoliberalizmde asıl hâle gelen güvencesizlik çevre hukukuna da sirayet etmiştir. Yine çevre hukukunun tahribatı gerçekleştiren şirketlerle bölgede yaşayan halk arasında, nesnel kurallara ve mekanizmalara sahip olduğu kabul edilse bile hukukun var olan sosyal eşitsizlik içinde gerçekleştirilmeye çalışıldığı akılda tutulmalıdır. Şirketler sürekli avukat ordularıyla çalışırken, ekolojik yıkımdan etkilenen halk hukuk bilgisine ve yöntemine yabancıdır. Konuyla ilgilenen doğa savunucuları ise gönüllü avukatlarla hareket ederler. Açılacak davaların ücreti yüksektir, bu bedeli ilgili kişilerden toplamaya ve dava açmak için onları bilgilendirmeye çalışırlar. Bu avukatlar aynı zamanda kendi çalışmalarını yürütmek zorundadır ve tam zamanlı gönüllü çalışmaları çok zordur.[901]

3.2.3. Özel Mülkiyeti Koruma Amacı

Modern hukuk düzeni mülkiyet haklarını, insanın dünya üzerindeki yerinin bir yansımasından ziyade doğal varlıklarla çatışma hâlinde değerlendirmektedir.[902] Bunda, önceki bölümlerde anlatılan 17. ve 18. Yüzyıldaki gelişmelerin ve düşünürlerin etkileri vardır. Çevre hukuku ve genel olarak hukuk düzeni özel mülkiyeti ve onunla

---

[899] Bugge, "Twelve Fundamental Challenges in Environmental Law: An Introduction to the Concept of Rule of Law for Nature", s. 20.

[900] Duygu Hatipoğlu Aydın, **Güvencesiz Adalet: İşçilerin Hukuk Deneyimi Üzerine Bir Temellendirilmiş Kuram Çalışması**, 1. Baskı, İstanbul : On İki Levha Yayıncılık, Haziran 2018, s. 234.

[901] Avukat Cihan Eren örneğinde olduğu gibi doğanın savunusu bir hukukçu için ölümle de bitebilir. Bknz. "Ekoloji Birliği: Cihan Eren Unutulmayacak" , https://ekolojibirligi.org/ekoloji-birligi-cihan-eren-unutulmayacak/, erişim tarihi: 23.11.2020.

[902] Coyle – Morrow, **The Philosophical Foundations of Environmental Law**, s. 157.

ilişkili tasarrufları hak olarak kabul eder. Elbette bu hakkın sınırları vardır; ancak bu, hukuk düzeni açısından doğal varlıkların değil özel mülkiyetin daha önemli olduğu sonucunu değiştirmez. *"Özel mülkiyetin yasal kurallara tabi tutulması, Batı hukuk geleneğinde her zaman istisna olmuştur, ana kural sınırsız özgürlüktür."*[903] Özel mülkiyete dayalı anlayışın sorunlarından birisi ekonomik kazanç söz konusu olmadığı durumlarda doğal varlıkların korunmamasıdır.[904] Doğal varlıkların tamamı örneğin hava ve suların bir kısmı sınırlarının belirsizliği nedeniyle özel mülkiyetin konusu olamazlar.[905] Ancak denizlerde petrol şirketlerine verilen arama izinleriyle, sanayi işletmelerinin ve santrallerin akarsuları ve havayı kirletmelerine göz yumulmasıyla özel mülkiyet serbestliği tanınmış olmakta, doğal varlıkların ekosistemsel potansiyelleri ve bu varlıklarla yan yana yaşayan insanların hayatlarını sürdürebilmek için bunlardan yararlanabilme imkânları kısıtlanmaktadır.

Esasen birçok doğal varlık özel mülkiyet olarak değil "kamu malı" olarak görülmekte ve ortak kullanımda oldukları kabul edilmektedir. Bazı yazarlara göre bu varlıkların özel mülkiyete konu olmaması hukuken daha az korundukları anlamına gelmektedir.[906] Buna göre doğal varlıkların çoğunun "kamu malı" niteliğinde olması onlara ilişkin "değer" tayininde sorun çıkaracaktır.[907] Ancak bu piyasacı bir yaklaşımdır, hukuken korumanın derecesi ortak varlıklarda da özel mülkiyet için olduğu kadar güçlü olabilir; ayrıca korumanın derecesini sadece hukuk belirlemez. Ortaklaşa yararlanılan doğal varlıklar, kamuoyunun daha fazla dikkatini çekebilir ve bunların zarar görmesi durumunda daha fazla insan hukuki ve politik araçlarla harekete geçebilir.

Liberalizm bireyi "ekonomik çıkarları peşinde koşan ussal bir varlık" olarak değerlendirdiği için, bireyin çevreyi korumasının tek yolu çevrenin bozulmasının ekonomik bir kayba yol açması veya korumadan elde edilecek kazancın daha faydalı olduğunun kabul edilmesidir. Bunlar dışında kalan her türlü müdahale liberalizme göre birey özgürlüğünü ortadan kaldıran durumlardır.[908] Piyasacıların ekolojik sorunlara iki

---

[903] Capra – Mattei, **Hukukun Ekolojisi: Doğa ve Toplumla Uyumlu Bir Hukuk Sistemine Doğru**, s. 141.
[904] Keleş – Hamamcı – Çoban, **Çevre Politikası**, s. 304.
[905] **A.g.e.**, s. 305.
[906] Bugge, "Twelve Fundamental Challenges in Environmental Law: An Introduction to the Concept of Rule of Law for Nature", s. 13.
[907] **A.g.e.**, s. 14.
[908] Keleş – Hamamcı – Çoban, **Çevre Politikası**, ss. 272-273.

temel çözümü vardır. Bunlardan ilki özel mülkiyetin etkisinin doğal varlıkları da içine alacak şekilde genişletilmesidir. Böylece kullanma bedeli ile aşırı kullanmanın önüne geçilir. İkincisi ise çevre kirliliğinin alınıp satıldığı pazarlar oluşturmaktır, zira kirliliğe yol açan şey pazarların işlememesidir.[909]

Ghertner özel mülkiyet kabul edilmiş doğal varlıklara verilen zararın haksız fiil olarak kapsamında değerlendirildiği hukuk kurallarını *"çevrenin burjuva kavranışı"* olarak değerlendirmektedir.[910] Bir doğal varlığın özel mülkiyete tabi olması örneğin onun başkaları tarafından kirletilmesini veya başka şekilde tahrip edilmesini engellese de aynı zamanda mülkiyete sahip olanlar tarafından sömürülmesini yasallaştırmaktadır.[911] Özel mülkiyetin etkisinin genişlemesinin doğal varlıklar üzerinde olumsuz sonuçlar doğurduğu ortadadır. Ekonomik amaçlara indirgenen bir sistemde çevresel bozulmalar daha çok yaşanmaktadır.[912] Örneğin denizlerin petrol şirketlerinin özel mülkiyeti hâline getirilmesi deniz ekosistemini koruyacak bir şey değildir. Çünkü bütün dünyanın özel mülkiyet hâline getirildiği bir durumda, rekabet ve ekonomik büyüme eğilimi ortadan kalkmayacaktır. Bu durum ölçülü kullanım değil, şirketlerin sınırsızca doğal varlıkları sömürmeleri anlamına gelecektir. Dolayısıyla doğal varlığın özel mülkiyete konu olması onun iyi bir şekilde korunmasını sağlamayabilir.

Özel mülkiyet hakkına sahip olanın doğal varlık üzerinde dilediği gibi tasarruf etmesi mülksüzlerin yaşam kaynaklarından dışlanması anlamına gelir. Doğal varlıklara zarar veren, onların kolektif mülkiyetin bir parçası olması değil, piyasaların şekillendirdiği hukuk düzenlerinde, özel mülkiyetle bağlantılı girişim özgürlüğünün her şeyin üzerinde tutulmasıdır. Ayrıca piyasa ekonomisinde özel mülkiyet, girişim özgürlüğünü önlediği takdirde ortadan kaldırılabilir göreceli bir hak hâlini almıştır.[913] Öte yandan kirliliğin metalaştırılması kapitalizm doğa ilişkisini açıkça ortaya

---

[909] **A.g.e.**, ss. 274-275. Çevre kirliliğinin pazarın bir parçası haline getirilmesi, Türkiye gibi ülkelerin İngiltere gibi ülkelerin çöplerini "işlemek" üzere alması örneğinde görülebilir.
[910] D. Asher Ghertner, "Green Evictions: Environmental Discours of a 'Slum-Free' Delhi", ss. 145-165, Richard Peet – Paul Robbins – Michael Watts, **Global Political Ecology**, Taylor & Francis Group, 2011, s. 156.
[911] Wilkinson, **Environment and Law**, s. 165.
[912] Keleş – Hamamcı – Çoban, **Çevre Politikası,** s. 305.
[913] Bu duruma Türkiye'de şirketlerin santral, biyogaz tesisi, maden ocağı kurabilmesi için kişilere ait topraklara adeta savaş dönemindeymiş gibi "acele kamulaştırma" kararları ile el konulması örnek gösterilebilir. Doğal varlıkların genellikle kamuya yararlı olan tarım için kullanılması engellenerek şirketlerin kâr elde etmesine yönelik tahsis edilmesinin adının "kamulaştırma" olması ilginçtir.

koymaktadır. Kirlilik üzerinden kâr elde edilebilecek bir şey hâline geldikçe kısıtlanan değil daha fazla üretilen bir şey olacaktır.[914] Kirliliğin kısıtlanması hakkında çevre hukukunun en büyük iddiası "kirleten öder" ilkesidir.

3.2.4. Kirleten Öder İlkesinin Yaptırımsızlığı

Özel mülkiyeti temel alan yaklaşımın bir görünümü de "kirleten öder" olarak adlandırılan temel çevre hukuku ilkesidir. Uluslararası hukukun en eski ilkelerinden biri olan bu ilke 1972'de başında Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütünde (OECD) dile getirilmiş ve Rio Deklarasyonu ile uluslararası çevre hukukunda tanınmıştır.[915] OECD'nin 1972 tanımına göre "kirleten öder" ilkesi, kamu otoritelerinin kirlilik önleme ve kontrol mekanizmalarıyla bağlantılı olarak uygulanır, örneğin üye bir ülkede kanunlar emisyonları belli bir seviyenin altında düzenlemişse bu seviyenin altında tutmanın maliyetleri bu emisyonlara yol açan sanayi tarafından karşılanmalıdır.[916] Öte yandan kamuya ait olanın özelleştirilmesi, şirketler açısından kuralların gevşetilmesi ve büyük şirketlerin vergilerinin düşürülmesiyle karakterize olan neoliberalizmin bu nitelikleri emisyonların düşürülmesi için atılacak adımlarla bağdaşmaz.[917] "Kirleten öder" ilkesinin mantığı kirliliğin kabul edilebilir bir seviyede kalmasını sağlayarak görünür bir şekilde çevresel bozulmanın önlenmesidir.[918] Başka bir açıdan da kirletenin kirletme bedeli olarak ödediği miktarın kirletmeden elde ettiği kârdan fazla olması ve böylece kirletme eyleminden alıkoymasıdır.[919] Buna göre doğaya verilen zararların ekonomik bir değerle tazmin edilmesi durumunda gereken yapılmış olmaktadır.

Turgut'a göre kirleten öder ilkesi, karşılığını ödeyenin kirletmeye devam edebileceği anlamına gelmemektedir, amaç kirletmenin önlenmesidir.[920] Öte yandan uluslararası çevre hukukunda kabul edilen ilkelerden olan "önleme ilkesi" belirsizlik içermekte ve somut olayda nasıl uygulanacağı tam olarak anlaşılamamaktadır. Ayrıca sadece insan sağlığına veya özel mülkiyete yahut çevreye yönelik bir zarara ilişkin

---

[914] Türkiye'de lastik atıkları yakarak enerji elde etmeyi planlayan Biyokütle Santrallerinin bu açıdan tartışılmaya ihtiyacı vardır.
[915] Atapattu, **Emerging Principles of International Environmental Law**, s. 439.
[916] **A.g.e.**, s. 440.
[917] Klein, **İşte Bu Her Şeyi Değiştirir**, s. 107.
[918] Atapattu, **Emerging Principles of International Environmental Law**, s. 441.
[919] Gerhard Roller, "Polluter Pays Principle", ss. 168-172, Ray C. Anderson, **Environmental Law and Sustainability**, Berkshire Publishing Group, 2013, s. 168.
[920] Yılmaz Turgut, **Çevre Politikası ve Hukuku**, s. 124.

yükümlüğü kapsamaktadır. Bütün kirlenmeleri önleme yükümlülüğü yoktur ve bu nedenle düşük seviyeli kirletebilmenin kabul edilebilir olduğu sonucu çıkmaktadır.[921] Kabul edilebilir kirliliğe yalnızca hukukun karar verdiği durumlarda kirlilik değişmese bile ortadan kalkmış gibi bir sonuç ortaya çıkmaktadır[922] Yine kirletenin caydırılması amaçlansa da hukukun genel ilkelerinden olan orantılılık gereği kirletenin ödeyeceği miktar çok yüksek olamaz.[923] Aynı şekilde bu ilke uyarınca devletlerin kendi topraklarında çevreye yönelik zararı engelleme yükümlülüğü bulunmamaktadır. Hangi ölçekteki zararın ciddi sayılabileceği tanımlanmamıştır.[924]

Şirketlerin faaliyetlerinin doğaya etkisi liberal iktisatçılar tarafından "dışsallık" olarak ele alınmakta ve yalnızca hava kirliliği fiziksel yan etkilerle sınırlı tutulmaktadır.[925] Kirleten öder ilkesiyle kirliliğin maliyetinin kirletene ödetilmesi içselleştirme olarak kabul edilmekte ve böylece dengenin yeniden sağlandığı varsayılmaktadır.[926] Örneğin petrol sızıntılarına neden olan şirketler tazminat ödemekte; ancak bu durum Nijerya'daki olguların incelemesinin gösterdiği üzere şirketleri tekrar tekrar petrol sızıntılarına sebep olmaktan alıkoymamaktadır.[927] Bu açıdan çevre hukuku kirleten öder ilkesiyle bir anlamda doğaya ne kadar zarar verilebileceğini düzenlemektedir. İlkenin eleştirisi ise genellikle ekonomik fayda analizleri üzerinden veya çevre insan ilişkisi üzerinden yapılmaktadır. Kirleten öder ilkesi bakımından çevresel varlıklara iktisadi bir değer biçilmesi zorluk taşıdığı için meydana gelen kirliliğin parasal ederini belirlemek de zordur.[928] Öte yandan kirleten öder ilkesi uyarınca şirketler kirletme eylemlerinin sonucu olarak ödemek zorunda kaldıkları bedeli tüketicilere yansıtabilir, bu ise, kirliliğin etkilerine daha çok maruz kalan kesim üzerinde adaletsizliğe neden olacaktır.[929] Yine kirletenin ödemesi ana akım çevrecilikteki yaklaşımları tanımlamak için kullanılan "aspirinci"[930] sıfatını hak

---

[921] Wilkinson, **Environment and Law**, s. 105.
[922] Collins, **Toxic Loopholes: Failures and Future Prospects for Environmental Law**, s. 71.
[923] Roller, "Polluter Pays Principle", s. 169.
[924] Wilkinson, **Environment and Law**, s. 106.
[925] Sagoff, **The Economy of the Earth: Philosophy, Law, and the Environment**, s. 35.
[926] Wilkinson, **Environment and Law**, s. 121.
[927] Ayobami Olaniyan, "Imposing Liability for Oil Spill Clean-Ups in Nigeria: An Examination of the Role of the Polluter-Pays Principle", ss. 73-85, **Journal of Law, Policy and Globalization**, Vol. 40, 2015, http://heinonline.org/HOL/Page?handle=hein.journals/jawpglob40&div=13, erişim tarihi: 26.02.2022, s. 81.
[928] Yılmaz Turgut, **Çevre Politikası ve Hukuku**, s. 127.
[929] **A.g.e.**, s. 142.
[930] Erdoğan – Ejder, **Çevre Sorunları, Nedenler, Çözümler: Egemen ve Marksist Anlayışın İlettikleri Üzerine**, s. 104.

etmektedir, zira müdahale yüzeyseldir, sorunun nedenlerini ortadan kaldırmaz, görünürde bir iyileşme sağlar.

"Kirleten" çoğu zaman ödememektedir. Örneğin ABD'de Temiz Su Yasasının izin vermesi nedeniyle büyük işletmeler ortak zenginlik olan suları pestisit ve kanserojen maddelerle kirletmekte ve ceza almamaktadır.[931] Yine kirletenin maddi gücü elverişli bir şirket olması durumunda değil de herhangi bir kişi olması durumunda ödeme gücü olmayabilir. Bu durumda kirleten yine maddi karşılığı temin edemeyecektir. Üstelik tahrip edilen ekosistemler para ile eski hâline getirilebilecek ve insanın her detayını kontrol edebildiği cansız yığınlar değildir. Örneğin bir yerdeki ormanı yok eden bir şirketten alınan parayla dikilen ağaçlar aynı biyoçeşitliliği yeniden yaratmayacak veya eski hâle dönüş uzun zaman alacak, bu arada hayvanlar yok olacak, su kaynakları kuruyacak, civarda yaşayan yerli halk da bundan etkilenecektir. Ayrıca kirleten öder kuralı ile şirketlere eylemlerinin "bedeli ödetiliyormuş" gibi görünse de, şirketler ödemenin kendilerine olan maliyetini sermayenin sürekli büyümesi gerekliliğinden hareketle her zaman daha fazla doğa parçasını tahrip ederek çıkarabilirler ve çıkarmak zorundadırlar.

3.2.5. Ekosistemlerin Kavranışı

Mahkemelerden doğal varlıklar lehine çıkan kararların önemli bir kısmı insanların "sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı"na dayanmaktadır. Doğal varlıkların korunmasında önemli bir araç olabilen çevre hakkı, anayasalarda, uluslararası sözleşmelerde veya uluslararası organların verdiği mahkeme kararlarında yer almaktadır. Ancak hukuki düzenlemelerde doğayı korumak için gerekli imkânların mevcut olması, doğanın etkili bir şekilde korunmasını her zaman sağlamamaktadır. Çevre hakkına dayanan davalarının açılmasında maddi imkân ve insan gücü gibi açılardan zorluklar yaşanmakta, davalar uzun sürmekte, zaman zaman menfaat yokluğu nedeniyle reddedilmekte ve bu arada ekolojik tahribat devam etmektedir. Mahkeme sonucunda koruyucu bir karar çıksa da bu karar fiili olarak yok sayılabilmekte veya teknik girişimler[932] başlangıç noktasına dönülmesine yol açmaktadır. Çevrenin insanla bağlantılı olarak korunmasına ilişkin düzenlemeler tam olarak uygulansa bile doğal varlıkların, kendilerine ait içsel bir değer taşıdıkları için

[931] Collins, **Toxic Loopholes: Failures and Future Prospects for Environmental Law**, s. 68.
[932] Örneğin Çevresel Etki Değerlendirme Raporları mahkemede iptal edildiğinde ufak değişikliklerle yeni raporlar hazırlanmakta veya "ÇED gerekli değildir" kararı alınmaktadır.

değil insan menfaatleriyle ilişkilendirilerek hukuki korumadan yararlanabilmeleri çoğu zaman korunmaları için yeterli olmayacaktır. Özel mülkiyeti temel alan düzenlemelerde mülk sahibinin kirlilik gibi ekolojik tahribatlara ilişkin başvuruda bulunmaması veya zararının tazmin edilmesi durumunda, kirlilik hukuken engellenmeyecektir. Kamu sağlığının odak noktasında olduğu düzenlemede ise yine doğaya "ne kadar zarar verilebileceği" düzenlenmektedir ve insanmerkezci bir anlayışın ürünüdür. Ayrıca, çevrenin korunması genellikle ekonomi ile dengelenmeye çalışıldığı için toplum sağlığı da göz ardı edilebilmektedir.

Doğanın insanmerkezci bir şekilde kavranması hukuku etkilemiştir. Örneğin bir nehir, hukuktaki düzenlenişiyle ekosistemlerin bir parçası değildir. Hukuk nehrin insanların istediği yere akmasını, taşmamasını, insanlar tarafından kullanılmasını sağlamak üzere düzenleme yapar. Nehirden yararlanmaya kimin hakkı olduğunu düzenler.[933] Doğayla ilişkisini piyasaların ve insanmerkezci yaklaşımın şekillendirdiği hukuk parçalı bir dünya kurgusunu da beraberinde getirmektedir. Bu anlayışa göre hem insan ve doğa hem de doğal varlıklar birbirinden bağımsız ve yalıtılmıştır. Varlıklar arasındaki bağımlılık ilişkileri göz ardı edilmekte, bütüncül korumaya ilişkin kaygı bulunmamaktadır.[934] Örneğin Hindistan Delhi üzerine yapılan bir çalışmada, çevre hukuku düzenlemelerinin gerekçelerinden birinin burjuva estetik kaygılarla şehir çevre ilişkisinin düzenlenmesi olduğu ifade edilmektedir.[935] Yalnızca ekonomik çıkara dayalı doğa koruma, ekonomik açıdan önemli olan unsurların önemsiz unsurlardan bağımsız olarak korunabileceğine ilişkin yanlış varsayıma dayanır.[936] Bu kavrayış insan-doğa ilişkisini ve doğal varlıkların kendi aralarındaki ilişkiyi önemsizleştirmektedir.

Doğanın çeşitli ilkeleri vardır: Öncelikle doğada her şey birbirine bağlıdır. Doğa sınırlıdır ve bu sınır aşılırsa kendini onaramaz. Doğada çeşitlilik esastır ve kaybı durumunda diğer nitelikler de işlemez hâle gelir. Doğada hiçbir şey yok olmaz, dolayısıyla atıklar kalır. Doğaya rağmen kazanılmış zaferlerin mutlaka bir bedeli vardır ve bunlar aslında yenilgiye dönüşür. En uygun çözüm doğa tarafından

---

[933] John C. Nagle, **Law's Environment: How the Law Shapes the Places We Live**, Yale University Press, 2010, ss. 148-149.
[934] Keleş – Hamamcı – Çoban, **Çevre Politikası**, s. 276.
[935] Ghertner, "Green Evictions: Environmental Discours of a 'Slum-Free' Delhi", s. 160.
[936] Leopold, **Bir Kum Yöresi Almanağı ve Oradan Buradan Eskizler**, s. 224.

sunulmuştur bu nedenle insan müdahalesi her zaman risk taşır.[937] Doğanın işleyişine ilişkin bu ilkeleri gözetmeyen, doğal varlıkları piyasa ürünü olarak ve birbirinden bağımsız gören bir anlayış ekosistemsel ilişkileri göz ardı ettiği için doğayı koruyamamaktadır. Doğal varlıkların birbiriyle olan bağımlılık ilişkileri parçalı bakış ile yok sayılır ve hukuk böylece olmayan bir kurguyu düzenlemeye çalışarak ilk andan itibaren başarısızlığı amaçlamış olur.

İnsanların doğaya ilişkin özlem ve arzuları zaman zaman çevre hukukuna yansıyabilir. Örneğin el değmemiş yerlere duyulan özlem nedeniyle "vahşi doğanın" muhafaza edilmesine ilişkin yasalar çıkarılmıştır.[938] Çevre hukuku aynı zamanda doğayı şekillendirmektedir. Hukukun doğayı politik saiklerle biçimlendirmesi uzun zamandır devam eden bir süreçtir. İlk zamanlarda bu durum özellikle tarım üzerinde yoğunlaşmış, daha sonra kara yollarının, kanalların ve demir yollarının yapılması ile devam etmiştir.[939] Hukuk doğanın ne kadar kirletilebileceğini, hani bölgelerin korunmaya değer olduğunu düzenler ve kamuoyunun dikkatini bunlara çeker.[940] Örneğin kırk yıl boyunca askeri tesisler nedeniyle çevresel kirlenme yaşanan Adak Adasında[941] çevre hukuku adanın eski hâline kıyasla yeni bir flora ve fauna yaratılmasını sağlamıştır. Bazı deniz memelilerinin soyları hukuki düzenlemeler sayesinde tükenmekten kurtulmuş bazı türler ise yeni tehditlerle (sayısı artan başka türlerle) karşı karşıya gelmiştir.[942] Adak Adasındaki çevre kirliliği ile düzenleme yapma ihtiyacının doğmasından önce hukuk adayı korumamıştır. Koruması da beklenemeyecektir, hukukta doğa askeriyeye göre öncelikli bir konuma sahip değildir. Askeri kurumlar, hukuk veya ekonomi için öncelik ekosistemlerin ve yerli halkların mevcut hâliyle sürdürülmesi değildir. Çevre hukuku ekolojik bilincin artması ve kirliliğin dayanılmaz boyutlara gelmesinden sonra, ekonomi ve askeriyenin ihtiyaçları izin verdiği kadar müdahale etmeye çalışmıştır. Zira hukuk kendinden menkul ideal ilkeler bütünü değil hukuk dışı ile bağı olan bir sistemdir.

---

[937] Mine Kışlalıoğlu – Fikret Berkes, **Çevre ve Ekoloji: Çevre Sorunları**, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993, ss. 18-23.
[938] McKibben, **Doğanın Sonu**, s. 70.
[939] Coyle – Morrow, **The Philosophical Foundations of Environmental Law**, s. 108.
[940] Nagle, **Law's Environment: How the Law Shapes the Places We Live**, s. 1.
[941] Kuzey Amerika'nın Kuzey Batı kıyısında Aleut takımadalarında bir ada.
[942] Nagle, **Law's Environment: How the Law Shapes the Places We Live**, s. 23.

Öte yandan çevre hukukunun düzenlemeye çalıştığı şey olan ekosistemler, dışarıdan düzenlenebilir bir şey değildir: Doğaya zarar verilebilir veya doğal varlıklar korunabilir; ancak doğanın kendi kanunlarına örneğin kirliliğe karşı vereceği tepki belirlenemez.[943] Ekosistemler kendi kendilerini insan müdahalesi olmadan daha iyi düzenleyebilmekte dışarıdan müdahaleler çoğu zaman ekosistemlere zarar vermektedir.[944] Dolayısıyla çevre hukukunun öngörebilme ve engellemeye yönelik ilkeleri, doğanın öngörülemezliği karşısında etkisiz olabilir. Yine ekolojik tahribatın ortaya çıkmasından sonraki eski hâle getirme çabalarının da doğal ilişkiler açısından anlamı olmayabileceği gibi bir tahribatı başka bir eylemle onarma çabası da anlamsız kalabilecek veya daha çok zarara yol açabilecektir. Ayrıca doğadaki birçok tahribat, etkileri net bir şekilde ortaya çıkana kadar insanlar tarafından fark edilemez: örneğin atmosferdeki karbondioksit miktarı veya anne sütündeki toksinler gibi.[945] Çevresel etkilerin çoğu da uzun vadelidir ve gelecek kuşakları etkileyecektir, bu açıdan sürdürülebilir kalkınma gibi ilkelerin iç hukuk sistemlerinde kabul edilmesi önemlidir.[946] Ancak doğanın ve doğal varlıkların sürdürülebilirliğini imkânsız kılan ekonomik sistemi aynı anda devam ettirme çabası yalnızca ekonomik sistem açısından anlamlı sonuç doğurabilir.

Hukuk insanların doğa algısını da düzenler. Robinson'a göre insanlar doğayı sever, hukuk da parklar, soyu tükenmekte olan türler, doğal yaşam alanları gibi koruma kategorileri yaratarak bu sevgiyi besler, böylece doğanın araç değil esas olduğunu vurgular.[947] Hukuk topluma yön verebilir veya bir konuda dikkat uyandırabilir. Öte yandan hukuk öncelikle toplumsallık içinde oluşturulur. Sürdürülebilirlik için toplumdaki doğa algısının, sosyal ve kişisel değerlerin değişmesi gerekir ve hukuk çevre eğitimini teşvik ederek ve çevre bilgisini yayarak bu süreci kolaylaştırabilir.[948] Aynı zamanda hukuki düzenlemeler hem doğal varlıklara verilen zararı azaltabilir hem de doğanın değerli olduğu fikrinin toplumda kabul görmesini sağlayabilir. Elbette hukukla toplum arasında karşılıklı bir ilişki vardır. Ekolojik düşüncenin yerleştirilmesi yalnızca hukuka verilemez, toplum da ekolojik olarak bilinçlendikçe hukuka müdahale

[943] Bugge, "Twelve Fundamental Challenges in Environmental Law: An Introduction to the Concept of Rule of Law for Nature", s. 9.
[944] Ferry, **Ekolojik Yeni Düzen**, s. 190.
[945] Bugge, "Twelve Fundamental Challenges in Environmental Law: An Introduction to the Concept of Rule of Law for Nature", s. 11.
[946] **A.g.e.**, s. 19.
[947] Robinson, "Evolved Norms: A Canon for the Anthropocene", s. 63.
[948] Wilkinson, **Environment and Law**, s. 152.

ederek daha "yeşil" düzenlemelerin artması mümkün olabilir. Çevre hukukundaki koruyucu düzenlemeler ekolojik krizlerin yaşanması ve toplumsal ekolojik bilincin yaygınlaşması ile zamanla artmıştır. Ancak ekosistemlerin giderek daha çok yıkıma uğramasının önüne geçilememiş, çevre hukukunda muhafaza etmeye yönelik düzenleme ve mahkeme kararları genel yıkım tablosunun karşısında görece zayıf kalmıştır.

3.3. Değerlendirme

İnsanın doğadan ayrılması ve kendi tarihini oluşturmaya başlaması, kendine ait üretim biçimleri geliştirmesi ve buna ilişkin kurumları ve kültürünü şekillendirmesine neden olmuştur. İnsanın doğayla ilişkisinin çatışmalı olmasının ilk nedeni insanmerkezci bakış açısının insana ait olan her şeye egemen olmasıdır. Düşünce, iktisat, politika ve bilim tarihi insanın özgürleşme mücadelesinin doğayla uyumlu bir şekilde gerçekleşmediğine ve doğanın sürekli egemenlik altına alınması gereken uygarlık karşıtı bir konumuna ilişkin izlerle doludur. Doğa ilk toplumlar için korku öğesiyken deney ve gözlemle incelendikçe korkunun yerine büyülenme geçmiştir.[949] Belki de büyülenmeden daha fazla hissedilen şey rahatlama ve kendi zaferine duyulan güvendir. Ancak bugün ekolojik felaketlerin bilim tarafından öngörülebilir hâle gelmesi ve günlük hayatta deneyimlenmesi başka türlü bir korkuya yol açmaktadır. İnsanın doğayı kontrol varsayımı gerçekle örtüşmemektedir. Ekolojik krizler yaşanmaktadır ve böylece insanın, doğanın aslında bir parçası olduğu daha iyi anlaşılmaktadır.[950] "Doğanın sonu" fikri insanların kendisinin doğanın dışında olduğu yanılmasının bitişi anlamına da gelmiştir.[951]

Ekolojik eleştiriden geçirilmesi gereken kurumlardan biri olan hukuk da doğanın yıkım sürecinin bir parçası hâline gelmiştir. Hukuk gibi kişilerin davranışlarını şekillendirebilen kurumlar, insan ve doğa arasındaki ilişkiyi tam olarak görememektedir. İnsanların yaşamı doğrudan doğaya bağlıdır ve insan doğadaki değişimlerden bir şekilde etkilenmektedir.[952] Cullinan bu bağı şöyle ifade etmektedir:

---

[949] Smith, **Eşitsiz Gelişim: Doğa, Sermaye ve Mekanın Üretimi**, s. 37.
[950] Kureethadam, **The Philosophical Roots of the Ecological Crisis: Descartes and the Modern Worldview**, s. 154.
[951] Bjornerud, **Yeryüzünün Zamanı: Bir Jeolog Gibi Düşünerek Dünyayı Kurtarabilir miyiz?**, s. 161.
[952] Cullinan, **Vahşi Hukuk: Bir Yeryüzü Adalet Manifestosu**, s. 57.

> *"Bir nehri kirletecek olsam, bu davranış tıpkı kendi kolumu yaralamam gibi benliğim için de yıkıcı olurdu. Dolayısıyla başka bir yol varken bir dereyi kirletip kirletmemek gerektiği sorunu doğmaz. Dereyi kirletmekten kaçınma kararı hukuka ya da hatta ahlaki ilkelere uygun davranmaktan değil, sadece kirletmenin saçma olmasından gelir."*[953]

Çoğu insan üretim ve tüketim süreçleri içinde doğayla bu bağını kaybetmiştir. Bugün yeryüzünün kaldırabileceğinden daha fazlası tüketilmektedir. İnsanlar kendine düşenden çoğuna el koydukları için diğer canlılar ihtiyaçları olanı temin edememektedir.[954] Ekosistemler artık insanlarla birlikte değil, insanlara rağmen ayakta kalmaya çalışmaktadır. Bütün bunların temelini hazırlayan, insanın doğadan ayrılması ve hiyerarşik olarak kendisini doğal varlıkların üzerinde konumlandırmasıdır. Doğanın tahrip edilmesine neden olan bu insanmerkezci ve ikici algının bütün egemen bilinç hâlleri gibi hukukta da sürekli bir eleştiriye tabi tutulması gerekmektedir.

Modern hukukun insanmerkezci düşüncesi teolojik ve feodal bağlardan özgürleşmeyi sağlamıştır. Ancak bu özgürleşme doğayla dengeli ve uyumlu bir şekilde gerçekleşmediği için modern dönemlere özgü kölelik biçimlerini doğurmuştur. İnsan kendi türü içinde ve doğanın geri kalanıyla kendi türü arasında hiyerarşi kurmuştur. İnsandan başka varlıkların hak sahibi olabileceği düşüncesi çoğunluğa yabancı bir fikirdir. İnsanlar, insan olmaktan gelen imtiyazlarını içselleştirmişlerdir. Örneğin bir kimse mülkiyetini satın aldığı toprak üzerinde dilediği gibi tasarruf edebileceğini, kanuna uygun yapıldığı takdirde akarsuları kurutabileceğini, doğal kaynakları sınırsızca kullanabileceğini, parasını verdiği için yüzlerce yıl boyunca okyanusta çöp dağları oluşturabilecek ürünleri satın alabileceğini düşünmektedir. Bütün haklara sahip olan egemen sınıf mensuplarının ekonomik ve siyasal hâkimiyeti ekolojik egemenliklerini de doğurmuştur.[955] "*İçinde yaşadığımız dünyadaki hâkim uygarlıklar, kendi türümüzün diğerlerinden üstün olduğuna ve bir zamanlar beyazların Güney Afrikalılara yaptığı gibi, bizim de gezegene hükmetmeye hakkımız olduğuna kendini inandırmış durumdadır.*"[956]

Uygarlığın kurumları ve insan yaşamı ile doğal varlıklar arasındaki mevcut derin eşitsizlik çerçevesinde rahatsız olmadan yaşayabilmek, doğanın değerinden

---

[953] **A.g.e.**, s. 178.
[954] **A.g.e.**, s. 49.
[955] Foster – Magdoff, **Her Çevrecinin Kapitalizm Hakkında Bilmesi Gerekenler: Kapitalizm ve Çevre Üzerine Bir Rehber**, s. 99.
[956] Cullinan, **Vahşi Hukuk: Bir Yeryüzü Adalet Manifestosu**, s. 72.

soyutlanarak önemsizleştirilmesiyle mümkün olmaktadır. Doğa ve hayvanlar akılsız ve duygusuz varlıklar olarak düşünülmekte, "insan aklı" tek akıl olarak kabul edilmekte ve yüceltilmektedir. İnsanın toplumsal doğasından gelen özellikleri en önemli nitelikler olarak varsayılmaktadır. İnsanlar dünyada kayda değer tek topluluk olarak kendi toplulukları varmış gibi yaşamakta, bu nedenle de çok büyük bir zenginliği ve deneyimi gözden kaçırmaktadır.

Modern hukukun doğal varlıkları korumakta yetersiz kalmasının nedenlerinden biri Batı düşüncesine egemen olan insanmerkezcilik ve ikiciliktir. Bunlar diğer yerleşik eğilimler gibi 1970'lerden itibaren eleştiriye tabi tutulmuştur. İnsan merkezciliğin benimsenmesi, ekosistemlerin bütün varoluşunun insana hizmete indirgenmesine neden olmuştur. İnsan böylece kendi tercih ve ihtiyaçları doğrultusunda doğal kaynaklar üzerinde sınırsızca tahakküm kurmaya başlamıştır. İnsanmerkezciliğin ortaya çıkması için insanın doğadan ayrılmasına ilişkin bilincin doğması gerekmiştir. İnsanmerkezcilik, insanı merkeze alıp doğal varlıkları insana göre konumlandıran bir eğilim olarak, bugünkü ekolojik yıkımların sorumlusu düşünce kalıplarından birisidir. Zira insanmerkezci görüşe göre insan dışındaki bütün doğal varlıklar insanın amaç ve çıkarları için kullanılan araç ve kaynaklar olarak kabul edilmekte ve doğaya araçsal önemi üzerinden değer verilmektedir.[957] İnsanmerkezcilik hukuk düzenlerine de sirayet etmiş, doğanın, insanın amaçlarını gerçekleştirmede araç gibi ele alınmasına neden olmuştur. Doğal varlıkların zaman zaman korunmasını sağlayan çevre hakları da aslında insanmerkezcidir ve doğanın çevre hakkı bağlamında korunması insanların inisiyatifine kalmıştır.[958]

İnsanmerkezciliğin eleştirisi insanın tamamen reddedilmesini getirmemelidir. Sosyal koşulların analizinden çok insanlarla doğal dünya arasındaki etik ilişkiye odaklanan derin ekoloji temelde insanmerkezciliğe karşı ekomerkezciliği ve doğal varlıklar arasında eşit ilişkileri savunur.[959] Öte yandan derin ekoloji insanmerkezciliğe karşı çıkarken hümanizmi de reddederek bütün canlıları aynı şekilde değerlendirdiği, oysa bir *"sıtma sineği veya Koch basili ile sıtma ya da verem hastası bir çocuk"* aynı

[957] Keleş – Hamamcı – Çoban, **Çevre Politikası**, s. 51.
[958] Tolga Şirin, **Çevre, İnsan, Devlet**, 1. Basım, İstanbul: Tekin Yayınevi, Nisan 2015, s. 15.
[959] Peter C. Van Wyck, **Primitives in the Wilderness: Deep Ecology and the Missing Human Subject**, State University of New York Press, 1997, ss. 33-34.

yaşam hakkına sahip olamayacağı şeklinde eleştirilir.[960] Bookchin *"insan da tıpkı primat ataları ya da memeliler gibi doğal ortama aittir"* demektedir, insanı gezegende asalak istilacı olarak görmek ve vahşi yaşamı romantikleştirmek ona göre bir çözüm sunmaz, bu bakış açısı doğayı kalıplaştırır ve insanın burada bir yerinin olmadığı yanılgısına yol açar.[961] İnsan hem biyolojik evrimsel tarihini hem de toplumsal tarihini devam ettirir, bu toplumsal tarih doğal tarihle ilişkilidir.[962]

Derin ekolojinin insanlık karşıtı görüşü kabul edilmese bile, insan dışındaki doğal varlıkların dışlanabilmesi ve hakların tamamen insanlara özgülenebilmesi için öncelikle doğa önemsizleştirilmiş ve araçsallaştırılmıştır. Doğanın bu şekilde değersizleştirilmesi ve insan odaklı tanımlanması için insan ve doğanın karşı karşıya getirilmesi gerekmiştir. İnsanın ve kurumların doğal varlıklarla çatışan veya hiyerarşik konumlarda düşünülmesi, bunların birbirinden kesin bir şekilde ayrılmasıyla mümkün olmuştur. Böylece uygarlık ve doğa ikiciliği bütün kurumları ve ideolojileri şekillendirmiştir. İkici yaklaşımların risklerinden birisi toplumla doğayı birbiriyle bağlantısız ve ilişkisiz iki ayrı alan gibi ele almasıdır, böyle bir düşünce tarzı toplumsal yaşamın doğaya olan bağımlılığını yok saymaktadır.[963] İkici bakış açısının diğer bir riski de ekolojik krizlerin nedenini doğal süreçlerde arama veya doğal koşulları tamamen önemsizleştirilerek tamamen toplumsal nedenlere bağlama gibi hatalı düşüncelere yol açmasıdır.[964]

İkici bakış açısı kişinin farkında olmadan iki kavrama, içkin anlamlarından ve birbirleriyle ilişkilerinden bağımsız değer yüklemesini veya değersizleştirmesine neden olur. Plumwood'un ayrıntılı tanımına göre ikicilikte ikincil olan arka plana itilir ve inkâr edilir, radikal olarak dışlanır ve böylece tahakküm doğallaştırılmış olur, ikincil olan olumsuz ve eksik olarak tanımlanır. Bunların sonucunda ikincil olan önemli olanın amaçlarına hizmet eden araca ve nesneye indirgenir, kendisi için varlık olmaktan çıkar, içsel değeri yok sayılır, ikincil olan kendi niteliklerinden ayrı bir şekilde homojenleştirilir veya klişeleştirilir.[965] Descola ise uygarlığın bütün

[960] Michael Löwy, **Ekososyalizm: Kapitalist Ekolojik Felakete Radikal Bir Alternatif**, Çev. Hande Turan Abadan, Ankara: Epos Yayınları, 2014, s. 25.
[961] Bookchin, **Toplumsal Ekoloji ve Komünalizm**, s. 16.
[962] **A.g.e.**, s. 17.
[963] Keleş – Hamamcı – Çoban, **Çevre Politikası**, s. 46.
[964] **A.g.e.**, s. 47.
[965] Plumwood, **Feminizm ve Doğaya Hükmetmek**, ss. 71-77.

sorunlarının suçlusu olarak ikiciliğin gösterilemeyeceğini savunur, ikicilik bilimlerin gelişmesini de sağlamıştır.[966] Ancak dünyanın bu şekilde açıklanması doğal varlıkların köleleştirilmesi için de bir fırsat yaratmış gibidir. Bütün bu ikicilik işlevleri doğanın insanların hizmetinde araçsallaştırılmasında ve insanmerkezcilik karşısında değersizleştirilmesinde tespit edilebilir. Eşitliği temel değer kabul ettiği varsayılan modern toplumda hayvanlar üzerinde deneyler yapılmakta, insanın doğaya tahakkümü hukuka aykırı görülmemektedir.

Kölelerin, kadınların, işçilerin ve sömürgeci yönetimlerdeki halkların, kendilerine ait mücadeleler ile görünür olana kadar özgün bir teorileri yoktur; dilden, siyasetten ve tarihten dışlanmışlardır. Doğa da böyledir, insanlık tarihi anlatılırken doğa önemsizleştirilmiş, insan emeği ile dönüşüme uğramadan da kendine ait bir değer taşıdığı kabul edilmemiştir.[967] Dilde insan özne, doğal varlıklar nesne olarak kabul edilmişse de evrimsel süreçte özneler ve nesneler birbirine dönüşmektedir, örneğin yalnızca insanlar bitkilerin yetişmesinde söz sahibi olmamakta; ancak bitkiler de çoğalmak için insan ve hayvanlardan yararlanmaktadır.[968] Doğa kültürün gizlediği bir ilişki zenginliğine sahiptir. Bu nedenle nasıl ki cinsiyetçi, ırkçı ve Avrupa merkezci söylemler aşılmaya çalışılmaktadır, doğa ve toplum ikiciliğinin de aşılması gerekmektedir.[969] Doğa ve kültür arasındaki karşıtlığa ilişkin paradigma artık ortadan kalkmıştır. Zira insan bakımından doğa ve kültür birbiri ile ile iç içedir. İnsan, "doğası itibariyle kültürel, kültür sayesinde doğal" bir varlıktır. İnsanın biyolojik ve kültürel evrimi birlikte gerçekleşmiştir.[970] Uygarlık ve doğanın birbirine karşıt bir şekilde kavranmasına karşı, birliği ve ilişki ağları öne çıkaran teoriler de vardır. Bu teoriler bugün yeryüzünün ve insanların birlikte uyum içinde yaşaması düşünmeyi mümkün kılmıştır.

Neil Smith'e göre "doğanın üretimi" kavramını insanmerkezci bulunması mümkündür. Ancak doğanın üretimi bir gerçekliktir, aksini iddia etmek ise nostalji olacaktır.[971] Doğa "en doğrusunu bilen" değildir ve neoliberalizm karşıtlığından bu sonuç çıkmaz, aynı şekilde teknoloji, planlama ve bilimi olumlamak da mutlaka

[966] Descola, **Doğa ve Kültürün Ötesinde**, ss. 76-77.
[967] Plumwood, **Feminizm ve Doğaya Hükmetmek**, s. 100.
[968] Pollan, **Arzunun Botaniği**, Giriş Bölümü.
[969] Moore, **Hayatın Dokusunda Kapitalizm**, s. 16.
[970] Morin, **Yitik Paradigma: İnsan Doğası**, ss. 88-89.
[971] Smith, **Eşitsiz Gelişim: Doğa, Sermaye ve Mekanın Üretimi**, ss. 107-108.

insanmerkezcilik değildir.[972] İnsanlığın gelişimi anlamında değil ama gelişigüzel ekonomik saiklerle büyüme her zaman doğaya karşı olduğu için insanmerkezci kurumlar eleştirilmeli, insan başarısı her şeyin önüne konulmamalıdır. Doğayla dengeli ve uyumlu yaşam biçimleri ve ekonomik modeller geliştirilmelidir.

Bookchin doğaya zarar verenin "insanlık" olarak tanımlanmasının yarattığı tehlikelere dikkat çekmiştir. Mistik ekolojistlerin ekolojik krizlerin suçunu insanlığa atması ayrıcalıklı kesimin işine gelmiştir.[973] İnsanlık hem soyut bir kavramdır hem de gerçek nedenleri ortaya koyamamaktadır. Bu çalışmada insanmerkezcilik ve ekonomi merkezcilik birlikte eleştirilmiştir. Moore'a göre kapitalizm dönemi antroposen değil kapitalosen (sermayenin çağı) olarak adlandırılmalıdır.[974] Yine ona göre kapitalizm aynı zamanda hem insanmerkezcidir, hem de değildir.[975] Örneğin *"eski toplumlar ve bugün farklı üretim biçimleri kullanan topluluklar küresel ısınmadan sorumlu tutulamazlar."*[976] Dolayısıyla hukukun ve genel olarak toplumsal olan her şeyin insanmerkezciliği kadar, ekonomi merkezciliği de eleştiriden geçirilmelidir. Zira yalnızca insanmerkezciliğin eleştirilmesi aslında hiçbir değişime yol açmayacaktır. Çözüm derin ekolojinin biyomerkezciliği değildir. Rasyonel çözüm doğanın devamlılığı ile insan varlığının iç içe düşünülmesidir.[977]

Neoliberal çağda doğaya zarar veren şirketlerin hukukla dizginlenmeye çalışılması mümkün olamaz. Çünkü büyümenin sınırlandırılması kapitalizm için kriz yaratır.[978] Bu nedenle hem kapitalist sistemin iyi işlemesi hem de doğadan daha ölçülü "yararlanılması" birarada gerçekleşemez. Sermaye ya büyür ya da ölür, bu nedenle ekolojik krizleri yaratır, onları ortadan kaldıramaz.[979] Şirketlere tanınan özgürlük miktarı güç ve sorumluluk arasındaki bağlantının kesildiğini göstermektedir.[980] Şirketler her şeyi yapabilmekte, parasını ödeyip yaptıklarının sorumluluğundan sıyrılabilmektedir. Devletler bunu engelleyemez, artık *"siyasal olarak hiçbir zaman*

---

[972] Bookchin, **Toplumsal Ekoloji ve Komünalizm**, s. 40.
[973] Bookchin, **Özgürlüğün Ekolojisi: Hiyerarşinin Ortaya Çıkışı ve Çözülüşü**, s. 35.
[974] Moore, **Hayatın Dokusunda Kapitalizm**, ss. 116-117.
[975] **A.g.e.**, s. 160.
[976] Daniel Taniro, **Yeşil Kapitalizm İmkansızdır**, Çev. Volkan Yalçıntoklu, 1. Baskı, İstanbul: Habitus Yayıncılık, 2011, s. 53.
[977] Kureethadam, **The Philosophical Roots of the Ecological Crisis: Descartes and the Modern Worldview**, s. 160.
[978] Kovel, **Doğanın Düşmanı: Kapitalizmin Sonu mu, Dünyanın Sonu mu?**, s. 23.
[979] **A.g.e**, s. 117.
[980] Bauman, **Küreselleşme: Toplumsal Sonuçları**, s. 17.

kontrol edemeyecekleri kuvvetlerin icra kurumları ve tam yetkili temsilcilerine" dönüşmüşlerdir.[981] Devlet ve hukuk böylece zaman zaman kavuştuğu sınıflar üstü ve tarafsız görünümünü kaybetmiş, sermayenin politikalarının icrasını kolaylaştırıcı teknik bir araç hâline gelmiştir. Ekolojik açıdan daha rasyonel bir dünya yaratma mücadelesi ise aynı zamanda devleti demokratikleştirme mücadelesidir.[982] Ekolojik demokrasi kavramıyla ifade edildiği gibi, ekolojik felaketlerden etkilenenler, hayatlarını etkileyen kararların alımına katılmalı, hatta ekolojik risk içeren kararlarda bunlardan etkilenen insanlar dışında bütün türler de dikkate alınmalıdır.[983] Ancak bu şekilde demokratikleştirilmiş bir devlet ve kurumlar ekolojik bir plan çerçevesinde hareket edebilir. Ekolojik yıkımlarla baş etmek için ekonomik sistemin ve bilincin olduğu kadar hukuk gibi kurumların da dönüştürülmesine ihtiyaç vardır.

İnsanlar ilk topluluklardan itibaren ekosistemlere zarar vermiş olsa bile ekomerkezciliği ve doğa korumayı da öğrenmişlerdir.[984] Hukukun ekolojik eleştiriden geçirilmesi ve hukuk içinde ekolojik yıkımlarla mücadele araçları geliştirilmeye çalışılması da bunun içindedir. Hukukun köklü ve kalıcı bir çözüm getirmesi mümkün olmasa bile tamamen bir kenara bırakılamaz. Hukuk doğa ve insan ilişkisinin hem bir yansıması, hem de bütün bu ilişkinin dönüştürülmesi için bir araçtır. Doğal varlıklara sermaye kaynağı olarak yaklaşmayan ve insanı doğanın bir parçası, doğal varlıkları karşılıklı bağımlılık ilişkisi içinde değerlendiren hukuki düzenlemeler de mevcuttur. Bu düzenlemeler doğal varlıkları hukuk düzenleri içinde özne olarak tanımakta ve kendilerine ait hakları olduğunu kabul etmektedir. Çalışmanın ikinci bölümünde doğal varlıklara hak tanıma düşüncesinin nasıl geliştiği ve hukuk uygulamasındaki örnekleri incelenecektir.

---

[981] **A.g.e.**, s. 77.
[982] Kovel, **Doğanın Düşmanı: Kapitalizmin Sonu mu, Dünyanın Sonu mu?**, s. 200.
[983] Gülşah Tırış – Ceren Uysal Oğuz, "İklim Adaletine Demokrasi Perspekfiti ile Bakmak: Ekolojik Demokrasi", ss. 75-97, **Doğu-Batı, Son Dönemeç: Ekolojik Kriz,** Sayı 95, Ocak 2020-2021, ss. 89-91.
[984] Kovel, **Doğanın Düşmanı: Kapitalizmin Sonu mu, Dünyanın Sonu mu?**, s. 148.

İKİNCİ BÖLÜM: DOĞANIN HAKLARI

Modern hukuk düzenleri, insan ve ekonomi merkezci bir geleneğin ürünü olup insan eseri kurumlara doğal varlıklara göre öncelik vermiş, doğanın denetim altına alınmasında ve metalaştırılmasında araç hâline gelmişlerdir. Ekolojik felaketlerin arttığı ve insan sağlığını tehdit ettiği, buna karşı ekolojik bilincin gelişmeye başladığı 1960 ve 1970'lerden itibaren hukuk da diğer kurumlar gibi ekolojik eleştirinin konusu olmuş, hukukun doğal varlıkları etkin bir şekilde koruyabilmesi için çeşitli hukuki düzenlemeler, mekanizmalar kabul edilmiştir. Ancak, çevre hukuku adı altındaki bu düzenleme ve mekanizmalar hukukun insan ve ekonomi merkezci niteliğini korumuştur. Sayıları giderek artan düzenlemeler ve doğal varlıkların korunması açısından önemli içtihatlar oluşturulsa da, ekolojik krizlerin tehdit ediciliğinin yeryüzündeki yaşamı yok etme potansiyeline ulaştığı bu dönemde çevre hukuku ekosistemleri korumada yetersiz kalmaktadır. Doğal varlıkların hukuki bir özne olarak kabul edilip kendi içsel değerleri nedeniyle haklara ve hukuki korunmaya sahip olmaları, "doğanın hakları" başlığında tartışılmakta ve hayata geçirilmektedir. Doğanın hakları kavramının Batı'da ve geri kalan dünyada nasıl ortaya çıktığı, doğal varlıkların haklarının kabul edilmesinin modern çevre hukukundan daha iyi bir alternatif sunup sunamayacağı çalışmanın bu bölümünde incelenecektir. Bunun için öncelikle doğal varlıkların hak sahibi kabul edilmelerinin arka planında yer alan hak düşüncesinin gelişimi ve felsefede, bilimde yeni eğilimlerle birlikte doğa kavrayışının değişimi ele alınacak, son olarak da hukuk uygulamasında doğal varlıkların özne olarak kabul edildiği örnekler ve bunların değerlendirilmesi yer alacaktır.

1. Hak Düşüncesinin Tarihi

Haklar, bu çalışmanın yapıldığı dönem de dahil olmak hâlâ revaçtadır, modern dünyada ciddiye alınması istenen her sosyal ve politik konu hak söylemiyle dile getirilmekte, böylece öncelik taşıdığı anlamını vermektedir.[985] Hakkın felsefi boyutunda insanı insan yapan özellikleri muhafaza etme isteği bulunur, hukuksal işlevi de bu özellikleri korumaktır.[986] Hak, öncelikle insanla ilgili düşünülür, insanın

[985] Tom Campbell, **Rights: A Critical Introduction,** Routledge Taylor & Francis Group, 2007, s. 3.
[986] Mehmet Akif Tutumlu, "Psikolojik, Metafizik ve Hukuki Bir Fenomen Olarak Hak Kavramı", ss. 481-490, **Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi 26**, Haz. Hayrettin Ökçesiz – Gülriz Uygur – Saim Üye, İstanbul: İstanbul Barosu Yayınları, 2012, http://hfsa-sempozyum.com/wp-content/uploads/2019/02/HFSA26-Tam-Metin.pdf, erişim tarihi: 22.09.2021, s. 487.

olması gerekene dair inancı ve iradesiyle bağlantılıdır.[987] Hak, hangi anlamda kullanılırsa kullanılsın, varlığına inanmayanların dahi karşı karşıya geldiğinde davranışlarını değiştirmek zorunda kaldığı bir söylemdir.[988] Hak söyleminin egemen olmasında Campbell'in tespit ettiği nedenler şunlardır: Haklar hem ahlaki hem hukuki olarak hakkın öznesine ve konusuna öncelik verir. Her bireyin değerli olduğuna ilişkin bir kabulü sağlar. Hakkın kapsamına ilişkin iddialara hukuki bir koruma sağlar. Hak söylemi ahlaki ve politik sorulara açık ve doğrudan yanıtlar verir. Ayrıca evrensellik iddiası herkes için bir güvence sunma amacını taşır[989] Sivil toplum, hak bilincine ve hak kültürüne sahip toplum anlamına gelmektedir; toplum üyeleri diğerleriyle hak ve ödevler üzerinden etkileşim kurarlar, günlük hayatlarında hak kavramıyla düşünürler ve hakka sahip olmayı deneyimlerler.[990] Aynı zamanda sivil toplumun üyeleri kendilerini kısıtlanan haklarıyla düşünürler.

Hak, eylemenin tanınmış ve kabul edilmiş hâlidir. Hukukta düzenlenmiş hâliyle hak, hukuk kuralına dayanan ve hukuk düzeni tarafından korunan, kişinin kendi iradesiyle yararlanabileceği menfaattir.[991] Haklar, korunması gereken menfaatleri belirleyen buyurucu kurallardan çıkmaktadır; ancak hak söylemi korunan çıkarların ahlaki bir temeli olduğu varsayımına dayanmasıyla bir yanıyla ahlakidir.[992] Hak sahibi olan, bir şeyi yapmaya veya bir şeyi talep etmeye yetkili olandır.[993] Hukuk objektif bir anlama sahipken, hak subjektif bir anlama sahiptir. Aynı zamanda hak, mülkiyet hakkı, telif hakkı gibi örneklerde olduğu gibi hukuki bir kurum anlamına gelmektedir.[994] Haklar kişiler arasındaki veya kişilerle nesneler arasındaki hukuk tarafından düzenlenmiş ilişkilerden doğarlar.[995] Hakkın kaynağı sözleşme, hukuk kuralları ve

---

[987] Ahmet Gürbüz, "İnsan Haklarının Filozofik Temelleri", ss. 68-83, **Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi 20,** Haz. Hayrettin Ökçesiz-Gülriz Uygur, İstanbul: İstanbul Barosu Yayınları, 2010, http://hfsa-sempozyum.com/wp-content/uploads/2019/02/HFSA20-Tam-Metin.pdf, erişim tarihi: 22.09.2021, s. 69.

[988] Erol Kuyurtar, "Haklar", ss. 151-157, **Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi 9,** Haz. Hayrettin Ökçesiz, İstanbul: İstanbul Barosu Yayınları, 2003, http://hfsa-sempozyum.com/wp-content/uploads/2019/02/HFSA9-Tam-Metin.pdf, erişim tarihi: 22.09.2021, ss. 151-157, s. 151.

[989] Campbell, **Rights: A Critical Introduction**, ss. 3-4.

[990] **A.g.e.**, s. 123.

[991] Rona Serozan, **Medeni Hukuk: Genel Bölüm**, Genişletilmiş 2. Bası, İstanbul: Vedat Kitapçılık, 2008, s. 163.

[992] Campbell, **Rights: A Critical Introduction**, s. 87, s. 204.

[993] Uygun, **Devlet Teorisi**, s.485.

[994] Ernest Hirş, **Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Dersleri,** Güncel Dile Uyarlayan Selçuk Baran (Veziroğlu), Üçüncü Tıpkıbasım, Ankara: Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü, 2001, s. 101.

[995] Serozan, **Medeni Hukuk: Genel Bölüm**, ss. 166-167.

talebin haklılığına ilişkin ahlaki bir temel olabilir.[996] Hakkın pozitif hukukla ilişkili tanımlarının yanında hukuktan bağımsız felsefi tanımları da vardır.

Friedrich Carl von Savigny (1779-1861) hakkı kişiye ait irade kuvveti, John Austin (1790-1859) hukuki ödevin varlığında ortaya çıkan bir şey, Rudolf von Jhering (1818-1892) hukuk düzeni tarafından korunan menfaat olarak tanımlamıştır.[997] Georg Jellinek (1851-1911) temel haklardan doğan ve kamu hukuku içinde bireye hareket imkânı tanıyan subjektif kamusal hakların insanı birey yaptığını söylemiştir.[998] Ronald Dworkin (1931-2013) bireysel hakkı bireyin sahip olduğu koz olarak tanımlamıştır. Toplumsal bir hedef, bireysel isteklerin yerine getirilmesine karşı veya bireyler üzerinde doğan zararlar açısından yeterli meşru bir neden olmadığında, bireylerin hakları vardır.[999] Joseph Raz'a göre (1939- …) hakların temelinde bireysel çıkarlar vardır ve bu hak bir başkasına bir ödev yükler.[1000] Bazı haklar temel haklardır, diğeri onlardan türetilen haklardır.[1001] Raz'a göre haklar evrensel değil kendi bağlamları içinde, kamusal hayat için bir çerçeve sağlamaları açısından ve bu nedenle de politikayla ilişkili olarak ele alınmalıdır. Bireysel haklar her ne kadar hak sahibinin çıkarını korumak üzere düzenlense de bireysel bir çıkarın hakla korunup korunmayacağına ve bu korumanın kapsamına karar verilirken yalnızca bireye değil kamusal çıkara ilişkin bir tasarruf bulunur.[1002] Bobbio, hakkı tanımlamak için gösterilen sayısız çabaya rağmen hak terminolojisinin hâlen belirsiz, kesinlikten uzak ve genellikle retorik olarak kullanıldığını söylemektedir.[1003] Mutlak bir ilke bulmak için gösterilen her çaba temelsiz kalmaktadır.[1004]

Öte yandan hak kavramını eleştirenler ve hakkın bir gerçekliğinin olmadığını savunanlardan Jeremy Bentham (1748-1832) egemen gücün emir ve fiillerinin gerçekliğinin yanında hak ve ödevlerin gerçekliğinin bulunmadığını ve hukuk tarafından yaratılmış varsayımlar olduğunu söylemiştir. Amerikan realistleri hakkın

---

[996] Oktay Uygun, **Kamu Hukuku İncelemeleri: İnsan Hakları, Demokrasi, Hukuk Devleti, Egemenlik**, 2. Baskı, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, Ekim 2013, s. 4.
[997] Adnan Güriz, **Hukuk Felsefesi,** 12. Baskı, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2017, ss. 121-125.
[998] Birden Güngören Bulgan, **Georg Jellinek'in Hak ve Devlet Kuramı,** 2. Baskı, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, Şubat 2020, s. 45.
[999] Ronald Dworkin, **Taking Rights Seriously**, Harward University Press, 1977, s. xi.
[1000] Joseph Raz, "On the Nature of Rights", **Mind New Series**, Vol. XCIII, 194-214, 1984, s. 195.
[1001] **A.g.e.**, s. 197.
[1002] Joseph Raz, "Rights and Politics", **Indiana Law Journal**, Volume 71, Issue 1, 1995, ss. 27-44, ss. 28-39.
[1003] Norberto Bobbio, **The Age of Rights**, Polity Press, 1995, s. 15.
[1004] **A.g.e.**, s. 31.

metafizik bir kavram olduğunu ve hukuku mahkeme kararlarının oluşturduğunu savunmuşlardır.[1005] Léon Duguit (1859-1928) kişinin bir başkasına kendi kişiliğini zorla kabul ettirmesine ilişkin iktidarı anlamında subjektif hakkın bulunmadığını, bunun metafizik bir kavram olduğunu ifade etmiştir.[1006] Duguit'ye göre subjektif hak kavramı, kamu gücü anlamında *imperium* ve iktidarın bireylere ait olması durumunda *dominium* biçiminde formüle eden Roma hukukçuları nedeniyle kuramsal olarak modern dönemlere ulaşmıştır.[1007] Bireysel mülkiyet de artık hak değil, toplumsal bir ödevdir.[1008] Kelsen objektif hukuk kuralından ayrı bir subjektif hak bulunmadığını ileri sürmüştür.

İskandinav realistleri de hakkı doğaüstü güç arayışıyla bağdaştırmışlardır.[1009] Eleştirel hukukçular olan Duncan Kennedy, Mark Tushnet ve Peter Gabel, hak söyleminin belirsiz olduğunu söylemişlerdir.[1010] Eleştirel hukuk yazarlarına göre evrensel ve soyut hak yoktur, haklar sosyal koşullara göre değişmektedir.[1011] Bu düşünürlerin yanı sıra feminist kuram içindeki çeşitliği eğilimler, postmodern teori, ırk ve azınlıklarla ilgili kuramlar gibi hakları eleştirel olarak yorumlayan çeşitli düşünce akımları vardır; ancak çalışmanın kapsamının dışına çıkmamak için bunlar ayrı ayrı açıklanmayacaktır. Çalışma açısından önem taşıyan nokta, hakların dönüşen bir kavram olması ve doğal varlıkların bu kavram çatısı altında yer alıp almaması sorunsalıdır.

Berman, hiçbir okulun tek başına Batı hukuk kurumlarının gelişimini açıklayamayacağını ve her okulun gerçekliğin bir boyutuna odaklandığını anlatmaktadır.[1012] Haklara ilişkin kuramsal açıklamalar da böyle kabul edilebilir. Hakları irade, menfaat, kurgu vd. olarak açıklayan teorilerden her biri hakkın bir boyutuna odaklanmış olabilir. Sonuç olarak evrensel ve soyut hakların varlığı kabul edilsin edilmesin, hak kavramının kendine ait bir bir gerçekliği vardır ve bu kavram

---

[1005] Güriz, **Hukuk Felsefesi**, ss. 127-129.
[1006] Léon Duguit, **Hak Kavramı ve Devletin Dönüşümü Üzerine Üç Konferans**, Çev. Edip Serdengeçti, Transliterasyon Emre Partalcı, Birinci Basım, İstanbul, Pinhan Yayıncılık, Şubat 2019, s. 22.
[1007] **A.g.e.**, s. 29.
[1008] **A.g.e.**, s. 31.
[1009] Güriz, **Hukuk Felsefesi**, ss. 122-133.
[1010] Sururi Aktaş, **Eleştirel Hukuk Çalışmaları**, 2. Baskı, İstanbul: On İki Levha Yayınları, Mart 2011, s. 127 vd.
[1011] **A.g.e.**, ss. 124-125.
[1012] Harold J. Berman, **Hukuk ve Devrim: Batı Hukuk Geleneğinin Oluşumu**, Çev. Kıvılcım Turanlı, Birinci Basım, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, Kasım 2020, s. 27.

durağan değildir; sürekli gelişmekte ve yeni ihtiyaçlar doğrultusunda güncellenmektedir. Hakların teorik olarak tanınmış olması uygulamada tam olarak yerine getirilmeleri anlamına gelmemektedir. Hakların hukuk düzenlerinde yer alması, kişilerin haklardan gerçekten yararlanabilmeleri, hakkın içeriğinin güçlenmesi, boyutlarının çoğalması, hakkın kapsadığı alanın genişlemesi, hak taleplerinin gücüyle ve tarihsel dönemle ilgilidir. İnsan hakları öğretisinin doğuşuna kadar kişilerin haklarının çeşitli devlet tiplerinde ve hukuk düzenlerinde tanınmasının uzun bir tarihi vardır.

Roma Hukukundan Orta Çağ'a ve modern hukuka, hakkın hukuk içinde düzenlenmesinin nedenlerinden biri olarak kişilerin kendi çıkarlarını korumak için kendilerinin harekete geçmesinin önlenmesi kabul edilmektedir. Hakkı ihlal edilen kişi dava açabilir ve hukuki taleplerde bulunabilir; ancak kendisi ihlali kaba güçle çözümlemeye çalıştığında adaletsizlik doğacaktır.[1013] Hak düşüncesi bir yanıyla da bireyin devlete karşı verdiği özgürlük mücadelesinden doğmuş ve gelişmiştir. Kişilerin hakları ile devlet iktidarı arasında devletin ortaya çıkışından beri var olan çatışma, insan hakları öğretisinin egemen hâle gelmesine kadar devlet iktidarı lehine çözümlenmiştir.[1014] Bireyin özgürlüklerini ve imkânlarını arttırmasına ilişkin çabası hukuk düzenlerinde hakların yer almasını sağlamıştır. Bugün Batılı ve bu nedenle sınırlı olmakla eleştirilen haklar tarihsel olarak iktidarlara karşı isyanlarda taleplerin ileri sürülmesini sağlamış oldukları kadar bu iktidarların kendi egemenliklerini meşrulaştırmak, sağlamlaştırmak için başvurdukları araçlar da olmuşlardır. Doğal haklar doktrini çoğu zaman siyasi iktidarlara destek için de öne sürülmüş, haklar ekonomik eşitsizliği devam ettirmek için kullanılmış, dolayısıyla haklar her zaman ilerici amaçlara da hizmet etmemiştir.[1015]

Ancak hakları yalnızca mücadele aracı veya statükocu olarak tanımlamak eksik kalacaktır. Haklar birey ve devlet arasında, toplumsal kesimler ve sınıflar arasındaki çatışmaların uzlaşma anlarının formülleri gibidir. Haklara eleştirel yaklaşmak onların önemini reddetmek anlamına gelmemelidir. İnsan haklarının evrensel hegemonyasının gerçekleştiği dönemlerde de hakların yaygın ihlali ve siyasi iktidarla hak ve özgürlükler arasındaki gerilimler devam etmektedir. Hakla ilgili değişmeyen öz şudur:

[1013] **A.g.e.**, s. 219.
[1014] Uygun, **Devlet Teorisi**, s.477.
[1015] Campbell, **Rights: A Critical Introduction**, s. 10.

Geçmişte tanınmayan birçok imkân toplumsal gelişmeler sonucunda hak olarak tanınmaktadır ve hak alanının kapsamı sürekli gündemdedir. Mevcut haklar zaman zaman zayıflasa da yeni hakların eklenmesi bitmeyen bir süreçtir. Hakkın tarihsel süreçteki bu dönüşümü ve 1960'lardan itibaren güç kazanan bilimsel ve düşünsel eğilimler hukuk kuramcılarına ve ekolojistlere doğanın haklarını düşündürtmüştür. Çalışmanın bu bölümünde hakkın tarihi "doğanın hakları" düşüncesine giden süreci açıklamak için bu bağlamla sınırlı olarak ele alınacaktır. Hak kavramıyla ilgili bütün düşünürler ve akımlara bu nedenle yer verilmemiştir. Hakkın neden yalnızca insanlara özgülenmiş olduğu ve insanların hak ve özgürlükleri açısından hukuki eşitlik düzleminde nasıl buluşabildikleri çalışma açısından değer taşımaktadır. Hak kavramının durağan olmaması ve zamanla kapsadığı kesimlerin ve hakkın içeriğinin gelişmesi doğanın haklarına giden süreci hazırlamıştır.

1.1. Hak Düşüncesinin İlk Örnekleri

Hak düşüncesinin doğuşu karmaşık sosyal örgütlenmelere sahip toplumlar ve yazılı kanunlarla ilişkilidir. M.Ö. 1800 yılında Babil Devletinde Kral Hammurabi kanunları ile faile yönelik bir ceza öngörüldüğü için ilkesel olarak şiddete karşı koruma, ayrıca mülkiyete ilişkin çeşitli güvenceler oluşturulmuştur. Yaşam, mülkiyet hakları ve haksız ithamlara karşı korunma hakkı düzenlenmiştir.[1016] Ancak bu güvenceler toplumdaki her kesim için aynı derecede gerçekleşmemiş, üst sınıf (*Awīlum*) her hakka, bir alt sınıf (*Muškēnum*) daha az güvenceye sahipken, köle sınıfı (*Wardum*) ise hiçbir hakka sahip değildir, yine kadınlar ve erkekler arasında, din görevlileri ve diğerleri arasında da güvenceler açısından eşitsizlik vardır.[1017] Babil'deki düzenlemeler kişilere ait belli bir güvence yaratma amaçları ile hak düşüncesinin ilk izleri sayılabilecektir. İmtiyazlar, özgürlükler ve güvenceler moderniteye kadar toplumun belli bir kesmine özgülenmiş, zamanla kapsadığı kesimler ve hakların alanı genişlemiştir.

Hak esas itibariyle modern bir kavramdır. Bazı açılardan kökenleri Antik Yunan'da bulunmaktadır. Antik Yunan'da demokrasinin işleyişine katılma anlamındaki politik haklardan vatandaşlar yararlanabilmiştir. Vatandaş olabilmenin

---

[1016] Peter N. Stearns, **Human Rights in World History,** Taylor & Francis Group, 2012, ss. 27-28.
[1017] Uğur Can Tutkaoğlu, "Babil Hukukunda Awīlum, Muškēnum ve Wardum", ss. 209-223, Oannes, **Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi**, 2/2, Eylül 2020, https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1117891, erişim tarihi: 23.09.2021, s. 220.

koşulu ise Atina vatandaşı bir ailede doğmuş, aile reisi ve 20 yaşın üzerinde erkek olmaktır. Dolayısıyla Atina'da yaşayanların çoğu bu tanımın dışında kalmıştır; kadınların, çocukların, yabancıların, kölelerin politik hakları yoktur.[1018] Antik Çağ'daki bu haklar modern anlamda haklara tam olarak denk düşmemektedir. Bu haklar aynı zamanda vatandaşların ödevleri olarak görülmektedir. Atina demokrasisinde yurttaşlar modern toplumların aksine yöneten ve yönetilenler olarak bölünmediği için özgürlük de devlet iktidarına karşı bireylerin hak alanı olarak düşünülmemiştir.[1019] Öte yandan Atina'da sonraki dönemlere ilham verecek ifade özgürlüğü, inanç özgürlüğü, kişi güvenliği, kişi dokunulmazlığı, mülkiyet hakkı, konut dokunulmazlığı gibi hak ve özgürlükler modern hukuktaki şekliyle olmasa da mevcuttur.[1020] Meiksins Wood ise Yunanlarda açık bir mülkiyet kavramı olmadığını, örneğin Romalılardaki *dominium* gibi mülkiyeti belirtecek soyut bir adın kullanılmadığını ifade etmiştir.[1021] Antik Yunan toplumunda hak kavramına yakın olan, haklı talep kavramı (*dikaion*), bireylerin icra edebileceği özgürlükler veya imtiyazlar (*exeinai*), belli bir alanda eylemlerini gerçekleştirebilme anlamında otoritesi (*kurios*) kavramları mevcuttur.[1022]

Hak kavramının gelişiminde pozitif hukuktaki düzenlemelerin yanında doğal hakların bulunduğu fikri etkili olmuştur. İnsanların oluşturduğu hukuktan bağımsız ve ondan üstün bir doğal hukuk düşüncesi aslında ilk uygarlıklardan itibaren vardır.[1023] Her şeyin kökenini evrene dair sınırlı bilgileriyle doğaya bağlayan Yunanlar, hukuk kurallarının izlerini burada bulmuşlardır.[1024] Stearns'ın doğal hukukun öncüsü olarak tanımladığı Platon[1025] Strauss'a göre otoriteden şüphe duyulmasına ve özgürleşmeye işaret ettiği için doğal hakka kapı aralamıştır.[1026] Gorman Platon'da hakkın, ahlaki

---

[1018] Richard Bellamy, **Citizenship: A Very Short Introduction,** Oxford University Press, 2008, s. 38.
[1019] Oktay Uygun, **Demokrasi: Tarihsel, Siyasal ve Felsefi Boyutlar**, 2. Baskı, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, Nisan 2014, s. 55.
[1020] **A.g.e.**, s. 58-69.
[1021] Ellen Meiksins Wood, **Yurttaşlardan Lordlara: Eskiçağdan Ortaçağa Batı Siyasi Düşüncesinin Toplumsal Tarihi**, Çev. Oya Köymen, 4. Basım, İstanbul: Yordam Kitap, Ağustos 2020, s. 136.
[1022] Fred D. Miller, "Aristotle's Philosophy of Law", ss. 79-110, Fred D. Miller – Carrie-Ann Biondi (ed.), **A History of the Philosophy of Law from the Ancient Greeks to Scholastics**, Second Edition, Springer, 2015, s. 103, ss. 105-106.
[1023] Uygun, **Kamu Hukuku İncelemeleri: İnsan Hakları, Demokrasi, Hukuk Devleti, Egemenlik**, s. 9.
[1024] Zeynep Özlem Üskül Engin, "Olan Hukuk – Olmayan Hukuk", ss. 150-164, **Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi** 23, 2019, https://hfsa-sempozyum.com/wp-content/uploads/2019/02/HFSA23-Engin.pdf, erişim tarihi: 11.03.2022, s. 151.
[1025] Stearns, **Human Rights in World History**, s. 34.
[1026] Leo Strauss, **Doğal Hak ve Tarih**, Çev. Murat Erşen – Petek Onur, 1. Baskı, İstanbul: Say Yayınları, 2011, s. 110.

mükemmelliğin bir formu olarak otoriter bir karakterde olduğunu, çünkü ona göre ahlaki gerçekliğin değişmez bir nitelik taşıdığını ifade etmiştir. Bu gerçeklik ise mantık yürütülmesi ile elde edilmektedir.[1027] Antik Yunan'dan itibaren doğal hukuk ve doğal hak görüşü pozitif hukuktaki hak kavramının gelişmesi için esin verici olmuştur.

Doğal hakka ilişkin izler dönemin edebi eserlerinde de yer almaktadır. Sophokles'in M.Ö. 450-442 yılları arasında yazdığı düşünülen *Aias* oyununda Kral *Menelaos, Aias*'ın ölüsünün gömülmesine izin vermemiştir. *Aias*'ın kardeşi *Teukros* ise ölülerin gömülmesinin tanrısal yasa olduğunu ve kralın böylece bu yasalara karşı geldiğini savunmuştur.[1028] Sophokles'in M.Ö. 411 tarihli Antigone adlı oyununda da Kral *Kreon, Antigone*'nin ağabeyinin gömülmesini yasaklamış, bedeninin açıkta bırakılmasını ve yasının tutulmamasını emretmiştir.[1029] *Antigone, Krenon*'un emirlerine karşı çıkıp ağabeyini gömmeye çalışmış ve Kral'a *Zeus*'un ve *Dike*'nin tanrısal, yazıya geçirilmemiş, değişmez, ezeli yasalarına uygun olarak bunu yaptığını söylemiştir.[1030] Bu ifade de pozitif yasanın üzerinde bir doğal veya tanrısal yasa olduğu görüşünün ilk örneklerindendir. Doğal hukuk ve doğal haklar görüşünün amacı iktidarın kötüye kullanılmasının önlenmesi ve iktidarın sınırlanmasıdır.[1031] Öte yandan doğal hak, doğal hukuk gibi ne olduğu dönemin anlayışına göre değişen, o dönemde ideal bulunan içeriklere sahiptir.[1032] Yine Antik Çağ düşünürü Aristoteles'te hak kavramı tartışması için Miller Aristoteles'te talep hakkı (*to dikaion*) anlamında hak bulunduğunu ileri sürmüştür.[1033] Antik Yunan'da hak kavramı insanlarla eşyalar arasındaki ilişki gibi adaletin nesnel bir hâlini anlatmak için kullanılmakta, birey tarafından sahip olunan subjektif bir hakka işaret etmemektedir.[1034] Antik Yunan'da modern anlamda olmasa da kişisel güvence ve özerklik alanına ilişkin bir kavramın bulunduğu söylenebilecektir.

[1027] Jonathan Gorman, **Rights and Reason: An Introduction to the Philosophy of Rights**, Taylor & Francis Group, 2003, s. 38.
[1028] Sophokles, **Aias**, s. 40, s. 43.
[1029] Sophokles, **Antigone,** Çev. Ari Çokona, III. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ocak 2016, s. 2.
[1030] **A.g.e.**, s. 18.
[1031] Uygun, **Devlet Teorisi**, ss. 490-491.
[1032] Üskül Engin, "Olan Hukuk – Olmayan Hukuk", s. 152.
[1033] Miller, **Nature, Justice, and Rights in Aristotle's Politics**, s. 97.
[1034] Miller, "Aristotle's Philosophy of Law", s. 102.

Erken Roma'da MÖ. 7. yüzyılda *ius humanum* adı altındaki hukuki düzenlemeler de insan haklarının ilk örneklerini oluşturmuştur.[1035] Roma Hukukunda vatandaşlara üç statü tanınmıştır: Köle olmadığı anlamına gelen *libertas,* Roma vatandaşı olduğuna ilişkin *civitas,* bir Roma ailesinin üyesi olduğunu gösteren *familia.* Bu statülerin kaybı (*capitis deminutio*) ayrıca düzenlenmiştir.[1036] Roma Hukukunda kişilere ilişkin esas sınıflandırma onların köle veya özgür olmasına ilişkin olmuştur. Köleler başlangıçta hayatları tamamen efendiye bağlı mallar olarak görülse de Justinian döneminde bu durum kölelere bedensel ceza verebilmeye dönüşmüştür. Köleler mülk sahibi olamazlardı.[1037] Ailede ise ailenin yöneticisi olan *paterfamilias*, *sui iuris* (kendi hakkına sahip, bağımsız) olarak kabul edilir, onun dışında kalan aile üyeleri *paterfamilias*'ın *potestas*'ı (güç, iktidar) altında *alieni iuris* (başkasının hakkına tabi) olarak tanımlanırlardı.[1038] Özel hayat bakımından *paterfamilias, potestas*'ı altındakilerin hayatlarına ilişkin mutlak otoriteye sahipti.[1039] *Paterfamilias'*ın hak ve özgürlük alanına devlet saygı göstermiş ve bunu kısıtlamamıştır. Ayrıca vatandaşların hukuku (*ius civile*) kesin sınırlarla belirlenmiştir ve hâkimlerin hakların dağılımı konusunda takdir yetkileri de azdır.[1040]

Roma Hukukunda ayni haklar ve şahsi haklar arasında da bir ayrım yapılmıştır. Şahsi hak, yalnızca belli kişi veya kişilere karşı iddia edilebilen, ayni hak ise herkese karşı icra edilebilen haklardır. Örneğin mülkiyet sahipliği kendi içinde çeşitli hakları barındıran ayni bir haktır.[1041] Roma eşya hukuku modern mülkiyet haklarını karşılamaktadır, eşya toprak, köle ve altın vs. veya miras olabilir.[1042] Mülkiyeti belirten *dominium* bireysel hâkimiyeti kapsarken, *imperium* askeri güçler, yargı ve siyasi iktidarı belirten egemenliği göstermektedir. Ancak bu ayrımı yaparken Romalıların amaçları devlete karşı bireysel hakları ortaya koymak değildir, bu dönemde henüz tam oturmuş devlet ve bireysel haklar ayrımı yoktur. Amaç kamunun

---

[1035] Richard Bauman, **Human Rights in Ancient Rome,** Taylor & Francis Group, 1999, s. 28.
[1036] Craig Anderson, **Roman Law Essentials,** Edinburgh University Press, 2009, s. 23.
[1037] **A.g.e.**, s. 24.
[1038] **A.g.e.**, s. 25.
[1039] **A.g.e.**, s. 27.
[1040] Michel Villey, **Roma Hukuku Güncelliği,** Çev. Bülent Tahiroğlu, İstanbul: Der Yayınları, 2017, s. 30.
[1041] Anderson, **Roman Law Essentials**, s. 36.
[1042] Brad Inwood - Fred D. Miller, "Law in Roman Philosophy", ss. 133-165, Fred D. Miller – Carrie-Ann Biondi (ed.), **A History of the Philosophy of Law from the Ancient Greeks to Scholastics**, Second Edition, Springer, 2015, ss. 157-158.

ve özel alanın kendi işlerini yürütmesini sağlamaktır.[1043] Erken Roma'da MÖ. 7. yüzyılda *ius humanum* adı altındaki hukuki düzenlemeler de insan haklarının erken örneklerini oluşturmuştur.[1044]

Cicero ve diğer Romalılar politik söylevlerinde özgürlük (*libertas*), hak (*ius*), iktidar (*potestas*) kavramlarına yer vermiştir. Atkins'e göre Roma'da hem hukuk düzenlemelerinde hem de politik söylemde hak kavramı ve bunu ifade edecek kelime vardır.[1045] Roma Stoacılarından olan Cicero politik düzenden ve sosyal sınıflardan bağımsız olarak bütün insanların ortak doğasıyla ilgili bir doğal hukukun teorisini yapmıştır.[1046] Doğal hukuk ve insan eşitliğine ilişkin tanımları modern insan hakları doktrininin de temelinde yer almaktadır.[1047] Öte yandan Cicero'nun siyaset teorisinin esas amacının müllkiyetin ve mülkiyet rejiminin korunması olduğu da ifade edilmektedir.[1048] Teorik olarak açtığı alan önemli olsa da Cicero'nun Romalı olmayanların haklarına ilişkin pratikteki tutumu tartışmalıdır.[1049] Cicero *De Republica* eserinde Scipio karakteri hakkı (*ius*) elinde bulundurma (*tenere*) olarak tanımlamıştır.[1050] Halkı haklara sahip olan bir bütün olarak yönetenlerden, vatandaşların temel haklarını da rejimin sunabileceği tesadüfi haklardan ayırmıştır. Temel haklar yönetime karşı meşru taleplerde bulunmanın zeminidir.[1051]

Modernite ile hukuki eşitlik düşüncesinin yaygınlaştığı doğru olabilir; ancak eşitlik fikri hukuka aslında Hıristiyanlıkla birlikte dahil olmuştur. Hıristiyanlık herkesin Tanrı önünde eşit olduğu fikriyle Cermen hukukunu etkilemiş ve kadınların, kölelerin ve yoksulların konumunu bir dereceye kadar iyileştirmiştir.[1052] Hıristiyanlıkla birlikte Avrupa düşüncesine kabul edilen kavramlar daha sonra hukuk gibi kurumlara dinsel referanslarından soyutlanarak kabul edilmiştir. Ancak Hıristiyanlığın Avrupa ülkelerinde ortak değerler yaratmasından önce esasen

---

[1043] Meiksins Wood, **Yurttaşlardan Lordlara: Eskiçağdan Ortaçağa Batı Siyasi Düşüncesinin Toplumsal Tarihi**, ss. 136-137.
[1044] Bauman, **Human Rights in Ancient Rome**, s. 28.
[1045] Jed W. Atkins, **Cicero on Politics and the Limits of Reason: The Republic and Laws**, Cambridge University Press, 2013, s. 128.
[1046] Stearns, **Human Rights in World History**, s. 35.
[1047] David Bruce Ingram, **Hukuk Felsefesi**, Çev. Ezgi Su Dağabak, 2. Baskı, Ankara: Fol Kitap, Mayıs 2020, s. 37.
[1048] Meiksins Wood, **Yurttaşlardan Lordlara: Eskiçağdan Ortaçağa Batı Siyasi Düşüncesinin Toplumsal Tarihi**, s. 144.
[1049] Bauman, **Human Rights in Ancient Rome**, s. 50.
[1050] Atkins, **Cicero on Politics and the Limits of Reason: The Republic and Laws**, s. 136.
[1051] **A.g.e.**, s. 141.
[1052] Berman, **Hukuk ve Devrim: Batı Hukuk Geleneğinin Oluşumu**, s. 97.

geleneklerin ve küçük toplulukların birbirinden farklı hukukları yürürlüktedir. 6-10. Yüzyıllar arasında Avrupa'da hukuk yukarıdan koyulan kurallar değil, halkın ortak değerleri olarak şekillenmiş ve uygulanmıştır. Haklar ve ödevler de yazılı kuralların değil, ortak değerlerin yansımasıdır.[1053]

1.2. Topluluk Haklarından Bireysel Haklara

Orta Çağ'da Avrupa'da 13. yüzyıla kadar hak kavramıyla ilgili gelişmeye neden olacak bir toplumsal hareketlilik yaşanmamıştır. 1215'te İngiltere Kralı John ve feodal beyler arasında imzalanan Magna Carta, özgür yurttaşların yargılanmadan tutuklanamaması, haklarından yoksun bırakılamaması, sürgün edilememesi gibi güvenceleri düzenlenmiştir.[1054] Magna Carta'da ayrıca kilisenin dünyevi iktidardan bağımsızlığı ve seçim özgürlüğü, miras, dul kadınların miras ve evlenme(me)hakları, kefiller, Yahudilerle alacak-borç konuları, Londra şehrinin statüsü düzenlenmiştir.[1055] Belgede bireysel haklar değil aristokrat sınıfın bazı çıkarları düzenlenmiş, kabul edildiği dönemde etkisi azken daha sonra modern anayasal monarşinin temeli olmuştur.[1056] Magna Carta'nın genel hakları değil aristokratlara ilişkin güvenceleri düzenlemesine ilişkin sınıfsal niteliği bulunsa da, kavramsal olarak hak düşüncesini hazırlayan belgelerden biri olduğu kabul edilebilir.

Orta Çağ'da *ius* sözcüğü kullanıldığı bağlama göre yasa veya hak anlamına gelmiştir. Fransisken tarikatından düşünür Duns Scotus (1266-1308) mülkiyet hakkı anlamına gelen *dominium* ile bir şeyin yalnızca kullanımı veya sahipliği anlamına gelen *imperium* arasında ayrım yapmıştır.[1057] Fransiskenler mülk edinmeyi kabul etmezken, Dominikenler buna karşı çıkmış ve Edmundson'a göre bu tartışmada subjektif hak kavramı rol oynamıştır.[1058] Bu yıllarda papalar eserlerinde kullanma (*usus*), sahip olma (*dominium*), mülkiyet (*proprietas*), elinde bulundurma (*possessio*), intifa (*ususfructus*) gibi durumların arasındaki farklar üzerine yazmışlar, Papa Bonaventure (1217-1274) yasal bir hak olmadan Fransisken şekilde (mülkiyetini

---

[1053] **A.g.e.**, s. 115.
[1054] **Magna Charta: Büyük Sözleşme,** Çev. Çiğdem Dürüşken, Birinci Basım, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, Kasım 2009, s. 45.
[1055] Metin, **Magna Carta ve Sened-i İttifak'tan Bugüne**, ss. 56-76. Magna Carta'nın ortaya çıkışını hazırlayan koşullar, sonuçları ve hükümlerin ayrıntılı bir değerlendirmesi için bknz. **A.g.e**.
[1056] Stearns, **Human Rights in World History**, ss. 42-43.
[1057] William A. Edmundson, **An Introduction to Rights**, Cambridge University Press, 2012, s. 6.
[1058] **A.g.e.**, s. 13, Jonathan William Robinson, **William of Ockham's Early Theory of Property Rights in Context**, Brill, 2012, s. 65.

edinmeden) bir şeyin kullanılmasını kullanma hakkı (*ius utendi*) olarak tanımlamıştır.[1059] Modern hak kavramının oluşmasına yönelik ilk tartışmalar olarak kabul edilebilecek bu geçiş dönemi tezlerinde, modern anlamda bireysel (subjektif) hakların açıkça tanınması söz konusu değildir. Zira loncaların, tarikatların, soy bağlarının önem taşıdığı bu dönemde henüz bireyler dâhil oldukları topluluklardan ayrı bir şekilde de düşünülmemektedir.

Bu çalışmanın önceki bölümlerinde ele alınan ve akıl kavramına yaptığı vurgu ile yeni bir çağın habercisi olan Aquinolu Thomas'ya göre doğal hukuk insan aklının bir işlevidir ve böylece ilahi hukuktan ayrılmaktadır. İnsanların yaptığı pozitif yasalar doğal hukukla uyumlu olmalıdır.[1060] Aquinolu Thomas için de hak subjektif değil objektif bir anlama sahiptir. Tanrı insana tasarruf etme yetisi vermiş, böylece bireysel mülk ve iktidar sahipliği doğmuştur.[1061] Aristotelesçilikle Hıristiyanlığı sentezleyen Aquinolu Thomas hakkı (*ius*) nesnel bir şekilde, verili bir durumda doğru şey olarak tanımlamıştır: İnsanlar doğası gereği toplumsal yaratıklar olarak kendilerini doğal olarak koruma hakkına sahiptirler.[1062] Evrendeki her şeyin sahibi Tanrı'dır; ama varlığını sürdürmesi gereken insan ihtiyaçlarını gidermek için etrafındakilerden yararlanır. Bu nedenle mülkiyet hakkı insanın hayatta kalması için zorunlu bir şeydir, öte yandan mülkiyet hakkından yalnızca bireyler değil toplum da yararlanmalıdır.[1063] Ona göre özel mülkiyet yaşamı korumak ve barışı temin etmek içinse savunulur, yoksa dikkate alınmaz.[1064] Objektif haklara ve kamu yararı kavramına yoğunlaşmış olmasına rağmen, doğal hukukun pozitif hukuka üstünlüğünü vurgulaması nedeniyle sonraki dönemde bireysel hakların savunusu için bir temel bırakmıştır.[1065] Öte yandan Aquinolu Thomas'nın insanlar arasında eşitlik gibi bir kaygısı yoktur, o yasalar arasındaki hiyerarşinin insanlar arasında da olduğunu düşünür. Yine de insan ve yurttaş arasında bir ayrım yaparak, insanın kendine ait bir özgürlük alanı olduğunu savunmuştur.[1066]

[1059] Joseph Canning, **Ideas of Power in the Late Middle Ages, 1296-1417,** Cambridge University Press, 2011, ss. 109-110.
[1060] Stearns, **Human Rights in World History**, s. 45.
[1061] Canning, **Ideas of Power in the Late Middle Ages**, s. 122.
[1062] Duncan Ivison, **Rights**, Taylor & Francis Group, 2007, s. 40.
[1063] Göze, **Siyasal Düşünceler ve Yönetimler**, s. 96.
[1064] Ingram, **Hukuk Felsefesi**, s. 38.
[1065] Andre Azevedo Alves – Jose Moreira – John Meadowcroft, **The Salamanca School**, Bloomsbury Academic & Professional, 2013, s. 32.
[1066] Zeynep Özlem Üskül, **Bireyciliğe Tarihsel Bakış**, 1. Baskı, İstanbul: Büke Yayıncılık, Nisan 2003, s. 37.

Ockhamlı William Aquinolu Thomas'dan etkilenmesine rağmen hakkın subjektif anlamını vurgulamıştır.[1067] Onun hak kuramı birey kuramıyla bağlantılıdır, herkesin yaşam ve hissetme deneyimleri, yetenekleri farklıdır, bireyin haklarının olması başkalarının ona karşı yükümlü olması anlamına gelmekteyse de haklar bundan değil bireysel otonomiden doğar.[1068] Ockhamlı William'ın kimsenin, kendi kusuru veya meşru bir neden olmadan haklarından yoksun bırakılmaması gerektiği[1069] ifadesi *ius* terimini hak anlamında kullandığı şeklinde yorumlanmaktadır.[1070] Doğal ve tanrısal yasadan doğan tanrısal hak (*ius poli*) ve pozitif hukukla bağlantılı vatandaşların hakkı/forum hakkı (*ius fori*) arasında bir ayrım yapmıştır.[1071] Doğal hukuk ve tanrısal hukuk insani yasadan tamamen farklı bir düzen yaratmaktadır ve bu da Fransiskenlerin insani yasa bakımından yasal bir hakka sahip olmadan nesneleri kullanmalarının meşru olduğu anlamına gelmektedir.[1072] Hakkın bireysel olarak kavranması modern hak kuramını çağrıştırsa da modern hak kavramının doğuşu için daha epey zaman vardır.

Geç Orta Çağ'daki hak doktrinleri genellikle papalığa karşı monarşinin yetkilerini arttırmak için gündeme gelmiştir. Özel mülkiyet hakkının tanınması bile öncelikle monarşinin yetkilerini sınırlamak üzere değildir, hatta özel mülkiyetin güvence altına alınabilmesi için monarşinin iktidara tek başına sahip olması gerekliliği düşünülmüştür.[1073] Reform hareketinden Luther'in ve onu izleyenlerin üzerinde durduğu bireysel irade ve vicdan kavramları sözleşme ve mülkiyetten doğan hakları kutsal ve dokunulmaz kabul edilmesini sağlamıştır.[1074] Püritenler kutsallığı daha da vurgulamışlardır.[1075] Hak kavramının doğuşunda monarşinin, aristokrasinin ve din adamlarının sınıfsal-sosyal konumlarıyla yönetimlerindeki halka ilişkin tasarrufları (örneğin bedensel cezalar) bir neden olarak yer almamıştır. Modern insan hakları

[1067] Robinson, **William of Ockham's Early Theory of Property Rights in Context**, s. 67, s. 119, Canning, **Ideas of Power in the Late Middle Ages**, s. 121.
[1068] Üskül, **Bireyciliğe Tarihsel Bakış**, ss. 38-39.
[1069] Lat. "Nullus autem sine culpa et absque causa raitonabili debet suo iure privari."
[1070] Robinson, **William of Ockham's Early Theory of Property Rights in Context**, s. 118.
[1071] Canning, **Ideas of Power in the Late Middle Ages**, ss. 119-120.
[1072] **A.g.e.**, s. 121.
[1073] Meiksins Wood, **Özgürlük ve Mülkiyet: Rönesans'tan Aydınlanma'ya Batı Siyasi Düşüncesinin Toplumsal Tarihi**, ss. 117-119.
[1074] Berman, **Hukuk ve Devrim: Batı Hukuk Geleneğinin Oluşumu**, s. 50.
[1075] **A.g.e.**, s. 51.

düşüncesinin ilk izleri deniz aşırı coğrafyalardaki halklara yönelik kırımların yaşanması ile ortaya çıkmıştır.

Modern doğal hak kuramının yaratıcısı olarak nitelendirilen ve Salamanca Okulunun[1076] kurucusu olarak kabul edilen Francisco de Vitoria (1483-1546) Latin Amerika'daki yerli halklara İspanyollar tarafından şiddet uygulanmaması gerektiğini savunmuştur.[1077] Kimse köle olarak doğmamıştır, can ve malın korunması doğal bir haktır.[1078] İspanyol sömürgecilerin karşı karşıya geldiği yerli halkların durumuyla ilgili olarak, inançsızlığın ve günahın hem doğal hem de pozitif hukuktan kaynaklanan mülkiyet hakkını yok saymak için bir neden olmadığını söylemiştir.[1079] Vitoria'ya göre insanlar bireysel haklarla donatılmış hukuk özneleridir, bu hakların bir kısmı kendini koruma gibi doğal haklardır. İnsanların kendi eylemlerine ilişkin özgürlükleri ve yeryüzündeki diğer varlıklar üzerinde egemenlikleri vardır.[1080] Vitoria'nın hak düşüncesi bütün insanlığı kapsar ve bu haklar *"özgürlük içinde yaşama, toplum içinde yaşama ve siyasi bir bütün oluşturma ve iletişim hakkıdır."*[1081] İletişim hakkı bir halktan kişilerin başka bir halkın yaşadığı topraklarda onlara zarar vermeden yolculuk yapma, yerleşme, ticaret yapma hakkıdır.[1082] Vitoria Aquinolu Thomas'nın mirası olan objektif hak kavramını bireysel özgürlük alanıyla genişletmiştir. Bireysel haklar ona göre iyi bir toplumun vazgeçilemez yapı taşlarıdır, bu nedenle de hakkı bireyin kendi dışında bir zorunluluk uyarınca eyleme geçmesi olarak tanımlayarak sınırlamayı kabul etmemiştir.[1083]

Salamanca Okulunun bir başka düşünürü Bartolomé de las Casas (1484-1566) Latin Amerika'da yerli halklara yönelik şiddete tanık olduktan sonra kendisini yerli haklarını savunmaya adamıştır. Yerlilerin yaşam koşullarıyla ilgili değişiklik sağlamak isteyen Las Casas gözlemlerini İspanya Kralına anlatmıştır.[1084] Yerlilerle

---

[1076] İspanyol Altın Çağı olarak kabul edilen döneme damgasını vuran ve Katolik düşüncenin sorgulanmasını sağlayan düşünürlerin dahil olduğu akım.
[1077] Cemal Bâli Akal, **Modern Düşüncenin Doğuşu: İspanyol Altın Çağı**, 4. Baskı, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, Ekim 2010, ss. 39-40.
[1078] **A.g.e.**, s. 49.
[1079] **A.g.e.**, s. 63.
[1080] Annabel Brett, "Later Scholastic Philosophy of Law", ss. 335-376, Fred D. Miller – Carrie-Ann Biondi (ed.), **A History of the Philosophy of Law from the Ancient Greeks to Scholastics**, Second Edition, Springer, 2015, s. 353.
[1081] Akal, **Modern Düşüncenin Doğuşu: İspanyol Altın Çağı**, s. 68.
[1082] **A.g.e.**, s. 79.
[1083] Azevedo Alves – Moreira – Meadowcroft, **The Salamanca School**, ss. 41- 42.
[1084] Bknz. Bartoloméo de Las Casas, **Yerlilerin Gözyaşları: Yerlilerin Yok Edilişinin Kısa Tarihi**, Çev. Oktay Etiman, 3. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi, Eylül 2014.

ilgili görüşleri ve koruma mücadelesi ile modern insan hakları düşüncesinin kurucuları arasında anılmaktadır.[1085] Sözleşmeci bir düşünürdür ve zorbalık yapan krala karşı direnme hakkını tanımıştır.[1086] En önemli hak akıllı, sosyal ve özgür doğan insanın özgürlük hakkıdır.[1087] Sömürgecilik döneminde yerlilerin yaşam haklarının yanında, kültürel haklarını da korumaya çalışmıştır.[1088]

Yine Salamanca Okulundan Francisco Suárez (1548-1617) devlet üzerine yoğunlaşmıştır. Sosyal sözleşmeci bir düşünür olan Suárez, zorbalık yapan yöneticiye karşı direnme hakkını kabul etmiştir.[1089] Ancak bu direnme hakkı bireye değil kamusal otoriyete özgülenmiştir. Toplum varlığını tehdit eden yöneticinin meclis önünde ifade vermesi istenebilir.[1090] Yine de modern anayasalarda kendisine yer bulan, bireysel bir hak olarak direnme hakkının gelişmesinde bu öncü düşünürlerin katkısı büyüktür. Suárez'den önceki İspanyol düşünürler yerlilerin haklarını monarşiden bağımsız olarak savunmuşlardır. Doğal hak fikrini geliştirdiği için modern doğal hak geleneğinin kurucusu ve devlete karşı bireysel hakların savunucusu olarak anılan Suárez ise doğal hakların mutlak monarşi ile uyumlu olduğunu ifade etmiştir.[1091] Suárez *ius* kavramını bireylerin haklı olma durumuna bağlamaya çalışmıştır, hak mülkiyete veya kişiye bağlıdır ve ahlaki güçtür.[1092] Meiksins Wood'a göre bireysel hak doktrinini monarşiye karşı değil onu savunmak için ortaya koyduğu için Suárez Orta Çağ düşüncesi içinde kalmaktadır.[1093]

16. Yüzyılda Avrupa'da bireysel doğal haklar düşüncesi kabul görmekteyse de devletin sınırlanması açısından direnme hakkını, doğal hukuk ve doğal haklar kavramlarını Salamanca Okulundan bu düşünürler geliştirmişlerdir.[1094] Ancak bu hakların İspanyolların kendi devletlerine karşı değil, Latin Amerika'daki yerli halkların oradaki İspanyol toprak sahiplerine karşı öne sürülmesi tartışılmıştır.[1095] Salamanca Okulunun düşünürleri, Hıristiyan kamu yararı düşüncesi ile bireysel hak

[1085] Akal, **Modern Düşüncenin Doğuşu: İspanyol Altın Çağı**, s. 133.
[1086] **A.g.e.**, s. 135.
[1087] **A.g.e.**, s. 138.
[1088] **A.g.e.**, s. 185.
[1089] **A.g.e.**, s. 257.
[1090] Meiksins Wood, **Özgürlük ve Mülkiyet: Rönesans'tan Aydınlanma'ya Batı Siyasi Düşüncesinin Toplumsal Tarihi**, s. 128.
[1091] **A.g.e.**, s. 127.
[1092] **A.g.e.**, s. 130.
[1093] **A.g.e.**, s. 131.
[1094] **A.g.e.**, s. 117.
[1095] **A.g.e.**, s. 119.

alanının tanınması girişimlerini doğal hukuka ilişkin tezleriyle birleştirmişlerdir.[1096] 16. ve 17. Yüzyılda doğduğu kabul edilen bireysel hak fikri bu düşünürlerin doğal hakla ilgili fikirlerinin yanı sıra, mülkiyetle bağlantılı olarak ortaya çıkmıştır.[1097] Orta Çağ'daki mülkiyet tartışmalarından farklı olarak bireysel mülk sahipliğinin statüsüne ilişkin tartışmalar dönemin sınıfsal çatışmalarına ve modern devletin doğuşuna ilişkin ipuçları taşımaktadır.

1.3. Sözleşmeler ve Modern Hak Kavramı

Kapitalizmin, modern devletin ve modern hak düşüncesinin doğuşu aynı dönemlerde olmuştur. Feodalitenin çözülmeye başlaması ve ticaret kapitalizminin gelişmesi, feodal kurumların da sonunu getirmiş, yeni üretim biçimleri ve yeniden şekillenen toplum öncekine göre daha nesnel görünen ve hantal olmayan bir iktidar biçimine ihtiyaç duymuştur. Öte yandan devletin dönüşümü esnasında ticaret burjuvazisinin özgürlüklerinin de aristokrat sınıfa karşı korunması gerekliliği, modern hak kavramının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Artık ilahi referanslara sahip ödevler veya belirsiz kapsamlı doğal haklar; hızlı, planlı, kesinliklere sahip hukuki ilişkiler kurması gereken burjuvaziye yetmeyecektir. Doğal hak düşüncesi ortadan kalkmayacak, pozitif hukukun sağladığı imkânların yetmediği noktada imdada yetişecektir. Modernitenin doğumundan insan hakları belgelerinin kabulüne kadar giden modern hakkın inşa süreci böylece başlamıştır.

Hollandalı düşünür Hugo Grotius (1583-1645) çeşitli konulardaki kuramlarını dinden uzak bir doğal hukuk tasarımına dayandırmıştır, yaşadığı dönemde uluslararası ilişkiler pozitif hukuk metinlerinde dayanmadığı için bu aynı zamanda bir zorunluluktur.[1098] Uluslararası hukukun ilkelerini tespit etmek amacıyla, Tanrı ve doğanın insana verdiği haklara yoğunlaşır. Devletin uluslararası hukuktaki yetkileri de insanların haklarını koruma ödevinden kaynaklanmaktadır.[1099] Grotius doğal yasaların tanrısal iradeden türediğini; ancak bu yasaların içeriğini öğrenmek için kutsal

---

[1096] Azevedo Alves – Moreira – Meadowcroft, **The Salamanca School**, s. 110.
[1097] Ivison, **Rights**, s. 20.
[1098] Ahmet Haluk Atalay, **Uluslararası Hukukun Oluşumu: İlk Küreselleşme Dönemi 1492-1648**, Birinci Baskı, İstanbul: Göçebe Yayınları, 1997, s. 86.
[1099] Hakkı Hakan Erkiner, "Uluslararası Hukuk Düşüncesinde Klasik Öğretinin Kuruluşu: Hugo Grotius ve Postgrotien Yazarlar Samuel Von Pufendorf, Richard Zouche, Cornelius Van Bynkershoek ve Samuel Rachel'e İlişkin İnceleme ve Değerlendirme", **Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi**, C. 18, S. 3, https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/789019, erişim tarihi: 18.02.2022, ss. 13-14.

metinlere değil doğaya bakılması gerektiğini söylemiştir: Doğanın temel yasası kendini korumaktır, herkes kendini korumada özenli davranma ödevine sahiptir.[1100] Buradan çıkan doğal haklar da kendi yaşamını korumak için kuvvete başvurmak ve meşru çıkar haklarıdır.[1101] Meiksins Wood'a göre, bu kendini koruma hakkı bireyle değil, şirketlerle ilgilidir: Serbest ticaretin devamı için şirketlerin askeri müdahaleye hakkı bulunur.[1102]

Grotius bireysel mülkiyet hakkının kaynağında ortaklaşa mülkiyetin zamanla terk edilerek bir sözleşme ile kişilere ait olmasını görür; denizler özel mülkiyete konu olamaz, sahipsiz toprakları ilk denetim altına alan kişinin özel mülkiyeti hâline gelir, vahşi hayvanlar da ilk yakalayan kişiye aittir.[1103] Edmunson Grotius'ta hakkın insanın ahlaki niteliği olduğunu ve kişiye bir şeyi hukuki olarak gerçekleştirme imkânı tanıdığını ifade eder. Böylece haklar yalnızca mülkiyetle ilişkili olarak değil, bireyin çok çeşitli eylemleriyle bağlantılı olarak tanımlanmıştır.[1104] Mülkiyet hakkının yanında evebeynlerin çocukları üzerindeki otoritesi gibi çeşitli haklar sayılmaktadır. Devlet, haklarından yararlanma özgürlüğüne sahip bedenlerin bütünüdür.[1105] Haklar siyasi iktidara sınırlar koyar. Savaş sırasında bile insanların korunması gerekmektedir. Grotius Dominikenlerin hakların devredilebilirliğine ilişkin niteliğini, köleliği meşrulaştırma amacının yerine siyasi iktidarı meşrulaştırmayı geçirerek yararlanmıştır.[1106] Grotius bazı yazarlar tarafından subjektif haklar teorisi nedeniyle modern haklar kuramını geliştirdiği şeklinde yorumlanmış, bazı yazarlar ise ise subjektif hakların izlerinin 12. ve 13. yüzyılda bulunduğunu savunmuşlardır.[1107]

Bir yandan düşünürler diğer yandan toplumsal gelişmelerle hak kavramı dönüşmeye devam etmiştir. İngiltere'de parlamento ve kral arasındaki iktidar çatışmasının ürünü olan 1628 tarihli Haklar Dilekçesi (*Petititon of Rights*) Magna

---

[1100] Hugo Grotius, **Savaş ve Barış Hukuku**, Çev. Seha L. Meray, 1. Baskı, İstanbul: Say Yayınları, 2011, s. 74.
[1101] Ivison, **Rights**, ss. 49-50.
[1102] Meiksins Wood, **Özgürlük ve Mülkiyet: Rönesans'tan Aydınlanma'ya Batı Siyasi Düşüncesinin Toplumsal Tarihi**, ss. 153-153.
[1103] Grotius, **Savaş ve Barış Hukuku**, s. 81 vd.
[1104] Edmundson, **An Introduction to Rights**, s. 15.
[1105] Stearns, **Human Rights in World History**, s. 47.
[1106] Edmundson, **An Introduction to Rights**, s. 16.
[1107] Meiksins Wood, **Özgürlük ve Mülkiyet: Rönesans'tan Aydınlanma'ya Batı Siyasi Düşüncesinin Toplumsal Tarihi**, s. 151.

Carta'daki hakları tekrarlamış ve vergi ile kişi güvenliği konularını vurgulamıştır.[1108] İngiltere'de burjuvazi ve halkın, parlamento çevresi ile birlikte krala ve aristokratlara karşı savaşı 1649'da I. Charles'ın idamı ile son bulmuş, sonraki dönem burjuvazinin İngiliz yoksullarına ve İrlanda halkına karşı baskısı artmıştır.[1109] Bu hareketin lideri Cromwell'in 1658'de ölümü üzerine aristokrasi ve burjuvazi krallığı yeniden kurmuş, Stuart hanedanı iktidara gelmiştir. Burjuvazi yeni krala karşı kendini savunabilmek ihtiyacı 1679'da Parlamento tarafından *Habeas Corpus Act*'ın kabul edilmesini sağlamıştır.[1110] *Habeas Corpus Act* kişi özgürlüğü ve güvenliğiyle ilgili maddeler içermesi bakımından önemli bir belgedir. Bu belge ile kişilerin mahkeme kararı olmadan tutuklanması yasaklanmış ve daha adil bir yargılama için esaslar kabul edilmiştir.[1111] 1688'de burjuvazinin ağırlıklı olduğu Parlamento Stuart hanedanını devirmiş ve vergi gibi düzenlemeleri yapma yetkisini kendisinde toplamıştır.[1112] 1689'da parlamentonun monarşiye olan üstünlüğünün kabulü için *Bill of Rights* ile uyrukların krala dilekçe hakkı düzenlenmiştir.[1113]

Bu dönemde yaşayan ve sözleşmeci düşünürlerden biri olarak kabul edilen Hobbes Leviathan'da "doğal hak" kavramından bahsetmiş ve bunu kendini korumak için gücünü dilediği gibi kullanmak olarak tanımlamıştır.[1114] Bu, insanların doğa durumunda sahip olduğu bir haktır. Ancak Hobbes'un doğal hak ve doğal hukuk geleneği içinde kabul edilip edilmeyeceği tartışmalıdır. Devlete karşı ileri sürülebilen dokunulmaz ve devredilemez hak anlayışını reddettiği, doğal hukukun değil devletin iradesinden kaynaklanan pozitif hukukun bağlayıcı olduğunu savunduğu için Hobbes'un diğer liberal düşünürlerden farklı olarak pozitif hukukçu olduğu yorumu yapılmaktadır.[1115] Gorman, Hobbes'un hak olarak adlandırdığı kavram diğer insanlara yükümlülük yüklemediği için bugün kabul edilen anlamda hak olmadığını söylemektedir. Bu "hak" yalnızca, sonuçlarına katlanmak zorunda olmadığı sürece insanın istediği her şeyi yapmasıdır.[1116] Strauss'a göre Hobbes'ta doğal yasa, adalet, ahlak ve ödevler kendi korumaya ilişkin bu haktan kaynaklanır. Bu nedenle yalnızca

[1108] Mehmed Akad – Bihterin Vural Dinçkol, **Genel Kamu Hukuku**, 8. Tıpkıbasım, İstanbul: Der Kitabevi Yayınevi, 2013, ss. 236-237.
[1109] Yeliseyeva, **Yakın Çağlar Tarihi**, ss. 19-21.
[1110] **A.g.e.**, ss. 22-23.
[1111] Akad – Vural Dinçkol, **Genel Kamu Hukuku**, s. 237.
[1112] Yeliseyeva, **Yakın Çağlar Tarihi**, s. 23.
[1113] Akad – Vural Dinçkol, **Genel Kamu Hukuku**, s. 238.
[1114] Hobbes, **Leviathan**, s. 103.
[1115] Oktay Uygun, **Hukuk Teorileri**, 1. Baskı, İstanbul, On İki Levha Yayınları, Ekim 2017, ss. 58-59.
[1116] Gorman, **Rights and Reason: An Introduction to the Philosophy of Rights**, s. 48.

kendi varlığını koruma hakkı mutlaktır ve devletin işlevi bu hakkı korumaktır.[1117] Haklara sahip olmak insanların eşit ve doğal olarak özgür olmalarının sonucudur.[1118] Doğa durumunda herkesin her şeye hakkı vardır. Ancak bu bir savaş hâlidir. İnsanlar kendini korumak için barışı ararlar ve bu nedenle her şey üzerindeki hakkını bırakırlar.[1119] Hak sahibi hakkından feragat eder veya başkasına devreder. İnsanlar böylece toplum sözleşmesi yaparak toplum hâline geçebilirler.[1120]

Hobbes her hakkın devredilebilir nitelikte olmadığını da söylemiştir. Hakkın devredilmesinin nedeni insanların bundan bir fayda sağlayacağını ummalarıdır. Bu nedenle hayatını koruma için direnme hakkı devredilemez.[1121] Hobbes ahlaki haklar ve hukuki haklar arasında bir ayrım yapmamıştır; ama onda insanın kendisini korumaya yarayan ve kamusal olarak korunmayan özgürlükler ile başkalarına karşı yükümlülüklerle bağlantılı olarak egemen tarafından verilen haklar olmak üzere iki çeşit hak vardır.[1122] Hobbes, neticede mutlak egemenliği savunsa da, bireylerin hakları ve egemen güç ilişkileri arasındaki ilişkilerin ilk sistematik tartışmasını yapan kuramcı olarak tanımlanmıştır.[1123] Hobbes hakkı modern alan içine yerleştirmiştir ve toplumla birlikte düşünülmesini sağlamıştır. 17. ve 18. Yüzyıllardaki hak düşüncesinin güç kazanmasının ve odak noktasının ödevlerden haklara kaymasının nedeni Hobbes'un doğal hak öğretisi olarak tanımlanmıştır.[1124]

Samuel von Pufendorf (1632-1694) Grotius'un doğal hukukçusu çizgisini devam ettirmiştir. Haksız bir saldırı, bir hakkı savunma ve bir zararı onarma gibi haklı bir neden varsa kişilerin kendilerini savunma ve savaşma hakları vardır.[1125] Hakları ödevlerle birlikte düşünmüştür.[1126] Pufendorf hakkı kişiye ait, bir başkasından bir şey almasını gerekli kılan talep edilebilir ahlaki bir güç olarak tanımlamıştır. Kişiler ve şeyler üzerindeki otorite hak olarak adlandırılır; otorite kişi ve nesne üzerindeki gücü

[1117] Strauss, **Doğal Hak ve Tarih**, ss. 212-213.
[1118] Ivison, **Rights**, s. 71.
[1119] Hobbes, **Leviathan**, s. 104.
[1120] **A.g.e.**, s. 105.
[1121] **A.g.e.**, s. 106.
[1122] Gorman, **Rights and Reason: An Introduction to the Philosophy of Rights**, s. 54.
[1123] Meiksins Wood, **Özgürlük ve Mülkiyet: Rönesans'tan Aydınlanma'ya Batı Siyasi Düşüncesinin Toplumsal Tarihi**, s. 43.
[1124] Strauss, **Doğal Hak ve Tarih**, ss. 213-214.
[1125] Erkiner, "Uluslararası Hukuk Düşüncesinde Klasik Öğretinin Kuruluşu: Hugo Grotius ve Postgrotien Yazarlar Samuel Von Pufendorf, Richard Zouche, Cornelius Van Bynkershoek ve Samuel Rachel'e İlişkin İnceleme ve Değerlendirme", ss. 95-98.
[1126] Edmundson, **An Introduction to Rights**, s. 21.

daha iyi ortaya koysa da daha belirsiz bir terimdir, hak ise bu otoritenin doğru bir şekilde elde edilmiş olduğunu belirtir.[1127] Akıllı varlıklar olarak insanlar yalnızca dürtülerine dayanarak değil bir yasaya uygun olarak yaşarlar, bu ortak yasa doğal hak veya doğal hukuk olarak adlandırılır.[1128] Doğal hukuk uyarınca kimseye zarar verilmemesi ve verilen zararlar da tazmin edilmesi gerekliliği mutlak ödevler arasındadır.[1129] Tanrı insana şeyler üzerinde hak vermiş olsa da, bir şey üzerindeki sahiplik (*dominion*) Pufendorf'a göre Tanrı'nın insanlara yeryüzünü bahşetmesinden değil, doğrudan insanlar arasındaki örtük veya açık anlaşmalardan kaynaklanmaktadır.[1130]

John Locke'a göre doğa durumunda insanın bir başkası üzerinde iktidarı ve dolayısıyla cezalandırma hakkı varken, toplumun kuruluşuyla birlikte bu cezalandırma hakkı devredilmiştir. Doğa durumunda zarara uğrayan kişi zararın karşılanmasını kendi adına isteme hakkına sahiptir ve isterse tazmini affedebilir. Çünkü her insanın "tüm insanları koruma" hakkı vardır. Ancak bu cezalandırma hakkı bir savaş durumuna yol açar.[1131] Bu nedenle insanlar bir sözleşme kapsamında toplum hâline geçerler ve doğal haklarını devrederler. Ancak toplum hâlinde de insanların hakları vardır. İnsanlar kendi emekleriyle elde ettikleri şeyler üzerinde mülkiyet hakkına sahiplerdir.[1132] Locke düşüncesinin temelinde mülkiyet bulunur ve doğal hak da mülkiyetle bağlantılı olarak ele alınır. Kendini koruma hakkından mülkiyet hakkı doğmuştur.[1133] Yaşam ve mülkiyet haklarının temelinde doğal hukuk vardır.[1134]

Ivison bu mülkiyet hakkının kapsamına yalnızca sahip olan şeylerin değil ama genel olarak manevi hakların da girdiğini, bu nedenle geniş anlaşılması gerektiğini ifade etmiştir.[1135] Grotius ve Hobbes'ta temel doğa yasasının kendini koruma olmasına rağmen Locke'ta bunun insanlığı korumak olduğunu ileri sürmüştür. İnsanların hem kendilerini, mülkiyetlerini korumak hem de kendilerinin yaşam hakkı zarar görmediği

---

[1127] Samuel Pufendorf, **The Political Writings of Samuel Pufendorf**, Trans. Michael J. Seidler, Oxford University Press, 1994, s. 46.
[1128] **A.g.e.**, s. 148.
[1129] **A.g.e.**, s. 158.
[1130] **A.g.e.**, ss. 177-178.
[1131] Locke, **Yönetim Üzerine İkinci İnceleme: Sivil Yönetimin Gerçek Kökeni Boyutu ve Amacı Üzerine Bir Deneme**, ss. 12-14.
[1132] **A.g.e.**, s. 24.
[1133] Strauss, **Doğal Hak ve Tarih**, s. 270.
[1134] Ingram, **Hukuk Felsefesi**, s. 39.
[1135] Ivison, **Rights**, s. 72.

durumlarda diğerlerine yardım etmek konusunda ödevleri vardır.[1136] Gorman'a göre Locke için hak tanrısal iktidardan gelir, ahlaki olan hak biçiminde tezahür eder: Bu haklar doğa durumunda da bulunur. İnsanların yaşam, sağlık, özgürlük ve refaha ilişkin bu doğal haklarının bir gerçekliği vardır ve bu nedenle hakların sürekli ve evrensel olarak uygulanabilirliğini kabul eder.[1137] Locke ile birlikte Hobbes'taki mutlak egemenin yerini sosyal sözleşmenin sınırlandırılmış niteliği almıştır. Bunun da demokratik fikirlerin gelişmesinin önünü açtığı yorumu yapılmaktadır.[1138]

Yine aynı dönemin filozoflarından Rousseau'ya göre hakkı yaratan güç değil sözleşmedir. İnsanlar özgür olarak doğar ve kimse özgürlüğünden; haklarından, ödevlerinden ve insan olma niteliğinden vazgeçemez.[1139] Egemen, bireylerin toplum sözleşmesi ile kendilerinde kalan mal ve özgürlüklerine dokunamaz, toplum sözleşmesinin amacı da bireylerin korunabilmesidir.[1140] İnsanın doğa durumunda her şey üzerinde sınırsız bir hakkı vardır; ancak toplum hâlinde yaşamaya geçer ve böylece elindeki şeylerin sahipliğini ve toplumsal özgürlüğü kazanır ve böylelikle hak ve hukuk aracılığıyla eşitlik sağlanmış olur.[1141] Kişiler toplum sözleşmesi ile haklarını topluma bağlar ve ancak bu şekilde onları kullanabilirler. Rousseau hakların bir listesini sunmasa da devletin bireyler üzerinde gereksiz bir iktidar uygulamaması gerektiğini açıklamıştır.[1142] Özel mülkiyet ise ahlaki veya meşru değildir, onun doğal hukuk anlayışına göre özel mülkiyet imkânları olmayanları geçimden mahrum bırakmaktadır.[1143] Toplum ve devlet bireyler tarafından kurulmuştur ve amaçları bireylerin eşitliğidir; bu açıdan Rousseau yurttaşların devlete devretmediği bazı haklarının bulunduğunu ileri sürmüştür; ancak hakların sınırını çizme işlevini genel iradeye verdiği vehakların güvencesi yurttaşlar olduğu için doğal hak görüşünden ayrılmıştır.[1144]

Hobbes, Locke ve Rousseau'da ön plana çıkan sözleşme düşüncesi iktidarın ve hakkın açıklanması açısından farklı bir bakış getirmişlerdir. Toplum sözleşmesi

---

[1136] **A.g.e.**, ss. 71-72.
[1137] Gorman, **Rights and Reason: An Introduction to the Philosophy of Rights**, s. 64.
[1138] **A.g.e.**, s. 55.
[1139] Rousseau, **Toplum Sözleşmesi**, ss. 6-8.
[1140] **A.g.e.**, ss. 30-32.
[1141] **A.g.e.**, ss. 18-22.
[1142] Stearns, **Human Rights in World History**, ss. 59-60.
[1143] Ingram, **Hukuk Felsefesi**, s. 40.
[1144] Uygun, **Demokrasi: Tarihsel, Siyasal ve Felsefi Boyutlar**, ss. 162-163.

düşüncesi Akal'a göre hakkın modern şekilde ilk kez düşünülmesini sağlamıştır.[1145] Antik Çağ'dan itibaren iktidarın sınırlanması için ortaya koyulan doğal haklar görüşü Orta Çağ'da Hıristiyanlıkla yorumlanırken 17. yüzyıldan itibaren doğal hâl ve sözleşme kurgularıyla yeniden düzenlenmiş ve hakların devlete karşı korunmalarını sağlamıştır.[1146] Doğal haklar görüşüne göre ve özgürlükler insan doğasından çıkar, iktidar tarafından verilmezler, bir sözleşme uyarınca kurulan devlet bu hakları ihlal edemez.[1147] Sözleşmeci düşünürler, doğa durumu ve toplumsallık arasında bir ayrım yapmış ve hakların iki hâlde farklılık arz ettiğini ve hakların kullanılmasının toplumsallaşmayla ve ortaklaşa ortaya koyulan bir rızayla mümkün olduğunu savunmuşlardır. Öncelikle toplumun ve devletin açıklanması için başvurulan sözleşme düşüncesi, devlete ve yasalara ortak rızayla meşruiyet kazandırması bakımından bireysel hak alanına ilişkin de bir kuram oluşturmuştur.

1.4. Devrimler ve Evrensel Haklar

Modern devletin doğumunda düşünürler, devletin, toplumun ve iktidarın varlığını, meşruluğunu açıklamaya çalışmışlardır. Monarşilerin dağılıp ulus devletlerin ortaya çıkmaya başladığı dönemde, burjuvazi artık iktidarı talep eden değil iktidarı alan sınıf hâline gelmiş, bunu yaparken aristokrasi dışında kalan kesimlerle birleşebilmek için kendi sınıf çıkarlarını insanlığın evrensel çıkarları olarak formüle etmiştir. Hakların "doğuştan", "devredilemez", "kutsal", "dokunulamaz" gibi niteliklere sahip olduğuna ilişkin doğal haklar görüşü, anayasalar ve bildirgeler aracılığıyla pozitif hukukta kendisine yer bulmuştur.[1148] Doğal hak savunucuları hakkın kaynağına insan doğasını yerleştirmiş ve hakların buradan türediğini savunmuşlardır; oysa insan doğası tartışmasız kabul edilebilecek haklar için yeterince sağlam bir zemin sunmamaktadır.[1149] İnsanlık tarihi boyunca çeşitli gruplara eşitsiz muamele edilmiş, örneğin kölelik gibi kurumlar hukuk tarafından düzenlenmiş ve korunmuştur.[1150] Hakların genel, soyut ve bütün bir ulus veya insanlık için varsayılması ise bu döneme damgasını vurmuş, böylece insan hakları belgeleri

---

[1145] Cemal Bâli Akal, **Varolma Direnci ve Özerklik: Bir Hak Kuramı İçin Spinoza'yla**, 2. Baskı, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2010, s. 123.
[1146] Uygun, **Hukuk Teorileri**, s. 11.
[1147] **A.g.e.**, s. 15.
[1148] **A.g.e.**, s. 15.
[1149] Bobbio, **The Age of Rights**, s. 30.
[1150] Serkan Köybaşı, "Yeni Bir Anayasal Hak Öznesi Olarak Hayvan – I", ss. 103-156, **Anayasa Hukuku Dergisi**, Cilt:7, Sayı:13, 2018, http://anayasader.org/wp-content/uploads/2020/04/K%C3%B6yba%C5%9F%C4%B1-AYHD-13.pdf, erişim tarihi: 25.03.2022, ss. 106-107.

düzenlenmiş, ulusal hukukların yanı sıra evrensel hak düşüncesi gelişmeye başlamıştır.

İngiliz burjuva devriminin ardından sanayinin gelişmesiyle topraksız kalan köylüler Amerika'ya göç etmiş ve buralarda İngiliz sömürge kasabaları kurmuşlardır. İngiliz Parlamentosu ülke içindeki burjuvaziye karşı rekabet oluşturmaması için Amerika'daki sömürgelerde ticaret ve sanayinin gelişmesini engellemeye çalışmış, bu nedenle 1775'te Amerika'daki egemen sınıfların İngiltere'ye karşı bağımsızlık savaşı başlamıştır.[1151] Kuzey Amerika'daki devletlerin anayasalarının girişinde yer alan hak bildirilerinden olan ve 1776 tarihinde ilan edilen Virginia Haklar Bildirisi (*Virginia Declaration of Rights*) bütün insanların eşit, özgür ve çeşitli haklara sahip olduğunu düzenlemiştir: Ceza yargılamasında suçtan zarar görenlerin ve faillerin hakları belirtilmiştir, kişi güvenliği, ifade özgürlüğü, basın özgürlüğü, barışçıl toplanma ve dilekçe hakları da Bildiri'de düzenlenen haklar arasındadır.[1152]

Egemen sınıfların hazırladığı 1787 tarihli ABD Anayasası köleciliği kaldırmamış, kadınlara oy hakkı ve yerlilere medeni haklarını tanımamıştır.[1153] ABD Anayasası'na dahil edilen ve 1791 tarihinde ilan edilen Haklar Bildirgesi (*United States Bill of Rights*) Virginia Bildirisi'nden etkilenmiştir. Arama ve el koymadaki haklara, yargılanma olmadan özgürlük ve mülkiyetten yoksun bırakılmama, avukattan yararlanma ve jürili yargılanma haklarıyla çifte yargılanma yasağına yer vermiştir.[1154] ABD'deki bütün bu hak düzenlemeleri, toplumsal ve ekonomik dinamiklerin hak kavramını nasıl şekillendirdiğine açık bir örnektir.

Amerikan Hak Bildirgesi üzerinde fikirleriyle etkili olan Immanuel Kant (1724-1804) "Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi" eserinde kesin buyruğu *"aynı zamanda genel bir yasa olmasını isteyebileceğin maksime göre eylemde bulunmak"* olarak açıklamıştır.[1155] Pratik buyruk ise *"her defasında insanlığa, kendi kişinde olduğu kadar başka herkesin kişisinde de, sırf araç olarak değil, aynı zamanda amaç*

[1151] Yeliseyeva, **Yakın Çağlar Tarihi**, ss. 33-37.
[1152] "Bill of Rights", https://law.justia.com/constitution/virginia/constitution.html, erişim tarihi: 20.01.2021.
[1153] Yeliseyeva, **Yakın Çağlar Tarihi**, ss. 40-41.
[1154] "Bill of Rights (1791)", https://billofrightsinstitute.org/primary-sources/bill-of-rights, erişim tarihi: 20.01.2021.
[1155] Immanuel Kant, **Ahlâk Metafiziğinin Temellendirilmesi,** Çev. İonna Kuçuradi, Beşinci Baskı, Türkiye Felsefe Kurumu, 2013, s. 38.

olarak davranacak biçimde eylemde bulunmak" olarak belirmiştir. Ona göre insan bir şey olmadığı için sadece araç olarak kullanılmamalıdır ve amaç olarak görülmelidir. Bu nedenle de insanı sakatlayacak, bozacak ya da öldürecek eylemde bulunulamaz.[1156] İnsanın bu şekilde dokunulamaz ve içsel değere sahip bir varlık olarak görülmesi insan hakları düşüncesinin temellerinden olarak kabul edilmektedir. Yine Kant'ın insanı özerk bir varlık olarak değerlendirmesi de[1157] insanların sahip oldukları kimliklerden bağımsız eşit haklara ve özgürlüklere sahip oldukları fikriyle benzeşir. İnsan onuru Kant için insanı determinizmle eyleme geçen doğadan ayıran ve saygı duyulması gereken ve iradi olarak ahlaki seçimler yapabilme kapasitesine sahip bir varlık olmasına ilişkindir.[1158] Kendi yüzyılının bireyci ve liberal görüşlerini benimseyen Kant insanı diğer doğal varlıklardan ayrı bir yere koymaktadır.[1159] Kant'ta hem hukuken düzenlenmiş haklar hem de bunların temeli olan ahlaki haklar rasyonel bir varlık olarak insanın kendi onurunu ve özerkliğini ifade etmesini ve korumasını sağlar.[1160] İnsanların doğuştan gelen, dokunulmaz, devredilemez hakları bulunduğunu düşünse de direnme hakkını kabul etmemiştir.[1161] Kant'a göre her insanda içkin olarak insanlığın hakkı bulunmaktadır, bu düşüncesi onu, kendisi her ne kadar amaçlarına karşı çıksa da Fransız Devrimi'nde devrimcilerle özellikle I. Cumhuriyet'i savunanlarla aynı tarafta buluşturmuştur.[1162]

İngiltere'deki toplumsal hareketliliğe benzer bir şekilde 1648'de Fransa'da halk kitleleri ayaklanmış; ancak burjuvazi monarşi ile uzlaşmış ve ayaklanma bastırılmıştır. 14. Louis dönemi halk üzerindeki politik ve ekonomik baskı artmış, 1675'te yine halk isyanları yaşanmıştır. Halkın ekonomik sıkıntılar 15. Louis ve 16. Louis döneminde artmıştır.[1163] Toplumsal dönüşüme yönelik halk isyanlarına karşı aristokratların ve din adamlarının zorla bastırma girişimleri işe yaramayınca toplumsal sözleşmeci fikirlerle tüm toplumun kapsanması amaçlanmıştır.[1164] Voltaire, Montesquieu ve Rousseau'nun fikirleri halkı ve burjuvaziyi etkilemiş, bu kesimler

---

[1156] **A.g.e.**, ss. 46-47.
[1157] **A.g.e.**, s. 53.
[1158] Uygun, **Devlet Teorisi**, s. 481, Uygun, **Kamu Hukuku İncelemeleri: İnsan Hakları, Demokrasi, Hukuk Devleti, Egemenlik**, s. 47.
[1159] Üskül, **Bireyciliğe Tarihsel Bakış**, ss. 59-60.
[1160] Gorman, **Rights and Reason: An Introduction to the Philosophy of Rights**, s. 8.
[1161] Üskül, **Bireyciliğe Tarihsel Bakış**, s. 64.
[1162] Ivison, **Rights**, ss. 101-102.
[1163] Yeliseyeva, **Yakın Çağlar Tarihi**, ss. 45-48.
[1164] Zeynep Özlem Üskül Engin, "Birey Kavramının Gelişimi ve İnsan Hakları", ss. 201-217, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt 72, Sayı 1, 2014, s. 206.

1789'da kurucu bir meclisle iktidarı aldığını ilan etmiş ve tarihe Fransız Devrimi olarak geçen olaylar yaşanmıştır. Devrimin ardından ilan edilen Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi (*Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen*) insan hakları konusunda en önemli belgelerdendir. Bildirge sonradan birinci kuşak insan hakları olarak kabul edilecek özgürlük, mülkiyet, güvenlik, baskıya karşı direnme haklarını kabul etmiştir.[1165] Bir yanıyla doğal haklar ve sözleşme teorisi devrimin üzerine yaslandığı zemin olmuştur.[1166] Bu haklar ve daha sonraki insan haklarının kaynağı olarak insan doğası kabul edilmiş; ancak insan doğasına ilişkin tek bir ortaklaşılmış tanım oluşturulmamıştır.[1167] Bildirgenin de yansıttığı üzere Kara Avrupası'nda insanların doğa durumunda tüm hak ve özgürlüklere sahip olduğu ve bu hakların bir kısmının sözleşme ile topluma devredildiği, toplumun ve devletin amacının da hak ve özgürlükleri korumak olduğu anlayışı benimsenmiştir.[1168] Fransız Devrimi ile iktidarı gerçekten alan yalnızca büyük burjuvazi olmuş ve ilan edilen haklar da eşitlik ve genellik ilkelerine sahip gibi görünse de sınıfsal karaktere sahip haklar hâline gelmiştir.

Hem Amerikan hem Fransız Devrimlerinde etkili olan bir diğer düşünür Thomas Paine 1791-1792'de Aydınlanma'nın insan haklarıyla ilgili temel düşüncelerini bir araya getirip "İnsanın Hakları" (*Rights of Man*) başlığı ile yayınlamış ve burada hükümetlerin yalnızca insanlara (erkeklere) ifade ve inanç özgürlüğü başta olmak üzere eşit şekilde uygulanacak doğal hakları koruduğu takdirde meşru olacaklarını belirtmiştir.[1169] İngiliz düşünür ve parlamenter John Stuart Mill (1806-1873) *"On Liberty"* (Hürriyet Üstüne) adlı yapıtında düşünce ve ifade özgürlüğünün insanlığın mutluluğunun temeli olduğunu savunmuştur: İnsanların susturulması doğru olabilecek bir düşüncenin ifade edilmesini engelleyebilir, düşünce yanlış bile olsa içinde gerçekler olabilir ve gerçeğin ortaya çıkması ancak farklı fikirlerin çatışması ile mümkündür. Doğruluğu kabul edilmiş düşünce değişmez bir gerçeklik değildir ve

---

[1165] "Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen de 1789", https://www.legifrance.gouv.fr/contenu/menu/droit-national-en-vigueur/constitution/declaration-des-droits-de-l-homme-et-du-citoyen-de-1789#:~:text=Les%20hommes%20naissent%20et%20demeurent,Art.&text=Ces%20droits%20sont%20la%20libert%C3%A9,la%20r%C3%A9sistance%20%C3%A0%20l'oppression, erişim tarihi: 20.01.2021.

[1166] Birden Güngören Bulgan, "Critics of Human Rights from a Historical Perspective", ss. 182-197, **Filozofia Publiczna i Edukacja Demokratyczna**, doi: 10.14746/fped.2015.4.1.1.10, s. 183.

[1167] Uygun, **Kamu Hukuku İncelemeleri: İnsan Hakları, Demokrasi, Hukuk Devleti, Egemenlik**, s. 10 vd.

[1168] Akad – Vural Dinçkol, **Genel Kamu Hukuku**, s. 242.

[1169] Stearns, **Human Rights in World History**, ss. 60-61.

kendisine itiraz edilebilmesi gerekir, dogmalar sadece görünüşte kabul edilen önermelerdir.[1170]

1700'lerden itibaren gelişen el tezgahlarının yerini buhar gücüyle çalışan makineler almış, Sanayi Devrimi olarak adlandırılan bu süreçte sanayi kapitalizmi ortaya çıkmış, köyden kente göç eden ve ücret karşılığı çalışan sanayi proleteryası yeni bir sınıf olarak belirmiştir.[1171] Sınıf çelişkilerinin arttığı bu dönemde sosyal güvence mekanizmaları ve sosyal haklar henüz yoktur ve yoksulluk, yoksunluk emekçi kesimlerde had safhadadır. Burjuva devrimlerin ürünleri olarak ilk kuşak haklar, emekçilerin yaşam koşulları nedeniyle soyut kalmıştır. 18. ve 19. Yüzyılda doğuştan sahip olduğu kabul edilen haklardan yoksulluk nedeniyle insanların çoğu yararlanamadığı için 19. yüzyıldan itibaren devletten hizmet isteme yetkisi veren ve sosyal haklar olarak da anılan ikinci kuşak haklar doğmuştur.[1172] İşçilerin kendilerine ait sınıf çıkarlarını dile getirmeleri, örgütlenmeleri ve greve gitmeleri hukuka sosyal haklar olarak yansımış ve burjuvazi de kendi iktidarına karşı gerçekleşecek bir devrimin önünü hukuk reformları yoluyla almak istemiştir. Bu hak talepleri ezilen sınıfların politik mücadelesinin çerçevesini de inşa etmiş, politik kazanımlar hukuki kazanımlara dönüşmüştür.[1173] Hakların genişlemesi yine büyük mücadeleler ve toplumsal alt üst oluşlarla mümkün olmuştur.

İki Dünya Savaşı'nın ardından haklar ve Kant'ın "insan onuru" kavramı önem kazanmıştır. 1945'te Birleşmiş Milletler kurulmuş, 1948'te Evrensel İnsan Hakları Bildirgesi kabul edilmiş, bu tarihten itibaren insan hakları insan onuru ile ilişkili olarak anılmıştır.[1174] Soğuk Savaş dönemi sırasında Doğu Bloku sosyal ve ekonomik haklara, Batı Bloku medeni ve siyasal haklara vurgu yapmıştır.[1175] Bilim ve teknolojinin ilerlemesinin ortaya çıkardığı sorunlar ile kimlik kavramının güç kazanması ve bu yöndeki taleplerin artması ile 1960'lardan itibaren "dayanışma hakları" olarak da adlandırılan üçüncü kuşak haklar gündeme gelmiştir. Bunlar kültürel kimlik hakları,

---

[1170] John Stuart Mill, **Hürriyet Üstüne,** Çev. M. Osman Dostel, 3. Baskı, Ankara: Liberte Yayınları, Şubat 2012, ss. 103-104.
[1171] Chris Harman, **Halkların Dünya Tarihi: Taş Çağından Yeni Binyıla**, Çev. Uygur Kocabaşoğlu, 2. Basım, İstanbul, Yordam Kitap, Ekim 2011, ss. 314-315.
[1172] Uygun, **Devlet Teorisi**, ss. 503-504.
[1173] Şefik Taylan Akman, **Hukuk ve Politika İlişkisi: Hukukun Ekonomi Politik Analizi ve Liberal Hukuk Düzeninin Eleştirisi**, 1. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, Mayıs 2016, s. 361.
[1174] Uygun, **Devlet Teorisi**, s. 479.
[1175] Campbell, **Rights: A Critical Introduction**, s. 9.

çevre hakkı, gelişme hakkı, barış hakkı ve insanlığın ortak malvarlığına saygı hakkıdır.[1176] "20. Yüzyılın sonu ve 21. yüzyılın başında bilim ve teknolojinin ulaştığı düzeyin insan onurunun korunması bakımından yarattığı riskler nedeniyle ortaya çıkan" dördüncü kuşak haklar bildiri ve sözleşme olarak düzenlenmektedir. Kişisel bütünlük hakkı ile kişisel verilerin korunması hakkı dördüncü kuşak haklar arasında sayılmaktadır.

Serres İnsan Hakları Bildirgesi'nin, "her insan" demesinin övünülecek bir şey olduğunu; ancak "yalnızca insanlar" ifadesinin zayıflığı olduğu olduğunu ifade etmiştir.[1177] Hakkın buraya kadar anlatılan tarihsel gelişiminde hakkın sahibi her zaman yalnızca insandır: *"Hakkın öznesi kişi yani insandır. Hukukta kişi demek, hukuki ilişkilere taraf olabilmek, hak sahibi ve hak muhatabı (aktif ve pasif hak öznesi) olabilmek demektir. Sözün özü, talep sahibi ve yükümlü, davacı ve davalı olabilmek demektir."*[1178] Hak kavramı, modern hukuktaki hâlini alana kadar ve daha sonra da toplumsal olguların etkisiyle şekillenmiştir. Haklar ve özgürlüklerin hukuka yansıması, yönetenler ve yönetilenler arasında her zaman bir çatışma ve pazarlık konusu olmuştur. Hakkı tarihsel ve toplumsal bağlamından soyutlanmış bir olgu olarak değerlendirmenin kendisi de ideolojik bir bakıştır. Hak kavramının kendisi ve dönüşümü, tıpkı hukuktaki dönüşümler gibi sosyal, ekonomik, ekolojik ve düşünsel gelişmelerle sıkı sıkıya bağlıdır.

2. Batı Düşüncesinde Doğanın Hakları Kavramının Gelişimi

II. Dünya Savaşı sonrasında refah devletlerindeki ekonomik büyüme dalgasının çevresel etkileri ortaya çıkmaya başladıktan sonra 1960-1970 kuşağının yarattığı çevreci akımlar doğmuştur. Bu dönemde Batı ülkelerinde sistem karşıtı 1968 gençlik hareketi etkili olmuş, bu kuşak kendilerine sunulan, çalışma hayatı ve tüketim alışkanlıkları ile belirlenmiş orta sınıf yaşam tarzını reddetmiş, aynı zamanda sınıf mücadelesinin teorisi olan Ortodoks Marksizmi benimsememiştir. Toplumsal muhalefet feminizm, Marksizmin üst yapı eleştirisi, anarşizm, savaş karşıtlığı, şiddetsizlik, doğu din ve kültürleri ile ekolojizmden beslenmiştir. Örneğin hukukun ekolojik eleştirisini yapan "Hukukun Ekolojisi"[1179] kitabının yazarlarından olan ve

[1176] Uygun, **Devlet Teorisi**, ss. 505-506.
[1177] Serres, **Doğayla Sözleşme**, s. 51.
[1178] Serozan, **Medeni Hukuk: Genel Bölüm**, s. 170.
[1179] Bkznz. Capra – Mattei, **Hukukun Ekolojisi: Doğa ve Toplumla Uyumlu Bir Hukuk Sistemine Doğru**.

1968 kuşağından fizikçi Fritjof Capra da Heisenberg'in kuantum teorisinden etkilendiğini ve siyasal düşüncesini şekillendiği yıllarda Zen Budizmini ve Hint felsefesinin önemli metinlerinden *Bhagavad Gita*'yı okuduğunu ifade etmiştir.[1180]

Batı düşüncesinde doğanın hakları öncelikle böyle bir iklimden beslenmiştir. Hak kavramı, 1970'lere kadar ağırlıklı olarak yalnızca insanlarla sınırlı kabul edilmiştir. Ancak doğayla uyumlu bir var oluş geliştirmediği düşünülen Batı uygarlığının ve kurumlarının sorgulanması ile insanmerkezciliğe karşı çıkılmaya, hukukun ekolojik eleştirisi yapılmaya başlanmış ve hak alanının genişletilmesi gündeme gelmiştir. Hak düşüncesi toplumsal ilişkilere göre değişmiş, kitlelerin hak arama mücadeleleri güçlendikçe hakların koruyucu niteliği artmış, haklar çeşitlenmiş ve içtihatlarla genişlemiştir. Böylece insan hakları hak düşüncesi için son durak olmamıştır. Öncelikle insana en yakın varlıklar olarak hayvan hakları tartışılmıştır. Bazı ülkelerde hayvan hakları tanınmıştır, bazılarında ise tanınmaları için girişimler devam etmektedir. Hayvanların ve bir bütün olarak doğanın haklarını düşünmek için, doğal varlıklara olan insanmerkezci bakış açısının eleştirilmesi gerekmiştir, bunda da doğu kültürleri başvurulan bir kaynaktır.

2.1. Doğu Kültürlerinde Doğaya Bakış

1960'larda küresel ekolojik krize Batılı düşünce biçimlerinin çözüm üretemeyeceği görüşü yaygınlık kazandıkça Batılı olmayan uygarlıklara ve dinlere dair ilgi artmıştır.[1181] Lynn White'ın 1967'de yayımlanan, insanmerkezci olarak nitelendirdiği Hıristiyanlığın ekolojik krizin nedeni olduğunu savunduğu makalesi[1182] Batı dünyasında başlayan eleştiri hareketinde önemli bir dönüm noktasıdır. Batılı düşünürler moderniteye ve Batı uygarlığına eleştirel yaklaşmaya başladıklarında Doğu kültürleri üzerine çalışmışlardır. Ekolojiyle ilgili egemen bakış açısının kırılmasında ve yeni bir meşruiyet zemini kurgulanmasında bu kültürler etkili olmuştur, bunlardan en önemlilerinden biri de Hinduizmdir.

[1180] Fritjof Capra, **Yeni Bir Düşünce**, Çev. Mustafa Armağan, 2. Baskı, İstanbul: İz Yayıncılık, 1996, s. 18, s. 25.

[1181] George Alfred James, "Environment and Environmental Philosophy in India", ss. 3-23, J. Baird Callicott –James McRae, **Environmental Philosophy in Asian Traditions of Thought,** State University of New York Press, 2014, s. 5.

[1182] Lynn White, "The Historical Roots of Our Ecological Crisis", 1967, Science 155: 1203-1207, https://www.cmu.ca/faculty/gmatties/lynnwhiterootsofcrisis.pdf, erişim tarihi: 01.12.2020.

Hindistan halkının geleneksel sosyal ve dinsel yapısı anlamında Hinduizm altı ana eğilim ve sayısız yerel inançtır.[1183] Hindistan halkları zamanı döngüsel olarak kavrarlar, Hinduizme göre yaratılış sürekli bir tekrardır. Her şey yok olur ve yeniden doğar.[1184] Hinduizmin en önemli tanrısı kabul edilen Vişnu'nun evreni kurtaran bedenlenmeleri arasında balık, kaplumbağa, domuz gibi hayvanlar vardır.[1185] Hinduizm metinlerinde yer alan tanrıçalardan *Prithvi,* Yunan mitolojisindeki *Gaia*'ya benzer şekilde yüce yeryüzü tanrıçasıdır. Yeryüzü ile özdeşleştirilen yaratıcı diğer bir tanrıça da *Prajapati*'dir.[1186] Yine Hint mitlerine göre hayvanların tanrılara tapındıkları yerlerde tapınaklar aydınlıktır.[1187]

Hinduizmin bir doğa dini olduğunu savunanlar vardır. Buna göre, geleneksel Hindu metinleri doğal dünyanın yalnızca ölü bir maddeden ibaret olmadığını, aksine tanrısal bedenler olduğunu anlatmaktadır. Doğadaki bütün varlıklar canlıdır ve diğerleriyle aralarında derin bağlar bulunmaktadır.[1188] Özellikle nehirler, yaşayan kutsal varlıklar ve tanrıçaların formları olarak görülürler, bir annenin sütüyle çocuğunu beslemesi gibi nehirler de insanları beslerler, insanları günahlarından arındırırlar.[1189] Banyan ağacının hayatı simgelediğine, ormanların Tanrı *Shiva*'nın saçları olduğuna veya Tanrı *Krishna*'nın ormanda yaşadığına ilişkin mitler mevcuttur ve bu nedenle ağaçlar da kutsaldır. Kadınların ağaçları koruduğu Bishnoi ve Chipko hareketlerinin de bu inançlarla bağlantılı olduğu ifade edilmektedir.[1190] 1730'da ağaçların krallık görevlileri tarafından kesilmesini engellemek için Amrita Devi önderliğinde Hindu Bishnoi topluluğundan 363 kişi ağaçlara sarılmış, ağaçlara sarılanlar öldürülmüştür. Bu olay 1970'lerde yine ağaçlara sarılarak onları korumaya çalışan Chipko hareketine ilham olmuştur.[1191] Yine Hinduizmdeki karma öğretisine göre her eylem bu eylemi üreten kişi için bir sonuca yol açar. İçinde bulunulan durum da geçmişteki eylem ve

---

[1183] Ray Billington, **Understanding Eastern Philosophy**, Taylor & Francis Group, 1997, s. 19.
[1184] A. L. Dallapiccola, **Hint Mitleri**, Çev. Bilgesu Savcı, Ankara: Phoenix Yayınevi, Temmuz 2013, s. 31.
[1185] **A.g.e.**, s. 31.
[1186] Leeming – Fee, **The Goddess: Myths of the Great Mother**, ss. 18-19.
[1187] Dallapiccola, **Hint Mitleri**, s. 116.
[1188] Meera Nanda, "Eco-Spirituality, Neo-Paganism and the Hindu Right: The Dangers of Religious Environmentalism", ss. 19-22, **Women & Environments Inernational Magazine**, erişim tarihi: 11.04.2020, s. 20.
[1189] Tony Watling, **Ecological Imanigations in the World Religions: An Ethnographic Analysis**, Bloomsbury Publishing Plc., 2011, s. 65.
[1190] **A.g.e.**, s. 66.
[1191] "When Amrita Devi And 362 Bishnois Sacrificed Their Lives For The Khejri Tree", https://feminisminindia.com/2020/09/11/when-amrita-devi-and-362-bishnois-sacrificed-their-lives-for-the-khejri-tree/, erişim tarihi: 18.02.2022.

kararların sonucudur.[1192] Doğaya yönelik her eylem de doğadan insanlara bir karşı tepkinin oluşmasına yol açacaktır.

Hindistan'daki diğer bir eski din olan Janizm, dinsel öğretiye dönmüş bir ekolojizm hareketi olarak tanımlanmaktadır. Yaratıcı bir ilk neden olarak tanrı kavramı olmayan Janizmde doğa yaratılmamıştır, sonsuz bir doğum, ölüm ve yeniden doğum döngüsüdür.[1193] Her hayatın kendi içsel değeri vardır ve doğadaki her şey birbirine bağımlıdır.[1194] Janizmin ayırıcı öğretisi şiddetsizliktir. Hatta geleneksel olarak rahip veya rahibe yanlışlıkla bir böceği yutmamak için ağzını ince bir örtüyle kapatır, bir böceği yanlışlıkla ezmemek için dikkat ederek yürür. Vegan diyetleri vardır ancak meyve, sebze veya kuru yemiş yemenin bile canlı varlıklara yönelik bir şiddet eylemini içerdiğini düşündükleri için tahıl ağırlıklı ve en az gıdayla beslenir, sadece su içerler.[1195]

Meera'ya göre doğaya kutsallık atfedilmesi her zaman doğal varlıklara daha olumlu yaklaşılması sonucunu doğurmamaktadır. Örneğin Hindistan'da ormanların kutsal kabul edilmesi, ormanları kontrol eden tapınakların rahiplerinin toprağı diledikleri gibi kullanmalarına yol açmıştır. Nehirlerin kutsal kabul edilmesi de kirletilmelerine karşı bir duyarsızlığa yol açmıştır, çünkü nehir tanrıçasının insanların yardımı olmadan da kendisini arıtabileceğine inanılmaktadır.[1196] Delhi'nin endüstriyel ve şehirsel atıklarıyla kirlenmiş Yamuna nehrinin durumu buna örnektir. Yerli halka göre nehir kirli olabilir; ancak saflığını hiçbir zaman kaybetmemektedir. Bugün ekolojik olarak yok olmakta olan bu nehir yüzlerce yıl boyunca doğal ve kutsal olanın birlikteliğini yansıtmıştır.[1197] Ancak "anne" olarak tanımlanması ve kutsal kabul edilmesi bile üretim ve tüketim döngüsündeki toplum tarafından Yamuna Nehrinin kirletilmesine engel olamamıştır. Nehrin temizlenmesi için yapılan kampanyalara ve harcanan yüksek miktarda paralara rağmen nehrin kirlilik seviyesi yükselmiştir.[1198]

[1192] Billington, **Understanding Eastern Philosophy**, s. 37.
[1193] Watling, **Ecological Imanigations in the World Religions: An Ethnographic Analysis**, s. 74.
[1194] **A.g.e.**, s. 75.
[1195] Billington, **Understanding Eastern Philosophy**, s. 47.
[1196] Nanda, "Eco-Spirituality, Neo-Paganism and the Hindu Right: The Dangers of Religious Environmentalism", s. 22.
[1197] John Grim – Mary Evelyn Tucker, **Ecology and Religion**, Island Press, 2014, s. 142.
[1198] **A.g.e.**, s. 147. Yamuna Nehri üzerinde 3.2.5. Bölümde tekrar durulacaktır.

Batı toplumlarını etkilemiş ve Asya ülkelerinde yaygın olan Budizm doğanın korunmasında genellikle olumlu bir öğreti olarak ele alınmaktadır. Kabilsingh'e göre Budist etikte insan doğanın bir parçası olduğu için doğa tahrip edildiğinde insan da acı çekecektir, bu nedenle doğaya zarar vermek insanın kendisine zarar vermesi anlamına gelecektir. Ayrıca Buda'nın doğumlarına ilişkin metinleri kapsayan *Jataka* doğal varlıkların güzelliklerine ilişkin tasvirlerle doludur.[1199] Budizmin ilk ortaya çıktığı dönemlerden itibaren doğaya ilişkin farkındalık mevcuttur.[1200] Budizme göre canlıların öldürülmemesi önemli ahlaki görevlerdendir. Hayvanlar incitilmemeli, onlara işkence yapılmamalı, hayati tehlikeleri olursa yardım edilmelidir.[1201]

Budizmin en önemli ilkesi, "hayat ve mutluluk" olduğu için ölüm, acı gibi durumlar buna karşıttır.[1202] Bu da Budizmin evrensel veya kozmik karşılıklı bağlılık fikrine dayanmaktadır.[1203] Buna bağlı olarak "karma" öğretisi, öldürme, yaralama ve zarar verme gibi eylemleri yapan kişilere bunun karşılığını göreceğini anlatmaktadır. Zarar verilen canlılar hissedebilen varlıklar olan hayvanları da kapsamaktadır.[1204] Budizmde genel olarak bitkilerde, toprak ve suda ruhların ve tanrısal varlıkların olduğuna; bunlara zarar verilmesi durumunda bu ruhani varlıkların öfkeleneceğine yönelik bir inanç vardır.[1205] Ayrıca, bazı dağlık bölgelerin tanrının bedeni olduğunu savunan görüşler de yaşamaktadır.[1206] Orta Asya'dan Türk-Budist bir metne göre, toprak, nehirler, göller, bitkiler ve hayvanlar Buda Vairocana'nın özüyle doludur ve bunlara karşı eylemler Buda'ya karşı gerçekleştirilmiş sayılacaktır.[1207] Bu görüşler nedeniyle çağdaş Budizmde "eko-Budizm" adı verilen bir akım da bulunmaktadır.[1208]

Billington Buda'nın pasifizm ve vejeteryan beslenme konusunda mutlak kurallar koymadığını ve Buda'ya göre hayvan öldürmek yanlış da olsa etini yemenin

---

[1199] Chatsumarn Kabilsingh, "Early Buddhist Views On Nature", ss. 116-119, Reprinted from Dharma Gaia: A Harvest of Essays in Buddhism and Ecology, ed. by Allan Hunt Badiner (1990), Roger S. Gottlieb, **This Sacred Earth: Religion, Nature, Environment**, Taylor & Francis Group, 2003, s. 116.
[1200] Bloom, "Buddhism, Nature and the Environment", s. 117.
[1201] Lambert Schmithausen, "Buddhism and the Ethics of Nature, Some Remarks", ss. 26-78, **The Eastern Buddhist,** New Series, Vol. 32, No. 2, 2000, https://www.jstor.org/stable/44362258, erişim tarihi: 11.04.2020, ss. 29-30.
[1202] **A.g.e.**, s. 35.
[1203] **A.g.e.**, s. 63.
[1204] **A.g.e.**, s. 40.
[1205] **A.g.e.**, s. 55.
[1206] **A.g.e.**, s. 62.
[1207] Klimkeit'in "Apokryphe Evangelien in Zentral-und Ostasien" makalesinden aktaran Schmithausen, "Buddhism and the Ethics of Nature, Some Remarks", ss. 62-63.
[1208] Schmithausen, "Buddhism and the Ethics of Nature, Some Remarks", s. 57.

tamamen yanlış olmadığını ifade etmektedir.[1209] Budizmin "çevre dostu" bir öğretidir ama insan ve doğanın tekliğini savunmamıştır.[1210] Budizmi güncel ekolojik sorunlarla ilişkilendirilme eğiliminin girişimsel bir çaba olduğu da akılda tutulmalıdır. Zira Budizmin geliştiği çağlarda esasen insan varlığını tehdit eden bu tür sorunlar yoktur.[1211] Budizmin hedefi, "insanları yeniden doğuş döngüsünde özgürleştirmek"tir.[1212] Budizmde, ekolojik krizlere yönelik çözümler bulunmaz; ancak insanın doğaya karşı olan tutum ve eylemlerini yeniden değerlendirmesine neden olabilecek bir özün mevcut olduğu da söylenebilir.[1213] Budizmde de varlıklar arasında bir hiyerarşi mevcuttur. Dolayısıyla öldürmenin ağırlığı bu hiyerarşide canlıların sahip olduğu yere göre belirlenmektedir, örneğin insan öldürme hayvan öldürmeye göre çok daha ciddi bir suçtur.[1214] Yine, anarşist yazar Morris'e göre Buda dünyadan kopuşu savunmuştur, çünkü dünya ıstırap kaynağıdır. Bu nedenle ekolojik bir bakış açısı sunsa da pratikleri anti-ekolojiktir. Ayrıca hissedebilir varlık olarak kabul edilen hayvanlara önem vermiş; ancak bitkilerin canlılığını önemsememiştir. Budizmin etkili olduğu bölgelerdeki doğayla uyumlu sosyal ve ekonomik yapılar ise Budizmden kaynaklanmamaktadır; bunların kökleri daha gerilere gitmektedir.[1215]

Asya'da doğan ve bir dinden ziyade felsefe olarak ön plana çıkan Taoculuk[1216] için denge kavramı önemlidir. Ekolojist bakış açısında olduğu gibi dengeyi korumak için müdahale en aza indirgenmelidir. En az müdahale eylemi, kendi kaderini gerçekleştirmenin en mümkün olması anlamına gelmektedir.[1217] Radkau'ya göre Çin'deki antik Taoculuk, çevre hareketleriyle Batı tarafından yeniden keşfedilmiştir. Taoculukta el değmemiş doğaya ilişkin bir sevgi mevcuttur. Ancak bu Çin'de yaşayan halkın doğaya ilişkin gerçek tutumunu yansıtmaz, Taoculuğu gerçek dünyanın imgesi olarak görmek yanlış bir Batılı yorumdur. Çin'de de kes-yak tarımı uygulanmakta,

---

[1209] Billington, **Understanding Eastern Philosophy**, s. 64.
[1210] Simon P. James, "Against Holism: Rethinking Buddhist Environmental Ethics", ss. 99-115, J. Baird Callicott –James McRae, **Environmental Philosophy in Asian Traditions of Thought**, State University of New York Press, 2014, s. 99.
[1211] Bloom, "Buddhism, Nature and the Environment", s. 110.
[1212] Radkau, **Doğa ve İktidar: Global Bir Çevre Tarihi**, s. 143.
[1213] Bloom, "Buddhism, Nature and the Environment", s. 123.
[1214] Schmithausen, "Buddhism and the Ethics of Nature, Some Remarks", s. 43 vd.
[1215] Brian Morris, **Antropoloji, Ekoloji ve Anarşizm**, Çev. Baran Karsak, 1. Baskı, İstanbul: Kolektif Kitap, Mart 2018, ss. 123-127.
[1216] Billington, **Understanding Eastern Philosophy**, s. 86.
[1217] Alan Fox, "Process Ecology and the Ideal Dao", ss. 197-207, J. Baird Callicott –James McRae, **Environmental Philosophy in Asian Traditions of Thought,** State University of New York Press, 2014, s. 205.

hayvanlar öldürülmektedir.[1218] Asya'da doğa ve toplum ikiliğini kabul etmeyen ve bitki, hayvan, nesne ve tinleri de toplumun bir üyesi olarak kabul eden Chewong topluluğu (Malezya) gibi topluluklar da vardır[1219] ama Batı dünyasında etki uyandıran kültürler genellikle Hinduizm Budizm ve Taoizm olmuştur.

1986'da Dünya Doğayı Koruma Vakfı'nın (WWF) tarafından düzenlenen konferansta Asisi Deklarasyonları başlığı altında Budizm, Hıristiyanlık, İslam ve Yahudilik inançları için doğa deklarasyonları ilan edilmiştir.[1220] Dinlerin doğayı koruyabileceği tezinden hareketle buna benzer çeşitli girişimler ve buna dair bir literatür oluşmuştur. Zira ekolojist eğilim güçlendikçe kendi hegemonyasını oluşturduğu için dinler dahil bütün ideolojilere sızmıştır. Dinlerin çevreci yorumunda da bu etki vardır. Doğu kökenli din ve kültürlerin ekolojik düşüncenin gelişmesi açısından önemli olmasının nedeni doğa üzerinde baskı kuran teknolojik gelişmelerin kaynağı yakın zamana kadar Batı olduğu için, daha nüfuz edilemeyen bir kaynakta duran Batılı olmayan dinlerin doğanın düzenine ilişkin bakış açılarını korumalarıdır.[1221] Ancak ekonomik ilişkilerle birlikte çözülmeye başlayan modern öncesi kültür, ekolojik yaşam tarzının sürdürülmesi için gerekli çerçeveyi sağlayamamış, bilinçte sınırlı dönüşüme yol açsa da agresif üretim modelleri karşısında bireysel yaşam tarzı seçiminden daha etkili bir çözüm üretememiştir.

Neoliberalizmin güç kazandığı ve kapitalizmin en güçlü eleştirmeni konumundaki Marksizmin önemli düşünürler tarafından eleştirildiği 1960'lar ve 1970'lerde, kitlelere hem sisteme karşı eleştirel hem de devrimci bir dinamik yaratmayacak bir ideolojik kaynak gerekmiştir. *New Age* akımlar[1222], böylece bireysel kurtuluş imkânları sunar gibi olmuşlardır. Kapitalizmin ürettiği bir kriz olarak ekolojik krize karşı çıkan; ama sistemi değiştirecek devrimci bir özne olmak için gereken bir bilinç düzeyine veya sınıfsal aidiyete sahip olmayanlar, yeni bir düşünsel bir zemin

[1218] Radkau, **Doğa ve İktidar: Global Bir Çevre Tarihi**, ss. 178-179.
[1219] Descola, **Doğa ve Kültürün Ötesinde**, ss. 25-27.
[1220] "The Assisi Declarations: Messages on Humanity and Nature From Buddhism, Christianity, Hinduism, Islam & Judaism", http://www.arcworld.org/downloads/THE%20ASSISI%20DECLARATIONS.pdf, erişim tarihi: 30.11.2020.
[1221] Seyyed Hossein Nasr, **Religion and the Order Nature: The 1994 Cadbury Lectures,** Oxford University Press, 1996, s. 192.
[1222] 1970'lerde ve 80'lerde Batı ülkelerinde etkili olan, çeşitli inançlardan beslenen, kişisel aydınlanma ile dünyanın açlık ırkçılık savaş gibi sorunlarına yanıt oluşturabileceğini düşünen, bilimsel yöntemlere, egemen toplumsal düzene ve dinlere alternatif oluşturma iddiasındaki eklektik akım. Bknz. "New Age Movement", https://www.britannica.com/topic/New-Age-movement, erişim tarihi: 28.03.2022.

olarak kendilerine bu olanağı tanıdıkları varsayımı ile Doğu din ve kültürlerine ilgi duymuşlardır. Bu akımlar, Batı düşüncesindeki insanmerkezciliğin eleştirilmesini sağladıkları oranda değerli olsa da, sorunun kaynağını ekonomik sistemden ziyade insan olarak tespit ettikleri ve buna ilişkin cevapları da bireysel tutum alışlarda buldukları için gerçek bir çözüm üretmekten uzak kalmışlardır.

Birçok yoksul insan ekoloji hareketlerine dinsel nedenlerle değil, seküler nedenlerle katılmakta, doğal varlıkların korunması talebinde kendilerinin ve çocuklarının hayatlarının savunulması yer almaktadır.[1223] Temelinde sosyal ve ekonomik nedenler olan ekoloji hareketleri kendine ideolojik bir dayanak ararken en elverişli olan dinsel öğretilerden de faydalanabilir.[1224] Ancak Radkau'nun da hatırlattığı gibi dinlerin önceliği doğa değil her zaman insanlık olmuştur. Doğaya atıflar, insanların arzuları ve korkuları bağlamında ortaya çıkar.[1225] Bookchin'in ifadesiyle *"İnsanlar, ABD'nin Pasifik kıyısındaki tekkeler ve dini tapınaklarda Asya felsefelerini ve duyarlılıklarını yeniden dolaşıma sokan pagan, Taocu ve Budist gizemcilerin edilgin canlıcılığına (animizm) sığınmak zorunda değil, biyosferdeki -çok canlı şekilde, anlamlı ve mantıklı olarak- etkin etmenler olmak zorundadır."*[1226] Sonuç olarak, her ne kadar bazı din ve kültürler açısından doğa kutsal sayılsa ve bunlar bazı çağdaş ekolojist akımlar ve hukuki düzenlemeler için temel oluştursa da güvenceli bir koruma için standart kurallara, genel ve belirli düzenlemelere ihtiyaç duyulmuştur. Bu nedenle, doğanın hakları gibi tezleri savunan düşünürler modern öncesi kültürlerden etkilenmiş olsalar da modern hukuk kurumlarını dönüştürmek istemişlerdir. Bu dönüşümde bilimsel gelişmeler, kültür ve dinlerin yerine geçebilecek kaynaklar sunmuştur.

2.2. Doğa Bilimlerindeki Gelişmeler

Modern öncesi dönemlerde felsefe ve dinle iç içe olan bilimler, modernleşmeyle birlikte gelişen uzmanlaşmanın sonucunda birbirinden ayrılmıştır. 1900'lerin ikinci yarısından itibaren ise disiplinlerarası çalışmalar yeniden güç

[1223] Nanda, "Eco-Spirituality, Neo-Paganism and the Hindu Right: The Dangers of Religious Environmentalism", s. 22.
[1224] Bu durum Engels'in, 16. yüzyıldaki Alman köylü isyanlarının temelde sınıfsal olmakla birlikte dinsel bir görünüm almalarına ilişkin çözümlemesine benzemektedir. Bknz. Friedrich Engels, **Köylüler Savaşı,** Çev. Kenan Somer, Ankara: Sol Yayınları, 1999.
[1225] Radkau, **Doğa ve İktidar: Global Bir Çevre Tarihi**, s.140.
[1226] Bookchin, **Toplumsal Ekolojinin Felsefesi: Diyalektik Doğalcılık Üzerine**, s. 106.

kazanmıştır. Bugün doğa bilimlerinin alt dalları birbirinden etkilenmekte, doğa bilimlerinin ulaştığı sonuçlar da hukuk ve siyaset gibi disiplinlere tesir etmektedir. Bugünün bilimsel gelişmeleriyle, insanmerkezci ve ikici bakış açısıyla dünyayı açıklamak pek mümkün değildir. Her ne kadar Bacon ve Newton'un *"nesneleştirilen harici doğaya ilişkin epistemolojik varsayımlarının bilim tarafından hâlâ paylaşıldığı"* söylense de,[1227] artık dünyayı ve evreni açıklamaya çalışan birçok teori bulunmaktadır. Doğa bilimlerindeki yeni teoriler sosyal bilimlerdeki yerleşik algıları sarsma potansiyelini taşımaktadır. Bunlardan biri de fizik alanındaki gelişmelerdir.

19. Yüzyıl fiziği konumları ve hızları belirli maddesel tanecikleri etkileyen basit kuvvetlerle ilgilenmiştir. Bu klasik mekanik görüş o dönem egemen olan mekanik felsefeye de uygundur.[1228] Klasik fizik uzaydaki nesneleri tanımlar ve onların zamandaki değişimlerini inceler. Newtoncu fizik sorgulanamaz insanmerkezciliğe yol açan maddi ilerlemeci bir egemen paradigmayı üretmiştir.[1229] Newton'la birlikte fiziksel femonenlerin parçacıkların özelliklerine indirgenebileceği algısı hâkimken, 19. yüzyıl sonlarında Maxwell'in elektrodinamik kuramı ve Darwin'in evrim kuramı Newtoncu evren modelinin ötesini göstermiştir.[1230] 20. Yüzyılda Albert Einstein zaman ve mekanın birbirinden ayrı olmayıp uzay zaman sürekliliği adı verilen daha büyük bir bütünün parçası olduğunu açıklarken, Niels Bohr, Erwin Schrödinger ve Werner Heisenberg fizikçiler artık klasik fiziğin atom fiziğini açıklamadığını, çeşitli olasılıkların hesaba katılacağı yeni fiziği ortaya koymuşlardır.[1231] Kuantum fiziği çeşitli niteliklerin olasılıklarının değerlendirilmesidir.[1232] Örneğin kuantum fiziğine göre ışık yalnızca parçacık ya da dalga olmak zorunda değildir, ikisinin de özelliklerini taşımaktadır. Hatta madde de aynı anda hem dalga hem parçacıktır.[1233] Bütün bunlar henüz 1920'lerdeyken keşfedilmiştir. Kuantum fiziği aynı zamanda gözlemciyi ve bilincini de içerdiği için, kuantum fiziğinin etkilediği evren görüşü uyarınca insan artık doğanın dışında, onu gözlemleyen olamaz, doğadan bahsederken aynı zamanda

---

[1227] Smith, **Eşitsiz Gelişim: Doğa, Sermaye ve Mekanın Üretimi**, s. 32.
[1228] Albert Einstein, Leopold Infeld, **Fiziğin Evrimi: İlk Kavramlardan İlişkinliğe ve Kuantumlara**, Çev. Öner Ünalan, Birinci Basım, İstanbul: Evrensel Basım Yayın, Ekim 2011, s. 222.
[1229] Serpil Oppermann, "Toward an Ecocentric Postmodern Theory: Fusing Deep Ecology and Quantum Mechanics", ss. 7-35, **The Trumpeter: Journal of Ecosophy**, 2003, Vol. 19 Issue 18, http://trumpeter.athabascau.ca/index.php/trumpet/article/view/104/108, erişim tarihi: 28.02.2022, s. 8.
[1230] Capra – Mattei, **Hukukun Ekolojisi,** s. 109.
[1231] Oppermann, "Toward an Ecocentric Postmodern Theory: Fusing Deep Ecology and Quantum Mechanics", s. 9.
[1232] Einstein – Infeld, **Fiziğin Evrimi: İlk Kavramlardan İlişkinliğe ve Kuantumlara**, s. 230.
[1233] Brian Greene, **Evrenin Zarafeti**, Çev. Ebru Kılıç, 6. Basım, Ankara: TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, Kasım 2013, s. 124, s. 126.

kendisinden bahsetmektedir.[1234] Cullinan da kuantum fiziğinin, evreni *"değişken ilişkiler ağından oluşan tek ve yekpare bir bütün"* olduğunu ortaya koyduğunu ifade etmiştir. Evrenin bu kavrayışıyla artık bütünün parçalar tarafından değil, parçanın bütün tarafından belirlendiği anlaşılmıştır.[1235] Kuantum fizikçisi David Bohm'a göre herkes temel olarak bir yaşam ağında birbirine bağlıdır, bu görüş ekoloji felsefesi tarafından da dile getirilmektedir.[1236] İnsan ve bütün doğal varlıklar ilişkiler içinde bulundukları ekosistemler, fizik kuralları, biyoloji kuramları ile anlaşılırlar, bunlar tarafından belirlenirler.

Böylesi zengin ve henüz sınırları, tüm varlıkları keşfedilmemiş bir dünya ve evren "iki"lere bölünmemiştir, parça ve bütün arasındaki ilişki insanların anladığından çok daha farklı olabilir, ikicilik ve insanmerkezcilik bu evreni açıklamaya yetmeyebilir. Görece daha yeni bir fizik kuramı olan sicim kuramı da bunu anlatır: Madde atomlardan, atomlar elektron, proton ve nötronlardan oluşur. Bu parçacıklar ise kuarklardan.[1237] Sicim kuramına göre bütün bu parçacıkların özü titreşen küçük sicim ilmekleridir, "*parçacıkların her birinde, sonsuz derecede ince elastik bir banta benzeyen ve titreşen, salınan, dans eden teller"* vardır. Sicimler evrenin yapı taşıdır. Bu sicimler aynı fiziksel özelliğin görünümleridir ve aynı durum doğadaki diğer kuvvetler açısından da böyledir. Madde ve kuvvetler sicim salınışları altında birleşirler.[1238] Bütün madde ve bütün kuvvetlerin "malzemesi" aynı niteliğe sahip sicimlerdir. Böyle bir evrenin ikiye veya daha fazla bağımsız parçaya ayrılması mümkün değildir, her şey birbiriyle ilişkili, aynı zamanda hem etkileyen hem etkilenendir.

Dünyanın canlı ve cansız varlıklar olarak basitçe ayrılamamasına ve yaşamın bir bütün olduğuna ilişkin görüşler Christian Gotfried Ehrenberg (1795-1876), Alexander von Humboldt (1769-1859)[1239] ile insana ve yaşama dair bütün bilinenleri alt üst eden evrim kuramıyla Charles Darwin (1809-1882) gibi bilim insanları tarafından dillendirilmiştir. 1950'lerde de genetik bilimindeki gelişmelerle birlikte

---

[1234] Capra – Mattei, **Hukukun Ekolojisi**, s. 110.
[1235] Cullinan, **Vahşi Hukuk: Bir Yeryüzü Adalet Manifestosu**, s. 65.
[1236] Oppermann, "Toward an Ecocentric Postmodern Theory: Fusing Deep Ecology and Quantum Mechanics", s. 14.
[1237] Maddenin temel parçacıklarından biri.
[1238] Greene, **Evrenin Zarafeti**, s. 16, s. 18.
[1239] Lynn Margulis – Dorion Sagan, **Doğanın Doğası: Göz Kamaştırıcı Gerçekler**, Çev. Avni Uysal – Gizem Uysal, Birinci Basım, İstanbul: Ginko Kitap, Kasım 2018, s. 261.

"biyolojik devrim" adı verilen bir süreç yaşanmıştır. Bunun sonucunda "canlılık" kavramına olan bakış açısı değişmiştir. Bu dönemden itibaren yaşayan maddeler değil; yaşayan sistemler üzerine tezler üretilmiştir.[1240] Böylece daha önceden canlı ve cansız madde olarak kategorilere ayrılan varlıkların birbiriyle iç içe geçtiği ve birbirine dönüştüğü söylenmiştir. Tepkisel bir bakış açısıyla bilim, kapitalizm, iktidar ve doğaya hükmeden teknolojiyle bağlantılı olduğu için tamamen reddedilmelidir.[1241] Ancak Bookchin'in *"Araçlar ve makineler ya doğaya yönelik tamamen despotça tavrı beslemek için ya da doğanın çeşitliliğini ve hiyerarşik olmayan toplumsal ilişkileri geliştirmek için kullanılabilir"*[1242] yorumu doğa bilimleri için de düşünülebilir. Doğa bilimlerindeki bütün bu dönüşümler hayvan ve bitkileri insanlar için araç, nesne ve kaynak olarak kabul eden görüşün dönüşümünde etkili olmuş, başta bitkiler ve hayvanlara ilişkin olmak üzere insanların yerleşik algısını alt üst etmiştir.

2.3. Hayvanları Tanımak ve Hayvan Hakları

Hayvanlarla insanlar öncelikle fizyolojik olarak çok yakındır. Hayvanlar da kansere ve cinsel yolla bulaşan hastalıklara yakalanır,[1243] korku nedeniyle kalp krizi geçirebilirler,[1244] insanlar gibi gereksiz miktarda gıdayı tüketip obez hâline gelebilirler, bağımlılık veren maddeler kullanabilirler,[1245] kendilerine zarar verme davranışları gösterirler ve ergenlik döneminde insanlara benzer motivasyonlu eylemlerde bulunabilirler.[1246] İnsanların hayvanlarla ilişkilerinin tarihine bu çalışmanın ilk bölümünde değinildiği için bu konunun üzerinde tekrar ayrıntılı olarak durulmayacaktır. Çalışmanın bu bölümü açısından insan hayvan ilişkisi, doğanın hakları tartışması bakımından hayvanların hissedebilen, zekâ sahibi varlıklar olduğunun anlaşılması ve bunun ahlaki bir tutum geliştirilmeye ve hukuktaki düzenleme taleplerine neden olmasıyla sınırlıdır.

İnsanın anlam dünyasında doğadan ayrılmaya, insanmerkezciliğin gelişmeye başladığı dönemden itibaren esasen hayvanlara ilişkin yok sayan, araçsallaştıran,

---

[1240] Morin, **Yitik Paradigma: İnsan Doğası**, ss. 9-10.
[1241] Morris, **Antropoloji, Ekoloji ve Anarşizm**, s 60.
[1242] Boockhin, **Özgürlüğün Ekolojisi: Hiyerarşinin Ortaya Çıkışı ve Çözülüşü**, s. 375.
[1243] Barbara Natterson-Horowitz – Kathryn Bowers, **İnsan Denen Hayvan: Hastalıkta ve Sağlıkta Hayvanlardan Öğrenebileceklerimiz**, Çev. Şiirsel Taş, İlk Basım, İstanbul: Metis Yayınları, 2020, s. 56 vd, s. 243 vd.
[1244] **A.g.e**., s. 142.
[1245] **A.g.e.**, s. 176, s. 118.
[1246] **A.g.e.**, s. 201 vd, s. 265 vd.

önemsizleştiren tezlere karşı her zaman karşı tezler de ileri sürülmüştür. İnsanmerkezciliği güçlendiren Aydınlanmanın en önemli düşünürlerinden Voltaire (1694-1778) hayvanlarda duyu organlarının bulunmasının onların bir şey hissettiğinin kanıtı olarak yorumlamıştır. John Ray (1627-1705) hayvanların insanlara olan yararlarına göre sınıflandırmasına karşı fiziksel benzerliklere göre sınıflandırmayı geliştirerek insanmerkezciliğe karşı bir tutum almıştır. Charles Darwin 1859'da yayınladığı Türlerin Kökeni eserinde doğal seçilimi açıklamış, türlerin insanın faydalanması için yaratıldığına ilişkin dinsel ve insanmerkezci görüşe darbeyi vurmuştur.[1247] 1800'lerden itibaren Batı ülkelerinde hayvanlara yönelik eziyetlere karşı örgütler kurulmuş ve 1840 tarihli köpeklerin el arabalarına koşulmasını yasaklayan İngiliz yasası gibi konuyla ilgili yasalar çıkarılmıştır.[1248] Bazı hayvan türlerinin evlerde bakılması, artık yiyecek değil aile üyesi gibi düşünülmelerini de sağlamıştır.[1249] Dolayısıyla insanmerkezciliğin en güçlü olduğu modern dönemde bile ona karşı güçlü tezler de üretilebilmiştir. Ancak bu karşı çıkışlar, varlık koşulu insan ve doğa üzerindeki sömürünün gerçekleşmesi olan toplumlar ve ekonomik sistemlerde kendisine çok yer açamamıştır. Dolayısıyla hayvan sömürüsü ve ekosistemsel yıkım, teknik araçları sürekli güçlenen piyasa ekonomisinin etkisiyle giderek artmıştır. Ancak toplumsal hareketlerle ve yeni düşünsel akımlarla hayvanlarla olan ilişkinin niteliği de yeniden sorgulanmaya başlanmıştır.

Peter Singer'ın 1975'te yazdığı Hayvan Özgürleşmesi hayvanlara ilişkin etik bakış açısının geliştirilmesinde en önemli eserlerden biridir. Singer hayvanlara hissetme yetisine sahip bağımsız varlıklar gibi davranılmasını, sömürünün sona ermesini savunmuştur.[1250] Singer çalışmasında faydacı düşünür Jeremy Bentham'ı temel alır, insan dışındaki hayvanlar acı çekme ve haz kapasitesine sahip olduğu için çıkarları önemsenmelidir.[1251] Singer'ın çalışmaları vejeteryan ve vegan bireylerin sayısını arttırmış olmalıdır, hayvanlara bakış açısını değiştiren, mevcut beslenme ve daha geniş olarak tüketim alışkanlıklarını sorgulayan yeni eğilim özellikle Batılı ülkelerde güç kazanmıştır. Singer'ın görüşleri 1970'lerde ve 1980'lerde ahlak

[1247] Irvine, **Biz ve Onlar: Hayvanlarla Bağımızı Anlamak**, ss. 76-78.
[1248] **A.g.e.**, s. 79 vd. Hayvan koruma hareketlerinin orta sınıf tarafından işçi sınıfına yönelik düşmanca tutum ve sınıfsal ilişkileri sürdürmek için kullanıldığına ilişkin bknz. **A.g.e.**, ss. 82-83.
[1249] Jones, **Neredeyse Bir Balina: Türlerin Kökenine Güncel Bir Bakış**, s. 62.
[1250] Peter Singer, **Hayvan Özgürleşmesi**, Çev. Hayrullah Doğan, Birinci Basım, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2005, s. 31.
[1251] **A.g.e.**, s. 45.

felsefecileri tarafından, insanların aksine hayvanların ahlaki değerleri olmadığı gerekçeleriyle eleştirilmiştir.[1252] Ekolojik olaraksa Singer'ın acı çekebilmeyi eşit değer açısından temel almasına karşı çıkılmıştır. Singer acı çekmenin etik anlamını açıklamamıştır, ayrıca her acı örneğin aşk acısı hukuk tarafından düzenlenmez.[1253] Singer'ın bakış açısı ağırlıklı olarak ahlaki temele sahiptir ve egemen grubun (insanların) duygularına seslenmektedir. Singer'ın savları "et yiyen" bütün insanları aynı kefeye koyma tehlikesini yaratır, insanlar ve topluluklar gıdaya erişim ve miktar açısından eşit değillerdir, daha ucuz olduğu için *fast-food* yemek zorunda kalan, yoksulluk sınırında yaşayan insanlar vardır. Ekolojik ayak izi bakımından uzak bir ülkede yetişen bitkisel bir ürün de hayvansal gıda kadar zarar üretebilir. Özgürleşmenin bireysel seçimlerle sınırlanması, gıda emperyalizmini ve beslenme eşitsizliğini üreten sistemi yok sayma tehlikesini getirmektedir.

Hayvanların bilişsel özelliklerinin tespiti konusundaki çalışmalar 1970'lerden itibaren hız kazanmıştır. Hayvanlarda tespit edilen zekânın en önemli unsurları, temel çağrışımların ötesinde öğrenebilme ve uyarılara cevap niteliğindeki davranışlardan ayrı olarak kararlara izin veren bir hafıza yapısına sahip olmaktır. Örneğin uzun süredir devam eden bal arılarına ilişkin araştırmalarda zekâ olarak nitelendirilebilecek davranışlar tespit edilmiştir.[1254] Primatolog ve etolog[1255] Frans de Waal primatlarla ve diğer türlerle olan çalışmalarından çevre kavramının yalnızca insanlarla sınırlı olmadığını, her türün etkileşim içinde olduğu bir çevresinin bulunduğunu ve hayvanların da kendine ait çevrelerinin sorunlarına çözümler ürettiğini ifade etmiştir. Bu nedenle tek bir zekâ türü yoktur; hayvanların da zekâları vardır ve hayvanları Aristotelesçi hiyerarşi ile sınıflandırmak mümkün değildir.[1256]

Hayvanların zekâsını ölçmek için yapılan testlerin bir kısmı da insanmerkezci bir anlayışla düzenlendiği için gerekli ölçümü yapmakta başarısız olmuştur, her tür, kendi çevresiyle etkileşimi üzerinden evrimleşmiş, fizyolojisi ve bilişsel özellikleri de

---

[1252] Gonzalo Villanueva, "Against Animal Liberation? Peter Singer and His Critics", ss. 5-19, **Sophia: International Journal of Philosophy and Traditions**, 57(5)-19, doi: 10.1007/s11841-017-0597-6, https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/s11841-017-0597-6, erişim tarihi: 28.02.2022, 10 vd.
[1253] Ferry, **Ekolojik Yeni Düzen**, s. 75.
[1254] Randolf Menzel, "A Short History of Studies on Intelligence and Brain in Honeybees", ss. 23-34, **Apidologie**, 52:23, 2021, doi: 10.1007/s13592-020-00794-x, ss. 31-32.
[1255] Hayvan davranışlarını kendi doğal çevrelerinde inceleyen bilim insanı.
[1256] Frans de Waal, **Hayvanların Ne Kadar Zeki Olduğunu Anlayacak Kadar Zeki Miyiz?,** Çev. Ahmet Burak Kaya, Birinci Basım, İstanbul: Metis Yayınları, Kasım 2017, ss. 21-22.

bu etkileşim içinde şekillenmiştir. Bu durumu gözeterek gerçekleştirilen testlerde hayvanların bilişsel özelliklerinin varlığına dair sonuçlar elde edilebilmiş, hayvanların da uygun aletler sunulduğunda alet kullanabildiği görülmüştür.[1257] Zekâsını ölçmeye çalıştığımız hayvanların bizi aşan kavrayışları varsa bunun nasıl ölçülebileceği ise meçhuldür. Örneğin mürekkep balıklarının kamuflaj yapabilme özelliklerinin yanında bazı hareketleriyle insanları zekâ bakımından alt edebildikleri görülmüştür.[1258] Hayvanlar yüzlerce yıl boyunca felsefede ve bilimde akıl ve duygudan yoksun varlıklar olarak görülürken kendilerine özgü zekâlarının bulunduğunun öne sürülmesi, insanın doğanın geri kalanından ayrı ve ayrıcalıklı olduğu varsayımını boşa çıkarmaya başlamıştır.

Frans de Waal gibi bilim insanlarından antropolog Descola'ya kadar insanlar ve hayvanlar arasındaki bilişsel farkların yalnızca derece farkları olduğunu savunanlar olmuştur.[1259] 2012 tarihli Cambridge Bilinç Deklarasyonu,[1260] yalnızca insanlarda bilinç olduğunu varsaymanın mantıklı olmadığını öne sürmüştür. İnsanın bilişsel yeteneklerine göre hayvanlarda zekânın varlığına veya yokluğuna hükmetmek insanmerkezcidir ve modern öncesi hiyerarşiyi yeniden kurma denemesidir. Hayvanlarda kendilerine özgü zekâ türleri bulunduğunu kabul etmek aynı zamanda ikici düşünceyi yerle bir eden bütünsel de bir yaklaşımdır. Zekâlar çeşit çeşittir, her varlığın kendisine özgür bilişsel kapasitesi çevreyle etkileşimi içinde evrimsel olarak gelişmiştir: Zihin bedenden, zekâ fizyolojiden ve bunların hepsi varlığın içinde bulunduğu ekosistemden bağımsız değildir. Bu, her varlığı bilişsel ve bedensel olarak eş varsaymak değildir, çeşitliliğin ayırdına varmaktır.[1261]

Hayvanlar üzerine çalışan Sosyolog Leslie Irvine evcil hayvanlarla özellikle kedi ve köpeklerle yaşayan insanlara ve bu hayvanlara ilişkin gözlemlerinden hayvanların kendileriyle etkileşimde erişebilir olan bir çekirdek benliğe sahip olduğu sonucunu çıkarmıştır. Bunu hayvanlarla yaşayan insanlar fark eder, bazı kimseler ise

---

[1257] Örneğin sincapların sayı saymaya ihtiyacı yoktur, bunun üzerinden test edilmeleri doğru bir sonuç vermeyebilir; ancak saklanmış fındıkları bulma konusunda yetileri gelişkindir. **A.g.e.**, ss. 22-26.
[1258] Dominique Lestel vd., "l'Homme Devant l'Animal: Observer une Autre Intelligence", ss. 116-132, **Éditions Esprit**, 2010, doi: 10.3917/espri.1006.0116, https://www.cairn.info/revue-esprit-2010-6-page-116.htm, erişim tarihi: 28.02.2022, s. 119.
[1259] Descola, **Doğa ve Kültürün Ötesinde**, s. 162.
[1260] Cambridge Üniversitesinde bir araya gelen bir grup bilim insanının hayvanlardaki bilinç üzerine çalışmalarından yola çıkarak hazırladığı deklarasyon.
[1261] "The Cambridge Declaration on Consciousness", https://fcmconference.org/img/CambridgeDeclarationOnConsciousness.pdf, erişim tarihi: 28.02.2022.

bunun insan ürünü bir yakıştırma olduğunu düşünür.[1262] Benlik, özneliğe, etkililiğe, kişisel tarihe, tutarlılığa ilişkin deneyimler bütünüdür ve diğerleriyle olan etkileşimler bu özellikleri yansıdır. Örneğin bir kedinin eve gelen bir insanı tanıması ve selamlaması, başka bir kedide gözlemlenmeyebilir.[1263] İnsan varlığının ve eylemlerinin değerli olması fikrinin özünde insanların biricik olması yatar, arada benzerlikler olsa bile her insan diğerinden farklıdır. Hayvanlar için bu genellikle düşünülmez ve onlarla bireysel ilişki geliştiren insanlar haricinde kimse için hayvanların biricikliği gibi bir düşünce söz konusu olmaz. Hayvanlar niceliksel olarak değerlendirilir. Bu nedenle Irvine'in temsil ettiği sav önemlidir, hayvanların kendine özgülükleri vardır, belki de, bu insan haklarına benzer bir şekilde hayvan haklarına temel olabilir.

Hayvan hakları savunucusu olan Tom Regan, Singer'dan farklı olarak hayvanların acı çekmesini başlangıç noktası olarak kabul etmez, ona göre hayvanlar "yaşamlarının öznesi" olduğu için hak sahibi olmalıdır. Regan öncelikle insanların neden hak sahibi olduğunu sorgular. İnsanın hak sahibi olması, insan olduğu için (totoloji), benlik bilincine sahip oldukları için (çocuklarda belli bir yaşa kadar yok), dili kullandıkları için (bebekler kullanamaz), ahlaki bir toplulukta yaşadıkları için (hakkın nedenini açıklamaz), ruhu olduğu için (ilgisiz), Tanrı bahşettiği için (nedeni yine belirsiz) gibi nedenlerle açıklanır.[1264] Bunlar insanın neden hak sahibi olduğunu temellendiremez, insan dünyada bulunduğu, bu dünyanın, başına gelenlerin bilincinde olduğu ve bunları önemsediği için yaşamın öznesidir, bu nedenle de haklara sahiptirler.[1265] İnsan haklarıyla ilgili çıkarımlar hayvan haklarını da karşılamaktadır; hayvanların insanlar gibi psikolojileri vardır, kendilerini insanlara anlatırlar ve ortak bir dil kurarlar, benzer davranışlar sergilerler, insanlara benzeyen fizyolojileri ve ortak kökenleri vardır.[1266] Singer'ı eleştirerek yararcılığın etik bir zemin sunmadığını ileri süren Regan, yaşamın öznesi olan bütün varlıkların eşit içkin değerine saygı ilkesini hayvan hakları için etik temel olarak sunar.[1267] Regan taşlardan ve ağaç dallarından

---

[1262] Irvine, **Biz ve Onlar: Hayvanlarla Bağımızı Anlamak**, s. 17, s. 21.
[1263] Leslie Irvine, "A Model of Animal Selfhood: Expanding Interactionist Possibilities", ss. 3-21, **Symbolic Interaction**, 27(1), 2004, https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1525/si.2004.27.1.3, erişim tarihi: 28.02.2022, s. 16.
[1264] Tom Regan, **Kafesler Boşalsın: Hayvan Haklarıyla Yüzleşmek**, Çev. Serpil Çağlayan, 1. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007, ss. 70-78.
[1265] **A.g.e.**, s. 79.
[1266] **A.g.e.**, s. 83.
[1267] Francesco Allegri, "Respect, Inherent Value, Subjects-of-a-Life Some Reflections on the Key Concepts of Tom Regan's Animal Ethics", ss. 41-60, **Relations: Beyond Anthropocentrism**, 7,

farklı olarak insanların ve hayvanların yaşamlarının özneleri olduğunu savunur. Ona göre bitkilerin hakları olamaz: *"Domates anatomik ve fizyolojik olarak bizimle benzer bir yapıya sahip midir?"* diye sorar.[1268] Regan'a göre sadece memeliler, kuşlar ve balıklar kendi hayatlarının özneleri olduğuna göre, insanlar diğerlerine keyfi davranışta bulunabilir mi sorusu doğacaktır.[1269] Regan'ın hayvan hakları için savunduğu ortaklıklar, hayvanların insanlara olan benzerliklerine yaslanmakla insan biçimciliği ön plana çıkarmaktadır ve Aristoteles'ten itibaren geçerli olan varlıklar arası hiyerarşiyi yeniden üretme tehlikesine sahiptir. İnsanlar da hayvanlar da ekosistemlerinden bağımsız varlıklar değildir.

1990'lardan itibaren hayvan hakları konusunda tezlerini ortaya koyan hukukçu Gary L. Francione, yetersiz bulduğu Singer ve Regan'dan farklı bir gerekçelendirme sunmuştur. İnsanların hayvanlar hakkındaki ahlaki düşünceleri, ancak zorunlu hâllerde insanların hayvanlara tercih edilmesi ve hayvanlara gereksiz yere acı çektirmenin yanlışlığı üzerine temellenir. Bunlar hukukta da düzenlenen "insanca muamele ilkesi" adlı ahlaki kuralda kendisine yer bulur.[1270] Hissedebilen insan dışı varlıkların haklarının olduğu reddedilemez, hayvanların haklarının tanınması evcil hayvanların sokaklarda vahşice koşabileceği anlamına gelmez, onlara eşya gibi muamele edilemeyeceği anlamına gelir.[1271] Bu ilkenin temelinde Bentham'ın görüşleri vardır.[1272] Ancak insanlar bu ilkeye aykırı hareket ederler, bunun da temelinde hayvanları mal olarak görmeleri yatar.[1273] Hayvanların mülk olarak görülmesi nihai olarak mülk sahibinin hizmetinde oldukları sonucuna götürür, buradaki bütün çıkarlar

---

no. 1-2, 2019, doi: https://dx.doi.org/10.7358/rela-2019-0102-all3, https://heinonline.org/HOL/Page?handle=hein.journals/relations7&div=7&&collection=journals, erişim tarihi: 01.03.2022, s. 45.

[1268] Regan, **Kafesler Boşalsın: Hayvan Haklarıyla Yüzleşmek**, s. 81, s. 97.

[1269] Allegri, "Respect, Inherent Value, Subjects-of-a-Life Some Reflections on the Key Concepts of Tom Regan's Animal Ethics", s. 55

[1270] Gary L. Francione, **Hayvan Haklarına Giriş: Çocuğunuz mu Köpeğiniz mi,** Çev. Renan Akman – Elçin Gen, 1. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008, ss. 23-25.

[1271] Gary L. Francione, "Animal Welfare and the Moral Value of Nonhuman Animals", ss. 24-36, **La, Culture and the Humanities**, 6(1), 2010, 10.1177/1743872109348989, https://heinonline.org/HOL/Print?collection=journals&handle=hein.journals/lculh6&id=18, erişim tarihi: 01.03.2022, ss. 35-36.

[1272] Francione, **Hayvan Haklarına Giriş: Çocuğunuz mu Köpeğiniz mi**, s. 55. Francione Bentham'a göre hayvanlara sahip olmak ve onları yemekte bir sorun olmadığını söyleyerek Bentham'ı eleştirmiştir. Bentham da Mill de, insan köleliğine karşı çıktıkları gibi hayvanların kullanımına karşı çıkmamışlardır. Bentham'a göre acı çektirilmemeye çalışıldığı sürece insan amaçları için hayvanların öldürülmesi ahlaken doğrudur. Bknz. **A.g.e.**, s. 252 vd., Francione, "Animal Welfare and the Moral Value of Nonhuman Animals", s. 26.

[1273] Francione, **Hayvan Haklarına Giriş: Çocuğunuz mu Köpeğiniz mi**, ss. 26-27.

insanmerkezcidir.[1274] Bugün hayvanların hissedebilen varlıklar olduğu kabul edilse de 19. yüzyıldan önce hayvanlara, onları Tanrı'nın yarattığı makineler olarak değerlendiren Descartes'ın görüşlerinin etkisiyle "şey" olarak bakılmıştır.[1275] Francione hayvanların ahlaki statüsünü temel almış, ahlaki ve hukuki gereklilikleri temelde acı çekebilmelerine dayandırmıştır. Hayvanların hem toplumsal bilinçte hem de hukukta mal olarak değerlendirilmeleri, onlara yönelik kötü muameleleri meşrulaştırmaya hizmet eder, Francione bu açıdan haklıdır. Ancak yalnızca hayvanlar değil, kapitalizmde her şey, ormanlar, sular, duygular metalaştırılmaktadır, yalnızca hayvanların değil her şeyin alınıp satılabilir mallar hâline getirilmesi sorunludur.

Hayvanlara kötü muamele edilmemesi gerekliliği Batıda genellikle onların hissedebilen varlıklar olmasıyla gerekçelendirilmiştir; ancak kötü muamele gören hayvanın yerine bir insanın kendisini koymaya çalışması insan biçimcilik olarak düşünülmüştür. Buna karşı her hayvana o hayvanın ne olduğuna ve nasıl bir hayat yaşadığına uygun olarak muamele edilmesi gerekliliği dile getirilmiştir. Böylelikle hem hissedebilen ve hissedemeyen ayrımı ortadan kalkacaktır, hem de her olayda o hayvanın bu durumdan acı çekip çekmeyeceğini sorgulamak yerine hayvanın doğasının bu şekilde yaşamaya uygun olup olmayacağı değerlendirilecektir.[1276]

Hayvanların hukuksal konumundaki eşitsizlik, hukukun egemenler tarafından oluşturulmasından kaynaklanmaktadır.[1277] İnsanların hak sahibi olmasının nedeni olarak gösterilen her şey, hayvanlara dair yapılan bilimsel çalışmalarla boşa çıkartılmıştır. Hayvanlara ilişkin algının değişimi, doğa bilimlerindeki yeni bulgularla gelişmeye devam etse de algısal dönüşüm baştan itibaren hukuka yansımıştır. 1978 UNESCO Hayvan Hakları Evrensel Bildirgesi kabul edilmiştir: Bildirgede hayvanların biyolojik denge bağlamında varolma, hayatlarına saygı duyulma (acı çekmeden gerekirse öldürülebilmeleri), kötü muamele görmeme gibi haklar düzenlenmiştir.[1278] Hayvanların da zekâsı, duyarlılıkları, hisleri, varolma konusunda ısrar ve çıkarları, özgeci davranışları, toplulukları, sosyal alışkanlıkları ve kuralları varsa, hakkın insana özgülenmesinin tek nedeni yasaların yalnızca insanları gözeterek

[1274] Gary L. Francione, **Animals, Property and the Law**, Temple University Press, 1995, s. 253.
[1275] Francione, "Animal Welfare and the Moral Value of Nonhuman Animals", s. 25.
[1276] Justin Healey (ed) – Allen Greer, **Animal Rights and Welfare,** The Spiney Press, 2015, ss. 1-2.
[1277] Köybaşı, "Yeni Bir Anayasal Hak Öznesi Olarak Hayvan – I", s. 116.
[1278] "UNESCO-Universal Declaration of Animal Rights, 17.10.1978", http://www.esdaw.eu/unesco.html, erişim tarihi: 11.05.2021.

yapılmış olması olabilir. İnsanlar kendilerini kökeni Antik Çağ hümanizmine, daha sonra Hıristiyan geleneğine ve nihayet moderniteye uzanan bir ayrıcalıklı hissetme ihtiyacına sahiptir. İnsanlar ve geri kalan hayvanlar diye bir ayrımdan ziyade biyolojideki ayrım, insanlar, yakın akrabaları olan primatlar ve her bir tür diye devam eder. Biyolojinin keşifleri insanların düşüncelerini değiştirebilir. Yanındaki filin ölmemesi için uğraşan, ölünce de acı çeken fillerin[1279] varlığından haberdar olmak, insanların hayvanların duygularına ilişkin kayıtsızlığını azaltabilir. Hayvanları ve doğayı anlamak insanın kendi türünü daha iyi anlamasını sağlayabileceği gibi, kendisi dışındaki türlere daha fazla empatiyle yaklaşmasını ve onları korumasını teşvik edebilir.

Hayvan haklarının gündeme gelmesinde insanlarla farklı türlerin benzerliklerinin ortaya koyulmasından ziyade Singer'ınki gibi etik eğilimler etkili olmuştur. Genellikle hayvan hakları, tek tek hayvanlara odaklanan ve onları insanlara yaklaştırmaya çalışan bir hak anlayışını temsil ederken doğanın hakları bundan farklıdır. Doğanın hakları, hakkın parçalayıcı, özneleri birbirinden ayıran ve modernitenin devraldığı modern öncesi hiyeraşik niteliğini reddeder. Artık tek bir hayvanın yaşama hakkı veya tek bir kişinin çevre hakkı değildir söz konusu olan, doğal varlıklar, bunların arasındaki denge ve ilişkiler korunmalıdır. Doğanın hakları ekosistemleri gözeten daha bütüncül bir anlayışa işaret etmektedir. Bu bütüncül anlayışın gelişiminde de hayvanlara ek olarak bitkilerin ve diğer doğal varlıkların yaşamın devamı için işlev ve önemlerinin anlaşılması önemli olmuştur.

2.4. Bitkilerin Değişen İmajı

İnsanlar dahil bütün hayvanlar yaşamlarını sürdürebilmek için besin ve oksijen açısından bitkilere bağımlıdır. İnsanlar yeryüzünden yok olduğu takdirde bitkiler bütün dünyayı kaplar, bitkiler yeryüzünden yok olursa insanlar en fazla birkaç ay yaşamlarını sürdürebilirler.[1280] İnsan hayatında bu kadar önemi olan varlıkların, özellikle doğaya yabancılaşmanın en yüksek derecesine ulaştığı neoliberal sistemin kent yaşamında haklarında çok az şey bilinir ve önem verilmez hâle gelmesi ilginçtir. Yine de ekolojist hareketlerin ve doğa bilimlerinin etkisiyle bitkiler yeniden insanların gündemine girmektedir.

[1279] Frans de De Waal, **Bonobo ve Ateist: Primatlar Arasında İnsanı Aramak**, Çev. Aslı Biçen, Birinci Basım, İstanbul: Metis Yayınları, Eylül 2013, s. 37.
[1280] Mancuso vd., **Brilliant Green: The Suprising History and Science of Plant Intelligence**, s. 39.

Eski çağlardan itibaren bazı bitkiler kutsal kabul edilmiştir. Bitkiler çeşitli duyguların sembolü, folklorik öğe hâline gelmiş, insanlar her zaman bitkilerle bir şekilde bağ içinde olmuştur.[1281] Hayvanlarda en ufak bir özne olmaya ilişkin belirti biyologlar tarafından tanınırken, felsefi ve tarihsel nedenlerle bitkilerde bunun tam tersi olmaktadır.[1282] Aristoteles'ten itibaren Batı geleneği bitkileri pasif, hissedemeyen, hareket edemeyen, aşağı ve ruha sahip olmayan varlıklar olarak tanımlamıştır. Bitkiler hareketsiz oldukları için herhangi bir ihtiyaçları bulunmaz, bu nedenle zekâları da yoktur, bu da Descartes'tan itibaren makine gibi kabul edilmelerine neden olmuştur.[1283] Bitkilerin zekâ ve ruha sahip oldukları veya dış uyaranları hissedebilip tepki verdikleri aslında Demokritos'tan Platon'a ve Darwin'e birçok düşünür tarafından dile getirilmiştir.[1284] Darwin gibi bilim insanları, bitkilerin seviyesi düşük hayvanlar olarak değil, hayvanların ileri seviye bitkiler olarak düşünülmesine katkı sunmuşlar, böylece bitkiler artık eksik varlıklar değil kendine ait özellikleri ve sinir sistemi dışında duyarlılıkları olan varlıklar olarak ele alınmaya başlanmıştır.[1285] Yine de bitkilerin önemine ilişkin düşünceler çoğunlukla insanmerkezci, düalist ve ekonomik faaliyetlere odaklı uygarlık tarafından bir kenara atılmıştır. Hayvanlar fizyolojik ve davranışsal özelliklerinden dolayı insanlara bitkilerden daha yakın varsayılmıştır. Aristoteles'in dünya kurgusundan Yahudi-Hıristiyan geleneğinin hiyerarşik bakış açısına ve moderniteye düşünsel gelenek, bitkileri en aşağıda tanımlamıştır. İlk topluluklardan itibaren ormanlar yakılmış ve tarımsal üretimde çeşitli türlerin ıslahı ile yeryüzünde hangi bitkilerin yetişeceğine ilişkin insan hâkimiyeti doğmuştur.

İnsanlar bitkileri öncelikle besin ve yakacak olarak kullanmıştır. Bitkiler aynı zamanda ilk ve en önemli ilaç kaynaklarıdır. Bitkiler hayatta kalmak ve türlerini devam ettirebilmek için antibakteriyel, antifungal, antioksidan vd. niteliklere sahip karmaşık kimyasallar sentezlemiş, bunlar dozuna ve etkileşime girdiği maddelere göre

---

[1281] Bu konuda kapsamlı bir çalışma için bknz. Deniz Gezgin, **Bitki Mitosları**, 2. Basım, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, Ekim 2021.
[1282] Hiernaux, "History and Epistemology of Plant Behaviour: a Pluralistic View?", s. 3627.
[1283] Sophie Gerber - Quentin Hiernaux, "Plants as Machines: History, Philosophy and Practical Consequences of an Idea", Journal of Agricultural and Environmental Ethics, 35:4, 2022, https://doi.org/10.1007/s10806-021-09877-w, https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/s10806-021-09877-w.pdf, erişim tarihi: 01.03.2022, ss. 6-7.
[1284] Mancuso vd., **Brilliant Green: The Suprising History and Science of Plant Intelligence**, s. 8.
[1285] Hiernaux, "History and Epistemology of Plant Behaviour: a Pluralistic View?", s. 3638.

hem zehirleyici hem tedavi edici özellikler göstermiştir.[1286] İlk uygarlıklardan itibaren bitkiler ve bitkilerden elde edilen maddeler ilaç olarak kullanılmıştır. 1600'lerden itibaren sıtmaya karşı kına kına ağacından kinin elde edilerek tüketilmiştir, 1800'lerde bu tüketim o kadar artmıştır ki bu ağaç oldukça azalmıştır.[1287] Bitkilerin yararı besin ve ilaç olmakla sınırlı değildir. Daha yakın tarihli araştırmalar bitkilerin yanında bulunmanın ve onlara bakmanın insanların psikolojisini olumlu yönde etkilediğini ve sakinleştirici etkisi olduğunu ortaya koymuştur.[1288] Bütün bunlar insanların bitkilerden tamamen bağımsız yaşayamayacağını göstermektedir.

Bitkiler hayvanlara kıyasla sınırlı hareketlere sahiptir ve insan eylemlerine karşı koyuşları çoğunlukla çok şiddetli olamaz. Bu nedenle insanlar bitkilerin kendi hizmetlerinde olduğunu ve onlara istedikleri gibi müdahalede bulunabileceklerini varsaymakta çekinmezler. İlk tarımsal üretimden itibaren bitkilerin çeşitliliğine yön verilmiştir. Yeni türler FARKLI coğrafyalarda yetiştirilmiştir; ancak zamanla çeşitlilik, yerini en çok talep edilenin yetiştirildiği bir tek çeşitliliğe bırakmıştır. Bu durum insanlar tarafından teşvik edilmeyen bazı türlerin yok olmasıyla sonuçlanmıştır. Biyoçeşitlilik, bilimsel olarak ekosistemlerin işlevlerini yerine getirebilmesi açısından vazgeçilemez önem taşır.[1289] Biyoçeşitliliğin yok olması da olumsuz etkiler doğurur. Örneğin aşılı elma ağaçları klon oldukları için zararlılara karşı dirençli genetik özellikler taşımazlar; oysa zararlılar giderek etkinliklerini arttırırlar, bunun sonucunda elma ağaçları kimyasallar olmadan yaşayamaz hâle gelmiştir.[1290] Biyoçeşitliliğin azalmasının diğer bir etkisi de, insan ve hayvan hastalıklarının olası bitkisel kökenli ilaçlarının şu anda yok oluyor olması ihtimalidir.[1291] Biyoçeşitliliğin tarımsal üretimde korunduğu yerlerde ise İnkalar'ın patates tarımı örneğinde olduğu gibi değişen iklim koşullarına ve zararlılara karşı ürünlerin tamamının yok olmaktan kurtulması söz konusudur, biyoçeşitliliğin korunması doğanın karmaşık düzeninin korunması

[1286] Stanley H. Schuman, "Plant Chemicals Poisons and Cures", ss. 17-21, **Journal of Agromedicine**, Vol. 9, Issue 1, 2003, doi: 10.1300/J096v09n01_03, https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1300/J096v09n01_03, erişim tarihi: 01.03.2022, s. 17, s. 20.
[1287] Henry Hobhouse, **Değişim Tohumları: İnsanlık Tarihini Değiştiren Altı Bitki,** Çev. Gülden Şen, 1. Baskı, İstanbul: Doğan Kitap, Şubat 2007, s. 23, s. 35, Schuman, "Plant Chemicals Poisons and Cures", ss. 7-8.
[1288] Mancuso vd., **Brilliant Green: The Suprising History and Science of Plant Intelligence**, s. 43.
[1289] Pubing Hong vd., "Biodiversity Promotes Ecosystem Funcitoning Despites Environmental Change", ss. 555-569, **Ecology Letters**, Vol. 25 (2), 2021, doi: 10.1111/ele.13936, https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/ele.13936, erişim tarihi: 01.03.2022, s. 566.
[1290] Pollan, **Arzunun Botaniği**, s. 38.
[1291] Mancuso vd., **Brilliant Green: The Suprising History and Science of Plant Intelligence**, s. 80.

gibidir.[1292] Dünyadaki türler bugüne kadar çeşitli nedenlerle ortadan kalksa da, bugün insan etkisi nedeniyle sürekli bir yok oluş dönemi başlamıştır, buna altıncı kitlesel yok oluş çağı adı verilmiştir.[1293]

Bitkiler belli bir mekâna bağımlıdır; ancak tohumları rüzgarla ve hayvanlarla belli mesafeler kat edebilir. İnsanlar bitkileri ilk doğdukları yerlerden çok farklı yerlere götürüp buralarda yetiştirmişlerdir. Bu durum bir coğrafyada yeni türlerin yetişmesi anlamında çeşitliliği sağlamış; ancak yeni bitki hastalıklarının etkili olmasına ve bazı türlerin ortadan kalkmasına ve kıtlıklara da neden olmuştur.[1294] Bazı bitkilerle ilişkiler İrlanda patates kıtlığı[1295] örneğinde olduğu gibi insanlık tarihini şekillendirmiştir. Bir bitkinin meta hâline getirilmesi üretilen miktardan bağımsız olarak üreticilerin zenginleşmesine veya yoksullaşmasına, yeni tüketim alışkanlıkları gelişmesine ve bulunduğu bölgedeki ekosistemlere etkide bulunmuştur.

Küresel iklim krizinin etkileriyle artan orman yangınları, aşırı iklim olayları nedeniyle yok olan tarım ürünleri, genetik mühendisliğin müdahalesiyle ve pestisitlerle yitirilen gıda güvenliği, bitkilerin önemine ilişkin yeni tartışmalar başlatmıştır. Bunların hepsi kapitalizmle ilgilidir ve özellikle de şirketlerin yeryüzünün her yerine müdahale edebildiği neoliberal döneme ait sorunlardır. Bitkilere ilişkin neoliberal çağdaki en önemli insan etkisi genetiği değiştirilmiş organizmalardır (GDO).[1296] GDO'dan önce insanlar bitkilerin türlerine ve niteliklerine müdahalede bulunsalar da bu tek yönlü değildir, bitkiler de kendi varlıklarını devam ettirmek için işe yaradıkları ölçüde buna katılmışlardır. GDO da ise artık yalnızca insanlar (aslında şirketler) tarafından bitki türleri düzenlenmektedir.[1297] GDO ile kârlı bulunan özelliklerin bitkilerin genine işlenmesi söz konusudur. Öte yandan kimyasal kirlenme zamanla azalabilirken biyolojik kirlenme kendini kopyalamaktadır. Doğaya katılan genetiği değiştirilmiş yeni bir bitki veya bu gen artık doğanın bir parçası

[1292] Pollan, **Arzunun Botaniği**, s. 169.
[1293] "Sixth Mass Extinction of Wildlife Accelerating-Study", https://earth.org/sixth-mass-extinction-of-wildlife-accelerating/, erişim tarihi: 24.05.2021.
[1294] Pelt vd., **Bitkilerin En Güzel Tarihi**, s. 115.
[1295] 1845-1849 arası İrlanda'da halkın temel besin maddesi olan patatesleri etkileyip ürünleri yok eden mantar milyonlarca insanın açlıktan ve çeşitli hastalıklarda ölmesine, büyük bir göç dalgasına yol açmıştır. Bknz. Irwin W. Sherman, **Dünyamızı Değiştiren On İki Hastalık**, Çev. Emel Tümbay – Mine Anğ Küçüker, 1. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Kasım 2016, s. 30 vd.
[1296] Çalışmanın ilk kısmında 2.3.7. bölümünde neoliberalizmle ilgili olduğu noktalarda GDO konusu ele alınmıştır.
[1297] Pollan, **Arzunun Botaniği**, s. 171.

olmaktadır.[1298] Bir zararlıya karşı dirençli bir bitkinin üretilmesi mevcut zararlıların genetiği değiştirilmemiş bitkilere daha fazla yoğunlaşmasına sebep olabilir. GDO'lar çiftçileri her sene yeniden tohum satın almaya zorlamak için tohumun temel özelliği olan yeniden üretilebilmeye karşı sonlandırıcı bir gen içerebilirler. Bu sonlandırıcı genlerin doğadaki diğer türlere taşınması durumunda yeryüzündeki yaşamın silinmesi de ihtimal dahilindedir.[1299] Bitkilere dair görüşler son yıllarda değişmiştir, biyoçeşitliliğin azalması, yağmur ormanlarının yok olması, olası ekolojik felaket senaryoları bitki dünyasının önem kazanmasını sağlamıştır.

Bitkilere ilişkin algının değişmesi yalnızca gıda güvenliği taleplerinden ve ekolojik kaygılardan değil Darwin'in çalışmaları temelinde ilerleyen bilimsel keşiflerden de kaynaklanmıştır. Bitkiler genellikle birbirinin yerine ikâme edilebilen, pasif varlıklar sanılmaktadır. Bitkiler öncelikle hayvanlar için besin ve oksijen kaynağı olarak düşünülse de bu durum onların pasif oldukları anlamına gelmez. Bitkiler hayvanlarla ilişki içindedir: Bitkilerin üreme organları olan çiçekler hayvanlar üzerinde etkilidir. Bitkilerin üreme süreci örneğin böceklerin evrimine yön vererek[1300] yalnızca hayvanların hayatının başlamasını değil aynı zamanda nasıl şekilleneceklerinde de etkili olmuştur. Yeryüzündeki yaşamın ilk ortaya çıktığı varlık olarak bitkiler hayatlarını sürdürebilmek için çok çeşitli fiziksel özellikler ve üreme yetenekleri geliştirmişlerdir. Örneğin elma gibi bitkiler, tohumlarını şekerli etli meyvenin içine saklayarak hem korur; hem de hayvanlar tarafından tüketilerek ve taşınarak daha fazla yayılmanın yolunu bulurlar.[1301] Evrimsel süreçte bitkiler merkezi sinir sistemine sahip olmasalar da hayatta kalmak için çeşitli mekanizmalar oluşturmuşlardır.

Bitkilerde ışık sinyallerini resme dönüştürecek bir sinir sistemi bulunmaz; ancak insanlardan daha geniş spektrumda elektromanyetik dalgaları algılayabilir ve kendilerini ışığa göre ayarlayabilirler. Bitkiler yanındaki başka bir bitkinin budandığını veya bir böcek tarafından yendiğini gösteren kokular gibi çeşitli kokuları da duyumsayabilirler.[1302] 1980'lerden itibaren yapılan çalışmalar bir ağacın, yanındaki

---

[1298] **A.g.e.**, s. 187.
[1299] Shiva, **Çalınmış Hasat: Küresel Gıda Soygunu**, s. 100.
[1300] Pelt vd., **Bitkilerin En Güzel Tarihi**, s. 58.
[1301] Pollan, **Arzunun Botaniği**, s. 18.
[1302] Daniel Chamovitz, **Bitkilerin Bildikleri: Dünyaya Bitkilerin Gözünden Bakmak**, Çev. Gürol Koca, Dördüncü Basım, İstanbul, Metis Yayınları, Mart 2019, s. 30, s. 34 vd.

ağaçlar zarar gördüğünde kendini koruyacak maddeler salgıladığını, dolayısıyla ağaçlar arasında kokular aracılığı ile bir çeşit iletişim bulunduğunu göstermiştir.[1303] Bitkiler kendi ailesinden olan bitkileri, kendilerine daha yararlı olan veya olmayan bitkileri tanırlar.[1304] Herhangi bir gezgin hayvandan daha fazla çevrelerinin karmaşık yapısını kavrayabilirler, bitki kökleri toprağın cinsine ve içinde bulunan maddelere göre değişim gösterebilir ve buna göre genetik moleküller üretebilir.[1305]

Bitkilerde kökten yaprağa bilgi ileten bir sistemi vardır.[1306] Kendilerine dokunulduğunu ve yanlarındaki diğer cisimleri algılayabilir.[1307] İnsanların bağışıklık belleğine benzer bir belleğe sahiptirler.[1308] Birbirlerinin çıkardığı seslere karşı duyarlıdırlar, bu açıdan "duyabilirler."[1309] Her bireyin temel amacı hayatta kalmaktır, zekâ da bireyin tüketilmemiş kaynakları en hızlı ve en uygun şekilde bulup kendi hayat döngüsüne dahil edebilmesidir; bu açıdan zekâ bakteriler dahil bütün tek hücreli organizmalarda vardır. Bütün bitkiler de hayatta kalmaya yönelik içsel bir güdüye sahiptir.[1310] Sonuç olarak bitkiler insan benzeri değil ama çevrelerinin farkında olmak[1311] ve sorun çözme anlamında[1312] zekâları vardır. Zekâ, zekânın ifade edildiği ortama tamamen bağlıdır.[1313]

Bitkilerin insan benzeri olmayan bir zekâya sahip olması onların insanlardan daha az bilişsel kapasiteye sahip oldukları anlamına gelmeyebilir. Uzak bir mesafeden bile su kaynaklarının varlığını tespit edebilirler, kendi büyümeleri üzerinde etkili olan elektromanyetik alanların farkındadırlar, hava ve topraktaki kendilerine yararlı veya

---

[1303] **A.g.e.**, ss. 42-43.
[1304] Mancuso vd., **Brilliant Green: The Suprising History and Science of Plant Intelligence**, s. 91.
[1305] Paco Calvo – Anthony Trewavas, "Cognition and Intelligence of Green Plants: Information for Animal Scientists", ss. 78-85, **Biochemical and Biophysical Research Communications**, Volume 564, 2021, https://doi.org/10.1016/j.bbrc.2020.07.139, https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0006291X20315400?via%3Dihub, erişim tarihi: 01.03.2022, ss. 80-81.
[1306] Mancuso vd., **Brilliant Green: The Suprising History and Science of Plant Intelligence**, s. 82.
[1307] Chamovitz, **Bitkilerin Bildikleri: Dünyaya Bitkilerin Gözünden Bakmak**, s. 54.
[1308] **A.g.e.**, s. 127, Stefano Mancuso, **The Revolutionary Genius of Plants: A New Understanding of Plant Intelligence and Behavior**, Atria Books, 2018, Chapter 1, Detaylı bilgi için bknz. Frantiesk Baluska – Monica Gagliano – Guenther Witzany, **Memory and Learning in Plants**, Springer International Publishing, 2018.
[1309] Wohlleben, **Ağaçların Gizli Yaşamı**, ss. 24-25.
[1310] Tony Trewavas, "Plant Intelligence: An Overview", ss. 542-551, **BioScience**, 66, 2016, doi:10.1093/biosci/biw048, s. 543, Calvo – Trewavas, "Cognition and Intelligence of Green Plants: Information for Animal Scientists", s. 79.
[1311] Chamovitz, **Bitkilerin Bildikleri**, s. 131.
[1312] Mancuso vd., **Brilliant Green: The Suprising History and Science of Plant Intelligence**, s. 126.
[1313] Trewavas, "Plant Intelligence: An Overview", s. 542.

zararlı kimyasal maddeleri tanırlar, farmakolojide kullanılan on binlerce çeşit molekülü sentezleyebilirler, oksijen ve enerji rezervleri (fosil) üretirler, insanlara zararlı bileşikleri zararsız hâle getirebilirler.[1314] Dolayısıyla bitkiler insanların yapamadığı ancak insan hayatı için önemli birçok şeyi de yapma becerisine sahiptir.

Kendisi de ormancı olan Wohlleben, çalışmasının sonunda insanların ağaçlardan yararlandığını ifade eder, önemli olan bunu yaparken yalnızca ihtiyaç olanın alınıp alınmadığıdır: İhtiyaçlar karşılanabilir; ancak ormanların kendi iç sistemi gözetilmeli ve korunmalıdır.[1315] Bugün ormanların ve diğer bitkilerin zarar görmesinin esas nedeni de onları metalaştıran sistemdir. Ancak hem kapasitelerinin daha çok öğrenilmesi hem de insan varlığı için önemlerinin daha çok kavranmasıyla ormanlar başta olmak üzere biyolojik çeşitliliğin ve bitkilerin korunması için talepler artmıştır. Hayvanlar ve bitkilerin artan önemi onların bağımsız parçalar olarak düşünülmesinden ziyade ekosistemlerin önemli unsurları olarak değerlendirilmesini ve dünyanın bir ağ olarak kavranmasını gündeme getirmiştir.

2.5. Ağ Olarak Dünya

Hayvanların ve bitkilerin tek tek incelenmesinden bütüncül sistemler olarak ele alınmaya başlanmasına geçilmesi daha çok 20. yüzyıldan itibaren gündeme gelmiştir. Ekoloji, 1800'lerde doğa bilimi olarak kurulsa da doğa bilimleri içinde ikincil şekilde düşünülmüştür.[1316] Biyolojide hiyeraşi düzenine göre canlıların incelenmesi; hücre, doku, organ, organ sistemi, organizma (canlı birey), popülasyon (tek bir türe ait bireyler topluluğu), komünite (belirli bir alanda bulunan türlere ait tüm popülasyonlar), ekosistem, peyzaj (birbiriyle etkileşim hâlindeki ekosistemler), biyom (geniş bölgeyi kaplayan biyosistem), biyosfer (yeryüzünde canlı barındıran bölüm), ekosfer (bütün canlılar ve bununla etkileşim hâlindeki çevre) şeklindedir.[1317] Bu hiyerarşi düzeni bir önem sıralaması yapmak için değil, inceleme açısından bir bölümlendirme sunması için oluşturulur.

[1314] Mancuso vd., **Brilliant Green: The Suprising History and Science of Plant Intelligence**, ss. 77-80.
[1315] Wohlleben, **Ağaçların Gizli Yaşamı**, s. 258.
[1316] Morin, **Yitik Paradigma: İnsan Doğası**, ss. 14-15.
[1317] Odum – Barrett, **Ekolojinin Temel İlkeleri**, ss. 5-6.

Ekosistem,[1318] aralarında etkileşim bulunan ve birbirinden ayrılmayacak kadar bütünleşmiş, kendi içinde düzenli madde döngüsü ve enerji akışı olan canlı ve cansız organizmaların oluşturduğu birim olarak tanımlanmaktadır.[1319] Örneğin bir göl ekosisteminde, göl suyunda ve dip çamurunda bitki ve hayvanlar, çok sayıda küçük canlılar bulunur, bunları göl toprağından veya suyundan ayırmak mümkün değildir. Organik ve inorganik bileşikler iç içe geçmiştir, üretici organizmalar olarak gölde yetişen bitkiler, zooplanktonlardan kuşlara tüketici organizmalar, bakteriler ve mantarlar gibi canlı artıkları yeniden kullanabilir biçimlere çeviren ayrıştırıcı organizmalar bulunur.[1320] Aynı şekilde göl gibi tatlı su ekosistemleri kendi yüzey alanından çok daha geniş bir yatağı kapsar ve bu havzalardaki toprakta olup biten her şey tatlı su ekosistemlerini etkiler. Bu nedenle ekosistemler incelenirken bütüncül şekilde ele alınmalıdır.[1321] Ekosistemlerin bütün unsurları yaşamak için birbirine bağımlıdır ve işbirliği yaparlar. Bir göl bu nedenle bir miktar durgun su anlamına gelmez ve bu nedenle kuruyan bir göl yatağı yalnızca su ile doldurularak ekosistem yeniden oluşturulmuş olmaz. Bu çalışmada bir bölgedeki canlı ve cansız varlıkların karşılıklı ilişkiler ağını ifade etmesi için ekosistem ve yeryüzündeki bütün ilişkiler ağı için de ekosistemler terimi tercih edilmiştir.

Ekosistem, ekolojik bir mekanda öz örgütlenmeye sahip karşılıklı etkileşimler ve bağımlılıklar bütünüdür. Kendi içinde bir denge, çatışma ve dayanışması vardır.[1322] Bir ekosisteme dışarıdan getirilen bir tür işgalciye dönüşüp diğer türlerin yaşama koşullarını ortadan kaldırabilir. Türlerin tükenmesinde işgalci yabancı türler en önemli etmendir. Yeryüzünde yabancı türlerin tehdit ettiği yerli türler önemli oranlara ulaşmıştır.[1323] İnsan müdahaleleri neticesinde bu tür yıkımlar gerçekleşmiştir, çünkü ekosisteme yapılacak müdahalelerin sonuçları her zaman öngörülemeyebilir.[1324]

[1318] Terimsel olarak ekosistem ilk defa 1935'te İngiliz ekolog Sir Arthur G. Tansley tarafından ortaya konulmuştur. Bknz. **A.g.e.**, s. 18.
[1319] **A.g.e.**, s. 18.
[1320] **A.g.e.**, s. 28.
[1321] Ágnes Vári vd., "Freshwater Systems and Ecosystem Services: Challenges and Chances for Cross-Fertilization of Disciplines", ss. 135-151, **Ambio**, Vol. 51 (1), 2021, doi: 10.1007/s13280-021-01556-4, https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/s13280-021-01556-4, erişim tarihi: 02.03.2022, s. 137, s. 145.
[1322] Morin, **Yitik Paradigma: İnsan Doğası**, s. 15.
[1323] Céline Bellard vd., "Looming Extinctions due to Invasive Species: Irreversible Loss of Ecological Strategy and Evolutionary History", ss. 4967-4979, **Global Change Biology**, 2021, https://doi.org/10.1111/gcb.15771, https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/gcb.15771, erişim tarihi: 02.03.2022, s. 4967, s. 4971.
[1324] Sargun A. Tont, **Uçun Kuşlar Uçun: Doğa Sevgisi ve Bilim Üzerine İncelemeler**, 1. Baskı, İstanbul: Doğan Kitap, Haziran 2014, ss. 56-58.

Bütün biyosistemler gibi ekosistemlerde de, örneğin atmosferdeki oksijen ve karbondioksit arası denge gibi pozitif ve negatif geri bildirim mekanizmaları ve bunların arasında bir denge mevcuttur. Bu denge işlevin devam ettirilmesi anlamında, salınım durumunda bir dengedir (homeoresis).[1325]

Ekosistemdeki varlıklar arasındaki ilişki yaşamsal bir ağ; bir organizma topluluğu ve onun çevresidir. Bütün canlılar bir ekosisteme dahil olarak var olabilirler.[1326] Ekosistemlerin kendi içinde birbirleriyle ilişkileri, yeryüzünün devamlılığı açısından vazgeçilemez önemdedir. Ekosistemlere ilişkin çalışmalardan çıkan sonuç "canlı ve cansız" varlıklar arasındaki ilişkilerin yeryüzünde yaşamsal bir ağ oluşturduğudur. Yeryüzünde hayattan tamamen yoksun hiçbir yer yoktur ve insan müdahalesi olmadıkça doğal denge devamlı olarak yeniden kurulur.[1327] Dolayısıyla bu ağ, kendini onarma gücüne sahiptir; ancak sürekli yıkımlarla onarılamaz tahribatlar yaşanmıştır. Yeryüzünün ağ olarak kavranması doğanın hakları kavramı açısından önemlidir, bu nedenle öncelikle ağ olmanın ne anlama geldiği incelenecektir.

Teknolojinin hızlı bir şekilde gelişmeye başladığı ve düşünsel alanı oldukça etkilediği 20. yüzyılda "ağ" olarak kavranan bilim ve teknikteki bu gelişmelerdir. Tren yolları ve telgraf gibi ulaşım ve iletişimdeki yenilikler, insanları ve halkları birbirine bağlayacak araçlar olarak görülmüştür.[1328] Aynı dönemde ekonomiden insan beynine ve jeopolitikaya ağ kavramı birçok alanda kullanılır hâle gelmiş, 21. yüzyılda birbiriyle bağlantılı projelerin ve özneler arası ilişkilerin güç kazandığı neoliberalizmle kavram yeniden canlanmıştır.[1329] Bugün ağ kavramı daha çok interneti ifade etmek için kullanılmaktadır. Descartes ve Newton'dan sonra makine metaforunun egemenliği gibi ağ da bugünün dünyasının anahtar kavramı hâline gelmiştir.[1330] Öte yandan ekolojik felaketlerin yaşanmaya başladığı ve insan faaliyetlerinin canlı varlığını tehdit ettiği bu çağda artık yalnızca tekniğe ve ekonomik ilerlemeye ait değerlerin sürdürülebilir olmadığı ortadadır. Doğanın nesneleştirilmesi yerine, hukuk

---

[1325] Odum – Barrett, **Ekolojinin Temel İlkeleri**, s. 9.
[1326] Ponting, **Dünyanın Yeşil Tarihi: Çevre ve Büyük Uygarlıkların Çöküşü**, s.14.
[1327] Vladimir Vernadski, **Biyosfer**, Çev. Onur Küçükarslan, Birinci Basım, İstanbul: Yordam Kitap, Ekim 2021, s. 70, s. 72.
[1328] Mattelart, **Gezegensel Ütopya Tarihi: Kehanetsel Kentten Küresel Topluma**, ss. 200-201.
[1329] Vincent Yung, "A Visual Approach to Interpreting the Career of the Network Metaphor", **Poetics**, Volume 88, 2021, https://doi.org/10.1016/j.poetic.2021.101566, https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0304422X21000498?via%3Dihub, erişim tarihi: 02.03.2022, s. 5.
[1330] Capra – Mattei, **Hukukun Ekolojisi**, s. 112.

sistemlerinin de devralacağı yeni anlayışlara ihtiyaç vardır. Bu nedenle yeryüzünündeki varlıklar arası ilişkilerin ağ olarak düşünülmesi söz konusudur.

Dünyanın mekanik bir şekilde algılanmasının yerine ağ olarak ekolojik şekilde kavranmaya başlanması son yıllarda ortaya çıkmıştır.[1331] Sanayi Devriminden itibaren makineleşme ve sayısallaşma ile insanlar tekniğe bağımlı hâle gelmiştir. İnsanların doğa üzerindeki kontrolü arttıkça doğanın yıkımının yarattığı sorunlar da artmıştır. Bilimsel gelişmeler, insanlığı ortadan kaldıracak potansiyele erişmiştir.[1332] Bugün ekolojik sorunlarla mücadele edenler doğayı yeniden tanımlama ihtiyacı içindedir. *Gaia* hipotezi de bunlardan biridir.[1333] Yeryüzü tanrıçası anlamına gelen "*Gaia",* kendi kendini düzenleyen dünya anlamına gelecek şekilde James Lovelock (1919-…) tarafından ortaya atılmıştır:[1334] Dünya tek bir yaşayan varlıktır ve bunun kanıtlarından birisi de dünyanın yaşam için her zaman uygun olmasıdır.[1335] Dünya atmosferinin hem sıcaklığı hem de bileşimi yeryüzündeki yaşayan varlıkların tamamı tarafından düzenlenmektedir. Yaşam, çevresiyle etkileşim hâlinde olduğu için, çevresi artık yaşamın bir uzantısı hâline gelmiştir.[1336] *Gaia* olan dünyada hem dış yüzeyde hem de çekirdekte miktarca çok ve bir kısmının yok edilmesinin çok sorun yaratmayacağı yaşamsal organlar vardır.[1337] Lovelock, Güneşin son 3.5 milyar yılda giderek sıcaklığının artmasının dünyadaki yaşamı yok edeceğini; ancak *Gaia* sayesinde çok değişmeden kalabildiğini ifade etmektedir.[1338] Öte yandan *Gaia*'nın kontrol sistemleri olsa da küresel ısınma tehdidi devam etmektedir, dünya tek başına bununla baş edemez, *Gaia*'nın parçası olan insanların dünyanın soğutulması görevini üstlenmesi gerekir.[1339]

[1331] **A.g.e.**, s. 23.
[1332] Zerzan, **Gelecekteki İlkel**, ss. 106-108.
[1333] *Gaia* hipotezinin yanında Filozof ve sosyolog Bruno Latour tarafından ortaya konulan aktör ağ teorisi insan dışındaki varlıkların topluma etkisi olduğunu ileri sürmüştür. Bknz. Bruno Latour, **Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network Theory**, Oxford University Press, 2005.
[1334] James Lovelock, **Gaia: Dünyadaki Yaşama Yeni Bir Bakış**, Çev. Ozan Karakaş, 1. Basım, İstanbul: Alfa Bilim, Ocak 2017, s. 9.
[1335] **A.g.e.**, s. 43.
[1336] Margulis – Sagan, **Doğanın Doğası: Göz Kamaştırıcı Gerçekler**, ss. 226-227.
[1337] Lovelock, **Gaia: Dünyadaki Yaşama Yeni Bir Bakış**, s. 163.
[1338] Jame Lovelock, **Novasen: Yaklaşan Hiperzeka Çağı**, Çev. Ebru Kılıç, 1. Baskı, İstanbul: Kolektif Kitap, Haziran 2021, s. 27.
[1339] **A.g.e.**, s. 27.

Dünya bu hipotezde "devasa bir makine" ya da "duyarlı bir organizma" gibi tanımlanmıştır.[1340] *"Gaia hipotezi, bugün derin ekolojistler ve ekofeministler tarafından Dünya'nın teknolojik ve ekonomik açıdan kuşatılmış bir küre olduğu fikrine karşı gelmek için kullanılmaktadır"*[1341] ve insanmerkezciliğin güçlü bir eleştirisi hâlini almıştır. İçlerinde uzmanların da bulunduğu kimseler gerçekçi olmak amacıyla sürekli ekolojik felaketlere yoğunlaşmakta, bu felaketçilik söylemi insanları güçsüzleştirmektedir. *Gaia* kurgusu, bu felaketçi dogmadan ve teslimiyet hâlinden kopmayı mümkün kılmaktadır.[1342] Vahşi Hukuk'un yazarı Cormac Cullinan, *Gaia*'ya uygun olarak insan davranışlarının düzenlenmesinde öncelikle diğer varlıklara üstün olunduğu ve yeryüzünün pahasına insan refahını sürekli arttırılabileceği algısının terk edilmesi gerektiğini ifade etmiştir.[1343]

Doğaya dönüş ve *Gaia* düşüncesi, ilerleme karşıtlıklarıyla ekoloji hareketlerinin muhafazakarlaşmasına neden olabilirdi; ancak başta Latin Amerika'dakiler olmak üzere bu hareketlerde sosyalist ve antikapitalist eğilimler ağırlıklıdır.[1344] *Gaia* düşüncesinin diğer bir tehlikesi de şudur: Lovelock'a göre *Gaia*'nın olumsuz tesirlere yanıtı yavaştır, kötü etkilere karşı kendini düzenlemesi uzun bir zamana yayılmıştır. İnsanlar *Gaia*'nın bir parçasıdır; ancak artan nüfuslarıyla çok fazla yeri işgal etmektedirler.[1345] Yaşam kendisine uygun ortamı sürekli yenilemektedir, bu da onun kendisini tehlikeye sokan krizlere aktif bir cevap oluşturabildiği anlamına gelmektedir.[1346] *Gaia* hipotezinin insanmerkezci düşünceye karşı insan dışına saygı duymaya yöneltmesi gerekirken, bir kesim de bunu kirlilik gibi gelişmeler için kaygı duymaya gerek olmadığı şeklinde yorumlamıştır.[1347] Bu nedenle *Gaia* hipotezinin sakıncası, dünya kendi kendini düzenliyorsa, insanın ekonomik faaliyetlerinin sonuçları ne olursa olsun yeryüzünün bunun üstesinden gelebileceğine ilişkin bir varsayım olabilir. Öte yandan Dalsuet'ye göre Lovelock'un *Gaia*'sı insanın hayatta kalmasıyla ilgilenmemektedir ve hiçbir mekanizması ile bunun için

[1340] Margulis – Sagan, **Doğanın Doğası: Göz Kamaştırıcı Gerçekler**, s. 233.
[1341] Garrard, **Ekoeleştiri: Ekoloji ve Çevre Üzerine Kültürel Tartışmalar**, s. 264.
[1342] Anne Dalsuet, **Philosophie et Écologie**, Éditions Gallimard, 2010, s. 147.
[1343] Cormac Cullinan, "Gaia's Law", ss. 45-53, Mary Midgley – James Lovelock (ed.), **Earthy Realism: The Meaning of Gaia**, Andrews UK, 2007, s. 48.
[1344] Sezgin Seymen Çebi, "Ekoloji, İdeoloji, Özneşme ve Hukuk", ss. 11-44, **Doğu Batı Son Dönemeç: Ekolojik** Kriz, Yıl: 24, Sayı 95, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2020-21, s. 27.
[1345] Lovelock, **Gaia: Dünyadaki Yaşama Yeni Bir Bakış**, s. 163.
[1346] Margulis – Sagan, **Doğanın Doğası: Göz Kamaştırıcı Gerçekler**, s. 227.
[1347] McKibben, **Doğanın Sonu**, s. 166.

müdahalede bulunmayacaktır. İnsanlar kendi eylemlerinin sonuçlarıyla karşı karşıya kalacaktır, bu nedenle de müdahale etmesi gereken yine insandır.[1348]

Gaia hipotezine getirilen temel eleştirilerden biri, fauna ve floradan oluşan canlı topluluğunun bir çeşit öngörü ve planlamaya sahip olduğuna ilişkin bir yanılgı içermesidir. Ayrıca, evrensel ölçekte gezegenler üzerinde bir doğal seçilim de yoktur, yeryüzü doğal seçilimin sonucu olmadığı için evrimsel seçilime de uyum sağlayamaz.[1349] Bazı bilim insanları *Gaia* hipotezini temelsiz bir hayal olarak eleştirse de savunucuları bilimsel olduğunu iddia etmektedir.[1350] Savunucularının niyetlerinden bağımsız olarak hipotez 1970'ler sonrası gelişen *New Age* akımlar tarafından dünyaya teleolojik varoluşsal bir anlam atfetme ve modern bilimden uzaklaşma ile sonuçlanabilir. Lovelock yeryüzüne insan etkilerini ekonomik faaliyetlerle veya doğayla kurduğu ilişkiyle değil, fazla nüfusla açıklamaktadır. Nüfusun azalıp aynı sistemin aynı miktarda üretim yaptığı durumda ne olacaktır? Nüfus fazlalığı açıklaması, bütün insanları homojen varsayar, buna göre ekolojik tarımla hayatını idame ettiren bir çiftçi ile otomobil fabrikası sahibi veya gelişmekte olan bir ülke ile gelişmiş sanayisi olan bir ülke çevreye aynı etkide bulunur. Nüfusun çok artması elbette doğaya yönelik daha fazla yıkım demektir; ancak sadece nüfusla bağlantı kurup bütün insan etkinliklerini eş değer görmenin bir anlamı yoktur. Lovelock *Gaia* hipoteziyle önemli bir kavram ortaya atmışsa da, yeryüzünü kendini ne olursa olsun düzenleyebilen bir varlık olarak düşünmeden de onu bir yaşam ağı olarak kavramak mümkündür.

Yeryüzünün ağ olarak kavranması öncelikle bütün "canlıların" ortak kökenleri ve ataları olduğunu, evrim ağacının dallarını oluşturduğunu, DNA benzerliklerini, evrimlerinin birbirleriyle ilişkili bir şekilde geliştiğini bilmekten kaynaklanmaktadır. Leopold'un deyimiyle *"İnsanlar, upuzun evrim serüveninde diğer canlılarla hep birlikte gelişen akran yolculardır. Bu yeni bilgi bugüne kadar bize, diğer canlılarla bir akrabalık hissi vermiş olmalıdır; yaşamaya ve yaşatmaya dair bir istek vermiş olmalıydı; biyotik teşebbüsün büyüklüğü ve sürekliliği üzerine bir merak hissi uyandırmış olmalıydı."*[1351] Dünya, çok hücreli bir organizmaya benzeyen, birlikte

[1348] Dalsuet, **Philosophie et Écologie**, s. 148.
[1349] Richard Dawkins, **The Gene as the Unit of Selection**, Oxford University Press, 1999, ss. 234-236.
[1350] Margulis – Sagan, **Doğanın Doğası: Göz Kamaştırıcı Gerçekler**, s. 239.
[1351] Leopold, **Bir Kum Yöresi Almanağı ve Oradan Buradan Eskizler**, s. 115.

evrimleşmiş simbiyotik bir sistem olarak düşünülebilir, hücrelerin organizmayla birlikte evrimleşmesi gibi bireyler ve türler de *Gaia* ile birlikte evrimleşir.[1352] İnsanlar, hayvanlar ve bitkiler inorganik bileşiklerin organik hâle dönüştüğü uzun bir sürecin sonucunda birbirinden farklılaşmışlardır, hâlâ da vücutlarında inorganik bileşikler, virüsler, bakteriler, mantarlar bulunmaktadır. Bu nedenle bir insan, yalnızca zihinsel veya bedensel özerkliği ile bir insan değildir, uzun bir genetik aktarım ve evrimsel sürecin sonucunda sürekli değişen bir genetik mirasın taşıyıcısı, bedenini çeşitli canlılarla paylaşan ve her gün yeryüzünden beslenen bir varlıktır. İnsanın anlamı veya bağları, bundan soyutlanarak açıklanamaz.

Evrende her şey, bir yerden bir yere ve bir boyuttan diğer bir boyuta olan enerji iletimleri nedeniyle birbiriyle ilişki içindedir, ilişki enerji demektir. Enerjinin bu sürekli döngüsü her şeyi birbirine ağ gibi bağlamaktadır.[1353] Bir mikroptan bir galaksiye kadar her şey, evrenin geri kalan parçalarıyla sürekli değişen ilişkisi üzerinde tanımlanır.[1354] Yeryüzündeki her şey de parça-bütün ilişkisi açısından ve yaşamlarını sürdürmek için karşılıklı bağımlılık içindedir. Ağ olmak aynı zamanda biyoçeşitlilik anlamına gelir,[1355] tek bir tür veya bir grup insan ekosistemsel ağı oluşturamaz. Bir ormandaki ağaçlar, orman toprağındaki mantarlara ve milyonlarca küçük canlıya muhtaçtırlar, aynı şekilde bu canlılar da ağaçlara. Bir ormanın tamamen kesilip yerine yeniden ağaç dikilmesi bu nedenle oradaki ekosistemin eski hâline dönmesini sağlamaz, bir orman toprağı yüz yıldan fazla sürede meydana gelir.[1356] Yeni ağaçlar bu canlı yaşam ağını hemen kuramaz, bu varlıklar yok olur, dolayısıyla onlara bağlı diğer hayvan ve bitkiler de bu ormanlarda yoktur.

Bu orman örneğinde olduğu gibi yeryüzünde birbirinden beslenen ve kendi içinde bütün parçalarıyla yaşamın devamını sağlayan ekosistemler, yaşam ağları bulunmaktadır. İnsanlar, hayvanlar, bitkiler, organik ve inorganik varlıklar, karşılıklı bağımlılık ilişkileri içinde yaşarlar, birbirlerine dönüşürler, birbirilerinden beslenirler.

[1352] Roberto Cazzolla Gatti, "Is Gaia Alive? The Future of a Symbiotic Planet", ss. 91-99, **Futures**, 104, 2018, doi: https://doi.org/10.1016/j.futures.2018.07.010 , https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0016328717304378?via%3Dihub#bib0270, erişim tarihi: 02.03.2022, s. 97.
[1353] Chris Maser, **Decision-Making for a Sustainable Environment: A Systemic Approach**, Taylor & Francis Group, 2012, s. 9, s. 13.
[1354] **A.g.e.**, s. 14.
[1355] Cullinan, "Gaia's Law", s. 50.
[1356] Wohlleben, **Ağaçların Gizli Yaşamı**, ss. 108-112.

Örneğin ağaçlar, etraflarındaki havayı dezenfekte ederler.[1357] Derelerle okyanusa dökülen yapraklar asitleri süzer ve besin zincirinin ilk yapı taşı olan plankton gelişimini desteklerler.[1358] Bazı türler ekosistemlerde diğer türlerin baskın hâle gelmesini engelleyerek dengede tutar ve etkileri diğerlerinden daha büyüktür. Bunlara kilittaşı tür denir, örneğin kunduz böyle bir türdür, diğer canlıların yaşayabileceği koşulları oluşturur.[1359] Yaşam sistemlerinde yalnızca rekabet değil dayanışma da vardır. *Gaia* hipotezini destekleyen Margulis'e göre yaşamın dünyadaki zaferi savaşla değil ağ kurarak olmuştur, çeşitli türler birbirini yalnızca öldürmemiş, onlarla birlikte işbirliği içinde karmaşık formlara dönüşmüş ve hayatta kalmışlardır.[1360] İnsanlar da doğanın ve dolayısıyla ekosistemin bir parçası olarak aynı düzene bağlıdırlar. Yeryüzündeki bitkilerin yok olduğu bir senaryoda insanların açlıktan ölmesi gibi, insanlar hayatta kalmak için doğadaki çeşit çeşit varlığa ihtiyaç duyarlar.

Böyle bir ağda ortaya çıkan zarar doğrudan ilgisi olmayan parçaları bile etkileyebilir. Carson'un şiirsel bir şekilde ifade ettiği gibi:

> *"Her birimiz için bu, Michigan'daki saka kuşu ya da Miramichi'deki som balığı gibi bir ekoloji, karşılıklı ilişki ve karşılıklı bağımlılık sorunudur. Biz akarsulardaki mayıs sineklerini zehirleriz ve som balığı sürüleri küçülür ve ölür. Biz göldeki tatarcıkları zehirleriz ve zehir besin zincirinin bir halkasından diğerine geçer ve kısa sürede göl kıyılarındaki kuşlar onun kurbanı hâline gelir. Biz karaağaçları ilaçlarız ve daha sonraki ilkbaharda saka kuşlarının şarkıları kesilir; sadece saka kuşlarını doğrudan ilaçladığımız için değil, zehrin adım adım artık çok iyi bildiğimiz karaağaç yaprağı- yer solucanı- saka kuşu döngüsünde ilerlemesi nedeniyledir. Bunlar belgelenmiş, gözlenebilir şeylerdir ve çevremizdeki görünür dünyanın bir parçasıdır. Bunlar bilim adamlarının ekoloji dediği yaşam – ya da ölüm- ağını gösterir."*[1361]

Ekosistemdeki bütün parçalar geri besleme, kendi kendini ayarlama ve besin zinciri ile karmaşık bir şekilde birbirine bağlıdır, bu nedenle ekosistemin bir parçasının yok olduğu veya zarar gördüğü durumlarda diğer bölümlerde de bunun yıkıcı etkileri görülür.[1362]

Hayvanların, bitkilerin ve yeryüzündeki ilişkiler ağı olan ekosistemlerin, çeşitli türlerin tanınması onların korunması açısından önemlidir. Bir bitki de olsa insanlar

---

[1357] **A.g.e.**, s. 168.
[1358] **A.g.e.**, s. 260.
[1359] Monbiot, **Yaban Yaşam**, s. 103.
[1360] Margulis – Sagan, **Doğanın Doğası: Göz Kamaştırıcı Gerçekler**, s. 55.
[1361] Carson, **Sessiz Bahar**, s. 189.
[1362] Ponting, **Dünyanın Yeşil Tarihi: Çevre ve Büyük Uygarlıkların Çöküşü**, ss.18-19.

yalnızca tanıdığı şeylerin kaybı durumunda üzüntü duymaktadır,[1363] bu nedenle doğayla yabancılaşma hâlinden doğayı tanıma ve onunla etkileşime geçme dönemine girilmesi önemlidir. Ancak böylece varlıkların mülk olmadığı ve kendilerine özgü değerlerinin olduğu[1364] kavranabilecektir. Doğanın tanınması ve ekolojik kaygıların ön plana geçmesiyle hukukçular da doğanın haklarını gündeme almışlardır.

2.6. Doğanın Haklarının Teorisyenleri

21. Yüzyılda Batı hukuk geleneği, Batılı olmayan felsefe ve uygarlıklarla karşılaşmasında krize girmiş ve bu gelenekten kuşku duyulmaya başlanmıştır.[1365] İnsan doğa ilişkisine dair hukukta somutlaşan insan ve ekonomi merkezci yaklaşım hukukun ekolojik krizlerle baş etmekte yetersiz kalmasıyla sorgulanır hâle gelmiştir. Hakların yalnızca insanlara özgülenmiş olması hukuktaki insanmerkezciliğin görünümlerinden biri olarak değerlendirilmiştir. Hak alanının hayvanlara ve diğer doğal varlıklara doğru genişletilmesi için çalışmalar ortaya konulmuştur.

Batı geleneğinde doğanın haklarının etkili savunusu ilk olarak 1972'de Amerikalı hukukçu Christopher D. Stone'un (1937-2021) *"Should Trees Have Standing?-Toward Legal Rights for Natural Objects"* (Ağaçlar Hak Sahibi Olmalı mı? Doğal Varlıkların Haklarına Doğru) makalesi bir dönüm noktası olarak kabul edilir. Stone bu makalesine ilk topluluklarda hak sahibi olanların aile içinde belli kişiler olduğunu, örneğin çocukların haklarının bulunmadığını, hatta eşya statüsünde olduklarını alıntılamakla başlar; çocuklar, kadınlar, mahkumlar, yabancılar gibi kesimler zamanla hak sahibi olmuşlardır.[1366] Hakların yeni bir grubu kapsaması her öne sürüldüğünde daha önce "düşünülmemiş" olan bir şey olarak tanımlanır; ancak hukuk tarihi de bu şekilde gelişmiştir, örneğin eskiden Çinlilerin tanıklığının kabul edilmediği veya kadınların hukukçu olamayacağı da aynı şekilde dile getirilmişken bu durum zamanla değişmiştir.[1367]

[1363] Leopold, **Bir Kum Yöresi Almanağı ve Oradan Buradan Eskizler**, s. 52.
[1364] Shiva, **Yeryüzü Demokrasisi: Adalet, Barış ve Sürdürülebilirlik**, s. 22.
[1365] Berman, **Hukuk ve Devrim: Batı Hukuk Geleneğinin Oluşumu**, s. 55.
[1366] Christopher D., Stone, "Should Trees Have Standing? Toward Legal Rights For Natural Objects", https://iseethics.files.wordpress.com/2013/02/stone-christopher-d-should-trees-have-standing.pdf, erişim tarihi: 18.03.2020, ss. 3-4.
[1367] **A.g.e.**, ss. 6-7.

Stone hak alanının genişletilmesinin başlangıçta tuhaf bulunmasının nedenini hakka sahip olmayan bir varlığın hakka sahip olanlar tarafından kendi kullanımlarındaki bir "şey" olarak algılanması olarak açıklar.[1368] Doğal varlıklara hak tanımalıdır. Doğal varlıkların konuşamıyor olması hak sahibi olmalarına engel değildir, şirketler ve bebekler de konuşamaz ve kendilerine bir temsilci atanır.[1369] Üstelik doğal varlıklar ihtiyaçlarını bir şekilde insanlara belli ederler.[1370] Stone bu önerisini hayvanlarla sınırlamaz, hayvan olmayan doğal varlıklar da vardır; ancak burada da doğal varlıkların sınırı söz konusu olacaktır. Örneğin bazen doğal varlıktan kasıt bir nehrin bir bölümü olabilirken bazen de nehrin su döngüsü kastediliyor olabilir, burada hukuki düzenlemeyi etkileyecek olan şey ontolojik tercihlerdir.[1371] Doğal varlıklara hak tanımak, bir ağacın hiçbir şekilde kesilmemesi veya doğal varlıklara her hakkın yahut insanlarla aynı hakların tanınacağı anlamına da gelmez.[1372] Stone'un bu makalesi doğanın hakları hareketinde bir referans noktası olmuş ve doğanın hakları teorisinin gelişimi bu makaleden hareketle devam etmiştir.

Stone'un çalışmasından on iki yıl sonra doğanın hakları teorisine bir katkı daha gelmiştir. Hem tarihçi hem de çevre çalışmalarında uzman olan Roderick Frazier Nash (1939-…) 1989 tarihli *The Rights of Nature: A History of Environmental Ethics* (Doğanın Hakları: Çevre Etiğinin Tarihi) adlı çalışmasında doğa korumaya ilişkin etik anlayışın ve hakların gelişimini birlikte ele almıştır. Nash iki diyagram üzerinden bu gelişimi anlatır: Etik öncesi dönemde kişi yalnızca kendini ön planda tutar, etikle birlikte bu durum geçmişte aile, kabile, bölge şeklinde genişlemiştir. Bugün ise ulus, ırk, insanlar ve hayvanlar şeklinde odak noktası dönüşmüştür. Hayvanlar henüz tam dahil olamamıştır. Gelecekte hayvanlar, bitkiler, yaşam, kayalar, ekosistemler, gezegen ve evren de etiğin evriminin bir parçası olacaktır.[1373] Hak alanı da böyle evrimleşerek doğal haklardan doğanın haklarına doğru bir çizgi izlemektedir. Hakların kaynağı doğal haklardır. Örneğin İngiliz-Amerikan tarihi açısından 1215 Magna Carta ile İngiliz baronlar, 1776 Bağımsızlık Deklarasyonu ile Amerikan kolonileri, 1863 Özgürlük Bildirgesi ile köleler, 1920 tarihli 19. Anayasa değişikliği ile kadınlar, 1924

[1368] **A.g.e.**, s. 8.
[1369] **A.g.e.**, s. 17.
[1370] **A.g.e.**, s. 24.
[1371] **A.g.e.**, s. 9.
[1372] **A.g.e.**, s. 10.
[1373] Roderick Frazier Nash, **The Rights of Nature: A History of Environmental Ethics**, The University of Wisconsin Press, 1989, s. 5.

vatandaşlık kanunu ile yerli halklar, 1938 Adil Çalışma Standartları Kanunu ile işçiler, 1957 Medeni Haklar Kanunu ile Afrika kökenliler, 1973 Nesli Tükenmekte Olan Türler Kanunu ile doğa hak sahibi olmuştur.[1374] Nash'ın doğanın haklarının hak düşüncesindeki evrimin bir sonucu olduğu tezi bu çalışma açısından önem taşımaktadır.

Nash doğanın hak talebinde bulunamayacağını ifade eder, insanlar gezegeni paylaştıkları diğer varlıklara karşı sorumlu olan ahlaki temsilcilerdir.[1375] Doğal varlıkların haklarıyla ilgili düşüncelerin gelişiminin başına hayvanlara kötü davranmayı yasaklayan yasaları koyar. 1641'de Massachusetts Körfezi Kolonisinde yalnızca evcil hayvanları kapsayacak şekilde, insanların kullanımındaki hiçbir yaratığa eziyet edilmemesine ilişkin bir yasa kabul edilmiştir. Bu dönem Avrupa her ne kadar Descartesçı fikirlerin etkisi altında olsa da ABD'ye gelen ilk göçmenler hayvanları hissetmeyen makineler olarak değerlendirmemişlerdir.[1376]

Nash hukukta kabul edilebilecek hakların temeline etik düşünceleri yerleştirmiş, aralarında şairler de bulunan çeşitli düşünürlerin bu etiği nasıl geliştirdiğini incelemişti Bentham'ın çağdaşı olan; ancak daha radikal pozisyondaki Jonh Lawrance'a yer vermiştir: Lawrance 1790'da hayvanlara hak tanınmamasını ve hukuk dışı bırakılmalarını sorun olarak görmüştür.[1377] Nash dinin de çevreci görüşlerin gelişmesindeki rolü üzerinde durmuştur. Doğal varlıkların hissedebilmesi, acı çekebilmesi üzerinden hukuk sisteminde bir değer ve yer edinmelerini ve bu nedenle onlara hak tanınması gerektiğini ifade etmiştir. Nash'in yalnızca hak alanını yalnızca hayvanlarla sınırlandırmaması önemli de olsa hakkın temeline etik ve acıyı yerleştirmesi başka sorunlar doğurabilecektir.[1378]

Doğanın hakları konulu çalışmalarda görüşlerine sıklıkla başvurulan bir diğer düşünür de Thomas Berry'dir. Kültür tarihi ve Asya dinlerinin yanı sıra dünya tarihi ve evrimi üzerine araştırmaları bulunan ve aynı zamanda Katolik bir rahip olan Berry, "yeryüzü içtihadı" kavramını oluşturmuştur. Doğanın hakları bazen bir hukuk felsefesi olan yeryüzü içtihadı (*Earth Jurisprudence*) kavramı yerine kullanılmaktadır. Yeryüzü

[1374] **A.g.e.**, ss. 6-7.
[1375] **A.g.e.**, s. 10.
[1376] **A.g.e.**, s. 18.
[1377] **A.g.e.**, ss. 23-24.
[1378] Bknz. 2.3.2. Hayvanları Tanımak ve Hayvan Hakları bölümündeki tartışmalar.

içtihadı insanların kendilerini dünyanın bir parçası olarak gördükleri felsefedir. Buna göre *Gaia* kavramında olduğu gibi dünya kendini düzenleyen kendine ait sistemleri ve yasaları olan bir organizmadır. Doğadaki her varlık arasında kopmaz bağımlılık ilişkileri mevcuttur, dolayısıyla insanların iyiliği de ekosistemlerin iyiliğine bağlıdır. İnsanlar kendi hukuki, politik, ekonomik, sosyal sistemlerini doğaya uyarlamak zorundadır.[1379]

Berry 2001'de haklar üzerine yazdığı on maddelik metinde hakların varoluştan kaynaklandığını ve hakkın her varlığa hak ettiği şeyi vermek olduğunu ifade etmiştir. Berry'e göre evren sömürülecek değil, ilişki kurulacak öznelerden oluşur ve evrenin her öğesi hak sahibi olmaya ehildir. Yeryüzündeki doğal dünya, insanlarla aynı kaynaktan, onları var eden evrenden haklarını alır. Dünyadaki canlı cansız bütün varlıkların var olma, var olacak bir yere sahip olma, yeryüzündeki süreçlerde rolünü yerine getirmeye ilişkin üç hakkı bulunmaktadır. Her canlının hakkı kendi türüyle sınırlıdır, kuşların kuş, insanların insan hakkı vardır. Haklar arasındaki bu fark niceliksel değil, nitelikseldir. İnsan hakları, diğer varlıkların haklarını engellemez, mülkiyet hakkı mutlak değildir. Bu haklar, yeryüzündeki çeşitli unsurların içsel ilişkilerine dayanmaktadır. Yeryüzü, tek bir topluluktur, hiçbir yaşayan varlık kendi kendisini besleyemez, her varlık diğerine bağımlıdır.[1380] Nasıl ki her varlığın dahil olduğu topluluk içinde yerine getireceği bir rolü, kendine ait bir onuru, içsel kendiliğindenlik hâli mevcuttur ve her varlık kendisini bütün evrene ifade eder, diğer varlıklarla ilişki içindedir, aynı şekilde her varlığın da hakkı vardır.[1381] Bu nedenle gerçekliğe ve değer yargılarına ilişkin insanmerkezci bakıştan kurtulup yeryüzü merkezli bir anlayışa geçilmelidir, ancak bu şekilde insan dünyada kendi rolünü yerine getirebilecektir.[1382] Berry haklardan söz etse de, onun hak anlayışı daha çok etik temellidir, bu açıdan Stone'dan çok Nash'a yaklaşmaktadır.

Thomas Berry, Marx'ın işçi sınıfının ürettiği ürünle ilişkisine dair başvurduğu yabancılaşma kavramından bahsederek, 21. yüzyılın başından itibaren yeryüzünün bütüncül işleyişine dahil olamama ve doğaya yabancılaşma anlamında yeni bir

---

[1379] Craig M. Kauffman – Pamela L. Martin, **The Politics of Rights of Nature: Strategies for Building a More Sustainable Future**, The MIT Press, 2021, s. 4.
[1380] Thomas Berry, "The Origin, Differentiation and Role of Rights", http://www.ties-edu.org/wp-content/uploads/2018/09/Thomas-Berry-rights.pdf, erişim tarihi: 26.03.2022.
[1381] Thomas Berry, **The Great Work: Our Way into the Future**, Crown, 2011, s. 23.
[1382] **A.g.e.**, s. 108.

yabancılaşmanın insanlar tarafından deneyimlendiğini ileri sürmüştür. Bu yabancılaşma, aşırı insanmerkezciliğin ve tüketime adanmışlığın bir ürünüdür ve yeryüzünün sözde insanlar lehine yok edilmesine yol açmaktadır.[1383] Yeryüzünün bugünkü yok edilişinin temel nedeni insanlar ve diğer varlıklar arasındaki radikal kopukluk hâli ve bütün hakların insanlara tahsis edilmiş olmasıdır.[1384] Oysa yeryüzü, insanları var eden ve insanların sahip olduğu her şey olan ana ilkedir ve kendi ruhaniliğine sahiptir; ancak bu ruhanilik genellikle Batının dini gelenekleri tarafından yok sayılmıştır.[1385] Berry'nin tezleri bu çalışmanın bir önceki bölümünde incelenen *Gaia* hipotezini çağrıştırmaktadır. Kendisi de kitabında *Gaia* düşüncesine yer vermiştir. Yeryüzüyle ilgili dinsel yorumlamalarda da Berry'ye göre *Gaia* kavramı önemlidir. Her varlık birbirine yaşayan sistemler ile bağlıdır, yeryüzünün yaşamı meydana getiren bereketi onun evrensel bir anne, *Gaia* olarak tanınlanmasını sağlar.[1386] Berry'nin görüşleri, çeşitli dinlerin, ekoloji hareketinin ve bilimin bir sentezi gibidir, 1970'lerden itibaren Batı toplumlarında her kesimden düşünürü etkileyen dönüşümden Berry de etkilenmiştir. Ancak o sadece yeryüzünü mistik bir şekilde yorumlamakla kalmayıp yeryüzünün içsel bağlantıları, bağımlılık ilişkileri ve doğal varlıkların hakları üzerinde de durduğu için doğanın hakları düşüncesine katkı yapmıştır.

Türkçe'ye Vahşi Hukuk (*Wild Law*) olarak çevrilen kitabın yazarı olan Cormac Cullinan, yeryüzü içtihadına ilişkin düşüncesinde Thomas Berry'den etkilendiğini ifade etmiştir.[1387] Ona göre vahşi hukuk veya yeryüzü içtihadı, insan ve doğa arasındaki ilişkiyi güçlendirmeyi, doğal varlıkların ve toplulukların kendi kendisini düzenlemesini, çeşitliliği hedef alır, örneğin nehrin doğal akışının devamı için nehre bırakılması gereken su miktarını koruyan kanunlar, biyolojik çeşitliliğin korunmasına ilişkin yasalarda tezahür eder.[1388] Cullinan yeryüzünün yok edilmesinin faili olarak "insanları" tespit eder, insanlar arasında ayrım yapmaz, ekonomik sistemin zorunluluklarını gözden kaçırır.[1389] İnsanlar kendilerini yeryüzündeki canlı

[1383] Thomas Berry, **The Sacred Universe: Earth, Spirituality, and Religion in the Twenty-First Century**, Colombia University Press, 2009, ss. 68-69.
[1384] Berry, **The Great Work: Our Way into the Future**, s. 22.
[1385] Berry, **The Sacred Universe: Earth, Spirituality, and Religion in the Twenty-First Century**, ss. 116-117.
[1386] **A.g.e.**, s. 165, s. 178.
[1387] Cullinan, **Vahşi Hukuk: Bir Yeryüzü Adalet Manifestosu**, s. 40.
[1388] **A.g.e.**, ss. 42-43.
[1389] **A.g.e.**, s. 48 vd. Örneğin "Yeryüzünün hızla bozuluyor oluşu biz insanların bir yerlerde çok büyük bir yanlış yaptığımızın…" ifadeleri.

toplulukların bir parçası gibi düşünmek ve düzenlemek zorundadır.[1390] İnsanla doğa arasındaki mevcut ayrılığın giderilmesi ve bir yeryüzü topluluğunun kurulması için hukuki ve siyasi yapıların değiştirilmesi gerekmektedir.[1391]

İnsan dışı doğal varlıklar insanların veya tüzel kişilerin mülk edinebilecekleri, hakları olmayan nesneler gibi görülmektedir. Hukuk düzenleri milyarlarca canlı türünü hukuk dışında bırakmıştır. Oysa tüzel kişiler gibi kurmaca varlıklara yeryüzünü istediği gibi kullanabilecekleri haklar tanınmıştır.[1392] Cullinan, Berry'nin *"esas kanun koyucu evrendir"* sözüne atıf yaparak hakların kaynağının toplum değil evren olduğunu ifade eder.[1393] Doğanın işleyişine bakılmalı, hukuk da bunu yansıtmalıdır. Tüm doğal varlıkların sağlık veya refahı birey ya da toplum refahından önce gelir. İnsanların uzun vadede çıkarları da böylece korunmuş olur.[1394] İnsanlarla doğal varlıkların haklarının çatışması hâlinde ise olaya göre karar verilecektir. Önemli olan taraflardan birinin, diğerinin temel niteliklerini etkilememesi ve dengenin korunmasıdır.[1395] Ayrıca tüm haklar aynı güce sahip değildir. Örneğin özel mülkiyete ilişkin bir hak yaşam hakkının önünde olamaz. Bu yaşam hakkı insan dışı bir varlığa da ait olabilir.[1396]

Doğanın haklarıyla ilgili yakın tarihli bir çalışma da David R. Boyd'un kitabıdır. BM Özel Raportörü ve British Colombia'da öğretim üyesi hukukçu olan Boyd (1964-…) 2017'de yayınlanan *The Rights of Nature: A Legal Revolution That Could Save the World* (Doğanın Hakları: Dünyayı Kurtarabilecek Bir Hukuki Devrim) kitabına insanların diğer türlerle ve ekosistemlerle sorunlu ve onları tahrip eden bir ilişkisi olduğunu belirterek başlamıştır.[1397] Bunun kaynağında insanmerkezcilik, doğadaki her şeyin mülkiyet olarak görülmesi ve bunun "hak" kabul edilmesi, modern toplumun en büyük hedefinin sınırsız ekonomik büyüme olması vardır.[1398] Modern toplumda en evrensel ve sorgusuzca kabul edilen kavram doğanın yalnızca insanın

[1390] **A.g.e.**, s. 67.
[1391] **A.g.e.**, s. 77.
[1392] **A.g.e.**, ss. 90-91.
[1393] **A.g.e.**, s. 115.
[1394] **A.g.e.**, s. 140.
[1395] **A.g.e.**, ss. 148-149.
[1396] **A.g.e.**, ss. 152-153.
[1397] David R. Boyd, **The Rights of Nature: A Legal Revolution That Could Save the World**, ECW Press, 2017, s. xxi.
[1398] **A.g.e.**, s. xxiii.

kullanımına ait şeylerin bir toplamı olduğu fikridir.[1399] İnsanın üstün olduğuna ilişkin kabul iç hukuklardaki yasalara ve hatta uluslararası çevre sözleşmelerine de yansımıştır.[1400] Oysa insanın üstünlüğünün kabulü ile doğayı korumak mümkün değildir.[1401] Doğaya ilişkin algının değişiminde bilimsel keşifler, örneğin hayvanlarda zekâ, duygu vd. bulunduğunun tespiti merkezi bir rol oynamıştır.[1402]

Boyd çalışmasında çeşitli ülkelerden doğanın hakları fikrini güçlendiren mahkeme kararlarına ve örnek olaylara yer vermiştir. Bundan bir tanesi de 1960'ların sonunda Walt Disney'in Sierra Nevada Dağlarının önemli bir kısmını kapsayacak bir kayak merkezi projesine ilişkindir. Proje ABD orman otoritesi tarafından onaylanmış, 1971'de Sierra Kulübü dava açmıştır. Christopher Stone *"Should Trees Have Standing? Toward Legal Rights for Natural Objects"* makalesini Kulübün avukatlarının başvurduğu tarihten sonra yayınlamıştır. Yüksek Mahkemenin dokuz hâkiminden biri William O. Douglas çocukluğundan beri doğayla iç içe yaşayan ve doğal varlıkların hukuki olarak korunmasıyla ilgili çalışmaları olan biridir ve şunu savunmuştur: Çevre sorunları söz konusu olduğunda zarar gören cansız varlık adına da dava açılabilmelidir. Bu arada Stone da makalesini hâkime göndermiştir. Hâkim kararını Aldo Leopold'dan alıntıyla bitirmiştir: *"Toprak etiği toprağın, suların, bitkilerin, hayvanların ve bir bütün olarak toprağın dahil edildiği şekilde sınırları genişletir."* Ancak William O. Douglas diğer hâkimleri ikna edememiş ve mahkeme Sierra Kulübünün kayak merkezinden doğrudan etkilenmediği gerekçesiyle davayı reddetmiştir. O dönemde hâkimin fikirleriyle mizah konusu edilmiştir. Amerikan Barolar Birliği Dergisinde bir avukatın şöyle bir şiiri yer almıştır: *"Eğer hâkim Douglas başarılı olsaydı/bir ağacın altında bile oturamazdım beni dava edeceği için."* Ancak bu mücadelenin de bir sonucu vardır, kamuoyu harekete geçmiş ve bu kayak merkezi inşa edilmemiştir.[1403] Boyd, insanın ve milyonlarca türün evriminin birbirine bağımlı bir ilişkiler ağı yarattığını düşünmektedir. Küresel ekolojik kriz nedeniyle hızlanmış olan doğanın hakları hareketi ise insanların doğayla uyum içinde yaşayacağı bir dünya yaratma imkânına sahiptir. Doğanın haklarına saygı gösterilmesi insanlara

[1399] **A.g.e.**, s. xxvi.
[1400] **A.g.e.**, s. xxv.
[1401] **A.g.e.**, s. xxii.
[1402] **A.g.e.**, s. xxxi.
[1403] **A.g.e.**, ss. 102-106.

zarar vermeyecek, insanların dünyanın geri kalanıyla bir uyumu başarmasını sağlayacaktır.[1404]

Hukuk eğitimi almış bir ekoloji aktivisti olan Cameron La Folette ve bilim insanı Chris Maser'ın 2017 tarihli ortak çalışması olan *Sustainabillity and the Rights of Nature: An Introduction* (Sürdürülebilirlik ve Doğanın Hakları: Bir Giriş) isimli eserlerinde doğanın temel yasasının "ilişki" anlamına gelen karşılıklılık yasası olduğunu ve doğanın haklarını içeren hukuk düzenlerinin temelinde de bu yasanın bulunduğunu savunmuşlardır. Bütün ilişkilerin özünde karşılıklılık vardır ve karşılıklılık, etkileşim ağını devam ettirdiği için sürdürülebilirliğin bir boyutudur. İnsanlar doğa ile ilişkilerinde karşılıklılığı göz ardı ettiklerinde sürdürülebilirlik tehlikeye girmektedir.[1405] Doğa bu karşılıklılık ilkesine uygun olarak insan eylemlerinin zararlı olup olmadığına dair geri bildirimlerle insanlarla "konuşmaktadır".[1406] Yalnızca doğanın haklarının uluslararası hukukta tanınması insanlığın ortak mirası olan doğal varlıkları koruyabilir.[1407] Başta dünyanın akciğerleri olarak tanınan Amazon ormanları olmak üzere aslında bütün doğal varlıklar insanlık için ortak değerlerdir ve bunlara ilişkin değil üzerinde mülk sahipliği veya imtiyazları bulunan kişi ya da şirketlerin, coğrafi sınırlarına sahip olan ülkelerin bile keyfi, yok edici kararlar verememesi gerekir.

La Folette ve Maser doğanın haklarının tanınacağı bir hukuk düzeninin ekonomik sistemle olan ilişkisine değinmişlerdir. Buna göre hukuk düzeni ne düzenleyici ne de piyasa temelli olabilir. Hukuk düzeni doğanın hakları çerçevesinde, doğanın bütünselliğini ve gelişme özgürlüğünü güvence altına alacak şekilde yeniden tanımlanmalıdır.[1408] Yenilenmiş bir hukuk sisteminin merkezine doğanın haklarını yerleştirmek sosyal ve çevresel sürdürülebilirliğin tek yoludur. Doğanın haklarına insanmerkezci bütün haklara göre öncelik vermek insan karşıtı bir hukuk sistemi yaratmak anlamına gelmez, aksine bu, insan yaşamının sürmesini sağlamaktır.[1409] 2008 tarihli Ekvador Anayasası, La Folette ve Maser'ın çalışmasında hareket

---

[1404] **A.g.e.**, ss. 231-232.
[1405] Cameron La Follette – Chris Maser, **Sustainability and the Rights of Nature: An Introduction**, CRC Press, Taylor & Francis Group, 2017, s. 51.
[1406] **A.g.e.**, s. 89.
[1407] **A.g.e.**, s. 84.
[1408] **A.g.e.**, s. 88.
[1409] **A.g.e.**, s. 367.

noktasıdır. Doğanın hakları açısından su, toprak, hava, iklim, gıda, enerji kaynakları, madencilik, uluslararası ticaret, konularını değerlendirmişlerdir.

Toplumsal dönüşümler, bilimsel gelişmeler, farklı kültürlerin etkisi ve ekolojik krizler doğal varlıklara ve yeryüzüne olan bakışın değişmesine ve ekosistemsel parça bütün ilişkisinin insan doğa ilişkisine uyarlanmasına yardımcı olmuştur. Böylece insanmerkezci ve ekonomiyi ön plana çıkaran hukuk sistemlerinin ekolojik olarak eleştirisi ve alternatif hak anlayışları gündeme gelmiştir. Doğanın hakları bir yandan teori olarak inşa edilirken diğer yandan da uygulamada yer almaya başlamıştır.

3. Hukuk Uygulamasında Doğanın Hakları

1970'lerden itibaren doğanın hakları hukuk kuramcıları tarafından dile getirilmiş, hukuktaki bu yeni düşünce tarzı doğa bilimlerindeki bulgularla ve farklı kültürel etkileşimlerle desteklenmiştir. Hukukçular doğanın haklarının uygulamada nasıl olabileceğini bu yıllardan itibaren tartışmışlardır. Doğanın haklarının uygulamadaki en önemli örnekleri ise, bunu kuramsal olarak öne süren veya kültürel-dinsel referanslara sahip olduğu düşünülen Asya ülkelerinden önce Ekvador ve Bolivya gibi Latin Amerika ülkelerinde gerçekleşmiş, Yeni Zelanda, ABD, Hindistan ve Uganda'da doğal varlıklar hukuk öznesi olarak tanınmıştır. Serres'in ifadesiyle insan aklı tarafından mülkiyet hakkı, bilim ve teknik tarafından dış doğa yenildiği için doğanın hakları yenilenlerin hukukudur, ve saptanması bir zorunluluktur, haklarından yoksun bırakılanların hakları tekrar yazılmalıdır.[1410] Bu bakış açısı, doğanın haklarıyla doğal varlıklara bir şey bahşedilmediğinin, tarih boyunca haklarından yoksun bırakılan diğer kesimler gibi haklarının iade edilmek istendiğinin vurgulanması açısından kıymetlidir.

Doğanın haklarının düşünsel temelleri kadar hukuk düzenlerinde nasıl işlediği de bu çalışma açısından önem taşımaktadır. Çalışmanın bu bölümünde öncelikle doğanın haklarına bütüncül olarak, anayasalarında ve yasalarında yer veren ilk ülkeler olan Ekvador ve Bolivya, daha sonra diğer ülke uygulamaları incelenecektir. Bu bölümde yalnızca doğanın hakları konusunda öncü ülkeler olan ve diğerlerine göre daha kapsamlı ve daha ulusal düzenlemelere sahip Ekvador, Bolivya ve Yeni Zelanda'nın tarihleri anlatılacak, diğer ülkeler yalnızca doğanın haklarıyla ilgili

[1410] Serres, **Doğayla Sözleşme**, s. 49.

yasalarıyla sınırlı olarak ele alınacaktır. Bu çalışmanın yapıldığı tarihte doğanın haklarına ilişkin iki yüzün üzerinde hukuki düzenleme ve taslağı mevcuttur. Çalışmada ağırlıkla bunlardan ülke, kapsam ve düzenleyen makam açısından temel ve diğer düzenlemelere örnek olduğu düşünülenlere yer verilmiştir.

3.1. Latin Amerika'da Doğanın Hakları

Ekvador ve Bolivya'da doğanın haklarının düzenlenmesi öncelikle sömürgeciliğin etkileriyle, antik çağlardan bu yana yaşayan halkların doğaya ilişkin inanç ve uygulamalarıyla, Latin Amerika'daki anayasalcılık dalgalarıyla daha sonra da her iki ülkenin kendi tarihsel ve sosyal koşullarıyla bağlantılıdır.[1411] Latin Amerika'daki çevreci hareketleri diğer hareketlerle buluşturan, hukuklarında dönüşüme yol açan tarihsel ve sosyal dinamiklerin anlaşılması için sömürgeciliğin yüzlerce yıl süren etkilerine bakmak gerekmektedir.

3.1.1. Sömürgeciliğin Yıkım Mirası

1400'lerin başında yeni kıtalar, hammadde kaynakları ve pazarlar keşfetmek için denizciler tarafından seferler yapılmıştır. 1486'da Bartholomeo Diaz Ümit Burnu'nu geçmiş, 1497-1499 yıllarında Vasco De Gama Hindistan'a ulaşmıştır. Christopher Columbus Antiller'e 1492'de gitmiş, Magellan 1517-1519 arasında dünyanın çevresini dolaşmıştır.[1412] Hernan Cortes Aztek uygarlığını 1519'da yıkmış, Petro de Alvarado, Mayaları 1524'te yok etmiş, Fransisco Pizarro küçük bir savaşçı grubuyla 1533'te İnkaların topraklarında hâkimiyet kurmuştur.[1413] İspanyol "fatihler" Latin Amerika'daki yerli halklara ait bölgeleri zorlanmadan ele geçirmişlerdir. Öncelikle silahları teknik olarak daha üstündür. Ayrıca yerli halkların bağışık olmadığı mikropları onlara bulaştırmışlardır. 1521'de Cortes'e karşı sokak sokak direnen Aztekler, İspanyol Kübası'ndan gelen bir kölenin çiçek hastalığı taşıması nedeniyle imparatorları Cuitláhuac da dahil olmak üzere yarıya yakın nüfuslarını kaybetmişlerdir. Aynı şekilde 1532'de Pizarro'nun askerleri ile savaşan İnkalar da hem imparatorları Capac'ı hem de nüfuslarının büyük bölümünü çiçek hastalığı

[1411] Latin Amerika'nın siyasi tarihi çok kapsamlı bir çalışma alanıdır. Bu çalışmanın incelediği konuların doğrudan içinde yer almadığı için, Latin Amerika'daki politik hareketler, 1990'lardan itibaren Latin Amerika'da etkili olan ve 21. yüzyıl sosyalizmi başlığı altında ele alınan halkçı yönetimler ayrıca bir başlıkta incelenmemiş, doğanın haklarıyla ilgili politik gelişmelere yer verilmiştir.
[1412] Wahl (der), **Niçin Aztekler Avrupa'yı Keşfetmedi: Avrupa ve Üçüncü Dünya**, ss. 16-17.
[1413] Şenel, **Kemirgenlerden Sömürgenlere İnsanlık Tarihi**, ss. 1021-1022.

yüzünden yitirmişlerdir.[1414] Yerli halklar İspanyol denizcilerin bulaştırmasıyla kızamık ve tifüs salgınları da yaşamışlardır. 1500'de 20 milyon olan Orta Amerika nüfusu, 1600'de 1 milyonun altına düşmüştür.[1415] Avrupalı denizciler atalarının hayvanları evcilleştirmesi süresinde edindikleri hastalıkları yerli halklara bulaştırarak kırımlara yol açmış, ilk biyolojik silahlardan birini böylece kullanmışlardır. Latin Amerika'daki eski uygarlıkları yıkan sömürgecilik[1416] Latin Amerika'nın ekonomisi, doğası ve kültürü üzerinde yüzyıllarca baskı yaratmıştır ve etkileri devam etmektedir.

"Fatihler" madencilik, sığır yetiştiriciliği ve çiftçilik gibi alanlara el atmışlar, zorla yerleştirdikleri *encomienda*[1417] sistemi ile yerli halkın emek gücünden yararlanmışlardır.[1418] Yerli nüfusun çiçek ve sarı humma gibi hastalıklar ve kölelik koşulları nedeniyle aşırı azalmasından dolayı plantasyonlarda çalıştırmak için Afrika'dan esirler getirilmiş ve böylece çağdaş köle ticareti başlamıştır.[1419] Sömürgecilik yerli halklara ve doğal varlıklara büyük zarar vermiştir. Örneğin gümüş çıkarmak için kullanılan civa yerli halkları zehirlediği gibi, madenlerin etkisiyle otlaklar da yok olmuştur.[1420] Yine altın ve diğer madenlerin elde edilmesi için hem yerli halklar köleleştirilmiş hem de yeşil alanlar çoraklaşmış, ırmaklar silt ile kaplanmıştır.[1421] Doğayla insanın bu "kader ortaklığının" yanında, sömürülen halkların "insan dışı" özellikleri ön plana çıkarılmıştır. *Encomienda* sistemi "toprağı daha ucuza işlemeleri için belli insanları doğa kategorisine kaydırmanın stratejisi"dir.[1422] Örneğin yerlilerin, lamalardan fazla yük taşıyabilmeleri nedeniyle "yük hayvanı" oldukları öne sürülmüştür.

[1414] Diamond, **Tüfek, Mikrop ve Çelik**, s. 271, Sherman, **Dünyamızı Değiştiren On İki Hastalık**, s. 72-73.
[1415] Ponting, **Dünyanın Yeşil Tarihi: Çevre ve Büyük Uygarlıkların Çöküşü**, s. 258.
[1416] Bazı kaynaklarda sömürgecilik hareketleri öncesine "Kolomb öncesi" dönem de denmektedir. Yeni Çağ'da Latin Amerika'ya yönelik Avrupa ülkelerinin seferleri hem amaçları hem sonuçları açısından sömürgeci niteliktedir, bu nedenle bu bölümde de Latin Amerika tarihine ilişkin parçalar, sömürgecilik öncesi ve sonrası olarak adlandırılmıştır.
[1417] *Encomienda* İspanya'nın sömürgelerinde yerli halkın işgücünü düzenlemek için kabul ettiği hukuk sistemidir. Bununla birlikte toprağı fetheden kişi olan "fatih" bölgedeki bütün doğal varlıkları ve işgücünü Krallık adına kontrol etme hakkına sahip olmuştur. Bknz. "Encomienda", https://www.britannica.com/topic/encomienda, erişim tarihi: 12.09.2020.
[1418] Christopher Schmidt-Nowara, **Slavery, Fredom, and Abolition in Latin America and the Atlantic World,** University of New Mexico Press, 2011, s. 15.
[1419] Hobhouse, **Değişim Tohumları: İnsanlık Tarihini Değiştiren Altı Bitki**, s. 74, Sherman, **Dünyamızı Değiştiren On İki Hastalık**, s. 74, s. 222.
[1420] Galeano, **Latin Amerika'nın Kesik Damarları**, s. 65.
[1421] Kendall Brown - Lyman L. Johnson, **A History of Mining in Latin America: From the Colonial Era to the Present**, University of New Mexico Press, 2012, ss. 5-6.
[1422] Patel – Moore, **Yedi Ucuz Şey Üzerinden Dünya Tarihi**, s. 61.

Yerli haklarını savunan İspanyol rahip Las Casas ise İspanyol fatihlerin yerlilere yük hayvanı kadar bile değer vermediklerini, çünkü hayvan olarak görselerdi biraz saygı duyabileceklerini açıklamıştır.[1423] 1537 yılında Papa III. Paulus'un "yerlilerin insan olduğunun kabulüne" ilişkin kararına rağmen "aşağı varlıklar" oldukları anlayışı devam etmiştir.[1424] Bu bakış açısı öyle yerleşmiştir ki, keşifler döneminden 400 yıl sonra bile Paraguay'da yapılan ankette on kişiden sekizinin "yerlilerin hayvanlar gibi olduğuna inandığı" sonucu çıkmıştır.[1425] Sömürgeciler, doğayı daha aşağıda ve öteki olarak varsaymışlardır. Radikal bir şekilde kendilerini doğadan ayırmaları, doğa alanına ait her şeyin homojen, düşman, akıldan yoksun olarak değerlendirilmesiyle sonuçlanmıştır. Böylece yerli halklar da doğal varlıklar da araçsallaştırılabilmişlerdir.[1426] Bu düşüncede hem doğayı hem yerli halkı "uygarlık" karşısına konumlandırma amacı vardır. Zira sömürü ancak bu karşıtlık ve hiyerarşik bakış açısıyla meşrulaştırılabilecektir. Sömürgeciler, Batı uygarlığına bu algılarını miras bırakmışlar, "yenilen" yerli halkların ekolojist bakış açıları, dünyanın geri kalanına insanmerkezci ve düalist bilinç kadar yaygın şekilde ulaşma fırsatı bulamamıştır.

Köleleştirilen halklara sömürülebilen bir doğa parçası gibi davranmak yatırımcılar için başarılı sonuçlar doğurmuştur.[1427] "Doğalaştırma" söylemi yalnızca ekonomik faaliyetlerde değil toplumsal yaşamda da etkili olmuştur. Örneğin yalnızca köpekler için değil yerli halklar için de tasmalar üretilmiş, zenginler gezintilerinde yanlarında elbiseli maymunlarla kölelerini dolaştırmışlardır.[1428] Yerlilerin hayvanlarla özdeşleştirilmesi iki ön kabulü göstermektedir: İlki, bu bakış açısına göre insan ve insana özgü olan her şey birincildir, geri kalanlara göre daha değerlidir ve bu nedenle insanın her şeye hakkı vardır. Doğal varlıkların ve "insan sayılmayan" halkların[1429]

[1423] Las Casas, **Yerlilerin Gözyaşları: Yerlilerin Yok Edilişinin Kısa Tarihi**, s. 35.
[1424] Mattelart, **Gezegensel Ütopya Tarihi: Kehanetsel Kentten Küresel Topluma**, s. 35.
[1425] Galeano, **Latin Amerika'nın Kesik Damarları**, s. 65, s. 67, s. 72.
[1426] Val Plumwood, "Decolonizing Relationships with Nature", Chapter 3, ss. 51-78, William Adams – Martin Mulligan, **Decolonizing Nature: Strategies for Conservation in a Post-colonial Era**, Taylor & Francis Group, 2002, ss. 54-59.
[1427] Patel – Moore, **Yedi Ucuz Şey Üzerinden Dünya Tarihi**, s. 42.
[1428] Galeano, **Latin Amerika'nın Kesik Damarları**, s. 113.
[1429] İnsanmerkezciliğin etkisiyle, "düşman" olarak sayılan kesimlerin insan olmadığına yönelik iddialar güncel politik söylemde hâlâ etkilidir. Elbette bu kesimlerin biyolojik olarak insan oldukları tartışma götürmez; ancak egemen insan modelinin dışında kalırlar. "Uygar" olmadıkları iddia edilen toplumlara yönelik müdahale bu temelde meşrulaştırılır. Örneğin 2019'dan itibaren Brezilya devlet başkanlığını yapan Jair Bolsonaro hem Amazon ormanlarına hem de yerli halklara yönelik düşmanca eylemleri de benzer söylemlerle meşrulaştırmıştır. Bolsonaro yerli halkların hâlâ "evrimleşiyor" olduklarını ifade etmiştir. Bknz. "Brazil's Indigeneous to Sue Bolsonaro for Saying They're Evolving", 04.01.2020, https://www.reuters.com/article/us-brazil-indigenous-idUSKBN1ZN1TD, erişim tarihi: 18.02.2022.

kıyıma uğratılması da bu kapsamdadır. İkincisi de buna bağlı olarak, bu söylem, doğal varlıkların da değersizleştirilmesini getirmektedir. Bir yerliye "yük hayvanı" olduğu için zulüm yapanlar, bir lamaya, ata veya eşeğe her türlü kötü muameleyi "insan olmadıkları" için yapmakta bir sorun görmeyecektir.

Hayvanlaştırma veya doğalaştırma, aynı zamanda yerlilere yönelik ırkçılığın bir parçasıdır. Zenginliklerine el konulma sürecinin başlarında bu halkların uygarlıkları ortadan kaldırılmış; dağıtılan yaşam alanları ve ekonomik faaliyetler, parçalanan topluluklar, kıyımlar, dinsel ve kültürel baskılar ve sistemli aşağılamalar sonucunda kimlikleri yok olmuştur.[1430] Avrupalı fatihler bunları "hukuka uygun" bir şekilde yerine getirmiştir. İspanyol denizcilerin kullandığı *requerimiento* (gereksinim, zorunluluk) adı verilen belge örneğinde olduğu gibi hukuki mekanizmalar mülksüzleştirme ve köleleştirme için uygun araçlar görevini üstlenmişlerdir.[1431] 1513 tarihli bu hukuki belgede, Kiliseyi tüm dünyanın hâkimi olarak tanımadıkları durumda Avrupalıların yerli halkların topraklarına istedikleri gibi el koyabilecekleri ve yapabilecekleri her şekilde onlarla savaşacakları düzenlenmiştir.[1432] Amerika'nın zenginliklerine İspanyollar ve Portekizliler tarafından hâkim olma süreci Hıristiyanlığın bu kıtada yayılma çabalarıyla da eş zamanlı gitmiştir.[1433] Yerliler hem zorla ve kötü koşullarda çalıştırılmış ve böylece kendi topraklarının zenginliklerinin yağmalanmasında araçsallaştırılmış, hem de inanışlarını terk etmeye zorlanarak Hıristiyanlaştırılmışlardır. Hıristiyan misyonerler, dinsel öğretileri halkların olası isyanlarını engellemenin yolu olarak da düşünmüşlerdir. Din ve hukuk Amerikan halklarının köleleştirilmesinde Avrupa devletlerinin resmi ideolojilerinin bir parçası olarak işlev görmüştür.

Amerika kıtasında Avrupa ekonomisinin iyileştirilmesi için yapılan her girişim, bu kıtanın halkları ve doğası üzerinde korkunç yıkımlara neden olmuştur. Madenlerine el konulduğu için yerli halklar bunların getirebileceği zenginlikten yoksun kalmış ve yoksullaşmışlardır.[1434] Yerli halklar kalan topraklardan geçimlerini

---

[1430] Galeano, **Latin Amerika'nın Kesik Damarları**, s. 77.
[1431] Schmidt-Nowara, **Slavery, Fredom, and Abolition in Latin America and the Atlantic World**, s. 16.
[1432] Bknz. "AD 1513: El Requierimento: Spain Demands Subservience", https://www.nlm.nih.gov/nativevoices/timeline/178.html, erişim tarihi: 12.09.2020.
[1433] Galeano, **Latin Amerika'nın Kesik Damarları**, s. 29.
[1434] **A.g.e.**, s. 85.

sağlayamamışlardır, çünkü bu topraklar yaygın şeker bitkisi yetiştirilmesi nedeniyle çoktan verimsizleşmişlerdir. Aslında Amerika'nın toprakları sömürgecilikten önce çeşitli bitkilerin yetişmesine elverişlidir. Ancak sömürgecilikle birlikte şeker kamışı yetiştirmek için ormanlar yakılmış; bitki ve hayvanların nesli tükenmiştir.[1435] Yoğun tarım faaliyeti birçok toplumda görüldüğü gibi ekosistemleri yok etmiştir. Biyolojik çeşitliliği ortadan kaldırarak ekosistemlere büyük zarar veren tek ürün yetiştirme politikası dayatılmıştır.[1436] Örneğin Madeira'da gemi, inşaat ve şeker üretimi için yakıt olarak kullanılmak üzere ormanlar traşlanmış ve *"Avrupalı zenginler şeker tüketirken, şeker de adayı tüketmiştir."*[1437] Şeker üretimi o kadar yoğundur ki Afrika'dan getirilen 20 milyon insandan 15 milyon kadarı şeker tarımı için kullanılmıştır.[1438] Hayatta kalmak için mutlaka gerekli olmayan bir gıda maddesi olan şekerin üretilmesi için, hayatın devamı için mutlaka elzem olan ekosistemlerin yok edilmesi, sermaye merkezci düşüncenin rasyonel veya ekolojist olamayacağına açık bir örnektir.

Sömürgecilerin Amerika'daki ekosistemlere olan bir başka etkisi de olağan koşullarda bu topraklarda bulunmayan at, köpek, domuz, sığır, tavuk givi hayvanları ekonomik nedenlerle buralara taşımaları olmuştur. Özellikle sığır yetiştiriciliği başlıca ekonomik faaliyet hâline gelmiş ve "sömürgeci yayılmanın merkezinde" yer almıştır.[1439] Avrupa'dan giden her gemi sömürgecilerle birlikte evcil hayvanları, fare ve böcek gibi zararlı hayvanları, zararlı otları ve mikroorganizmaları taşımıştır.[1440] Sömürgecilik, doğaya ilişkin kısa vadeli etkiler göstermediği durumlarda bile yüzyıllar sonra anlaşılabilecek ekolojik tahribatlar bırakmıştır.[1441] Her ne kadar keşiflerden önce Amerika'da avcı toplulukların vahşi yaşama zarar vermiş, aşırı derecede avlanmış, hatta bazı hayvan türlerinin soyunu tükenme tehlikesine getirmiş oldukları ifade edilse de,[1442] sömürgeciliğin doğa üzerindeki etkileri daha yaygın ve sistematik olmuştur.

[1435] **A.g.e.**, s. 85, s. 87.
[1436] Latin Amerika ülkeleri bugün hâlâ kendine yetecek kadar gıda maddesi üretememektedir. "Küba'da şeker, Arjantin'de buğday ve et, Brezilya ve Kolombiya'da kahve, Honduras, Guatemala ve Ekvador'da muz" üretilmektedir. Ancak bu ülkelerin bir kısmı temel besin maddelerini başka ülkelerden almak zorunda kalmaktadır. Bknz. Wahl (der), **Niçin Aztekler Avrupa'yı Keşfetmedi: Avrupa ve Üçüncü Dünya**, ss. 100-101. Bir kısmı da ürettikleri ürünlerin esas zenginliğini elde edenlerin Avrupa ve Kuzey Amerika ülkeleri/şirketleri olmasının sonuçlarını yaşamaktadır.
[1437] Patel – Moore, **Yedi Ucuz Şey Üzerinden Dünya Tarihi**, s. 27, s. 30.
[1438] Hobhouse, **Değişim Tohumları: İnsanlık Tarihini Değiştiren Altı Bitki**, s. 97.
[1439] Ponting, **Yeni Bir Bakış Açısıyla Dünya Tarihi**, ss. 466-467.
[1440] John F. Richards, **The Unending Frontier: An Environmental History of the Early Modern World**, University of California Press, 2003, s. 311.
[1441] Radkau, **Doğa ve İktidar: Global Bir Çevre Tarihi**, s. 259.
[1442] Bookchin, **Özgürlüğün Ekolojisi: Hiyerarşinin Ortaya Çıkışı ve Çözülüşü**, s. 47.

Sömürgecileri yerli halklardan ayıran bir özellikleri de doğaya ve toprağa olan bakış açılarıdır. Avrupalı sömürgeciler toprağı mülkiyet konusu olarak değerlendirmiş, zenginliği de bununla ölçmüşlerdir. Toprak onlara göre alınıp satılabilir ve miras bırakılabilir bir maldır.[1443] Ayrıca toprağa ve diğer doğal varlıklara el koymayı yerli halkların topraklarını "iyileştirmedikleri" gerekçesiyle meşrulaştırmışlardır.[1444] Sömürgecilere göre ihtiyaçtan fazla ürün üretilmeyen, geniş çapta işlenmeyen toprak yararsızdır ve boştur. Avrupalılar yerli halkların yaşadığı topraklarda mülkiyet ve egemenliklerini ilan etmişlerdir.

Doğanın sömürgecilik dönemindeki geniş tahribatı, halkın kırsalda yaşamlarını sürdürememesine yol açmıştır. Kırdan kente yaşanan kitlesel göçler ekolojik açıdan sürdürülemez kentleri yaratmıştır. Mevcut arazilerin verimsizliği de yağmur ormanları gibi verimli olduğunu düşünülen bölgelerin ekonomik faaliyetlere açılması girişimlerini doğurmuştur. Doğanın tahribatı nedeniyle yoksullaşan halklar böylece yoksullukları nedeniyle doğayı daha fazla tahrip etmeye yönelmişlerdir. Latin Amerika'da soykırım, etnik kırım ve ekolojik kırım birbiriyle bağlantılı bir şekilde sömürgeciliğin "yapısal mirasçısı" olarak kendini göstermiştir.[1445] Latin Amerika ülkelerinin ekolojik yıkım tarihi, sömürgecilik ve sosyal eşitlik talebiyle verilen halk mücadeleleri ve ekosistemlerin halkların var oluşuyla bağlantısının doğrudan bir şekilde hissedilmesi, doğanın haklarının hukuk düzenlerinde yer almasını, çevre hakkının içtihatlarla geniş bir şekilde yorumlanmasını sağlamıştır. Öte yandan Latin Amerika ülkelerindeki yerli halkların doğaya ilişkin algıları da hukuktaki düzenlemelerini etkileyen temel unsurlardandır.

3.1.2. Latin Amerika'nın Yerli Halklarında Doğa Kavramı

Batı uygarlığı insanmerkezciliği benimsemiş, doğaya da insanı merkeze alacak bir şekilde "çevre" tanımını uygun görmüştür. Ancak doğa kavramı bazı ülke ve topluluklarda insanmerkezci yaklaşımdan farklı bir anlama sahiptir. Bu halklar doğayı "Doğa Ana" olarak tanımlar, ona saygı duyar ve yaşamlarının büyük canlı sistemin bir parçası olarak bir değer taşıdığını düşünürler. Doğayı canlı bir varlık olarak gören kültürler, doğaya insan müdahalesini sınırlar, çünkü bir eşik aşıldığında doğadan

[1443] Alice Marriott – Carol K. Rachlin, **Kızılderili Mitolojisi**, Çev. Ünsal Özünlü, 4. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, Ağustos 2003, s. 23.
[1444] Shiva, **Yeryüzü Demokrasisi: Adalet, Barış ve Sürdürülebilirlik**, s. 39.
[1445] Wahl (der), **Niçin Aztekler Avrupa'yı Keşfetmedi: Avrupa ve Üçüncü Dünya**, ss. 16-17.

düşmanca bir yanıt geleceğine inanmaktadırlar.[1446] Bu kültürler içinde "doğa ana" kavramını kullanan ve bu şekilde hukuki düzenlemeler yapan Latin Amerika halkları ayrı bir önem taşır.

Latin Amerika ülkelerinin tarihsel ve kültürel ortak paydaları mevcuttur; bu ülkelerin birlikte yaşama ve ortak gelecek kurma tezleri de savunulmuştur. Bu ülkelerin tarihi aynı zamanda emperyalist müdahalelerin tarihi olduğu için, Latin Amerika ülkelere bölünmüş, bunların arasında zaman zaman çatışmalar da yaşanmıştır. Yine de Latin Amerika halklarının ortak nitelikleri vardır, bunlardan birisi de doğaya olan yaklaşımlarıdır. Latin Amerika halklarının doğaya yaklaşımları bu coğrafyadaki halkların tarihiyle, kültürüyle bağlantılıdır. Latin Amerika, geçmiş uygarlıklarla, farklı ülkelerin ortak tarihleriyle ve bugün varlığını devam ettiren yerli halkların bulunduğu bölgeler üzerinden anlaşılabilecek bir coğrafyadır.

Sömürgecilik öncesi dönemde Latin Amerika'daki yerli halklar yeryüzü şekillerini tanrıların biçimleri ve kutsal varlıklar olarak yorumlamıştır.[1447] Bugün Meksika'nın bulunduğu topraklarda bulunan Aztekler Latin Amerika'yı şekillendiren eski uygarlıklardandır. Aztekler dönemin diğer halkları gibi tarım uygarlığı olduğundan toprak ve mevsimsel değişiklikler bu halk için büyük önem taşımıştır. İnançlar ürün ve bereket üzerinden şekillenmiştir.[1448] Azteklerde toprak ve toprağın bereketiyle, yeryüzündeki yaşamın yenilenmesiyle, yağmur ve bitkilerle ilgili tanrılar ve tanrıçalar vardır. Toprak ve bereket tanrıçaları *Toci* (büyükannemiz), *Teteoinnan* (tanrıların annesi), *Tonantzin* (saygın anne),[1449] *Coatlicue* (yılan eteği giyen), *Cihuacóatl* (yılan-kadın), *Itzpapálotl* (obsidyen-kelebek) gibi isimler taşıyan tanrıçalardır.[1450] Ana tanrıça, yeryüzünün sembolü *Coatlicue'*tir. Aynı zamanda toprak tanrıçası olarak ölümlerle ilgilidir. Hem hayatın kaynağı hem de hayata son veren tanrıçadır. Hayat ve ölüm bu tanrıça kimliğinde birleşen bir ikilik hâlidir, birbirine karşıt ve biraraya gelmeyen zıtlık hâli değildir.[1451] Aztekler uygarlık olarak yok edilse de inançları geriye kalanlar tarafından yaşatılmaya devam etmiştir. Kültürün

[1446] Sachs, **Kalkınma Sözlüğü: Bir İktidar Olarak Bilgiye Giriş**, s. 66.
[1447] Richard F. Townsend, **Aztekler,** Çev. Meltem Özdemir, 2. Baskı, Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2007, ss. 136-137.
[1448] **A.g.e.**, s. 116.
[1449] **A.g.e.**, s. 118.
[1450] John Murphy – Britannica Educational Publishing Staff, **Gods and Goddesses of the Inca, Maya and the Aztec Civilizations**, Rosen Publishing Group, 2014, s. 63.
[1451] Ergüven (Yay. Haz.), **Mitoloji**, s. 384.

yaşatılması, sömürgecilik tarafından tamamen ortadan kaldırılamamış Mayalarda daha belirgindir.

Mayalar Peru'nun kuzeyinde yaşayan yerli bir halktır.[1452] Sömürgecilik öncesi dönemde Maya İmparatorluğu, bugünkü Guetemala ile Meksika'nın bir bölümünde bulunmaktadır.[1453] Mayalar M.Ö. 1500'den itibaren Güney Amerika'da yaşamış, mısır, fasulye, kabak ve manyok tarımı yapmışlardır. Mayalar'ın tarımsal sistemi (*milpa* orman bahçesi döngüsü) ormanla ve doğal çevreyle uyum içindedir, ormanın sürdürülebilirliğinin bir parçasıdır ve bu sistem sayesinde yoğun bir nüfusu bin yıldan fazla süre besleyebilmişlerdir. *Milpa* döngüsünde orman tarlaya, tarla tekrar ormana dönüşmekte, bu tarlalarda tek çeşit değil çok çeşitli ürünler yetiştirilmektedir.[1454] Maya inançları kozmolojiye, mevsimsel döngülere bağlı olmuştur. Erken dönemde Mayalar doğa tapınımına dayanan bir dine sahipken, astronomide ilerlemeleriyle birlikte gök cisimlerine göre tapınak ve piramitler inşa etmişlerdir. Yağmur ve mısır (*Ah Mun*) tanrılarına tapmışlardır.[1455] 1517'de başlayan İspanyol işgaline büyük direniş göstermişlerdir. Doğal felaketlere, işgalcilere, onların getirdikleri hastalıklara rağmen Maya halkı varlığını sürdürebilmiş,[1456] 1900'lerde isyanlarına devam etmişlerdir. Bugün Mayalar hâlâ atalarının yaşadığı gibi, küçük evlerde, sade kıyafetlerle, eski tip tarım aletleriyle mısır tarımı yaparak, İspanyolca'nın yanında çeşitli Maya dillerini konuşarak, Hıristiyan öğelerle karışmış Maya inançlarına sahip şekilde yaşamaktadır.[1457] Doğanın hakları konusu bakımından Mayalar ve yaşadıkları ülkeler doğrudan bağlantılı olmasa bile Latin Amerika'daki halkların kültürel etkileşimleri bağlamında değer taşıdığı için bölgenin tarih ve kültürüne damgasını vuran Mayaların inançlarına yer verilmiştir.

Şili, Peru, Arjantin ve doğanın haklarının pozitif hukukta düzenlendiği Ekvador ve Bolivya'da bulunan And Dağları'nda yaşamış olan İnkalar kültürel olarak birbirinden farklı halklardan oluşmuştur. Bölgede yaşayan halkların dini, İnkaların resmi dininden farklılık göstermiştir. İnka resmi dini İnka soyluları ve yönetiminin

---

[1452] Michael D. Coe, **Mayalar**, Çev. Meltem Özdemir, 2. Baskı, Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2007, s. 11.
[1453] **A.g.e.**, s. 12.
[1454] Anabel Ford – Ronald Nigh, **The Maya Forest Garden: Eight Millennia of Sustainable Cultivation of the Tropical Woodlands**, Taylor & Francis Group, 2015, s. 13, ss. 46-49.
[1455] Murphy vd., **Gods and Goddesses of the Inca, Maya and the Aztec Civilizations**, s. 23, s. 27.
[1456] Charles George – Linda George, **Maya Civilization**, Greenhaven Publishing LLC, 2010, s. 82.
[1457] George – George, **Maya Civilization**, s. 80.

çeşitli kademelerindeki kesimlere ait olan devletin resmi inançlarıdır. Amacı da farklı halklar arasında birlik kurmaktır.[1458] Yerel topluluklara ait And dini ise, bölgede bulunan toprak, dağ ve su ruhlarına ilişkin inanç ve tapınımdır. Bu inanç sistemi kozmik yaratılışa, insanlar ve hayvanlar arasındaki ilişkilere odaklanmıştır. Sömürgecilik öncesi dönemde And bölgesinde animizm güçlüdür: Maddi dünya canlıdır ve ruha sahiptir. Bazı doğal varlıklar "kişi" olarak kabul edilmiştir.[1459] *Wak'a* (*Guaca* veya *Huaca* da denilir) adı verilen bu kutsal varlıkların bedenleri vardır ve soyut kavramlar değillerdir. *Wak'a'lar* kendi türlerinin diğer üyelerinden daha özel bireylerdir, metafizik değil doğal bir güçleri vardır.[1460] Bazı mumya ve heykel gibi objeler, ters veya yarık damakla doğmuş bireyler, dağlar, mağaralar, ağaçlar, su kaynakları, yıldızlar gibi doğal varlıklar *wak'a*dır.[1461] Bu inanç sistemi, animizm, fetişizm ve doğa tanrılarına tapınımı içerir.[1462] İnkaların kısa süren iktidarında yerli halklar inançlarını muhafaza etmiştir, bu inanca ilişkin bu çalışma açısından en önemli öğe *Pachamama*'dır.[1463]

Shiva sürdürülebilir kültürlerin çoğunun, yeryüzünü *terra mater* (toprak ana) olarak kabul ettiğini söyler.[1464] *Pachamama* da, Latin Amerika'daki özellikle And Dağları bölgesindeki eski uygarlıkların toprak tanrıçası, Latin Amerika'nın İspanyol fatihlerden önceki uygarlıklarının inancıdır.[1465] *Pachamama* daha çok tarımla ilişkilendirilir.[1466] *Pachamama*'ya inanan eski toplumlar, gelişmiş şehir sistemleri bulunan tarım uygarlıklarıdır ve yaşamları doğal döngülere bağlıdır. Bu nedenle Doğa Ana inancına sahiptirler. İnkalar yeryüzüne *Pachamama* denize *Cochamama* (deniz

---

[1458] Gary Urton, **İnka Mitleri**, Çev. İsmail Yılmaz, Ankara: Phoenix Yayınevi, Aralık 2009, ss. 13-14.
[1459] Catherine J. Allen, "The Whole World is Watching: New Perspectives on Andean Animism", ss. 23-46, Tamara L. Bray (ed.), **The Archaeology of Wak'as: Explorations of the Sacred in the Pre-Columbian Andes**, University Press of Colorado, 2015, s. 24.
[1460] Tamara L. Bray, "Andean Wak'as and Alternative Configurations of Persons, Power, and Things", ss. 3-19, Tamara L. Bray (ed.), **The Archaeology of Wak'as: Explorations of the Sacred in the Pre-Columbian Andes**, University Press of Colorado, 2015, s. 8.
[1461] Allen, "The Whole World is Watching: New Perspectives on Andean Animism", s. 23.
[1462] Murphy vd., **Gods and Goddesses of the Inca, Maya and the Aztec Civilizations**, s. 93.
[1463] And Dağları bölgesinde konuşulan Quechua ve Aymara dillerinde *pacha* zaman veya toprak, *mama* anne anlamına gelir.
[1464] Shiva, **Yeryüzü Demokrasisi: Adalet, Barış ve Sürdürülebilirlik**, s. 39. Yerli toplulukların toprak ana kavramı 2000'lerde gıda üretim ve tüketimine ilişkin Toprak Ana Ağı'nın kurulmasına da ilham olmuştur. Bknz. Carlo Petrini, **Terra Madre**, Çev. Güliz Akyüz, 1. Baskı, İstanbul: Kasım 2017, s. 24 vd.
[1465] David Humphreys, "Rights of Pachamama: The emergence of an earth jurisprudence in the Americas" ss. 459–484, Journal of International Relations and Development, 2017, 20, doi:10.1057/s41268-016-0001-0, s. 460.
[1466] Roger Neil Rasnake, **Domination and Cultural Resistance: Authority and Power among an Andean People**, Duke University Press, 1988, s. 232.

ana) adlarını vermişler ve kutsal kabul etmişlerdir.[1467] *Pachamama* bitki ekimini ve hasatı gözeten bereket tanrıçasıdır, aynı zamanda depremlere neden olur. And mitolojisinin bazı versiyonlarında güneş tanrısı *Inti*'nin eşidir.[1468] Şehirlerinin kurucusu olduğuna da inandıkları *Pachamama*'ya şehri ve kendilerini korumaları için kurbanlar sunmuşlardır.[1469] *Pachamama,* Peru'da *Huarochirí* bölgesinde yaşayan halkın dünya ve zamana bir bütün olarak verdiği isim, aynı zamanda yeryüzünün adı ve inanç bakımından kişileştirilmiş dişi varlıktır.[1470]

Kendisine atfedilen özelliklerin çeşitliliğinden dolayı *Pachamama*'yı tanımlamak zordur, Yura halkına[1471] göre *Pachamama* en kuşatıcı ve kapsamlı tanrısal varlık, çoğun içindeki tektir. *Pachamama*'nın güçleri, insanların hayatına dair ilgisine ve duruma göre değişir. Fiziksel dünyayı temsil eder, yeryüzündeki her şey birlikte *Pachamama*'dır veya *Pachamama* tarafından varlıkları devam ettirilir.[1472] Pachamama tarlaların, vadilerin, yerleşim yerlerinin koruyucu ruhu ve insanlığı devam ettirendir.[1473] Yura halkı tarlaları "*Pachamama*" veya aynı anlama gelecek şekilde "bakire" olarak adlandırır.[1474] Hıristiyanlıkta Meryem'in hem anne hem bakire olmasını hatırlatan bu durum, sömürgecilerin inançlarına maruz kalan halkların kendi inançlarını yaşatmak için Hıristiyanlıkla kendi kültürlerini birleştirme yoluna gitmiş olabileceklerine işaret eder. Sömürgeciliğin etkilerine rağmen veya belki de bu etkilerle baş edebilmek için Latin Amerika halkları *Pachamama* inancını yaşatmaya devam etmiştir.

Hıristiyanlığın yaygın etkisine karşın And bölgesi maddenin canlı olduğuna ilişkin inancını korumuştur.[1475] Bölgede yaşayanlar doğal varlıkları eşit ilişkiler içinde düşünen Amazon halklarından farklı olarak hiyerarşik ilişkilerle tahayyül ederler,

---

[1467] Murphy vd., **Gods and Goddesses of the Inca, Maya and the Aztec Civilizations**, s. 96.
[1468] **A.g.e.**, ss. 106-107.
[1469] Ian Farrington, **Cusco: Urbanism and Archaeology in the Inka World**, University Press of Florida, 2013, s. 330.
[1470] Frank Salomon – George L. Urioste, **The Huarochiri Manuscript: A Testament of Ancient and Colonial Andean Religion**, University of Texas Press, 1991, s. 14.
[1471] Bolivya'da yaşayan Andlı etnik grup.
[1472] Rasnake, **Domination and Cultural Resistance: Authority and Power among an Andean People**, s. 232.
[1473] **A.g.e.**, s. 234.
[1474] **A.g.e.**, ss. 232-233.
[1475] Guillermo Delgado-P., "Pachamamaq Ajayun, The Spirit of Mother Earth", ss. 207-227, **Contemporary Voices from Anima Mundi: A Reappraisal,** Fédérique Apffel-Marglin – Stefano Varese, Peter Lang Publishing, 2020, s. 208.

inanılan güçlerin yetkinliği bölgelere göre değişir.[1476] And Dağları'nın güneyinde halk, dağ ruhlarının tarımsal bereketi ve zenginliği sağladığına inanırlar.[1477] Dağ ruhları inancının kökenleri Kolomb ve Hıristiyanlık öncesi dönemlere gitmektedir; bir yandan da bu dağ ruhlarının bedensel olarak varlık bulmaları beyaz bir yabancı veya güçlü bir yönetici şeklinde tasavvur edilir.[1478] Peru ve Bolivya yaylalarında, dağ ruhlarına ve *Pachamama*'ya adak adanan ritüeller gerçekleştirilir.[1479] And halkının inandığı tek tek güçlerin aksine *Pachamama*'nın yetkinliği tek bir bölgeyle sınırlı değildir, herhangi bir yerde gücünü gösterebilen yeryüzüdür.[1480]

Yerli halklar yalnızca *Pachamama* inancını değil, doğayla ilişkilerinde insanmerkezci veya düalist olmayan bakış açılarını da sürdürmüşlerdir. Yerli halklar hem geçim kaynakları hem sosyal örgütlenme ve kozmolojileri açısından doğaya derin bir saygı duyarlar: Yeryüzündeki her şeyin bir hayatı vardır, insanlar diğer varlıklardan üstün değildir, yaşayan ve yaşamayan varlıklar arasında ayrım yoktur.[1481] 1970'lerde Peru ve Ekvador'da yaşayan ve hâlâ avcı toplayıcı bir topluluk olan Açuarları inceleyen Descola, kadınların bitkilerle, çocuklarla kurdukları ilişkiye benzer bir ilişki kurduklarını erkeklerin de av hayvanlarını akraba gördüklerini anlatmaktadır. Doğal varlıklar toplumun üyesidirler.[1482] Kolombiya'da yaşayan Makunalar ise insan ve hayvanların ve çeşitli türlerin birbirine dönüştüğünü kabul ederler.[1483] Ekvador'un batısında alçak bölgelerde yaşayan Tsachila halkı için insanlık kavramı, birkaç farklılık içermekle birlikte insan dışı varlıklarla, hayvanlar, sebzeler veya ruhlarla paylaşılır, diğer Amazon bölgelerinde olduğu gibi insan olmak derece meselesidir.[1484]

[1476] Cecilie Vindal Ødegaard, "Prosperity and the Flow of Vital Substances: Relating to Earth Beings in Processes of Mobility in the southern Peruvian Andes", ss. 326-351, Andía Rivera - Juan Javier (ed.), **Non-Humans in Amerindian South America: Ethnographies of Indigeneous Cosmologies, Rituals and Songs,** EASA Series, Berghahn Books, 2019, s. 327.

[1477] Marieka Sax, "Southern Sacrifice and Northern Sorcery: Mountain Spirits and Encantos in the Peruvian Andes", ss. 97-125, Juan Javier Rivera Andía (ed.), **Non-Humans in Amerindian South America: Ethnographies of Indigeneous Cosmologies, Rituals and Songs,** EASA Series, Berghahn Books, 2019, s. 97.

[1478] **A.g.e.**, ss. 103-105.

[1479] **A.g.e.**, s. 99.

[1480] Vindal Ødegaard, "Prosperity and the Flow of Vital Substances: Relating to Earth Beings in Processes of Mobility in the southern Peruvian Andes", s. 327.

[1481] Pablo Sólon, "The Rights of Mother Earth", ss. 107-130, Vishwas Satgar, **The Climate Crisis: South African and Global Democratic Eco-Socialist Alternatives**, Wits University Press, 2018, s. 109.

[1482] Descola, **Doğa ve Kültürün Ötesinde**, s. 11. Ancak böcekler, balıklar ve otlar vd. özne olarak kabul edilmez. Bknz. A.g.e, s. 13.

[1483] **A.g.e.**, s. 13.

[1484] Montserrat Ventura i Oller, "Marking Out the Bounds of Humanity in Tsachila Ritual", ss. 126-142, Andía Rivera - Juan Javier (ed.), **Non-Humans in Amerindian South America: Ethnographies of Indigeneous Cosmologies, Rituals and Songs,** EASA Series, Berghahn Books, 2019, s. 128.

Tsachila halkı insan olmayı *tenka* kavramıyla ifade eder, bütün insanlara beden ve düşünceye sahip olma, aynı zamanda eyleme geçme ve tepki verebilme anlamında *tenka* bahşedilmiştir. Varlığın hayatta kalmak için sahip olduğu içgüdünün herhangi bir dışa vurumu *tenka'*sı[1485] ile ilişkilidir. Kadınlar, erkekler, hayvanlar, başta büyük ağaçlar olmak üzere bitkiler *tenka*'ya sahiptir. Hatta *tenka* aynı zamanda varlığın hareket eğilimidir ve zaman zaman yer sarsıntılarıyla hareket eden *Pachamama* ile diğer varlıkların paylaştığı ortak özelliktir.[1486] İnsan ve insan dışı arasındaki sınırları belirsizleştiren başka bir kavram da hayat gücü veya hayatın kendisi anlamında *silon*'dur: Ölen bir bireyin *silon*'u bir hayvan formunda geri dönebilir ve ölen kişinin evinin yakınlarına gelmesi gibi o kişiye ait özellikleri sergileyince fark edilir, bitkilerde *silon* yoktur. İletişim kurabilme yeteneği ve güç anlamındaki *mowin* de yalnızca insanlara atfedilen bir özellik değildir, insan, hayvan, bitki veya ruhsal bir varlığa ait bir içsel güçtür.[1487]

Öte yandan yerli kültürler tamamen doğa korumacı bir anlayışa sahip olmayabilir, bunların idealize edilmemesi gerekir.[1488] Yerli topluluklar zaman dışı, değişmeyen gruplar da değildirler.[1489] Yerli halklardan doğa ile ilişkilerde öğrenilecek birçok unsur bulunduğu gibi modern çevreciler arasında "asil yaban" imgesi ile yerli toplulukları olduğundan daha ekolojist kabul etme eğilimi de vardır.[1490] Yerli halkların doğayla ilgili inançlarının idealize edilmesinin *"Evet bizler doğayı bu kadar tahrip ettik ama aramızda böyle insanlar da var"* şeklinde bir günah çıkarma olduğu yorumu da yapılmaktadır.[1491] İnkalar *Pachamama* da dâhil olmak üzere tanrıları yatıştırmak için özellikle bakire kadınları ve çocukları kurban etmişlerdir.[1492] Diğer halklardan ve erken uygarlıklardan inançları kendi sistemine katmış Aztekler'de de insan kurban

---

[1485] *Tenka*, Spinoza'nın bütün tekil varlıklarda bulunduğunu ve varlığın varlığını sürdürmekteki ısrar anlamındaki *conatus* kavramına benzemektedir. Bknz. Benedictus Spinoza, **Etika**, Yay. Haz. Cemal Bâli Akal, Çev. Hilmi Ziya Ülken, Dördüncü Baskı, Yasa ve Siyasa Serisi, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, Haziran 2011.
[1486] Oller, "Marking Out the Bounds of Humanity in Tsachila Ritual", ss. 129-130.
[1487] **A.g.e.**, s. 130.
[1488] 2.1. Bölümünde bazı Doğu kökenli dinlerin içerik veya pratiklerinin aslında ekolojik olmayabilecekleri üzerinde durulmuştur.
[1489] Mihnea Tănăsescu, **Understanding the Rights of Nature: A Critical Introduction**, New Ecology, 2022, s. 67.
[1490] Cullinan, **Vahşi Hukuk: Bir Yeryüzü Adalet Manifestosu**, s. 122.
[1491] Tont, **Uçun Kuşlar Uçun: Doğa Sevgisi ve Bilim Üzerine İncelemeler**, s. 129.
[1492] Thomas Besom, **Of Summits and Sacrifice: An Ethnohistoric Study of Inka Religious Practices**, University of Texas Press, 2009, s. 35.

etme sıklıkla icra edilmiştir.[1493] Mayalar aynı zamanda kendilerine veya esir aldıkları insanlara işkence yaparak ve onları öldürerek tanrılarına kurban etmişlerdir.[1494] Dinlerin, kültürlerin ve kimliklerin kendi bağlamlarından koparılarak idealize edilmesi veya kötülenmesi, bu topluluklara ait inanç öğelerinin başka bir grubun bünyesine olduğu gibi dahil edilmesi veya tamamen reddedilmesi yerine, eleştirel ve bütüncül bir şekilde ele alınması gerekir. Modern toplumlar da ilerleme ve ekonomik büyüme amacıyla uzun zamandır doğa ve insanları kurban etmektedir. Latin Amerika'daki yerli halkların kendi kültürleri uyarınca doğayla uyumlu ilişkiler geliştirmesi, bunun ekoloji ve toplumsal mücadelelerinde referans olması, sömürgeciliğin ve uluslararası pazarların etkileri, yoksulluk, eşitsizlik, kültürel haklar vd. hepsi birlikte değerlendirilmelidir.

Pachamama bugün doğanın haklarını düzenleyen hukuk sistemlerinde önemli bir temadır. Bookchin "toprak tanrıçası inancını" *"akılcı bir ekolojik hareketin bütünlüğünü tehdit eden mistik, romantik ve çoğu zaman tamamen ahmakça"* olarak tanımlasa da[1495] bu ifade daha çok, kendine meşru bir değer sistemi bulmaya çalışan Batılı ekolojist hareketlerin kendilerine ait olmayan bir inancı devşirme çabası için söylenebilir. Latin Amerika halklarındaki hukuka yansımış Doğa Ana düşüncesi sonradan eklenmiş yabancı bir unsur değil, bölge halklarının kültür ve tarihlerinin bir parçasıdır. Ekvador ve Bolivya'nın anayasalarında *Pachama*'nın ve doğanın haklarının yer bulmasının çevresel anayasalcılık adı verilen anayasacılık hareketleriyle de bağlantısı vardır.

3.1.3. Çevresel Anayasalcılık

Doğal varlıklara ilişkin insanmerkezci olmayan ilişkilere ve inançlara sahip Latin Amerika'da çevresel anayasalcılık hareketlerinin doğması tesadüf değildir. Doğa merkezli düzenlemelerin yalnızca yasalarda değil anayasalarda yer alması Latin Amerika ülkelerindeki anayasalcılık hareketleriyle ilgilidir. Latin Amerika'da özellikle demokratikleşme dalgası ile birlikte 80'lerden ve 90'lardan itibaren "Latin

[1493] Murphy vd., **Gods and Goddesses of the Inca, Maya and the Aztec Civilizations**, s. 57.
[1494] **A.g.e.**, s. 31.
[1495] Bookchin, **Özgürlüğün Ekolojisi: Hiyerarşinin Ortaya Çıkışı ve Çözülüşü**, s. 18.

Amerika anayasalcılığı" başlığı altında toplanabilecek yeni anayasalar yapılmıştır.[1496] Yeni anayasa dalgası, Bolivya ve Ekvador'dakiler de dahil olmak üzere 90'lardaki ekonomik krizleri takiben, sosyal sorunlara çare olmak için, ayrıca baskıcı yönetimlerin son bulmasıyla hakları güçlendirmek için ortaya çıkmıştır.[1497] Son dalga Latin Amerika anayasalcılığının Kolombiya (1991), Venezuela (1999), Ekvador (2008) ve Bolivya (2009) anayasalarının kabulü ile başladığı düşünülmektedir. Bu anayasalar özellikle çokkültürlülüğü, hakların kapsamının genişletilmesini düzenlemektedir.[1498] Bu anayasalarda doğal varlıklar hak öznesidir veya önemli çevre düzenlemeleri yer alır. Doğa merkezci düzenlemelerin anayasalarda yer alması, insan doğa ilişkisini Batılı olmayan bir yorumla benimsemiş toplumların bakış açısında insan haklarını da güçlendirici nitelik taşır, doğanın korunması aynı zamanda insanların sağlıklı bir çevrede yaşam ve buna bağlı sağlık, kültür, sosyal haklarının korunmasıdır.

Latin Amerika ülkeleri hem anayasal çevre haklarının kapsamının genişliği hem de çevreyle ilgili katı anayasal tedbirler konusunda öncü ülkelerdir.[1499] Bu ülkelerin hakları güçlendirme çabalarına ve ekolojist hedeflere anayasalarında yer vermeleri önemlidir. Anayasalar öncelikle devletin esaslarını, kurumlarının işleyişini ve temel hak ve özgürlükleri düzenleyen, kanun ve içtihatlara yön veren bağlayıcı, kurucu, toplum sözleşmesi niteliğinde belgelerdir. Devletin ve halkın kendisini anayasada nasıl tanımladığı yalnızca hukuki değil politik de bir tercihtir. Devlet varlık nedenini ve varlığını nasıl devam ettireceğine ilişkin esasları anayasasında açıklar. Çevreyle ilgili konuların anayasalarda düzenlenmesi, devletin çevre politikalarına verdiği önemi, kurumlar ve insanlarla doğa arasındaki ilişkinin temellerini, insanların çevre haklarının kapsamını ve doğal varlıkların değerini açıklar ve toplumun doğa yaklaşımının nasıl olması gerektiğine ilişkin esasları gösterir.

[1496] Detlef Nolte - Almut Schilling-Vacaflor, "The Times they are a Changin': Constitutional Transformations in Latin America since the 1990s", ss. 3-30, Almut Schilling-Vacaflor – Detlef Nolte (ed.), **New Constitutionalism in Latin America: Promises and Practices**, Taylor & Francis Group, 2012, s. 6, s. 13.

[1497] Roberto Gargarella, "Latin American Constitutionalism: Social Rights and the Engine Room of the Constitution", ss. 83-92, Cesar Rodriguez Garavito, **Law and Society in Latin America: A New Map,** Taylor & Francis Group, 2014, ss. 86-87.

[1498] Roberto Gargarella, "The 'New' Latin American Constitutionalism: Old Wine in New Skins", ss. 211-234, Armin von Bogdandy vd. (ed.), **Transformative Constitutionalism in Latin America: The Emergence of a New Ius Commune,** Oxford University Press, 2017, s. 212, s. 216.

[1499] Lynda Collins, "Environmental Constitutionalism in the Americas", ss. 138-145, **New Frontiers in Enviromental Constitutionalism**, Erin Daly vd. (ed.), UN Environment, 2017, ss. 138-139.

Anayasalar bir devletin ve ulusun kimliğinin uluslararası planda bir ifadesidir. Bu açıdan devletin anayasasında doğayla ilgili düzenlemelerin varlığı ve kapsamı, o devletin uluslararası kamuoyu tarafından doğaya olan yaklaşımıyla ilgili ilk izlenimleri oluşturur. Hem devlete bağlı vatandaşlar hem de uluslararası kamuoyu anayasalardaki ekolojik düzenlemeleri aynı zamanda devletin hedefi olarak kabul eder. Öte yandan anayasal hareketler birbirini etkileyebilir, farklı ülkeler birbirinin anayasal düzenlemelerini örnek alabilir. Dolayısıyla uluslararası hukukun etkisiyle farklı ülkelerin anayasalarında çevre haklarının yer alması, insan hakları kavramının egemen hâle gelmesi gibi diğer ülkelerde de benzer değişikliklere yol açabilir.

Uluslararası çevre hukuku da böyle bir etkiye sahiptir. Ancak uluslarararası hukuk belgeleri bu çalışmanın ilk bölümünde de incelediği üzere "yumuşak" belgeler olduğu için icra edilebilir nitelikte, zorlayıcı çevre haklarının ve çevre düzenlemelerinin iç hukuk düzenlemelerinde yer alması[1500] daha koruyucu hukuki mekanizmalar sunabilecektir. İç hukukta ise anayasal hükümler yasalara göre hiyerarşik olarak üstte bulundukları için çevre korumaya ilişkin hükümlerin anayasada olması onları daha etkin kılar, ayrıca toplum anayasal ilkelerden etkilenir ve doğaya ilişkin bakışları böyle şekillenebilir, anayasalar ortak değerleri yansıtmaktadır.[1501] Anayasalcılık akımı da adeta bir "ön taahhüt" mekanizması, belli hakların güçlendirilmesine ve yönetim ilkelerine ilişkin bir söz verme, şimdiki ve gelecek kuşakların ortaklaşacağı değerleri ortaya koyma girişimidir.[1502] Anayasal hükümler gelecek kuşakların haklarını koruduğu kadar onların hangi değerlerde ortaklaşacaklarına ve nasıl bir yaşam sürdüreceklerine ilişkin kılavuzdur.

Ekvador ve Bolivya örneklerinde olduğu gibi anayasalcılık hareketleri toplumun uzun süredir dezavantajlı olan gruplarına politik kararlarda fırsat tanımak ve yeni haklar tesis etmek üzere diğerlerine göre daha radikal dönüşümleri içerebilir.[1503] Çevre haklarını düzenleyen anayasalar toprak ve su gibi coğrafi şekillere bağlı yeni

---

[1500] James R. May – Erin Daly, **Dünyada Çevresel Anayasalcılık**, Çev. Tolga Şirin – N. Umut Orcan, 1. Baskı, İstanbul: Ekoloji Kolektifi, Temmuz 2018, s. 28.
[1501] **A.g.e.**, ss. 38-39.
[1502] Andrei Marmor, "Constitutionalism, Liberalism, and Democracy", ss. 35-53, Alejandro Lineras Cantillo vd., **Constitutionalism: Old Dilemmas, New Insights**, Oxford University Press, 2021, s. 36.
[1503] Fernando José Gonçalves Acunha, "Continuity and Change in Latin America: The Ever-Present Authoritarianism and the Democratic Capacities of the New Latin American Constitutions", ss. 51-69, Richard Albert vd., **Constitutional Change and Transformation in Latin America**, Bloomsbury Hart Publishing, 2019, s. 53.

siyasi topluluklar oluşturabilir. Bunlar buradaki doğal varlıkların zarar görmesi durumunda kendileri de zarar görecek topluluklardır. Bir ulus, halk veya topluluk kendisini anayasasında koruduğu değerlerle tanımladığı için korunan doğal varlıklarla birlikte kültürel kimliklerin yeniden şekillenmesi söz konusu olacaktır.[1504] Bu durum Ekvador ve Bolivya örneklerinde olduğu gibi, doğayla halihazırdaki ilişkisi ikici ve insanmerkezci olmayan halkların yaptığı anayasalarda, var olan kültürel kimlik ve değerlerin hem yansıması hem de bunların anayasal düzlemde korunmaya başlaması ve gelecek kuşaklara da yalnızca sözlü kültür yoluyla değil hukuk aracılığıyla da aktarılması anlamına gelecektir. Latin Amerika'daki anayasalcılık dalgalarının Ekvador ve Bolivya'daki yansıması yerli halkların haklarını, demokratik kurumları, ekolojiyle ilgili düzenlemeleri güçlendirici anayasaların hazırlanmasıdır. Ekvador doğanın haklarını anayasal düzeyde tanıyan ilk ülke olmuş, Bolivya da yeni anayasasına uygun olarak doğanın haklarını yasalarla düzenlemiştir.

3.1.4. Ekvador'da Doğanın Hakları

Dünyanın merkezi (*el centro del mundo*) denilen Güney Amerika ülkesi Ekvador; And Dağları, mangrov ormanları, kıyı çölleri, tropik kuru, bulut ve yağmur ormanları gibi önemli yaşamsal bölgelere ve benzersiz ekosistemlere ev sahipliği yapmaktadır.[1505] Yüzölçümü küçük olmasına rağmen dünyanın hem bitki hem hayvan anlamında en fazla biyolojik çeşitliliğe sahip ülkelerinden biridir.[1506] Ekvador, Peru ve Kolombiya'nın topraklarında bulunan Amazon ormanlarının ulaşılamaz bölgelerinde keşfedilmemiş doğal gaz ve petrol yatakları bulunduğu tahmin edilmekte, bu nedenle son yıllarda bu bölgelere yönelik petrol çıkarma girişimleri artmaktadır.[1507] Bu da uluslararası ve ulusal petrol sermayesi ile yerli halk ve çevre savunucuları arasında sürekli bir gerilime neden olmaktadır.

Ekvador nüfusunun yüzde onu Afrika kökenli, yüzde onu Avrupalı beyaz kolonicilerin soyundan gelmekte, yüzde kırk ila yetmiş kadar kısmı kendini melez olarak tanımlamaktadır, geri kalanı ise yerli halklardır.[1508] Latin Amerika'daki en

---

[1504] May – Daly, **Dünyada Çevresel Anayasalcılık**, s. 49.
[1505] Peter Krahenbuhl, **Ecuador's Amazon Region**, Hunter, 2010, ss. 53-54.
[1506] **A.g.e.**, s. 61.
[1507] Patricia I. Vásquez, **Oil Sparks in the Amazon: Local Conflicts, Indigeneous Populations and Natural Ressources**, The University of Georgia Press, 2013, s. 13.
[1508] Marc Becker, **Pachakutik: Indigeneous Movements and Electoral Politics in Ecuador**, Rowman & Littlefield Publishers, 2010, s. 3.

küçük yüz ölçümüne sahip ülkelerden birisi olmasına rağmen, toprakları arasındaki heterojenlik bölgeler arası derin farklılıklara neden olmuştur.[1509] Tarihsel olarak Ekvador, Amerika kıtasında politik olarak en istikrarsız ülkelerden biri olarak anılmaktadır: Ülkede hukuk dışı iktidar değişimleri sık sık yaşanmıştır.[1510] Ancak ülke aynı zamanda Amerika kıtasında yerli halkın en güçlü ve en organize eylemlilikleri gerçekleştirdiği ülke olarak da tanımlanmaktadır.[1511] Bu örgütlü güç, Ekvador'un doğanın haklarını dünyada ilk tanıyan ülke olmasını sağlamış olabilir.

3.1.4.1. Ekvador Tarihi ve Doğa-İnsan İlişkisi

Ekvador'un Amazon bölgelerinde insan yerleşimlerine ilişkin ilk izlerin tarihi M.Ö. 10.000 civarına kadar gitmektedir.[1512] 1500'lerdeki sömürgecilik hareketine kadar, çeşitli yerli halklar üzerinde 1463 yılında egemenlik kuran İnka İmparatorluğu mevcuttur. İnka İmparatorluğu'nun egemenliği elli yıldan az sürmüş olmasına rağmen, Ekvador'da sosyal yapıdan yüksek bölgelerdeki tarımsal üretim sistemlerine kadar derin izler bırakmıştır.[1513] İnkaları istila eden İspanyol Fransisco Pizarro, 1531'de 180 adamı ile Ekvador sahillerine gelmiş, kıyı bölgelerini çok az bir direnişle karşılaşarak dolaşmıştır.[1514] Kolonicilerin kurduğu sistem, küçük bir grup beyaz elit, az sayıda zanaatkar ve kitlesel yerli emeğine dayanmıştır. Geniş maden yatakları bulunmayan Ekvador'daki temel mesele, topraktan elde edilecek verim olmuş, *encomienda* ve İnka İmparatorluğu'ndan devralınan *mita*[1515] sistemi ile yerli emeği beyaz elitler tarafından tarımda kullanılmıştır.[1516]

Ekvador'da İspanyol hâkimiyetinden bağımsız olmaya dair ilk girişimler 1800'lerde başlamış, kakao üretimiyle ortaya çıkan orta sınıfın bağımsızlık talepleri ülkenin tamamına yayılmıştır. Simón Bolívar 1820'de Ekvador'un bağımsızlığını ilan etmiş ve teğmen José de Sucre tarafından yönetilen birlikler iki yıl sonra İspanyol

---

[1509] David Kyle, **Transnational Peasants: Migrations, Networks, and Ethnicity in Andean Ecuador**, JHU Press, 2000, s. 18.
[1510] Becker, **Pachakutik: Indigeneous Movements and Electoral Politics in Ecuador**, s. 26.
[1511] **A.g.e.**, s. 37.
[1512] J. Michael Francis – Thomas M. Leonard (ed.), **Encyclopedia of Latin America**, Volume I, Facts on File, 2010, s. xli.
[1513] Kyle, **Transnational Peasants: Migrations, Networks, and Ethnicity in Andean Ecuador**, s. 19.
[1514] George M. Lauderbaugh, **The History of Ecuador**, ABC-CLIO, 2012, ss. 23-24.
[1515] Sömürgecilik öncesi dönemde İnkalar tarafından kullanılan, imparatorluk yönetimi için zorunlu iş gücünü sağlayan, sömürgeciler tarafından da devralınan sistem. Çalışarak daha borçlanan yerliler, pratikte kölecilik olan bu sisteme esir olmuştur.
[1516] Kyle, **Transnational Peasants: Migrations, Networks, and Ethnicity in Andean Ecuador**, s. 21.

kuvvetlerini yenmiştir.[1517] 1800'lerin sonlarında, özellikle kakao ihracıyla artan sermaye birikimi ve uluslararası pazarla ilişkilerin gelişmesi döneminde, ulus devletin güçlenme süreci başlamıştır.[1518] Zorunlu çalışma (*concertaje*) yasal olarak 1918'de kaldırılmış; ancak dağlık bölgelerdeki büyük çiftliklerin kapitalist biçime dönüşmesi 1950'leri bulmuştur.[1519] 1920'lerin başlarında Ekvador ekonomisi yaklaşık otuz yıl kadar süren bir kriz sürecine girmiş, I. Dünya Savaşı uluslararası kakao pazarını etkilemiş ve kakao fiyatları azalmış, ayrıca kakao tarlalarını yok eden bir hastalık yayılmıştır. 1929 dünya ekonomik bunalımı da ihracat fiyatlarını düşürmüştür.[1520] Ekvador'da her dönem toprağın eşitsiz bölüşümü temelinde çıkan dağlık bölgesi yerli isyanları, 1930'larda sosyalist ve komünist partiler tarafından desteklenmiş, işçi hakları, sendikal örgütlenme ve kooperatifler gibi konularla birleştirilmiştir.[1521]

1933'te José María Velasco Ibarra'nın başkan seçilmesinden sonra *caudillo*[1522] egemenliğinin tipik özelliklerini gösteren, 20. yüzyıl Ekvador politikasına damgasını vuran velaskizm (*velasquismo*) akımı doğmuştur. Ekvador politik tarihi bundan sonra darbelerle, kendini diktatör ilan eden, solcu veya sağcı liderlerle, sürekli ordu etkisinde, yeniden yapılan anayasalarla geçmiştir.[1523] 1934'te amaç balıkçılık ve avcılıkla ilgili düzenlemeler yapmak da olsa, Darwin'in Türlerin Kökeni eserinde yer verdiği Galapagos Adaları'nın korunması gerekliliği bir kararname ile düzenlenmiş, böylece Ekvador'da doğanın ilk kez kendine ait içsel bir değeri olduğu yasal düzeyde tanınmıştır.[1524] 1945 Anayasası da doğal güzelliklerin, yerel bitki ve hayvan türlerinin korunmasını düzenleyen ilk Ekvador Anayasası olmuştur.[1525]

1948-1960 arası dönem Ekvador'da muz ihracatını oldukça arttıran "muz patlaması" dönemidir. Öte yandan muz üretiminin artması Ekvador'un uluslararası

[1517] Krahenbuhl, **Ecuador's Amazon Region**, s. 41.
[1518] Enrique Ayala Mora, "Ecuador Since 1930", ss. 687-726, Leslie Bethell (ed.), **The Cambridge History of Latin America**, Volume VIII, Cambridge University Press, 2008, s. 687.
[1519] **A.g.e.**, s. 689.
[1520] **A.g.e.**, ss. 689-690.
[1521] O. Hugo Benavides, **Making Ecuadorian Histories: Four Centuries of Defining Power**, University of Texas Press, 2004, s. 146.
[1522] Sömürgecilik öncesi dönemde İnkalar tarafından kullanılan, imparatorluk yönetimi için zorunlu iş gücünü sağlayan, sömürgeciler tarafından da devralınan sistem. Bknz. *"Caudillo"*, https://www.britannica.com/topic/caudillo, erişim tarihi: 13.12.2021.
[1523] Ayala Mora, "Ecuador Since 1930", s. 695 vd.
[1524] Maria Akchurin, "Constructing the Rights of Nature: Constitutional Reform, Mobilization, and Environmental Protection in Ecuador", ss. 937-968, **Law & Social Inquiry**, 40 (4), Law & Social Inquiry, 40(4), 2015, doi:10.1111/lsi.12141, s. 944.
[1525] **A.g.e.**, s. 944.

kapitalist sisteme bağımlılığı anlamına gelmiştir.[1526] 1950'lerin sonundan itibaren muz fiyatları düşünce politik istikrar da azalmıştır.[1527] 1967'de ticari olarak değer taşıyan petrol rezervleri Amazon yağmur ormanlarının altında keşfedilmiştir.[1528] Ancak devletin kontrol ettiği petrol gelirleri ABD'ye ve ABD güdümündeki politikacılara kalmış, yoksulluk, ekolojik ve sosyal tahribat ülke çapına yayılmıştır.[1529] Petrol boru hatları yağmur ormanlarının içinden geçirilmiş, ormansızlaşma artmış, toprak ve nehirler petrol artıklarıyla kirlenmiş, yerli halkın bir kısmı yerinden edilmiştir.[1530] Bu nedenle petrol şirketleri ve yerleşimciler tarafından arazi hakları ihlal edilen yerli halk 1970'lerden itibaren toprak meselesi etrafında organize olmaya başlamıştır.[1531] 1973'te Tarım Reformu yasası çıkarılmıştır: Amacı tarımsal üretimi arttırmak olan yasa özel mülkiyeti sınırlandırmamış, topraklarının yüzde seksenini ekip biçen toprak sahiplerinin mülkiyet hakkını güçlendirmiştir. Bu dönemde karides, ton balığı gibi balıkçılık ürünlerinin ihracatı üç katına çıkmış; ancak tahıl üretimi beklenenin altında kalmıştır.[1532] Öte yandan yabancı yatırımların yoğunlaştığı sanayi üretimi oldukça artmıştır.[1533] Bu ekonomik girişimlerin ekolojik sonuçları ağır olmuştur.

1970'lerdeki ekonomik büyümeden pay alamayanlar için 80'ler kadın, köylü, yerli hakları ve çevreciler açısından hareketli geçmiştir.[1534] 1979'da ilk çevreci dernek olarak *Fundación Natura* (Doğa Vakfı) kurulmuştur.[1535] 1980'lerde Amazon yerlileri, petrol çıkarılması ve buna bağlı kirlilikle toprak tahribatının artması, toprağın yeniden paylaşılması, endüstriyel tarım gibi nedenlerle daha iç bölgelere göç etmek zorunda kalmışlardır.[1536] 1986'da *Confederación de Nacionalidades Indígenas del Ecuador* (Ekvador Yerli Ulusları Konfederasyonu-CONNAI) kurulmuş, topluluk sonraki

[1526] Ayala Mora, "Ecuador Since 1930", s. 65. Ekvador'da başta muz olmak üzere tarımın gelişimi, yabancı sermaye ve sosyal hareketlerle ilgili daha detaylı okuma için bknz a.g.e.
[1527] Krahenbuhl, **Ecuador's Amazon Region**, s. 49.
[1528] Patricia Widener, **Oil Injustice: Resisting and Conceding a Pipeline in Ecuador**, Rowman & Littlefield Publishers, 2011, s. 18.
[1529] Krahenbuhl, **Ecuador's Amazon Region**, s. 49.
[1530] Akchurin, "Constructing the Rights of Nature: Constitutional Reform, Mobilization, and Environmental Protection in Ecuador", s. 945.
[1531] Maria Guadalupe – Moog Rodrigues, **Global Environmentalism and Local Politics: Transnational Advocacy Networks in Brazil, Ecuador, and India**, State University of New York Press, 2003, s. 96.
[1532] Anita Isaacs, **Military Rule and Transition in Ecuador (1972-92)**, Palgrave Macmillan UK, 1993, ss. 47-48.
[1533] **A.g.e.**, s. 53.
[1534] Becker, **Pachakutik: Indigeneous Movements and Electoral Politics in Ecuador**, s. 26.
[1535] Akchurin, "Constructing the Rights of Nature: Constitutional Reform, Mobilization, and Environmental Protection in Ecuador", s. 946.
[1536] Benavides, **Making Ecuadorian Histories: Four Centuries of Defining Power**, s. 147.

yıllarda politikada sürekli etkili olmuştur.[1537] 80'lere kadar dağlık bölgelerdeki yerliler arazilerin eşitsiz kullanım hakkı ve aşırı sömürüye dayanan emek ilişkilerine karşı köylü organizasyonlarında bir araya gelirken, Amazon'daki yerli halk petrol çıkarma ve arazilerinin devlet destekli kolonileştirilmesine karşı etnik temelli birlikler kurmuş, bu mücadeleler birleşmeye başlamıştır.[1538] 1995'te yerli halklardan aktivistler *Movimiento Unidad Plurinacional Pachakutik* (Çok Uluslu Birlik için Pachakutik Hareketi'ni)[1539] kurmuşlardır. Yerli halkların örgütlülük ve eylemlilikleri arttıkça kendi arazilerindeki petrol projelerine karşı çıkışları güçlenmiş, yerli toplulukların topraklarında bulunan doğal kaynaklara ilişkin söz hakkı bu eylemlilikler neticesinde anayasalara yansımıştır.[1540]

1990-2000 arasındaki neoliberalizm karşıtı gelişen akımların hedefinde petrolün çıkarılması olmuş, bunların bir kısmı petrolün yabancı şirketler tarafından çıkarılmasına karşı çıkarken, Amazon toplulukları kaynakların çıkarılmasını kendi toprak bütünlüklerine, kendi kaderlerini tayin etme haklarına ve doğaya tehdit olarak görmüştür.[1541] 1999 Çevre Yasası ulusal parklarda petrol aramayı düzenlenmiştir.[1542] 2002-2006 arası yıllar, doğal kaynaklara ilişkin yerli halkların iddalarının güçlendiği yıllardır, Amazon'daki topluluklar "egemenlik" haklarına dayanarak yabancı şirketlerin petrol çıkarmasına daha yoğun şekilde karşı çıkmışlar, petrol işçileri ve çevreci örgütler de bu harekete destek olmuştur.[1543]

Doğanın haklarını anayasaya dahil eden ve 2007-2017 arasında başkanlık yapan Rafael Correa göreve başlarken Yurttaşların Devrimi'nin (*Revolución Ciudadana*) esaslarını şöyle açıklamıştır: Anayasal bir meclis oluşturulması,

---

[1537] Vásquez, **Oil Sparks in the Amazon: Local Conflicts, Indigeneous Populations and Natural Ressources**, s. 48.
[1538] Thea Riofrancos, **Resource Radicals: From Petro-Nationalism to Post-Extractivisim in Ecuador**, Duke University Press, 2020, s. 32.
[1539] Quechua dilinde *pacha* toprak veya zaman *kutik* dönmek anlamına gelir. Bu nedenle yerli halkın isyanlarına verdiği *pachakutik* adı, zamanda dönüş ve yeni bir çağın başlangıcı anlamına gelir. Aynı zamanda İnka hükümdarlarının en önemlilerinden biridir. Bknz. Becker, **Pachakutik: Indigeneous Movements and Electoral Politics in Ecuador**, ss. 1.-2.
[1540] Vásquez, **Oil Sparks in the Amazon: Local Conflicts, Indigeneous Populations and Natural Ressources**, ss. 91-92.
[1541] Riofrancos, **Resource Radicals: From Petro-Nationalism to Post-Extractivisim in Ecuador**, s. 39.
[1542] Vásquez, **Oil Sparks in the Amazon: Local Conflicts, Indigeneous Populations and Natural Ressources**, s. 68.
[1543] Riofrancos, **Resource Radicals: From Petro-Nationalism to Post-Extractivisim in Ecuador**, ss. 45-46.

yolsuzluğa karşı mücadele, neoliberal ekonomi politikalarına karşı çıkma, sağlık ve eğitim bütçesinin arttırılması ve bölgesel entegrasyonun teşvik edilmesi.[1544] Correa 2007'de ulusal parklardaki zengin petrol rezervlerinden petrol çıkarmama karşılığında uluslararası toplumdan yıllık 350 milyon dolar ödeme talep etmiştir.[1545] 2008'de küresel ekonomik krizle petrol ihracatı ve dışarıdan gelen para akışını azaltmış; ancak ülke genelindeki yoksulluk ve eşitsizlik kayda değer bir artış göstermemiştir. Yine de yerli halkların eğitim, sağlık, barınma ve gıdaya erişimleri daha geride kalmıştır.[1546] 2008'de sosyal hareketlerin desteği ile düşen petrol fiyatlarıyla birlikte Ekvador'un dış borcunu ödemeyeceğini, eski hükümetlerin borçlarının yasal ve meşru olmadığını ifade etmiştir.[1547] Correa döneminde Ekvador'daki en önemli gelişmelerden birisi doğanın haklarının düzenlendiği 2008 Anayasası'nın kabulüdür.

3.1.4.2. Ekvador Anayasası'nda Doğanın Hakları (2008)

Ekvador'un yirminci anayasası olan 2008 Anayasası çoğunlukla başkan Correa'nın denetimi altında, kurucu meclis tarafından altı ayda yazılmıştır.[1548] 2007 halk oylamasında yüzde seksen çoğunlukla yeni anayasa fikri kabul edilmiş, anayasa hazırlığı için 130 delege seçilmiştir. Bu delegeler ve yardımcıları ülke çapında bazıları derneklerden gelen anayasa maddelerine ilişkin önerileri toplamış, kişilerle ve gruplarla yüz yüze görüşmeler yapmışlardır.[1549] 2007-2008 Kurucu Meclisi doğal kaynakların çıkarılması karşıtı ve doğal kaynaklarda yabancı şirketlerin egemenliğinin son bulması taraftarı olan politik söylemleri dikkate almış, bu iki karşıt talebi birleştirme çabası 2008 Anayasası'nın temel olarak çelişkili bir metin olmasına neden olmuştur. Anayasa doğal kaynakların elde edilmesinde hem yerel toplulukları hem de merkezi devleti güçlendirmekte, bir yandan doğal varlıklara hak tanırken diğer yandan toprak altındaki kaynaklar ve biyolojik çeşitlilik üzerinde devletin tek yetkili olduğunu düzenlemektedir.[1550] Eski sömürge ülke olan Ekvador'un 2008 Anayasası sömürgeciliğin etkileriyle şekillenmiş, sömürgeci ülkelerin hukuk düzenlerinden çok

---

[1544] Becker, **Pachakutik: Indigeneous Movements and Electoral Politics in Ecuador**, s. 112.
[1545] Vásquez, **Oil Sparks in the Amazon: Local Conflicts, Indigeneous Populations and Natural Ressources**, s. 70.
[1546] Mayra Sáenz, "The Case of Ecuador", ss. 13-31, Lukas Czarnecki vd., **Poverty and Inequality in Ecuador, Brazil and Mexico After the 2008 Global Crisis**, PL Academic Research, 2014, s. 14, ss. 29-30.
[1547] Becker, **Pachakutik: Indigeneous Movements and Electoral Politics in Ecuador**, ss. 118-119.
[1548] **A.g.e.**, s. 127, s. 134.
[1549] Akchurin, "Constructing the Rights of Nature: Constitutional Reform, Mobilization, and Environmental Protection in Ecuador", s. 943.
[1550] Riofrancos, **Resource Radicals: From Petro-Nationalism to Post-Extractivisim in Ecuador**, s. 77.

sayıda unsuru devralmış, öte yandan da kendisini sömürgecilik karşıtı ve özgürleştirici bir metin olarak ortaya koymuştur, bu açıdan da çelişkilidir.[1551] Anayasa, Correa yönetimi tarafından hazırlanmış olmasına rağmen, Correa'nın muhalifleri de söylemlerinde, özellikle doğanın hakları, çok ulusluluk, *buen vivir* (iyi yaşam) konularında 2008 Anayasası'ndan yararlanmış, devlet politikalarına karşı Anayasa'yı savunduklarını ifade etmişlerdir.[1552]

Doğanın haklarının Anayasa'da düzenlenmesinin esas savunucuları, uluslararası bağlantıları da olan çevre hukukçuları, çevreciler ve ülkedeki ekolojik yıkımdan endişeli hükümet yetkilileri olmuştur. Bu avukatların bir kısmı bu çalışmada incelenen Christopher Stone'un *"Should Trees Have Standing"*[1553] makalesinden haberdardır. Yerli gruplar doğanın haklarının anayasal düzeyde tanınmasının aktif takipçileri olmasa da, bu grupların politik varlıkları ve yerli halkların kozmolojilerinin dikkate alınması yeni bir kavramsal çerçeve açmış, kurucu meclis üyelerine insan-doğa ilişkisi ve doğanın hakları konusunda farklı bir bakış açısı geliştirme imkânı sağlamıştır.[1554] Anayasa, ülkedeki başta petrol olmak üzere doğal kaynakların çıkarılmasıyla şekillenen ve geniş ölçekli çevresel yıkıma neden olan insanmerkezci sosyal, politik, hukuki ve ekonomik düzenle hesaplaşmış, insanlar arasında ve insanlarla doğa arasında hakkaniyet kurmayı amaçlamış, doğaya ilişkin yeni bir anlayış getirmiştir.[1555] Doğanın haklarının anayasal kabulünde derin ekolojistlerin önerileri ve hukukçular bir perspektif sağlasa bile, Batılı hukukçuların doğanın haklarına ilişkin çalışmalarından çok yerli halkların politik eylemliliği etkili olmuştur.[1556] *Pachamama*'ya referansta bulunan yerli toplulukların bir kısmı ise doğanın haklarının anayasal düzeyde tanınmasının, bir şekilde birey ve topluluk haklarına karşı bir koz olarak kullanılıp kullanılmayacağı konusunda ihtiyatlı

[1551] Andreas Gutmann, "Pachamama as a Legal Person?: Rights of Nature and Indigeneous Thought in Ecuador", ss. 36-50, Daniel P. Corrigan – Markku Oksanen (ed.), **Rights of Nature: A Re-examination**, Routledge, 2021, s. 38.

[1552] Riofrancos, **Resource Radicals: From Petro-Nationalism to Post-Extractivisim in Ecuador**, s. 81.

[1553] Bknz. 2.6. Doğanın Haklarının Teorisyenleri Bölümü, Stone, "Should Trees Have Standing? Toward Legal Rights for Natural Objects".

[1554] Akchurin, "Constructing the Rights of Nature: Constitutional Reform, Mobilization, and Environmental Protection in Ecuador", s. 939, ss. 951-952.

[1555] Paola Villavicencio Calzadilla - Louis J. Kotzé, "Environmental Constitutionalism and the Ecocentric Rights Paradigm: the Rights of Nature in Ecuador and Bolivia", ss. 175-189, **New Frontiers in Enviromental Constitutionalism**, Erin Daly vd. (ed.), UN Environment, 2017, s. 177.

[1556] Akchurin, "Constructing the Rights of Nature: Constitutional Reform, Mobilization, and Environmental Protection in Ecuador", ss. 953-954.

yaklaşmışlardır.[1557] Doğanın haklarının anayasada düzenlenmesi; ulusal ekonomik modelin dönüşümü ve yerlilerin kültürel değerlerinin ve bilgi birikimlerinin kabul görmesi gibi tamamlayıcı politik hedeflerle birlikte gerçekleşmiştir.[1558]

Pachamama, Ekvador yerli halkları için önemli bir değerdir. Ekvadorlu kadınlar doğa ile bağlarını anlatırken *Pachamama* motifine başvurmakta ve doğayı koruma mücadelelerini böyle meşrulaştırmaktadır. Kadınlar, toprak ananın hayat vermesini kadınların hayat vermesi ile özdeşleştirmektedir.[1559] Ekolojik hareketin karşısında yer alanlar ise *Pachamama*'yı kadın hareketini aşağılamak için "deli yaşlı kadın" anlamında kullanmaktadır.[1560] Ekvador Anayasası'nın giriş bölümünde *Pachamama* kavramına yer verilmiştir. "İnsanlar olarak parçası olunan ve insan varlığı için elzem olan Doğa Ana'nın" varlığından bahsedilmiştir. Ulusal amaçlardan birisi de doğayla uyum içinde yaşamaktır.[1561]

Doğanın hakları Anayasa'nın 7. bölümünde dört madde şeklinde düzenlenmiştir. Öncelikle *Pachamama* veya doğa, Ekvador Anayasası'nda yaşamın ortaya çıktığı ve yenilendiği yer olarak tanımlanmıştır. Anayasa'ya göre doğanın ilk hakkı "varlığına ve yaşamsal döngülerinin, yapısının, işlevlerinin ve evrimsel süreçlerinin sürdürülmesine ve yenilenmesine bütüncül saygı gösterilmesi hakkıdır."[1562] Doğanın haklarına ait 71. maddedeki bu düzenleme çok genel bir ifadedir ve ekosistemlere yönelik belli bir ölçüyü aşan her müdahale bu kapsamda değerlendirilebilir. Doğanın diğer hakkı ise eski hâle gelebilmedir. Bu hak, ekosistemlerdeki tahribatlardan etkilenen birey ve topluluklara yönelik devletin, özel ve tüzel kişilerin tazmin yükümlülüğünden bağımsızdır.[1563] Bu düzenleme ile anayasaların çoğunda bulunan "sağlıklı bir çevrede yaşama hakkından" farklılık vurgulanmıştır, zira kişilerin ekolojik bir bozulmadan gördüğü zarar ile doğanın gördüğü zararın ayrı ayrı giderilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Ayrıca doğanın

---

[1557] **A.g.e.**, s. 956.
[1558] David J. Jefferson, **Towards an Ecological Intellectual Property: Reconfiguring Relationships Between People and Plants in Ecuador**, Routledge, 2020, s. 30.
[1559] Katy Jenkins, "Unearthing Women's Anti-Mining Activism in the Andes: Pachamama and the Mad Old Women", ss. 442–460, **Antipode,** Vol. 47, No. 2 2015, ISSN 0066-4812, doi: 10.1111/anti.12126, s. 450.
[1560] **A.g.e.**, s. 454.
[1561] "Republic of Ecuador, Constitution of 2008", Giriş Bölümü, http://pdba.georgetown.edu/Constitutions/Ecuador/english08.html, erişim tarihi: 20.01.2022.
[1562] **A.g.e.**, 71. madde.
[1563] **A.g.e.**, 72. madde.

insanlardan ayrı, kendine ait içsel bir değerinin bulunduğu ve zarar görmesi durumunda bunun da onarılması gerektiğinin altı çizilmiştir.

Doğanın hakları bölümündeki diğer düzenlemeler ise doğayı korumaya yönelik ödev, imkân ve önlemlere yöneliktir. Öncelikle bütün bireyler, topluluklar, halklar ve uluslar doğanın haklarının icra edilmesi için kamu makamlarına başvuruda bulunabilirler. Bu hakların uygulanmasında ve yorumlanmasında Anayasa'daki ilkelerden yararlanılır. Anayasa devlete doğanın haklarını korumada ödevler yüklemiştir. Devlet özel ve tüzel kişileri, toplulukları, doğayı korumaları ve ekosistemi oluşturan bütün unsurlara saygı göstermeleri için teşvik eder.[1564] Yenilenemeyen doğal kaynakların suistimali gibi ağır veya sürekli çevresel etkiye neden olan durumlarda devlet doğanın eski hâline dönmesi için en etkili mekanizmaları kuracak ve zararlı çevresel sonuçların çıkmaması veya azaltılması için uygun önlemleri alacaktır.[1565] Yenilemeyen doğal kaynaklarla ilgili bu düzenleme, Ekvador'un petrole ilişkin tarihsel, ekonomik ve sosyal bağlarının zorunlu sonucu olarak ortaya çıkmışsa da, aynı bağlar nedeniyle etkisiz kalma tehlikesi altındadır.

Anayasa uyarınca devlet, türlerin tükenmesine, ekosistemlerin yıkımına ve doğal döngülerin kalıcı değişimine neden olabilecek eylemlere dair önleyici ve sınırlayıcı tedbirler alacaktır.[1566] Aynı zamanda çevre hizmetleri kimseye tahsis edilemeyecek ve üretimleri, kullanımları, geliştirilmeleri devlet tarafından düzenlenecektir.[1567] Anayasa'ya göre ulusun genetik varlıklarında değişiklik yapabilecek organizmaların, organik ve inorganik materyallerin ülkeye getirilmesi yasaklanmıştır.[1568] Böylece genetiği değiştirilmiş organizmaların Ekvador'a çeşitli yollarla getirilmesi engellenmiştir.

Ekvador Anayasası'nda doğanın haklarıyla bağlantılı diğer kavram "iyi yaşam"dır. İyi yaşam, İspanyolca *buen vivir* kavramıyla, yerli Quechua dilinde *sumak kawsay* olarak ifade edilmiştir. *Buen vivir* kavramı hem Ekvador hem de Bolivya

[1564] **A.g.e.**, 71. madde.
[1565] **A.g.e.**, 72. madde.
[1566] **A.g.e.**, 73. madde.
[1567] **A.g.e.**, 74. madde.
[1568] **A.g.e.**, 73. madde.

Anayasalarının omurgasını oluşturmaktadır.[1569] *Buen vivir*, 1990'larda Peru'da doğan, Bolivya ve Ekvador'da kabul edilen, kapitalist kalkınmaya alternatif, doğayla uyum içinde, insanmerkezciliği ve doğanın araçsallaştırılmasını reddetmeyi anlatan, farklı yerli halkların kültürlerinde kendisine yer bulan bir kavramdır.[1570] Anayasa'nın giriş bölümünde doğayla uyum içinde yaşamın yanında *buen vivir* de gerçekleştirilmesi arzu edilen bir hedef olarak yer almıştır.[1571] Kurucu meclisin çalışmaları sırasında *buen vivir*, anayasa hazırlamada temel bir motivasyon olmuştur.[1572] *Buen vivir* Ekvador halkı için uzun yaşamak değil, her gün ve her an yaşamaya değer bir hayatı yaşamaktır. Bireylerin haklarının ve diğerlerine karşı yükümlülüklerinin bulunması, kendini gerçekleştirmenin bir parçası olarak çeşitliliğin tanınması ve bu çeşitlilikle birlikte var olabilme, ortak bir gelecek inşası için politik toplumun birliği için çalışmaktır.[1573]

Buen vivir'in mevcut kalkınmaya alternatif bir kalkınma, insanlarla ve doğa ile uyum içinde bir yaşam tarzı anlamında politik bir kavram olarak gündeme gelmesi Başkan Correa'nın önderliğinde 2007-2011 arası uygulamaya koyulan Alianza PAIS Hükümet Planı ile gerçekleşmiştir.[1574] *Buen vivir*, doğanın hakları ile çok ulusluluğa ek ve bunlarla bağlantılı olarak 2008 Anayasası'nın çevre düzenlemelerinin üçüncü ayağı kabul edilmiştir.[1575] Anayasa'da *buen vivir*'e ilişkin haklar ikinci bölümde düzenlenmiştir: Bunların başında su hakkı ve gıdaya güvenli ve sürekli erişim hakkı gelmektedir.[1576] Herkesin sağlıklı ve ekolojik olarak dengeli bir çevrede yaşama hakkı, sürdürülebilirliği ve *buen vivir*'i güvence altına almaktadır. Doğanın, biyolojik çeşitliliğin korunması kamusal çıkarlar gereğidir. Devlet çevreye zarar vermeyen

---

[1569] Rickard Lalander, "Rights of Nature and the Indigeneous Peoples in Bolivia and Ecuador: A Straitjacket for Progressive Development Politics?", ss. 149-173, **Revista Iberoamericana de Estudios de Desarrollo**, Volume 3, Issue 2, 2014, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2554291, erişim tarihi: 30.03.2022, s. 154.

[1570] D'Alisa vd. (haz.), **Küçülme: Yeni Bir Çağ İçin Kavram Dağarcığı**, ss. 279-280.

[1571] "Republic of Ecuador, Constitution of 2008", Giriş, http://pdba.georgetown.edu/Constitutions/Ecuador/english08.html, erişim tarihi: 20.01.2022.

[1572] Jefferson, **Towards an Ecological Intellectual Property: Reconfiguring Relationships Between People and Plants in Ecuador**, s. 29.

[1573] René Ramírez Gallegos, "Uchronia for Living Well", ss. 174-193, Henry Veltmeyer – Edgar Záyago Lau (ed.), **Buen Vivir and the Challenges to Capitalism in Latin America**, Routledge Taylor & Francis Group, 2021, s. 176.

[1574] Antonio Luis Hidalgo-Capitán – Ana Patricia Cubillo-Guevara, "*Buen Vivir*: A Reference for Public Policies and Development in Ecuador and the Governments of the Latin American Left", ss. 257-282, Fransisco Sánchez – Simón Pachano (ed.), **Assessing the Left Turn in Ecuador**, Springer International Publishing Palgrave Macmillan, 2020, s. 260 vd.

[1575] Akchurin, "Constructing the Rights of Nature: Constitutional Reform, Mobilization, and Environmental Protection in Ecuador", s. 954.

[1576] "Republic of Ecuador, Constitution of 2008", 12. ve 13. maddeler, http://pdba.georgetown.edu/Constitutions/Ecuador/english08.html, erişim tarihi: 20.01.2022.

teknolojilerin kullanılmasını teşvik etmelidir.[1577] *Buen vivir*, hem sosyal haklarda hem de ekonomide merkezi bir önem taşıdığı için yalnızca kamusal güçler için bir amaç değil, aynı zamanda iktidar için bir sınırlamadır.[1578]

Buen vivir bölümünde iletişim, kültür, bilim, eğitim, barınma, sağlık, iş ve sosyal güvenlik hakları ile devletin bunlara ilişkin güvenceleri yer almaktadır.[1579] Doğanın haklarıyla ilgili bölümde de insanların, toplulukların, halkların ve ulusların *buen vivir*'den keyif almalarına imkân verecek şekilde çevreden ve doğal zenginlikten yararlanabilmeleri düzenlenmiştir.[1580] İnsanın doğadan faydalanmasının önü tamamen kapatılmamış; ancak bu hem *buen vivir* tanımı hem de doğanın haklarıyla sınırlanmıştır. Ekvador'da doğanın hakları sadece yerli halkın çıkarlarından doğmamış, bunun ötesinde genel olarak çevre sorunlarına bir yanıt olarak da düşünülmüştür.[1581] 2008 Anayasası'nın getirdiği en önemli değişikliklerden birisi Ekvador'da insanmerkezci etikten biyomerkezci etiğe geçilmesi olmuştur, böyle bir perspektif doğanın ve dolayısıyla ekosistemlerin haklarını korumayı hedefleyerek hem insan ve hem insan dışındaki varlıklar açısından, bugünkü ve gelecek kuşaklar için adaleti merkezine almaktadır.[1582] Öte yandan 2008 Anayasası'nda ekomerkezci hükümlerin yanı sıra insanmerkezci hükümler de bulunmakta, anayasal haklar arasında bir hiyerarşi bulunmamakta, doğanın haklarını ihlal eden yasalar ve hükümet politikaları Anayasa'ya rağmen yürürlüğe konulmakta, yasal süreçlerin politik etki altında kalması gibi sorunlar da yaşanmaktadır.[1583] Bütün bunlar doğanın haklarının uygulanmasının önünde engeller oluşturmuştur.

[1577] **A.g.e.**, 14. ve 15. maddeler.
[1578] Rubén Martínez Dalmau - Victoria J. Furio, "Democratic Constitutionalism and Constitutional Innovation in Ecuador: The 2008 Constitution", ss. 158-174, **Latin American Perspectives**, Vol. 43, No. 1, 2016, https://www.jstor.org/stable/24574853, erişim tarihi: 02.04.2022, s. 170.
[1579] "Republic of Ecuador, Constitution of 2008", 16. ve 34. maddeler, http://pdba.georgetown.edu/Constitutions/Ecuador/english08.html, erişim tarihi: 20.01.2022.
[1580] **A.g.e.**, 74. madde.
[1581] Laura Schimmöller, "Paving the Way for Rights of Nature in Germany: Lessons Learnt from Legal Reform in New Zealand and Ecuador", ss. 569–592, **Transnational Environmental Law**, 9:3, 2020, s. 582.
[1582] Ramírez Gallegos, "Uchronia for Living Well", s. 180.
[1583] Villavicencio Calzadilla - Kotzé, "Environmental Constitutionalism and the Ecocentric Rights Paradigm: the Rights of Nature in Ecuador and Bolivia", s. 180.

3.1.4.3. 2008 Anayasası'nın Yürürlüğe Girmesinden Sonra Yaşanan Gelişmeler

Doğanın haklarıyla ilgili ilk tartışmalar Anayasa'nın yürürlüğe girmesinden hemen sonra başlamış, Anayasa'da düzenlenen haklar Ekvador hükümetinin kalkınma projelerini finanse etmek için planladığı maden ve petrol faaliyetlerini genişletme planlarıyla çatışmıştır.[1584] Correa'nın başkanlığından önce Ekvador'da küçük ölçekli madencilik yapılmaktadır; ancak geniş ölçekli madenciliğin stratejik bir ekonomik faaliyet hâline gelmesi Correa ile olmuştur.[1585] Doğanın haklarını Anayasa'da tanıyan Correa, Çin'den krediler almış, kısa süreli sözleşmelerle Çin devletine, Ekvador petrolüne erişim imkânı tanımıştır.[1586] Ekvador'da petrolün keşfinden itibaren hiçbir başkan ülkenin petrola bağımlılığı veya bağlılığı konusunda tereddüt etmemiştir. Ancak aynı zamanda otuz yılı aşkın süredir petrol çıkarılan Ekvador'da petrol çıkarılan yerlerde dahi toplulukların çoğu bu zenginlikten pay alamamış, aksine çocuk işçiliği, kırsal ve kentsel yoksulluk artmıştır.[1587] 2009'da çıkarılan Maden Yasası'na karşı yerli halklar "yaşam için suyun, toprağın, gıda egemenliğinin savunusu" başlığıyla eylemler düzenlemiştir.[1588] Bir yandan da 2009'da Anayasa'nın çizdiği çerçeve ve sunduğu olanaklarla Gıda Egemenliği Yasası çıkarılmıştır. Gıda yasası yerli topluluklar tarafından *buen vivir*'e uygun olduğu için savunulmuştur.[1589]

Correa'nın madencilik ve petrol temelindeki devlet merkezli kalkınma projelerine çevreciler karşı çıkmıştır.[1590] Correa petrolün çıkarılmasını ulusalcı ve antiemperyalist söylemlerle savunmuş, bu nedenle uluslararası bağlantıları olan çevreci veya yerli organizasyonları kapatmak istemiş, 1980'lerin sonunda ekofeministler tarafından kurulan *Acción Ecológica* (Ekolojik Eylem) ne oldukları tam

---

[1584] Craig Kauffman – Pamela L. Martin, "Can Rights Make Development More Sustainable? Why Some Ecuadorian Lawsuits Succeed and Others Fail", ss. 130-142, **World Development**, Vol. 92, 2017, https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0305750X16305496?via%3Dihub, erişim tarihi: 22.01.2022, s. 130.

[1585] Lalander, "Rights of Nature and the Indigeneous Peoples in Bolivia and Ecuador: A Straitjacket for Progressive Development Politics?", s. 157.

[1586] La Follette – Maser, **Sustainability and the Rights of Nature: An Introduction**, s. 20, Vásquez, **Oil Sparks in the Amazon: Local Conflicts, Indigeneous Populations and Natural Ressources**, s. 24.

[1587] Widener, **Oil Injustice: Resisting and Conceding a Pipeline in Ecuador**, ss. 22-23.

[1588] Riofrancos, **Resource Radicals: From Petro-Nationalism to Post-Extractivisim in Ecuador**, s. 54.

[1589] Karla Peña, "Social Movements, the State, and the Making of Food Sovereignty in Ecuador", ss. 221-237, **Latin American Perspectives** Vol. 43, No. 1, https://www.jstor.org/stable/24574857, s. 226, s. 233.

[1590] Becker, **Pachakutik: Indigeneous Movements and Electoral Politics in Ecuador**, s. 119.

olarak belirtilmeyen şiddet eylemleri nedeniyle 2009'da kapatılmıştır.[1591] 2010 Su Yasası ile su kaynakları millileştirilmiş, suyun her türlü özelleştirilmesi yasaklanmış, kültürler arası ve çok uluslu su konseyi kurulmuş; ancak yerli grupların haklarını kullanabilme imkânı sınırlanmıştır.[1592] Böylece su politikasında tamamen yerli halkların geleneksel kullanımını gözeten değil, şirketlere açık kapı bırakan bir plan benimsenmiştir. Su Yasası'na karşı Anayasa'da suyun kamusal bir değer olduğuna ilişkin güvencenin ihlal edildiği gerekçesiyle protestolar yaşanmıştır.[1593] 2012'de başta madencilik faaliyetlerine karşı düzenlenmesi düşünülen, hızlıca kapsamı yerli halklar, çevreciler, işçiler ve muhalif politikacılar için Correa karşıtı bir foruma dönüşen "Su, Hayat ve Halkların Onuru için Yürüyüş" organize edilmiştir.[1594]

Correa döneminde yaşanan bu gelişmeler üzerine doğanın haklarının anayasal düzeyde tanınmasının sembolik olduğu eleştirisi getirilmiştir, zira fosil yakıtların ve madenlerin çıkarılması gibi doğal kaynakların sömürüsüne ve büyük otoyol inşaatlarına devam edilmiştir.[1595] 2013'te Correa Güney Amazon'da Çin'e petrol arama ve çıkarma faaliyetlerinin genişletilmesi izni verme planları yapmış,[1596] bunlara karşı çıkan eylemcileri emperyalizmin araçları olmakla suçlamıştır.[1597] On altı süreyle Ekvador'da yerli halkların haklarıyla ilgili ve doğanın haklarının anayasada yer alması için çalışmalar yapan *Fundación Pachamama* (Pachamama Vakfı) Çevre Bakanlığı tarafından şiddet içerikli eylemlerle bağlantısı olduğu gerekçesiyle kapatılmıştır.[1598]

Bir yandan da Correa döneminde doğa ile ilgili olumu hukuki düzenlemeler de yapılmıştır. 2014 tarihli Ceza Kanunu ile "çevreye, doğaya veya *Pachamama*'ya"

[1591] Riofrancos, **Resource Radicals: From Petro-Nationalism to Post-Extractivisim in Ecuador**, s. 72.
[1592] Travis J. Hyer, "Considering Ecuador's New Water Law Through The Lens of Indigeneous Rights Under International Law", **Willamette Environmental Law Journal**, 63, 2015, https://ssrn.com/abstract=2710885, erişim tarihi: 28.01.2022, ss. 83-84, s. 86, s. 91.
[1593] Julia Apland Hitz, "The Water Conflict in Ecuador", 2010, https://news.climate.columbia.edu/2010/05/14/the-water-conflict-in-ecuador/, erişim tarihi: 28.01.2022.
[1594] Riofrancos, **Resource Radicals: From Petro-Nationalism to Post-Extractivisim in Ecuador**, s. 88.
[1595] Hidalgo-Capitán – Cubillo-Guevara, "*Buen Vivir*: A Reference for Public Policies and Development in Ecuador and the Governments of the Latin American Left", s. 265.
[1596] La Follette – Maser, **Sustainability and the Rights of Nature: An Introduction**, s. 20f
[1597] Riofrancos, **Resource Radicals: From Petro-Nationalism to Post-Extractivisim in Ecuador**, s. 71.
[1598] "Unconstitutional Closure of Fundación Pachamama in Ecuador", https://earthlawyers.org/closure-fundacion-pachamama/, erişim tarihi: 28.01.2022. Pachamama Vakfı 2017'de Vakfa tekrar açılma izni verilmiştir.

karşı işlenen suçlarda kullanılan araçların derhâl imhası düzenlenmiş, ekolojik açıdan önemli alanların işgal edilmesi, orman ve bitki örtüsünün yakılması, vahşi hayvan ve bitki türlerinin ticareti gibi eylemler, ulusal genetik mirasa yönelik izinsiz erişim veya zarar verme eylemleri ceza kanununda suç olarak ön görmüştür.[1599] Bu suçlara yönelik ağır cezalar maddelerde yer almış, böylece doğanın haklarına yönelik güvenceler Ceza Kanunu ile güçlendirilmiştir.[1600]

2015'te hükümet doğanın haklarıyla ilgili bütün ihlal iddialarının hükümete bağlı insan haklarından sorumlu ombudsmanlık ofisi olan Savunma Dairesine (*Defensoría del Pueblo*) yönlendirilmesi gerektiğine ilişkin karar almıştır. Ancak bu karar hem makamın hukuki bir yetkisinin olmadığı hem de Anayasa herkesin mahkeme önünde doğayı temsilen bulunabileceğini düzenlediği gerekçeleriyle eleştirilmiştir.[1601] 2017'de "Tarımsal Biyolojik Çeşitlilik, Tohum ve Sürdürülebilir Tarımın Teşviki Yasası" (Tohum Yasası) yürürlüğe girmiştir. Yasada her türlü yerel, atalık veya patentli tohumun serbestçe üretilmesi ve satılmasına ilişkin düzenleme yer almıştır.[1602] Tohum Yasası, doğanın haklarına aykırı bir şekilde bitkilerin kendileri için korunmasını öngörmemiştir.[1603] En önemlisi de bu yasayla genetiği değiştirilmiş tohum ve tahılların, yalnızca bilim insanlarının biyoteknolojik araştırmaları geliştirmeleri amacıyla olsa bile ülkeye girişine izin verilmiştir. Bu nedenle yasanın anayasaya aykırılığı nedeniyle çeşitli ekolojist ve yerli gruplar tarafından davalar açılmıştır.[1604] 2018'de çıkarılan çevre yasası da dahil olmak üzere Ekvador'da 2008 Anayasası'ndan itibaren çıkarılan yasalarda doğanın hakları kavramına tam olarak yer verilmemiştir. 2018 Çevre Yasası, doğanın haklarından hiç bahsetmemekte, çevre

---

[1599] "Código Orgánico Integral Penal, COIP", 69. madde, 245-248. maddeler, Registro Oficial Suplemento 180 de 10.02.2014, https://biblioteca.defensoria.gob.ec/handle/37000/2722?mode=full, erişim tarihi: 22.01.2022.

[1600] Jefferson, **Towards an Ecological Intellectual Property: Reconfiguring Relationships Between People and Plants in Ecuador**, s. 32, Kauffman – Martin, "Can Rights Make Development More Sustainable? Why Some Ecuadorian Lawsuits Succeed and Others Fail", s. 133.

[1601] Kauffman – Martin, "Can Rights Make Development More Sustainable? Why Some Ecuadorian Lawsuits Succeed and Others Fail", s. 133.

[1602] David J. Jefferson, "Sowing *buen vivir* in Ecuador: A New Law for Agrobiodiversity, Seeds and Sustainable Agriculture", https://www.researchgate.net/publication/323705458_Sowing_buen_vivir_in_Ecuador_A_new_law_for_agrobiodiversity_seeds_and_sustainable_agriculture, erişim tarihi: 28.01.2022, s. 21.

[1603] Jefferson, **Towards an Ecological Intellectual Property: Reconfiguring Relationships Between People and Plants in Ecuador**, s. 158.

[1604] Jefferson, "Sowing *buen vivir* in Ecuador: A New Law for Agrobiodiversity, Seeds and Sustainable Agriculture", s. 22.

bakanlığına yasa koyucunun yetkisinde olan bir anayasal hakkı düzenleme yetkisi vermektedir.[1605]

Correa, Ekvador'un petrol ve ihracata yönelik tarım üzerine kurulmuş ekonomisi ile sürekli yıkıma uğrayan ekolojik mirasına karşı, doğanın ve yerli halkların haklarını koruma vaatleriyle iktidara gelmiş, dünyada ilk defa doğanın haklarını düzenleyen bir anayasanın kabul edilmesini sağlamıştır. Ancak Correa, iktidarda bulunduğu iki seçim döneminde Anayasa'daki hakları aşındıran ekonomik, politik ve hukuki kararları da yürürlüğe koymuştur. Ekvador'da doğanın hakları anayasal düzeyde tanınmış olmasına rağmen bu anayasal güvence, doğanın doğrudan ve kolaylıkla korunmasını sağlamamıştır. Anayasal hükümler, yerli halklar başta olmak üzere doğa savunucularının ve hukukçuların Amazon ormanları, türler ve doğayla bağlantılı sosyal hakların korunması için yıllardır yürüttükleri hukuki aktivizmlerinde birer dayanak noktası olmuştur. Ekvador'un bir yandan doğanın haklarını anayasada tanıyarak öncü ülke olması diğer yandan ekonomi politikalarıyla kapitalist uygulamaları devam ettirmesi, doğanın hakları konusundaki mahkeme kararlarının da hem örnek teşkil etmesine hem de çelişkili karakterlere sahip olmasına yol açmıştır.

3.1.4.4. Ekvador'da Doğanın Haklarıyla İlgili Mahkeme Kararları

Ekvador hukuk sisteminde davalar öncelikle ilk derece mahkemelerinde, daha sonra ikinci derece mahkemeler olan bölge mahkemelerinde görülmektedir. Her bölge mahkemesi, medeni, ceza ve anayasa gibi kendi içinde dallara ayrılmaktadır. Ulusal Adalet Divanı en yüksek hukuk makamıdır ve temyizle görevlidir.[1606] Anayasa Mahkemesi anayasaya aykırılık iddialarını değerlendirmektedir. Doğanın haklarına yönelik ihlallerle ilgili harekete geçen kişi, topluluk ve kurumlar öncelikle ilk derece mahkemelerine talepte bulunmuş, daha sonra genellikle üst derece mahkemelerine yönelmişlerdir.

[1605] Kauffman – Martin, **The Politics of Rights of Nature: Strategies for Building a More Sustainable Future**, s. 83.

[1606] Kauffman – Martin, "Can Rights Make Development More Sustainable? Why Some Ecuadorian Lawsuits Succeed and Others Fail", s. 133.

CONNAI (Ekvador Yerli Ulusları Konfederasyonu), çeşitli yerli gruplar ve su konseyleri, madencilik faaliyetlerini genişletmeyi düzenleyen 2009 Maden Yasası'nın doğanın haklarını ve su haklarını düzenleyen anayasa maddelerine, aynı zamanda yerli halkların ve toplulukların haklarına aykırı olduğu iddiasıyla yasanın iptali ve hassas bölgelerde madenciliğin yasaklanması için Anayasa Mahkemesine başvuruda bulunmuştur. 2009'da Anayasa Mahkemesi, başvuruyu reddetmiş ve Maden Yasası'nın çevresel zararlardan kaçınmak için gerekli usulleri düzenlediğine ve Anayasa'nın 407. Maddesi uyarınca, ulusal çıkarlar söz konusu olduğunda devletin, hassas bölgelerdeki madencilik faaliyetlerine ilişkin kısıtlamalarda istisna yapabileceğine hükmetmiştir.[1607] Bu kararda, ekonomik çıkarlar doğanın haklarının üzerinde tutulmuş, ekonomisi ağırlıklı olarak doğal kaynakların çıkarılıp satılmasına dayanan Ekvador'da doğanın haklarıyla uyumlu ekonomik sistemlerin teşvik edilmesi yoluna gidilmemiştir.

2009'da Maden Yasası'nı takiben hükümet izinsiz küçük ölçekli madenciliği yasaklamış, 2011'de İçişleri Bakanlığı Ceza Mahkemesine başvurarak olağanüstü önleyici tedbirler alabilmek için yetki talebinde bulunmuştur. Bakanlık küçük ölçekli madenlerin özellikle su haklarını olmak üzere doğanın haklarını ihlal ettiğini iddia etmiştir. 2011'de Mahkeme silahlı kuvvetlerin ve diğer hükümet birimlerinin yasadışı madenciliği önlemek için oparasyonlar yapabileceğine hükmetmiş, bölgede olağanüstü hâl ilan edilerek 600 askerle bir operasyon düzenlenmiş ve madencilik araçları yok edilmiştir.[1608] Doğanın haklarına aykırılığı nedeniyle iptal edilmeyen Maden Yasası'nı daha etkin uygulayabilmek için Bakanlık, doğanın haklarına dayanmıştır. Hükümetin yasadışı madencilikle mücadele için doğanın haklarına başvurması çelişkili olsa da uzun vadede doğanın hakları içtihadını güçlendirebilir, örneğin bu olayda doğanın haklarının korunması için özel mülkiyetin imha edilebileceğine dair bir karar oluşmuştur.[1609]

2010'da toprak sahibi iki kişi yerel idareye karşı, çevresel etki değerlendirmesi yapmadan başlanılan yol inşaatından çıkan molozların Vilcabamba Nehri'ne atıldığı, nehrin debisinin ve akış yerinin değiştirildiği, bunun sellere yol açtığı ve hem

[1607] "Ecuador's Rights of Nature Cases", http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload471.pdf, erişim tarihi: 22.01.2022.
[1608] **A.g.e.**
[1609] Kauffman – Martin, **The Politics of Rights of Nature: Strategies for Building a More Sustainable Future**, s. 98.

ekosistemlere hem de kendi topraklarına zarar verdiği iddiasıyla Vilcabamba Nehri ve çevresindeki ekosistemler adına başvuruda bulunmuşlardır. 2010'da ilk derece mahkemesi hukuki temelden yoksun olduğu gerekçesiyle davayı reddetmiş, 2011'de Bölge Mahkemesi Anayasa'ya göre davanın hukuki temelinin olduğuna, önleyici ilke uyarınca,[1610] iddia sahiplerinin kendilerine yönelik zararları kanıtlamalarına gerek olmadığına, yalnızca doğaya yönelik zararın kanıtlanmasının yeterli olduğuna karar vermiş ve Çevre Bakanlığı tarafından gösterilen önlemlerle ekosistemlerin onarılmasına hükmetmiştir.[1611] Bu dava, söz konusu daha küçük ölçekli bir çevresel tahribat ve ihlalde bulunan doğrudan devlet veya hükümet değil de yerel idare olunca doğanın haklarının mahkemeler tarafından dikkate alınabileceğini göstermektedir.

2010'da Çevre Bakanlığı Secoya Yerli Topluluğu'na karşı, topluluğun *Palmeras del Ecuador* şirketiyle Afrika çam ağacı yetiştirilmesi üzerine anlaşarak yerel orman örtüsünden 180 hektar kesmesi ve bunun için Çevre Bakanlığı'ndan izin almaması nedeniyle başvuruda bulunmuştur. Çevre Bakanlığı topluluğu hem Anayasa'daki doğanın haklarına ilişkin maddeleri hem de Orman Yasası'nı ihlal ettiği gerekçesiyle 375 bin dolar idari para cezasına çarptırmıştır.[1612] Doğanın haklarının hem Anayasa'da yer almasında hem de savunusunda önemli rol üstlenen yerli halklar bu dava örneğindeki gibi doğanın haklarını ihlal ettiği öne sürülen taraf da olabilmektedir. Maden Yasası'nda farklı bir tutum benimseyen Çevre Bakanlığı ihlali gerçekleştiren yerli bir topluluk ve özel bir şirket olunca doğanın haklarına dayanmakta ve para cezası kararı vermekte tereddüt etmemiştir.

Benzer bir durum yine Çevre Bakanlığı'nın özel bir şirkete karşı açtığı davada da vardır. 2010'da Çevre Bakanlığı mangrov ekosistemlerini korumak için ekolojik rezervlerde bulunan karides çiftliklerini kaldırmaya başlamış, Marmeza karides şirketinin sahibi Manuel de los Santos Meza Macías buna karşı dava açmıştır. İlk derece mahkemesi hâkimi, Meza'nın anayasal mülkiyet haklarının ihlal edildiğine karar vermiştir. Çevre Bakanlığı Bölge Mahkemesine başvurmuş, karar onanmıştır. Bakanlık Anayasa Mahkemesine başvurarak Bölge Mahkemesinin doğanın haklarını göz önüne almadığı ve bir kişinin ekonomik çıkarlarını doğanın üzerinde tuttuğu için

[1610] La Follette – Maser, **Sustainability and the Rights of Nature: An Introduction**, s. 20.
[1611] "Ecuador's Rights of Nature Cases", http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload471.pdf, erişim tarihi: 22.01.2022.
[1612] **A.g.e.**

Anayasa'yı ihlal ettiğini iddia etmiştir. Anayasa Mahkemesi, doğanın haklarının diğer bütün hakları etkilediğini ifade etmiş, doğanın haklarının ihlal edilip edilmediği konusuna girmeden bölge mahkemesinin bunu göz önünde bulundurmadan karar vermesinin anayasal prosedürlere uygun olmadığına ve davanın doğanın hakları gözetilerek bölge mahkemesinde yeniden görülmesi gerektiğine hükmetmiştir.[1613]

2013 tarihli jaguar davası da Çevre Bakanlığı'nın girişimlerindendir. Çevre Bakanlığı bir avcıya bir jaguarı öldürdüğü için, doğaya karşı suç işlediği gerekçesiyle başvuruda bulunmuştur. İlk derece mahkemesi avcıya on gün hapis ve para cezası vermiştir. Avcı bölge mahkemesine başvurmuş, bölge mahkemesi ağırlaştırıcı şartlar nedeniyle cezasını altı ay hapse çevirmiş, üst derece mahkemesi de onamıştır.[1614] Yine, 2014'te Çevre Bakanlığı bölge yöneticisi, hareketleri izlenen ve koruma altındaki bir And kondorunu (bir tür akbaba) öldürdüğü için, bir avcıya nesli tükenmekte olan bu hayvana karşı "bir üyenin öldürülmesinin bile bu türün var olma hakkını ihlal ettiği" gerekçesiyle dava açmıştır. Mahkeme avcıyı 61 yaşında olduğu için, normalde 1 yıl olan süreden indirim yaparak altı ay hapse mahkum etmiştir.[1615]

2011'de Galápagos Deniz Rezervi Koruma Bölümü, Deniz Çobanları adlı sivil toplum örgütü, içinde avlanması yasak 357 tane köpek balığı bulunan Fer Mary balıkçılık teknesinin kaptanı ve on bir mürettebatına karşı, Deniz Rezervindeki köpek balıkları adına dava açmışlardır. 2015'te Ceza Mahkemesi köpek balıklarının haklarının lehine karar vermiş, kaptanı iki yıl ve mürettebatı birer yıl hapse mahkum ederek, teknenin yok edilmesine hükmetmiştir.[1616] Bu dava köpek balıkları adına açılması bakımından oldukça önemlidir, öte yandan verdikleri zarar mühim olsa da davalılar bir kaptan ve mürettebatıdır, dolayısıyla uluslararası sermaye ve hükümetin ekonomik planları bakımından çok kilit konumda değillerdir.

2009'da Santo Domingo de los Colorados topluluğundan on altı kişi, endüstriyel tarım yapan Pronaca Şirketi yöneticisine karşı büyük ölçekli domuz çiftliği ile metan gazı salınımına neden oldukları, bunun da floraya, faunaya ve su kaynaklarına zarar verdiği, ayrıca anayasada yer alan sağlıklı ve temiz bir çevrede

[1613] **A.g.e.**
[1614] **A.g.e.**
[1615] **A.g.e.**
[1616] **A.g.e.**

yaşama haklarını ihlal ettiği gerekçesiyle dava açmışlar; ancak doğanın haklarından bahsetmemişlerdir. Anayasa Mahkemesi doğanın haklarının ihlal edilme olasılığına karşı koruyucu önlem alınması gerektiğine hükmetmiştir. Davacılar başvurularında yer vermese bile mahkemenin doğanın haklarına dayalı karar vermesi bakımından bu dava örnektir.[1617]

Mahkemenin doğanın haklarını kendiliğinden göz önüne aldığı diğer bir dava da şudur: 2012'de Santa Cruz eyaletinden on sekiz vatandaş, belediyeye karşı yol inşaatının turizmi olumsuz etkileyeceği gerekçesiyle, çevreci argümanlara dayanmadan, sadece prosedürel olarak çevre lisansına sahip olmadığını öne sürerek başvuruda bulunmuştur. Mahkeme, belediyenin çevre lisansına sahip olmamasının yanında davanın, bölgenin türler açısından önemli olması ve inşa edilen yolun bu türlerin göç yollarıyla kesişmesi nedeniyle doğanın haklarını da ilgilendirdiğine hükmetmiş ve Vilcabamba davasına atıf yapmıştır.[1618] Bu dava, hem mahkemenin talep olmaksızın doğanın haklarını somut olayda uygulaması hem de doğanın haklarını özerk belediyelerin haklarının üzerinde tutması bakımından dikkate değer bir davadır.[1619]

2013'te yerli hareketler, çevre ve insan hakları örgütleri, topluluklar Ecuacorriete maden şirketine, Yenilenemeyen Doğal Kaynaklar Bakanlığına ve Çevre Bakanlığına karşı dava açmışlardır. Başvuru dilekçelerinde davacılar Ekvador'un ilk geniş ölçekli, açık ve biyolojik çeşitlilik bölgesinde yer alan maden çukuru projesinin nesli tükenme tehlikesi altındaki türlerin de yaşadığı çok sayıda ekosistemi yok edeceği, ağır metal ve toksinlerle su havzasını kirleteceğini ortaya koymuşlardır. İlk derece mahkemesinin başvurucuları özel, maden şirketinin ise kamusal çıkarları savunduğu gerekçesiyle reddettiği dava bölge mahkemesine götürülmüş, yine reddedilince başka bir başvuru yapılmamıştır.[1620] İlk derece mahkemesi hâkiminin çevreci kaygıları özel çıkarlar, madenciliği ülke ekonomisiyle ilişkilendirip kamusal çıkarlar olarak nitelendirmesi, doğanın haklarıyla ilgili anayasal hüküm ve ilkeleri göz önüne almadığını veya anayasal hükümler arasındaki çelişkiyi göstermektedir.

[1617] **A.g.e.**
[1618] **A.g.e.**
[1619] Kauffman – Martin, **The Politics of Rights of Nature: Strategies for Building a More Sustainable Future**, s. 97.
[1620] "Ecuador's Rights of Nature Cases", http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload471.pdf, erişim tarihi: 22.01.2022.

Ekvador'da devlet gibi özel sektör de amaçları doğrultusunda doğanın haklarına araç olarak başvurmuştur. 2013'te Oleoducto de Crudos Pesados isimli petrol boru hattı şirketi Esmeraldas Bölgesinde petrol sızıntısına neden olmuş ve Carlos Alberto Hanze Moreno isimli vatandaşın mülkünü ve hayvanlarını etkilemiştir. Şirket Çevre Bakanlığı tarafından onaylı bir petrol temizleme faaliyetine hemen girişmiş, Hanze daha sonra açacağı tazminat davası için şirkete izin vermemiştir. Şirket Hanze'nin mülküne girebilme izni için dava açmış, davada suyun petrol sızıntısı tarafından kirletilmemesine ilişkin doğanın haklarına dayanarak bu hakkın onarılma hakkını kapsadığı, insanların suyun sahibi olmadığı ve suyun kendi haklarının bulunduğuna dayanmıştır. Mahkeme doğanın haklarının bireyin tazminat haklarından üstün olması nedeniyle şirket lehine karar vermiştir.[1621]

2014'te, hükümetin petrol ve maden çıkarma faaliyetlerine karşı çıkan bir yerli isyanının ardından Çevre Bakanlığı, bölgesel yönetim aleyhine petrol çıkarılmak üzere yapılan yolun toprağın ve suyun haklarını ihlal ettiği gerekçesiyle başvurmuştur. Çevre Bakanlığı bunun üzerine yerel hükümetin çevre lisansını iptal etmiş, 70 bin dolar idari para cezasına çarptırmış, yol inşaatında kullanılan araçlara el koymuştur.[1622] Doğanın hakları konusunda Bakanlık ve bölgesel yönetimin karşı karşıya gelmesi, bakanlığın doğanın haklarını aktif bir şekilde savunduğu ihtimalini akla getirse de, aslında davadaki esas karşı çıkış petrol ve maden faaliyetleri değil, bunları gerçekleştirmek için bölgesel yönetim tarafından yapılan yol inşaatıdır.

Ekvador'da 2016 öncesi davalarda kamuoyu baskısı doğanın haklarının uygulanmasında çok etkili olmamıştır. 2016-2018 arası davalarda kamuoyu politik olmayan davalarda baskı unsuru oluşturabilmiştir. 2018'e kadar çevreci ve yerli hareketler doğanın haklarına ilişkin anayasal düzenlemelere, devletin doğal kaynakları çıkarmaya dayalı politikalarına karşı etkili bir araç oluşturamayacakları düşüncesiyle az başvurmuştur. 2018'de doğanın haklarıyla topluluk hakları başvurularda birlikte kullanılmıştır. Yalnızca 2019'da sivil toplum oluşumları tarafından, madencilik

[1621] Kauffman – Martin, **The Politics of Rights of Nature: Strategies for Building a More Sustainable Future**, s. 99.
[1622] "Ecuador's Rights of Nature Cases", http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload471.pdf, erişim tarihi: 22.01.2022.

faaliyetlerine karşı toplulukların korunması amacıyla doğanın haklarıyla ilgili dokuz dava açılmıştır.[1623]

2018'de Amazon'da yaşayan Cofán yerli topluluğu, Ekvador Maden Bakanlığı, Çevre Bakanlığı ve diğer devlet kurumlarını atalarından kalan topraklarda altın madenciliği yaptıkları için dava etmiştir. Topluluk başvurularında temiz su, sağlıklı çevre haklarının ve yerli topluluğa danışılması zorunluğunun yanında Aguarico Nehir Havzası'na verilen zarar nedeniyle doğanın haklarının ihlal edildiğini ileri sürmüşlerdir. Bölge Mahkemesi topluluk lehine karar vermiş, madencilik faaliyetinin hükümetin belirlediği alanlarda yapılmasının önemli olmadığını çünkü Ekvador Anayasası'nın doğanın tamamının haklarını düzenlediğini vurgulamıştır. Mahkeme sonuç olarak altın madenciliğinin hem topluluğun hem de doğanın haklarını ihlal ettiğine, bu nedenle devam eden veya planlanan madencilik faaliyetlerinin iptaline hükmetmiştir.[1624]

2017'de Enerji ve Yenilenemeyen Doğal Kaynaklar Bakanlığı *Compania de Generacion Electrica San Francisco* isimli şirkete kırk yıllığına imtiyaz tanınmıştır. CONNAI, Santa Clara'daki yerli topluluklar ve kamu obdusmanlığı tarafından hükümet makamlarına ve elektrik şirketlerine karşı Piatua Nehri'nin ve topluluk haklarının ihlali nedeniyle açılan davada Pastaza Bölge Mahkemesi 2019'da hem doğanın hem de toplulukların haklarının çevresel etki değerlendirmesine rağmen ihlal edildiğine karar vermiştir. Şirketin faaliyetleri nedeniyle nehrin olağan akışını yüzde on azalmış ve nehir döngülerini devam ettiremez duruma gelmiş, bölgedeki flora ve fauna risk altına girmiştir. Bu çevresel tahribat bölgede yaşayan halkın yaşam tarzını, geleneklerini, inançlarını ve geçimlerini etkilemiştir.[1625] 2020'de Ekvador Anayasa Mahkemesi bu kararı, çevresel izinler ve doğanın hakları konusunda bağlayıcı karar olarak seçmiştir. Karar, farklı ülkelere örnek olmuş ve çevreye ilişkin usullerin yeteriz olabileceğini göstermiştir.[1626]

[1623] Kauffman – Martin, **The Politics of Rights of Nature: Strategies for Building a More Sustainable Future**, s. 103, s. 105.
[1624] Craig M. Kauffman, "Rights of Nature: Institutions, Law, and Policy for Sustainable Development", **The Oxford Handbook of Comparative Environmental Politics**, Jeannie Sowers vd. (ed.), doi: 10.1093/oxfordhb/9780197515037.013.19, 2018, s. 2.
[1625] Kauffman – Martin, **The Politics of Rights of Nature: Strategies for Building a More Sustainable Future**, s. 109.
[1626] **A.g.e.**, s. 110.

2021'de, korunan bir orman ekosistemi olan Los Cedros'da Ekvador devletine ait madencilik şirketinin geniş bir alanda madencilik yapmasına ilişkin Anayasa Mahkemesi, doğanın haklarını tehdit edecek faaliyetlerin bu bölgede yapılamayacağına, madencilik gibi yer altından kaynak çıkarmaya yönelik bütün eylemlerin yasaklandığına hükmetmiştir.[1627] Anayasa Mahkemesinin en yeni tarihli bu kararı, Mahkemenin devletin ekonomik kararlarının ötesinde ve bunlara aykırı olarak Anayasa'yı ve hakları güvence altına alabileceğini göstermesi bakımından anlamlıdır.

Mahkemelerin doğanın haklarıyla ilgili birbirinden farklı kararları Anayasa'nın kendisinin de ekonomi ve doğa konusunda birbiriyle çelişkili yorumlanabilecek hükümlere sahip olmasıyla, hâkimlerin kişisel tercihleriyle, mahkemelere etki eden politik atmosferle ilgilidir. Doğanın hakları, her ne kadar Anayasa'nın giriş bölümünde ilke olarak referans verilmiş olsa da, Anayasa'nın tamamının çerçevesini çizen bir ilke olmamıştır. Diğer yandan Anayasa'nın açık hükümleri ve yerli toplulukların mücadelesi denklemin bir tarafını, hükümetin uluslararası sermaye ile bağlantılı ekonomik-politik tercihleri diğer yanını oluşturmuş, bazen biri bazen diğeri ağır basmıştır. Correa sonrası dönemde (2017-2021) Correa ile aynı politik hareketten gelen Lenín Moreno (1953-24.05.2021) başkan olmuştur. Ekvador'un doğanın hakları konusunda bundan sonra nasıl adımlar atacağı yerli hareketlerin ve çevrecilerin aktif mücadelesinin gücüne, seçilecek yönetimlerin ekonomi politikalarına ve Ekvadorlu hukukçuların tutumlarına bağlıdır.

Ekvador 1970'lerden itibaren Latin Amerika'daki en güçlü çevreci hareketlerin gerçekleştiği ülkedir, çevreci hareketler piyasacı ve doğal kaynakların çıkarılmasına dayalı kalkınmaya karşı çevresel olarak adil, doğanın haklarını gözeten, yerli kozmolojisine dayanan bir kalkınmayı savunmuşlardır. Ayrıca Ekvador'daki çevre hukukçuları doğanın haklarının temelindeki hukuk felsefesini geliştirmeye yıllarını vermiş, 1990'lardan itibaren çevre davalarında bu çabaları görünür olmuştur.[1628] Ekvador, doğanın haklarında hem düzenleme konusunda öncüdür, hem de doğanın haklarının ekonomi politikalarıyla nasıl çatışabileceğine ve hukukun sosyal

[1627] "Ecuador's Highest Court Enforces Constitutional 'Rights of Nature' to Safeguard Los Cedros Protected Forest", https://biologicaldiversity.org/w/news/press-releases/ecuadors-highest-court-enforces-constitutional-rights-of-nature-to-safeguard-los-cedros-protected-forest-2021-12-02/, erişim tarihi: 23.01.2022.

[1628] Kauffman – Martin, **The Politics of Rights of Nature: Strategies for Building a More Sustainable Future**, ss. 135-136.

dinamiklerden etkilenmesine ilişkin bir tablo sunmuştur. Ekvador'un doğanın haklarına ilişkin olumlu olumsuz bütün girişimleri özellikle Latin Amerika coğrafyasına ait sosyolojik öğelerle bağlantılıdır. Öte yandan Latin Amerika'da yer almakla birlikte tarihi ve ekonomik-sosyal dinamikleriyle Ekvador'dan farklılaşan Bolivya da doğanın haklarını hukuken tanıyan öncü ülkelerden bir diğeridir. Bolivya'daki doğanın hakları hareketi, tarih ve kültürün dışında, sosyal hareketlerin hukuku nasıl etkileyebileceğine işaret etmekte, doğanın haklarının yasalarda yer alma biçimine ilişkin örnek olmaktadır.

3.1.5. Bolivya'da Doğanın Hakları

Bolivya And Dağları bölgesi ve ovalar olmak üzere iki ana bölgeye ayrılır; dağlar, soğuk iklime sahip ve maden yönünden zenginken ovalar tropik iklime sahip ve petrol ve doğal gaz açısından zengindir.[1629] Dağlık bölgelerdeki zengin maden yataklarının yer üstüne çıkarılması sömürgecilik öncesi dönemden itibaren esas uğraşı olmuştur.[1630] Madencilik ülkenin sömürgecilik ve sonrası tarihini şekillendirmiş, Bolivya ekonomisinin temeli, kurtuluşu ve aynı zamanda "laneti" olmuş, madenciliğe dayalı ekonomi Bolivya'yı "altın tahttaki dilenci" durumuna düşürmüştür.[1631] Çokkültürlü bir ülke olan Bolivya'da Aymara, Quechua ve Guarani gibi çok sayıda etnik grup yaşamaktadır.[1632] Yüzlerce yıl süren sömürgeciliğe rağmen Bolivya çokkültürlülüğünü, çok ulusluluğunu korumuş, Ekvador'da olduğu gibi Bolivya'da da yerli halkların mücadeleleri hem politika hem de hukukta izler bırakmıştır.

3.1.5.1. Bolivya Tarihi ve Doğa Ana Düşüncesi

Antik Bolivya tarihi, yazılı kaynak değilse de büyük yerleşim kalıntıları ve sanat eserleri bırakan Tiwanakan, Aymara ve İnka halklarının kurduğu imparatorluklara dayanmaktadır.[1633] İspanyol Fransisco Pizarro, İnka yönetiminin sonunu getirmiş ve halkları köleleştirmiştir.[1634] 1532-1780 arası Bolivya'nın sömürgeci idaresi altındaki dönemidir. Bu dönemde sömürgeci ekonomisinin temeli

---

[1629] Giovani José da Silva, "Independent Bolivia: History, Culture, Politics, Economics and Indigeneous Territories in Chiquitania in the 19th and 20th Centuries", ss. 1-14, Mendoza, Glen (ed.), **Bolivia: Social, Environmental and Economic Issues**, Nova Science Publishers, 2016, s. 2.
[1630] Herbert S. Klein, **A Concise History of Bolivia**, Cambridge University Press, 2011, s. 8.
[1631] Waltraud Q. Morales, **A Brief History of Bolivia**, Second Edition, Infobase Publishing, 2010, s. xxxii.
[1632] José da Silva, "Independent Bolivia: History, Culture, Politics, Economics and Indigeneous Territories in Chiquitania in the 19th and 20th Centuries", s. 2.
[1633] Morales, **A Brief History of Bolivia**, s. 1.
[1634] Diamond, **Tüfek, Mikrop ve Çelik**, s. 73.

ağırlıklı olarak gümüş madenleridir.[1635] Özellikle Potosí kentinde yoğunlaşan gümüş çıkarma faaliyetlerine ilişkin Galeano *"koca tepenin zengin damarlar hâlinde eritilerek Avrupa kalkınması için seferber edilmiştir"* şeklinde anlatmaktadır.[1636] Tarımsal üretim de *mita* ve *encomienda* gibi sistemlere dayanarak zorunlu iş gücü ile sağlanmıştır. Zorunlu çalışmanın yanı sıra yerli halkların nüfusunu azaltan, 17. yüzyıla kadar Avrupalıların taşıdığı hastalıklar nedeniyle yerliler arasında yirmi yılda bir yaşanan salgınlar olmuştur.[1637]

1780-1839 yılları arası Bolivya'da İspanya'ya karşı bağımsızlık savaşları yaşanmıştır.[1638] 1825'te Simón Bolívar önderliğindeki bağımsızlık savaşının sonucunda bağımsızlık ilan edilmiştir.[1639] 1839-1879 arası Bolivya'da *caudillo*[1640] egemenliği dönemidir.[1641] 1874 reformu ile topluluklara ait topraklar devlet mülkiyetine geçmiş ve kişiler tarafından satın alınabilir hâle gelmiştir; yerli halkların topraklarını geri alacak maddi gücü olmadığı için bu toprakları ele geçiren büyük toprak sahipleri tarafından arazilerden sürülmüş, oy kullanma hakkına da sahip olamamışlardır.[1642] 1873-1895 arası aynı zamanda gümüş madenciliğinin de büyük miktarlarda yapıldığı, buna bağlı olarak yeni sınıf ve ırk dinamiklerinin ortaya çıktığı bir dönemdir, yerli halk madenlerde çalışmış, ekonominin piyasacı hâle gelmesiyle yerlilerin ortak arazilerine el konulmuştur.[1643] 1914-1932 arası dönemde madenciler merkezinde sınıf hareketleri gelişmiş, yerli halklar Marksist düşüncelerle tanışmıştır.[1644]

1930'lardan itibaren kapsamlı bir eğitim reformu getirerek kırsal bölgelerdeki yerli halkların, özellikle yerli eğitimciler tarafından yaygın eğitim almasını sağlamıştır.[1645] 1945'te Ulusal Yerli Kongresi kurulmuştur[1646] 1950'lerin başından itibaren endüstriyel tarım üretiminde uluslararası yatırımlar yapılmış, ova

---

[1635] Morales, **A Brief History of Bolivia**, s. 18, s. 20, s. 23.
[1636] Galeano, **Latin Amerika'nın Kesik Damarları**, ss. 37-38.
[1637] Klein, **A Concise History of Bolivia**, s. 47.
[1638] Morales, **A Brief History of Bolivia**, ss. 35-37.
[1639] **A.g.e.**, s. 47.
[1640] Bknz. Ekvador tarihi bölümü.
[1641] Morales, **A Brief History of Bolivia**, s. 63.
[1642] Nancy Grey Postero, **Now We Are Citizens: Indigeneous Politics in Postmulticultural Bolivia**, Stanford University Press, 2006, s. 34.
[1643] Jeffery R. Weber, **Red October: Left-Indigeneous Struggles in Modern Bolivia**, Brill, 2011, s. 42.
[1644] **A.g.e.**, ss. 48-50.
[1645] Morales, **A Brief History of Bolivia**, ss. 115-116.
[1646] Weber, **Red October: Left-Indigeneous Struggles in Modern Bolivia**, s. 62.

bölgelerindeki tarım uluslararası ticarete açılmış ve ABD'nin girişimleriyle özellikle Santa Cruz civarında kapitalist çiftçiler yaratılmıştır: Bu dönüşen ekonomik yapının etkisiyle And bölgesindeki yerli halklar tarımsal işletmelerde çalışmak üzere ovalara göç ettirilmiştir.[1647] 1951-1964 arası Bolivya'da sosyal açıdan devrimcidir: Genel oy ilkesi kabul edilmiş (bu tarihe kadar Bolivya seçimleri nüfusun yalnızca %2-%6 arası bir kesimini yansıtmış, nüfusun %60'ını oluşturan yerli halklar hiç temsil edilememiştir), büyük maden işletmeleri kamulaştırılmış, toprak reformu ile büyük çiftliklere el konularak bu arazilerde çalışan yerli halka topraklar dağıtılmıştır.[1648] 1960'lar aynı zamanda yerli halkın kültürel tanınma ve politik haklar temelinde eylemliliğinin başladığı dönemdir.[1649] Bunun ardından ise 1982 yılına kadar sürecek karşı devrimci askeri yönetim egemen olmuştur.[1650]

Bolivya uzun bir anayasa tarihine sahip olmasının yanı sıra parlamento dışı eylem geleneğine ilişkin de uzun bir tarihe sahiptir.[1651] Bolivya tarihindeki askeri darbeler yalnızca anayasal reformları geriletmeyi değil bu eylem geleneğini bastırmayı da hedeflemiştir.[1652] Bolivya 80'lerde borçlanma ve ekonomik krizle boğuşmuştur.[1653] 80'li yıllar aynı zamanda yerli kimliği ve kültürel haklar vurgusu güçlenmeye başlamıştır; ancak bu yalnızca yüzyıllarca baskı altında tutulmuş toplulukların direnci nedeniyle değil, neoliberalizmin çokkültürlülük[1654] politikalarının etkisiyle de ortaya çıkmıştır.[1655] 1993 seçimlerinin galibi Gonzalo Sánchez Lozada'nın icraatlardan birisi Bolivya'yı çok etnisiteli ve çokkültürlü bir ülke olarak tanımlamak olmuştur.[1656] Sánchez de Lozada bir yandan yerli haklarıyla ilgili reformlar yapmış, diğer yandan da özelleştirmeye hız vermiştir.[1657] Çokkültürlülük iddiası ile gerçekte meydana gelen

---

[1647] Nicole Fabricant, **Mobilizing Bolivia's Displaced: Indigeneous Politics & The Struggle Over Land**, The University of North Carolina Press, 2012, s. 34.
[1648] Morales, **A Brief History of Bolivia**, s. 146, s. 153.
[1649] Grey Postero, **Now We Are Citizens: Indigeneous Politics in Postmulticultural Bolivia**, s. 50.
[1650] Morales, **A Brief History of Bolivia**, s. 167 vd.
[1651] John Crabtree – Laurence Whitehead, **Unresolved Tensions: Bolivia Past and Present**, University of Pittsburgh Press, 2008, s. 142.
[1652] Weber, **Red October: Left-Indigeneous Struggles in Modern Bolivia**, s. 78.
[1653] Morales, **A Brief History of Bolivia**, s. 201.
[1654] Neoliberal çağda, ulus, halk, sınıf kategorilerine karşı dağınık ve yerel kültürel topluluklar ön plana çıkarılmakta, "kimlikçilik" olarak adlandırılabilecek politikalar güç kazanmaktadır. Kültürel hak talepleri sosyo-ekonomik taleplerin önüne geçmekte, parçalanmış dünya kurgusunda yerel topluluklar sadece kültürel topluluk olmaya indirgenerek, kitlelerin sosyal ve ekonomik taleplerde ortaklaşması engellenmekte, aynı zamanda modernitenin kazanımları da kültürel görecelik için aşındırılmaktadır.
[1655] Fabricant, **Mobilizing Bolivia's Displaced: Indigeneous Politics & The Struggle Over Land**, s. 29.
[1656] Grey Postero, **Now We Are Citizens: Indigeneous Politics in Postmulticultural Bolivia**, s. 124.
[1657] Morales, **A Brief History of Bolivia**, s. 223-224.

yapısal dönüşümler arasındaki en açık karşıtlık, toplulukların veya devletin mülkiyetinde olan doğal varlıkların yabancı çok uluslu şirketlere verilmesinde kendisini göstermiştir.[1658] Neoliberal politikalar küçük ölçekli tarım işletmelerin çökmesine yol açmış, sığır ve soya yetiştiriciliği[1659] çok geniş arazilerin ve yüksek miktarda pestisitin kullanılmasına yol açmış, toprakların ve ormanların yok edilmesi hızlanmıştır.[1660]

1997 seçimlerinde seçilen Hugo Banzer serbest piyasayı, özel ve yabancı işletmelere olan desteği güçlendirmiştir.[1661] Banzer iktidarının son zamanlarında, Bolivya'nın doğanın hakları konusunda öncü bir ülke olmasını sağlayan "Cochabamba su savaşları" adı verilen protestolar gerçekleşmiştir. Ekim 1999'da Dünya Bankası ve Amerikalararası Kalkınma Bankası'nın baskısıyla Bolivya su kaynaklarının özelleştirilmesine[1662] ilişkin bir yasa kabul edilmiştir. Nüfusunun çoğunluğunu şehre göç etmek zorunda bırakılmış yerli çiftçilerin oluşturduğu Cochabamba'da halkın su kaynakları uluslararası bir su şirketine (*Aguas de Tunari*) sözleşme ile devredilmiştir.[1663] Uluslararası şirket 40 yıllığına şehrin içme suyu ve kanalizasyon işlerinin imtiyazına sahip olmuş, 2000 yılının ilk aylarında su ücretlerine yüzde iki yüz zam yapmıştır.[1664] Halktaki tepkilerin tek nedeni su fiyatlarının yükselmesi değil, aynı zamanda bölgede yaşayanların *Pachamama*'dan ücretsiz gelen bir kaynağın uluslararası bir şirket tarafından ücretlendirilmesine karşı uyanan tepki olmuştur.[1665] Nisan 2000'de kitlesel eylemler yaşanmış, işçiler, çiftçiler, öğrenciler ve halk bir araya gelerek kendilerine "Su ve Hayatı Savunma Koalisyonu" (*Coodinadora en Defensa de Agua y Vida*) adını vermiş ve özelleştirme politikasına karşı kazanım elde etmişler, hükümet şirketle yapılan sözleşmenin iptalini ilan etmiştir.[1666]

[1658] Weber, **Red October: Left-Indigeneous Struggles in Modern Bolivia**, s. 138.
[1659] Soya, uluslararası sermayenin olduğu kadar bölgesel elitlerin de zenginliğinin ve iktidarının simgesi olan, yetiştirilmesi yüksek miktarda kimyasal ve gübre kullanılmasına dayanan, hem doğal varlıkları hem de toplum sağlığını olumsuz etkileyen, ulusal borçlanma ve bağımlılığa yol açan bir bitkidir. Bknz. Fabricant, **Mobilizing Bolivia's Displaced: Indigeneous Politics & The Struggle Over Land**, s. 68.
[1660] **A.g.e.**, s. 39.
[1661] Morales, **A Brief History of Bolivia**, ss. 225-227.
[1662] Barlow'un belirttiği gibi su, bugünkü ve gelecek kuşaklara ait ortak bir mirastır: Çünkü yaşam için elzemdir, yerini başka hiçbir şey alamaz. Bu nedenle piyasada bir meta haline getirilmemeli ve erişimini özel sektör belirlememelidir. Su hakkıyla ilgili kapsamlı tartışmalar için bknz. Maude Barlow, **Su Hakkı**, Çev. Arife Köse, 1. Baskı, İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, Ağustos 2016, s. 79.
[1663] Grey Postero, **Now We Are Citizens: Indigeneous Politics in Postmulticultural Bolivia**, s. 193.
[1664] Miriam Seemann, **Water Security, Justice and the Politics of Water Rights in Peru and Bolivia**, Palgrave Macmillan UK, 2016, s. 121.
[1665] Benjamin Dangl, **The Price of Fire: Resource Wars and Social Movements in Bolivia**, AK Press, 2007, s. 62.
[1666] Grey Postero, **Now We Are Citizens: Indigeneous Politics in Postmulticultural Bolivia**, s. 194.

2000-2001 yıllarında Bolivya'da Aymara yerli halkından köylülerin yerel yönetim, suyun özelleştirilmesinin iptali, koka bitkisinin ekiminin serbest bırakılması, yoksul çiftçilere tarımsal destek, demokrasi talepleriyle ülke genelinde yol kapatma protestoları yaşanmıştır.[1667] Yeniden seçilen Sánchez de Lozada'nın istifasıyla sonuçlanan olay ise 2003 Ekim'de gerçekleşen "gaz savaşı"dır. Sánchez de Lozada yabancı şirketlere, Bolivya'nın doğudaki ovalarından bir boru hattıyla doğal gaz çıkarma izni vermek istemiş, şehirde yaşayan yoksul yerliler, daha sonra kendilerine katılan köylüler, öğrenciler, işsizler ve madenciler "gaz bizimdir" sloganıyla eylemler düzenlemiş, altı haftadan fazla süren eylemlerde seksenden fazla kişi ölmüştür.[1668] Gaz eylemleri sırasında yerli liderleri *Pachamama* için ritüeller düzenlemiş, mücadeleyi kazanmayı ve şiddetin azalmasını dilemişlerdir.[1669]

Sendikaların zayıflamasından sonra 90'larda yeni sosyal hareketlilikler[1670] ortaya çıkmış ve Evo Morales'i iktidara taşıyan atmosferi yaratmıştır.[1671] Dağlık bölgelerdeki köylüleri, ovalardaki yerli toplulukları, melez vatandaşları, şehirdeki kayıt dışı işçileri kapsayan heterojen[1672] Sosyalizme Doğru Hareketinden (*Movimiento al Socialismo*) Morales 2002 başkanlık seçimlerinde, özelleştirilen işletmelerin yeniden kamulaştırılması, koka üretimindeki sınırlamaların kaldırılması, ulusal borcun ödenmesinin durdurulması vaatleriyle ikinci olmuştur.[1673] Yirmi yıldır devam eden neoliberal politikaların yoksullaştırdığı çoğunluğu yerli topluluklardan olan halk özellikle 2000'lerden itibaren mücadelelerini yoğunlaştırmıştır. Su ve gaz savaşlarının ardından 2003'te vergi karşıtı protestolar neoliberal devletin krizini açığa çıkarmıştır.[1674] 2005 seçimlerinde Morales Bolivya'nın yerli kökenden gelen seçilmiş ilk başkanı olarak iktidara gelmiştir.[1675]

[1667] Weber, **Red October: Left-Indigeneous Struggles in Modern Bolivia**, s. 162, s. 165.
[1668] Grey Postero, **Now We Are Citizens: Indigeneous Politics in Postmulticultural Bolivia**, s. 2.
[1669] Dangl, **The Price of Fire: Resource Wars and Social Movements in Bolivia**, s. 126.
[1670] Cochabamba'daki su savaşları gibi, ekolojiyi, ekonomik eşitlik taleplerini ve kültürel hak taleplerini birleştiren sosyal hareketler Latin Amerika ülkelerinin sosyal haklar ve ekoloji mücadelesini birleştirme anlamında örnek olmalarını sağlamıştır.
[1671] Crabtree – Whitehead, **Unresolved Tensions: Bolivia Past and Present**, s. 143.
[1672] Fabricant, **Mobilizing Bolivia's Displaced: Indigeneous Politics & The Struggle Over Land**, s. 41.
[1673] Morales, **A Brief History of Bolivia**, s. 229.
[1674] Weber, **Red October: Left-Indigeneous Struggles in Modern Bolivia**, s. 148.
[1675] Morales oyların %54'ünü almıştır. Bknz. Morales, **A Brief History of Bolivia**, ss. 233-234.

Sosyalizme Doğru Hareketi'nin bu çalışma açısından bir önemi de "tarımsal vatandaşlık" modelini geliştirmeleridir: Neoliberal tarım politikalarına karşı topraksız köylüleri savunan bu modele göre küçük ölçekli, kendine yeterli ve ekolojik olarak sürdürülebilir tarımsal üretim canlandırılacak, bu vatandaşlık modeliyle kolektif haklar, gıda güvenliği, sürdürülebilir yaşam biçimleri ve gelecek kuşaklar için ekosistemlerin korunması sağlanacaktır.[1676] Resmi törenlerden önce yerli topluluklarla gerçekleştirdiği resmi olmayan göreve başlama seremonisinde Morales de, ekolojik sürdürülebilirliğin ve yerli topluluklara ilişkin vaatlerinin simgesi olarak koka yapraklarından bir taç takarak *Pachamama*'ya şükranlarını sunmuştur.[1677] Morales kabinesi etnik, cinsiyet, sınıfsal bakımdan ülkedeki çeşitliliği yansıtmıştır. Morales 2009'daki seçimleri de kazanmış, Bolivya'nın çokkültürlülüğünü, yerli haklarını, doğanın haklarını düzenleyen 2009 Anayasası yürürlüğe koyulmuştur.

3.1.5.2. Bolivya Anayasası'nda Doğa Koruma Düzenlemeleri (2009)

Bolivya'da yeni anayasa talepleri 90'ların sonunda ve 2000'lerin başında dile getirilmiş, Morales'in 2005'teki seçim kampanyasında ise, yerli halkların ulusal hukuk düzeninde yer almasını düzenleyecek bir kurucu meclis vaadi yer almıştır. Kurucu mecliste yerli toplulukların üyeleri ve yerli hakları savunucuları çoğunluk olmuş, yerli halkların hakların güçlendirilmesine ilişkin öneriler dile getirilmiştir.[1678] 2009 Anayasası, referandumda % 61.43 oy oranıyla kabul edilmiş, anayasanın kabulü Morales tarafından *"ikinci bağımsızlık, Bolivya'nın gerçek özgürleşmesi"* olarak nitelendirmiştir.[1679] 2009 Anayasası'nın getirdiği en önemli değişiklik Bolivya'yı otonomi, öz yönetim, kültür, kurumlarının tanınması ve bölgesel varlıklarının korunması haklarına sahip yerli halklardan oluşan çok uluslu bir devlet olarak tanımlaması olmuştur.[1680] Devlet dinden bağımsız ve din özgürlüğüne, bütün ruhani inançlara saygılı ve onları güvence altına alacaktır, İspanyolca'nın yanında yerli diller

[1676] Fabricant, **Mobilizing Bolivia's Displaced: Indigeneous Politics & The Struggle Over Land**, ss. 105-109.
[1677] Morales, **A Brief History of Bolivia**, ss. 241-242.
[1678] Laurent Lacroix, "Bolivie: Refondation du Modèle National et Tensions Politiques", ss. 83-98, **Les Études de la Documentation Française**, Edition 2006, Paris, 2006, ss. 84-85.
[1679] Fabricant, **Mobilizing Bolivia's Displaced: Indigeneous Politics & The Struggle Over Land**, s. 160. Morales konuşmasının sonunda "İşgal ve yağmaya karşı 500 yıllık isyanın ardından, sömürge devletine karşı 180 yıllık direnişin ardından, neoliberal modele karşı 20 yıllık sürekli mücadelenin ardından, bugün 7 Şubat 2009'da yeni bir Bolivya doğmuştur" demiştir. Bknz. **A.g.e.**, s. 161.
[1680] John Crabtree – Ann Chaplin, **Bolivia: Processes of Change**, Zed Books, 2013, s. 24.

de resmi dil olarak kabul edilmiştir.[1681] Bolivya Anayasası, yeni bir devlet biçimlendirme amacıyla kanunlarda da yer alabilecek düzenlemelere anayasada yer vermiştir, bu nedenle 411 maddeden oluşan anayasa metni oldukça uzundur.[1682]

Bolivya Anayasası'nın giriş bölümünde "*Pachamama*'nın gücüyle ve Tanrı'ya minnetle" ifadesi geçmektedir. Anayasa'nın girişinde, insan ve devletten önce "çevre" temasının yer alması; doğaya verilen önem sıralamasını, insan ve doğanın kader ortaklığına ilişkin bakış açısını göstermektedir.[1683] Bolivya Anayasası, Ekvador Anayasası gibi doğayı hakları olan bir varlık olarak tanımlamasa da çevre haklarına ilişkin çeşitli düzenlemelere yer vermiştir.[1684] Doğal kaynakların ve biyolojik çeşitliliğin korunması ve sürdürülebilir şekilde kullanılması, doğal dengenin sürdürülmesi hem devletin hem de vatandaşların görevidir.[1685] Sürdürülebilir kalkınma için temel önemde olan doğal kaynakların sorumlu ve planlı kullanımının teşviki ve güvence altına alınması, kalkınmayla endüstrileşmenin yanında çevrenin bugünkü ve gelecek kuşaklar için korunması devletin temel görevleri arasında sayılmıştır.[1686]

Anayasa'ya göre Bolivya halkının mülkiyetinde kabul edilen doğal kaynaklar devlet tarafından idare edilecektir, ayrıca hammadde ihracat bağımlığının üstesinden gelmek ve üretken bir ekonomiyi başarabilmek amacıyla yapılan doğal kaynakların endüstrileştirilmesi süreci, doğayla uyumlu bir şekilde sürdürülebilir kalkınma temelinde olmalıdır.[1687] Yenilenebilir ve yenilenemeyen kaynakların sanayileşmesi, halkın iş gücüne katılabilmesi ve nüfusun ekonomik ve sosyal tüketimini güvence altına almak için çevreye saygı ve bunların çevrenin korunması çerçevesinde gerçekleştirilmesi de devletin ekonomik sistemdeki görevleri arasındadır.[1688] Çevreyi

---

[1681] "Bolivia's Constitution of 2009", 4. ve 5. maddeler, https://www.constituteproject.org/constitution/Bolivia_2009.pdf, erişim tarihi: 08.01.2022.
[1682] Tolga Şirin, "Yeni Bolivya Anayasası Üzerine Bazı Notlar", ss. 7-40, Mahmut Fevzi Özlüer vd. (ed.), **Bolivya Anayasası: Hukuk, Demokrasi, Özerklik**, Ankara: Phoenix Yayınevi, Kasım 2012, s. 21.
[1683] Şirin, "Yeni Bolivya Anayasası Üzerine Bazı Notlar", ss. 31-32.
[1684] Paola Villaviencio Calzadilla – Louis J. Kotzé, "Living in Harmony with Nature? A Critical Appraisal of the Rights of Mother Earth in Bolivia", ss. 397-424, **Transnational Environmental** Law, 7:3, 2018, https://www.cambridge.org/core/journals/transnational-environmental-law/article/living-in-harmony-with-nature-a-critical-appraisal-of-the-rights-of-mother-earth-in-bolivia/C819E1C4EE0848C3F244EFB0C200FE65, erişim tarihi: 30.03.2022, s. 401.
[1685] "Bolivia's Constitution of 2009", 342. madde, https://www.constituteproject.org/constitution/Bolivia_2009.pdf, erişim tarihi: 08.01.2022.
[1686] **A.g.e.**, 9., 346. ve 354. maddeler.
[1687] **A.g.e.**, 311. 355. ve 405 vd. maddeler.
[1688] **A.g.e.**, 316/7, 319. ve 349. maddeler.

etkileyen üretim faaliyetlerinde bulunanlar, çevre ve insan sağlığına yönelik zararlardan kaçınma, azaltma, tazmin etme ve çevresel kirlenme ve zarar etkilerini nötralize edecek gerekli güvenlik tedbirlerini almakla yükümlüdür.[1689] Tarımsal çevre konusunda uzman, bütünlük, hızlı karar alma, sürdürülebilirlik ve çokkültürlülük ilkelerine göre işleyecek Tarım ve Çevre Mahkemeleri kurulacaktır.[1690]

Bolivya'nın doğa koruma konusunda Anayasa'da yer verdiği en önemli düzenlemelerden birisi de Bolivya topraklarında kimyasal, biyolojik ve nükleer silahların üretim ve kullanılmasının, aynı zamanda nükleer ve zehirli atıkların depolanmasının veya ülke içinde taşınmasının yasaklanmış olmasıdır.[1691] Doğal dengeyi, ormanların tahribi veya akarsuların fabrika atıklarıyla kirletilmesinden daha da fazla çeşitli çatışmalarda kullanılan silahlar etkilemekte, özellikle silahların kullanımının sonucu, çatışma bölgelerinde canlı yaşamının tamamen son bulması olmaktadır. Yine, gelişmiş ülkelerinin atıklarının gelişmekte olan ülkelere, bu ülkelerin doğal dengelerini ve halk sağlıklarını bozma pahasına giderek daha çok aktarılmakta, bu atık idaresi biçimi atıkları alan ülkelerdeki hukuki boşluklara dayanmaktadır.

2009 Anayasası'nda biyoçeşitlilik konusu çeşitli maddelerde yer aldığı gibi ayrı bir bölümde koka üretimi, özel korunan bölgeler ve orman kaynaklarıyla birlikte düzenlenmiştir. Yerel hayvan ve bitki türlerinin doğal zenginlik olduğu ve bunların ve bütün genetik ve mikro organik kaynakların korunması için devletin sorumluğu olduğunun altı çizilmiştir.[1692] Devlet doğal kaynaklardan, önceki kuşakların bilgisinden ve bölgedeki diğer kaynaklardan elde edilen biyolojik maddeleri koruma, savunma, kaynağına iade etme yetkisi ve sorumluluğu altındadır.[1693] Özel korunacak bölgelerin ve ormanların yanında Amazonlar çevresel kırılganlık, biyolojik çeşitlilik ve su kaynaklarına sahip olması nedeniyle Anayasa'da başka bir bölümde düzenlenmiştir.[1694]

[1689] **A.g.e.**, 347/II. madde.
[1690] Seemann, **Water Security, Justice and the Politics of Water Rights in Peru and Bolivia**, s. 121, "Bolivia's Constitution of 2009", 186. madde, https://www.constituteproject.org/constitution/Bolivia_2009.pdf, erişim tarihi: 08.01.2022.
[1691] **A.g.e.**, 344/1. madde.
[1692] **A.g.e.**, 381. madde.
[1693] **A.g.e.**, 382. ve 383. maddeler.
[1694] **A.g.e.**, 390. vd. maddeler.

Yerli halkların ve ulusun, ekosistemlerden uygun bir şekilde yararlanma düzenlemeleriyle birlikte sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı vardır.[1695] Çevre hakları başlıklı bölümde *"Herkesin sağlıklı, korunmuş ve dengeli bir çevreye hakkı vardır. Bu hakkın kullanımı bugünkü ve gelecek kuşakların bireylerine ve topluluklarına olduğu kadar, normal ve sürekli olarak gelişebilmeleri için diğer yaşayan varlıklara da verilmiştir"*[1696] şeklinde hem gelecek kuşaklara hem de insan dışı canlılara hak tanınması düzenlenmiştir. Sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı, hemen bütün anayasalarda düzenlenmiş bir haktır. Sağlıklı bir çevrede yaşama hakkını da kapsayacak şekilde İspanyolca'da *buen vivir,* Aymara dilinde *suma qamaña*, olarak ifade edilen[1697] iyi yaşam ifadesi Anayasa'da yer bulmuştur. Bolivya'daki *buen vivir* Ekvador'dakinden farklı olarak bölgedeki diğer varlıkları da içine alan topluluk kavramını içermektedir. *Suma qamaña* Aymara halkı için *"topluluk dahilinde derin ilişkiler kurularak ulaşılabilecek bir mutluluk/refah veya tatminkar bir hayat"* demektir ve bu topluluk insanların yanında bölgedeki diğer doğal varlıkları da içerir.[1698] *Buen vivir* kavramı, doğal kaynakların pazarlarda meta hâline getirilmesi için çıkarılmalarına karşıdır, sosyal ve ekolojik olarak iyi hâlde olmak anlamına gelir.[1699] *Buen vivir*'in ekonomik büyümeden ve mülk edinmeden bağımsız olarak özgür ve mutlu bir yaşam hâlini tanımlaması serbest piyasanın maruz kalanlarına indirgenmiş ve mutluluğu yalnızca piyasaya göre tanımlanmış toplumlar için sarsıcı olabilecektir.

2012 yılında çıkarılan "Doğa Ana ve İyi Yaşam İçin Bütüncül Gelişme Çerçeve Yasası" tanımlar bölümünde *buen vivir* şöyle tanımlanmıştır: Ulusların ve yerli halkların dünya görüşlerinden doğan kapitalizme alternatif bir durumdur, kolektif olarak başarılabilir, başka boyutlarının yanında sosyal, kültürel, politik, ekonomik, ekolojik boyutları vardır, Doğa Ana'nın varlıkları, bileşenleri ve kaynakları arasında uyumlu bir karşılaşmadır, Doğa Ana ile uyumlu, dengeli ve bütüncül; eşitsizliklerin ve hükmetme mekanizmalarının ortadan kaldırıldığı şekilde yaşamak anlamına gelir, insanların arasındadır, onları çevreleyen şeydir, varlıkların içindedir.[1700] *Buen vivir*'in

[1695] **A.g.e.**, 30/10. madde.
[1696] **A.g.e.**, 33. madde.
[1697] **A.g.e.**, 8/1. Madde.
[1698] D'Alisa vd. (haz.), **Küçülme: Yeni Bir Çağ İçin Kavram Dağarcığı**, s. 281.
[1699] Natasha Cahassagne, **Buen Vivir As an Alternative to Sustainable Development: Lessons From Ecuador**, Taylor & Francis Group, 2020, s. 31, s. 33.
[1700] "Gaceta Oficial Estado Plurinacional de Bolivia: Ley 300 15 de Octubre de 2012", 5. madde, http://www.gacetaoficialdebolivia.gob.bo/normas/buscar/300, erişim tarihi: 10.01.2022.

değerleri de yasada sıralanmıştır: Bolivya halkının inançlarına uygun şekilde ruhaniliği ve inancı büyütmek ve paylaşmak, iyi, doğal, kaliteli gıdaları tüketmek, Doğa Ana'ya minnetle dans etmek, çalışmayı kolektif ve mutlu eden bir şey olarak düşünmek, iletişim kurabilmek, iyi bir gelecek hayal etmek, yaşlıların geleneksel bilgilerini aktarması, yerli halkın bilgilerini özümsemek, yalnızca rasyonel olarak değil duygusal olarak düşünebilmektir.[1701] Böylece ilerleme ve büyüme arasına sıkışmış Batı toplumları tarafından ütopik olarak nitelendirilebilecek bir yaşam tarzı pozitif hukukta da kendisine yer bulabilmiş ve toplumsal bir gerçeklik ve hedef olarak benimsenmiştir.

Anayasa'da düzenlenen diğer bir hak da yerli halkın kendi bölgesindeki doğal kaynakların kullanımına katılmasıdır.[1702] Fosil yakıtlar (hidrokarbonlar) ayrıca düzenlenerek, hangi şekilde bulunursa bulunsun tamamen Bolivya halkının mülkiyetinde sayılmış, fosil yakıtların adil ve sürdürülebilir bir gelişme için üretiminin tek yetkilisinin Bolivya halkı adına devlet olduğu, bunlardan elde edilecek gelirin de sadece devlete ait olduğu, hatta bu maddeye aykırı yapılan sözleşmelerin vatana ihanet kabul edileceği düzenlenmiştir.[1703] Madencilik için de benzer düzenlemeler yapılmıştır.[1704] Bolivya halkının doğal kaynakların kullanılmasından elde edilen yararlara adil erişim hakkı vardır, bu konuda öncelik doğal kaynakların bulunduğu bölgelerdeki yerli halka verilmiştir.[1705] Bu düzenlemeler, Bolivya tarihiyle birlikte anlaşılmalıdır: Bolivya tarihinin anlatıldığı bölümde değinildiği üzere yıllarca neoliberal ve sağcı yönetimler tarafından ülke doğal kaynakları çok uluslu şirketlere verilmiştir. Yerli halk yüzyıllarca kendi bölgelerindeki doğal kaynaklardan yararlanamamış, doğal kaynaklara sömürgeciler, daha sonra da şirketler tarafından el konulmuştur.

Halkın çevre yönetimine katılma, çevrenin niteliğini etkileyebilecek kararlar hakkında bilgilendirilme ve bu konularda görüşlerine başvurulma hakkı vardır.[1706] Su ve gıda hakkı herkes için temel haklar olarak düzenlenmiştir.[1707] Cochabamba'daki su

[1701] **A.g.e.**, 6. madde.
[1702] **A.g.e.**, 30/16. ve 30/17. maddeler.
[1703] **A.g.e.**, 59. ve 60. maddeler.
[1704] **A.g.e.**, 369. vd. maddeler.
[1705] **A.g.e.**, 353. madde.
[1706] **A.g.e.**, 343. madde.
[1707] **A.g.e.**, 16. Madde.

savaşları mücadelesinin ürünü olan Anayasa su hakkına detaylı bir şekilde yer vermiştir: Buna göre yaşam için temel bir hak olan su, halkın egemenliğindedir ve devlet bu hakkın kullanılmasını dayanışma, bütünleyicilik, karşılıklılık, eşitlik, çeşitlilik ve sürdürülebilirlik ilkeleri temelinde sağlamakla yükümlüdür ve su kaynakları ruhsatla devredilemez.[1708] Yerli halkların ve ulusun hakları arasında kutsal yerlerini koruma hakkı sayılmıştır.[1709] Bütün yeryüzü olarak *Pachamama* kutsal olduğuna göre, aslında her Bolivya yurttaşının onu korumak için harekete geçme hakkı bu madde de düzenlenmiştir denilebilir. Anayasa çevrenin korunması bölümünde *"Herkes, çevreye yönelik saldırılarla karşı karşıya bulunma hâlinde kamu kurumlarının kendi adına harekete geçmesini zorunluluğunu beklemeden, kendi adına veya topluluk adına çevre haklarının korunması için yasal girişimde bulunma hakkına sahiptir"*[1710] hükmüne yer vermiştir. Bu düzenleme bir hak olduğu kadar bir sorumluluk olarak da okunabilecektir, buna göre her yurttaş çevreye yönelik saldırılar söz konusunda olduğunda devlet kurumlarının harekete geçmesini beklemeden inisiyatif alabilmelidir. Çevre hakkının tamamlayıcısı, çevrenin korunması ödevi olmuştur.

Anayasa'nın ödevler başlıklı bölümünde de doğal kaynakların korunması, savunulması ve gelecek kuşakların hakkının muhafaza edilebilmesi için doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımına katkı yapılması Bolivyalıların ödevleri arasında sayılmıştır.[1711] Anayasa'da yetkileri detaylı şekilde düzenlenmiş olan yerli toplulukların yönetimleri, orman kaynaklarının, biyolojik çeşitliliğin ve çevrenin korunması ile devletin bu konudaki politikası çerçevesinde kendi bölgelerindeki su ve enerji kaynaklarının idaresi ve kendi yargısal bölgelerindeki hidrokarbon ve madencilik faaliyetlerinin sosyal ve çevresel denetimi konusunda otorite sahibidirler.[1712] Latin Amerika ülkelerinde ve diğer bölgelerde, doğal varlıklara yönelik tahribatlar ve çevrenin korunması konusunda ilk harekete geçenler o bölgede yaşayan halklardır, ayrıca doğal varlıkların haklarının tanınmasında en önemli etkenin yerli halkların doğayla kurdukları ilişkidir. Bu nedenle bu yetkilerin anayasada düzenlenmesi önemlidir. Bolivya'nın doğanın hakları konusunda önemli bir ülke sayılması; doğanın haklarına yalnızca anayasada yer vermeyip bu konuda BM

[1708] **A.g.e.**, 373 vd. maddeler.
[1709] **A.g.e.**, 30/7. madde.
[1710] **A.g.e.**, 34. madde.
[1711] **A.g.e.**, 108/16. madde.
[1712] **A.g.e.**, 304/III. madde.

düzeyinde girişimlerde bulunması, yasalarla anayasadaki doğa koruyucu hükümleri güçlendirmesi ve doğanın haklarıyla ilgili konferans girişimlerinin Bolivya'da gerçekleşmesiyle bağlantılıdır.

3.1.5.3. Doğa Ana Konferansı ve Beyannamesi

20-22 Nisan 2010 tarihlerinde Bolivya Cochabamba'da "İklim Değişikliği ve Doğa Ana Hakları Dünya Halkları Konferansı" yapılmıştır. Konferans Bolivya'nın çağrısı üzerine yüzden fazla ülkeden otuz binden fazla delegenin katılımıyla gerçekleştirilmiştir. Bu konferansın sonunda "Doğa Ana Hakları Evrensel Beyannamesi" hazırlanmış ve BM Genel Meclisine kabul edilmesi için sunulmuştur. Beyanname'nin girişinde Doğa Ana, *"ortak kadere sahip ve karşılıklı bağımlılık ilişkileri içindeki varlıkların bölünemez ve yaşayan topluluğu; hayatın, beslenmenin, öğrenmenin ve iyi yaşamak için gerekli her şeyi kaynağı"* olarak tanımlanmış, insanlar Doğa Ana'nın bir parçası olarak ifade edilmiştir. Beyanname'ye göre Doğa Ana'ya yönelik bütün tahribat, sömürü ve yıkımların kaynağı, bugün de iklim krizinin sorumlusu olan kapitalizmdir. Doğa Ana'da bir dengesizliğe yol açmadan sadece insanların hakkını tanımak karşılıklı bağımlılık ilişkilerinden dolayı mümkün değildir. İklim değişikliğine ve Doğa Ana'ya yönelik başka tehditlere yol açan bütün yapı ve sistemlerde acilen değişikliğe gidilmelidir.[1713] Beyanname'nin BM tarafından kabul edilen diğer beyannamelerden en önemli farkı, çevre hakkı yerine doğanın haklarını tanımasının dışında sorunun kaynağını kapitalist sistem olarak tespit etmesidir. Kapitalizme alternatif bir modeli tam olarak açıklamasa da, doğa ile uyumlu sistemlere işaret etmiş ve kapitalizmde bunun olamayacağını açıkça belirtmiştir.

Beyanname dört maddeden oluşmaktadır. Birinci maddede Doğa Ana tanımlanmış ve özelliklerine yer verilmiştir.[1714] Buna göre:

1. Doğa Ana yaşayan bir varlıktır.

2. Doğa Ana, bütün varlıkları temin eden, içeren ve üreten; karşılıklı bağımlı bütün varlıkların benzersiz, bölünemez ve kendi kendini düzenleyen topluluğudur.

3. Her varlık Doğa Ana ile ilişkisine göre tanımlanır.

[1713] "Universal Declaration of the Rights of Mother Earth", Giriş Bölümü, https://celdf.org/wp-content/uploads/2016/03/UNIVERSAL-DECLARATION-OF-THE-RIGHTS-OF-MOTHER-EARTH-APRIL-22-2010.pdf, erişim tarihi: 09.02.2022.

[1714] **A.g.e.**, 1. madde.

4. Doğa Ana'nın içkin hakları, varoluşla aynı kaynaktan doğar ve dokunulamazdır.

5. Doğa Ana ve bütün varlıklar bu Beyanname'de sayılan bütün haklara; organik ve inorganik olma, türler, kökenler, insan kullanımına göre tasniflenme veya diğer statülerden doğan ayrımlar olmaksızın sahiptirler.

5. İnsanların haklarının bulunması gibi diğer bütün varlıklar da kendi türlerine özgü ve var oldukları topluluklardaki rol ve işlevlerine uygun haklara sahiptirler.

6. Her varlığın hakkı diğer varlıkların haklarıyla sınırlanmıştır ve hakları arasında bir çatışma Doğa Ana'nın bütünlüğü, dengesi ve sağlığı gözetilecek şekilde çözümlenecektir.

2. Maddede ise Doğa Ana'nın sahip olduğu haklar sayılmıştır. Bunlar yaşama ve var olma, saygı görme, insan müdahalesi olmaksızın hayati döngülerini ve süreçlerini devam ettirebilme, benzersiz, kendi kendini düzenleyen ve karşılıklı bağımlılık ilişkilerine sahip bir varlık olarak kimliğini sürdürebilme hakları ile hayatın kaynağı olarak su hakkı, temiz hava hakkı, bütüncül sağlık hakkı, zehirli ve radyoaktif ve diğer atıklarla kirletilmeme hakkı, bütünselliği, hayati ve sağlıklı işlevleri bozacak genetik yapısının değiştirilmemesi hakkı, insan faaliyetleri tarafından ihlal edilen haklarının tamamen tazmin edilmesi haklarıdır. Doğa Ana'nın bu haklarına ek olarak Beyanname'de her varlığın Doğa Ana'nın uyumlu işleyişinde kendi rolünü oynama ve kendi yerine sahip olma ile, iyi durumda olma ve insanlar tarafından işkence ve kötü muameleye bırakılmama hakkı da sayılmıştır.[1715] Sólon'a göre Doğa Ana'nın hakları, doğanın haklarından farklı olarak yalnızca doğayı değil hem insanları hem doğayı içermektedir.[1716]

Beyanname'nin 3. maddesi, insanların Doğa Ana'ya karşı ödevlerine ayrılmıştır. Herkes öncelikle Doğa Ana ile uyumlu bir şekilde yaşama ve buna saygı duyma sorumluluğuna sahiptir. İnsanlar, bütün devletler, kamu ve özel bütün kurum ve kuruluşlar bu Beyanname'de sayılan haklar ve yükümlülüklere uygun hareket etmek, bu hak ve yükümlülüklerin uygulanmasını sağlamaya çalışmak, Doğa Ana ile nasıl uyum içinde yaşanabileceğine ilişkin yolları teşvik etmek ve öğrenmek, bugün ve gelecekte insanın iyiliğini Doğa Ana'nın iyiliğine uygun olacak şekilde

[1715] **A.g.e.**, 2. madde.
[1716] Sólon, "The Rights of Mother Earth", s. 108.

gerçekleştirmek, Doğa Ana'nın haklarının korunması için etkili kanunları kabul etmek ve uygulamak, Doğa Ana'nın hayati ekolojik döngülerine, süreçlerine ve dengelerine saygı duymak, bunları korumak ve gerekirse eski hâle dönmesini sağlamak ve ihlali gerçekleştirenleri sorumlu tutmak, türlerin tükenmesini, ekosistemlerin tahribini engellemek için önlemler almak, barışı güvence altına almak ve nükleer, kimyasal ve biyolojik silahları ortadan kaldırmak, Doğa Ana ile uyumlu gelenekleri ve Doğa Ana ile uyumlu ekonomik sistemleri teşvik etmek zorundadır.[1717] Hakların ödevlerle desteklenmesi hakları somutlaştırmış, vatandaşlığı, devletin niteliklerini ve ekonomik faaliyet gösteren kişi ve kurumları bu görevler çerçevesinde yeniden tanımlamıştır. Sınırsız bireysel ve ekonomik özgürlük yoktur, birlikte var olmak için anayasal sorumluluklar ve sınırlar da vardır.

10-12 Ekim 2015'te Tiquipaya'da yine Bolivya öncülüğünde "İklim Değişikliği ve Doğa Ana Hakları/Yaşamın Savunusu Dünya Halkları İkinci Konferansı" düzenlenmiştir. Konferans sonucu hazırlanan Beyanname'de şunlara yer verilmiştir: Dünya iklim, ekonomi, gıda, enerji, kurumlar, kültür, etik ve ruhani alanlarda kendini gösteren çok sayıda küresel kriz yaşamaktadır, hayatta kalabilmek için insanlık doğayı ve hayatı ölüme mahkum eden ve Batı uygarlığı tarafından yaratılan kapitalizmden kurtulmalıdır.[1718] Yeryüzündeki yaşamı yok eden yalnızca silahlar ve savaşlar değil, aynı zamanda bağımsız olmaya çalışan ülkelerin ekonomilerini boğan uluslararası ekonomik yapılardır. İyi yaşam (*buen vivir*) temelinde yeni bir vatandaşlık modeli geliştirilmeli, insan hakları ve Doğa Ana'nın haklarının birbirini tamamlayıcılığı derinleştirilmelidir.[1719] Beyanname'de kapitalizmin tahribatları açıklanmış, 2010'daki konferansın etkileri değerlendirilmiştir. İklim krizine, yaşama yönelik tehditlere, Doğa Ana'nın kaynaklarının dağılımına ilişkin jeopolitik savaşlara karşı; kapitalizme alternatif iyi yaşam yollarını güçlendirmek, Doğa Ana'nın haklarının evrensel olarak tanınması, iklim değişikliğine karşı pratik ve teknolojileri geliştirmek, ortak mirasın savunulması,

---

[1717] "Universal Declaration of the Rights of Mother Earth", 3. madde, https://celdf.org/wp-content/uploads/2016/03/UNIVERSAL-DECLARATION-OF-THE-RIGHTS-OF-MOTHER-EARTH-APRIL-22-2010.pdf, erişim tarihi: 09.02.2022.

[1718] "Declaration of the World People's Conference on Climate Change and the Defense of Life Tiquipaya-Bolivia", s. 1, https://observatorioccdbolivia.files.wordpress.com/2015/10/declaration-world-people-tiquipaya-ii_12-10-2015.pdf, erişim tarihi: 12.01.2022.

[1719] **A.g.e.**, s. 2.

Doğa Ana ve İklim Adaleti Mahkemesinin kuruluşunu teşvik etmek için, doğanın ticarileştirilmesine karşı mücade edilmesi vurgulanmıştır.[1720]

Tiquipaya Konferansı'nda Doğa Ana'nın haklarının evrensel olarak tanınması için yapılması gerekenler şu şekilde sıralanmıştır: İnsan ve doğa arasındaki uyumlu ilişkiyi gösteren Doğa Ana kavramının yerli halklardan öğrenilmesi ve Doğa Ana'nın tek evimiz olduğunun anlaşılması, Doğa Ana ve *buen vivir* politikalarıyla uyum sağlamaları için ekonomik işletmeleri düzenleyen yasaların kabul edilmesi, her seviyede eğitimin doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımı ve Doğa Ana'yı koruma görevine uygun olarak yapılandırılması, Doğa Ana'nın sistemlerinin onarılabilmesi için hükümetlerden mekanizmalar talep etmek, devletlerin karar alması için örgütlü şekilde etki gösterebilmek, geleneksel uygulamaları canlandırmak, Doğa Ana ve hakları için Daimi Uluslararası Platformu kurmak, BM üyelerinin ticari ve insanmerkezci olmayan kararlara katılımını sağlamak.[1721]

Bolivya'da gerçekleşen Doğa Ana konferanslarında hem Ekvador hem Bolivya Anayasaları'na kıyasla daha detaylı açıklamalar, doğa korumaya ve ekonomik alternatiflere ilişkin daha güçlü vurgular ve doğanın haklarının hayata geçirilebilmesi için somut hedefler yer almıştır. Tüm dünyadan çevrecilerin, hukukçuların, yazarların ve bilim insanlarının katıldığı bu konferanslar uluslararası ilgi çekmiş, bu açıdan doğanın haklarının Latin Amerika dışındaki coğrafyalarda da tartışılmasını sağlamıştır. Bolivya bu konferansları düzenlemenin yanı sıra doğanın haklarıyla ilgili yasalar da çıkarmıştır.

3.1.5.4. Bolivya'da Doğanın Haklarıyla İlgili Yasalar

2010 Nisan ayında Doğa Ana Hakları Konferansı'na öncülük ve ev sahipliği yapan Bolivya'da 2010 Aralık'ta "Doğa Ana Hakları Yasası" kabul edilmiştir. Bolivya'daki doğanın hakları düzenlemesi iklim krizine ilişkin doğrudan bir cevap, uluslararası konferansın bir etkisidir.[1722] Bu yasa, 2012'de çıkan ve daha kapsamlı olan yasanın taslağı gibidir. Bu yasanın tek amacı Doğa Ana'yı belli haklara sahip politik bir özne olarak kabul etmek olmuştur. Yasa ile Doğa Ana'nın sahip olduğu düzenlenen

[1720] "Declaration of the World People's Conference on Climate Change and the Defense of Life Tiquipaya-Bolivia", https://observatorioccdbolivia.files.wordpress.com/2015/10/declaration-world-people-tiquipaya-ii_12-10-2015.pdf, erişim tarihi: 12.01.2022.
[1721] **A.g.e.**, s. 11.
[1722] Sólon, "The Rights of Mother Earth", s. 122.

haklar yaşam, biyolojik çeşitlilik, su, temiz hava, denge, kendini onarabilme ve kirlenmemedir. Bu hakları korumak hem devletin hem de vatandaşların görevidir.[1723] Anayasa'dan farklı olarak bu yasa, Doğa Ana'nın haklarının ihlali iddialarını araştırmakla ve hükümete tavsiyelerde bulunmakla görevli Doğa Ana Ombudsmanlığının (*Defensoria de la Madre Tierra*) kuruluşunu düzenlemiştir.[1724] Doğa Ana Hakları Yasası, 2009 Anayasası ile başlayan Bolivya hukuk sistemini yeniden şekillendirmenin bir parçası olmuş, çok az muhalefetle karşılaşmış, sivil toplumun çoğunluğunun desteğini almıştır. Buna Bolivya'nın en büyük köylü birliği (*Confederación Sindical Única de Trabajadores Campesinos de Bolivia*) de dahildir ve birlik yasanın tasarısını hazırlamaya katkı sunmuştur.[1725]

2010 yasasını işler hâle getirmek için 2012'de "Doğa Ana ve İyi Yaşam İçin Bütüncül Gelişme Çerçeve Yasası" kabul edilmiştir. Yasanın amacı, haklar ve yükümlülükler çerçevesinde, iyi yaşam için Doğa Ana ile uyumlu ve dengeli bütüncül bir kalkınmanın temellerini oluşturabilmek, Doğa Ana'nın doğal sistemlerini yeniden üretebilmesi için potansiyelini korumak, yerel ve atalardan gelen pratikler çerçevesinde onarmak ve güçlendirmek olarak belirtilmiştir.[1726] 2012 yasasında Doğa Ana'ya ait olarak belirtilen haklar 2010 yasasında sayılanlardır, bu haklardan ziyade *buen vivir*, bütüncül kalkınma ve doğayla uyumlu ekonomik sistemler üzerinde durulmuştur. Bu yasa, Doğa Ana'nın hakları somutlaştırmak için, Bolivya'nın kendine özgü sosyal yapısı, yasayı yapanların politik hedefleri ve aradan geçen zamanda ortaya çıkan ihtiyaçlar ile haklar listesini bir çerçeveye oturtmuş gibidir.

Yasaya hâkim olan ilkelerden bir kısmı şunlardır: Bir hak diğerlerinden bağımsız veya üzerinde olamaz. Doğa Ana'nın işlevleri ticarileştirilemez. Her kişi veya topluluk çevre, biyolojik çeşitlilik, insan sağlığı, kültürel değerler dahil olmak üzere Doğa Ana'nın parçalarına zarar vermekten etkili bir şekilde kaçınmalı ve olası zararı önlemelidir. Doğa Ana'nın savunusunda devlet ve halk katılımcı ve demokratik bir şekilde yer almalıdır. Toplumda materyal, sosyal ve ruhani yoksulluğun olmadığı,

---

[1723] "The Rights of Mother Earth Law", https://www.climate-laws.org/geographies/bolivia/laws/the-rights-of-mother-earth-law, erişim tarihi: 10.01.2022.
[1724] "Rights of Nature Case Study, Mother Earth (Bolivia)", s. 2, http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload1131.pdf, erişim tarihi: 10.01.2022.
[1725] **A.g.e.**, s. 2.
[1726] **A.g.e.**, s. 1.

buen vivir'in gerçekleştirildiği sosyal adalet ve iklim adaleti sağlanmalı, geleneksel ve bilimsel bilgi birlikte değerlendirilmelidir.[1727]

2012 yasası özellikle *buen vivir* ve bütüncül kalkınma üzerine detaylı maddeler içermektedir. Bolivya hukukunda Doğa Ana'nın hakları yalnızca teknik şekilde listelenmemiş; bu hakların, halkın doğaya bakışı, kültürü ve gelenekleriyle bir bütün oluşturduğu fikri ayrıntılı olarak işlenmiştir. Yasa metni bu anlamda oldukça edebi bir dile de sahiptir. Yasa anti kapitalizm vurgusunu yapmış, kalkınma için sürdürülebilir, eşitlikçi, geleneksel üretim modellerini gözden kaçırmayan, bütüncül kalkınmayı önermiş, bu anlamda yalnızca doğanın hakları vardır demekle yetinmeyerek bu hakların gerçekleşebilmesi için alt yapısal gerekliliklere de dikkat çekmiştir.

Yasaya göre Doğa Ana'nın haklarının güvence altına alınmasından kamu makamları, bakanlıklar, ombudsmanlık ve tarım ve çevre mahkemeleri, doğrudan etkilenen bireyler ve topluluklar ile Doğa Ana'nın haklarının ihlal edildiğini bilen herkes sorumludur.[1728] 2010 yasasında kurulan ombudsmanlık bu yasada da yer almıştır. Ayrıca Çevre ve Su Bakanlığı bünyesinde 2013 yılında kurulan Çok Uluslu Doğa Ana Makamı'nın (*Autoridad Plurinacional de la Madre Tierra*) kuruluşu da bu yasayla düzenlenmiştir. Bu devlet kurumu kalkınma, iklim kriziyle ilgili projelerin, programların ve araştırmaların takibi ve koordinasyonundan sorumludur. Bu kurum, Doğa Ana'nın ormanlarının ve yaşam sistemlerinin sürdürülebilir ve bütüncül kullanımını teşvik etmek, ekosistemleri, biyolojik çeşitliliği ve çevresel işlevleri korumak ve onarmak, sera gazı emisyonlarını azaltmak ve sınırlamak için esasları belirlemek ve iklim değişikliğinin etkileriyle ilgili ülkenin eylemlerine odaklanma görevlerine de sahiptir.[1729] 2013'te başkan Morales tarafından "Doğa Ana ve İyi Yaşam İçin Bütüncül Gelişme Çerçeve Yasasının Düzenlenmesi" başlıklı başkanlık kararnamesi (*Decreto Supremo No 1696*) yürürlüğe koyulmuştur. Kararnamenin amacı, Çok Uluslu Doğa Ana Makamı'nın işleyişini düzenlemektir.[1730] Bu kurumun işlevi, iklim değişikliğine ilişkin çok uluslu plan ve politikayı geliştirmek ve yürütmek,

---

[1727] "Gaceta Oficial Estado Plurinacional de Bolivia: Ley 300 15 de Octubre de 2012", 4. madde, http://www.gacetaoficialdebolivia.gob.bo/normas/buscar/300, erişim tarihi: 10.01.2022.
[1728] **A.g.e.**, 39. madde.
[1729] "Rights of Nature Case Study, Mother Earth (Bolivia)", s. 3, http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload1131.pdf, erişim tarihi: 10.01.2022.
[1730] "Gaceta Oficial Estado Plurinacional de Bolivia: Decreto Supremo 1696", 1. madde, http://www.gacetaoficialdebolivia.gob.bo/normas/buscar/300, erişim tarihi: 10.01.2022.

Doğa Ana ve İklim Değişikliği ile ilgili çok uluslu bilgi ve bütüncül denetleme sistemini koordine etmektir.[1731] Bolivya'nın Doğa Ana'ya karşı işlenen suçları ne kadar ciddiye aldığı ve genel çevre hukuku düzenlemelerinden oldukça farklı bir düzenleme tercih ettiği yasada bu suçların cezasının ertelenememesi ve zaman aşımına uğramaması hükümleri ile açıktır.[1732]

2012 yasasına yönelik olarak, doğal kaynakların çıkarılmasına dayalı ekonomiye alternatif bir model ortaya koymadığı, ekonomiye doğaya göre öncelik verdiği eleştirisi yapılmaktadır: Yasa korunan alanlarda madenciliği yasaklamamakta, daha önceden faaliyet gösteren madencilik imtiyazlarını devam ettirmekte, böylece maden şirketlerinin su kaynaklarını kullanması mümkün olmaktadır.[1733] 2015'te çıkarılan başkanlık kararnamesi ile Bolivya'nın koruma altındaki doğal alanlarından altmışından fazlasında ve yirmi iki ulusal parkta petrol arama izni verilmiştir.[1734] Bolivya'da anayasal düzenlemeler arasındaki çatışma yasalara da taşınmıştır. Öte yandan Doğa Ana Ombudsmanlığı'nın kuruluşuna ilişkin bir yasa daha 2021'de Bolivya Parlamentosu tarafından tekrar hazırlanmış, Başkan Luis Arce yasayı Doğa Ana ile uyum içinde "iyi yaşama"ya dair atılmış bir adım olarak yorumlamıştır.[1735]

Bolivya yasaları, Bolivya'da doğanın haklarının yalnızca anayasada listelenen ilkeler veya ülke içindeki uygulamaya etkisi tartışılır konferansların teması olarak bırakılmayacağına dair bir izlenim yaratmaktadır. Ancak Bolivya'da bu çalışmanın yapıldığı tarih itibariyle doğanın hakları yasalarıyla bağlantılı bir dava yoktur. Doğanın haklarını en fazla savunan yerli toplulukların ve hukukçuların temsilcileri doğanın hakları yasalarının kendi amaçları için yeterli hukuki temel sağlamaktan uzak ve zayıf olduklarını, kendi gündemlerini yasalarla tanımlamadıklarını ifade etmişlerdir.[1736] Bolivya'nın en büyük sosyal hareketlerinden *Pacto de Unidad* koalisyonu, hukukun çevre uygulamalarını değiştirmekte tek başına yeterli olmayacağını iddia etmektedir. Gerçekten de Bolivya ekonomisi ağırlıkla doğal

[1731] **A.g.e.**, 8. ve 11. maddeler.
[1732] **A.g.e.**, 44. madde.
[1733] Villaviencio Calzadilla – Kotzé, "Living in Harmony with Nature? A Critical Appraisal of the Rights of Mother Earth in Bolivia", s. 419.
[1734] **A.g.e.**, s. 420.
[1735] "Bolivia Prepara Ley para Creación de Defensoría de la Madre Tierra", https://www.comunicacion.gob.bo/?q=20210423/32316, erişim tarihi: 29.01.2022.
[1736] Kauffman – Martin, **The Politics of Rights of Nature: Strategies for Building a More Sustainable Future**, s. 125.

kaynakların çıkarılmasına dayanmaktadır.[1737] Pratikte hem Bolivya'da hem de Ekvador'da ekonomik ve politik çıkarlar yerli hakları ve doğa haklarıyla çatışmaktadır. Bolivya Anayasası doğal kaynakların endüstrileştirilmesini ve ticarileştirilmesini devletin temel önceliği olarak açıklamış, Ekvador hükümeti de aynı şekilde bunu merkezi bir politika olarak belirlemiştir.[1738] Ancak Ekvador'dan farklı olarak Bolivya'da doğanın haklarının anayasada değil yasalarda tanınması, bu hakları sosyo ekonomik hakların altına yerleştirerek daha güçsüz kılmıştır, Bolivya'daki doğanın hakları yasaları insanların sosyoekonomik hakları perspektifinden yorumlanmak zorundadır.[1739] Anayasada da, birbirilerine hukuken üstün olmayan ekomerkezci ve insanmerkezci düzenlemeler arasında gerilimler mevcuttur ve bunların pratikte çözümlenmesi zordur.[1740]

Bolivya'da 2010 Temmuz ayında maden işçilerinin eylemleri üzerine hükümet çimento fabrikası, uluslararası havaalanı, metal fabrikasının ve yol çalışmalarının bitirilmesi kararlarını almıştır *"İklim adaleti konusunda alınan tüm önemli kararlar topraksız yoksul halkın direnişiyle karşılaşmıştır."*[1741] Ekolojik eğilimlerin sosyal ve ekonomik planlama ile buluşamaması sorunu, anayasasında bu ilkeleri kabul eden Bolivya'da da söz konusudur. Bolivya'nın doğanın haklarını yasal düzeyde ve konferanslarla güçlendirme eğiliminde, Ekvador'dan farklılaşan tarihinin ve anayasaların kabul edildiği sırada ülkedeki yerli hareketinin etkisinin, iktidardaki kişi ve grupların politik tercihleri etkili olmuştur. Bolivya Ekvador'dan daha istikrarlı bir siyasi tarihe sahiptir, kısa süreli de olsa halkçı yönetimleri deneyimlemiştir, Ekvador'a kıyasla ekonomisi daha güçlü bir ülkedir. Ancak Ekvador'da Latin Amerika'daki en güçlü ve birleşik yerli hareketlerinden biri varken Bolivya'da dağlık ve ovalık bögelerde yaşayan yerli gruplar arasında bölünmeler mevcuttur.[1742] Ayrıca Bolivya'daki çevreci hareketler Ekvador'a kıyasla daha güçsüz ve yerli hareketlerden

---

[1737] La Follette – Maser, **Sustainability and the Rights of Nature: An Introduction**, s. 23.
[1738] Lalander, "Rights of Nature and the Indigeneous Peoples in Bolivia and Ecuador: A Straitjacket for Progressive Development Politics?", s. 150.
[1739] Kauffman – Martin, **The Politics of Rights of Nature: Strategies for Building a More Sustainable Future**, ss. 128-129.
[1740] Villaviencio Calzadilla – Kotzé, "Living in Harmony with Nature? A Critical Appraisal of the Rights of Mother Earth in Bolivia", s. 417, Villavicencio Calzadilla - Kotzé, "Environmental Constitutionalism and the Ecocentric Rights Paradigm: the Rights of Nature in Ecuador and Bolivia", s. 186.
[1741] Fevzi Özlüer, "Pachamama'nın Gücü ya da Bolivya Anayasası'nın Uluslararası Hukuka ve Siyasete Etkisi", ss. 63-82, Mahmut Fevzi Özlüer vd. (ed.), **Bolivya Anayasası: Hukuk, Demokrasi, Özerklik**, Ankara: Phoenix Yayınevi, Kasım 2012, s. 71.
[1742] Kauffman – Martin, **The Politics of Rights of Nature: Strategies for Building a More Sustainable Future**, s. 133.

kopuktur, çevre hukukçuları arasında Ekvador'daki gibi güçlü bir ağ mevcut değildir.[1743] Bolivya ve Ekvador kadar ulusal ölçekte ve kapsamlı olmasa da diğer Latin Amerika ülkelerinde de doğanın hakları hareketleri etkili olmaya başlamıştır.

3.1.6. Kolombiya'da Nehir ve Amazon Havzası Kararları

Kolombiya Anayasa Mahkemesi 2016'da Atrato Nehri'nin hak öznesi (*sujeto de derecho*) ve özerk bir varlık olarak korunması gerektiğine kararı vermiştir. Dava *Tierra Digna* sivil toplum kuruluşu tarafından, bölgedeki çiftçi birlikleri ve etnisiteler arası dayanışma forumları adına *acción de tutela*[1744] (koruma davası) şeklinde 2015'te açılmıştır.[1745] Başvurucular yaşam haklarının, insan onurlarının; sağlık, su, güvenlik, gıda, sağlıklı bir çevrede yaşama ve kültür haklarının, yaşadıkları bölgedeki maden ve kerestecilik faaliyetleri nedeniyle ihlal edildiğini ileri sürmüşlerdir.[1746] İlk derece mahkemesi, başvuru konusunun temel haklar değil kolektif haklar olması nedeniyle davanın *acción de tutela* olarak açılamayacağına karar vermiştir. Başvuranların itirazını değerlendiren ikinci derece mahkemesi de ihlal edilen haklarla zararın tam olarak ortaya koyulamayacağına hükmetmiştir.[1747]

Anayasa Mahkemesi ise etnik azınlıklar ve genel olarak kırılgan kesimlerin yargı mekanizmalarına erişimlerinin kolaylaştırılması için daha esnek ölçütler benimsenmesi gerektiğini ifade etmiştir. Başvurucular Avrupalı yerleşimciler tarafından tarihsel olarak işgal edilmiş bölgelerde yaşayan Afrika kökenli topluluklardır. Sağlıklı bir çevre hakkı, etnik toplulukların kolektif kimlik ve kültürel bütünlük gibi diğer temel haklarını da güvence altına alır.[1748] Mahkeme böylece, doğanın haklarını kabul eden ülkelerde olduğu gibi, yerli halkların haklarının doğal varlıklarla bağlantılı olduğunu ortaya koymuştur. Anayasa Mahkemesi kararında bu

---

[1743] **A.g.e.**, s. 137.
[1744] "Acción de tutela", Kolombiya hukukunda 1991'den beri var olan, temel haklarla ilgili, gecikme olması durumunda ihlalin gerçekleşecek olması ihtimalinde, hemen koruma sağlanması için, herkese hukuki makamlara başvuru imkânı veren bir usuldür. Bknz. "ABC de las Acciónes de Tutela", https://www.personeriabogota.gov.co/images/libros/ABC_DE_LAS_ACCIONES_DE_TUTELA_DIGITAL-2.pdf, erişim tarihi:07.02.2022.
[1745] "Constitutional Court of Colombia – The Atrato River Case", 2016, http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload838.pdf, erişim tarihi: 07.02.2022, s. 2.
[1746] **A.g.e.**, s. 80.
[1747] **A.g.e.**, s. 14.
[1748] **A.g.e.**, s. 17, s. 19.

hakların yasadışı madencilik faaliyetlerinin sonuçları nedeniyle ihlal edildiğini ve gerekli önlemlerin alınması gerektiğinin altını çizmiştir.

Anayasa Mahkemesi Atrato Nehri'nin yer aldığı Chocó[1749] bölgesinin ekolojik önemini belirtmiş, bölgenin yeryüzünde biyolojik ve kültürel çeşitliliğe en fazla sahip coğrafyalardan biri olduğunu tespit etmiştir. Atrato Nehri dünyadaki en yüksek debili nehirlerden biridir ve nehir yatağı bölgenin yüzde altmışlık bir kısmını kaplamaktadır.[1750] Bölgede çeşitli yöntemlerle çok sayıda maden işletilmekte ve kaçak ağaç kesimi yapılmakta, bu işlemler sırasında ağır makineler, yüksek seviyede toksik maddeler kullanılmakta ve bunlar hem nehri ve nesli tükenmekte olan türler de dahil olmak üzere nehir etrafındaki ekosistemleri, hem de nehirden içme suyu olarak, ayrıca tarımda ve balıkçılıkta yararlanan toplulukları etkilemektedir.[1751] Burası ayrıca altın, gümüş ve platin madeni yönünden zengin olmakla birlikte, halkın çoğunluğunun yoksul ve kamu hizmetlerinden yoksun olduğu, temiz suya erişimlerinin olmadığı, hayat standartlarının ülkede en düşük seviyede bulunduğu, bir bölgedir.[1752] Ekolojik tahribatlarla yoksulluk, Kolombiya örneğinde de iç içedir; ancak bunun sorumlusu bölgede yaşayan yoksullar değil, buradaki doğal kaynaklar üzerinden gelir elde edebilenlerdir.

Kararda eski bir felsefi ve ekonomik gelenek olarak, Smith ve Ricardo'dan Stiegler ve Friedman'a, Batıda hâkim bir görüş olan insanmerkezciliğin, insanı yeryüzündeki tek rasyonel, onurlu ve tamamlanmış bir varlık olarak gördüğü ifade edilmiştir. Bu bakış açısına göre önemli olan sadece insanın var olmasıdır, çevre bu ölçüde korunur ve kalkınma için doğal kaynakların sömürüsüne devam edilir. Biyomerkezci görüş, insanmerkezci görüşten türemiştir ve bunda da doğa haklara sahip değildir ve insanın hizmetindedir. Ancak bu görüşte çevre sadece içinde yaşayanlara değil, gelecek kuşaklara ve genel olarak insanlığa ait görülür. Ekomerkezci yaklaşım ise yeryüzünün insana ait olmadığını, insan ve diğer bütün türlerin yeryüzünün bir parçası olduğuna dayanır. Bu bakış açısına göre, insan türü binlerce yıl süren bir evrim zincirinde yalnızca bir halkadır, ne diğer türlerin, ne

[1749] Kolombiya'nın batısında, Afrika kökenli Kolombiyalıların yoğunlukta olduğu, İspanyollar tarafından Pasifik kıyısında ilk sömürgeleştirilen bölge.
[1750] "Constitutional Court of Colombia – The Atrato River Case", 2016, http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload838.pdf, erişim tarihi: 07.02.2022, ss. 6-7.
[1751] **A.g.e.**, ss. 8-9.
[1752] **A.g.e.**, ss. 66-68.

biyolojik çeşitliliğin veya doğal kaynakların sahibidir ve bu nedenle gezegenin kaderine karar veremez. Doğa hakların öznesidir, devletler tarafından bu haklar tanınmalı ve doğal varlıklarla ilişkili topluluklar gibi yasal temsilcilerin gözetiminde bu haklar icra edilmelidir. 1991 Anayasası ve Anayasa Mahkemesinin önceki kararlarında bu ekomerkezci bakış benimsenmiştir.[1753] Kolombiya Anayasa Mahkemesinin insanmerkezcilik eleştirisinin yanı sıra, uluslararası çevre hukuku metinlerinde de etkili olan biyomerkezci bakışı da eleştirmesi önemlidir. Bu görüşlerin farkları ortaya konularak Anayasa Mahkemesi kendisini ekomerkezci olmayan hukuk düzenlerinden ayırmıştır.

Kolombiya Anayasası'nda doğanın hakları açıkça tanınmamış olmasına rağmen Anayasa Mahkemesi biyokültürel hakların doğanın haklarını da kapsadığı yorumunu yapmıştır.[1754] Ekomerkezci bakış açısına uygun olarak Kolombiya Anayasa Mahkemesi Atrato Nehri'ni hak sahibi bir özne olarak tanımlamıştır. Mahkemeye göre Atrato Nehri Havzası'ndaki yüksek seviyedeki ekolojik yıkım göz önüne bulundurulduğunda; artık hukukun yorumunda, temel hakların korunmasında ve bu hakların öznelerin korunmasına ilişkin ileriye dönük adımlar atılması gerekmektedir. Uluslararası alanda da insan ve doğa arasındaki karşılıklı bağımlılık ilişkilerini temel alan yeni bir sosyolegal anlayış doğmuş ve doğanın bütün haklarıyla ciddiye alınmasını sağlamıştır.[1755] Yaygın yasadışı madencilik faaliyetleri Atrato Nehri Havzası'nın birden çok hakkını ihlal etmekte ve bu durum insan topluluklarının doğal dünyaya bağımlı olduğunu ortaya koymaktadır. Artık gezegeni ve kaynaklarını çok geç olmadan korumak için gerekli adımları atma zamanıdır, yoksa yalnızca gelecek kuşaklar için değil bütün insan türü için geri dönüşü olmayan zararlar doğacaktır. Doğaya saygı; varlığın anlamı, evrim süreci ve evren üzerine düşünmekle başlar. Bu düşünme biçimi ekomerkezci bir perspektifle insanın egemen değil, bütünün bir parçası olduğuna dayanır. Mahkeme biyolojik çeşitliliğin en önemli kaynaklarından biri olan Atrato Nehri'nin anayasal korunmasına yönelik bir içtihat oluşturulması için girişimde bulunulması gerektiğini düşünmektedir, bu da ekolojik veya yeşil anayasa

---

[1753] **A.g.e.**, ss. 33-34.

[1754] Craig M. Kauffman – Pamela L. Martin, "How Courts are Developing River Rights Jurisprudence: Comparing Guardianship in New Zealand, Colombia, and India", ss. 260-289, **Vermont Journal of Environmental Law**, Vol. 20, 2019, https://vjel.vermontlaw.edu/publications/courts-developing-river-rights-jurisprudence-comparing-guardianship-new-zealand-colombia-india, erişim tarihi: 31.02.2022, s. 273.

[1755] "Constitutional Court of Colombia – The Atrato River Case", 2016, http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload838.pdf, erişim tarihi: 07.02.2022, s. 98.

olarak adlandırılır.[1756] Anayasa Mahkemesi, bu kararıyla yalnızca yerli topluluklardan veya ekolojik yıkımdan hareketle doğanın haklarının tanınması gerekliliği üzerinde durmamış, aynı zamanda doğanın haklarının tarihsel, felsefi ve hukuki bir tercih olarak arka planını açıklamıştır.

2018'de Çevre Bakanlığı ve yerli halktan on dört üye Atrato Nehri'nin koruyucu konseyini oluşturmuştur.[1757] Atrato Nehri kararı doğanın haklarını normatif olarak desteklemenin nasıl küresel olarak yayıldığını ve açıkça doğanın haklarını tanıyan yasaların yokluğunda neler yapılabileceğini göstermektedir. Bu olayda hâkimler stratejik olarak var olan yasaları doğanın hakları ve yeryüzü içtihadı perspektifiyle yorumlamıştır.[1758] Öte yandan Anayasa Mahkemesinin hukuk tarafından hedef alınabilecek bir faili tanımlamaktan kaçınıp Atrato Nehri'ni insan açgözlülüğünün bir kurbanı olarak nitelendirmesi esasen neoliberal devletin de işine gelebilir, radikal çözümler olmadan basmakalıp görüşler terkrar edilmektedir; zira karar yasadışı madencilik nedeniyle verilmiş olsa da Mahkeme yasadışı madenciliğin genellikle yoksul kesimler tarafından zorunlu olarak yapıldığına değinmemiş, niahi suçluyu insan olarak tespit etmiştir.[1759]

2018 Nisan'da Kolombiya Yüksek Mahkemesi (*Corte Suprema de Justicia de Colombia*) Anayasa Mahkemesinin ekomerkezci yaklaşımını benimseyerek Kolombiya'daki Amazon Ormanı'nı hakları özel olarak korunması gereken, hak sahibi ve otonom bir varlık olarak tanımlamıştır. Yaşları yedi ve yirmi beş arasında değişen çocuk ve gençlerden oluşan yirmi beş kişilik grup Kolombiya devlet başkanına, bakanlıklara, yerel hükümetlere karşı; çevresel tahribata ve iklim değişikliğine yol açan Amazon'daki ormansızlaşmayı denetim altına almadıkları, bu durumun da yaşam, sağlık ve sağlıklı bir çevrede yaşama haklarını ihlal ettikleri gerekçesiyle *acción de tutela* yoluyla dava açmışlardır.[1760] Dava sonucu verilen kararda insanmerkezci düşünüşten, ekomerkezci düşünceye geçiş vurgulanmıştır.[1761]

[1756] **A.g.e.**, s. 99.
[1757] Kauffman - Martin, "How Courts are Developing River Rights Jurisprudence: Comparing Guardianship in New Zealand, Colombia, and India", s. 279.
[1758] Kauffman – Martin, **The Politics of Rights of Nature: Strategies for Building a More Sustainable Future**, s. 200.
[1759] Tănăsescu, **Understanding the Rights of Nature: A Critical Introduction**, s. 105, s. 118.
[1760] "La República de Colombia Corte Suprema de Justicia, Sala de Casación Civil, STC4360-2018", https://www.cortesuprema.gov.co/corte/wp-content/uploads/2018/04/STC4360-2018-2018-00319-011.pdf, erişim tarihi: 08.02.2022, ss. 1-3.
[1761] **A.g.e.**, s. 20.

Mahkeme, Amazon'un gezegenin geleceği için korunması gereken hayati bir ekosistem olduğuna ve tıpkı Anayasa Mahkemesinin Atratro Nehri'ne ilişkin kararında olduğu gibi, Amazon'un da hak sahibi bir varlık olarak tanınması gerekliliğine karar vermiş, Amazon'un korunma, muhafaza, varlığını sürdürme, eski hâle iade haklarının sorumluluğunu devlete ve bölgesel otoritelere yüklemiştir.[1762] Ancak Mahkemenin bu kararına rağmen hükümet adım atmamış ve Amazon'daki ormansızlaşma azalacağına daha da artmıştır.[1763] Mahkeme kararları ne kadar önemli olsa da uygulanabilirlikleri devletin ekonomi politikasıyla da yakından ilişkilidir.

Yine Kolombiya'da bulunan Tolima Bölge Mahkemesi de 2019 yılında verdiği kararda Coello, Combeima ve Cocora Nehirleri, bu nehirlerin havzalarını ve akarsuları bireysel varlıklar olarak nitelendirmiş; koruma, kendi varlığını devam ettirme ve devlet ile topluluklar tarafından eski hâle iade haklarına sahip olduklarını ifade etmiştir. Mahkeme bu nehirlerdeki madencilik faaliyetlerinin durmasına ve çevresel etkiler için madencilik şirketlerinin sorumluluğuna hükmetmiştir.[1764] 2019'da Senatör Juan Luis Castro ve aktivist Diego David Ochoa tarafından *acción de tutela* olarak açılan davada Medellín Yüksek Mahkemesi Cuca Nehri, havzasını ve akarsularını hak öznesi olarak tanımış ve nehrin devlet ile Medellín kamu şirketleri tarafından korunmasına ve devamına karar vermiştir. Bu şirketler topluluğu Cauca Nehri'nde Kolombiya'nın en büyük hidroelektrik santralini inşa etmek istemiştir. Bu dava sadece madenciliğin değil hidroelektrik santrallerin de Kolombiya'daki nehirleri tehdit ettiğini göstermiştir.[1765] Hidroelektrik santrallerin başlarda "temiz enerji" olarak tanımlanmasına rağmen uygulamada nehirlere verdikleri zararların anlaşılmasıyla çeşitli ülkelerde bu santrallere karşı da bir kamuoyu ve içtihat oluşmaya başlamıştır.

Elli beş yıldan fazla süreyle silahlı çatışmalar yaşamış Kolombiya'da doğa korumaya ilişkin böyle kararların çıkması, değerli gelişmeler olarak yorumlanmış, doğanın hakları yaklaşımının aynı zamanda ülkedeki tazmin ve onarım çabalarının bir

---

[1762] **A.g.e.**, s. 45.
[1763] "The Colombian Government has Failed to Fulfill the Supreme Court's Landmark Order to Protect the Amazon", 05.04.2019, https://www.dejusticia.org/en/the-colombian-government-has-failed-to-fulfill-the-supreme-courts-landmark-order-to-protect-the-amazon/, erişim tarihi: 08.02.2022.
[1764] Dina Townsend, "The Rights of Nature (Rivers) and Constitutional Actions in Colombia", https://gnhre.org/community/the-rights-of-nature-rivers-and-constitutional-actions-in-colombia/, erişim tarihi: 07.02.2022.
[1765] **A.g.e.**

aracı olabileceği ihtimali üzerinde durulmuştur.[1766] Kolombiya mahkeme kararları sadece Kolombiya hükümetinin ve yerel makamların ciddi ekolojik sorunlara yönelik yetersizliklerine dikkat çekmekle kalmamış, aynı zamanda Kolombiya'da ve dünyanın geri kalanında çevre hukuku ve politikasının yetersizliğini de ortaya koymuştur.[1767] Kolombiya mahkemelerinin doğal varlıkları hak öznesi olarak tanıyan kararları, doğanın haklarının yalnızca anayasal veya yasal düzeyde değil, içtihatlarla da tanınabileceğini göstermiş, bu kararların yalnızca dava taraflarını veya o ülkeyi değil uluslararası toplumu ilgilendirdiğinin de anlaşılmasını sağlamıştır. Doğal varlıklara hak tanımak kültürel nedenlere dayansa da, esas olarak mevcut çevre hukukunun doğayı koruyamıyor olmasından kaynaklanmaktadır.

3.1.7. Meksika Anayasalarında Doğanın Hakları

Haziran 2014'te federal bir cumhuriyet olan Meksika'nın Guerrero Eyaleti[1768] bir anayasa değişikliği ile doğanın haklarını kabul etmiştir. Anayasa'nın 2. maddesinde Eyalet'te öncelikle insan ve topluluk haklarının temelinin "onur" olduğu, hukuki ve politik düzeninin temelinin özgürlük, eşitlik, sosyal adalet, dayanışma, demokratik ve ideolojik çoğulculuk, laiklik, çeşitliliğe saygı ve her türlü tezahüründe yaşama saygı olarak belirtilmiştir. Aynı maddede ekonomik kalkınmanın temelinin ihtiyat ilkesi olduğu düzenlenmiştir. Devlet ilgili mevzuatta yer alan doğanın haklarını koruyacak ve güvence altına alacaktır.[1769] Guerrero, Meksika'da doğanın hakları konusunda öncü eyalet olmuştur.

2017'de Meksika'nın başkenti ve kendisi de bir eyalet olan Mexico City, yeni anayasa metninde doğanın haklarını düzenlemiş, Anayasa 17 Ekim 2018'de yürürlüğe girmiştir. Anayasa'nın "yaşanabilir şehir" başlıklı 18. maddesinin ilk bölümü "sağlıklı bir çevre" adını taşımaktadır. Buna göre şimdiki ve gelecek nesiller de dahil olmak üzere herkesin sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı vardır. Doğanın korunmaya ilişkin

---

[1766] Whitney Richardson – John-Andrew McNeish, "Significance for Extractivism and Governance", ss. 155-175, Judith Shapiro – John-Andrew McNeish (ed.), **Our Extractive Age: Expressions of Violence and Resistance**, Taylor & Francis Group, 2021, s. 163.

[1767] Paola Villavicencio Calzadilla, "A Paradigm Shift in Courts' View on Nature: the Atratro River and Amazon Basin Cases in Colombia – Case Note", **Law, Environment and Development Journal**, http://www.lead-journal.org/content/19049.pdf, erişim tarihi: 08.02.2022, s. 57.

[1768] Meksika'da otuz iki eyalet vardır. Bknz. "Basic Information about Mexico", https://embamex.sre.gob.mx/nigeria/index.php/en/information-about-mexico#:~:text=Political%20division%20of%20Mexico%20consists,Queretaro%2C%20Quintana%20Roo%2C%20San%20Luis, erişim tarihi: 26. 03.2022.

[1769] "Constitución Política del Estado Libre y Soberano de Guerrero", https://congresogro.gob.mx/62/legislacion/, erişim tarihi: 10.02.2022, 2. madde.

hakları da Mexico City otoriteleri tarafından, yetkileri dahilinde güvence altına alınacak, halkın bu konuda katılımı da teşvik edilecektir. Doğanın haklarının geniş şekilde korunması, tanınması ve düzenlenmesi için ilgili bir yasa çıkarılacaktır. Yaşanabilir şehir başlığı altında düzenlenen diğer konular, hayvanların korunması, kamusal yaşam hakkı, kamusal mekan hakkı, seyahat hakkı ve boş zaman haklarıdır.[1770] Meksika örneğinde aynı ülkenin farklı eyaletlerinin, aynı konuda çeşitlilik gösteren düzenlemeler kabul edebileceği görülmektedir.

2019'da Colima Eyaleti de, eyalet anayasasında doğanın haklarını düzenleyen bir değişikliği kabul etmiştir. Anayasa'nın 2. maddesinde herkesin gelişebilmesi ve rehafı için sağlıklı ve güvenli bir çevrede yaşama hakkının bulunduğu düzenlenmiştir. Anayasa değişikliği ile bu maddeye ek olarak doğanın hakları düzenlemeleri getirilmiştir. Buna göre doğa, varlığına, kendini onarımına, doğal döngülerini yenilemesine ve ekolojik yapısını ve işlevlerini korumasına saygı gösterilmesi gereken, bütün ekosistemleri ve türleriyle kolektif bir varlık oluşturan bir hak öznesidir. Biyolojik çeşitlilik, doğal ekosistemler, genetik miras ve yerli türler kamunun ortak mallarıdır. Bunların kullanılması yasaların gösterdiği şekilde yapılır, korunmaları kamu, özel ve sosyal sektörlerin ortak sorumluluğudur.[1771] 16. maddede yapılan değişiklikle vatandaşların çevreyi koruma ödevleri belirtilmiş, bunların arasında hissedebilen varlıklar olarak hayvanların bütünlüğüne saygı duyma, onları koruma da sayılmıştır.[1772] Yine 2019'da Mexico Devleti Yerel Kongresi'nde doğanın haklarının federal anayasal düzeye yükseltilmesi teklifi kongre üyesi Max Correa tarafından BM ve Earth Law Center uzmanları ile işbirliği içinde hazırlanarak sunulmuştur.

2021'de Oaxaca Eyaleti de bir anayasal değişiklikle doğanın haklarını kabul etmiştir. 12. maddede yapılan değişiklikte doğanın hakları düzenlenmiştir. Buna göre doğa, çevre ve biyolojik çeşitlilik hak öznesidir. Bu haklar var olma, hayati döngülerini sürdürme ve yeniden üretme, evrimsel süreçlerini, işlevlerini ve yapısını devam

[1770] "Constitución Política de la Ciudad de México", http://www.poderjudicialcdmx.gob.mx/anales/wp-content/uploads/CONST_CDMX_MAR_19.pdf, erişim tarihi: 10.02.2022, 18. madde.
[1771] "Constitución Política del Estado Libre y Soberano de Colima, Ultima Reforma Decreto 113, P.O. 57, 03.08.2019", https://congresocol.gob.mx/web/Sistema/uploads/LegislacionEstatal/Constitucion/constitucion_local_reorganizada_03Agos2019_113.pdf, erişim tarihi: 10.02.2022, 2. madde.
[1772] **A.g.e.**, 16. madde.

ettirme haklarını kapsar. Devlet doğanın haklarına korunmasını ve bunlara uyulmasını güvence altına alır. Doğaya saygı gösterme her insanın etik görevi kabul edilir.[1773] Senatör Alejandro Armenta Mier'in 2020'de yaptığı anayasa değişikliği önerisi 2021'de kabul edilmiştir. Buna göre insan ve doğa arasında, Doğa Ana'nın yaşayan ve haklara sahip bir varlık olduğuna dayalı yeni bir tür ilişki kurulması gerekmektedir. Zira iklim değişikliği nedeniyle ağır çevre sorunları yaşanmaktadır. İnsanmerkezcilik ve kalkınma ideolojisi doğanın sömürüsünü getirmiştir. Latin Amerika doğası beş yüz yıldır hammadde kaynağı olarak yağmalanmaktadır. Metinde insanmerkezciliğin yanı sıra kapitalizm ve neoliberalizm de eleştirilmiştir. Fedaral anayasa Meksika'nın Magna Carta'sı olarak tanımlanmış, yerli halkların doğayla kurduğu günlük ilişki vurgulanmış ve insanmerkezciliğin aşılarak doğanın haklarının anayasada yer alması gerekliliği ifade edilmiştir. Doğanın hakları var olma, varlığını sürdürme, korunma, kendini yenileme, biyolojik döngülerini yeniden üretebilmedir.[1774] Yıllar geçtikçe Meksika eyalet anayasaları doğa konusunda daha detaylı ve daha koruyucu düzenlemelere yer vermiştir. Bu durum eyaletlerin kendi özgün koşullarından kaynaklandığı gibi, birbirlerini örnek alan düzenlemelerin giderek daha geliştirilmesinin de sonucudur. Özellikle Oaxaca Anayasası'nın insanmerkezciliği ve ekosistemi eleştirmesi, aynı zamanda ülkenin Latin Amerika ortak tarihinin bir parçası olarak yaşadıklarının değerlendirilmesi bu bağlamda Meksika'yı Ekvador, Bolivya ve Kolombiya'ya yakınlaştırmaktadır.

3.1.8. Arjantin'de Doğanın Hakları Gelişmeleri

Arjantin'de 2016'da bir davada mahkeme Cecilia adlı bir şempanzenin insan dışı kişi olduğuna ve hukuki özne olduğuna karar vermiştir.[1775] 2018'de Santa Fe Şehri Belediye Konseyi yaptığı bir düzenlemede doğanın haklarından bahsetmiştir.[1776] 2020'de Rosario Belediyesi Paraná Nehri ve sulak alanları hukuki özne olarak tanımıştır. Nehrin deltasının büyük bir yangına maruz kalmasının ardından, Rosairo

[1773] "H. Congreso del Estado Libre y Soberano de Oaxaca LXIV Legislatura Constitucional, Dirección General de Informática y Telecomunicaciones, Última reforma Decreto Núm. 2797" http://congresooaxaca.gob.mx/docs65.congresooaxaca.gob.mx/legislacion_estatal/Constitucion_Politica_del_Estado_Libre_y_Soberano_de_Oaxaca(Dto_ref_2797_aprobado_LXIV_Legislatura_29_sep_2021_PO_43_10a_secc_23_oct_2021).pdf, erişim tarihi: 10.02.2022.

[1774] "Poder Legislativo del Estado", 18.08.2021, https://legislacion.edomex.gob.mx/sites/legislacion.edomex.gob.mx/files/files/pdf/gct/2021/agosto/ago181/ago181a.pdf, erişim tarihi: 10.02.2022.

[1775] "Tercer Juzgado de Garantías Poder Judicial Mendoza Expte. Nro. P-72.254/15", http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload947.pdf, erişim tarihi: 12.02.2022.

[1776] "Honorable Concejo Municipal de la Ciudad de Santa Fe, Comisión de Seguridad Ciudadana", http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload725.pdf, erişim tarihi: 12.02.2022, 4. madde.

Üniversitesi Su Fakültesi başkanı Dr. Aníbal Faccendini'nin Belediye'ye sunduğu dilekçe belediyenin bu kararında etkili olmuştur. Sulak alanların yaşamın kaynağı olduğu ve Arjantin topraklarının yüzde yirmi ikisini oluşturduğunun, hassas ekosistemler olup değişikliklerin bütünlüğüne müdahale olabileceğinin üzerinde durulmuştur. Kararda Kolombiya, Yeni Zelanda, Hindistan, Ekvador'daki doğanın haklarına ilişkin örneklerden bahsedilmiştir. Belediye nehri ve sulak alanları, tüzel kişiler (*Personas Jurídicas*) olarak ilan etmiştir.[1777] Doğanın haklarında yalnızca hukuk ve politika değil, doğa bilimleri çalışmalarındaki bulgular ve bunlara dayanan kaygılar da etkili olmaktadır. Öte yandan doğal bir varlığın Arjantin ve çalışma kapsamında ele alınan diğer ülke örneklerinde görüleceği üzere "tüzel kişi" olarak ilan edilmeleri tartışmalıdır.

Arjantin'de 2020'de doğanın haklarına ilişkin ulusal bir düzenleme yapılması için bir yasa önerisi getirilmiştir. Öneride "*doğa veya Pachamama*" hayatın doğduğu, gerçekleştiği yer olarak tanımlanmış ve diğer ülkelerdeki düzenlemelere benzer haklar sayılarak, doğayla uyum içinde yaşam biçimleri vurgulanmıştır.[1778] 6 Şubat 2020'de Amerikalararası İnsan Hakları Mahkemesi, Lhaka Hohnat Yerli Toplulukları Kuruluşu'nun Arjantin'e karşı açtığı davada insanmerkezci faaliyetlerin çevresel yıkıma yol açtığını tespit etmiştir.[1779] Latin Amerika ülkesi olan Arjantin, doğanın haklarıyla ilgili gelişmelerden etkilenmiştir, muhtemelen ileriki yıllarda konuyla ilgili daha çok düzenleme ve karar olacaktır.

3.1.9. Brezilya'da Belediye Düzenlemeleri

Brezilya'da doğanın haklarıyla ilgili gelişmeler belediyeler düzeyinde gerçekleşmiştir. 2017'de Pernambuco Eyaleti Bonito Belediyesi doğanın haklarına ilişkin bir düzenlemeyi kabul etmiştir. Buna göre, Belediye doğanın var olma, gelişme, evrimleşme haklarını tanıyacak ve doğal varlıkların, insan olsun olmasın hepsinin ekolojik olarak sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşamasını güvence altına alınacaktır.

[1777] "Declaración Interes Publico y Apoyo del HCM de Rosario para que el Río Paraná y los Humedales Tengan Persona Jurídica", http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload1049.pdf, erişim tarihi: 12.02. 2022.

[1778] "Proyecto de Ley, Protección de los Derechos de la Naturaleza", https://www4.hcdn.gob.ar/dependencias/dsecretaria/Periodo2020/PDF2020/TP2020/6118-D-2020.pdf, erişim tarihi: 12.02.2022.

[1779] "Inter-American Court of Human Rights, Case of the Indigeneous Communities of the Lhaka Hohnat v. Argentina, 06.02.2020", https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_400_ing.pdf, erişim tarihi: 12.02.2022.

Bir kamu gücü makamı olarak Belediye bugünkü ve gelecek kuşaklar için doğayı savunma ve muhafaza etme sorumluluğu altındadır.[1780] 2018'de de aynı eyalette Paudalho Belediyesi, San Severino Ramos doğal kaynak suyunun hakları olduğuna ilişkin bir yasayı kabul etmiştir. Buna göre kaynak suyu var olma, gelişme ve evrimleşme haklarına sahiptir. Daha sonra bu düzenleme genişletilerek doğanın haklarına dönüştürülmüştür.[1781] Brezilya'daki gibi tek bir doğal varlığın hakkından bütüncül olarak doğanın haklarına geçiş, diğer ülkeler açısından da örnek teşkil edebilecektir.

2019'da Florianópolis Belediyesi doğanın haklarını kabul eden bir yasa çıkarmıştır. 2021'de Florianópolis'de bulunan Conceição lagününün haklarının tanınması için federal mahkemede dava açılmıştır. 25 Ocak 2021'de kanalizasyon arıtma havuzunun setleri çökmüş, evleri ve sokakları etkilediği gibi lagüne de sızarak bir çevre felaketine yol açmıştır.[1782] Yağmur ormanlarından akarsulara çok çeşitli ve önemli doğal varlıklara sahip Brezilya, diğer Latin Amerika ülkeleri gibi bu doğal varlıklara yönelik tehditler altındadır. Latin Amerika ülkeleriyle ortak tarihi paylaşan, bu ülkelerle ekonomik, sosyal ve kültürel olarak da benzeşen Brezilya'da doğanın hakları hareketi daha sönük kalmıştır; ancak güç kazanma potansiyeli de vardır.

3.1.10. Peru'da Suların ve Doğanın Hakları

2019'da, Peru'daki Melgar Belediyesi, bir düzenleme (*ordenanza*) ile Llallimayo Nehri'ni hak öznesi olarak tanımıştır. Suyun biyolojik olarak vazgeçilemez bir madde olmasından ve çoğu zaman kutsal olarak tanınmasından dolayı doğanın haklarıyla ilgili birçok düzenleme akarsuların haklarına ilişkindir.[1783] Belediye bu düzenlemesini yasa ve anayasaya dayandırmıştır. Peru Anayasası'na göre bölge belediyeleri ekonomik ve idari olarak otonomdur. Yasalara göre belediyelerin koruma alanlarını muhafaza ve idare etmeye, çevre korumaya ilişkin yetkileri vardır. Ekvador, Bolivya, Yeni Zelanda, Hindistan, Kolombiya'daki yasalar ve içtihatlar örnek

[1780] "State of Pernambuco, Municipality of Bonito, the City Council, Amendment to the Organic Law N. 01./2017", http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload658.pdf, erişim tarihi: 13.02.2022.
[1781] "United Nations General Assembly, Harmony with Nature, Report of the Secretary-General, 26.07.2019", https://undocs.org/pdf?symbol=en/A/74/236, erişim tarihi: 13.02.2022.
[1782] "The Rights of Nature Before the Courts : the Case of Lagoa da Conceição in Brazil, 19.07.2021", https://cidce.org/en/the-rights-of-nature-before-the-courts-the-case-of-lagoa-da-conceicao-in-brazil/, erişim tarihi: 13.02.2022.
[1783] Kauffman – Martin, "How Courts are Developing River Rights Jurisprudence: Comparing Guardianship in New Zealand, Colombia, and India", s. 266.

verilmiştir. *Buen vivir* (iyi yaşam) şeklinde sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşamaya vatandaşların hakları vardır. Llallimayo Nehri'nin haklarının tanınmasıyla, nehir ve havzasındaki biyolojik ve kültürel çeşitlilik korunacaktır.[1784] Peru'da, örnek alınan Ekvador ve Bolivya gibi ulusal düzeyde bir değişiklikten önce, doğanın hakları belediyeler düzeyinde tanınmıştır.

Yine 2019'da, Orurillo Belediyesi suyu hak öznesi olarak kabul etmiştir. Metin, Melgar Belediyesinin düzenlemesi gibi çeşitli hukuki kaynaklara dayandırılmıştır. Düzenlemede yerli halkların doğayla ilişkili kültür ve pratiklerinden bahsedilmiş, bu çalışmada Bolivya ve Ekvador bölümlerinde anlatılan *buen vivir* kavramının ne olduğu açıklanmıştır. Yerli halklar suyun yaşayan bir varlık olduğuna inanmakta, bütün kültürlerde su en önemli yeri tutmakta, insan bedeninin bile %80'i sudan oluşmaktadır.[1785] Özellikle And topluluklarında su ritüelleri ve mitleri yıllık tarım döngüsünde temel önem taşımakta ve su tanrısal bir varlık olarak kabul edilmektedir.[1786] Bu nedenle yasa, *Madre Agua'*yı (Su Ana*/Yaku-Unu Mama*) yaşayan bir varlık ve bütün biçimleriyle hak öznesi olarak tanımıştır. *Madre Agua* duyarlı, hissedebilen bir varlıktır. Yerli halkların kozmolojisinde, kanalları temizlemekten, yağmur ayinlerine, akarsuların artışı için yapılan seromonilerde yaşamın bütün alanlarında yer bulur. *Madre Agua* hikayelerde, şarkılarda, sözlü geleneklerde ve diğer çeşitli kültürel biçimlerde tezahür eder. Bütün bu nedenlerle *Madre Agua*'nın bir hak öznesi olarak tanınması gerekmektedir.[1787] Ekvador ve Bolivya'dan farklı olarak, yeryüzü anne (*Pachamama*) değil su anne inancına vurgu yapılmış olması bakımından Peru'daki bu yerel düzenleme önem taşımaktadır ve örnek olma potansiyeli vardır. Ayrıca birçok ülkedeki doğanın hakları düzenlemesinde konuyla ilgili ülkeler genel olarak sayılırken, belediyenin düzenlemesinde yerli kültürlere, suyun çevre için önemine, ulusal ve uluslararası hukuk düzenlemelerine, mahkeme kararlarına kadar hakları güçlendirici çok çeşitli kaynağa yer verilmiştir.

[1784] "Municipalidad Provincial de Melgar, Ordenanza Municipal, No. 018-2019-CM-MPM/A", http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload1065.pdf, erişim tarihi: 15.02.2022.
[1785] "Municipalidad Distrital de Orurillo, Ordenanza Municipal No. 006-2019-MDO/A", http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload1066.pdf, erişim tarihi: 15.02.2022.
[1786] Rutgerd Boelens, **Water, Power and Identity: The Cultural Politics of Water in the Andes**, Routledge, 2016, s. 80.
[1787] "Municipalidad Distrital de Orurillo, Ordenanza Municipal No. 006-2019-MDO/A", http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload1066.pdf, erişim tarihi: 15.02.2022.

9 Nisan 2021'de Peru Parlamentosu'nda, "Amazon, And Dağları ve Afroamerikalı Halklar, Çevre ve Ekoloji Komisyonu" (*Comisión de Pueblos Amazónicos, Andinos, Afroamericanos, Ambiente y Ecología*) doğanın haklarını tanıyan bir yasayı hazırlamıştır. Tasarıda yasanın adı "Doğa Ana'nın, Ekosistemlerin ve Türlerin Haklarını Tanıyan Yasa" olarak belirtilmiştir. Yasanın amacı Doğa Ana'nın, ekosistemlerin hak öznesi olarak tanınarak korunmaları, yaşayan, içkin ve evrensel değerlere sahip varlıklar olarak kabul edilmeleri, var olma, doğal olarak gelişme, kendini yenileme, onarma ve evrimleşme haklarının bulunduğunun tanınmasıdır. Gerçek veya tüzel bütün kişiler, yerli halklar ve topluluklar bu yasanın uygulanması için kamu makamlarına başvuruda bulunabilirler. Kanunda uygulanacak ilkeler önleme, ihtiyat, Doğa Ana'nın kendini yenilemesinin ve onarmasının güvence altına alınması, sosyal adalet ve iklim adaleti, hakların ve yükümlülüklerin karşılıklı bağımlılığı, uyumluluğu ve birbirini tamamlamasıdır.[1788] Bu ilkelerin hepsi tasarıda açıklanmıştır. Önleme ve ihtiyat ilkeleri çevre hukukunun genel ilkelerindense de diğer ilkeler genel çevre kanunlarında yer almayan ilkelerdir.

Özellikle iklim adaletinin yasada yer alması, doğanın hakları hareketinde iklimin konusunun da giderek ağırlığını arttırmasıyla paraleldir. Tasarıda yasanın uygulanmasında hedeflenecek olan yaklaşımlar da detaylı şekilde açıklanmıştır. Buna göre yasaya hâkim olan, ekomerkezcilik, bütünsellik, kültürlerarası yaklaşım, insan hakları, ortaya çıkabilecek zararların göz önünde bulundurulması anlamında kesişimselliktir. Doğa Ana'nın, ekosistemlerin ve türlerin hakları ise şunlardır: Yaşam sistemlerinin ve doğal bileşenlerinin kendilerini doğal olarak yenileme kapasiteleriyle birlikte sürdürülebilmelerini güvence altına almak için yaşam ve bütünlük hakkı, insan etkisiyle ortaya çıkan, doğal döngü ve süreçlerde değişikliğe yol açan kirlilik ve aşırı kullanımın engellenerek korunma ve sağlık hakkı, kanunda düzenlenmiş hakları ihlal eden eylemleri etkili bir şekilde engellemeye yönelik hukuki koruma ve güvence hakkı, barış ve normal ve sağlıklı bir gelişim için gereken korunma ve yenilenmeyi sağlayan döngülerinde ve hayati süreçlerinde rahatsız edilmeme hakkı.[1789] Peru yasa tasarısı, özünde diğer doğanın hakları düzenlemelerine benzese de birçok ülkeden daha detaylı ve daha özenli hazırlanmıştır.

[1788] "Proyecto de Ley que Reconoce Derechos de la Madre Naturaleza, los Ecosistemas y las Especies", https://www.leyes.congreso.gob.pe/Documentos/2016_2021/Proyectos_de_Ley_y_de_Resoluciones_Legislativas/PL06957-20210119.pdf, erişim tarihi: 15.02.2022, 1. ve 2. maddeler.
[1789] **A.g.e.**, 4. ve 5. maddeler.

3.1.11. Panama'da Doğanın Hakları Düzenlemeleri

Panama'da 2020'de Senatör Juan Diego Vasquez tarafından Ulusal Meclis'e doğanın haklarını düzenleyen bir yasa önerisi getirilmiştir. Öneride çeşitli ülkelerdeki doğanın hakları düzenlemelerinden bahsedilmiş, doğanın yaşayan ve haklara sahip bir özne olarak korunması, saygı duyulması gerektiği vurgulanmıştır. Doğanın var olma, yaşama, kendini yenileme, hayati döngülerini yenileyebilme, yapısını ve ekolojik işlevlerini muhafaza edebilme hakları vardır. Öneriye göre insanmerkezcilik doğanın sömürüsüne yol açmıştır ve ekomerkezci bir etiğe geçilmelidir. Doğanın kendi içkin değeri vardır.[1790] Yasa tasarısı Genel Kurul tarafından itirazsız kabul edilmiştir.[1791] Latin Amerika ülkeleri, tarihsel ve kültürel olarak ortak mirasa sahip oldukları Ekvador ve Bolivya'daki doğanın hakları hareketinden etkilenmişlerdir. Öte yandan, doğanın hakları hareketi Amerika kıtası ile sınırlı değildir, yerli halkların kimlik hareketleri, ekolojik yıkım ve doğa koruma kaygıları, doğanın haklarının birbirine benzemez gibi görünen farklı coğrafyalarda da ortaya çıkmasını sağlamıştır.

3.2. Doğanın Haklarıyla İlgili Farklı Ülkelerdeki Düzenlemeler

Ekvador ve Bolivya doğanın haklarını anayasa ve yasalarda düzenleyerek öncü ülkeler olmuş; ancak bu ülkelerin tarihsel politik mirasları, ekonomik koşulları ve uluslararası kapitalizmle ilişkileri doğanın haklarının uygulamada sürekli ihlaline de yol açmıştır. Ekvador, Bolivya ve diğer Latin Amerika ülkeleri tarihsel, kültürel ve sosyal koşulları nedeniyle hem ekolojik tahribatları derinden yaşayan hem de çevre hukukunun genel eğilimlerinin dışında alternatif doğa koruyucu düzenlemeler kabul eden ülkeler olmuştur. Cansız kabul edilen doğal varlıklara veya bitkilere yahut bir bütün olarak ekosistemlere hukuk düzenlerinde hak tanıyan başka ülkeler de mevcuttur. Bunların başında, Ekvador ve Bolivya gibi yerli halkın kültürünün doğanın haklarını tanımada etkili olduğu Yeni Zelanda gelmektedir.

[1790] "Asamblea Nacional Secretaría General, Trámite Legislativo 2020-2021", https://www.asamblea.gob.pa/APPS/SEG_LEGIS/PDF_SEG/PDF_SEG_2020/PDF_SEG_2020/2020_A_150.pdf, erişim tarihi: 12.02.2022.

[1791] "Crean Legislación para Proteger Derechos de la Naturaleza Uniéndose Panamá a un Concepto Mundial, 25.10.2021", https://www.asamblea.gob.pa/noticias/crean-legislacion-para-proteger-derechos-de-la-naturaleza-uniendose-panama-un-concepto, erişim tarihi: 12.02.2022.

3.2.1. Yeni Zelanda

Doğanın bir bütün olarak hak sahibi olmadığı; ancak diğer hukuk düzenlerinden farklı olarak bazı doğal varlıkların hukuki özne olarak tanındığı Yeni Zelanda, Bolivya ve Ekvador'dan sonra doğanın hakları bakımından bu çalışmadaki en önemli ülkedir. Yeni Zelanda, Avustralya'ya 1500 km uzaklıktaki büyük ve küçük takım adalardan oluşmaktadır. Dünya nüfusunun yoğunlaştığı bütün merkezlere oldukça uzak, bu coğrafi izolasyonu nedeniyle az nüfuslu ve ekonomik olarak kırılgandır.[1792] Ekonomisinde mandıracılık ve besin ihracatı önemli yer tutmaktadır.[1793] Yeni Zelanda'da 1800'lerden itibaren ülkeye ulaşan Avrupa kökenli yerleşimcilerin soyundan gelenler ve yerli halk olan Maoriler[1794] yaşamaktadır. Bu bölümde Yeni Zelanda tarihi, doğal varlıkların haklarının tanınmasında etkili olan Maoriler açısından önemli noktalarla ve ülke ekolojisi açısından dönüm noktalarıyla sınırlı tutulmuştur.

3.2.1.1. Yeni Zelanda Tarihi

Yeni Zelanda'da ilk yerleşimciler Polinezyalılardır ve 12-13. yüzyılda adaya gelmişlerdir.[1795] Avrupalılar (İngilizler) 1700'lerden itibaren adaya seferler düzenlemiştir.[1796] Ülke uluslararası kapitalizme 1792'de fok kürkü satışı ile dahil olmuş, 1800'lerin başında her yıl on binlerce fok kürk için öldürülmüştür.[1797] Aynı şekilde balina avcılığı da yaygın bir şekilde yapılmış, avlanan balinalar ısınma, aydınlatma, giyimde kullanılmıştır.[1798] Adadaki türleri tüketen Avrupalılar ada ekosistemine yabancı türleri de yanlarında getirmişlerdir. 1800'lerde kürk endüstrisi için Avustralya'dan keseli sıçanlar taşınmış, doğal avcıları bulunmayan bu hayvanların sayısı milyonları bulmuş, 1950'lerden itibaren hükümet tarafından zehirli

---

[1792] Tom Brooking, **The History of New Zealand**, Greenwood Press, 2004, s. 1.
[1793] Philippa Mein Smith, **A Concise History of New Zealand**, Second Edition, Cambridge University Press, 2012, s. 273.
[1794] Maori ifadesi 1860'lardan itibaren, Avrupalıların gelişiyle bir anda azınlıkta kalan yerli halk için kullanılmaya başlamıştır. Bknz. **A.g.e.**, s. 18.
[1795] **A.g.e.**, s. 1.
[1796] Annie Potts, "Companion Animals", ss. 99-156, Annie Potts, Philip Armstrong, Deidre Brown, **a New Zeeland Book of Beasts: Animals in Our Culture, History and Everyday Life**, Auckland University Press, 2013, s. 134.
[1797] Brooking, **The History of New Zealand**, s. 27.
[1798] Philip Armstrong, "Animal Icons", ss. 7-98, Annie Potts, Philip Armstrong, Deidre Brown, **A New Zeeland Book of Beasts: Animals in Our Culture, History and Everyday Life**, Auckland University Press, 2013, ss. 28-29.

ilan edilerek nüfusları on yıllar boyunca azaltılmaya çalışılmıştır.[1799] Aynı şekilde tavşanlar da ilk yerleşimciler tarafından Yeni Zelanda doğasına salınan ve kontrolsüzce çoğalmalarıyla ülkenin yerli faunası ve florası için tehdit oluşturan bir türdür.[1800] Birçok coğrafyada olduğu gibi Yeni Zelanda'da da ekosistemlere dışarıdan müdahale dengeleri bozmuş, bu dengelerin tekrar insan eliyle sağlanması mümkün olmamıştır. Yerli halk Maorilerin bir kısmı avcılık faaliyetlerinde Avrupalılara katılmış, aralarındaki ilişki böylece gelişmiştir. 1840'da kırk beş yerli şef ve İngiliz temsilciler, Waitangi Anlaşması'nı imzalamışlar,[1801] Avrupalıların etkisine girmeyen ve Hıristiyanlaşmamış şefler imzalamayı reddetmişlerdir.[1802] Geniş topraklar ve avlanabilecek hayvanlar dışında yerleşimcileri cezbeden diğer bir doğal kaynak sömürüsü de "kerestecilik" olmuştur.[1803] Adanın sulak alanlarının yüzde seksen beşi kerestecilik için kurutulmuştur.[1804] Yerli keten türünden halat yapmak için yararlanılmış, hatta bu ürünü işlemeyi öğrenmek için Maoriler bile kaçırılmıştır.[1805]

1850'lerden itibaren yapılan koyun besiciliği, ülkenin yüksek kısımlarındaki hassas ekolojik dengeyi bozmuş, kuraklıklar, seller, kar fırtınaları, erozyonlar yaşanmıştır.[1806] Koyun besiciliği yapanların yanı sıra tarım arazileri açanlar da kes-yak yöntemini uygulamışlardır.[1807] Yerleşimciler kendi topraklarını verimsiz hâle getirmişler, Maorilerin verimli topraklarına göz dikmişlerdir.[1808] İngiliz koloniciler toprağa meta olarak yaklaşmışlar, Maoriler ve Avrupalılar birbirlerinin dünya görüşünü anlamamıştır.[1809] Bütün bunların sonucunda Yeni Zelanda halkı ve doğası,

---

[1799] Annie Potts, "Controversial Animals", ss. 199-245, Annie Potts, Philip Armstrong, Deidre Brown, **a New Zeeland Book of Beasts: Animals in Our Culture, History and Everyday Life**, Auckland University Press, 2013, ss. 202-203.

[1800] Robert Peden, "Pastoralism and the Transformation of the Open Grasslands", ss. 73-93, Tom Brooking – Eric Pawson vd., **Seeds of Empire**: **The Environmental Transformation of New Zealand**, I.B. Tauris & Co Ltd, 2011, s. 82.

[1801] Waitangi Anlaşması'nın maddelerindeki düzenlemelerin Maori dilindeki anlamları şu şekildedir: 1. Maori şefleri topraklarının yönetimini mutlak olarak İngiltere Kraliçesi'ne bırakmıştır. 2. Kraliçe Yeni Zelanda'da bulunan bütün şefleri ve halkları koruyacak, ancak bunun karşılığında bütün şefler topraklarını alıcı ve satıcı arasında anlaşılacak fiyata göre Kraliçe'ye satacaklardır. 3. Kraliçe Yeni Zelanda'daki her bir kişiyi koruyacak ve onlara İngiltere halkıyla aynı hakları ve vatandaşlığı tanıyacaktır. Bknz. "The Three Articles of the Treaty of Waitangi", https://teara.govt.nz/en/document/4216/the-three-articles-of-the-treaty-of-waitangi, erişim tarihi: 02.02.2022.

[1802] Mein Smith, **A Concise History of New Zealand**, s. 47, ss. 50-51.

[1803] Brooking, **The History of New Zealand**, s. 30.

[1804] Armstrong, "Animal Icons", s. 25.

[1805] Brooking, **The History of New Zealand**, s. 31.

[1806] **A.g.e.**, ss. 50-51.

[1807] Peden, "Pastoralism and the Transformation of the Open Grasslands", ss. 79-81.

[1808] Edward Kanze, **Notes from New Zealand: A Book of Travel and Natural History**, Henry Holt & Company, 2018, s. 38.

[1809] Mein Smith, **A Concise History of New Zealand**, ss. 55-56.

Latin Amerika'da olduğu gibi sistemli biçimde sömürgeleştirilmiştir.[1810] Maori Toprak Mahkemesi de koloni hükümeti tarafından Maori topraklarının bireysel mülk sahipliğini tespit etmek ve böylece yerleşimciler tarafından satın alınmasını kolaylaştırmak için kurulmuştur.[1811] 19. Yüzyıl aynı zamanda yerleşimciler arasında da doğanın büyük ölçekli tahribatına ilişkin pişmanlık ve kayıp duygularının da artmaya başladığı bir dönemdir.[1812] Doğanın kaybedilişine ilişkin bu erken dönem pişmanlıklara rağmen doğa korumaya yönelik adımlar görece daha geç bir tarihte atılmıştır. Yerleşimciler arasında ormansızlaşmaya eleştirel gözlerle bakanlar olmakla birlikte, genel eğilim bunun ilerleme için ödenen bir bedel ve zorunlu bir durum olduğu yönündedir.[1813] Doğa korumaya ilişkin ilk kaygılar da, ekolojik açıdan sürdürülemez olanın ekonomik açıdan da sürdürülemez olduğunun anlaşılmaya başladığı zamanlarda ortaya çıkmıştır.

Maoriler, yerleşimcilerle birlikte yaşadıkça ortak bir tarihin ve ekonominin parçası olmuşlardır. I. ve II. Dünya Savaşlarında yer almışlardır.[1814] Maorilerin savaşa katılmalarındaki motivasyonlar çeşitlilik gösterse de vatandaşlık talepleri ön plana çıkmıştır.[1815] Savaş sonrası dünyasında eğitim başta olmak üzere Maorilerle beyazlar arasında yakınlık kurma girişimleri başlamış, Maoriler "halk" kavramı içinde daha fazla kabul edilmiş; ancak ayrımcılık devam etmiştir.[1816] 1947'de Yeni Zelanda İngiltere'den bağımsız bir devlet olmuştur.[1817] 1950'ler ve 60'larda hidroelektrik santraller, yollar ve yeni yerleşimler için altyapı hizmetleri yapılmış, nüfus hızla artmış, iş gücü ihtiyacı doğmuştur.[1818] Bu dönemde çoğunlukla kırsalda yaşayan Maoriler kentlere göç etmiş bu demografik değişimin sonucu, asimilasyon politikalarının zamanla yerini entegrasyona bırakması olmuştur. Maoriler savaş

[1810] **A.g.e.**, s. 72, ss. 80-81.
[1811] Ann Parsanson, "Stories for Land, Oral Narratives in the Maori Land Court", ss. 21-40, Bain Attwood – Fiona Magowan (ed.), **Telling Stories: Indigeneous History and Memory in Australia and New Zealand**, Allen & Unwin, 2001, s. 21.
[1812] Don Garden, **Australia, New Zealand, and The Pacific: an Environmental History**, ABC-CLIO, 2005, s. 136.
[1813] Tom Brooking - Eric Pawson, "The Contours of Transformation", ss. 13-33, Tom Brooking - Eric Pawson vd., **Seeds of Empire: The Environmental Transformation of New Zealand**, I.B. Tauris & Co Ltd, 2011, s. 20.
[1814] "How Maori Battled to Fight Together in the First World War", https://www.iwm.org.uk/history/how-maori-battled-to-fight-together-in-the-first-world-war, erişim tarihi: 05.02.2022.
[1815] "Maori and the Second World War", https://nzhistory.govt.nz/war/maori-in-second-world-war, erişim tarihi: 05.02.2022.
[1816] Mein Smith, **A Concise History of New Zealand**, ss. 77-78.
[1817] Kanze, **Notes from New Zealand: A Book of Travel and Natural History**, s. 39.
[1818] Brooking, **The History of New Zealand**, s. 137.

sonrası dünyasında devlet tarafından endüstriyel emek rezervi olarak düşünülmüş, genç Maori kadınlar hizmet sektörüne yönlendirilmiştir.[1819] Asimilasyonun entegrasyona ve tek ulus politikasına dönmesi, Maorilerin bazı kültürel öğelerinin ulusal öğelere dahil edilmesi, kentleşmenin ve kentte ucuz iş gücü olarak yararlanılan yerli halkın ancak bu şekilde idare edilebilir görülmüş olmalarından kaynaklanmış olabilir. Topraklara el koymaya dayalı eski usul sömürgecilik yerini hâlihazırda mülksüzleştirilmiş bir halkın emeğine el koymaya dönüşmüş, zararsız görünen kültürel öğeler de resmi olarak tanınmıştır.

1960'larda nükleer karşıtı hareketin yanı sıra ormanların ve barajlara karşı akarsuların korunması ön plana çıkmıştır.[1820] 1960'ların sonundan itibaren Maori gençleri de, birçok ülkedeki 1968 hareketine benzer şekilde organize olmuş, Waitangi Anlaşması'nın yıldönümünde protestolar düzenlenmeye başlamıştır. Maori topraklarının kullanımının Maorilere ait olması gerektiği içeriğiyle düzenlenen eylemler 1970'lerde devam etmiş, protestolarda *"Maori toprağından bir akre (İngiliz arazi ölçü birimi) daha vermeyeceğiz"* sloganını kullanmışlardır.[1821] 1970 ve 80'lerde ülkenin endüstriyel büyümesi devam etmiş, kereste ihracatı artmış, aynı zamanda geleneksel mera tarımı da teşvik edilmiş, gübre fabrikaları, alimunyum tesisleri yapılmıştır.[1822] Aynı yıllarda bazı önemli mekanlara Maori dilindeki isimleri tekrar verilmiştir.[1823] Ekvador ve Bolivya'daki gibi, kimlik hareketinin güçlenmesi benzer bir döneme denk gelmiş ve bu hareket zamanla çevreci taleplerle buluşmuştur.

Waitangi Mahkemesinin[1824] 1980'lerde Waitangi Anlaşmasına ilişkin "yaşayan, nefes alan" bir varlık olduğu söylemi Yeni Zelanda hukukçuları tarafından da kabul edilmiştir.[1825] Maorilerin doğal kaynaklar üzerindeki hak kazanımlarına ilişkin mücadeleleri devam ederken Yeni Zelanda doğası iki yüz yıllık Avrupa etkisinden daha fazla değişimi çok kısa zamanda yaşamıştır. Yerli hayvan ve bitki türleri çok azalmış ve yok olmuş, sınırlı kaynaklara sahip adada artan nüfusla orantılı

[1819] Mein Smith, **A Concise History of New Zealand**, ss. 93-94.
[1820] Garden, **Australia, New Zealand, and The Pacific: an Environmental History**, s. 174.
[1821] Mein Smith, **A Concise History of New Zealand**, ss. 38-39.
[1822] Brooking, **The History of New Zealand**, ss. 145-146.
[1823] Mein Smith, **A Concise History of New Zealand**, s. 247.
[1824] 1975'te kurulan, Maoriler tarafından yerleşimcilerin Waitangi Anlaşmasında yer alan taahhütleri ihlal eden eylemleriyle ilgili başvurulara yönelik tavsiyelerde bulunan daimi komisyon. Bknz. "Waitangi Tribunal", https://www.waitangitribunal.govt.nz, erişim tarihi: 31.01.2022.
[1825] Mein Smith, **A Concise History of New Zealand**, s. 246.

olarak tarım, ormancılık, hidroelektrik ve diğer kaynaklar aracılığıyla doğadan alınabilecek her şeyi alma yoluna gidilmiştir.[1826] 1990'lardan itibaren çokkültürlülük güç kazanmış, 1990'da Yeni Zelanda Haklar Bildirgesi kabul edilmiş, Bildirge'de ayrımcılığa uğramama hakkı ve azınlık hakları düzenlenmiştir.[1827] 2004'te Maori Partisi kurulmuştur.[1828] Maorilerin hak alanındaki kazanımları, ekoloji ve kültürel haklar konusunda bilincin artmasının yanında, Yeni Zelanda'daki ekolojik sorunlar ve çevre yıkımları da devam etmiştir. Yeni Zelanda gelecekte iklim değişikliğinden önemli ölçüde etkilenecek ve hâlihazırda etkilenen bir ülkedir, yükselen okyanus seviyeleri ülkenin toprakları için risk oluşturmaktadır.[1829] Ülke bazı doğal varlıkların hak sahibi olduğunu kabul ederek hem yerli hakları hem de doğanın hakları konusunda önemli adımlar atmıştır. Doğanın hakları konusunda etkili olan en önemli unsur diğer ülkelerde olduğu gibi yerli halkın doğayla kurduğu ilişkilerdir.

3.2.1.2. Maorilerin Doğayla İlişkileri

Toprak veya yeryüzü anne inancı birçok yerli kültürde olduğu gibi Maorilerde de vardır. Ayrıca Maorilerin dünya görüşünde Avrupalı yerleşimcileri de ilk temaslardan itibaren şaşırtan iki temel öğe, bütünleyicilik ve karşılıklılıktır. Avrupalılar bu çalışmanın ilk bölümünde de ele alındığı gibi dünyayı ikicil karşıtlıklar şeklinde ele alırken, Maoriler dünyanın her parçasının birbiriyle ilişkili ve birbirine bağlı olduğunu düşünürler. Aynı şekilde, taşlar gibi cansız varlıklar dahil dünyadaki her şeyin bir yaşam gücüne sahip olduğunu ve bu nedenle saygı gösterilmesi gerektiğine inanırlar.[1830] Hak sahibi kabul edilen doğal varlıklardan biri olan Whanganui Nehri için yerli topluluğun anlayışı *"Ben nehirim, nehir benim"* şeklindedir.[1831] Bu açıdan Maoriler Ekvador ve Bolivya'daki yerli halkların insanı doğanın bir parçası olarak gören inanışlarına benzer inançlara sahiptirler.

[1826] Garden, **Australia, New Zealand, and The Pacific: an Environmental History**, s. 174.
[1827] "New Zealand Bill of Rights Act 1990", https://www.legislation.govt.nz/act/public/1990/0109/latest/DLM224792.html, erişim tarihi: 05.02.2022.
[1828] "Te Paati Māori - About us", https://www.maoriparty.org.nz/about_us, erişim tarihi: 05.02.2022.
[1829] "Adapting to Sea-Level Rise", https://environment.govt.nz/what-government-is-doing/areas-of-work/climate-change/adapting-to-climate-change/adapting-to-sea-level-rise/, erişim tarihi: 05.02.2022.
[1830] Brooking, **The History of New Zealand**, s. 18.
[1831] Maori dilinde *"Ko au te Awa, ko te Awa ko au"* olan ifadenin İngilizcesi *"I am the river, the river is me"* şeklindedir. Bknz. "I am the River, and the River is me: Legal Personhood and Emerging Rights of Nature", https://www.wcel.org/blog/i-am-river-and-river-me-legal-personhood-and-emerging-rights-nature, erişim tarihi: 05.02.2022.

Bunun bir örneği de Maori kültüründe önemli bir yer tutan *whakapapalar*'dır. Soykütüğü anlamına gelen *whakapapa,* canlı ve cansız, dünyevi ve ruhani bütün varlıkları birleştiren taksonomik bir çerçevedir. Mitoloji, tarih, gelenek ile inançları organize ve muhafaza eder, bir sonraki kuşağa aktarılmasını sağlar. Maori anlatısında temel önem taşır.[1832] *Whakapapa* bütün insan ve insan dışı ilişkilerini bir aile ağacı şeklinde gösterir, doğa üstü insan-hayvan melezlerine yer verir. Bunun etrafında gelişen hikayeler insan dışı varlıkların insanlığın hizmetinde olmayıp insanlığın hayatta kalması için elzem olduklarına ilişkindir.[1833] Yine Maori topluluklarının bir kısmının kimliği açısından temel kabul edilen ruhani bir koruyucu (*kaitiaki*) olarak da hayvanlar vardır. Bazı hayvanlar kişisel *kaitiaki* olarak beden süslemelerine de dahil olur.[1834] Hemen bütün kültürlerde hayvanların sembolik anlamları olsa da, *kaitiaki* ile bir hayvanın bedene işlenmesi, adeta insan hayvan geçişkenliğini gösterir, sınırları belirsiz hâle getirir.

Maorilerin bütüncül ve doğayla uyumlu bakış açısına ilişkin bu mit, inanç ve anlatıların yanında doğayla ilişkilerindeki uygulamalar bir kültürün tamamen ekolojist olup olamayacağı sorusunu tekrar sordurur. Bazı çevrecilere göre ilk Polinezyalı yerleşimciler doğal kaynakları kullanan diğer insanlar gibi hareket etmişler, moaların[1835] soyunu tüketmişlerdir.[1836] Maoriler, Avrupalı yerleşimciler gelmeden önce besin ihtiyaçları için deniz yaşamının da büyük kısmını yok etmişlerdir. Ayrıca kırka yakın kuş türünün, beş kurbağa, bir yarasa ve sayısı bilinmeyen kertenkele türünün tükenmesinden sorumludurlar. Yeni Zelanda'yı kaplayan ilk ormanların yarısı da Maoriler tarafından yakılmıştır.[1837] Maoriler adaya ilk geldikleri zamandan itibaren köpekleri evcilleştirmişler, onlarla dostluk kurdukları gibi kürklerinden, kemiklerinden ve etlerinden yararlanmışlardır. Maori dilindeki *mōkai* kelimesi hem evcil hayvanları hem de köleleri belirtmek için kullanılmakta, kavramın bu çift anlamı sömürü ve sevginin bir arada gerçekleşebileceğini göstermektedir.[1838] Bu durum, daha

[1832] "What is Whakapapa?", https://teara.govt.nz/en/whakapapa-genealogy/page-1, erişim tarihi: 02.02.2022.
[1833] Deidre Brown "Art Animals", ss. 157-197, Annie Potts, Philip Armstrong, Deidre Brown, **a New Zeeland Book of Beasts: Animals in Our Culture, History and Everyday Life**, Auckland University Press, 2013, ss. 160-161.
[1834] **A.g.e.**, ss. 164-165.
[1835] Büyük, uçamayan, koşucu kuş türü.
[1836] Mein Smith, **A Concise History of New Zealand**, s. 5. Moaların soyunun yükenmesi konusunda farklı görüşler de ileri sürülmektedir. Bknz. Armstrong, "Animal Icons", ss. 26-27.
[1837] Brooking, **The History of New Zealand**, s. 15.
[1838] Potts, "Companion Animals", s. 101.

önceki bölümlerde de vurgulandığı üzere yerli kültürlerin idealize edilmemesi gerektiğini, toplumsal olanda doğa karşıtı eğilimler bulunabileceğini, doğa korumanın temelinde inanç ve kültürden ziyade ekonomik ve sosyal ihtiyaçların bulunduğunu, inanç ve kültürün ancak bu bağlamda bir anlam ifade edebileceğini göstermektedir.

1975'te Maorilerin başvuruları için kurulan Waitangi Mahkemesi Maori halkının *pakeha*'dan[1839] daha ekolojist düşünüşlü olduğunu ifade etmiştir. *Tangata whenua*[1840] kendisini çevresinin bir parçası olarak görmüş ve gelecek kuşaklar için korumuştur. Mahkemeye göre Maoriler tamamen çevre bilincine sahip olarak adaya ulaşmamış olsalar da, sahip oldukları inançlar doğal kaynakları korumalarını sağlamıştır. Maoriler doğaya zarar vermiş olsa bile, bu zarar yerleşimcilerin geldiği tarihten bugüne olanla küçük boyuttadır.[1841] Öte yandan Maori pratiklerinin hayvan refahına veya hayvanların acı çekmemesine odaklı olduğu varsayılamaz; bazı hayvanlara özel güçler atfedilerek saygı gösterilmişse de bu pratiklerin geri kalanı hayvanların acı çekmesini de içermektedir.[1842] Ancak Maorilerle yerleşimcilerin Yeni Zelanda doğasına yönelik etkilerinin kıyaslanması, çalışmanın ilk bölümünde anlatılan; milyonlarca yıl avcı toplayıcı şeklinde yaşayan, bazı hayvanların soyunu tüketen, avlanmak için ormanları yakan insan topluluklarının etkisiyle iki yüzyıldır doğayı atık ve meta kaynağı olarak işleten kapitalizmin etkisinin kıyaslanması gibidir, ikincisi çok yönlü, ani ve geri dönüşsüz olmuştur.

Yeni Zelanda'daki ilk yerleşimcilerle birlikte hayvanlar ve yerel bitki örtüsü metalaştırılarak yün, et, tereyağ ve peynir dönüştürülmüştür.[1843] Dünyanın her yerinde olduğu kapitalizmin Yeni Zelanda'daki gelişimi de doğa pahasına olmuş, sermaye birikirken doğal varlıklar giderek yok olmuştur. Yerel türlerin yok edilmesi, sulak alanlara, ormanlara ve çayırlara yönelik sürekli tahribat, adanın yerleşimciler gelmeden önceki ekosistemlerinin ortadan kalkmasına yol açmıştır. Maorilerin kimlik talepli hareketlerinin ekolojik biçimlere bürünmesi son yıllarda gerçekleşmiştir. Yeni Zelanda'da hak tanınan doğal varlıkların hepsi Maori halkının kimliğiyle doğrudan bağlantılı, inançları açısından önem taşıyan yerlerdir. Maoriler bu doğal varlıkları

[1839] Maorilerin Avrupalı yerleşimcileri belirtmek için kullandığı kavram.
[1840] Maorileri belirten, toprağın insanları, toprağın halkı anlamındaki kavram.
[1841] Mein Smith, **A Concise History of New Zealand**, s. 15.
[1842] Potts, "Companion Animals", ss. 120-121.
[1843] Jim McAloon, "Mobilising Capital and Trade", ss. 94-115, Tom Brooking - Eric Pawson vd., **Seeds of Empire: The Environmental Transformation of New Zealand**, I.B. Tauris & Co Ltd, 2011, s. 82.

"ataları" olarak görmekte ve bu mekanların korunmasının sorumluluğunun kendilerine ait olduğuna inanmaktadırlar.[1844] Maorilerin ekolojist talepleri öncelikle dünyadaki diğer bütün yerli halklarda, çiftçilerde, kırsal kesimde yaşayanlarda olduğu gibi kendi sağlıklarını, geçim kaynaklarını, yaşam biçimlerini, günlük hayatta pratik ve duygusal olarak değer verdikleri ve kültürel açıdan önemli buldukları yerleri korumak üzere olmuştur.

3.2.1.3. Yeni Zelanda'da Doğanın Hakları

Avrupalı yerleşimciler geldiğinde adada Maorilerin kendi toplumları için uyguladıkları, sözlü geleneğe dayanan yerli hukukları (*tikanga Maori*) vardır. Yeni Zelanda İngiliz kolonisi olunca İngiliz hukuk sistemi egemen hukuk düzeni hâline gelmiştir. Ancak, İngilizlerin kendi hukuk ve kurumlarını getirmelerine rağmen, Yeni Zelanda gerçekliğinde bu kurumlar uyarlanmıştır.[1845] Örneğin 2003'te Yüksek Mahkeme yasası ile Maori Mahkemesi için yerli temyiz mahkemesi kurulmuştur, zira Maori hukuku, yerli halkın değer ve gelenekleri, uzun süre yok sayılsalar da zamanla hukuk düzenine dahil olarak Yeni Zelanda hukukunun kaynaklarından olmuştur.[1846] Ülkede doğal varlıklara hak tanınmasında da yerli hukukla etkileşim içindeki bu farklı hukuk kültürü etkilidir, Yeni Zelanda kendine has çelişkilere kendine özgü çözümler üretmiş, bir yandan çekişmeye konu olan coğrafi alanlara ilişkin ilkeler, diğer yandan insan ve doğa ilişkisine ilişkin yeni tutumlar benimsenmesi hedeflenmiştir.[1847] Yeni Zelanda'da ilk derece mahkemelerinin yanında bazı konularla ilgilenen özel mahkemeler vardır: Çevre Mahkemesi ve Maori Toprak Mahkemesi gibi. Çevre Mahkemesi kararları önce Yüksek Mahkemede temyiz edilir, en yüksek temyiz makamı ise yargıtaydır (*Supreme Court*).[1848]

Doğanın haklarının kabulünden önce Maoriler ve doğa ilişkisine ilişkin bazı kararlar farklı mahkemelerden çıkmıştır. Örneğin 1983'te, Maori Toprak Mahkemesi başkanı olarak atanan ilk Maori kökenli kişi olan Edward Taihakurei Durie'nin

---

[1844] Catherine J Iorns Magallanes, "Nature as and Ancestor: Two Examples of Legal Personality for Nature in New Zealand", Victoria University of Wellington Legal Research Papers, Volume 10, Issue No 16, 2020, doi:10.4000/vertigo.16199, ss. 2-3 vd.
[1845] Stephen Penk – Mary-Rose Russell, **New Zealand Law**, Thomson Reuters New Zeland Ltd., 2018, s. 19.
[1846] **A.g.e.**, s. 20, s. 24.
[1847] Katherine Sanders, "Beyond Human Ownership? Property, Power and Legal Personality for Nature in Aotearoa New Zeland", ss. 207-234, **Journal of Environmental Law**, 30, 2018, s. 209.
[1848] Penk – Russell, **New Zealand Law**, s. 20, s. 70.

döneminde Motunui'deki sentetik yakıt fabrikasına ilişkin davada Mahkeme, balıkçılık yaptıkları resiflerin fabrika tarafından kirletileceğini düşünen Taranaki Te Ati Awa[1849] topluluğu lehine karar vermiştir. Bu karar iktidara doğrudan muhalefet anlamına gelmiş, çevreci hareketlerin desteğini kazanmış, yerli hakları çevreci taleplerle birleştirmiş ve 1877'den beri ilk defa Waitangi Anlaşması'nın gerçekten uygulandığını düşündürmüştür.[1850]

Yeni Zelanda'da hak tanınan ilk doğal varlık Te Urewera Milli Parkı'dır. Te Urewera Tūhoe *Iwi*'nin[1851] kuşaklarca yaşadığı ve bağlarının bulunduğu bir bölgedir. *Iwi*, kendi egemenliklerinin devam etmesini istediği için Waitangi Anlaşması'nı imzalamayı reddetmiştir.[1852] Te Urewera 1869'da koloni birlikleri tarafından, hükümete karşı isyanda öncülük eden Maori lideri Te Kooti Rikirangi'yi destekleyen topluluğu cezalandırmak için işgal edilmiş, evleri, mahsulleri ve besin kaynaklarını ortadan kaldıran birlikler daha sonra yine işgallerine devam etmiştir.[1853] 1894-1896 arasında yerli halk ve hükümet arasında bölgenin idaresi konusunda görüşmeler gerçekleşmiş ve 1895'te Urewera Anlaşması imzalanmış, 1896'da Urewera Bölgesi Yerli Yerleşim Bölgesi Yasası (*the Urewera District Native Reserve Act*) çıkarılmıştır.[1854] 1954'te bölge Milli Park ilan edilmiştir. Yerli halk için Te Urewera hak sahibi bir varlık olarak değil, kendi geleneksel koruyuculukları altındaki bir atadır.[1855] 2012'de Waitangi Mahkemesi, zamanla park yönetimine topluluğun dahil edilmiş olmasına karşın yerli halkın şikayetlerinin tam olarak karşılanmadığını, 1950'lerde Tūhoe temsilcilerinin ormanların korunması için girişimde bulunduklarını; ancak hükümetin koruyucu rejiminin topluluğun ekonomi, kültür ve refahına negatif etkilerinin olduğunu tespit etmiştir.[1856]

[1849] Taranaki ve Wellington'daki Maori topluluğu.
[1850] Mein Smith, **A Concise History of New Zealand**, s. 244.
[1851] *Iwi* Maori toplumundaki en büyük sosyal birim, topluluklar birliğidir.
[1852] Magallanes, "Nature as and Ancestor: Two Examples of Legal Personality for Nature in New Zealand", s. 12.
[1853] "Colonial Troops Invade the Urewera", https://nzhistory.govt.nz/page/colonial-troops-invade-urewera, erişim tarihi: 05.02.2022.
[1854] Hannah Blumhardt, "Multi-Textualism, Treaty Hegemony and the Waitangi Tribunal: Making Sense of 19th Century Crown-Maori Negotiations in Te Urewera", ss. 263-287, **Victoria University of Wellington Law Review**, 2012, s. 263 vd.
Tarih: July 1, 2012
[1855] Kauffman – Martin, **The Politics of Rights of Nature: Strategies for Building a More Sustainable Future**, ss 146-147.
[1856] Phil O'B. Lyver – Jocelyn Davies – Robert B. Allen, "Settling Undigeneous Claims to Protected Areas: Weighing Maori Aspirations Against Australian Experiences", ss. 89-106, **Conservation and Society** 12(1), 2014, s. 93.

2014'te Yeni Zelanda Parlamentosu Maorilerin doğaya yönelik tutumunu resmi olarak benimseyerek Te Urewera'yı yaşayan bir varlık olarak kabul etmiştir.[1857] Te Urewera'nın haklarını açıklamak için çıkarılan 2014 tarihli yasada Te Urewera *"kadim, kalıcı, doğanın kalesi, tarihle yaşayan, manzarası gizem, macera ve güzellikle dolu"* ifadesiyle[1858] edebi bir şekilde tanımlanmıştır. Yasanın uygulanmasındaki ilkeler, Te Urewera'nın yerli ekosistemlerinin, biyolojik çeşitliliğinin, diğer topluluklarla ilişkilerin, kültürel ve tarihi mirasın, toprağın, suyun ve ormanın korunmasıdır.[1859] Ancak Maorilerin koruma anlayışı yalnızca seyredilen, dokunulmayan Batılı bir anlayış değil, doğayla karşılıklı ilişkilerin olduğu, insanlara, diğer doğal varlıkları tamamen engellemeden eylemlerini sınırlama konusunda sorumluluk yüklediğine ilişkin bir anlayıştır.[1860] 11. maddede Te Urewera'nın tüzel bir kişi olarak tanınmasına ilişkin düzenlemelere yer verilmiştir. Buna göre:

> 1. Te Urewera hukuki bir kişinin haklarına, yetkilerine, ödevlerine ve sorumluluklarına sahip bir tüzel kişiliktir.
>
> 2. Ancak Te Urewera'nın hakları, yetkileri ve ödevleri Te Urewera adına, Te Urewera Kurulu tarafından, bu yasada düzenlenen şekilde icra edilir ve sorumluluklar Kurula aittir.[1861]

2018'de Tūhoe topluluğundan altı kişiye ve bakanlık tarafından atanan üç üyeye görev devredilmiştir.[1862] Te Uewera Yasasının sonucu olarak hükümet bu bölge üzerindeki mülk sahipliğinden vazgeçmiş ve burayla ilgili bütün kararların Te Uewera ve Tūhoe topluluğu arasındaki ilişkiyi korumak için alınması zorunluluğu doğmuştur.[1863] Kauffman ve Martin'e göre bu şekilde yerli toplulukların denetimi altındaki bölgelerde bulunan doğal varlıkların tüzel kişi olarak tanınması, insanmerkezci yasalarla araya

---

[1857] "The Rights of Nature Movement: A Closer Look at New Zealand", https://vjel.vermontlaw.edu/rights-nature-movement-closer-look-new-zealand, erişim tarihi: 05.02.2022.

[1858] "Te Urewera Act 2014", https://www.legislation.govt.nz/act/public/2014/0051/latest/DLM6183609.html, erişim tarihi: 05.02.2022, 3 (1). madde.

[1859] **A.g.e.**, 5. madde.

[1860] Kauffman – Martin, **The Politics of Rights of Nature: Strategies for Building a More Sustainable Future**, s. 152.

[1861] "Te Urewera Act 2014", https://www.legislation.govt.nz/act/public/2014/0051/latest/DLM6183609.html, erişim tarihi: 05.02.2022, 11. madde.

[1862] "The Rights of Nature Movement: A Closer Look at New Zealand", https://vjel.vermontlaw.edu/rights-nature-movement-closer-look-new-zealand, erişim tarihi: 05.02.2022.

[1863] "New Zealand", https://www.earthlawcenter.org/international-law/2016/8/new-zealand, erişim tarihi: 05.02.2012.

bir güvenlik duvarı çekerek yeryüzü içtihadı ile uyumlu bir yönetim için alan yaratabilecektir.[1864] Te Urewera ve Tūhoe topluluğu ülkedeki diğer Maori gruplarına ve Yeni Zelanda hukuk düzenine örnek olmuş, doğal varlıkların hukuki özne olarak kabul edilmelerinin devamı gelmiştir.

Te Urewera'nın ardından hakları yasalaştırılan ikinci doğal varlık Whanganui Nehri'dir. Nehir Maori halkı için her zaman önemli bir iletişim yolu olmuş; yerleşimciler adaya ilk ulaştığı andan itibaren bu durum engellenmeye başlamıştır. 1840'da nehir civarından Maori şefleri, kendi topraklarındaki, ormanlarındaki ve balıkçılık alanlarındaki yetkilerini güvence altına alan Waitangi Anlaşmasını imzalamışlar; ancak hükümet buna uymamıştır.[1865] Anlaşma'da öngörülen haklarının ihlal edildiği talebiyle başvuran yerli halk reddedilmiştir. Maoriler mücadele etmeye devam etmiş, tutuklanmışlar, tehdit edilmişler, 1938'de Yerli Toprak Mahkemesine başvuruda bulunmuşlardır.[1866] 1950 ve 1960'larda nehre hükümet tarafından barajlar yapılmak istenmiştir.[1867] Bu barajlar Maori halkının inançlarına göre nehirdeki ruhlara ve topluluğun nehri koruyuculuk görevine yönelik saldırılardır; zira nehrin kendi ruhu ve hayat gücü vardır ve içme suyu olarak kullanılan bir su insan atıklarıyla karıştırılamaz.[1868] Halkın Mahkemeye yönelik başvuruları 1962'de çeşitli temyizlerden sonra reddedilmiştir. 1999'da Waitangi Mahkemesinin hazırladığı Whanganui Nehri Raporu, nehir ve halk arasındaki ayrılmaz bağı tespit etmiştir.[1869] Whanganui Nehri, Whanganui *Iwi*'si tarafından, "ataları" ve "yaşayan bir varlık" olarak tanınmıştır.[1870]

2017'de Parlamento, Whanganui Nehri (*Iwi* tarafından adlandırıldığı şekliyle *Te Awa Tupua*) ve nehrin kollarına, göllerine hak tanıyan bir yasa çıkarmış, nehre

---

[1864] Kauffman – Martin, **The Politics of Rights of Nature: Strategies for Building a More Sustainable Future**, s. 142.
[1865] Magallanes, "Nature as and Ancestor: Two Examples of Legal Personality for Nature in New Zealand", s. 5.
[1866] "The Rise of the Rights of Nature", https://www.rapidtransition.org/stories/the-rise-of-the-rights-of-nature/, erişim tarihi: 05.02.2022.
[1867] Elaine C. Hsiao, "Whanganui River Agreement: Indigeneous Rights and Rights of Nature", **Environmental Policy and Law**, 42/6, 2012, https://www.researchgate.net/publication/235671679_Whanganui_River_Agreement_-_Indigenous_Rights_and_Rights_of_Nature, erişim tarihi: 05.02.2012, s. 372.
[1868] Magallanes, "Nature as and Ancestor: Two Examples of Legal Personality for Nature in New Zealand", s. 6.
[1869] "The Rise of the Rights of Nature", https://www.rapidtransition.org/stories/the-rise-of-the-rights-of-nature/, erişim tarihi: 05.02.2022.
[1870] Hsiao, "Whanganui River Agreement: Indigeneous Rights and Rights of Nature", s. 371.

Whanganui *Iwi*'den iki yasal koruyucu atamıştır.[1871] Yasanın amacı Kraliyet tarafından Whanganui *Iwi*'nin iddialarının tanınması ve kendilerine özür dilenmesi olarak belirtilmiştir.[1872] Maori dilinde ve İngilizce ifadelerin yer aldığı yasanın 14. maddesinde Whanganui Nehri tüzel kişi olarak tanımlanmıştır:

> 1. *Te Awa Tupua* tüzel bir kişidir ve tüzel bir kişinin bütün haklarına, yetkilerine, ödevlerine sorumluluklarına sahiptir.
>
> 2. *Te Awa Tupua*'nın hakları, yetkileri ve ödevleri onun adına *Te Pou Tupua*[1873] tarafından icra edilmelidir.[1874]

Bu koruyucu makam sistemi ile doğanın haklarına ilişkin ilkeler, nehir havzasının yönetimine ilişkin karar alma süreçlerine dahil edilmiş, ilkelerin önleyici olarak da uygulanması sağlanmıştır.[1875] Nehir yatağının nehre ait olarak belirtilmesi, nehrin bölünemez, yaşayan, bütüncül bir varlık olarak yasada düzenlenmesi ve yerli topluluğa ait olarak değil kendisi bir hukuki kişilik olarak tanımlanması, nehrin içsel değere sahip bir varlık olarak tanınması açısından önemlidir.[1876] Whanganui Nehri'nin haklarının tanınması bir anlık bir gelişme değil, Whanganui halkının, nehrin kolonici kontrolüne karşı iki yüz yıllık fiziksel ve hukuki mücadelesinin ürünü olarak yorumlanmıştır.[1877]

Yeni Zelanda hukuku tarafından hak sahibi olarak tanınan üçüncü doğal varlık Taranaki Dağıdır. Taranaki Dağı (Maori dilinde *Taranaki Maunga*) Taranaki *Iwi*'nin atalarının yerleştiği yer olarak kabul edilmektedir. Dağın adı Avrupalı ilk kaşiflerden Kaptan Cook tarafından 1779'de Egmont Dağı olarak değiştirilmiştir. 1865'te hükümet tarafından dağ ve etrafındaki bölgeler ele geçirilmiş, 1881'de ilk defa koruma altına alınmış, 1900'de Milli Park statüsü verilmiştir. Taranaki *Iwi* kuşaklar boyunca

---

[1871] "The Rights of Nature Movement: A Closer Look at New Zealand", https://vjel.vermontlaw.edu/rights-nature-movement-closer-look-new-zealand, erişim tarihi: 05.02.2022.

[1872] "Te Awa Tupua (Whanganui River Claims Settlement) Act 2017", https://www.legislation.govt.nz/act/public/2017/0007/latest/whole.html, erişim tarihi: 05.02.2022, 3. madde.

[1873] Whanganui Nehri Yasası tarafından kurulan *Te Pou Tupua* yasada nehrin "insan yüzü" olarak tanımlanan koruyucu makamdır, biri yerli halktan biri yerleşimciler tarafından iki kişiden oluşur. (18. madde.)

[1874] "Te Awa Tupua (Whanganui River Claims Settlement) Act 2017", https://www.legislation.govt.nz/act/public/2017/0007/latest/whole.html, erişim tarihi: 05.02.2022, 14. madde.

[1875] Kauffman – Martin, "How Courts are Developing River Rights Jurisprudence: Comparing Guardianship in New Zealand, Colombia, and India", s. 273.

[1876] Hsiao, "Whanganui River Agreement: Indigeneous Rights and Rights of Nature", s. 374.

[1877] "The Rise of the Rights of Nature", https://www.rapidtransition.org/stories/the-rise-of-the-rights-of-nature/, erişim tarihi: 05.02.2022.

dağın Maori isminin geri verilmesi için mücadele etmiştir. 1986'dan itibaren iki ismi de kullanılmış, 2020'de Egmont adı silinerek sadece Maori ismi bırakılmıştır. Milli Parka da *Te Papakura o Taranaki* adı verilmiştir.[1878] Dağ 2017'de Te Uewera ve Whanganui Nehri gibi hukuki özne olarak tanınmıştır. Taranaki Dağı'nın bu statüye kavuşmasında Taranaki *Iwi* etkili olmuştur.

Taranaki *Iwi*'ye göre Taranaki Dağı *"ezelden veri var olan bir ata, ortak tarihin mekanı, fiziksel bir kaynak ve benzersiz bir ekosistemin sığınağı"*dır. Zaman, mekan, kültür ve ruha ilişkin kavrayışın ötesine geçmekte, *whakapapa*, çevre, geçmiş ve geleceğin nasıl anlaşıldığına katkı sağlamakta ve gelecek nesillerle bağ kurmaktadır.[1879] Yasada, Taranaki *Iwi*'nin Taranaki Dağı'nın yaşayan, bütün tepeleriyle ve çevresiyle bölünmez, bütüncül bir varlık olduğu görüşünün tanındığı, buna ilişkin değerlerin anlaşıldığı ve bunlara saygı gösterildiği düzenlenmiştir. Yasa, Taranaki *Iwi*'nin dağ ile arasındaki atalardan gelen, tarihsel, ruhani ve kültüre olarak bağlı olma durumunun kabul edildiğini ifade etmiştir.[1880] Taranaki Dağı için, dört üye Taranaki *Iwi*'den, dört üye devlet tarafından ve başkan Taranaki *Iwi* tarafından atanmış olmak üzere, ortaklaşa bir yönetim birimi oluşturulmuştur. Bu birimin görevi Taranaki Dağı'nın hukuki temsilciliğini yapmak, Dağın hukuki çıkarları için harekete geçmek ve bunları savunmaktır.[1881]

Yeni Zelanda'daki doğanın yasaları karar alan organların önceden koruyucu şekilde harekete geçmelerini düzenlediği için doğanın hakları yasaları mahkeme önüne taşınmamıştır.[1882] Ekvador ve Bolivya'dan farklı olarak bir bütün olarak Yeni Zelanda doğası çeşitli haklarla donatılmamış, tek tek varlıklar mekanla ilişkili topluluklar üzerinden kişi olarak tanınmıştır. Herhangi bir Maori topluluğuyla ilişkili veya onlar için kutsal olmayan yerler hâlen genel çevre hukuku rejimine tabi olup kendine ait içsel değeri olan, insanlardan bağımsız haklara sahip doğal varlıklar olarak düşünülmemektedir. Yeni Zelanda'da hukuki özne olarak tanınan doğal varlıklar

[1878] "History", https://taranakimounga.nz/nga-mounga/history/, erişim tarihi: 05.02.2022.
[1879] "Record of Understanding for Mount Taranaki, Pouakai and the Kaitake Ranges", https://www.govt.nz/assets/Documents/OTS/Taranaki-Maunga/Taranaki-Maunga-Te-Anga-Putakerongo-Record-of-Understanding-20-December-2017.pdf, erişim tarihi: 05.02.2012, s. 4, 1.7. ve 1.8. maddeler.
[1880] **A.g.e.**, s. 7, 3.4., 3.6. ve 5.12. maddeler.
[1881] **A.g.e.**, s. 12, 5.14. ve 5.19. maddeler.
[1882] Kauffman – Martin, **The Politics of Rights of Nature: Strategies for Building a More Sustainable Future**, s. 65.

Maori halkının tarihsel olarak kendilerine ait gördükleri mekanlara yeniden sahip çıkma çabası gibidir. Bunların mülkiyetinin ortaklaşa bu topluluklara verilmesi tercih edilmemiş, özel bir rejime tabi bağımsız yerler gibi değerlendirilmişlerdir. Maoriler için kutsal olan bu yerlerin Yeni Zelanda hukuk ve kamu düzeninde ayrıksı bir şekilde öne çıkmalarının, yerli halkın tarihsel, kültürel, sosyal iddialarına görünürlük kazandırmaları açısından önemleri vardır. Ekolojik ve kültürel anlamlarının dışında bu mekanlar, orada yaşayan toplulukların yerleşimcilerin işgallerine direndikleri, çatışmaların yaşandığı, bu nedenle de halkın kimliği açısından anlamlı yerlerdir. Ayrıca bu bölgelerin kuruluşlarında Maorilerin yer alması yerli halkın öz yönetim girişimlerinin sonuç alması olarak da yorumlanabilir. Farklı nedenlere dayansa da Yeni Zelanda'da doğal varlıklara hak tanınması ses getirmiş ve başka ülkeleri de etkilemiştir. Doğanın haklarının tanındığı hemen bütün ülkelerde bu girişimler Bolivya, Ekvador ve Yeni Zelanda örneklerinde olduğu gibi yerli halkların doğal varlıklarla ilişkilerinden, tarihlerinden, kültürlerinden ve ekolojik tahribatların artık doğal varlıklarla yakın ilişkili olan halklar açısından ağır ekonomik, sağlıkla ve sosyal hayatla ilgili sonuçlar doğurmasından kaynaklanmaktadır.

3.2.2. Avustralya'da Doğanın Hakları Düzenlemeleri

Yeni Zelanda gibi uzun zamandır yerli toplulukların yaşadığı ve Avrupalı yerleşimciler tarafından yakın tarihte dönüşüme uğratılmış Avustralya'da da, doğanın hakları hareketinde yerli halklar etkili olmuştur. 2016'da Fitzroy (yerli dilde *Martuwarra*) Nehri'ne ilişkin yerli topluluklar bir deklarasyon yayınlamış, deklarasyonun hazırlanmasının ve nehrin korunmasına ilişkin girişimlerin açıklanmasında nehrin yaşam verdiği, atalardan gelen yaşayan bir varlık olarak yaşam hakkına sahip olduğu, bugünkü ve gelecek kuşaklar için korunması gerekliliği ifade edilmiştir.[1883] Ancak bu örnek henüz ulusal bir yasaya dönüşmemiştir.

Yerli halkla doğal varlıklar arasındaki ilişkinin ulusal düzeyde tanındığı ilk örnek Yarra Nehri düzenlemesidir. 2017'de Parlamento Yarra Nehri'ni korumaya ilişkin bir metni kabul etmiş, bu düzenleme daha sonra bir yasaya dönüşmüştür. Yarra Nehri, Melbourne'un içme suyunun yüzde yetmişini karşılamakta, birçok türe ev sahipliği yapmakta, tarım için önem taşımaktadır. Bunun ötesinde nehir, bir Aborijin

[1883] "Kimberley Traditional Owners Unite for the Fitzroy River", https://www.klc.org.au/kimberley-traditional-owners-unite-for-the-fitzroy-river, erişim tarihi: 14.02.2022.

topluluğu olan Wurundjeri halkıyla kültürel, tarihsel ve günlük olarak derin bir bağ taşımaktadır. 1835'te çiftçi olan John Batman nehri yerli halktan satın aldığını ilan etmiş, sonraki iki yüz yıl boyunca Avrupalılar nehir çevresine yerleşmiş, hatta nehir civarından altın elde edilmiştir. Bunun sonucunda nehir 1800'lerin sonunda dünyanın en kirli sularından biri hâline gelmiştir.[1884] Yasanın giriş bölümünde Yarra Nehri'nin Melbourne ve Victoria için önemi, Parlamento'nun nehri gelecek kuşakların yararı için canlı ve sağlıklı tutma amacı anlatılmıştır. Yasa nehir ile nehrin geleneksel sahipleri arasındaki içkin bağı tanımaktadır. Yasanın amacı Yarra Nehri'ni yaşayan ve bölünmez doğal bir varlık olarak korumak ve bu korumanın esaslarını belirtmektir. Yasada nehrin korunması için belirtilen kültürel ilkeler arasında Aborijinlerin kültürel değerleri, geleneksel bilgileri de sayılmıştır.[1885] Düzenlemede hem nehrin yerli topluluklar açısından kültürel anlamının hem de nehirle günlük olarak ilişkili şehirler ve burada yaşayanlar için öneminin belirtilmesi, doğanın korunmasının farklı toplulukları ortak amaçta bir araya getirebildiğini göstermektedir.

31 Mart 2020'de Blue Mountains Kent Konseyi'nde belediye başkanı tutanağı (*mayoral minute*) yoluyla doğanın hakları gündeme getirilmiştir. Metinde doğanın haklarının uluslararası boyutta büyüyen bir hareket ve temel amacının çevresel olarak sürdürülebilir bir gelecek inşa etmek olduğu belirtilmiştir. Doğanın kullanılacak bir mülk değil haklara sahip bir varlık olduğuna ilişkin içtihatların yaratılması gerekmektedir. Doğanın hakları endüstrileşmiş Batı toplumları için yeni bir kavram olsa da yerli topluluklar açısından, örneğin Blue Mountains'ın geleneksel sahipleri için bilinen ve uygulanagelen bir kavramdır.[1886] Konsey doğanın haklarına ilişkin planlamalarına ve kararlarına sonraki süreçte devam etmiş ve 29 Nisan 2021'de Avustralya'da doğanın haklarını kabul eden ve uygulayan ilk kent konseyi olmuştur.[1887] Doğanın haklarının yerli halk için yerleşik bir kavram ve dünya görüşü olduğu vurgusu yapılması dikkate değerdir.

[1884] "Yarra River", https://www.melbournewater.com.au/water-data-and-education/water-facts-and-history/know-your-rivers-and-creeks/yarra-river, erişim tarihi: 14.02.2022.
[1885] "Authorised Version No. 5, Yarra River Protection (Wilip-gin Birrarung murron) Act 2017", https://content.legislation.vic.gov.au/sites/default/files/2020-04/17-49aa005%20authorised.pdf, erişim tarihi: 14.02.2022, Giriş Bölümü, 1. ve 12. maddeler.
[1886] "2020-03-31 Council Meeting: Business Paper", https://www.bmcc.nsw.gov.au/documents/2020-03-31-council-meeting-business-paper, erişim tarihi: 14.02.2022, s. 11.
[1887] "Environment, Rights of Nature", https://www.bmcc.nsw.gov.au/rights-of-nature, erişim tarihi: 14.02.2022.

2020'de Büyük Okyanus Yolu ile ilgili bir yasa (*Great Ocean Road and Environs Protection Act*) kabul edilmiştir. Büyük Okyanus Yolu, 242 kilometre uzunlukta bir sahil yoludur. I. Dünya Savaşı'nın ardından, hem savaşa katılanların anısına hem de turistlerin ve vatandaşların kıyı bölgelere ulaşmalarını sağlamak için inşa edilmiştir.[1888] Bu yasada da Büyük Okyanus Yolu'nun geçtiği bölgelerin geleneksel sahipleriyle yol arasındaki içkin bağ kabul edilmiştir. Yasanın amacı Victoria'nın ekonomik refahı ve yaşanabilirliği açısından Büyük Okyanus Yolu'nun ve çevresinin öneminin tanınması, yolun ve çevresinin korunması amacıyla buranın bütüncül, yaşayan bir varlık olarak kabul edilmesi şeklinde açıklanmıştır. Yasada bölgenin korunmasında Aborijin kültürel değerlerinin, uygulamalarının, geleneksel bilgilerinin dikkate alınacağı ve yerli halkın da koruma mekanizmalarına dahil edileceği belirtilmiştir.[1889] Dünyada genellikle, ekosistemler, nehirler, göller "yaşayan ve hak sahibi" varlıklar olarak tanınırken Avustralya'da farklı olarak bir yolun tanınması ilginç bir gelişme olmuştur. Avustralya'da bulunan ve okyanus ekosistemleri açısından büyük önem taşıyan Büyük Set Resifi'nin haklarının tanınması için girişimler de devam etmektedir. Yerli halkların varlığının doğanın hakları hareketinde etkili olduğu bir diğer ülke de Kanada'dır.

3.2.3. Kanada'da Doğanın Haklarında Yerli Halkların Etkisi

Kanada'da 2020'de British Columbia Eyaletinde yaşayan Tŝilhqot'in topluluğu içinde yer alan ?Esdilagh topluluğu, Elhdaqox (Sturgeon/Fraser) Nehri'nin geleneksel koruyucuları olarak haklarını ve görevlerini yazılı olarak kayda geçirmişlerdir. Tŝilhqot'in (nehrin insanları anlamına gelmektedir) topluluğu, Elhdaqox Nehri ile Coast Dağları arasındaki bölgede yaşayan, Kanada'nın yerli halkı olan bir topluluktur. Avrupalılarla ilk temasları 1800'lerde olmuş, altın arayıcılar bölgelerine gelmiş, çiçek hastalığı nedeniyle nüfusları azalmıştır. 1864'te yerleşimcilerle Cilcotin Savaşı'nı gerçekleştirmişler, daha sonra kendilerine ayrılan alanda yaşamak zorunda kalmışlardır.[1890] 2014'te British Colombia eyaletine karşı açtıkları dava sonuçlanmış ve yerli halkın kendi toprakları üzerindeki hakları

[1888] "Great Ocean Road – Victoria", https://www.awe.gov.au/parks-heritage/heritage/places/national/great-ocean-road, erişim tarihi: 14.02.2022.
[1889] "Authorised Version, Great Ocean Road and Environs Protection Act 2020 No. 19 of 2020", https://content.legislation.vic.gov.au/sites/default/files/2020-06/20-019aa%20authorised.pdf, erişim tarihi: 14.02.2022, Giriş Bölümü, 1. ve 14. maddeler.
[1890] "Tsilhqot'in (Chilcotin)", https://www.thecanadianencyclopedia.ca/en/article/chilcotin-tsilhqotin, erişim tarihi: 14.02.2022.

tanınmıştır.[1891] Tŝilhqot'in topluluğunun kabul ettiği düzenlemelerde de doğayla aralarındaki ilişki görülmektedir. Örneğin geleneksel geçim yollarından biri olan avcılığa ilişkin düzenlemede yaban hayata zarar verilmemesi belirtilmiş, avlanmaması gereken türler sayılmış, genç ve yavrulu hayvanların avlanması yasaklanmıştır.[1892] Yaban hayata ilişkin yasalarında, kimliklerinin topraklarına bağlı olduğu belirtilmiştir. Yaban hayatla olan ilişkide uyulması gereken ilkelerden bazıları şunlardır: Yaban hayattan yalnızca ihtiyaç kadar alınabilir, gerisi diğer türlere ve gelecek kuşaklara bırakılır, toprağın insana verme kapasitesine saygı duyulmalıdır ki vermeye devam etsin. Vahşi hayvanların ruhları ve insana benzer nitelikleri vardır, bu nedenle kendilerine karşı saygılı olunmalıdır. Yaşayan vahşi doğa mülkiyet konusu edilemez, insanlar vahşi doğaya bağımlıdır.[1893] Kanada'daki bir yerli topluluğunun da Yeni Zelanda veya And yerli halklarına benzer şekilde doğa algısına sahip olması ve bu toplulukların neticede doğanın hakları hareketinde buluşması yerli halkların binlerce yıllık doğa kavrayışının ideolojik ve ekonomik dönüşümlere rağmen korunabildiğini göstermektedir.

Tŝilhqot'in topluluğuna bağlı, iki yüz civarında bireye sahip ?Esdilagh topluluğunun geleneksel toprakları da bu nehrin iki yakasında bulunmaktadır.[1894] Tŝilhqot'in Şefler Konseyi'nin de onayladığı ?Elhdaqox Nehri Yasası'nda doğanın hakları düzenlenmiştir. Yasaya göre ?Elhdaqox Nehri nesillerce bu topluluğu beslemiştir ve topluluğun yaşam tarzı nehrin iyi olmasına bağlıdır. Koloni hükümetleri hukuksuz ve gayrı meşru mekanizmalarla nehrin halk tarafından kullanılma haklarını ihlal etmiştir. Ayrıca yerleşimci hükümetler, toprak ve suyu yanlış yönetmiş, bununla ekosistemlerin çöküşüne yol açmış, iklim değişikliğine ve türlerin tükenmesine sebep olmuştur. Düzenlemenin amacı nehrin bugünkü ve gelecek kuşaklar için korunmasını sağlamak üzere topluluğun haklarını ve sorumluluklarını tespit etmektir. ?Elhdaqox Nehri kutsaldır, ödüldür, kaynak değildir. Sağlıklı bir su olmadan halk var olamayacaktır, nehir herhangi bir kirlenme veya zarar verici eylemlerin hedefi olamaz.

[1891] "Tŝilhqot'in Nation v. British Columbia, 2014", https://www.tsilhqotin.ca/tsilhqotin-rights-title/, erişim tarihi: 14.02.2022.

[1892] "Tŝilhqot'in Nation Hunting Order", https://www.tsilhqotin.ca/wp-content/uploads/2020/11/Law_2019_08_23TsilhqotinNationHuntingOrder.pdf, erişim tarihi: 14.02.2022.

[1893] "Tŝilhqot'in Nation Nulh Ghah Dechen Ts'edilhtan (Tŝilhqot'in Nation Wildlife Law), https://www.tsilhqotin.ca/wp-content/uploads/2020/12/Law_2019_08_23_TsilhqotinNationNGDT-WildlifeLaw.pdf, erişim tarihi: 14.02.2022, 2., 3. ve 6. maddeler.

[1894] "Who are We", http://www.esdilagh.com/, erişim tarihi: 14.02.2022.

İnsanlar ve insan dışı varlıklar birbirine bağlıdır ve birinin eylemleri diğerini etkiler. İnsanların, hayvanların, balıkların, bitkilerin, toprakların (*nen*) ve suların (*tu*) kendi bakımları ve kullanımları hakkında hakları vardır, bu haklar göz önünde bulundurulmalı ve bu haklara uyulmalıdır.[1895] Çevre hukukunda doğanın "kaynak" olarak tanınması söz konusuyken ?Esdilagh topluluğunun düzenlenmesinde doğanın kaynak olmadığının özellikle vurgulanması farklı ve yenilik getiren bir düzenleme olmuştur, doğanın hakları perspektifiyle de uyumludur.

2021'de Quebec Eyaleti'nde yerli topluluk Ekuanitshit İnnu Konseyi ve Minganie Bölge Belediyesi, Magpie (*Muteshekau*) Nehri'ne aldıkları ayrı ayrı kararlarla tüzel kişilik tanımıştır. Ekuanitshit İnnu Konseyi kararında Magpie Nehri kültürün önemli bir bir parçası olarak tanımlanmıştır. İnnu halkı ekomerkezci bir bakış açısına sahiptir. Doğanın haklarının tanınması, doğaya tüzel kişilik (*personnalité juridique*) tanıyarak ekosistemlerin korunmasını sağlamaktadır. Hukuki çoğulluk kapsamında doğanın haklarının tanınması, yerli halkların hukuki geleneklerinin de tanınmasını sağlamaktadır. Düzenlemede doğanın haklarını tanıyan uluslararası örneklerden bahsedilmiştir. Nehrin yaşama, var olma, akma, doğal döngülerine saygı duyulması, doğal olarak evrimleşme, korunma, doğal biyolojik çeşitliliğini sürdürme, hayati işlevlerini devam ettirme, bütünlüğünü muhafaza etme, kirlenmeme, kendini yenileme, onarabilme ve dava açma hakları vardır.[1896] Minganie Bölge Belediyesi'nin kararında da aynı düzenlemeler yer almıştır.[1897]

Aralık 2021 ve Ocak 2022'de Québec Sainte-Flavie, Sorel-Tracy ve Saint-Catherine şehirleri, ayrıca beş İnnu topluluğunu bir araya getiren Mamuitum Topluluk Konseyi, yerli halklarla şehirler arasındaki Saint-Laurent Nehir İttifakı'na katılmıştır. Aralık'ta Doğanın Haklarını Uluslararası Gözlem (*Observatoire International des Droits de la Nature*) sivil toplum kuruluşu Saint-Laurent Nehri'nin tüzel kişiliğinin tanınmasına ilişkin deklarasyon yayınlanmıştır. Deklarasyonda Mamuitum Topluluk

---

[1895] "Tŝilhqot'in Nation ?ELHDAQOX DECHEN TS'EDILHTAN (?EsdilaghSturgeon River Law)", https://www.tsilhqotin.ca/wp-content/uploads/2020/11/2020-05-28-Elhdaqox-Dechen-Tsedilhtan-Sturgeon-River-Law.pdf, erişim tarihi: 14.02.2022, Giriş C. ve G., 1., 3. ve 4. maddeler.

[1896] "Conseil des Innu de Ekuanitshit, No. Consécutif 919-082, No. de Dossier 919-01-18", http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload1072.pdf, erişim tarihi: 14.02.2022.

[1897] "Résolution n°025-21 Reconnaissance de la Personnalité Juridique et des Droits de la Rivière Magpie – Mutehekau Shipu", http://mrc.minganie.org/wp-content/uploads/2021/02/r%C3%A9solution-025-21-Reconnaissance-de-la-personnalit%C3%A9-juridique-et-des-droits-de-la-rivi%C3%A8re-Magpie-%E2%80%93-Mutehekau-Shipu-1.pdf, erişim tarihi: 14.02.2022.

Konseyi'nin Saint-Laurent Nehri'ni yaşayan bir varlık olarak tanıdığı, nehrin gelecek kuşaklar ve genel olarak herkes için korunması gerektiği belirtilmiştir. Yerli halk nehrin kuşaklardan beri koruyucusudur.

Bütün dünyada doğal varlıklara yönelik hak tanımaya ilişkin güçlenen bir hareket bulunmaktadır. Ekomerkezci bir bakış açısının benimsenerek Saint-Laurent Nehri'nin yaşayan ve haklara sahip bir varlık olarak kabul edilmesi böylece biyolojik çeşitliliğin eski hâle dönmesi ve korunmasının sağlanması gerekmektedir. Bu hukuki yaklaşım en az, sağlıklı bir çevre hakkının, su hakkının ve biyokültürel hakların güvence altına alınması kadar önemlidir.[1898]

Kanada'da da doğanın hakları hareketinde yerli halkların girişimleri etkili olmuş; ancak bu girişimler genel düzenlemelere dönüşmemiş, küçük topluluklarla ve belediyelerle sınırlı kalmıştır. Yerli halkların ülkedeki nüfus yoğunluğu ve politik olarak etkinliği, ülke politikasındaki tercihler, doğanın haklarının ne ölçüde düzeyde benimseneceğinde belirleyicidir. ABD'de de Kanada gibi toplulukların yerel düzenlemeleri ön plana çıkmaktadır.

3.2.4. ABD'de Doğanın Hakları Düzenlemeleri

ABD'de çok sayıda topluluk doğanın haklarına ilişkin yerel düzenlemeleri kabul etmiştir. Çalışmada bunların hem doğrudan düzenleme metinlerine ulaşılabilir hem de doğanın hakları hareketi açısından örnek teşkil edebilecekler olanlarına yer verilmiştir. ABD'deki ilk düzenlemelerin tarihi Ekvador Anayası'ndan bile öncedir. 2006'da, Pensilvanya Tamaqua Borough halkı aldıkları bir kararla (*ordinance*) ekosistemleri kişi kabul etmiştir. Doğanın haklarını savunan avukat Thomas Linzey tarafından yönetilen Çevresel Savunma Topluluk Fonu halkın bu konudaki girişimlerine destek vermiştir.[1899] Tamaqua yedi bin civarı kişinin yaşadığı, 20. yüzyıldaki kömür madenciliği faaliyetlerinin atıkları nedeniyle yağlı-sarı turuncu akan çeşitli nehirlerin bulunduğu bir kasabadır. Kasabada çok sayıda geniş çukur bulunmaktadır. Bu çukurların sahipleri son yıllarda şirketlerin atık çamurlarını bu çukurlara boşaltmasına izin vermiştir. Bunların bir kısmı insan atıklarını, hastane

[1898] "Déclaration d'Appui à la Reconnaissance de la Personnalité Juridique du Fleuve Saint-Laurent", http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload1158.pdf, erişim tarihi: 14.02.2022.
[1899] Jefferson, **Towards an Ecological Intellectual Property: Reconfiguring Relationships Between People and Plants in Ecuador**, s. 25.

atıklarını ve endüstriyel atıkları içermektedir. Atıklardan sızan sıvılar akarsulara filtre edilmeden karışmakta ve insanların bu suyu içme tehlikesi bulunmaktadır. Halkın bu durumdan rahatsızlığı artmış ve hazırlanan karar belediye başkanı tarafından oylamaya sunularak onaylanmıştır. Böylece Tamaqua halkı doğaya hak tanıyan ilk topluluk olmuştur.[1900] Karar başlığında kararın amacı, *"atık çamur bırakan şirketleri, atık çamur bırakmak için şirketleri kullanan kişileri engelleyerek, getirilecek atıkların test edilmesini sağlayarak, doğal toplulukları ve ekosistemleri savunmak için kasabada oturanların haklarını güçlendirerek ve diğer durumlarda da ilgili Pennsylvania düzenlemelerine başvurarak Tamaqua Borough halkının sağlık, güvenlik, genel refahını ve Tamaqua Borough doğasını korumak"* olarak açıklanmıştır.

Karara göre kasabada oturanlar, doğal varlıklar ve ekosistemler, halkın, doğal varlıkların ve ekosistemlerin medeni haklarını güçlendirmek için "kişi" kabul edilmiştir.[1901] Düzenleme, doğanın haklarından, şirketlerin mülkiyet haklarına karşı topluluk haklarını güçlendirmek için bir araç olarak yararlanmıştır, zira bir kişinin sağlığına verilen zararı kanıtlamaktansa bir ekosisteme verilen zararı kanıtlamak daha elverişlidir.[1902] Ancak Tănăsescu'nun da hatırlattığı üzere korumaya ilişkin bu plan kasaba halkının doğaya ilişkin olumlu bir tutumu olduğu varsayımına dayanmaktadır, zehirli atık bırakan şirketlerden birinin yöneticisi kasabada ikamet etmeye başlarsa onu doğa adına hereket etmekten alıkoyacak bir yasa yoktur, hatta şirketin kendisi de tüzel kişi olarak kasabada ikamet ediyor sayılabilir.[1903] Yine de bu ilk girişim ABD'nin farklı yerlerindeki çeşitli topluluklar tarafından doğanın haklarına ilişkin kararlar alınmasının önünü açmıştır. Benzer şekilde 2013'te Pennsylvania Highland halkı zehirli enjeksiyon kuyularını yasaklamaya dair doğanın haklarıyla ilgili bir düzenleme (*ordinance*) kabul etmiştir. Düzenleme ile şirketlerin atıkları bölgeye bırakmasına ilişkin yetkileri yasaklanmış, bir şirket azınlığının haklarını bölge halkının üzerinde tutan bu yetkiler hukuksuz ilan edilmiştir.[1904] ABD'deki küçük yerleşim yerlerindeki çevre düzenlemeleri halkın şirketlerle karşı karşıya gelmesine neden olmaktadır.

[1900] "Tamaqua Borough, Pennsylvania by CELDF", https://celdf.org/2015/08/tamaqua-borough/, erişim tarihi: 08.02.2022.

[1901] "Tamaqua Borough, Schuylkill County, Pennsylvania Ordinance No. 612 of 2006", http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload666.pdf, erişim tarihi: 08.02.2022.

[1902] Kauffman – Martin, **The Politics of Rights of Nature: Strategies for Building a More Sustainable Future**, s. 70.

[1903] Tănăsescu, **Understanding the Rights of Nature: A Critical Introduction**, ss. 50-51.

[1904] "Highland Township Elk County, Pennsylvania Ordinance No. 1- 9 of 2013", https://celdf.org/wp-content/uploads/2015/08/Highland_Township_Community_Rights_and_Protection_from_Injection_Wells_Ordinance_010913.pdf, erişim tarihi: 10.03.2022.

2014'te yine Pensilvanya'da Grant'da yaşayanlar, topluluk hakları bildirgesi adında bir düzenleme (*ordinance*) kabul etmişlerdir. Buna göre petrol ve doğalgaz çıkarımından kalan atıkların depolanması ekonomik ve çevresel olarak sürdürülebilir değildir, halkı tehlikeye atmaktadır. Federal hükümet ve eyalet hükümetleri tarafından atık depolamayla uğraşan özel şirketler yanlış bir şekilde halktan fazla hak sahibi olarak görülmektedir. Bu durum Pensilvanya Anayasası'nda düzenlenmiş öz yönetim hakkına, Bağımsızlık Bildirgesi'ne ve ABD Anayasası'na aykırıdır. Düzenlemede doğal varlıklar ve ekosistemler dahil olmak üzere Grant'da oturan herkes, temiz hava, su ve toprak hakkına sahip olarak belirtilmiştir. Ayrıca doğal varlıkların ve ekosistemlerin hakları başlığında, hak sahibi olarak tanımlananlardan nehirler, akarsular, kaynakların var olma, gelişme ve doğal olarak evrimleşme hakları gibi haklarının bulunduğu ifade edilmiştir.[1905] Böylece bu düzenleme ile Little Mahoning havzasına tüzel kişilik tanınmıştır. Metnin kabülünden iki ay sonra bir petrol ve gaz şirketi olan *Pensilvanya General Energy* düzenlemeye karşı dava federal mahkemede dava açmıştır.[1906] Bu dava ile ABD'de ilk defa bir ekosistem kendisini bir davada savunmuştur. Haklara ilişkin düzenlemeye rağmen ABD Çevre Koruma Ajansı (EPA) ilgili şirkete su havzasına atık boşaltmaya devam etmesine dair izin vermiştir.[1907] Şirketle bölgede ikamet edenler arasındaki çekişme sonraki yıllarda da devam etmiş, şirket düzenlemeye karşı farklı davalar açmıştır. Bu iki örnekte de bölge halkının çevre haklarını koruma çabası sadece insanın çevre hakkı ile sınırlı kalmayarak doğal varlıkların haklarıyla bütünleşmiştir.

2016'da Amerika'nın yerli halklarından olan ve kendine ait yasama, yürütme, yargı organları bulunan Ho-Chunk topluluğu,[1908] topluluğa ait anayasa maddelerinde doğanın haklarına dair düzenlemelere yer vermiş ve ABD'de bunu yapan ilk yerli topluluğu olmuştur. Bu maddelerde doğanın kullanılmasını düzenleyen çevre yasalarının Doğa Ana'yı korumakta yetersiz kaldığının, öte yandan topluluğun Doğa Ana ile ilişkisinin daha farklı olduğunun altı çizilmiştir. Ho-Chunk topluluğu Doğa

[1905] "Home Rule Charter of the Township of Grant, Indiana County, Pennsylvania", https://celdf.org/wp-content/uploads/2016/02/Grant-Township-Community-Rights-Home-Rule-Charter.pdf, erişim tarihi: 10.03.2022.
[1906] La Follette – Maser, **Sustainability and the Rights of Nature: An Introduction**, s. 25.
[1907] Melissa Troutman, "Rights of Nature Report: Pennsylvania Ecosystem Fights Corporation For Rights In Landmark Fracking Lawsuit", erişim tarihi. 10.03.2022.
[1908] "About Ho-Chunk Nation", https://ho-chunknation.com/about/, erişim tarihi. 08.02.2022.

Ana'dan gelmiştir ve ona bağımlıdır, Doğa Ana'yı en yüksek düzeyde koruyabilmek için topluluğun en yüksek yasası olan anayasada doğanın haklarına yer vermek zorundadır. Ho-Chunk topluluğunun arazisindeki ekosistemler, doğal varlıklar ve türler var olma, gelişme, yenilenme ve evrimleşmeye ilişkin içkin, temel ve mutlak haklara sahiptir. Bu haklar, sayılanlarla sınırlı olmamak kaydıyla kendini devam ettirme, iyileşme ve kendi hayati döngülerini, yapılarını, işlevlerini sürdürme, insan ürünü olan küresel ısınma ve emisyonlarından uzak olarak sağlıklı bir iklim sistemine sahip olma, kendini savunma, korunma ve haklarını uygulama gibi haklardır.[1909] Ho-Chunk topluluğunun doğanın haklarını tanıması, kendi topraklarını korumak için verdiği uzun süreli mücadelede yeni bir hukuki stratejiyi temsil etmekte, topluluk kendi değerlerini ve kozmolojisini yerli olmayan aktörlerin bu değerleri tanıması için Batı hukukunun içine dahil etmektedir.[1910] ABD'deki yerli topluluğun da, diğer yerli halklara benzer şekilde doğayı anne olarak ve insanı doğanın bir parçası olarak değerlendirmesi hem kültürel bir kimliğin hukukta tanınmasına yönelik girişim, hem de çevre yıkımlarının topluluk varlığına yönelik tehditleri de kaldırma çabasıdır.

2017'de Colorado Lafayette Kent Konseyi, İklim Hakları Bildirgesi'ni bir düzenleme (*ordinance*) ile kabul etmiş ve Bildirge'de insanların ve doğanın sağlıklı bir iklime hakkı olduğunu karara bağlamıştır.[1911] Aynı yıl yine Colorado'da *Deep Green Resistance* adlı sivil toplum kuruluşu ve üyeleri Colorado Valisi John Hickenlooper'ı, Colorado Nehri ve etrafındaki ekosistemler adına dava etmiştir. Başvuranlar eyaletin nehri kirletmesinin insan ve insan dışı varlıkların hayatını tehdit ettiğini, Colorado Nehri'nin büyük şehirlere su sağladığını ve kendisine ait var olma, gelişme, yeniden kendini üretebilme ve doğal olarak evrimleşme haklarının bulunduğunu öne sürmüşlerdir. Eyalette doğanın haklarına ilişkin yasal bir dayanak olmadığı gerekçesiyle eyalet baş savcısı Mahkemenin davayı reddetmesini istemiş, Mahkeme davayı reddetmiştir.[1912] Mahkemenin kararı hukuki gerekçelere dayanmakla birlikte, ABD'de petrol çıkarma faaliyetleri ve ekosistemler adına örnek teşkil etme

[1909] "Ho-Chunk Nation Legislature Establishment of Rights of Nature Workgroup Resolution 12-18-18 F", http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload846.pdf, erişim tarihi. 08.02.2022.
[1910] Kauffman – Martin, **The Politics of Rights of Nature: Strategies for Building a More Sustainable Future**, s. 178.
[1911] "Lafayette Climate Bill of Rights – Ordinance No. 02, 2017", https://cocrn.org/lafayette-climate-bill-rights/, erişim tarihi: 09.02.2022.
[1912] "It's Time to Pass a Rights of Nature Constitutional Amendment", https://www.jcred.org/shortreads/time-to-pass-a-rights-of-nature-constitutional-amendment, erişim tarihi: 09.02.2022.

potansiyeline sahip olup daha büyük ölçekli değişimlere yol açabileceğinden bahisle bu kararın, bütün mahkeme kararları gibi, aynı zamanda politik olduğu da düşünülebilecektir.

2018'de Oklohamo'daki Ponca topluluğu ABD'de doğanın haklarını düzenleyen ilk yerli halklardan biri olmuştur. Topluluğun yaşadığı bölgede yıllardır devam eden hidrolik kırılma[1913] faaliyetleri ve enjeksiyon kuyularının[1914] etkisiyle, sular zehirli atıklarla kirletilmekte ve ciddi sağlık sorunları yaşanmakta, nüfus azalmaktadır. Ponca topluluğunun yönetim organı doğanın haklarına ilişkin bir örf ve adet kuralını kabul etmiştir.[1915] Yine 2018'de ABD'nin bir diğer yerli halkı olan Minnesota White Earth topluluğu yabani bir pirinç türünün (*manoomin*) hakları olduğuna ilişkin bir karar (*resolution*) almıştır. Metindeki açıklamaya göre yabani pirinç yerli halka yaratıcıdan bir armağan ve kültürleri için önemli bir değerdir. Yüzyıllardır yerli halk yabani pirinçle beslenmiş, hem tarih ve kültürel miras açısından hem de ekosistemler, doğal varlıklar ve geleneksel topraklar için temel bir öğe olmuştur. Halkın ve yabani pirincin korunması için pirincin haklarının tanınması gerekmektedir.[1916] 2021'de topluluk, Minnesota Eyaletine karşı, Enbridge Şirketi'nin 15 milyon litreden fazla suyu petrol boru hattı inşaatı için kullanmasını engellemek için dava açmıştır. Davanın gerekçesi hem yabani pirincin hem de topluluk üyelerinin haklarının ihlal edilecek olmasıdır.[1917] Bu dava, toplulukların doğanın haklarına ilişkin kararların yalnızca sembolik düzeyde olmayıp bu hakların somut olarak uygulanması için takipçi olduklarını ve hukukta bir değişim yaratmayı amaçladıklarını da göstermektedir.

[1913] Hidrolik kırılma kimyasallarla karıştırılmış yüksek basınçlı su aracılığıyla kayaların patlatılarak petrol ve gazın açığa çıkmasıdır. İşlemde kullanılan su kirlenmektedir. Bknz. "Hidrolik Kırılma Yeraltı Sularını Kirletiyor", 05.04.2016, https://www.suhakki.org/2016/04/hidrolik-kirilma-yeralti-sularini-kirletiyor/, erişim tarihi: 26.03.2022.

[1914] Enjeksiyon kuyusu atık sıvıyı yer altındaki gözenekli jeolojik katmanlara yerleştirmek için kullanılan, yalıtımlı, standartları ulusal hukuktaki düzenlemelere göre değişen kuyulardır. Bknz. "General Information About Injection Wells", https://www.epa.gov/uic/general-information-about-injection-wells#how_used, erişim tarihi: 26.03.2022.

[1915] "Ponca Nation of Oklahoma to Recognize the Rights of Nature to Ban Fracking", 2017, https://www.garn.org/ponca-rights-of-nature/, erişim tarihi: 09.02.2022.

[1916] "Rights of Manoomin (Wild Rice)", https://www.centerforenvironmentalrights.org/rights-of-manoomin, erişim tarihi: 10.02.2022.

[1917] "First Rights of Nature Enforcement Case Filed in Tribal Court to Enforce Treaty Guarantees", https://www.centerforenvironmentalrights.org/news/press-release-first-rights-of-nature-enforcement-case-filed-in-tribal-court-to-enforce-treaty-guarantees, erişim tarihi: 10.02.2022.

2019'da Ohio Toledo'da seçmenler, yoğun bir şekilde kirlenmiş Erie Gölü'nü hak sahibi bir özne yapmak için, Ohio Yüksek Mahkemesinin engellemesine rağmen oylama yapmışlar ve Erie Gölü Haklar Bildirgesi'ni onaylamışlardır. Bildirge'de Erie Gölü milyonlarca insanın ve sayısız türün yaşamının bağlı olduğu, yüz yıldır endüstrileşme nedeniyle zarar gören ve geri dönüşsüz yıkım yaşayan bir varlık olarak tanımlanmıştır. Halkın yaşamı ve mutluluğu hava, toprak ve suya bağlıdır ve bunlar tehdit altındadır. İnsanların içkin ve mutlak haklarının doğal çevreyi kapsayacak şekilde genişletilmesi zorunluluk hâline gelmiştir.[1918] 2020'de Federal Mahkeme, endüstriyel bir ziraat şirketinin açtığı dava üzerine, bir su kaynağına hak tanımanın, belirsiz ifadeleri nedeniyle pratik bir karşılığı olmadığı için ABD Anayasası'nı ihlal ettiğine karar vermiştir.[1919] Erie Gölü'ne ilişkin hakların temellendirilmesinde yalnızca yaşamın değil insanların mutluluğunun da vurgulanması, hem duygulara seslenmekte hem de bir gerçekliği dile getirmektedir: Latin Amerika ülkelerindeki *buen vivir* kavramında anlatıldığı üzere insan sadece hayatta kalmaya çalışan bir varlık değil, doğayla uyumlu bir şekilde iyi yaşamı isteyen bir canlıdır, mutluluk da buna dahildir.

2019'da da New Hampshire Nottingham halkı, doğanın haklarına ilişkin "Nottingham Su Hakları ve Öz Yönetim Düzenlemesi" adında bir metin (*ordinance*) kabul etmiştir. Düzenlemede suyun hayat, özgürlük ve mutluluğu arama[1920] açısından, hem insanlar hem de ekolojik sistemler için önemi açıklanmış, kasaba halkının suyu koruma görevinin bulunduğu ve suyun kamusal değeri nedeniyle şirketler tarafından gasp edilmesine karşı duracaklarının altı çizilmiştir. Düzenlemeye göre kasaba halkının suya erişim, suyu kullanma ve muhafaza etmeye ilişkin temel ve mutlak haklarının bulunmasının yanında, doğal varlıkların ve ekosistemlerin de Nottingham Kasabası'nda var olma ve gelişmeye ilişkin mutlak ve temel hakları vardır.[1921] Aynı yıl Oregon'da Yurok topluluğu da Klamath Nehri'ne hak tanımıştır. Klamath Nehri büyük barajların, su kanallarının bulunduğu, doğal hâlde somonların üreme alanıyken koşulların kötüleşmesiyle somonların hastalandığı ve binlercesinin öldüğü (2000'lerin

[1918] "Lake Erie Bill of Rights", https://www.utoledo.edu/law/academics/ligl/pdf/2019/Lake-Erie-Bill-of-Rights-GLWC-2019.pdf, erişim tarihi: 08.02.2022.
[1919] "Turning the Tides: Judge Finds Lake Erie Bill of Rights Unconstitutional", https://nationalaglawcenter.org/turning-the-tides-judge-finds-lake-erie-bill-of-rights-unconstitutional/, erişim tarihi: 09.02.2022.
[1920] İngilizce ifadesi *the pursuit of happiness* olan mutluluğu arama kavramı Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi'nde yer almaktadır, Amerika'nın kurucu değerleri arasındadır.
[1921] "Nottingham Water Rights & Self Government Ordinance", http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload669.pdf, erişim tarihi: 09.02.2022.

başında 60 bin somon) bir akarsudur. Topluluğun nehirle ilişkisi ve nehri koruma çabaları yüzlerce yıl geriye gitmektedir.[1922] Yeni Zelanda'da Maorilerin geleneksel korumacı görüşüne benzer şekilde Klamath Nehri'ne ilişkin Yurok topluluğunun kutsal bir görevleri vardır ve nehir topluluğun varlığı için elzemdir.[1923] Yurok Topluluğu Konseyi'nin kabul ettiği kararda Kalamath Nehri ile aradaki bağın üzerinde durulmuştur. Kararda Kalamath Nehri'nin var olma, gelişme ve doğal olarak evrimleşme, kirlilikten bağışık, temiz ve sağlıklı bir çevreye sahip olma, insan etkisi nedeniyle meydana gelmiş iklim değişikliği etkilerinden uzak olarak durağan bir iklime sahip olma ve genetiği değiştirilmiş organizmalardan bağışık olma hakları düzenlenmiştir.[1924] Bu iki örneğin de işaret ettiği üzere, ABD'de çevre koruma çabalarında doğanın haklarının gündeme gelmesinde yerli topluluklar ve yerel yönetimler diğer ülkelere göre daha ön plana çıkmıştır.

2021'de Colorado Nederland'da, kasaba yönetim kurulu tarafından Boulder Creek Nehri ve Havzası'na hak tanıyan bir karar kabul edilmiştir. Boulder doğanın hakları sayfasında, "özellikle iklim değişikliği çağında bilinçli olarak doğayı tahrip eden ilk insanlarız" ifadesi yer almaktadır.[1925] Kasabanın kabul ettiği metinde Boulder Creek, hem bütün canlı varlıklara hayat veren hem de toplumu birbirine bağlayan varlık olarak tanımlanmıştır. Metne göre federal hukuk, Colorado Anayayasası, eyalet hukuku ve politikası ile yerel yasalar çevreye bir miktar koruma sağlasalar da etkisizdiler. Böylece bu metinle çevre hukukunun yetersizliği eleştirilmiştir. Metindeki çevre hukuku eleştirisi ile bu çalışmanın ilk bölümündeki çevre hukuku bölümünde anlatılanlar yakındır. Nederland kararına göre çevre hukukunun yetersizliği mevcut yasaların doğayı insanın mülkü olarak görmesinden kaynaklanmaktadır. Yasalar doğanın kullanılmasını, mülk sahipleri tarafından sömürülmesini, bazen de kısa dönemli karlar için bütün yaşayan varlıkların sağlığı pahasına tahrip edilmesini düzenlemektedir. Bunun sonucu da dünyadaki yaşamı tehdit eden çevre krizleri olmaktadır. Metinde Ekvador, Bolivya, Uganda, Meksika, Kolombiya ve Yeni Zelanda'daki doğanın hakları düzenlemeleri ve kararları ile

[1922] "Reclamining the Klamath", https://earthjustice.org/features/klamath-salmon-yurok-tribe, erişim tarihi: 09.02.2022.
[1923] Kauffman – Martin, **The Politics of Rights of Nature: Strategies for Building a More Sustainable Future**, s. 184.
[1924] "Yurok Tribal Council, Resolution No: 19-40, 2019", http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload833.pdf, erişim tarihi: 09.02.2022.
[1925] "About Rights of Nature", https://boulderrightsofnature.org/, erişim tarihi: 09.02.2022.

ABD'deki nehir hakları düzenlemelerinden bahsedilmiştir. Nehir ve kolları, bütüncül ve birbirine bağımlı doğal varlıklardan oluşan bir sistem olarak yaşayan, temel ve mutlak haklara sahip bir varlıktır.[1926]

Çevre hukukunun eleştirisinin yapıldığı bir diğer örnek de şudur: Kasım 2021'de Colorado Ridgway Kasaba Konseyi Uncompahgre Nehri'nin haklarını tanıyan bir kararı (*resolution*) yürürlüğe koymuştur. Kararda Ridgway Kasabasında doğanın her zaman insanları beslediği, kültürden, çeşitli aktivitelere, nehirle insanların bağı vurgulanmış, Uncompahgre Nehri'nin, kollarının ve havzasının büyük bir biyolojik çeşitliliğe sahip olduğu anlatılmıştır. Nehir iklim değişikliği, kuraklık, kirlilik, ormansızlaşma ve toprak erezyonu, doğayla bağın kaybedilmesi nedeniyle yeni zorluklarla yüzleşmektedir. Mevcut çevre hukuku ve politikalarının yetersizliği ve bu yetersizliğin doğaya "mülkiyet" muamalesi yapmaktan kaynaklandığı bu kararda da ifade edilmiştir. Bu yetersizliklerin üstesinden gelmek için birçok ülke doğanın haklarına ilişkin düzenlemeler kabul etmiştir. Nehrin ve havzasının hakları Nederland kararında sayılanlarla aynıdır.[1927] Doğal varlıklara hak tanırken, çevre hukukunun yetersizliğinin altının çizilmesi, doğanın hakları kavramının henüz egemen değil alternatif bir hukuk düzenlemesi olmasından kaynaklanmaktadır.

Ocak 2022'de Sauk-Suiattle yerli topluluğu, kendi bölgelerindeki somonların (yerli dilde *tsuladx*) var olma, gelişme, üreme, evrimleşme, kendini onarma, iyileşme ve korunma gibi içkin haklara sahip olduğu gerekçesiyle Seattle şehrine karşı somonlar ve nehir adına dava açmıştır. Dava dilekçesinde bu hakların temiz su, insandan kaynaklanan küresel ısınma etkileri ve emisyonlar olmadan sağlıklı bir iklim sistemine ve doğal bir çevreye sahip olma ve kendi kaynak sularına erişim gibi haklar olduğu açıklanmıştır. Topluluk üyeleri somonları ve somonların yaşadığı suları koruma hakkına ve ödevine sahiptirler. Somonlar Sauk-Suiattle topluluğuna göre topluluğun "su altındaki akrabaları", en önemli kültürel ve kutsal besinleri; geleneksel anlatı ve

[1926] "Town of Nederlend Boulder County, Colorado, Resolution 2021-11, A Resolution of the Board of Trustees of Nederland in Support of Recognizind and Implementing the Inherent Legal Rights of Boulder Creek and the Boulder Creek Watershed", http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload1128.pdf, erişim tarihi: 09.02.2022, Giriş, 1., 2., 3. maddeler.

[1927] "Resolution No. 21-09, A Resolution of the Town Council of the Town of Ridgway, Colorado, in Support of Protecting the Uncompahgre River, Its Tributaries, and its Watershed by Recognizing Rights of Nature and the Town's Responsabilities to Care for and Protect Them", https://townofridgway.colorado.gov/sites/townofridgway/files/documents/Resolution%20No.%2021-09%20Rights%20of%20Nature.pdf, erişim tarihi: 09.02.2022.

öğretilerinin, yaşam tarzlarının, inançlarının en eski zamanlardan bugüne bir parçasıdır. Somonlar, bütün yaşayan varlıklar gibi hissetme kapasitesine sahiptir. Başvurucular dayanak olarak kendilerine halkın doğal yasalarını göstermiştir. Yerli topluluklar yazısız geleneksel hukuk, diğer adıyla doğal veya tanrısal hukuk açısından zengindir. Doğal yasalar değerlerde, inançlarda, pratiklerde, geleneklerde ve sorunları çözen diğer bütün yöntemlerde bulunmaktadır. Doğal yasalar, dil, hikayeler, şarkılar, danslar, seromoniler, liderlik ve kararlarla aktarılır.[1928] Topluluğun nehrin dışında somonların hakları için karar almasının öneminin yanında, bütün yaşayan varlıkları duyarlı, hissedebilen olarak tanımlaması, doğal çevreyle o mekanda hayatını sürdürenlerin akrabalığına vurgu yapması önemlidir. Topluluk ayrıca pozitif hukuku eleştirmek için doğal hukuk kavramından yararlanmıştır. Doğanın haklarının pozitif hukukta düzenlenmediği yerlerde doğal hukuk olarak öne sürülmesi açısından topluluk örnek olmuştur.

ABD'de doğanın hakları topluluk hakları ve demokrasiyle bağlantılıdır ve halkın şirketlere karşı kendilerini korumasının bir amacı olarak düşünülmüştür.[1929] Doğanın hakları yasaları temelde, zararların ortaya çıkmasını engellemek yerine onları hafifletmeye çalışan çevre hukukunu eleştiren çevre hukukçularıyla aktivistlerden ve çevresel yıkımı engellemeye çalışan toplulukları güçlendiren yeni yasaları savunanlardan çıkmıştır, dolayısıyla toplulukların haklarıyla bağlantılıdır.[1930] Endüstriyel bir ülke olan ABD'de doğanın haklarına ilişkin girişimler genellikle ağır ekolojik tahribatlara uğramış, yoğun derecede kirletilmiş ve artık canlı yaşamına uygunluğu kalmamış doğal varlıkların durumunun daha da kötüleşmemesi ve eski hâline iadesi için, bölgede yaşayan halkın sağlıklarıyla, kültürleriyle ve tarihleriyle doğrudan bağlantılı olarak gerçekleşmiştir. Ayrıca iklim krizinin etkilerinin günlük yaşamda hissedilebilir hâle gelmesi ve bu konudaki bilincin artmasıyla iklim hakkı da doğanın hakları arasında yer almıştır. Doğanın haklarının tanındığı bölgeler genellikle küçük ölçekli kasabalardır. Pirinç ve balık türlerinin haklarının olduğunun kabülü, topluluklar ile doğal varlıkların arasındaki bağların ortaya konulması, çevre

[1928] "Sauk-Suiattle Indian Tribe Brings First Rights of Salmon Case", 11.01.2022, https://www.centerforenvironmentalrights.org/news/press-release-sauk-suiattle-tribe-vs-seattle-sees-the-rights-of-salmon-protected-in-new-tribal-court-case, erişim tarihi: 10.02.2022.
[1929] Kauffman – Martin, **The Politics of Rights of Nature: Strategies for Building a More Sustainable Future**, s. 77.
[1930] Craig M. Kauffman – Linda Sheehan, "The Rights of Nature: Guiding Our Responsabilities through Standards", ss. 342-366, Stephen J. Turner vd., **Environmental Rights: The Development of Standards**, Cambridge University Press, 2019, ss. 346-347.

mücadelesinin hukuk ve ekonominin de eleştirisine dönüşmesi doğanın hakları doktrini açısından değerli gelişmelerdir. Hakları tanımlanan türlerin ekosistemlerle olan bağı açıklansa da düzenlemeleri yapanlar küçük ölçekli topluluklar, kasabalar veya şehirler olduğu için bir bütün olarak ekosistemin haklarına ilişkin kararlar alamamışlardır. ABD'de özellikle nehirlerin haklarına ilişkin girişimler olmasına rağmen bunlar da ulusal ölçeğe henüz ulaşmamıştır. Nehirlere hak tanıma ile ilgili gelişmelerin yaşandığı bir ülke de Hindistan'dır, bunlar yüksek mahkemeler tarafından genel kararlar olarak ortaya çıkmıştır.

3.2.5. Hindistan Ganj ve Yamuna Nehirleri Kararı

Çalışmanın 2.1. bölümünde anlatıldığı gibi Hindistan, halkın doğayla uyumlu inanç ve kültürlere sahip olduğu bir ülkedir. Hindistan Anayasası'nda devletin çevrenin korunması ve geliştirilmesi, ormanların ve vahşi hayatın korunması görevleri mevcuttur. Ormanlar, göller, nehirler, vahşi hayat da dahil olmak üzere doğal çevreyi koruma ve geliştirme, yaşayan varlıklara yönelik merhamet duyma vatandaşların da temel ödevleri arasındadır.[1931] Çevreyle ilgili davalara daha önce Yargıtay (*The Supreme Court*) bakarken 2010'da, çevreyle ilgili anlaşmazlıklar birden çok disiplinin alanına girdiği; çevrenin, ormanların, diğer doğal kaynakların korunmasıyla ilgili davaların etkili ve hızlı bir şekilde görülebilmesi için Ulusal Çevre Mahkemesi (*The National Greeen Tribunal*) kurulmuştur.[1932] Bu başlıkta incelenen Ganj ve Yamuna Nehirlerinin hukuki özne olarak tanınması ise eyalet yüksek mahkemesi tarafından gerçekleştirilmiştir.

20 Mart 2017'de, Yeni Zelanda'daki Whanganui Nehri'nin yaşayan, hak sahibi bir varlık olarak tanınmasından beş gün sonra, Uttarakhand[1933] Yüksek Mahkemesi, "Mohd Salim v. Uttarakhand Eyaleti ve diğerleri" kararında Ganj ve Yamuna nehirlerini tüzel kişi olarak ilan etmiştir. Başvuru eyalette ikamet eden Mohammed Salim tarafından yapılmıştır. Ganj ve Yamuna Nehirleri halk tarafından kutsal kabul edilmektedir. Hindu inançlarına göre Ganj Nehri'ne bir kere girmek bütün günahları yıkamaktadır. Ayrıca bu nehirler milyonlarca kişiye su kaynağı olmakla

[1931] "Constitution of India", https://legislative.gov.in/constitution-of-india, erişim tarihi: 07.02.2022, 48A, 51A(g) maddeler.
[1932] "National Green Tribunal – About Us", https://greentribunal.gov.in/about-us, erişim tarihi: 07.02.2022.
[1933] Hindistan'ın kuzeyinde çok sayıda nehrin bulunduğu bir eyalet.

Hindistan nüfusunun yarısının sağlığı ve refahı için merkezi konumdadırlar.[1934] Kutsal bir nehir ve tanrıça olan Ganj Nehri, Hindistan halkı için ekolojik, kozmolojik, ekonomik, sosyal ve kültürel enerjinin kaynağıdır; oysa bugünün egemen paradigmasında enerji, petrol ve kömürü ifade etmek için kullanılmaktadır.[1935] Ganj Nehri insan ve çevre sağlığı üzerine toksik etkiler bırakan ağır metallerle[1936] ve bakteri, patojen içeren organik atıklarla[1937] yoğun şekilde kirlenmiştir. Yamuna Nehri de aynı şekilde, henüz 20. yüzyılın başında temiz bir nehirken endüstrileşme ve hızlı nüfus artışı nedeniyle Ganj gibi dünyanın en kirli nehirlerinden biri hâline gelmiştir.[1938] Mahkeme bu nehirlerin artık varlıklarını sürdüremez olduğunu ve olağanüstü önlemler alınması gerektiğini tespit etmiştir.[1939] Öte yandan 1966'da Hindistan'da endüstriyel tarım, GDO, monokültürün yerleşmesini başlatan "Yeşil Devrim"den itibaren ülkede su yoğunluklu (ekolojik tarımdan on kat fazla su kullanılmaktadır) ve kimyasalların kullanıldığı tarım yöntemine geçilmiş, aşırı su kullanımı yeraltı sularını tüketmiş, ülkede su krizi yaşanmaya başlamıştır.[1940]

Uttarakhand Yüksek Mahkemesi Ganj ve Yamuna'nun, bu nehirlere ait akarsu kollarının, derelerin, sürekli veya kesintili olarak bu nehirlerle akan bütün suların tüzel bir kişinin statüsüne sahip ve yaşayan; ilgili bütün hak, ödev ve sorumlulukları bulunan varlıklar olduğuna hükmetmiştir.[1941] Başvuruda talep edilmemesine rağmen Mahkeme nehirlerin tüzel kişiliğine karar vermiştir.[1942] Mahkeme böylece sadece doğal varlıklara hak tesis etmekle kalmamış, tüzel kişiliğin tanımını "yaşayan" varlıklarla

---

[1934] "Mohd. Salim v. State of Uttarakhand, 2017", http://www.ielrc.org/content/e1704.pdf, erişim tarihi: 06.02.2022

[1935] Vandana Shiva, "Trusting and Cultivating the Wild", **Resurgence & Ecologist**, https://www.resurgence.org/magazine/article4935-trusting-and-cultivating-the-wild.html, erişim tarihi: 18.02.2022.

[1936] Paul Dipak, "Research on Heavy Metal Pollution of River Ganga: a Review", ss. 278-286, **Annals of Agrarian Science**, Volume 15, Issue 2, 2017, https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1512188716301142, erişim tarihi: 06.02.2022, s. 278 vd.

[1937] "Pollution Assessment: River Ganga", 2013, Central Pollution Control Board – Ministry of Environment and Forests, https://cpcb.nic.in/wqm/pollution-assessment-ganga-2013.pdf, erişim tarihi: 05.02.2022, s. 10 vd.

[1938] "Pollution in the River Yamuna", https://yamuna-revival.nic.in/pollution-of-the-yamuna-section/, erişim tarihi: 06.02.2022.

[1939] "Mohd. Salim v. State of Uttarakhand, 2017", http://www.ielrc.org/content/e1704.pdf, erişim tarihi: 06.02.2022.

[1940] Vandana Shiva, "Water Wisdom", **Resurgence & Ecologist**, https://www.resurgence.org/magazine/article3044-water-wisdom.html, erişim tarihi: 18.02.2022.

[1941] "Mohd. Salim v. State of Uttarakhand and Others", https://naturaljustice.org/wp-content/uploads/2020/07/Environmental-Court-Case-Series_Ganges-Case-Summary_Natural-Justice-2020.pdf, erişim tarihi: 06.02.2022.

[1942] Kauffman – Martin, **The Politics of Rights of Nature: Strategies for Building a More Sustainable Future**, s. 203.

birleştirerek genişletmiştir.[1943] Mahkeme nehirlere, *Namami Ganj*'ın[1944] başkanını, Utterajhand Eyaleti Genel Sekreteri ve Savcısını, *parens patriae* (ebeveyn yerine) doktrini uyarınca nehirlerin "insan yüzü" şeklinde yasal temsilciler olarak atamıştır. Mahkemenin hükümet temsilcilerini nehirlerin yasal temsilcisi biçiminde ataması eleştirilmiştir. Nehirlerin korunması zorunluluğu ortaya çıkınca, bu konuyla ilgili kaygı duyan herhangi bir vatandaşın kamu davası açmasının önünü kapayan bir tercih olmuştur.[1945] Ayrıca yasal temsilci olarak atanan makamlar örneğin nehrin taşıp ölüme neden olması durumunda kendilerine dava açılabileceği için sorumlu tutulmak istememişlerdir.[1946] Bu durum ekosistemlerin bütünsel olarak hak öznesi olduğu ve herkesin bu konuda başvuruda bulunabileceği Ekvador ve Bolivya'dan çok tek tek doğal varlıklara hak tanındığı ve yasal temsilci atandığı Yeni Zelanda'ya benzemektedir.

Mahkemenin kararında nehirlerin halk açısından kutsallığı ön plana çıkmıştır. Hindu inancındaki ağır basan eğilimlere göre, tanrısal varlıklar kişiliklere sahiptir. Hindu mitolojisinde Ganj Nehri'ni bir tanrıça olarak kişileştiren çok sayıda anlatı bulunmakta, Ganj Nehri Hindu inançlarına göre diğer nehirlerden üstün ve kutsal suyun arketipi olarak kabul edilmektedir. Yamuna Nehri de Ganj Nehri'nin hem bir kolu hem de kişileştirilmiş bir tanrıçadır. Her iki nehir de arınma, ölüm, yaşam gibi kavramlar için kilit öneme sahiptir.[1947] Mahkeme, Hindu kutsal varlıklarını kişi olarak tanıyan içtihada dayanmıştır.[1948] Ancak bu durum, Yüksek Mahkemenin nehirlerin korunmasına ilişkin kararının sadece dinsel ve kültürel temellere dayanması nedeniyle eleştirilmektedir. Mahkemenin inancı karara temel alması nedeniyle milyonlarca insanın su kaynağı olup yüksek derecede kirlenmiş bu nehirlerin çevresel kaygılarla

---

[1943] Erin L. O'Donnell, "At the Intersection of the Sacred and the Legal: Rights for Nature in Uttarakhand, India", ss. 135-144, **Journal of Environmental Law**, 30, 2018, doi:10.1093/jel/eqx026/4364852/At-the-Intersection-of-the-Sacred-and-the-Legal, https://www.researchgate.net/publication/322592691_At_the_intersection_of_the_sacred_and_the_legal_rights_for_nature_in_Uttarakhand_India, erişim tarihi: 07.02.2022, s. 138.

[1944] 2014'te Hindistan hükümetinin Ganj Nehri'ni korumak için uygulamaya koyduğu program. Bknz. "Namami Ganj", https://www.pmindia.gov.in/en/government_tr_rec/namami-gange/, erişim tarihi: 24.03.2022.

[1945] Kelly D. Alley – Tarini Mehta, "The Experiment with Rights of Nature in India", ss. 365-383, Cameron La Follette – Chris Maser (ed.), **Sustainability and the Rights of Nature in Practice**, CRC Press, 2019, s. 365, s. 375.

[1946] Kauffman – Martin, **The Politics of Rights of Nature: Strategies for Building a More Sustainable Future**, s. 205.

[1947] Alley – Mehta, "The Experiment with Rights of Nature in India", ss. 375-376.

[1948] "Mohd. Salim v. State of Uttarakhand and Others", https://naturaljustice.org/wp-content/uploads/2020/07/Environmental-Court-Case-Series_Ganges-Case-Summary_Natural-Justice-2020.pdf, erişim tarihi: 06.02.2022.

korunmak istenmesinin yeterli bulunmayacağına işaret edilmektedir. Ayrıca dinsel liderlerin veya toplulukların rolü kararda belirtilmediği için, dinsel inançlara dayanan bir kişiliğin tanınmasının nehirleri nasıl daha iyi koruyacağı da açık değildir.[1949] Hindistan Yargıtayı bu kararı uygulanamaz olması nedeniyle hukuki olarak sürdürülemez bularak bozmuştur. Ayrıca Yüksek Mahkeme, nehirlerin başka eyaletlerden de aktığını bu nedenle Mahkemenin bu kararının diğerlerinin yasal yetkisine müdahale olduğunu ifade etmiştir.[1950]

Nehirlere ilişkin ilk karardan on gün sonra, 30 Mart 2017'de yine Uttarakhand Yüksek Mahkemesi "Lalit Miglani v. Uttarakhand Eyaleti ve diğerleri" kararında Ganj ve Yamuna Nehirleri'nin kaynağı olan Gangotri ve Yamunotri buzullarını da tüzel kişi ilan etmiştir. Bu başvuru Yüksek Mahkeme avukatı olan Lalit Miglani tarafından yapılmıştır. Mahkeme bu davaya ilişkin kararında Gangotri ve Yamunotri'yi de içeren buzulların, nehirlerin, derelerin, akarsu kollarının, göllerin, havanın, çayırların, ormanların, sulak alanların, otlakların, membaların ve şelalelerin tüzel kişinin statüsüne sahip olduğunu belirtmiştir.[1951] Nehirlerin kirletilmemeye ilişkin içkin bir hakkı bulunmaktadır; nehirlerin, ormanların, göllerin, su kaynaklarının, havanın ve buzulların kirletilmesi ve bunlara zarar verilmesi hukuken bir kişiye zarar vermek ve onu yaralamakla eş değerdir. Bu varlıkların var olma, varlığını devam ettirme ve kendi hayati ekosistemini yeniden üretme hakkı vardır. Nehirler yalnızca su kaynakları değil bilimsel ve biyolojik olarak yaşayan varlıklardır.[1952] Buzullara ilişkin davada Mahkeme Ganj ve Yamuna kararlarına benzer; ancak daha geniş bir tanımı benimsemiş, tüzel bir kişinin gerçek bir kişi gibi haklar ve ödevlere sahip olduğunu, doğal varlığın atanmış bir kişi aracılığıyla gerçek bir kişi davranabileceğini belirtmiştir. Mahkemenin bu kararı çevre lehine güçlü bir hukuki atılım olarak yorumlanmıştır.[1953]

Öte yandan her iki karara yönelik eleştiriler de mevcuttur: Mahkeme bunu uygulayacak herhangi bir makam olmaksızın "evebeyn yerine" doktrinini yürürlüğe

---

[1949] Alley – Mehta, "The Experiment with Rights of Nature in India", ss. 376-377.
[1950] "Mohd. Salim v. State of Uttarakhand and Others", https://naturaljustice.org/wp-content/uploads/2020/07/Environmental-Court-Case-Series_Ganges-Case-Summary_Natural-Justice-2020.pdf, erişim tarihi: 06.02.2022.
[1951] O'Donnell, "At the Intersection of the Sacred and the Legal: Rights for Nature in Uttarakhand, India", s. 136.
[1952] **A.g.e.**, s. 140.
[1953] **A.g.e.**, s. 137.

koymak istemiş, tüzel kişilerin aksine nehirler sürekli olarak ergin olmayan küçük statüsüne dahil edilmiş, uluslararası alandaki doğanın haklarına ilişkin farklı örneklere rağmen Mahkeme bunu dikkate almayarak tüzel kişiliği sınırlı bir şekilde kurmuş, Hindistan Anayasası'ndaki seküler değerler kararda dikkate alınmamıştır. Son olarak da Mahkemenin atadığı koruyucular bağımsız değildir.[1954] Uttarakhand Yüksek Mahkemesinin kararları, Yeni Zelanda Whanganui Nehri yasasını örnek almıştır. Yeni Zelanda'nın aksine nehirler ve buzullar için bağımsız koruyucu makamlar öngörülmemiş, bu görev yine hükümet temsilcilerine vermiştir. Doğal varlıkların sadece inançlar temelinde korunması kapsayıcı bir koruyuculuk getirmeyecektir, yalnızca inancın esas alınması, doğal varlığın statüsünü güçlendirme niyetiyle bile olsa bu durum kutsal kabul edilmeyen doğal varlıklar açısından eksik koruma sakıncasını doğurabilecektir. Ayrıca Hindistan'daki asıl çelişki nehirlerin endüstriyel atıklar nedeniyle aşırı kirlenmiş olması ve milyonlarca insanın bu su kaynaklarına ihtiyaç duyması nedeniyle korunma zorunluluğunun ortaya çıkmasıdır. Zira nehirlerin tanrısal varlıklar olduklarına inanan kesim, endüstriyel atıklarla bu nehirlerin kirletildiğini de düşünmemektedir.[1955] Yine de doğanın hakları açısından Hindistan'daki bu kararlar, Yargıtay tarafından bozulmuş olsa bile ses getirmiş ve dikkatleri mevcut çevre hukuku düzenlemeleriyle korunamayan bu nehirlerdeki kirlenme sorunlarına çekmiştir. Hindistan'daki nehir kararları da, kararların temeline halkın inanç ve kültürleri konulmuş gibi görünse de aslında var olan düzenlemelerle ekosistemin korunamamış olmasından kaynaklanmıştır. Bangladeş'te Turag Nehri'ne ilişkin mahkeme kararı da böyle bir nedene yaslanmaktadır.

3.2.6. Bangladeş Turag Nehri Kararı

Bangladeş Yargıtayı Yüksek Mahkeme Bölümü (*the High Court Division of the Supreme Court of Bangladesh*) 2019'da Turag Nehri'ni tüzel kişi olarak tanımıştır. Turag Nehri, Bangshi Nehri'nden doğan ve Buriganga Nehri'nin üst kolu hâline gelen, Bangladeş'teki büyük bir akarsudur. 2016'da Bangladeş için İnsan Hakları ve Barış (*Human Rights and Peace for Bangladeshg*) adlı sivil toplum kuruluşu hükümete karşı bir dilekçe ile Yargıtay'a başvurarak Turag Nehri'ndeki toprak doldurma, nehir yatağına müdahale etme ve nehir boyunca çeşitli yapıların yapılmasının hukuksuz

[1954] Palash Srivastav, "Legal Personality of Ganga and Ecocentrism: A Critical Review", ss. 151-168, **Cambridge Law Review**, Vol. 4, No. 1, 2019, https://heinonline.org/HOL/P?h=hein.journals/cambrilv4&i=159, erişim tarihi: 31.03.2022, s. 156 vd.
[1955] Bknz. 2.1. Bölüm.

olduğunu ifade etmiştir.[1956] Mahkeme 2019'da verdiği kararda Turag Nehri'nin tüzel kişi ve yaşayan bir varlık olarak tanımlamış, bu kararını hükümetin özel mülkiyetten bağımsız olarak bazı doğal varlıkları kamusal kullanım için güvende tutmasına dayandırmıştır. Mahkeme bu yasal statüyü Bangladeş'teki bütün nehirleri içine alacak şekilde genişletmiştir. Yaşayan bir varlık olmaya ilişkin Mahkeme nehirlerin, nehir kenarındaki yasadışı yapılaşmalar nedeniyle her gün biraz daha küçüldüğünü vurgulamıştır. Ulusal Nehir Komisyonu'nu nehirlere yasal temsilci olarak atamış ve bu makama nehirleri koruma, kirlilikten ve sınırlarının ihlal edilmesinden kurtarma görevini vermiştir. Mahkeme ilgili bütün otoritelerin bu makamla iletişimde olmasına ve nehirleri ve diğer suları ilgilendiren bütün projelerin öncelikle gerekli izinleri alması gerektiğine hükmetmiştir. Mahkeme ayrıca Turag Nehri'ndeki illegal yapıların kaldırılması için otuz gün süre vermiş ve nehirlere yönelik ihlalleri gerçekleştirenlerin banka kredilerinden veya seçimlere katılmaktan mahrum bırakılmasına karar vermiştir.[1957]

Kararda Ekvador Anayasası'na, Kolombiya Atrato Nehri kararına, Yeni Zelanda Te Urewera ve Whanganui düzenlemelerine atıf yapılmıştır. Mahkeme, halkı nehirleri korumaya dahil etmek için, nehirlerin ekosistemdeki yerlerine ilişkin kamusal bir eğitim programının gerekliliğine de dikkat çekmiştir. Yeryüzündeki en geniş nehir ağlarından birine sahip olan Bangladeş'te nehirlerin hukuki özne olarak tanıması çok önemlidir.[1958] Karardan sonra dört bin illegal yapı yıkılmış ve geniş bir alan nehre geri kazanılmıştır.[1959] Öte yandan Turag Nehri ile ilgili yakın zamanda yapılan araştırmalara göre, nehir kenarından gelen atıklar ve endüstriyel atıklar nedeniyle su kalitesi kötüdür ve içilemeyecek durumdadır.[1960] Küreselleşme ve yabancı şirketlerin etkisiyle çevresel yıkımlar yaşayan Bangladeş,[1961] bu çalışmanın neoliberalizm bölümünde anlatılan ekolojik emperyalizmin etkisi altındadır ve

---

[1956] "Rights of Nature Case Study: Turag River", http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload1130.pdf, erişim tarihi: 08.02.2022, s. 1.
[1957] **A.g.e.**, s. 2.
[1958] **A.g.e.**, s. 3.
[1959] **A.g.e.**, s. 4.
[1960] Alamgir Kabir vd., "Eco-environmental Assessment of the Turag River in the Megacity of Bangladesh", **Environmental Challenges**, 6, 2022, https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2667010021003978?via%3Dihub, erişim tarihi: 08.02.2022, s.8.
[1961] Md. Monirul Islam vd., "Impact of Globalization, Foreign Direct Investment, and Energy Consumption on CO2 Emissions in Bangladesh: Does Institutional Quality Matter?", ss. 48851–48871, **Environmental Science and Pollution Research**, 28, 2021, https://doi.org/10.1007/s11356-021-13441-4, https://link.springer.com/article/10.1007/s11356-021-13441-4, erişim tarihi: 03.03.2022, s. 48866.

hukukun koruyuculuğu da ülkenin koşulllarında değerlendirilmelidir. Doğanın haklarının tanınıp tanınmasının dışında, çevre koruyucu hüküm ve kararlara ne kadar uyulduğu ve hukukun etkinliği her ülkenin kendi hukuk dışı unsurlarıyla da ilgilidir. Bangladeş gibi gelişmekte olan bir ülke olup doğanın hakları doktrinine katkı yapan bir diğer ülke de Uganda'dır.

3.2.7. Uganda Çevre Yasasında Doğanın Hakları

2019'da Uganda Parlamentosu tarafından kabul edilen Ulusal Çevre Yasası'nda (*The National Environmental Act*) doğanın hakları düzenlenmiştir. Yasanın doğanın hakları başlığını taşıyan dördüncü maddesine göre doğanın var olma, varlığını devam ettirme, hayati döngülerini, yapısını, işlevlerini ve evrimsel süreçlerini devam ettirme hakları vardır. Bu yasada belirtilen haklara yönelik bir ihlalde herkesin yetkili bir mahkemede dava açma hakkı vardır. Hükümet türlerin tükenmesi, ekosistemlerin tahribi veya doğal döngülerdeki kalıcı bir değişikliğe yol açabilecek eylemlere yönelik önleyici ve sınırlayıcı tedbirler alacaktır. Bakanlık hakların uygulanacağı koruma alanlarını çıkaracağı düzenlemelerde belirtecektir.[1962]

Uganda'da doğanın haklarının yasal düzeyde tanınmasında çevreciler ve avukatların üç yıllık mücadelesi[1963] ayrıca dünyanın birçok ülkesinde olduğu gibi yerli halkların varlığı etkili olmuştur. Batı Uganda'da bulunan Bagungu yerli toplulukları, kendileri için kutsal doğal alanların korunması ve kendi geleneksel hukuklarının tanınması için girişimde bulunmuşlardır. Yerli halkın geleneksel hukuku doğanın haklarını da içermektedir. Ulusal çevre yasasından önce Bagungu halkı topluluk için inançsal, kültürel ve ekolojik anlama sahip yerlerin haklarının tanınmasına dair düzenlemeler kabul etmiştir.[1964] Ancak doğanın haklarını tanınması Uganda'nın doğal alanlarda geniş ölçekli petrol projelerine onay vermesine de engel olmamıştır.[1965] Uganda'nın doğa hakları düzenlemesinin önemi doğanın haklarını tanıyan ilk Afrika

---

[1962] "Acts Supplement No.2, The National Environment Act, 07.03.2019", https://nema.go.ug/sites/all/themes/nema/docs/National%20Environment%20Act,%20No.%205%20of%202019.pdf, erişim tarihi: 12.02.2022.

[1963] "Rights of Nature Gain Ground in Uganda's Legal System", https://www.gaiafoundation.org/rights-of-nature-gain-ground-in-ugandas-legal-system/, erişim tarihi: 12.02.2022.

[1964] "Uganda Recognises Rights of Nature, Customary Laws, Sacred Natural Sites", https://www.gaiafoundation.org/uganda-recognises-rights-of-nature-customary-laws-sacred-natural-sites/, erişim tarihi: 12.02.2022.

[1965] Jack Losh, "Uganda Joins the Rights of Nature Movement But won't Stop Oil Drilling", 02.06.2021, https://www.nationalgeographic.com/environment/article/uganda-joins-the-rights-of-nature-movement-but-wont-stop-oil-drilling, erişim tarihi: 12.02.2022.

ülkesi olmasıdır. Öte yandan doğanın haklarını kabul etsin etmesin çevre hukukuyla ekonomi arasındaki gerilim, bütün gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi Uganda'da mevcuttur. Ülkenin ekonomik sıkıntıları, acil sermaye ihtiyacına, bu da doğanın yıkımına yol açmaktadır.

3.2.8. Nijerya'da Nehir Hakları

Nijerya Afrika'da flora ve fauna açısından en çok biyolojik çeşitliliğe sahip ülkelerden biridir; ama ormansızlaşma, tarım, plansız kentleşme ve sanayileşme nedeniyle bu durum tehlike altındadır. Ülkede bulunan Ethiope Nehri, yeraltı suyunu temizleyen ve erozyonu önleyen ağaç kökleri sistemine sahiptir; ancak bunlar insan etkisiyle zarar görmüştür. Araç trafiği de bölgede hava kirliliğine yol açmaktadır.[1966] Ethiope Nehri, az gelişmiş ülkelerde görüldüğü üzere hem endüstriyel hem de evsel atıklar için boşaltma alanı olmuş, aşırı derecede kirlenmiştir. Nehir rahatsız edici koku ve renklere sahiptir ve içinde yaşayan balıklar ve canlılar ölmektedir.[1967] Sivil toplum kuruluşları özellikle petrol ve kauçuk üretim faaliyetlerine karşı nehrin haklara sahip yasal bir varlık tanınması için girişimde bulunmuşlardır.[1968] Ekolojik sorunlar gelişmekte olan ülkelerde daha ağır bir şekilde yaşansa da, bu sorunlar gelişmiş oldukları varsayılan ve atıklarını dönüştürebilen veya kendi sınırları dışına çıkarabilen ülkelerde de mevcuttur. Ekolojik sorunların mevcut çevre hukuku ile çözülememesi Fransa gibi Avrupa ülkelerinde de doğanın haklarının gündeme gelmesini sağlamıştır.

3.2.9. Fransa'da Doğanın Hakları Gelişmeleri

2016'da Fransa Yeni Kaledonya'da çoğunlukla yerli Kanak halkının yaşadığı Loyalty Adaları'nda doğanın bazı unsurlarının hak sahibi olarak tanınabileceğine ilişkin düzenlemeler içeren bir Çevre Yasası kabul edilmiştir. Buna göre yaşamın birliği ilkesi insanın, kendisini çevreleyen ve kimliğini oluşturan doğal çevreye ait olduğunu gösterir. Bu da Kanak toplumunun kurucu ilkesidir. Yaşama ilişkin bu anlayış ve Kanak topluluğunun sosyal organizasyonu dikkate alınarak doğanın belli

---

[1966] "Rights for the River Ethiope, Nigeria, 28.02.2018", https://www.earthlawcenter.org/blog-entries/2018/2/rights-for-the-river-ethiope-nigeria, erişim tarihi: 12.02.2022.
[1967] E. T. Aisien vd., "Water Quality Assessment of River Ethiope in the Niger-Delta Coast of Nigeria", ss. 1739-1745, **Electronic Journal of Environmental, Agricultural & Food Chemistry**, 9(11), 2010, s. 1740.
[1968] "Rights for the River Ethiope, Nigeria, 28.02.2018", https://www.earthlawcenter.org/blog-entries/2018/2/rights-for-the-river-ethiope-nigeria, erişim tarihi: 12.02.2022.

unsurlarının tüzel kişiliği (*personnalité juridique*) tanınmıştır.[1969] 2018'de doğanın haklarının Anayasa'da ve Çevre Yasası'nda tanınması için girişimlerde bulunulmuş, böylece doğanın hakları Fransa'da hukuk gündemine de dahil olmuştur.[1970] Ana akım çevreci hareketlerin daha güçlü olduğu Avrupa'da, doğanın hakları hareketi yine de yerli bir toplulukla başlamıştır, bu da hareketin yerli toplulukların hak mücadelesiyle olan bağını bir kere daha ortaya koymaktadır.

2021'de de Korsika'da, sivil toplum kuruluşları tarafından Tavignanu Nehri'nin haklarına ilişkin bir deklarasyon yayınlanmıştır. Tavignanu Nehri, Korsika'daki ikinci en büyük nehirdir, geçtiği yerlerdeki topluluklar için içme suyu kaynağı ve tarım, balıkçılık, ormancılık, spor faaliyetleri için temel önemdedir. Tavignanu Nehri ekosistemleriyle, sulak alanlarıyla, kollarıyla bölünmez bir bütün oluşturmaktadır. Tüzel bir kişilik olarak tanınması gereken Tavignanu Nehri'nin bu kişiliğine bağlı olarak var olma, yaşama, akma, doğal döngülerine saygı duyulması, ekolojik fonksiyonlarını yerine getirme, kirlenmeme, sürdürülebilir şekilde kaynaklardan beslenme, yerel biyolojik çeşitliliğini sürdürme, kendini onarma ve yenileme, mahkemede temsil edilme hakları vardır.[1971] Fransa doğanın hakları konusunda henüz ilk adımlar atılmış olsa da, harekete dahil olmuştur, ülkenin ve Fransa'daki ekoloji mücadelesinin bundan sonraki tutumunun ne olacağı önümüzdeki yıllarda belli olacaktır.

3.2.10. Hollanda Wadden Denizi'nin Hakları

Bir diğer Avrupa ülkesi olan Hollanda'da Wadden Denizi'nin haklarına yönelik girişimler olmuştur. Dünya mirası listesinde bulunan Wadden Denizi dünyadaki en büyük gelgit sistemi ve çamur tabakalarına sahip denizdir ve çok sayıda bitki ve hayvan türüne ev sahipliği yapmaktadır.[1972] İklim krizi nedeniyle yükselen deniz seviyeleri Wadden Denizi'ne yönelik risk oluşturmakta, yabancı türler deniz

---

[1969] "Journal Officiel de la Nouvelle-Calédonie, 23.06.2016, 161 année, No. 9290s", https://juridoc.gouv.nc/juridoc/jdwebe.nsf/joncentry?openpage&ap=2016&page=5936, erişim tarihi: 12.02.2022, 110-3. madde.

[1970] "Assemblée Nationale, 22.06.2018, No. CL786", http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload716.pdf, erişim tarihi: 12.02.2022.

[1971] "Déclaration des Droits du Fleuve Tavignanu du 29.07.2021", https://www.tavignanu.corsica/declaration-des-droits-du-fleuve-tavignanu, erişim tarihi: 12.02.2022.

[1972] "UNESCO, Wadden Sea", https://whc.unesco.org/en/list/1314/, erişim tarihi: 13.02.2022.

ekosistemine girmektedir.[1973] 2019'da Dongeradeel Frisian Belediyesi Wadden Denizi'ne hak tanıyan bir kararı kabul etmiştir. Ana akım ve liberal çevreciliğin daha güçlü olduğu, yerli toplulukların hareketlerinin Amerika'ya göre daha geride kaldığı Avrupa'da, Fransa ve Hollanda doğanın hakları hareketinde örnek olmuşlardır.

3.2.11. İrlanda Şehir Konseyi Kararları

24 Haziran 2021'de Kuzey İrlanda'daki Derry Şehri ve Strabane Bölgesi Konseyi doğanın haklarını tanımıştır. Aslında Konsey 2018'de Rodden Çayırı ve Frome Nehri'nin haklarını tanımak istemiş; ancak İngiliz hükümeti tasarının var olan çevre koruma yasalarıyla aynı olduğu gerekçesiyle öneriyi reddetmiştir.[1974] Konsey tarafından hazırlanan metinde doğanın hakları küresel hukuki ve sosyal bir hareket olarak tanımlanmış, amacının insanlar, mekan ve gezegenin korunmasının güçlendirilmesi olarak ifade edilmiştir. Doğanın haklarının, yenileyici ve doğal kaynakların çıkarılmasına dayanmayan ekonomiler yaratılmasına ve aynı zamanda insanları ve yaşayan diğer toplulukları daha güven içinde, daha güçlü ve daha dayanıklı kılmaya yardımcı olabileceği düşünülmektedir. İklim ve biyolojik çeşitlilik krizlerine ilişkin Konsey çalışanları tarafından önemli işler yapılsa da doğaya ilişkin hak temelli bir yaklaşım gerekmektedir.[1975] Konseyin bu kararı hem yerel hem de küresel bir öneme sahip olarak yorumlanmıştır. Doğanın hakları hareketi dünyanın her yerinden toplulukların hayallerini toparlayarak, herkesin doğanın içsel ağında yer aldığını göstermekte, ayrıca hukukta biomerkezci veya ekomerkezci bir dönüşüme yol açmaktadır.[1976] Doğanın haklarıyla ilgili ülke düzenlemeleri son yıllarda artmıştır ve devamı gelecektir. Öte yandan yalnızca ulusal hukuklarla veya topluluk yahut yerel yönetim düzenlemeleriyle değil, doğanın hakları hareketinin takipçisi olan ve güçlendirmeye çalışan sivil toplum örgütleriyle de doğanın hakları hareketi büyümektedir.

[1973] "Scientists See Wadden Sea at Serious Risk due to Climate Change", https://www.waddensea-worldheritage.org/news/scientists-see-wadden-sea-serious-risk-due-climate-change, erişim tarihi: 13.02.2022.

[1974] Peter F. Doran – Rachel Killean, "Sharing Rights with Nature on the Island of Ireland: Rights of Nature", **Forthcoming, Environmental Justice Network of Ireland**, 2021, http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3938027, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3938027, erişim tarihi: 03.03.2022, s. 2.

[1975] "Agenda Item, Rights of Nature", http://meetings.derrycityandstrabanedistrict.com/mgAi.aspx?ID=28262, erişim tarihi: 13.02.2022.

[1976] Doran – Killean, "Sharing Rights with Nature on the Island of Ireland: Rights of Nature", ss. 1-2.

3.3. Doğanın Hakları Mahkemesi

Doğanın Hakları Uluslararası Mahkemesi (*The International Rights of Nature Tribunal*) önemli çevre savunucularının başkanlığında bir araya gelen, sembolik yargılamalar yapan sivil bir inisiyatifir. Ocak 2014'te Doğanın Hakları için Küresel İttifak (*Global Alliance for the Rights of Nature-GARN*) tarafından oluşturulmuştur.[1977] GARN, sürdürülebilir bir gelecek, doğayla uyum içinde yaşam, doğanın hak sahipliğini tanıyan hukuk sistemleri yaratma amacı taşıyan, yüzden fazla ülkeden içlerinde bilim insanları, avukatlar, iktisatçılar, yerli liderler, ruhani liderler, yazarlar, iş insanları, politikacılar ve aktivistler vd. bulunan 2010'da kurulmuş bir ağdır.[1978] İç veya uluslararası hukuktaki bir düzenlemeye dayanmayan mahkeme, 2010'da Bolivya Cochabamba'da gerçekleşen İklim Değişikliği ve Doğa Ana Hakları Dünya Halkları Konferansı sonucunda kabul edilen Doğa Ana Hakları Evrensel Beyannemesi'nin uygulanmasını gösterme işlevine sahiptir. İç hukuktaki doğanın hakları yasalarına doğrudan bir etkisi olmasa da politik dönüşümler için normatif bir çerçeve ve itici bir güç sağlamaktadır.[1979]

Doğanın Hakları Uluslararası Mahkemesinin amacı doğanın korunması için doğa adına konuşacak insanlardan oluşan uluslararası bir forum yaratmaktır. Mahkeme özellikle doğa ile arasında daha doğrudan ilişkiler olan yerli halklara odaklanmıştır. İlk kez Ocak 2014'te Vandana Shiva[1980] başkanlığında Quito'da yargılamalarına başlamıştır. Aralık 2014'te Alberto Acosta[1981] başkanlığında Lima'da, 2015'te BM İklim Değişikliği Konferansı (COP21) sırasında Paris'te Cormac Cullinan[1982] başkanlığında toplanmıştır. Dördüncü Mahkeme Bonn'da 2017'de BM İklim Değişikliği Konferansı (COP23) sırasında Tom Goldtooth[1983] başkanlığında, 2021'de yine BM İklim Değişikliği Konferansı (COP26) esnasında Leonardo Boff[1984]

[1977] "History of the Rights of Nature Tribunal", https://www.rightsofnaturetribunal.org/about-us/, erişim tarihi: 30.01.2022.
[1978] "Who We are, Global Alliance for the Rights of Nature", https://www.garn.org/about-garn/, erişim tarihi: 30.01.2022.
[1979] Kauffman – Martin, **The Politics of Rights of Nature: Strategies for Building a More Sustainable Future**, s. 40.
[1980] Vandana Shiva, bu tezde de kitaplarına yer verilen, ekofeminizm, tohum ve gıda özgürlüğü üzerine çalışmalar yapan Hindistanlı ekolojist ve bilim insanı.
[1981] Alberto Acosta, Ekvador'un eski enerji ve madencilik bakanı, doğanın haklarını düzenleyen kurucu meclisin başkanı.
[1982] Cormac Cullinan, tezde Vahşi Hukuk kitabına yer verilen, çevre avukatı ve yazar.
[1983] Tom B. K. Goldtooht, yerli ekolojist önder.
[1984] Leonardo Boff, Brezilyalı teolog ve yazar.

başkanlığında toplanmıştır.[1985] Bunun dışında Mahkemenin bölgesel daireleri vardır ve bunlar da çeşitli ekolojik zarar davalarıyla ilgilenmiştir. Mahkemenin çalışmasına ilişkin genel bir fikir sunması açısından, Mahkeme tarafından görülen davaların bir kısmına bu bölümde yer verilmiştir.

Mahkemenin incelediği davalardan bazıları şöyledir: 2017'de Mahkeme İspanya'nın Almeria bölgesinde büyük çiftliklerdeki 6 milyon zeytin ağacını sulamak için yeraltı su tabakalarından büyük miktarda suyun kaybolmasının, Almeria'daki nehirlerin ve ekosistemlerin, aynı zamanda bölge halkının haklarını ihlal ettiğini tespit etmiş, İspanyol devlet ve hükümetinin yer altı sularının yok olmasını ve yoğun zeytin yetiştiriciliğini engellemesi gerektiğini ifade etmiştir. Mahkemeye göre bu dava suya saygı duyulması ve en yüksek düzeyden korunması gereken bir hayat kaynağı yerine zenginler tarafından tekelleştirilebilen bir meta mualemesi yapmanın sonuçlarını göstermektedir. Suya saygı göstermeyen ve suyu üreten ekosistemleri korumak için gerekli önlemleri almayan toplumlar nihai olarak hayatı ve kendilerini yok ederler, suya paha biçilemez, suyu para kaynağı olarak gören toplumlar büyük bedel öderler.[1986] Doğanın haklarında su kaynaklarının korunmasına ayrıca önem verilmesi çeşitli ülkelerde olduğu gibi Mahkeme tarafından da dikkate alınmıştır.

İsveç'te 250 bin kişiye içme suyu sağlayan Vättern Gölü civarında yaşayanlar gölün tahribatına karşı organize olmuş, 2018-2019 yıllarında, İsveç Yeryüzü Avukatları Vättern Gölü'nün haklarını içeren bir deklarasyon hazırlamıştır. Göl, ağır metallerin ve askeri atış sahasının tehdidi altındadır. Mahkeme İsveç Parlamentosunun gölün haklarını tanımasına, gölün korunmasına ve zarar veren eylemlerin son bulmasına karar vermiştir.[1987] Mahkemeye göre serbest ticaret anlaşmaları, ticaretin hayattan daha değerli olduğu illüzyonuna dayandığı için doğanın haklarını sistematik olarak ihlal etmektedir.[1988] Yine suların korunmasına ilişkin çabaların olduğu örnek bir olay da şudur: Marsilya'da 1966-2016 arasında bir aliminyum fabrikası devletin

---

[1985] "History of the Rights of Nature Tribunal", https://www.rightsofnaturetribunal.org/about-us/, erişim tarihi: 30.01.2022.

[1986] "Almeria-Water Deprivation", https://www.rightsofnaturetribunal.org/cases/almeria-water-deprivation/, erişim tarihi: 30.01.2022.

[1987] "Vattern Case", https://www.rightsofnaturetribunal.org/cases/vattern-case/, erişim tarihi: 30.01.2022.

[1988] "Trade Agreements and Their Implications on Nature", https://www.rightsofnaturetribunal.org/cases/trade-agreements-and-their-implications-on-nature/, erişim tarihi: 30.01.2022.

izniyle Cassidaigne Kanyonu'na 30 milyon ton endüstriyel atık bırakmış, denizin bu kısmı tamamen ağır metallar içeren ve radyoaktif kırmızı çamurla kaplanmış ve hiçbir canlı kalmamıştır. Mahkeme Akdeniz'in insanlar tarafından kirletilmeme ve hayati döngülerini devam ettirme haklarının tanınmasını, bu kirliliğin gezegensel limitleri aşarak bir eko-kırıma dönüştüğünün kabulünü ve gelecek kuşakların haklarının korunmasını istemiştir.[1989] Bu örnek kararlar hem gelişmiş ülkelerde de çevre felaketlerinin yaşandığını ve bunlara dair çevre hukukunun etkisiz kaldığını tespit etmekte hem de eko-kırım gibi yeni kavramları doğanın hakları doktrinine ve genel olarak çevre hukukuna dahil etmektedir.

Doğanın Hakları Uluslararası Mahkemesi doğanın haklarının pozitif hukukta düzenlendiği Ekvador'dan ve Bolivya'dan davalara da bakmıştır. Mahkeme yıllardır devam eden Texaco-Chevron davasıyla ilgilenmiştir. Davanın temeline konu olan olaylar oldukça geriye gitmektedir. 1964'te Ekvador'u yöneten askeri cunta Texaco-Gulf konsorsiyumuna Amazon'da petrol araması ve çıkarması için 1 milyon 400 bin hektarlık alanı hibe etmiş, bu alan daha sonra küçültülse de şirket yerli halkların yaşadığı bölgede 350 kuyu ve atıklar için 1000 havuz açmış, yerli halklar topraklarından çıkarılmış, yaşadıkları ortamın ortadan kalkmasıyla bazı halklar tamamen yok olmuştur. 1993'te 30 bin Ekvadorlu New York'da şirkete karşı dava açmış, 2002'de New York Bölge Mahkemesi davada Ekvador mahkemelerinin yetkili olduğuna karar vermiştir. Dava Ekvador mahkemelerinde on yıl sürmüş, Mahkeme şirketi tazminata mahkum etmiştir. Şirket bugün hâlâ mahkeme kararını tanımayı reddetmekte ve zarar görenleri dava etmekle uğraşmaktadır. Doğanın Hakları Uluslararası Mahkemesi şirketin Amazon yağmur ormanlarına geri dönüşsüz zarar veren bir teknolojiyi kullandığını ve doğanın haklarını ihlal ettiğini tespit etmiş, şirketin etkilenenlere verdiği zararı tazmin etmekle yükümlü olduğuna hükmetmiştir. Mahkeme şirketin milyonlarca litre ham petrolü, milyarlarca litre zehirli atık suyu nehirlere döktüğünü, bunların Doğa Ana ve yerli topluluklar üzerinde yıkıcı etkilere yol açtığını ortaya koymuştur. Nehirlerin akışı bir ülkeyle sınırlı olmadığı için şirketin eko-kırım (*ecocide*) yaptığı öne sürülmüştür. Secoya halkının kozmolojisine göre suyun kirlenmesi nehrin ruhunu öldürmüştür. Bu iki eylem de Uluslararası Ceza

[1989] "Marseille Case", https://www.rightsofnaturetribunal.org/cases/marseille-case/, erişim tarihi: 30.01.2022.

Mahkemesi Roma Statüsü'ne ek Eko-Kırım Düzenlemesine aykırıdır.[1990] Yine Ekvador'da bulunan ve biyolojik çeşitlilik açısından çok önem taşıyan, aynı zamanda yerli toplulukların yaşadığı Yasuni Ulusal Parkı'nda devlet petrol işletmeye başlamış, 2015'te Mahkeme doğanın haklarının ihlal edildiğine karar vermiştir.[1991] Ekvador Devleti'nin 2012'de biyolojik çeşitlilik açıdan çok önemli ve ekosistemsel olarak kırılgan bir bölgede büyük ölçekli bakır madenciliği için 30 yıllığına Kanada menşeili bir şirket ile sözleşme imzalamış, Mahkeme doğanın ve yerli halkların haklarının ihlal edildiğine karar vermiştir.[1992]

Mahkeme Amazon'a yönelik tehditleri bütüncül olarak değerlendirebilmek için Amazon'un farklı bölgelerinden davaları aynı anda incelemek istemiştir. Böylece Amazon'un çeşitli yerlerinde, Fransız Guyanasından, Brezilya, Ekvador ve Bolivya'ya kadar, doğanın ve yerli halkların haklarının yaygın ihlali üzerinde durmuştur. Davaya adını veren, Bolivya'daki TIPNIS (Isiboro Sécure Ulusal Parkı ve Yerli Bölgesi) projesindeki yol inşaatı ve petrol çıkarılmasına ilişkin Doğa Ana'nın haklarının ihlal edildiği iddialarını dinlemiştir. Mahkeme davayı değerlendirirken Bolivya'nın doğanın hakları konusunda yasalara sahip öncü bir ülke olduğunu göz önünde bulundurmuştur. 2018'de Mahkeme Bolivya hükümetinin çevresel etki değerlendirmesi yapmadığını, koka üretimi için yeni araziler açmanın ormanların çoğunun kaybına yol açacağını, doğanın ve yerli halkların haklarının ihlal edildiğini tespit etmiştir.[1993] TIPNIS kararı, uluslararası bir yargı organının kararı biçiminde, olaylara ve yasal düzenlemelere yer vererek detaylı bir şekilde ortaya konmuştur.[1994]

Doğanın Hakları Uluslararası Mahkemesi 2019'da Chiquitanía davasının da Amazon davaları kapsamına alınması gerektiğine karar vermiştir. Tropik ormanlarda her sene orman yangınları meydana gelmesine rağmen Bolivya Chiquitanía'da ve

---

[1990] "Chevron/Texaco Case", https://www.rightsofnaturetribunal.org/cases/chevron-texaco-case/, erişim tarihi: 28.01.2022.
[1991] "Yasuni ITT Case", https://www.rightsofnaturetribunal.org/cases/yasuni-itt-case/, erişim tarihi: 30.01.2022.
[1992] "Condor Mirador Mine Case", https://www.rightsofnaturetribunal.org/cases/condor-mirador-mine-case/, erişim tarihi: 30.01.2022.
[1993] "Tipnis Case", https://www.rightsofnaturetribunal.org/cases/tipnis-case/, erişim tarihi: 30.01.2022.
[1994] "International Tribunal for the Rights of Nature, Case of Isiboro Sécure National Park and Indigeneous Territory (TIPNIS), Final Judgement", https://www.rightsofnaturetribunal.org/wp-content/uploads/2018/04/sentence-tipnis.pdf, erişim tarihi: 30.01.2022.

Brezilya ile Paraguay pantanal[1995] sulak alanlarında bu yangınlar 2019'da görülmemiş boyutlara ulaşmıştır.[1996] Mahkeme iddiaları kabul etmiş ve etkilenen alanları, doğanın haklarına yönelik ihlalleri yerinde tespit etmek için bir komisyon kurarak Bolivya'da inceleme yapmaya karar vermiş;[1997] ancak pandemi nedeniyle gerçekleştirememiştir. 17-18 Ağustos 2020'de Mahkeme kararında şunları tespit etmiştir: 2019 Temmuz-Eylül arasında birincil orman alanı bakımından dünyada dokuzuncu olan Bolivya'da yetmiş orman yangını çıkmış, 6.4 milyon hektar yanmıştır. Milyonlarca hayvan (yalnızca Chiquitano orman yangınında 5 milyon memeli hayvanın öldüğü tahmin edilmektedir) ölmüş, hayvanlar kitlesel olarak göç etmek zorunda kalmış, yerli topluluklara ait yirmi yedi bölge etkilenmiştir. Her ne kadar iklim krizi yangınları ağırlaştırsa da asıl sorumlu Latin Amerika ülkelerindeki tarım ürünleri ihracatına dayalı ekonomidir. Bolivya 2019'da çıkardığı yasalarla kes-yak tarımı eylemlerine serbestlik tanımıştır. Mahkeme Bolivya hukukundaki doğanın haklarıyla ilgili düzenlemelerin ve doğayı korumaya yönelik hükümlerin üzerinde durmuştur. Kararda *"Mahkeme sesi olmayan ve hakları bu yangınlarla ihlal edilmiş bütün hayvanlar ve bitkiler adına hüküm verir"* ifadesi mevcuttur. Devletin yürüttüğü politikalar ve endüstriyel tarım uygulamaları ile eko-kırım suçu işlenmiş, doğanın hakları ihlal edilmiştir.[1998]

Kanuna veya uluslararası bir sözleşmeye göre değil, sivil toplum tarafından kurulmuş bulunan Doğanın Hakları Uluslararası Mahkemesi hukuken bir mahkeme değildir. Başkanlar, prosedürlere göre atanmış hâkimler değil önemli doğa savunucularıdır, kararlar da bağlayıcı değildir. Ancak "Mahkeme" ilgilendiği konularda kamuoyu oluşturabilir, dünya halklarının dikkatini gördüğü "davalara" çekerek şirketler ve devletler üzerinde baskı yaratabilir. Doğanın haklarının savunucularını iletişim ve işbirliği içinde tutabilir, en önemlisi de egemen çevreciliğin sınırları dışında bir doğa korumanın mümkün olduğunu göstererek doğanın haklarının

[1995] Pantanal, Brezilya, Paraguay ve Bolivya'da bulunan, dünyanın en büyük tatlı su sulak alanlarını oluşturan longozlardır. Bknz. "Pantanal", https://www.britannica.com/place/Pantanal, erişim tarihi: 26.03.2022.

[1996] "Caso Chiquitania, Chaco y Amazonia vs. Estado Plurinacional de Bolivia", https://www.rightsofnaturetribunal.org/cases/ecocide-in-the-amazon-and-chiquitania-case/, erişim tarihi: 30.01.2022.

[1997] "Tribunal Internacional de Derechos de la Naturaleza visitará Bolivia por ecocidio en la Chiquitania", 09.02.2020, https://fundacionsolon.org/2020/01/09/tribunal-internacional-de-derechos-de-la-naturaleza-visitara-bolivia-por-ecocidio-en-la-chiquitania/, erişim tarihi: 30.01.2022.

[1998] "International Rights of Nature Tribunal, Chiquitania, Chaco and Amazonia v. The Plurinational State of Bolivia", https://www.rightsofnaturetribunal.org/wp-content/uploads/2018/04/Verdict-Chiquitania-Chaco-Amazonia-ENGLISH-FINAL.pdf, erişim tarihi: 30.01.2022.

ne olduğunu öğretebilir. Hukuki anlamda bir mahkeme olmasa da bir şirketin Doğanın Hakları Uluslararası Mahkemesi tarafından mahkum edilmesi, şirketin ekolojik tahribatlarının tescili anlamına gelecektir. BM Konferansları sırasında Mahkemenin toplanması da hem ilgi uyandırma hem de bu konferansların doğa korumadaki yetersizliklerine yönelik bir eleştiridir. Ancak Mahkemenin ajandasının BM konferanslarına göre ayarlanması yeterli olmayacaktır. Daimi bir uluslararası doğanın hakları mahkemesi de önümüzdeki yıllarda kurulmalıdır.

3.4. Doğanın Hakları Hareketinde Diğer Gelişmeler

Doğanın hakları hareketi özellikle 2008 Ekvador Anayasası'ndan itibaren dünya çevre ve hukuk gündeminde yer edinmiş, 2014-2015 yıllarından sonra tekrar ivme kazanmıştır. Hâlihazırda doğanın haklarını düzenleyen ülkelerin yeni düzenleme ve kararlarıyla doğanın hakları hareketi zenginleşmeye devam etmektedir. Doğanın haklarıyla ilgili yerel ve ulusal düzenleme ve içtihatların yanı sıra, bu yönde adım atılan çeşitli ülkeler mevcuttur. Örneğin 2016'da Kosta Rika bir başkanlık kararnamesiyle 22 Nisan'ı Doğa Ana günü kabul etmiştir. 2019'da Şili'de anayasada doğanın haklarına yönelik bir düzenleme için vatandaşlar dilekçe ile öneri getirmiştir.[1999] 2020'de de yeni anayasada doğanın haklarının yer alması için çeşitli etkinlikler yapılmıştır. 2020'de İspanya Murcia Los Alcázares Belediyesi Avrupa'daki en büyük tuzlu lagünü olan Menor Denizi (*Mar Menor*) ve havzasını hak sahibi bir özne olarak tanımlamak için bir yasa girişiminde bulunmuştur.[2000] Belediye o tarihten bugüne Menor Denizi'nin tüzel kişilik (*personalidad jurídica*) olarak tanınması için halk girişimleri, imza kampanyaları ve diğer idari organlarla görüşmeler gerçekleştirmektedir.[2001]

2020'de Pakistan'da mahkeme kararıyla insan dışı hayvanların hakları kabul edilmiştir. Davada İslamabad Marghazar Hayvanat Bahçesinde kötü koşullarda tutulan hayvanlardan Kaavan isimli bir filin ve diğer hayvanların durumunu incelenmiştir.

[1999] "Manifiesto por los Derechos de la Madre Tierra Santiago de Chile, 22 de Abril de 2019", http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload847.pdf, erişim tarihi: 03.03.2022.

[2000] "El Municipio de los Alcázares Aprueba una Iniciativa Legislativa para dar Derechos Propios al Mar Menor, 23.07.2020", https://elpais.com/sociedad/2020-07-23/el-municipio-de-los-alcazares-aprueba-una-iniciativa-legislativa-para-dar-derechos-propios-al-mar-menor.html, erişim tarihi: 12.02.2022.

[2001] "Águilas se Suma a la Recogida de Firmas para Dotar de Personalidad Jurídica al Mar Menor", 07.09.2021", https://losalcazares.es/aguilas-se-suma-a-la-recogida-de-firmas-para-dotar-de-personalidad-juridica-al-mar-menor/, erişim tarihi: 12.02.2022.

Hayvanların haklarının olup olmadığı tartışılmış, Arjantin, Hindistan, ABD, Güney Afrika'daki ve Hollanda'daki ilgili kararlara ve Kur'an'dan çeşitli ayetlere atıf yapılmıştır. İslamabad Yüksek Mahkemesinin verdiği karar Covid-19'un, kendisini diğer varlıklardan üstün gören insanların kırılganlığını ortaya koyduğunu ifade etmektedir.[2002] Her ne kadar, hayvan haklarıyla ilgili çeşitli ülkelerde daha detaylı ve çok içtihat ve yasalar olsa da, bu kararın çevreci hareketlerle ön plana çıkmayan Pakistan'da verilmesi ve insanmerkezciliğe yönelik bir eleştiri taşıması önemlidir. 2021'de de İsviçre Parlamentosu'dan beş farklı siyasi partinin temsilcisi olan üyeler sağlıklı bir çevrede yaşama hakkının ve doğanın haklarının tanınması, hatta Federal Anayasa'da değişikliklik yapılarak doğanın tüzel bir kişilik olarak tanınması için girişimde bulunmuştur.[2003] Yerli toplulukların olmadığı ülkelerde doğanın haklarının nasıl bir gelişim izleyeceği gelecek yıllarda belli olacaktır.

3.5. Değerlendirme

Hakkın öznesi yakın zamana kadar yalnızca insan olmuştur; ancak hak kavramı tarihte her zaman belli bir kesim insanı dışarıda bırakmıştır. İnsan onurunun modernite ile her insanın onura/haysiyete sahip olduğunun kabulü olarak düşünülmesinden önce feodalitede, *dignitas'*a yalnızca soylular ve din adamları gibi belli kesimlerin sahip olduğu kabul edilmiştir.[2004] Hak hukuken korunan menfaat ise ve bu menfaat bilinç ve duyarlılıkla ilgiliyse bütün varlıkların içsel değeri eşit değildir.[2005] Bunun tam tersi de söylenebilecektir, hukukun koruduğu menfaatin nedeni bilinç değilse doğal varlıkların neden hakkı olmasın? İnsan dışındaki varlıkların hak sahibi olmayacağına ilişkin itirazlarda modernite ile içselleştirilmiş hakkın soyut, genel ve insana özgülenmiş bir kavram olduğu anlayışı da yer almaktadır. Hak statik değil, dinamik bir kavramdır ve hakların kapsamı giderek genişlemektedir.[2006]

Haklar öncelikle gücün kötüye kullanılmasına karşı korunur, hak sahipleri hakları olan konuya ilişkin iddia, kontrol, sahiplik kapasitesi taşırlar ve böylece ihlal

---

[2002] "Islamabad Wildlife Management Board through its Chairman vs. Metropolitan Corporation Islamabad through its Mayor & 4 others, ın the Islamabad High Court, W.P.No.1155/2019", https://aldf.org/wp-content/uploads/2021/01/Islamabad-Wildlife-Management-Board-v-MCI-WP-No-1155-of-2019.pdf, erişim tarihi: 15.02.2022.

[2003] "Switzerland Parliament – First Step to Protect the Rights of Nature", https://www.centerforenvironmentalrights.org/news/switzerland-parliament-first-step-to-protect-the-rights-of-nature, erişim tarihi: 12.02.2022.

[2004] Akal, **Varolma Direnci ve Özerklik**, ss. 128-129.

[2005] Campbell, **Rights: A Critical Introduction**, s. 50.

[2006] Serozan, **Medeni Hukuk: Genel Bölüm**, s. 165.

durumunda tazmin elde edebilirler.[2007] Haklar, bir konu lehine güçlü bir savunuculuğu teşvik eder, tutkulu bir mücadeleye ilham olur, özgürleşme için elzem görülürler.[2008] Doğal varlıkların hak sahibi olması da bu nedenle önemlidir. Haklar insanları sömürüden, ayrımcılıktan, işkenceden, biyolojik fonksiyonlarının bozulmasından koruma amacı taşıyorsa doğal varlıklar ve bir bütün olarak doğa da bu tehditleri yaşamaktadır. Doğanın kendisi kanun yapma sürecine irade belirterek katılamaz veya hukuki olarak hareket edemez. Doğanın hukuki bir süreçte temsil edilmesi gerekmektedir.[2009] Doğal varlıklar için, onların insanlar ve toplum açısından yararlarıyla ilgisiz olarak tahsis edilmiş bağımsız bir hak, doğanın içsel değerini kabul etmenin mantıki sonucu olarak görülebilir. Öncelikle mesele hiçbir insan çıkarı olmadığı durumda da mahkeme önünde doğanın çıkarlarını savunabilme ihtimalindedir. İkincisi doğayı temsil etmek için yetkili ve bağımsız ayrıca yeterli kaynağa sahip insanlar veya örgütler olmalıdır. Üçüncüsü ise hukuk düzeni hem doğal varlığın hem de temsilcisinin hukuki pozisyonunu kabul etmiş olmalıdır.[2010]

Hakkı iradeyle değil menfaatle açıklayan teoriler insan dışı varlıkların hakları için daha uygun görünmektedir.[2011] Doğal varlıklar hak taleplerini dile getiremezlerse de içkin değerlere sahip oldukları için hakka da sahiptirler. Köpek balıklarının ve bitkilerin de çıkarı vardır; ancak yalnızca insanlar için önemleri dikkate alınmaktadır. Menfaat zorunlu ancak yeterli değildir. İnsan dışındaki varlıkların içsel değerleri hesaba katılmalıdır.[2012] İnsan dışındaki varlıkların içsel değerlerinin olmadığını varsaymak bu çalışmanın ilk bölümünde ele alınan Batılı ve insanmerkezci bakış açısı ile ilgildir. Dünya parçalara bölünmüş olarak değil karşılıklı bağımlılık içindeki bir ağ olarak düşünüldüğünde her şeyin içsel değeri var olarak kabul edilebilir veya hiçbir şeyin "değeri" yoktur; ancak bunlar varlıklarını sürdürmek için birbirine muhtaçtır ve zorunlu olarak her şey aynı anda korunmalıdır. *"Bir insan, sokağa çıkıp yaşama hakkını megafonla talep etmiyor diye sokak ortasında öldürülemez. Demek ki hak, sözcüklere dökülmediğinde de haklılık taşıyan bir talep olarak varlık bulur."*[2013]

[2007] Campbell, **Rights: A Critical Introduction**, s. 40.
[2008] Tănăsescu, **Understanding the Rights of Nature: A Critical Introduction**, s. 9.
[2009] Bugge, "Twelve Fundamental Challenges in Environmental Law: An Introduction to the Concept of Rule of Law for Nature", s. 11.
[2010] **A.g.e.**, s.11.
[2011] Mihnea Tănăsescu, **Environment, Political Representation, and the Challenge of Rights: Speaking for Nature**, Palgrave Macmillan UK, 2016, s. 63.
[2012] Campbell, **Rights: A Critical Introduction**, s. 49.
[2013] Çoban, **Çevre Politikası: Ekolojik Sorunlar ve Kuram**, s. 320.

Doğanın hakları yalnızca insanların doğa savunusuyla değil, bir zorunluluk olarak tarihsel süreçle ortaya çıkmış, kapsam ve içeriği de zorunluluklara göre uyarlanmaktadır.

Öte yandan hakkın irade ile açıklandığı durumda da, doğa iradesini değil ama kendi doğal döngülerini bir şekilde belli eder. Doğa tamamen kontrol altına alınabilecek bir şey de değildir.[2014] Doğanın hakları hareketinin doğuşunda; bunların anlaşılmasının yanında doğal varlıklarla kültürel ve sosyal olarak sıkı sıkıya bağlı yerli halkların eylemlilikleri, ekolojik krizlerin sıklığının artması ve bunlara mevcut hukuk düzenlerinde çözüm bulunamaması, insanmerkezciliğin ve ekonomik sistemlerin sorgulanmaya başlanması, doğayla uyumlu kültürlerin ön plana çıkması, doğa bilimlerinde insanın dünyadaki egemen yerini sarsan gelişmeler, bilimsel çalışmalar ve etikte hayvanlara ve bitkilere ilişkin yeni algının insanın tek akıllı ve duyarlı varlık olduğuna ilişkin görüşün terk edilmesine neden olması, ekoloji mücadeleleri, hak kavramının toplumsal gelişimlere uygun olarak dönüşmesi, hukukçuların konuyla ilgili sarsıcı tezleri etkili olmuştur.

Doğanın haklarının uygulanmasında iki temel model vardır. Bunlardan ilki Ekvador, Bolivya ve ABD'de örnekleri görülen bütün doğanın hak sahibi olduğu, ekosistemlere özgü hakların tanındığı, herhangi birinin doğanın hakları adına başvuruda bulunabildiği, ihlal durumunda harekete geçilen modeldir. İkinci model ise Kolombiya, Hindistan, Yeni Zelanda örneklerindeki tüzel kişilik modelidir, bu modelde bazı doğal varlıklara hak tanınmış, insanlara özgü haklar doğal varlıkları kapsayacak şekilde genişletilmiş, doğal varlıklara temsilciler atanmış ve bu temsilciler yalnızca doğanın hakları ihlal edildiğinde değil, karar aşamasında da yer almışlardır.[2015] Doğanın hak ehliyeti bazı ülkelerde doğrudan tanımlandığı üzere tüzel kişilerdeki gibi olabilir. Tüzel kişilerin hak ehliyeti vardır ve gerçek kişilere özgü evlenme, evlat edinme, miras bırakma gibi bazı haklardan yararlanamazlar.[2016] Tüzel kişi statüsü hukukta önceden beri insan dışı varlıklara tanınan bir statü olduğu için doğal varlıklar söz konusu olduğunda bu statünün doğal varlıklara tanınması kolaylık sağlamaktadır. Ancak Kauffman'a göre doğanın hakları bu tüzel kişilik statüsü ile

[2014] McKibben, **Doğanın Sonu**, s. 90.
[2015] Kauffman – Martin, **The Politics of Rights of Nature: Strategies for Building a More Sustainable Future**, s. 15.
[2016] Serozan, **Medeni Hukuk: Genel Bölüm**, s. 199.

yeryüzü içtihadı kavramından uzaklaşmakta, ekosistemler insanbiçimci bir bakış açısıyla ele alınarak doğa yasalarıyla insan yasaları arasındaki bağ kesilmektedir. Örneğin Hindistan'da ebeveyn yerine doktrini uyarınca nehirlere yasal koruyucu atanması, doğanın çaresiz bir çocuk insanların güçlü ebeveynler olduğu algısını yaratmaktadır.[2017] Aynı zamanda ekosistemlerin insanların birbirilerine karşı olan yükümlülükleri gibi sorumluluklara sahip olduğu düşüncesi de mantıklı sayılamaz, bir nehir neden olduğu taşkından veya iklim yükselen deniz seviyesinden dolayı sorumlu tutulamayacaktır.[2018] Bu eleştirilerin yanında iki modelin teknik avantaj veya dezavantajlarının ötesinde hangi ülkelerde hangi ekonomik ve politik dinamikler çerçevesinde uygulanmaya çalışıldıkları etkililiklerinde daha belirleyicidir.

Doğanın hakları, doğanın insanlarla aynı haklara sahip olması anlamına gelmemektedir. Aynı zamanda doğanın insanlardan üstün tutulması, insanın içsel değerinin hiçe sayılması demek de değildir. Doğanın hakları bunun aksine insanın doğanın bir parçası olduğunun anlaşılması ve insanın yeryüzündeki sağlığını ve geleceğini güvence altına alma arzusuyla bağlantılıdır. Her ikisi de yaşama ait haklar ve yaşam hakkına ilişkin olduğu için insan hakları ve doğanın hakları iç içedir, bunlar ekolojik değerlere sahip, çoğulcul ve istikrarlı bir toplumun yaratılması hedefine odaklanırlar.[2019] Doğanın bir parçası olarak kabul edilen insanın korunması insanmerkezcilik değildir, parça-bütün ilişkisinin anlaşılmasıdır. Dolayısıyla Ferry'nin doğanın içkin değeri olduğu savına karşı, virüsler, salgınlar ve diğer doğal felaketlerin de mi yararlı olduğu sorusu[2020] havada kalmaktadır. Virüsler Covid-19 pandemisinde olduğu gibi çoğunlukla ekolojik tahribatlardan ve doğa ile ilişkinin bir egemenlik ilişkisine dönüşmesinden kaynaklanmakta ve Türkiye'de sürekli söylendiği gibi "deprem değil bina öldürmektedir," tehditler ağırlıklı olarak doğadan değil mevcut ekonomik ve toplumsal sistemden kaynaklanmaktadır. Elbette bu doğadaki her şeyin yararlı olduğunu söylemek anlamına gelmez, ekosistemlerin bütünlüğünün korunması gerekliliği anlamına gelir.

[2017] Kauffman, "Rights of Nature: Institutions, Law, and Policy for Sustainable Development", s. 9.
[2018] Kauffman – Martin, **The Politics of Rights of Nature: Strategies for Building a More Sustainable Future**, s. 221.
[2019] Alberta Acosta – Marion Barailles, **Le Buen Vivir: Pour Imaginer d'Autres Mondes**, Les Éditions Utopia, 2018, ss. 55-56.
[2020] Ferry, **Ekolojik Yeni Düzen,** ss. 179-180.

Doğanın hakları ülke ve topluluk hukuklarında farklı biçimler almıştır. Bu durum ülkelerin kendi hukuk düzenleri ve toplumsal dinamikleriyle ilgilidir. Hepsinin ortak noktası belli doğal varlıkların veya bir bütün olarak doğanın haklarının hukuk düzeninde tanınmasıdır. Bazı ülkelerde doğanın hakları Doğa Ana kavramı ile birlikte gelişmiştir; ancak bu kavram yalnızca mistik bir yerli kültürünün ifadesi değil, toplumsal mücadelelerle bağlantılı bir söylem hâlini almıştır.[2021] Yine de doğanın dişil öğe olarak varsayılması, karşılıksız besleyen anne söylemini yeniden üretebilir.[2022] Diğer yandan da doğanın haklarıyla yerli halkların hakları arasındaki ayrım iyi yapılmazsa doğa ve yerlilerin aynı varsayılması gibi Avrupa merkezci bir bakış açısı geliştirme riski vardır.[2023] Bireysel haklar, esasen Batı kökenli bir hukuk kavrayışıdır, yerli halkların dünya görüşünde otonom özneler bulunmaz.[2024] Hatta doğaya hak tanımak yerli halkların dünya görüşüne ters olabilir, çünkü *buen vivir* kavramı doğaya saygıyı ve doğanın özne olması gibi esasları içermektedir; ancak yerli topluluklar hak kavramını kendi dünya görüşlerinin ve bölgesel haklarının tanınması için bir imkân olarak görmüşlerdir.[2025]

Haklar, zor ahlaki ve politik sorulara cevaplar verirler ve bu anlamda karar veren bir karaktere sahiptirler.[2026] Doğanın haklarının varlığını kabul etmek, bu yöndeki ahlaki tartışmalara da bir son vermiş olur. İnsanların doğanın efendisi olmadığı, doğaya bağımlı olduğu ve doğal varlıkların da insanlar gibi varlığını sürdürmeye değer olduğu kabul edilmiştir. Bobbio insan haklarının bugünkü temel sorunun onları meşrulaştırmak değil korumak olduğunu ve bunun da felsefi değil politik bir sorun teşkil ettiğini ifade etmektedir.[2027] Aynı yorum doğayla ilgili hukuki düzenlemeler için de söylenebilir mi? Bugün doğal varlıkların haklarıyla ilgili hem meşrulaştırma hem de koruma sorunu vardır. Bir gün meşrulaştırma sorunu ortadan kalkacaktır; insanlığın kendisini doğanın bir parçası olarak kavramasıyla koruma sorununun da çözümlenmesi umut edilmektedir.

[2021] Özlüer, "Pachamama'nın Gücü ya da Bolivya Anayasası'nın Uluslararası Hukuka ve Siyasete Etkisi", s. 81.
[2022] Tănăsescu, **Understanding the Rights of Nature: A Critical Introduction**, s. 127. Ayrıca bknz. 164. Dipnot.
[2023] Acosta – Barailles, **Le Buen Vivir: Pour Imaginer d'Autres Mondes**, s. 49.
[2024] Gutmann, "Pachamama as a Legal Person?: Rights of Nature and Indigeneous Thought in Ecuador", s. 43.
[2025] Tănăsescu, **Environment, Political Representation, and the Challenge of Rights: Speaking for Nature**, s. 93.
[2026] Campbell, **Rights: A Critical Introduction**, s. 40.
[2027] Bobbio, **The Age of Rights**, s. 43.

Doğanın hakları, "sürdürülebilir kalkınma", "yeşil ekonomi" gibi politikacılar, çevreciler ve sivil toplum örgütleri tarafından kullanılan bir slogana dönüşebilir ve her türlü kararı meşru kılmanın amacı olabilir: Bu nedenle bu yasal çerçevenin inşasına özen gösterilmeli ve doğanın haklarının tanınmasının her zaman hukuk ve ötesinde ne olup bittiğini yansıttığı akılda tutulmalıdır.[2028] Diğer türlü doğanın hakları belli çevreci duyarlılıkları yatıştırmak için kullanılacak, bir yandan da devletler ve şirketler doğal kaynakların sömürüsüne devam edecektir.[2029] Bir grup insanın yararına olacak yeni bir hak hiçbir zaman eski bir haktan yararlanan başka bir grup insanı baskılamadan gerçekleşmez: Köleliğin kaldırılması, köle sahiplerinin haklarını, işkence yasağı işkence yapanların bu ayrıcalığını ortadan kaldırmıştır.[2030] Doğanın haklarının tanınmasının bu kadar tartışılmasının nedeni de budur, doğal varlıkların haklarının tanınması, doğayı sömüren ve doğal varlıklara zarar veren kişilerin, şirketlerin bu haklarını ortadan kaldıracaktır. Bugün hak olarak görülen birçok eylem tıpkı kölelik ve işkence gibi ihlal olarak görülmeye başlanacaktır. Ancak Tănăsescu'nun da vurguladığı gibi insan haklarının genişlediği ve arttığı bir çağda kölelik koşullarında yaşayan insanlar vardır, nedeni köle emeği ihtiyacını üreten mekanizmalara kökten bir karşı çıkış yerine hak söylemine başvurmaktır.[2031] Aynı tehlike, doğanın sömürüsüne yol açan ekonomik ve sosyal yapıların radikal değişimi olmadan yalnızca söylemsel olarak doğanın haklarının savunulması durumunda da söz konusudur.

Ferry doğanın hakları kavramını eleştirmiştir. Ona göre ağaçların veya bütün yeryüzünün haklarının bulunduğunu söylemek *"Orta Çağ'da çekirgeler ve buğday bitleri için açılan davalara başkanlık eden kişininkiyle kıyaslanabilecek bir canlıcılığa (animizm) yönelmeye"* benzemektedir.[2032] Doğanın içsel bir değeri olduğunu söylemek, insanlar nezdindeki sembolik niteliğinden bağımsız olmasını gerektirebilir, bu açıdan çelişkilidir.[2033] Buna göre doğanın içsel değerinin bulunduğunu söylemek de insanlar tarafından yapılan bir değerlendirmedir ve neticede doğal varlıklar özne değil nesne olarak kalır.[2034] Aksine doğal varlıkların kendilerine ait bir içsel değeri

[2028] Maria Valeria Berros, "Defending Rivers: Vilcabamba in the South of Ecuador", ss. 37-44, **RCC Perspectives** No.6, 2017, https://www.jstor.org/stable/26268374, erişim tarihi: 23.01.2022, s. 43.
[2029] Tănăsescu, **Understanding the Rights of Nature: A Critical Introduction**, s. 119.
[2030] Bobbio, **The Age of Rights**, s. 37.
[2031] Tănăsescu, **Understanding the Rights of Nature: A Critical Introduction**, s. 41.
[2032] Ferry, **Ekolojik Yeni Düzen**, s. 177.
[2033] Dalsuet, **Philosophie et Écologie**, ss. 69-70.
[2034] Ferry, **Ekolojik Yeni Düzen**, s. 177.

olmadığı fikri kurgudur. Değerlerinin varlığı ise bilimsel somut bir gerçekliktir. İnsan doğaya bağımlıdır tam tersi değil. Burada değer, etik bir derece atfetme değil yaşamın devamı için birbirine bağımlı olmaktan kaynaklanan bir gereklilik ve var olmaktan doğan bir durumdur. Değer taşıdığını söylemek aslında var olduklarını söylemektir. Değersiz olduklarına ilişkin yerleşik düşünceye bir itirazdır. Bu itirazın mutlaka mistik, metafizik, etik ve karşı-hümanist olması gerekmez. Doğal varlıkların değeri vardır çünkü varlar. Var olmakla hak sahibi olmayı hak ederler.

Amazon'da yerli halklar değişik türler yetiştirmiş ve yeni ekosistemler yaratmıştır. *"O hâlde insanlar doğanın düşmanı olmak bir yana, doğanın bolluğuna bolluk katan bir parçası olabilirler."* Bunun için yeryüzüne mülk muamelesi yapılmaktan vazgeçilmelidir.[2035] Bunun hukuktaki yansıması doğanın haklarıdır. Hukuk toplumun doğayı nasıl gördüğü üzerinden şekillenir ve zamanla bu bakış açısına göre de değişir.[2036] Yerli halkların dünyaya bakışlarıyla modern bakış arasında çatışmalar deneyimleyen ülkeler doğanın haklarından bu iki dünya görüşünü hukukta uzlaştırmak için bir araç olarak yararlanmaktadır.[2037] Doğanın hakları hareketinin bulunduğu ülkelerde düzenlemeler toplumun doğaya bakış açısından yola çıkarak hazırlanmıştır. Haklarla ilgili bütün teoriler daha geniş bir politik teori çabasını gerektirir: Eşitlik ve adalet gibi temel politik kavramlarla ilişki kurulmalıdır. Hak felsefesi için bir siyaset felsefesi bulunmalıdır.[2038] Doğanın haklarının tartışılması için doğayla kurulan ekonomik ve sosyal ilişkinin değişmesi gerekir.

Aynı zamanda hukuk da toplumun doğayla ilişkisine ve doğa algısına şekil vermektedir. Hukuktaki dönüşümler, daha köklü bir değişimin ilk adımı olabilir.[2039] Doğanın hakları yeni bir hukuki çerçeve oluşturmanın ötesine gider, hukuki düzenleme yalnızca ilk adımdır, doğanın haklarının nihai hedefi insanlarla doğanın bütün olabileceği bir yeryüzü topluluğu yaratmaktır.[2040] Doğanın haklarının kabul edilmesinin topluma şekil vermesinin yanında sosyal ve politik yarar sağlama imkânı

[2035] Kovel, **Doğanın Düşmanı: Kapitalizmin Sonu mu, Dünyanın Sonu mu?**, ss. 150-151.
[2036] Nagle, **Law's Environment: How the Law Shapes the Places We Live**, s. 242.
[2037] Schimmöller, "Paving the Way for Rights of Nature in Germany: Lessons Learnt from Legal Reform in New Zealand and Ecuador", s. 570.
[2038] Campbell, **Rights: A Critical Introduction**, s. 189.
[2039] Villaviencio Calzadilla – Kotzé, "Living in Harmony with Nature? A Critical Appraisal of the Rights of Mother Earth in Bolivia", s. 423.
[2040] Sólon, "The Rights of Mother Earth", ss. 107-108.

doğurması vardır.[2041] Doğanın hakları hareketinin nihacı amacı insanların doğayla ilişkilerine ilişkin kavrayışlarını, ekolojik olarak sürdürülebilir bir rotaya doğru davranışlarını ve bu davranışları güçlendirecek gayriresmi kuralları güçlendirmektir, doğanın haklarına ilişkin yasal düzenlemeler bu hedeflere ulaşmak için amaçtır.[2042] Doğaya hak tanımak, hukuktaki insanmerkezciliğin aşılmasını ve bütüncül bir bakışın benimsenmesini sağlayabilir, çevresel yıkımdan en fazla zarar görebilecek kırılgan kesimleri koruyarak insan haklarını da güçlendirebilir.[2043] Bu nedenle doğanın hakları doğa korumayı tam olarak gerçekleştirecek bir hukuki ideal değil, yeryüzünün korunması zorunluluğunun hukuki olarak kavranması ve etkililiği ekonomi, politika, çevre mücadelelerinin seyri ile değişebilecek bir imkândır.

[2041] Campbell, **Rights: A Critical Introduction**, s. 40.
[2042] Kauffman – Martin, **The Politics of Rights of Nature: Strategies for Building a More Sustainable Future**, s. 7.
[2043] Schimmöller, "Paving the Way for Rights of Nature in Germany: Lessons Learnt from Legal Reform in New Zealand and Ecuador", s. 574.

SONUÇ

Bu çalışmada modern hukukun doğayı etkili bir şekilde koruyamıyor olmasının nedenleri ve doğanın hakları anlayışının buna alternatif olarak doğayı koruyup koruyamayacağı incelenmiştir. 1970'lerden itibaren artan ekolojik felaketler ve bunların sonuç olarak yalnızca ekosistemleri değil toplumsal alanı da tehdit etmesi nedeniyle hukuk içinde çözüm bulunmaya çalışılmıştır. Ancak hukuk içinde çeşitli düzenlemeler yapılmış olup koruyucu mahkeme kararları çıksa da doğa ve insan sağlığını korumaya yönelik düzenlemeler hedeflerine ulaşamamaktadır. Dünyada egemen hukuk düzenleri insanın ve insana ait kurumların, değerlerin, ekonomik işleyişin merkezde, doğanın çevrede olduğu bir anlayışı benimsemiştir. Bu durumun antropolojik, tarihsel, felsefi, iktisadi nedenleri bulunmaktadır. Hukukun insan ve ekonomi merkezciliğinin anlaşılması için üzerinde yükseldiği bu temellerin incelenmesi gerekmektedir. Ekolojik tahribatların katlanarak artması ile hukukun ekolojik eleştiriden geçirilmesi ve doğanın hakları anlayışının öne sürülmesi gerçekleşmiştir. Doğanın hakları, insan dışındaki doğal varlıkların da hukuk düzeni içinde kişi olarak tanınması veya hak sahibi olması anlamına gelmektedir. Bu haklar farklı hukuki düzenlemelerde farklı kapsamlara sahiptir; ancak ortak noktaları doğanın insan faaliyetlerinden bağımsız, kendisine ait, içkin bir değerinin olduğunun kabul edilmesidir. Hak sahibi olan ekosistemlerin veya tek tek doğal varlıkların zarar görmeleri durumunda adlarına hukuki başvuruda bulunulabilir, mahkemede temsil edilebilirler. Hakları uyarınca zarar veren taraftan eski hâle iade edilmelerini sağlamaları talep edilebilir. Öte yandan doğanın haklarının, modern hukuktan farklı olarak insanmerkezci olmayan, doğayı ikincilleştirmeyen kurumlar, alternatif ekonomiler, doğayla ilişkiler önerse de hukukun hukuk dışı ilişkisinden dolayı doğrudan etkili bir koruma sağlayıp sağlamadığının değerlendirilmesine de ihtiyaç vardır.

Doğanın hakları hâlen egemen değil, var olan hukuk düzenleri açısından alternatif bir anlayış olduğu için, bu ihtiyacı doğuran nedenler üzerinde durulmaldır. Bu nedenle çalışmanın ilk bölümü egemen modern hukukun doğayla ilişkisini şekillendiren etmenlere ayrılmıştır. Modern hukuk Batı düşüncesinin ve toplumsal tarihinin bir ürünü olduğu için bu bölümde ağırlıklı olarak bu tarihe yoğunlaşılmıştır. Modern hukukun doğa algısındaki ilk belirleyici olan insanmerkezcilik ve ona eşlik eden ikiciliktir. İnsanmerkezciliğin ve ikiciliğin ortaya çıkması ve şekillenmesi,

insanın doğal tarihinin toplumsal tarihe dönüşmesiyle başlamıştır. İlk bölümde toplumsal kurumların ve felsefe tarihi açısından dönüm noktası olan düşünürlerin insan-doğa ilişkisine etkileri tarihsel olarak değerlendirilmiştir. Modern hukukun ekonomiyi odak noktasına alması, doğa korumanın önündeki ikinci ve ağır basan unsur olduğu için, kapitalizmin ortaya çıkışından itibaren ekonomik ilişkilerin insan-doğa ilişkisinde yaptığı dönüşümler tarihsel, düşünsel ve iktisadi olarak ele alınmıştır. Tezin ikinci bölümü doğanın hakları konusuna ayrılmış, bu bölümde öncelikle doğanın hakları kavramının ortaya çıkışı hak kavramının tarihsel dönüşümü ve farklı alanlardaki gelişmelerin etkileriyle açıklanmıştır. Bölümün devamı doğanın haklarına pozitif hukukta yer veren ülkelerin düzenlemeleri ve mahkeme kararları, bu konudaki öncü ülkeler tarihsel ve kültürel dinamikleriyle incelenmiş, genel olarak ülkeler arası hukuk düzenlemeleri ortaya konularak bir karşılaştırma yapılmıştır.

Doğanın hakları yalnızca hukuk alanına ait bir konu olmadığı, aynı zamanda felsefi bir bakış, politik bir eleştiri ve ekoloji hareketi olduğu için farklı alanlara ait kaynaklardan yararlanılmıştır. Bu nedenle çalışma esas itibariyle bir hukuk tezi olmakla birlikte, konusu gereği antropoloji, tarih, felsefe, siyaset, iktisat, ekoloji, doğa bilimleri gibi alanlardan beslenen disiplinlerarası bir nitelik de taşımaktadır. Ekoloji ve felsefe çok geniş alanlardır; insan-doğa ilişkisi ile ilgili tezler ileri süren düşünürlerden, çalışmanın ana konusu kapsamında önem taşıyanların eserlerinden yararlanılmıştır.

Modern hukukun doğa kavrayışını şekillendiren unsurların başında insanmerkezcilik ve ikicilik gelmektedir. İnsanmerkezcilik insanın ve insana ait olanın en önemli değerler olarak benimsenmesi, doğal varlıkların ve bir bütün olarak doğanın değerinin insana göre belirlenmesidir. İkicilik de insanmerkezciliğe eşlik eden, insan ve doğal varlık veya toplum ve doğa gibi, dünyayı birbirine zıt ve aralarında önem farkı bulunan ikilikler hâlinde kavramaktır. Modern hukuk, Batı düşüncesindeki doğa kavrayışı, insanmerkezcilik ve ikicilik ile biçim almıştır. İnsan evrimsel süreci içinde belli bir noktaya kadar doğaya tamamen bağımlıysa da, hayatta kalabilmek için alet yapmak gibi doğayı kendisi için dönüştürme sürecini başlatmıştır. Avcı-toplayıcı topluluklar ormanları yakmış ve bazı hayvanların soylarını tüketmişlerdir; ancak insanlık tarihinin çoğu anlamına gelen avcı-toplayıcı dönemdeki değişiklikler tarım ve sanayi devrimlerinden itibaren meydana gelenlerin yanında çok azdır. Doğanın ilk

esaslı dönüşümü tarım ve hayvancılıkla başlamış, tarımla birlikte doğa ile ilişki değiştiği gibi doğaya bakış açısı da değişmiş, insanın doğaya ilişkin egemenlik duygusu doğmuştur. Doğa korkulan, anlaşılamayan, yaşam kaynağı olarak görülen bir varlıktan veya varlıklar bütününden, yine yaşamak için kendisine bağımlı olunan; ancak kontrol edilmek istenen, kendisiyle savaş hâlinde olunan bir varlığa dönüşmüştür. İnsanlığın ilk hikayelerinde ve mitlerinde doğayla ilişkideki dönüşümün izleri sürülebilmektedir.

Modern hukuka şekil veren Batı düşüncesinin temelinde Antik Yunan uygarlığı vardır. İyonya bilimi doğayı felsefesinin merkezine koymuş, evrenin yapıtaşı ilk maddeyi aramış, kozmosa önem vermiştir. Sofistlerle birlikte düşüncenin odağı doğa ve evrenden topluma kaymış, insan doğal değil toplumsal bir varlık olarak kabul edilmiştir. Sofistler doğa kavramına ahlak felsefelerini açıklamak için başvurmuşlar, insanın gözetilmesi gereken tek değer olduğunu düşünmüşlerdir. Platon görünür evren ve idealar evreni ile doğa ve ötesi algısını yerleştirerek ikiciliğin zeminini hazırlamıştır. Aristoteles doğayı incelemiş, doğal varlıklar arasında sınıflandırma yapmış, aynı zamanda insanları, hayvanları ve bitkileri hiyerarşik olarak konumlandırmış ve bu düşüncesiyle Orta Çağ'da etkili olmuştur.

Orta Çağ, tek bir süreç değildir ve farklı dönemlere sahiptir, aynı şekilde tutarlı tek bir bakış açısı ile değil parçalı dünya görüşleri ile ele alınabilir. Yine de Orta Çağ'da esas etkili olan belli başlı düşünürler ve Yahudi-Hıristiyan düşüncesidir. Bu düşüncede insan ve doğa, tanrısal olan ve olmayan, dünya ve ötesi birbirine karşıt olarak kabul edilmiş ve ikinciler daha aşağı varsayılmıştır. İnsan Tanrı ile ilişkisi nedeniyle doğanın geri kalanına göre ayrıcalıklı ve diğerlerinden üstün kabul edilmiştir. Dünya insana verilmiş bir şeydir; ancak aynı zamanda dünyevi, bedensel, hayvani ve doğal olan kötüdür. Mükemmel olmayan doğanın anlaşılmasını günah olarak gören Augustinus'a göre insanlar meleklerle hayvanlar arasındadır ve ölümsüz ruhlara sahiptir. Orta Çağ'ın doğa gibi insanı da eksik varlık olarak tanımlayan bu düşünce yapısı toplumsal değişikliklerle zamanla çözülmeye başlamış, Aquinolu Thomas akıl kavramına vurgu yapmış, yine de doğal varlıkları daha aşağıda tanımlamıştır. Yeni Çağ'ın habercilerinden olan Ockhamlı William, ikiciliğe karşı evrenin homojenliğini, duyularla algılanan varlıkların gerçekliğini, bilgi inancın birbirinden ayrılmasını savunmuştur, doğa yasalarını bilinebilir olarak tanımlamıştır.

Orta Çağ'dan çıkış, ticaretin gelişmesi, farklı coğrafyalara doğal kaynaklarını ele geçirme amacıyla seferler düzenlenmiş ve ekonomik ilişkilerin dünya ölçeğinde etkiler yaratması ile olmuş, artık insanın doğaya etkileri daha kısa sürede gerçekleşmeye başlamıştır. Hayatı geçimlik tarım ekonomisine bağlı olduğu için doğadan korkan ve ona bağımlı insanın yerine dünyayı fetheden, doğal varlıklara elini atıp onları kullanabilen insan gelmiştir. Ekonomik ve sosyal yapıdaki dönüşümler Rönesans ve Reform hareketlerini doğurmuş, Reform hareketiyle din yeni doğan kapitalizme uygun olarak yeni bir biçim ve içeriğe kavuşmuş, Rönesans ile hümanizm akımı güç kazanmıştır. Hümanizm ile insan değerli hâle gelirken, doğaya üstünlüğü tekrar vurgulanmış, özgür insanın doğayı anlayabileceği ve yönetebileceği üzerinde durulmuştur. Yeni Çağ'daki bilim insanları ve düşünürler, bilim ve teknik alanında birçok yeniliğe imza atmışlardır. Bu dönemde dünya ve doğa parçalara ayrılabilen makineler gibi görülmüş, doğal varlıklar üzerinde her türlü deney ve tasarrufa imkân veren bu görüş 20. yüzyıl sonuna kadar egemen olmuştur. Astronomi ve matematikteki buluşlar, özellikle Newton'un fizikteki önermeleri ölçülebilir ve belli yasalara göre işleyen evren fikrinin kabul edilmesini sağlamış, bu anlayış sosyal bilimlere de sirayet etmiştir. Böylece canlı, organik evrenden makine evren kavrayışına geçilmiş, bir yandan insanlık özgürleşirken diğer yandan ekonomik gelişmeler bu bilimsel buluşları doğanın sömürüsünde araç olarak kullanmaya neden olmuştur. Bu dönemde yaşayan Bacon'un görüşleri insanın doğaya egemen olması gerekliliği fikrini tescillemiş, coğrafi keşifler çağında bu vurgu doğanın sömürülmesinin meşrulaştırıcı düşünsel temeli olmuştur. Bacon kadar etkili bir diğer düşünür olan ve modern bilimin felsefi temellerini oluşturan Descartes da ikiciliği rasyonelleştirmiş, ruh ve beden arasındaki bölünmeyi savunurken insan ve doğa arasındaki bölünmeyi de yeniden üretmiş, dünyanın deney ve gözlemin nesnesi hâline getirilmesini sağlamıştır. Doğa kavramına başvuran Thomas Hobbes, bunu kendi toplumsal tezlerini açıklamak için yapmıştır. Öte yandan insan ve hayvanlar arası ortaklıklara ve farklılıklara dikkat çekmiştir, her ikisinde de yaşamsal devinim vardır; ancak konuşma açısından birbirinden farklılaşırlar.

Aydınlanma Çağı'nda doğanın mekanik bir şekilde kavranmasına ilişkin Bacon, Newton ve dönem düşünürlerinin etkisi belirleyici olmuş, doğal varlıklar incelenerek sınıflandırılmıştır. Kapitalizmin geliştiği bir dönemde yaşayan John

Locke, toplumun olmadığı bir hâli anlatmak için doğa durumu kavramını kullanmış, aristokrasiye karşı ticaret burjuvazisine kuramsal bir zemin sunacak şekilde doğal varlıkların emekle mülkiyete dönüşebileceğini savunmuştur. Locke, ekonomik amaçlarla yeryüzünün fethedilmesinin ve doğa üzerinde egemenlik kurulmasının teorisini yapmıştır. Descartes'a göre hayvanlarla insanlar arasında daha çok benzerlik kursa da insanın doğaya üstünlüğünü de daha çok vurgulamıştır. Diğer bir sözleşmeci düşünür olan Jean-Jacques Rousseau eşitsizlik ve ilerlemecilik üzerine kurulmuş uygarlığı eleştirmiş, insanlarla hayvanların duyarlılık bakımından benzer olduklarını savunmuştur. Bütün doğal varlıklar makinedir; ancak insanlar özgürdür, onun uygarlık eleştirisi ekolojik bir eleştiri değildir.

Doğayla ilişkideki sorunları yalnızca insanmerkezciliğe yüklemek, kapitalizmin bu ilişkideki belirleyiciliğini göz ardı etmektir. Modern hukuk Batı düşünce tarihinin ve kapitalizm öncesi ilişkilerin olduğu kadar kapitalizmin de ürünüdür. Kapitalizm, kapitalizm öncesinde mevcut olan insanmerkezciliği bünyesine katarak, ona ekonomi merkezci bir içerik kazandırmıştır. Kapitalist ülkelerdeki hukukun doğayla ilişkisinde ortak unsur, özel mülkiyetin, girişim özgürlüğünün, piyasa kurallarının doğa korumanın önüne geçebilmesidir. Bu nedenle ilk bölümde kapitalizmin ortaya çıkışı ve dönüşümü, bu süreçte ekonomik yapının doğayla ilişkisinin dönüşümü de ele alınmıştır. 16. Yüzyılda Avrupa'da doğan kapitalizm ekonominin bütün yeryüzü açısından belirleyici ilişkiler ağı yaratmasına yol açmıştır. Coğrafi keşiflerle birlikte hammadde birikimi döneminin ardından 18. yüzyılda sanayi kapitalizmi ortaya çıkmış, Sanayi Devrimi ile birlikte kısa sürede doğal varlıkların yok edilmesi hızlanmış, geri dönüşsüz hâle gelmiş ve bugünkü ekolojik krizlerin temelleri atılmıştır. Sanayi kapitalizminin kısa sürede doğa üzerinde büyük tahribatlar yaratabilmesinin nedeni yapısal özelliklerinden kaynaklanır: Kapitalizm sürekli büyümek zorunda olan bir sistemdir ve doğa kapitalizm için genellikle bedelsiz bir hammadde kaynağı, atık alanı ve metadır. Ekolojik tahribatlar artık küresel ve sürekli olmuştur. Sanayi kapitalizmin başında Adam Smith gibi iktisatçılar doğal kaynakları sınırsız ve sermaye kaynağı olarak kabul etmişlerdir.

Kapitalizmde doğayla kurulan ilişki ve doğaya bakış açısı da dönüşüme uğramıştır. Kapitalistler için doğa mülk ve meta olarak görülmüş, toplumsal alan doğadan giderek ayrılmış, doğa ile yabancılaşmada ikiciliğin daha keskin bir şekilde

tezahür etmesinin kültürel sonucu, hayatın diğer alanları gibi doğayla ilişkinin de tamamen iktisadileşmesi olmuştur. Doğal varlıklar piyasadaki anlamlarına, insanlar tüketim alışkanlıklarına göre değer bulur hâle gelmiştir. Öte yandan bu yabancılaşmanın doruğunda çevreye ilişkin kaygılar artmaya başlamıştır. Ancak bunların ekolojik bilince ve çevre koruma düzenlemlerine dönüşmeleri için henüz vakit vardır. Sanayi kapitalizminin doğduğu yıllar aynı zamanda Auguste Comte tarafından etkili bir şekilde savunulan pozitivizmin de güçlü olduğu zamanlardır. Ona göre önemli olan sanayi ve sosyoloji ile insanlığın ilerlemesidir, doğa toplumsal yöntemler sunan organizmalar topluluğudur. Bu ilerlemecilik anlayışı, 20. yüzyıldaki kalkınma hareketlerinde de merkezi bir kavram olmuştur.

Klasik iktisadın çıkmaza girmesiyle kabul edilen devlet kontrollü kapitalizm refah devletinin ve sanayinin güçlendirilmesini odağına almıştır. Kalkınmacılık hamleleri ile gelişmiş ülkeler "geri kalmış" olarak nitelendirilen ülkelere bir miktar yardım yapmış, bu yardımlarla ekonomik bağımlılık süreklileşirken dev projelerle ve endüstri atıklarıyla doğanın yıkımı artmıştır. Öte yandan 1960'larda ve 1970'lerde gerçekleşen ekolojik felaketler ve toplumsal hareketler çevre mücadelesine güç vermiş, konuyla ilgili sivil toplum örgütleri kurulmuş, bilim insanları raporlar hazırlamış ve Birleşmiş Milletler konferansları yapılmaya başlanmıştır. 1970'ler aynı zamanda Keynesyen kapitalizmin krize girdiği bunun yerine serbest piyasanın ekonomiye tamamen yön verdiği neoliberalizme geçiş yapıldığı yıllar olmuştur. Neoliberalizmde kamusal alan özelleştirmelerin artmasıyla küçülmüş, ekonomi uluslararası şirketlerin denetimine geçmiş, koruyucu kurallar zayıflamıştır. Bu da doğal varlıkların hızla metalaştırılması, kısa vadeli sözleşmelerle madencilik ve enerji için ekosistemlerin yok edilmesi, tarımda monokültürün ve kimyasal kullanımının yaygınlaşması, biyolojik çeşitliliğin azalması, genetiği değiştirilmiş organizmalarla yaşamın patentlenmesi, gezegenin kendini yenileme sınırlarının aşılması ve ekolojik krizlerin ağırlığını arttırması anlamına gelmiştir. Neoliberalizmle bölgeler ve ülkeler ile sosyal sınıflar arası çevresel adaletsizlik artmakta, ekolojik emperyalizmle gelişmiş ülkeler gelişmekte olan ülkelerde çevreye zararlı endüstrilerini kurabilmekte, bu ülkelerin doğal varlıklarını yağmalayabilmekte ve bunları atık alanı gibi değerlendirebilmektedirler.

Ekolojik yıkımların insan sağlığını ve doğal varlıkların devamlığını tehdit etmesi üzerine, çevre bilincinin de yükselmesiyle hukukta çevre koruyucu düzenlemeler yapılmaya başlanmıştır. 1972 BM Stockholm Konferansı'nda çevrenin korunması ele alınmış; ancak kendisinden sonraki çevreciliği etkileyen Konferans doğal varlıkları birbirinden bağımsız ve kaynak olarak tanımlamış, kalkınmacılığı da olumlu olarak değerlendirmiştir. 1970'ler ve 1980'lerde çevreyle ilgili ulusal ve uluslararası çeşitli düzenlemeler yapılmış, diğer taraftan ekolojik felaketler de yaşanmaya devam etmiştir. 1992 BM Rio Konferansı ise sürdürülebilir kalkınma üzerinde durmuş, ama ekolojik sorunların nedeni olarak nüfus artışı hedefe konulmuş ve doğal varlıklar doğal sermaye olarak tanımlanırken piyasa ekonomisi olumlanmıştır. Uluslararası konferansların ve ulusal hukuktaki düzenlemelerin oluşturduğu çevre hukuku bazı ülkelerde daha koruyucu özellikler gösterip bazılarında etkisiz kalıyor olabilir; yine de bu çevre hukuklarında ortak özellikler vardır. Doğanın hakları bu çevre hukukunun eleştirisi üzerinden ortaya çıktığı için çevre hukukunun bu ortak yapısal özelliklerinin anlaşılması gerekmektedir.

Öncelikle çevre hukuku, doğa koruma düzenlemelerine ve mekanizmalarına sahip olsa da hukukun geri kalanı gibi insan ve ekonomi merkezcidir. Uluslararası hukuktaki kurallar zorlayıcılıktan yoksundur ve yükümlülükler geniş olduğu için kapsamı tam olarak belli değildir. Neoliberal çağda çevre hukuku, birçok hukuk dalında olduğu gibi uluslararası şirketlerin özneler olduğu piyasa kuralları tarafından belirlenir hâle gelmiştir. Bu nedenle çevre hukukundaki birçok düzenleme uygulanamamaktadır. Modern hukukun temelinde yer alan özel mülkiyet kavramı ve hakkı çevre hukuku bakımından da önemlidir. Doğal varlıkların korunmasına karşı mülkiyet hakkı ve girişim özgürlüğü ağır basmakta, doğanın özelleştirildiği neoliberal çağda bu durum büyümektedir. Temel bir çevre hukuku ilkesi olan kirleten öder kuralında da piyasacı yaklaşımın izleri vardır, ekosistemlere verilen zararların maddi bir karşılıkla tazmin edileceğine ilişkin yanlış bir varsayımdan yola çıkılmaktadır. Çevre hukukunda doğal varlıkların kendilerine ait bir içsel değerleri olduğu kabul edilmemekte, doğaya verilen zararın insanlara yönelik bir zararla ilişkilendirilme zorunluluğu bulunmaktadır. İnsanların doğaya ve doğal varlıkların da birbirlerine bağımlılığı dikkate alınmamakta, doğal varlıklar birbirinden yalıtılmış iktisadi ve toplumsal unsurlar gibi değerlendirilmektedir. Ekonomiyi önceleyen çevre hukuku

doğaya ne kadar zarar verilebileceğini düzenlemekte, ekosistemlerin işleyişini hesaba katmamaktadır.

Çalışmanın ikinci bölümünde doğanın hakları ele alınmıştır. Doğanın hakları, insan dışı doğal varlıkların hukukta hak sahibi birer özne olarak tanınması anlamına gelmektedir. Hukukta doğanın hakları anlayışının ortaya çıkması, hak kavramının tarihsel dönüşümü ile bağlantılıdır. Hak kavramı, modern öncesi köklerinden modern biçimine ve daha sonra ortaya çıkan ihtiyaç ve toplumsal gelişmelere göre sürekli değişmiş, kapsadığı kesimler ve içeriği genişlemiştir. Hakların öncülleri sayılabilecek düzenlemeler ilk kent devletlerinde mülkiyete ve fiziksel zararlara karşı güvenceler olarak belirmiştir. Antik Yunan toplumunda yönetime katılma ayrıcalık ve sorumluluğuna sahip olan yalnızca vatandaşlardır, kadınlar, köleler ve yabancılar bunun dışında bırakılmıştır. Pozitif hukuk düzenlemelerinin yanında Sophokles'in oyunlarından Aristoteles'e doğal hak kavramı da Antik Yunan toplumunda mevcuttur. Roma'da hak alanına sahip olarak kabul edilebilecek kişiler ailenin yöneticisiyken (*paterfamilias*), Roma hukuku mülkiyete ilişkin yetkileri ve yönetime ilişkin yetkileri ayrıca düzenlemiştir. Cicero'nun doğal haklar düşüncesi mülkiyetin korunmasıyla bağlantılıdır ve modern insan haklarının da temellerinden biridir. Modern hukuktaki eşitlik düşüncesinin ilk yaygınlaşması ise Hıristiyanlıkla olmuştur.

Orta Çağ'da hak kavramının gelişimiyle ilgili ilk önemli gelişme feodal beylerin güvencelerini düzenleyen 1215 tarihli Magna Carta'dır. Orta Çağ'da *ius* kullanıldığı bağlama göre yasa veya hak anlamına gelmiştir. Kullanma, sahip olma, mülkiyet, elinde bulundurma gibi kavramlar arasındaki farklar tartışılmış, bireylerin değil toplulukların ön planda olduğu bu dönemde tam olarak bireysel hak kavramı henüz doğmamıştır. Aquinolu Thomas'ya göre de hakkın subjektif değil objektif anlamı bulunmakta, mülkiyet hakkından toplum yararlanmaktadır. Öte yandan Ockhamlı William hakkın subjektif boyutu üzerinde durmuş ve hakların her birinin yaşamla ilgili deneyimleri farklı olan bireylerin otonomisinden doğduğunu savunmuştur. Geç Orta Çağ'da papalığa karşı monarşinin yetkilerini arttırmak için hak kavramı ve özel mülkiyetin güvence altına alınması için monarşi iktidarının gerekliliği vurgulanmıştır. Reform hareketi ise mülkiyet hakkının önem kazanmasını sağlamıştır. Modern insan hakları düşüncesinin ilk örnekleri sömürgecilik hareketleri ile doğmuştur. Francisco de Vitoria özgür ve toplum içinde yaşama, siyasi bütün

oluşturma ve iletişim haklarını doğal ve bütün insanlığı kapsayan haklar olarak ileri sürmüştür. Bartolomé de las Casas yerlilerin yaşam haklarını ve kültürel haklarını savunmuş, Francisco Suárez zorbalık yapan yöneticiye karşı direnme hakkını kabul etmiş ve devlete karşı bireysel özgürlüklerin savunulmasında önemli bir düşünür olmuştur.

Modern hak düşüncesi, modern devlet ve kapitalizm aynı dönemde doğmuştur. Feodal üretim ilişkilerinin yerini alan ticari ilişkiler, devlet mekanizmasında dönüşme yol açmış, ticaret burjuvazisinin ekonomik ihtiyaçlarına uygun hukuki biçimler ve modern hak kavramı ortaya çıkmıştır. Doğal hukukçu Hugo Grotius ticaret serbestliği için kendini koruma ve kuvvete başvurma haklarını kuramsallaştırmıştır. İngiltere'de burjuvazi ve aristokrasi arasındaki sınıf mücadelesi çeşitli bildirgelerin kabul edilmesini sağlamış, bu metinlerde kişi özgürlüğü ve güvenliği ile ilgili güvenceler yer almıştır. Thomas Hobbes, doğal hak kavramına başvursa da bir yandan da devlete karşı ileri sürülebilen dokunulamaz ve devredilemez hakların bulunduğunu reddetmiş; ancak kendini koruma hakkı üzerinde durmuştur. Doğal hukukçu Samuel von Pufendorf hakkı kişiye ait ve talep yetkisi veren bir güç olarak tanımlamıştır. John Locke kendini koruma ve bundan doğan mülkiyet hakkının savunucusu olmuştur. Jean-Jacques Rousseau toplum hâlinde hakların neler olduğunu tek tek saymamış; ancak devletin gereksiz iktidar uygulamasına karşı çıkmıştır. Doğal haklar ve toplum sözleşmesi görüşleri hakkın devlete karşı bireysel alanın savunulması olduğuna ilişkin bir anlayış geliştirmiştir.

Monarşilerin yerini ulus devletlerin aldığı ulusal devrimler çağında, iktidarın yeni sahibi olan burjuvazi evrensel haklar kavramı ile aristokrasi dışında kalan kesimleri bir araya getirmiştir. Doğuştan, devredilemez ve dokunulamaz haklar bulunduğuna ilişkin doğal hakçı görüş anayasalarda ve bildirgelerde yer almıştır. Amerikan ve Fransız hak bildirgeleri kişi özgürlüklerine ilişkin güvenceleri düzenlemiştir. Immanuel Kant insanı dokunulamaz ve içsel değere sahip, özerk bir varlık olarak görmüştür. Thomas Paine eşit bir şekilde uygulanacak doğal haklar üzerine çalışmış, John Stuart Mill düşünce ve ifade özgürlüğünün öneminin altını çizmiştir. Sanayi Devriminden sonra artan toplumsal eşitsizlikler devletlere pozitif yükümlülük yükleyen ikinci kuşak hakların doğmasını sağlamıştır. II. Dünya Savaşı sonrası dönemde Evrensel İnsan Hakları Bildirgesi kabul edilmiş, 1960'lardan sonra

kimlik ve çevre ile ilgili dayanışma hakları düzenlenmiştir. Dördüncü kuşak haklar bilim ve teknolojinin ortaya çıkardığı yeni sorunlara karşı insan onurunun korunması amacıyla tanımlanmış yeni kişisel haklardır. Hakkın tarihsel gelişiminde hak sahibi yalnızca insan olmuşken 1960'lardan ve 1970'lerden itibaren gelişen toplumsal hareketler ve çevrecilik Batı düşüncesinin ve kurumlarının sorgulanmasını sağlamış, hukukun da ekolojik bir eleştiriden geçirilmesi gündeme gelmiştir.

1960'lardan itibaren Batı toplumlarında gelişen eleştirel eğilimler için doğu din ve kültürleri önemli bir referans olmuştur. Hinduizm doğadaki bütün varlıkların canlı ve birbirine bağlı olduğunu, Janizm de her varlığın içsel değeri olduğunu anlatmaktadır. Budizm doğaya ilişkin duyarlılıklar içermekte, karşılıklı bağımlılık fikrini vurgulamakta, Taoculuk doğaya müdahale edilmemesi gerektiğini savunmaktadır. Bu din ve kültürler ekolojik eleştiride referans olmuşsa da, doğanın yalnızca kutsal kabul edilmesi onun korunmasını sağlamaz. Öte yandan fizik ve biyoloji alanındaki gelişmeler insanın doğanın ve evrenin bir parçası olduğunu, doğal varlıkların hepsinin birbiriyle ilişkili olduğunu ortaya koymuş, doğa bilimlerindeki bu gelişmeler dünyaya bakışta bir dönüşüm yaratmıştır. İnsanmerkezciliği sarsan diğer bir gelişme de hayvanların ve bitkilerin bilimsel verilerin etkisiyle insanların algı dünyasındaki konumlarının değişimi olmuştur. Daha önce hissedemeyen, zekâ yoksunu, makine gibi görülen hayvan ve bitkilerin kendilerine özgü zekâlarının olduğu, özellikle hayvanların duyarlılıklarının bulunduğu ortaya konulmuştur. Zekânın ve duyarlılığın insan dışı varlıklarda keşfi, onların yalnızca insanların hizmetindeki araçlar olarak kabul edilebileceğine ilişkin eski görüşlerin terk edilmesini doğurmuştur. Hayvan hakları savunusunda bunların yanı sıra hayvanların acı çekebilmesi ve etik sebepler rol oynamıştır. Bitkilere ilişkin algının değişiminde ise biyolojik çeşitliliğin tehlikeye girmesi ve bitkilerin yaşamın devamı için vazgeçilemez önemleri etkili olmuştur. Hayvanlara ve bitkilere ilişkin algıların dönüşümün yanında artan ekolojik bilinç, çevresel felaketler ve bilimsel gelişmelerle ekosistemlerin önemlerinin anlaşılması yeryüzüne bütüncül bir bakış açısının doğmasını sağlamıştır. Her canlının bir ekosistem içinde hayatını devam ettirebilmesi, ekosistemlerin kırılganlığı ve insan eliyle verilen zararların insan müdahalesi ile tamir edilememe gerçeği, bütün varlıkların yaşamsal ağlarla birbirine bağımlı olmasıyla yeryüzü bir ağ olarak kavranmıştır. Dünyayı yaşayan bir varlık olarak düşünen ve

bilim insanlarının bir kısmı tarafından sahiplenilen, doğanın hakları düşüncesinde önemli olan *Gaia* hipotezi de böyle ortaya çıkmıştır.

Bütün bu gelişmelerle birlikte Batı hukuk düşüncesi içinde doğanın hakları kavramı dile getirilmeye başlanmıştır. Bu konudaki dönüm noktası Christopher Stone'un 1972 tarihli makalesi olmuş, Stone hakkın tarihsel gelişiminde sürekli yeni grupları kapsama aldığını anlatmış, doğanın haklarının tanınmasının insanlarla aynı hakların tanınacağı anlamına gelmediğini açıklamıştır. Roderick Frazier Nash de doğa korumacı etiğin ve hakların dönüşümünü, ikisinin de kapsamının giderek genişlediğini, doğanın haklarına doğru bir gelişimin olduğunu ileri sürmüştür. Thomas Berry "yeryüzü içtihadı" kavramını oluşturmuş ve doğal varlıkların varoluşlarından kaynaklanan var olma, var olacak bir yere sahip olma, yeryüzündeki süreçlerde rolünü yerine getirmeye ilişkin hakları bulunduğunu ifade etmiştir. Thomas Berry'den etkilenen Cormac Cullinan vahşi hukuk veya yeryüzü içtihadı ile insan ve doğa arasındaki ayrılığın yerine çeşitliliğin ve evrenden kaynaklanan hakların kabul edilerek aradaki ilişkinin düzenlenmesini savunmuştur. David R. Boyd diğerlerine göre daha yakın tarihli olan çalışmasında insan-doğa ilişkisinin sorunlu yanlarıyla; insanmerkezcilikle ve ekonomik büyümeden yana olan anlayışlarla başlamıştır. Doğanın hakları insan ve doğa ilişkisinin uyumlu olmasını sağlayabilecektir. Cameron La Folette ve Chris Maser doğada ve hukuk düzenlerinin temelinde karşılıklılık bulunduğunu ve doğanın varlığını insanlara böylece belli ettiğini, doğanın haklarının insanlığın ortak değerleri olan doğal varlıkları koruma imkânı bulunduğunu açıklamışlardır.

Çalışmanın son kısmı hukuk uygulamasında doğanın haklarına ayrılmıştır. Doğanın haklarının insan ve ekonomi merkezci hukuk anlayışına alternatif ve krizlerle yok oluşa sürüklenen doğanın hukukta korunması için bir çözüm arayışı olması teorik boyuttur. Bunun yanında doğanın haklarının uygulamada karşılığının ne olduğunun anlaşılması teoriyle pratiğin ne kadar uyuştuğunu ve neden çatışabileceğini ortaya koymaktadır. Bu konuda özellikle Ekvador, Bolivya ve Yeni Zelanda önemli olmakla birlikte, doğanın hakları hareketi birçok ülkeye yayılmıştır. Ekvador, Bolivya ve diğer Latin Amerika ülkelerindeki doğanın hakları hareketi Latin Amerika'daki halkların kültür, tarih ve hukuk düzenleriyle bağlantılıdır. Öncelikle Latin Amerika yüzlerce yıl sömürgeciliğin etkisinde kalmış, doğal varlıkları sömürülmüş, ekonomik ve sosyal

olarak olarak geride bıraktırılmış, ve burada yaşayan yerli halkların kültürler baskı altına alınmıştır. Latin Amerika'nın eski halkları doğayı anne olarak görmekte ve ona saygı duymakta, yaşam biçimlerini ve ekonomilerini doğayla uyum içinde olacak şekilde düzenlemektedirler. Özellikle doğa ana anlamına gelen *Pachamama* kavramı, yüzyıllardır yerli halk açısından önem taşımakta ve hukukta da kendisine yer bulmaktadır. Latin Amerika'da 1990'lardan itibaren yaşanan çevresel anayasalcılık hareketleriyle de demokratik, yerli halkların haklarını ve ekolojiyi ön plana çıkaran anayasa düzenlemeleri doğmuştur.

Bütün bu dinamikler Ekvador'un doğanın hakları konusunda öncü ülke olmasını sağlamıştır. Ekvador, ekosistemler ve biyolojik çeşitlilik açısından çok zengindir, diğer Latin Amerika ülkeleri gibi uzun bir sömürgecilik tarihine ve sömürgecilik sonrası dönemde otoriter yönetimlere maruz kalmıştır. Doğal varlıkların zenginliğinden önce sömürgeciler daha sonra uluslararası şirketler ve onların yerli işbirlikçileri yararlanmış, özellikle yerli halk yoksul bırakılmıştır. Ekolojik yıkımların giderek arttığı Ekvador'da 2008'de bir bütün olarak doğanın (*Pachamama'nın*) haklarını anayasal düzeyde kabul edilmiştir. İnsanmerkezci hukukta bir devrim anlamına gelen bu gelişme, Ekvador yönetiminin ekonomik politikalarıyla çatışmaktadır. Doğanın haklarıyla ilgili verilen çeşitli mahkeme kararları da ekonomi ve hukuk arasındaki bu gerilimi yansıtmakta, hukukun politika ve ekonomi ile ilişkisini açık etmektedir. Öte yandan gerek 2008 Anayasası gerekse mahkeme kararları doğanın hakları hareketi açısından çok değerlidir.

Bolivya daha çok halkçı ve demokratik yönetimler yaşama fırsatına sahip olmakla birlikte Ekvador'a benzer bir tarihe ve koşullara sahip olmuştur. 2009 Anayasası ile doğa koruma, demokrasi ve yerli halkları konusunda önemli maddeler kabul edilmiştir. Bolivya doğanın haklarını uluslararası alana taşımış, Doğa Ana Konferansı düzenleyerek doğanın haklarına ilişkin bir metni BM'ye sunmuştur. Ekvador'dan farklı olarak doğanın haklarıyla ilgili yasalar çıkarmış, bu yasaların uygulanması için çeşitli makamların oluşturulmasını öngörmüştür. Ancak Ekvador'da mevcut olan ekonomi ve doğanın hakları arasındaki çelişki Bolivya'da da mevcuttur. Ekvador ve Bolivya diğer Latin Amerika ülkelerini de etkilemiştir. Kolombiya'da yüksek mahkemeler nehir ve Amazon ormanının hak sahibi olduğuna ilişkin karar vermiş ve doğa merkezci bakışı geliştirmişler; Meksika'da eyaletler anayasalarında

doğanın haklarını kabul etmiş, Arjantin'de konuyla ilgili girişimlerde bulunulmuş, Brezilya'da çeşitli belediyeler kararlar almış, Peru'da belediyeler suyun haklarına dikkat çekmiş Panama'da doğanın haklarıyla ilgili yasa kabul edilmiştir.

Bir diğer öncü ülke olan Yeni Zelanda'da da doğanın haklarının kabulünde yerli halklara ilişkin dinamikler ve doğasının yine sonradan gelen yerleşimciler tarafından tahrip edilmesi etkili olmuştur. Yeni Zelanda'da doğa bir bütün olarak haklara sahip değildir, belli doğal varlıklar tüzel kişi ve belirli hakların sahibi olarak kabul edilmiştir. Yeni Zelanda ölçeğinde olmasa da Avustralya'da da doğanın haklarıyla ilgili düzenlemeler yapılmaya başlanmıştır, yerli halkın doğanın hakları düzenlemelerinde etkili olduğu bir diğer ülke de Kanada'dır. ABD, yaşadıkları bölgedeki doğal varlıkları korumak için harekete geçen ve kendilerine mevcut çevre hukukunda bir imkân bulamadıkları için doğanın haklarıyla ilgili yerel düzenlemeler yapan, ulusal düzeyde olmasa da çok sayıda topluluğun ve yerel yönetimin 2008 Ekvador Anayasası'ndan bile önce doğanın haklarının tanıdığı, son yıllarda doğanın iklim konusunun da bu düzenlemelerde yer aldığı bir ülkedir.

Öte yandan doğal varlıklara ilişkin inançların mevcut olduğu Hindistan'da da eyalet yüksek mahkemesi tarafından Ganj ve Yamuna nehirleri hak sahibi varlıklar olarak tanımlanmıştır. Mahkemenin kararında halkın inançlarına referans olsa da Hindistan'daki su kaynaklarıyla ilgili temel mesele aşırı kirlenmiş olmaları ve bunun önüne geçilememesidir. Bangladeş'te de kirlilik düzeyi yüksek Turag Nehri'nin korunması için benzer bir karar verilmiştir. Uganda bir mahkeme kararıyla değil çevre kanunu ile genel olarak doğanın haklarına ilişkin Bolivya'ya benzer bir düzenlemeyi kabul etmiştir. Nijerya'da da nehir hakları için girişimler vardır. Fransa'da doğanın haklarıyla ilgili yerel düzeyde yasa ve deklarasyonlar oluşturulmuş, Hollanda'da Wadden Denizi için bir belediye düzenlemesi hazırlanmış, İrlanda'da kent konseyi düzeyinde kararlar alınmıştır. Ülkelerde yerel ve ulusal düzeyde çeşitli hukuki düzenlemeler yapılır ve mahkeme kararları çıkarken, doğanın hakları hareketi sivil toplum kuruluşları, hukukçular, ekoloji aktivistleri ve düşünürler tarafından da takip edilmektedir. Bu çevre savunucuları Doğanın Hakları Uluslararası Mahkemesi adında bir oluşumu meydana getirmiş ve sembolik yargılamalar yaparak dünya kamuoyunun gündeminde doğanın haklarının bir yargılama ölçütü olarak yer almasını sağlamaktadır.

Çeşitli ülkelerde doğanın hakları hareketiyle ilgili gelişmeler yaşanmakta, hareket giderek güçlenmektedir. Doğanın haklarını kabul edip vazgeçen bir ülke veya yönetim yoktur. Ekolojik krizlerin artması ve çevre hukukunun yetersizliği, insanmerkezciliğin ve kapitalizmin eleştirisi her ülkenin kendi dinamiklerine uygun biçimlerde doğanın hakları düzenleme ve kararlarının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Öte yandan ilkelerle uygulama arasındaki çelişki yalnızca insan ve ekonomi merkezci hukuk düzenlerinde değil, doğanın haklarının kabul edildiği ülkelerde de görülmektedir.

Hak kavramı dönüşmeye, hak alanı genişlemeye devam etmektedir. İnsan dışındaki varlıkların hakları, hayvan hakları ve doğanın hakları ile gündeme gelmiş, ve çeşitli hukuk düzenlerinde kabul edilmiştir. Ancak insan dışı varlıklar ve hak kavramı bu çalışmada ele alınanlarla sınırlı değildir. Doğanın haklarından yola çıkan düşünür ve hukukçular, Ay yüzeyinde madencilik gibi insan faaliyetlerine dikkat çekmek için 2021'de Ay Hakları Deklarasyonu (*Declaration of the Rights of the Moon*) adında bir metin yayınlamışlardır.[2044] Ekonomik büyüme için gerçekleştirilen faaliyetler yalnızca yeryüzünü değil, Ay, Mars ve uzay boşluğunu da etkilemektedir. Hak savunuculuğunun kapsamının bu alanlara genişlemesi ve diğer açılardan hukukçular tarafından bu konular üzerine çalışılması gerekmektedir. Yine, bilişim teknolojilerinin gelişmesi ile yapay zekâ alanındaki ilerlemeler, özgür irade, benlik, kişilik gibi kavramların yanında yapay zekânın haklarını[2045] da düşündürmeye başlamıştır. Bu çalışmada yer almayan bu konuların da hukukçular tarafından değerlendirilmesi hak teorisine katkılar yapacaktır.

[2044] "Declaration of the Rights of the Moon", https://www.earthlaws.org.au/moon-declaration/, erişim tarihi: 28.03.2022.
[2045] Bu konuda detaylı bir çalışma için bknz. Joshua C. Gellers, **Rights for Robots: Artificial Intelligence, Animal and Environmental Law**, Routledge, 2020.

ÖZGEÇMİŞ

KAYNAKÇA

KİTAPLAR

Acosta, Alberta – Barailles, Marion, **Le Buen Vivir: Pour Imaginer d'Autres Mondes**, Les Éditions Utopia, 2018.

Ağaoğulları, Mehmet Ali, **Kent Devletinden İmparatorluğa**, 7. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, Ekim 2013.

Ağaoğulları, Mehmet Ali, **Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği**, 2. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, Ekim 2010.

Ağaoğulları, Mehmet Ali – Çulha Zabcı, Filiz – Ergün, Reyda, **Kral-Devletten Ulus-Devlete**, 2. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, Eylül 2009.

Ağaoğulları, Mehmet Ali – Köker, Levent, **İmparatorluktan Tanrı Devletine**, 7. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, Mayıs 2011.

Ağaoğulları, Mehmet Ali – Köker, Levent, **Kral-Devlet ya da Ölümlü Tanrı**, 4. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, Ekim 2009.

Ağaoğulları, Mehmet Ali – Köker, Levent, **Tanrı Devletinden Kral-Devlete**, 6. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, Mart 2013.

Akad, Mehmed – Vural Dinçkol, Bihterin, **Genel Kamu Hukuku**, 8. Tıpkıbasım, İstanbul: Der Kitabevi Yayınevi, 2013.

Akal, Cemal Bâli, **Modern Düşüncenin Doğuşu: İspanyol Altın Çağı**, 4. Baskı, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, Ekim 2010.

Akal, Cemal Bâli, **Varolma Direnci ve Özerklik: Bir Hak Kuramı İçin Spinoza'yla**, 2. Baskı, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2010.

Akman, Şefik Taylan, **Hukuk ve Politika İlişkisi: Hukukun Ekonomi Politik Analizi ve Liberal Hukuk Düzeninin Eleştirisi**, 1. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, Mayıs 2016.

Aktaş, Sururi, **Eleştirel Hukuk Çalışmaları**, 2. Baskı, İstanbul: On İki Levha Yayınları, Mart 2011.

Anderson, Craig, **Roman Law Essentials**, Edinburgh University Press, 2009.

Aristoteles, **Fizik, Metafizik, Nikomakhos'a Etik, Politika, Poietika**, Yay. Haz. Kaan H. Ökten, 2. Baskı, İstanbul: Say Yayınları, 2011.

Aristoteles, **Politika**, Çev. Mete Tunçay, 9. Basım, İstanbul: Remzi Kitabevi, Aralık 2006.

Arnhart, Larry, **Siyasi Düşünce Tarihi: Platon'dan Rawls'a**, Çev. Ahmet Kemal Bayram, 3. Baskı, Adres Yayınları, Ekim 2008.

Arslan, Ahmet, **İlkçağ Felsefe Tarihi: Helenistik Dönem Felsefesi, Epikurosçular, Stoacılar, Septikler**, 1. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Ekim 2008.

Atalay, Ahmet Haluk, **Uluslararası Hukukun Oluşumu: İlk Küreselleşme Dönemi 1492-1648**, Birinci Baskı, İstanbul: Göçebe Yayınları, 1997.

Atapattu, Sumudu A., **Emerging Principles of International Environmental Law**, New York: Transnational Publishers, 2007.

Ateş, Mehmet, **Mitolojiler ve Semboller: Ana Tanrıça ve Doğurganlık**, 3. Baskı, Mayıs 2012.

Atkins, Jed W., **Cicero on Politics and the Limits of Reason: The Republic and Laws**, Cambridge University Press, 2013.

Aurelius, Marcus, **Düşünceler**, Çev. Şadan Karadeniz, 5. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, Nisan 2013.

Azevedo Alves, Andre – Moreira, Jose – Meadowcroft, John, **The Salamanca School**, Bloomsbury Academic & Professional, 2013.

Bacon, Francis, **Novum Organum: Tabiatın Yorumu ve İnsan Âlemi Hakkında Özlü Sözler**, Çev. Sema Önal, 1. Baskı, İstanbul: Say Yayınları, 2012.

Bacon, Francis, **Yeni Atlantis**, Çev. Çiğdem Dürüşken, İkinci Basım, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, Kasım 2011.

Baluska, Frantiesk – Gagliano, Monica – Witzany, Guenther, **Memory and Learning in Plants**, Springer International Publishing, 2018.

Baran, Paul A., **Büyümenin Ekonomi Politiği**, Çev. Dr. Ergin Günçe, Birinci Basım, May Yayınları, Ekim 1974.

Barlow, Maude, **Su Hakkı**, Çev. Arife Köse, 1. Baskı, İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, Ağustos 2016.

Barnes, Ethne, **Diseases and Human Evolution**, University of Mexico Press, 2007.

Bartlett Smith, Philip – Max-Neef, Manfred, **Ekonominin Gerçek Yüzü**, Çev. İlknur Urkun Kelso, 1. Baskı, İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, Mart 2013.

Basalla, George, **Teknolojinin Evrimi**, Çev. Cem Soydemir, 14. Baskı, Ankara: Doğu Batı Yayınları, Nisan 2013.

Başkaya, Fikret, **Azgelişmişliğin Sürekliliği**, 7. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi, Şubat 2009.

Başkaya, Fikret, **Eko-Sosyalist Paradigma: Komünist Topluma Giden Yol**, Birinci Basım, İstanbul: Yordam Kitap, Kasım 2020.

Başkaya, Fikret, **Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü**, 7. Baskı, İstanbul: Öteki Yayınevi, Ocak 2015.

Bauman, Richard, **Human Rights in Ancient Rome**, Taylor & Francis Group, 1999.

Bauman, Zygmunt, **Küreselleşme: Toplumsal Sonuçları**, Çev. Abdullah Yılmaz, Beşinci Basım, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.

Becker, Marc, **Pachakutik: Indigeneous Movements and Electoral Politics in Ecuador**, Rowman & Littlefield Publishers, 2010.

Bellamy, Richard, **Citizenship: A Very Short Introduction**, Oxford University Press, 2008.

Benavides, O. Hugo, **Making Ecuadorian Histories: Four Centuries of Defining Power**, University of Texas Press, 2004.

Berend, Ivan T., **20. Yüzyıl Avrupa İktisat Tarihi**, Çev. Serpil Çağlayan, 1. Baskı, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ocak 2011.

Berger, John, **Hayvanlara Niçin Bakarız?**, Çev. Cevat Çapan, 2. Baskı, Ankara: Tudem Yayın Grubu, Aralık 2017.

Berktay, Fatmagül, **Tek Tanrılı Dinler Karşısında Kadın**, Beşinci Basım, İstanbul: Metis Yayınları, Nisan 2014.

Berman, Harold J., **Hukuk ve Devrim: Batı Hukuk Geleneğinin Oluşumu**, Çev. Kıvılcım Turanlı, Birinci Basım, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, Kasım 2020.

Berry, Thomas, **The Great Work: Our Way into the Future**, Crown, 2011.

Berry, Thomas, **The Sacred Universe: Earth, Spirituality, and Religion in the Twenty-First Century**, Colombia University Press, 2009.

Besom, Thomas, **Of Summits and Sacrifice: An Ethnohistoric Study of Inka Religious Practices**, University of Texas Press, 2009.

Best, Steven, **Hayvanat Bahçeleri ve Doğanın Sonu**, Çev. Deniz Kurt, Birinci Baskı, İstanbul: SUB Yayınları, 2017.

Billington, Ray, **Understanding Eastern Philosophy**, Taylor & Francis Group, 1997.

Biro, Andrew, **Denaturalizing Ecological Politics: Alienation from Nature from Rousseau to the Frankfurt School and Beyond**, University of Toronto Press, 2005.

Bjornerud, Marcia, **Yeryüzünün Zamanı: Bir Jeolog Gibi Düşünerek Dünyayı Kurtarabilir miyiz?**, Çev. Raşit Gürdilek, İlk Basım, İstanbul: Metis Yayıncılık, Haziran 2020.

Bloch, Ernst, **Rönesans Felsefesi**, Çev. Hüsen Portakal, 2. Basım, İstanbul: Cem Yayınevi, Eylül 2010.

Bobbio, Norberto, **The Age of Rights**, Polity Press, 1995.

Boelens, Rutgerd, **Water, Power and Identity: The Cultural Politics of Water in the Andes**, Routledge, 2016.

Bookchin, Murray, **Özgürlüğün Ekolojisi: Hiyerarşinin Ortaya Çıkışı ve Çözülüşü**, Çev. Mustafa Kemal Coşkun, 2. Baskı, İstanbul: Sümer Yayıncılık, Ekim 2015.

Bookchin, Murray, **Toplumsal Ekoloji ve Komünalizm**, Çev. Fuat Dara Elhüseyni, 2. Baskı, İstanbul: Sümer Yayıncılık, Mart 2017.

Bookchin, Murray, **Toplumsal Ekolojinin Felsefesi: Diyalektik Doğalcılık Üzerine**, Çev. Rahmi G. Öğdül, 2. Baskı, İstanbul: Sümer Yayıncılık, Mart 2017.

Bonnard, André, **Antik Yunan Uygarlığı I: İlyada'dan Porthenon'a**, Çev. Kerem Kurtgözü, 2. Basım, İstanbul: Evrensel Basım Yayın, Ağustos 2011.

Bonnard, André, **Antik Yunan Uygarlığı II: Antigone'den Sokrates'e**, Çev. Kerem Kurtgözü, 2. Basım, İstanbul: Evrensel Basım Yayın, Eylül 2012.

Boyd, David R., **The Rights of Nature: A Legal Revolution That Could Save the World**, ECW Press, 2017.

Brecher, Jeremy, **İklim Direnişi: Bir Hayatta Kalma Stratejisi**, Çev. Dilara Kılıç, 1. Baskı, İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, Kasım 2020.

Brooking, Tom, **The History of New Zealand**, Greenwood Press, 2004.

Broswimmer, Franz, **Ecocide: A Short History of the Mass Extinction of Species**, Pluto Press, 2002.

Brown, Kendall - Johnson, Lyman L., **A History of Mining in Latin America: From the Colonial Era to the Present**, University of New Mexico Press, 2012.

Campbell, Tom, **Rights: A Critical Introduction**, Routledge, Taylor & Francis Group, 2006.

Canning, Joseph, **Ideas of Power in the Late Middle Ages, 1296-1417**, Cambridge University Press, 2011.

Capra, Fritjof, **Yeni Bir Düşünce**, Çev. Mustafa Armağan, 2. Baskı, İstanbul: İz Yayıncılık, 1996.

Capra, Fritjof – Mattei, Ugo, **Hukukun Ekolojisi: Doğa ve Toplumla Uyumlu Bir Hukuk Sistemine Doğru**, Çev. Ebru Kılıç, 1. Baskı, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, Mayıs 2017.

Cahassagne, Natasha, **Buen Vivir As an Alternative to Sustainable Development: Lessons From Ecuador**, Taylor & Francis Group, 2020.

Carson, Rachel, **Sessiz Bahar**, Çev. Çağatay Güler, Ankara: Palme Yayınları, 2011.

Cevizci, Ahmet, **Aydınlanma Felsefesi Tarihi**, 2. Basım, Bursa: Asa Kitabevi, 2007.

Chamovitz, Daniel, **Bitkilerin Bildikleri: Dünyaya Bitkilerin Gözünden Bakmak**, Çev. Gürol Koca, Dördüncü Basım, İstanbul, Metis Yayınları, Mart 2019.

Clark, Gregory, **Fukaralığa Veda: Dünyanın Kısa İktisadi Tarihi**, Çev. Egemen Demircioğlu, 1. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Eylül 2013.

Coe, Michael D., **Mayalar**, Çev. Meltem Özdemir, 2. Baskı, Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2007.

Collingwood, Robin George, **The Idea of Nature**, Oxford University Press, 1960.

Collins, Craig, **Toxic Loopholes: Failures and Future Prospects for Environmental Law**, Cambridge University Press, 2010.

Comte, Auguste, **Positive Philosophy**, Çev. Harriet Martineau, Batoche Books, 2000.

Coyle, Sean – Morrow, Karen, **The Philosophical Foundations of Environmental Law**, Hart Publishing, 2004.

Crabtree, John – Chaplin, Ann, **Bolivia: Processes of Change**, Zed Books, 2013.

Crabtree, John – Whitehead, Laurence, **Unresolved Tensions: Bolivia Past and Present**, University of Pittsburgh Press, 2008.

Crane, Susan, **Animal Encounters: Contacts and Concepts in Medieval Britain**, University of Pennsylvania Press, 2012.

Cranor, Carl F., **Legally Poisoned: How the Law Puts Us at Risk from Toxicants**, Harvard University Press, 2011.

Cullinan, Cormac, **Vahşi Hukuk: Bir Yeryüzü Adalet Manifestosu**, Çev. Meral Güneşdoğmuş, Birinci Basım, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.

Çataloluk, Gökçe, **Bir Hukuk Paradoksu Olarak Güven**, 1. Baskı, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, Eylül 2021

Çoban, Aykut, **Çevre Politikası: Ekolojik Sorunlar ve Kuram**, 1. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi, Kasım 2020.

Çoban, Aykut, **Ekolojik İhtilaflar ve Kapitalizm**, 1. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi, Nisan 2018.

D'Alisa, Giacomo vd. (haz.), **Küçülme: Yeni Bir Çağ İçin Kavram Dağarcığı**, Çev. Ayşe Ceren Sarı vd., İlk Basım, İstanbul: Metis Yayınları, Mayıs 2020.

Dallapiccola, A. L., **Hint Mitleri**, Çev. Bilgesu Savcı, Ankara: Phoenix Yayınevi, Temmuz 2013.

Dalsuet, Anne, **Philosophie et Écologie**, Éditions Gallimard, 2010.

Dangl, Benjamin, **The Price of Fire: Resource Wars and Social Movements in Bolivia**, AK Press, 2007.

Dawkins, Richard, **The Gene as the Unit of Selection**, Oxford University Press, 1999.

De Waal, Frans, **Bonobo ve Ateist: Primatlar Arasında İnsanı Aramak**, Çev. Aslı Biçen, Birinci Basım, İstanbul: Metis Yayınları, Eylül 2013.

De Waal, Frans, **Hayvanların Ne Kadar Zeki Olduğunu Anlayacak Kadar Zeki Miyiz?**, Çev. Ahmet Burak Kaya, Birinci Basım, İstanbul: Metis Yayınları, Kasım 2017.

De Waal, Frans, **İçimizdeki Maymun: Biz Neden Biziz?**, Çev. Aslı Biçen, İkinci Basım, İstanbul: Metis Yayınları, Mart 2014.

Dell, Christopher, **Canavarlar: Garip Yaratıklar Kitabı**, Çev. Nurettin Elhüseyni, 2. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, Mayıs 2014.

Descartes, René, **Duygular ya da Ruh Halleri**, Çev. Çiğdem Dürüşken, 1. Basım, İstanbul: Alfa Basım Yayın, Ocak 2015.

Descartes, René, **Felsefenin İlkeleri**, Çev. Mesut Akın, Beşinci Basım, İstanbul: Say Yayınları, 1997.

Descartes, René, **Metafizik Üzerine Düşünceler**, Çev. Çiğdem Dürüşken, Birinci Baskı, İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, Mayıs 2013.

Descartes, René, **Yöntem Üzerine Konuşma**, Çev. Çiğdem Dürüşken, Birinci Baskı, İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, Mayıs 2013.

Descola, Philippe, **Doğa ve Kültürün Ötesinde**, Çev. İsmail Yerguz, 1. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Ekim 2013.

Diamond, Jared, **Tüfek, Mikrop ve Çelik**, Çev. Ülker İnce, 25. Basım, Ankara: TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, Kasım 2013.

Dobson, Andrew, **Ekolojizm**, Çev. Cengiz Yücel, 1. Baskı, İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, Nisan 2016.

Dowd, Douglas, **Kapitalizm ve Kapitalizmin İktisadı: Eleştirel Bir Tarih**, Çev. Cihan Gerçek, İkinci Basım, İstanbul: Yordam Kitap, Ekim 2013.

Duguit, Léon, **Hak Kavramı ve Devletin Dönüşümü Üzerine Üç Konferans**, Çev. Edip Serdengeçti, Transliterasyon Emre Partalcı, Birinci Basım, İstanbul, Pinhan Yayıncılık, Şubat 2019.

Duignan, Brian – Britannica Educational Publishing Staff, **Modern Philosophy: From 1500 CE to the Present**, Rosen Publishing Group, 2010.

Duke, James A., **Duke's Handbook of Medicinal Plants of The Bible**, Taylor & Francis Group, 2008.

Dunham, Scott A., **The Trinity and Creation in Augustine: An Ecological Analysis**, State University of New York Press, 2008.

Dürüşken, Çiğdem, **Antikçağ Felsefesi: Homeros'tan Augustinus'a Bir Düşünce Serüveni**, 1. Basım, İstanbul: Alfa Basım Yayın, Ocak 2014.

Dworkin, Ronald, **Taking Rights Seriously**, Harward University Press, 1977.

Edinsel, Kerim, **Sosyolojik Düşünme ve Çözümleme: Etkenler, Oluşum Süreçleri ve Etkiler**, Birinci Kitap, Birinci Baskı, İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, Aralık 2014.

Edmundson, William A., **An Introduction to Rights**, Cambridge University Press, 2012.

Einstein, Albert – Infeld, Leopold, **Fiziğin Evrimi: İlk Kavramlardan İlişkinliğe ve Kuantumlara**, Çev. Öner Ünalan, Birinci Basım, İstanbul: Evrensel Basım Yayın, Ekim 2011.

Eliade, Mircea, **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi I: Taş Devrinden Eleusis Mysteria'larına**, Çev. Ali Berktay, İkinci Basım, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, Mayıs 2007.

Eliade, Mircea, **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi III: Muhammed'den Reform Çağına**, Çev. Ali Berktay, Birinci Basım, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, Kasım 2003.

Emerson, Ralph Waldo, **English Traits: A Portrait of 19th Century England**, I. B. Tauris & Company Limited, 2011.

Engels, Friedrich, **Doğanın Diyalektiği**, Çev. Arif Gelen, Sekizinci Baskı, Ankara: Sol Yayınları, Ekim 2006.

Erdoğan, İrfan – Ejder, Nazmiye, **Çevre Sorunları, Nedenler, Çözümler: Egemen ve Marksist Anlayışın İlettikleri Üzerine**, Ankara: Doruk Yayıncılık, 1997.

Ergüven, Emre, (Yay. Haz.), **Mitoloji**, Çev. Nurettin Elhüseyni, 6. Baskı, İstanbul: NTV Yayınları, Nisan 2015.

Epstein, Steven A., **Geç Dönem Ortaçağ Avrupası: Ekonomik ve Sosyal Tarih, 1000-1500**, Çev. Serap Işık, 1. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Mayıs 2014.

Epstein, Steven A., **The Medieval Discovery of Nature**, Cambridge University Press, 2012.

Erkızan, H. Nur – Çüçen, A. Kadir, **Felsefe Tarihi I: Antik Çağ ve Orta Çağ Felsefesi Tarihi**, 2. Baskı, Ankara: Sentez Yayıncılık, Eylül 2013.

Fabricant, Nicole, **Mobilizing Bolivia's Displaced: Indigeneous Politics & The Struggle Over Land**, The University of North Carolina Press, 2012.

Falk, Richard, **Yırtıcı Küreselleşme: Bir Eleştiri**, Çev. Ali Çaksu, 4. Baskı, İstanbul: Küre Yayınları, 2005.

Fara, Patricia, **Bilim: Dört Bin Yıllık Bir Tarih**, Çev. Aysun Babacan, Birinci Basım, İstanbul: Metis Yayınları, Ekim 2012.

Farrington, Ian, **Cusco: Urbanism and Archaeology in the Inka World**, University Press of Florida, 2013.

Ferry, Luc, **Ekolojik Yeni Düzen**, Çev. Turhan Ilgaz, 1. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, Eylül 2000.

Ford, Anabel – Nigh, Ronald, **The Maya Forest Garden: Eight Millennia of Sustainable Cultivation of the Tropical Woodlands**, Taylor & Francis Group, 2015.

Foster, John Bellamy, **Emperyalizmin Yeniden Keşfi**, Çev. Çiğdem Çidamlı, İkinci Basım, İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2006.

Foster, John Bellamy, **Marksist Ekoloji**, Çev. Barış Baysal, Birinci Basım, İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2012.

Foster, John Bellamy, **Savunmasız Gezegen**, Çev. Hasan Ünder, Üçüncü Baskı, Ankara: Epos Yayınları, 2013.

Foster, John Bellamy – Magdoff Fred, **Her Çevrecinin Kapitalizm Hakkında Bilmesi Gerekenler: Kapitalizm ve Çevre Üzerine Bir Rehber**, Çev. Özgün Aksakal, Birinci Basım, İstanbul: Patika Kitap, 2014.

Fouillée, Alfred, **Descartes**, Çev. Atakan Altınörs, 1. Basım, Ankara: Eflatun Yayınevi, Ekim 2009.

Fowles, John, **Ağaçlar**, Çev. Süha Sertabiboğlu, 2. Basım, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2020.

Francione, Gary L., **Animals, Property and the Law**, Temple University Press, 1995.

Francione, Gary L., **Hayvan Haklarına Giriş: Çocuğunuz mu Köpeğiniz mi**, Çev. Renan Akman – Elçin Gen, 1. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.

Francis, J. Michael – Leonard, Thomas M. (ed.), **Encyclopedia of Latin America**, Volume I, Facts on File, 2010.

Freely, John, **Galileo'dan Önce: Ortaçağ Avrupa'sında Modern Bilimin Doğuşu**, Çev. Muhtesim Güvenç, 1. Baskı, İstanbul: Kolektif Kitap, Eylül 2014.

Gagarin, Michael, **Antiphon the Athenian: Oratory, Law, and Justice in the Age of Sophists**, University of Texas Press, 2002.

Galeano, Eduardo, **Latin Amerika'nın Kesik Damarları**, Çev. Roza Hakmen-Atilla Tokatlı, Birinci Baskı, Sel Yayınları, Ocak 2015.

Garden, Don, **Australia, New Zealand, and The Pacific: an Environmental History**, ABC-CLIO, 2005.

Garrard, Graeme, **Rousseau's Counter-Enlightenment: A Republican Critique of the Philosophes**, State University of New York Press, 2003.

Garrard, Greg, **Ekoeleştiri: Ekoloji ve Çevre Üzerine Kültürel Tartışmalar**, Çev. Ertuğrul Genç, 2. Baskı, İstanbul: Kolektif Kitap, Ekim 2017.

Gaukroger, Stephen, **Francis Bacon and the Transformation of Early-Modern World**, Cambridge University Press, 2001.

Gellers, Joshua C., **Rights for Robots: Artificial Intelligence, Animal and Environmental Law**, Routledge, 2020.

George, Charles – George, Linda, **Maya Civilization**, Greenhaven Publishing LLC, 2010.

Gezgin, Deniz, **Bitki Mitosları**, 2. Basım, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, Ekim 2021.

Gılgamış Destanı, Çev. Orhan Suda (Akadcadan Çeviren: Jean Bottéro), 5. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, Mart 2013.

Gibson, Susannah, **Animal, Vegetable, Mineral?: How Eighteenth-Century Science Disrupted the Natural Order**, Oxford University Press, 2015.

Goodwin, Edward J., **International Environmental Law and the Conservation of Coral Reefs**, Taylor & Francis Group, 2011.

Gorman, Jonathan, **Rights and Reason: An Introduction to the Philosophy of Rights**, Taylor & Francis Group, 2003.

Göze, Ayferi, **Siyasal Düşünceler ve Yönetimler**, On Dördüncü Baskı, İstanbul: Beta Basım Yayın, Kasım 2013.

Grant, Edward, **A History of Natural Philosophy: From the Ancient World to the Nineteenth Century**, Cambridge University Press, 2006.

Greene, Brian, **Evrenin Zarafeti**, Çev. Ebru Kılıç, 6. Basım, Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları, Kasım 2013.

Grey Postero, Nancy, **Now We Are Citizens: Indigeneous Politics in Postmulticultural Bolivia**, Stanford University Press, 2006.

Grim, John – Tucker, Mary Evelyn, **Ecology and Religion**, Island Press, 2014.

Grimal, Pierre, **Mitoloji Sözlüğü: Yunan ve Roma**, Birinci Baskı, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, Mart 2012.

Grotius, Hugo, **Savaş ve Barış Hukuku**, Çev. Seha L. Meray, 1. Baskı, İstanbul: Say Yayınları, 2011.

Guadalupe, Maria – Rodrigues, Moog, **Global Environmentalism and Local Politics: Transnational Advocacy Networks in Brazil, Ecuador, and India**, State University of New York Press, 2003.

Guthrie, W. K. C., **Yunan Felsefe Tarihi: İlk Filozoflar ve Pythagorasçılar**, Çev. Ergün Akça, Birinci Baskı, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, Kasım 2011.

Güneş, Ahmet, **Çevre Hukukunda İhtiyat İlkesi**, Birinci Baskı, Ankara: Bilge Yayınevi, 2012.

Güney, Emrullah (vd.), **Çevrebilim (Ekoloji) Sözlüğü**, Konya: Çizgi Kitabevi, Şubat 2016.

Güngören Bulgan, Birden, **Georg Jellinek'in Hak ve Devlet Kuramı**, 2. Baskı, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, Şubat 2020.

Güriz, Adnan, **Hukuk Felsefesi**, 12. Baskı, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2017.

Harman, Chris, **Halkların Dünya Tarihi: Taş Çağından Yeni Binyıla**, Çev. Uygur Kocabaşoğlu, 2. Basım, İstanbul, Yordam Kitap, Ekim 2011.

Harris, Marvin, **Yamyamlar ve Krallar: Kültürlerin Kökenleri**, Çev. Fatih Gümüş, 1. Baskı, İmge Kitabevi, Ocak 1994.

Harvey, David, **Neoliberalizmin Kısa Tarihi**, Çev. Aylin Onacak, İkinci Baskı, İstanbul: Sel Yayıncılık, Aralık 2015.

Harvey, David, **Sermaye Muamması: Kapitalizmin Krizleri**, Çev. Sungur Savran, Birinci Baskı, İstanbul: Sel Yayıncılık, Nisan 2012.

Harvey, David, **Yeni Emperyalizm**, Çev. Hür Güldü, Birinci Basım, İstanbul: Everest Yayınları, Kasım 2004.

Hatipoğlu Aydın, Duygu, **Güvencesiz Adalet: İşçilerin Hukuk Deneyimi Üzerine Bir Temellendirilmiş Kuram Çalışması**, 1. Baskı, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, Haziran 2018.

Healey, Justin, **Animal Rights and Welfare**, The Spiney Press, 2015.

Heilbroner, Robert L., **İktisat Düşünürleri: Büyük İktisat Düşünürlerinin Yaşamları ve Fikirleri**, Çev. Ali Tartanoğlu, İkinci Baskı, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, Şubat 2008.

Heimsoeth, Heinz, **Kant'ın Felsefesi**, Çev. Takiyettin Megüşoğlu, 6. Basım, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2019.

Hengeveld, Rob, **Atık Küre**, Çev. Nafiz Güder, 1. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ocak 2019.

Hiltner, Ken, **What Else is Pastoral?: Renaissance Literature and the Environment**, Cornell University Press, 2011.

Hirst, Paul – Thompson, Grahame, **Küreselleşme Sorgulanıyor**, Çev. Çağla Erdem – Elif Yücel, Birinci Baskı, Ankara: Dost Kitabevi, Eylül 1998.

Hirş, Ernest, **Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Dersleri**, Güncel Dile Uyarlayan Selçuk Baran (Veziroğlu), Üçüncü Tıpkıbasım, Ankara: Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü, 2001.

Hobbes, Thomas, **Leviathan**, Çev. Semih Lim, 12. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları Ocak 2013.

Hobhouse, Henry, **Değişim Tohumları: İnsanlık Tarihini Değiştiren Altı Bitki**, Çev. Gülden Şen, 1. Baskı, İstanbul: Doğan Kitap, Şubat 2007.

Hobson, John M., **The Eurocentric Conception of World Politics: Western International Theory, 1760-2010**, Cambridge University Press, 2012.

Holowchak, M. Andrew, **The Stoics: a Guide for the Perplexed**, Bloomsbury Publishing Plc., 2008.

Homeros, **Odysseia**, Çev. Azra Erhat, A. Kadir, V. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ekim 2017.

Huberman, Leo, **Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla**, Çev. Murat Belge, 15. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.

Im Hof, Ulrich, **Avrupa'da Aydınlanma**, Çev. Şebnem Sunar, Birinci Basım, Literatür Yayıncılık, Ocak 2004.

Ingram, David Bruce, **Hukuk Felsefesi**, Çev. Ezgi Su Dağabak, 2. Baskı, Ankara: Fol Kitap, Mayıs 2020.

Isaacs, Anita, **Military Rule and Transition in Ecuador (1972-92)**, Palgrave Macmillan UK, 1993.

İlhan, Hasan (Yay. Haz.), **Tevrat**, Ankara: Andaç Yayınları, 2015.

Irvine, Leslie, **Biz ve Onlar: Hayvanlarla Bağımızı Anlamak**, Çev. Serpil Çağlayan, 1. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.

Islam, Saidul, **Development, Power, and the Environment: Neoliberal Paradox in the Age of Vulnerability**, Taylor & Francis Group, 2013.

Ivison, Duncan, **Rights**, Taylor & Francis Group, 2007.

Jaroszyń, Piotr, **Science in Culture**, Translated by: Hogh Mcdonald, Brill Pub., 2007.

Jefferson, David J., **Towards an Ecological Intellectual Property: Reconfiguring Relationships Between People and Plants in Ecuador**, Routledge, 2020.

Jones, Steve, **Neredeyse Bir Balina: Türlerin Kökenine Güncel Bir Bakış**, Çev. Levent Can Yılmaz, 4. Basım, İstanbul: Evrensel Basım Yayın, Ağustos 2010.

Jones, W. T., **Batı Felsefesi Tarihi İkinci Cilt: Orta Çağ Düşüncesi**, Çev. Hakkı Hünler, 1. Basım, İstanbul: Paradigma Yayıncılık, Mayıs 2006.

Kahn, Charles H., **Plato and the Post-Socratic Dialogue: The Return to the Philosophy of Nature**, Cambridge University Press, 2013.

Kant, Immanuel, **Ahlâk Metafiziğinin Temellendirilmesi**, Çev. İonna Kuçuradi, Beşinci Baskı, Türkiye Felsefe Kurumu, 2013.

Kanze, Edward, **Notes from New Zealand: A Book of Travel and Natural History**, Henry Holt & Company, 2018.

Kauffman, Craig M. – Martin, Pamela L., **The Politics of Rights of Nature: Strategies for Building a More Sustainable Future**, The MIT Press, 2021.

Keleş, Ruşen – Hamamcı, Can – Çoban, Aykut, **Çevre Politikası**, 8. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi, 2015.

Kenny, Anthony, **Medieval Philosophy: A New History of Western Philosophy**, Oxford University Press, 2007.

Kışlalıoğlu, Mine – Berkes, Fikret, **Çevre ve Ekoloji: Çevre Sorunları**, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993.

Kibel, Paul Stanton, **The Earth on Trial: Environmental Law on the International Stage**, Taylor & Francis Group, 1999.

Kiss, Alexandre Charles – Shelton, Dinah, **Guide to International Environmental Law**, Brill, 2007.

Klein, Herbert S., **A Concise History of Bolivia**, Cambridge University Press, 2011.

Klein, Naomi, **İşte Bu Her Şeyi Değiştirir**, Çev. Osman Akınhay, Birinci Basım, İstanbul: Agora Kitaplığı, Nisan 2015.

Kovel, Joel, **Doğanın Düşmanı: Kapitalizmin Sonu mu, Dünyanın Sonu mu?**, Çev. Gürol Koca, İkinci Basım, İstanbul: Metis Yayınları, Şubat 2017.

Köroğlu, Kemalettin, **Eski Mezopotamya Tarihi: Başlangıcından Perslere Kadar**, 8. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.

Krahenbuhl, Peter, **Ecuador's Amazon Region**, Hunter, 2010.

Kramer, Samuel Noah, **Tarih Sümer'de Başlar**, Çev. Hamide Koyukan, İkinci Basım, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, Şubat 2015.

Kricher, John, **The Balance of Nature: Ecology's Enduring Myth**, Princeton University Press, 2009.

Kuhn, Thomas S., **Kopernik Devrimi: Batı Düşüncesinin Gelişiminde Gezegen Astronomisi**, Çev. Halil Turan – Dursun Bayrak – Sinan K. Çelik, 1. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi, Ekim 2007.

Kula, Erhun, **History of Environmental Economic Thought**, Taylor & Francis Group, 1998.

Kureethadam, Isaac, **The Philosophical Roots of the Ecological Crisis: Descartes and the Modern Worldview**, Cambridge Scholars Publisher, 2017.

Kyle, David, **Transnational Peasants: Migrations, Networks, and Ethnicity in Andean Ecuador**, JHU Press, 2000.

La Follette, Cameron, – Maser, Chris, **Sustainability and the Rights of Nature: An Introduction**, CRC Press, Taylor & Francis Group, 2017.

Las Casas, Bartoloméo de, **Yerlilerin Gözyaşları: Yerlilerin Yok Edilişinin Kısa Tarihi**, Çev. Oktay Etiman, 3. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi, Eylül 2014.

Latour, Bruno, **Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network Theory**, Oxford University Press, 2005.

Latour, Bruno, **Rota: Patikada Yönümüzü Nasıl Bulacağız?**, Çev. Orçun Türkay, 1. Baskı, İstanbul: Kolektif Kitap, Şubat 2019.

Lauderbaugh, George M., **The History of Ecuador**, ABC-CLIO, 2012.

Lazarus, Richard J., **The Making of Environmental Law**, The University of Chicago Press, 2004.

Lehoërff, Anne, **Le Néolithique**, Presses Universitaires de France, 2020.

Leeming, David – Fee, Christopher, **The Goddess: Myths of the Great Mother**, Reaktion Books, 2016.

Leiss, W., **The Domination of Nature**, McGill-Queen's University Press, 1994.

Leopold, Aldo, **Bir Kum Yöresi Almanağı ve Oradan Buradan Eskizler**, Çev. Ufuk Özdağ, 1. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, Temmuz 2020.

Locke, John, **İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme**, Çev. Vehbi Hacıkadiroğlu, İkinci Basım, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, Mart 2004.

Locke, John, **Yönetim Üzerine İkinci İnceleme: Sivil Yönetimin Gerçek Kökeni Boyutu ve Amacı Üzerine Bir Deneme**, Çev. Fatih Bakırcı, 2. Baskı, Ankara: Ebabil Yayınları, Mayıs 2012.

Louka, Elli, **International Environmental Law: Fairness, Effectiveness, and World Order**, Cambridge University Press, 2006.

Lovelock, James, **Gaia: Dünyadaki Yaşama Yeni Bir Bakış**, Çev. Ozan Karakaş, 1. Basım, İstanbul: Alfa Bilim, Ocak 2017.

Lovelock, James, **Novasen: Yaklaşan Hiperzeka Çağı**, Çev. Ebru Kılıç, 1. Baskı, İstanbul: Kolektif Kitap, Haziran 2021.

Löwy, Michael, **Ekososyalizm: Kapitalist Ekolojik Felakete Radikal Bir Alternatif**, Çev. Hande Turan Abadan, Ankara: Epos Yayınları, 2014.

Magna Charta: Büyük Sözleşme, Çev. Çiğdem Dürüşken, Birinci Basım, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, Kasım 2009.

Mancuso, Stefano, **The Revolutionary Genius of Plants: A New Understanding of Plant Intelligence and Behavior**, Atria Books, 2018.

Mancuso, Stefano vd., **Brilliant Green: The Suprising History and Science of Plant Intelligence**, Island Press, 2015.

Marenbon, John, **Later Medieval Philosophy: An Introduction**, Taylor & Francis Group, 1987.

Margulis, Lynn – Sagan, Dorion **Doğanın Doğası: Göz Kamaştırıcı Gerçekler**, Çev. Avni Uysal – Gizem Uysal, Birinci Basım, İstanbul: Ginko Kitap, Kasım 2018.

Marriott, Alice – Rachlin, Carol K., **Kızılderili Mitolojisi**, Çev. Ünsal Özünlü, 4. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, Ağustos 2003.

Marshall, Alan, **Unity of Nature: The Wholeness and Disintegration in Ecology and Science**, World Scientific Publishing Company, 2002.

Marx, Karl – Engels, Friedrich, **Alman İdeolojisi**, Çev. Tonguç Ok – Olcay Geridönmez, Birinci Basım, İstanbul: Evrensel Basım Yayın, Mart 2013.

Maser, Chris, **Decision-Making for a Sustainable Environment: A Systemic Approach**, Taylor & Francis Group, 2012.

Mason, Stephen F., **Bilimler Tarihi**, Çev. Umur Daybelge, İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.

Mattelart, Armand, **Gezegensel Ütopya Tarihi: Kehanetsel Kentten Küresel Topluma**, Çev. Şule Çiltaş, Birinci Basım, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2005.

Matthews, Gareth B., **Augustine**, John Wiley & Sons, 2005.

May, James R. – Daly, Erin, **Dünyada Çevresel Anayasalcılık**, Çev. Tolga Şirin – N. Umut Orcan, 1. Baskı, İstanbul: Ekoloji Kolektifi, Temmuz 2018.

McClellan, James E. III – Dorn, Harold, **Dünya Tarihinde Bilim ve Teknoloji**, Çev. Haydar Yalçın, 4. Baskı, Ankara: Akılçelen Kitaplar, 2014.

McCoy, Joe, **Early Greek Philosophy**, Catholic University of America Press, 2012.

McKibben, Bill, **Doğanın Sonu**, Çev. Berna Göl – H. İlksen Mavituna, 1. Basım, İstanbul: Everest Yayınları, Eylül 2015.

McMichael, Tony, **Human Frontiers, Environments and Disease: Past Patterns, Uncertain Futures**, Cambridge University Press, 2001.

McNeill, William, **Dünya Tarihi**, Çev. Alâeddin Şenel, 7. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, Eylül 2003.

Meadows, Donella H. vd., **The Limits to Growth**: **A Report for The Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind**, A Potomac Associates Book, 1972.

Mehmet, Ozay, **Westernizing the Third World: The Eurocentricity of Economic Development Theories**, Taylor & Francis Group, 1999.

Meiksins Wood, Ellen, **Özgürlük ve Mülkiyet: Rönesans'tan Aydınlanma'ya Batı Siyasi Düşüncesinin Toplumsal Tarihi**, Çev. Oya Köymen, 2. Basım, İstanbul: Yordam Kitap, Kasım 2016.

Meiksins Wood, Ellen, **Yurttaşlardan Lordlara: Eskiçağdan Ortaçağa Batı Siyasi Düşüncesinin Toplumsal Tarihi**, Çev. Oya Köymen, 4. Basım, İstanbul: Yordam Kitap, Ağustos 2020.

Mein Smith, Philippa, **A Concise History of New Zealand**, Second Edition, Cambridge University Press, 2012.

Metin, Sevtap, **Magna Carta ve Sened-i İttifak'tan Bugüne**, 2. Baskı, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, Şubat 2021.

Mill, John Stuart, **Hürriyet Üstüne**, Çev. M. Osman Dostel, 3. Baskı, Ankara: Liberte Yayınları, Şubat 2012.

Miller, Fred D., **Nature, Justice, and Rights in Aristotle's Politics**, Oxford University Press, 1997.

Monbiot, George, **Yaban Yaşam**, Çev. Muammer Pehlivan, Birinci Basım, İstanbul: Everest Yayınları, Ocak 2018.

Montgomery, Scott L., **Küresel Enerjiye Yön Veren Güçler: Yirmi Birinci Yüzyıl ve Sonrası**, Çev. Evra Günhan Şenol, 2. Basım, Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları, Haziran 2014.

Moore, Jason W., **Hayatın Dokusunda Kapitalizm: Sermaye Birikimi ve Ekoloji**, Çev. Alaz Munzur, Birinci Basım, Ankara: Epos Yayınları, Aralık 2017.

Morales, Waltraud Q., **A Brief History of Bolivia**, Second Edition, Infobase Publishing, 2010.

Morin, Edgar, **Yitik Paradigma: İnsan Doğası**, Çev. Devrim Çetinkasap, 3. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ekim 2017.

Morley, Neville, **Antiquity and Modernity**, John Willey & Sons, 2008.

Morris, Brian, **Antropoloji, Ekoloji ve Anarşizm**, Çev. Baran Karsak, 1. Baskı, İstanbul: Kolektif Kitap, Mart 2018.

Mosley, Stephen, **The Environment in World History**, Taylor & Francis Group, 2010.

Murphy, John, – Britannica Educational Publishing Staff, **Gods and Goddesses of the Inca, Maya and the Aztec Civilizations**, Rosen Publishing Group, 2014.

Naddaf, Gerard, **Greek Concept of Nature**, State University of New York Press, 2005.

Nagle, John C., **Law's Environment: How the Law Shapes the Places We Live**, Yale University Press, 2010.

Nanda, Ved – Pring, George, **International Environmental Law and Policy for the 21st Century**, 2nd Revised Edition, Brill, 2013.

Nash, Roderick Frazier, **The Rights of Nature: A History of Environmental Ethics**, The University of Wisconsin Press, 1989.

Nasr, Seyyed Hossein, **Religion and the Order Nature: The 1994 Cadbury Lectures**, Oxford University Press, 1996.

Natterson-Horowitz, Barbara – Bowers, Kathryn, **İnsan Denen Hayvan: Hastalıkta ve Sağlıkta Hayvanlardan Öğrenebileceklerimiz**, Çev. Şiirsel Taş, İlk Basım, İstanbul: Metis Yayınları, 2020.

Odum, Eugene P. – Barrett, Gary W., **Ekolojinin Temel İlkeleri**, Çev. Ed. Kani Işık, Ankara: Palme Yayıncılık, 2016.

Patel, Raj – Moore, Jason W., **Yedi Ucuz Şey Üzerinden Dünya Tarihi**, Çev. Serkan Gündüz, 1. Baskı, İstanbul: Kolektif Kitap, Nisan 2019.

Pelt, Jean-Marie vd., **Bitkilerin En Güzel Tarihi**, Çev. Nedret Tanyolaç, 4. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, Temmuz 2014.

Penk, Stephen – Russell, Mary-Rose, **New Zealand Law**, Thomson Reuters New Zeland Ltd., 2018.

Penna, Anthony N., **The Human Footprint: A Global Environmental History**, John Wiley & Sons, Incorporated, 2014.

Pepper, David, **Eco-Socialism: From Deep Ecology to Social Justice**, Taylor & Francis Group, 1993.

Petrini, Carlo, **Terra Madre**, Çev. Güliz Akyüz, 1. Baskı, İstanbul: Kasım 2017.

Pirenne, Henri, **Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, Çev. Uygur Kocabaşoğlu, 7. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.

Plato, **Critias**, Infomotions, Inc., 2000.

Platon, **Devlet**, Çev. Sabahattin Eyüboğlu, M. Ali Cimcoz, XXX. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Haziran 2016.

Plumwood, Val, **Feminizm ve Doğaya Hükmetmek**, Çev. Başak Ertür, Birinci Basım, İstanbul: Metis Yayınları, Ağustos 2004.

Pollan, Michael, **Arzunun Botaniği**, Çev. Sevin Okyay, 2. Baskı, İstanbul: Domingo Yayıncılık, Haziran 2011.

Ponting, Clive, **Dünyanın Yeşil Tarihi: Çevre ve Büyük Uygarlıkların Çöküşü**, Çev. Ayşe Başcı, Üçüncü Basım, İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları, Mart 2012.

Ponting, Clive, **Yeni Bir Bakış Açısıyla Dünya Tarihi**, Çev. Eşref Bengi Özbilen, 3. Basım, Alfa Basım Yayın, Kasım 2013.

Proudfoot, Michael – Lacey, A.R., **The Routledge Dictionary of Philosophy**, Taylor & Francis Group, 2009.

Provhovnik, Raia, **Rational Woman: A Feminist Critique of Dichotomy**, Taylor & Francis Group, 1999.

Pufendorf, Samuel, **The Political Writings of Samuel Pufendorf**, Trans. Michael J. Seidler, Oxford University Press, 1994.

Radkau, Joachim, **Doğa ve İktidar: Global Bir Çevre Tarihi**, Çev. Nafiz Güder, 1. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ekim 2017.

Ramirez-Faria, Carlos, **The Origins of Economic Inequality Between Nations: A Critique of Western Theories on Development and Underdevelopment**, Taylor & Francis Group, 2011.

Rasnake, Roger Neil, **Domination and Cultural Resistance: Authority and Power among an Andean People**, Duke University Press, 1988.

Regan, Tom, **Kafesler Boşalsın: Hayvan Haklarıyla Yüzleşmek**, Çev. Serpil Çağlayan, 1. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.

Richards, John F., **The Unending Frontier: An Environmental History of the Early Modern World**, University of California Press, 2003.

Riofrancos, Thea, **Resource Radicals: From Petro-Nationalism to Post-Extractivisim in Ecuador**, Duke University Press, 2020.

Robbins, Paul – Hintz, John – Moore, Sarah, **Environment and Society: A Critical Introduction**, John Wiley & Sons, 2014.

Robinson, Jonathan William, **William of Ockham's Early Theory of Property Rights in Context**, Brill, 2012.

Roller, Lynn E., **Ana Tanrıça'nın İzinde: Anadolu Kybele Kültü**, Çev. Betül Avunç, 1. Basım, İstanbul: Alfa Yayıncılık, Eylül 2013.

Ross, David – Ackrill, John L., **Aristotle**, Taylor & Francis Group, 1995.

Rousseau, Jean-Jacques, **İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı**, Çev. Rasih Nuri İleri, 13. Baskı, İstanbul: Say Yayınları, 2015.

Rousseau, Jean-Jacques, **Toplum Sözleşmesi**, Çev. Vedat Günyol, XIV. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Kasım 2015.

Roussopoulos, Dimitri, **Politik Ekoloji: İklim Krizi ve Yeni Toplumsal Gündem**, Çev. Fuat Dara Elhüseyni, Birinci Baskı, İstanbul: Sümer Yayıncılık, Ekim 2017.

Russ, Jacquline, **Avrupa Düşüncesinin Serüveni: Antik Çağlardan Günümüze Batı Düşüncesi**, Çev. Özcan Doğan, 2. Basım, Doğu Batı Yayınları, Ağustos 2012.

Russ, Jacqueline (ed.), **Felsefe Tarihi Cilt 2: Modern Dünyanın Yaratılması,** Çev. İsmail Yerguz, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.

Sachs, Wolfgang (ed.), **Kalkınma Sözlüğü: Bir İktidar Olarak Bilgiye Giriş**, Çev. Oktay Etiman, 1. Baskı, İstanbul: Özgür Üniversite Kitaplığı, Aralık 2007.

Sagoff, Mark, **The Economy of the Earth: Philosophy, Law, and the Environment**, Cambridge University Press, 2007.

Sands, Philippe, **Principles of International Environmental Law**, Second Edition, Cambridge University Press, 2003.

Serres, Michel, **Doğayla Sözleşme**, Çev. Turhan Ilgaz, 1. Baskı, İstanbul: YKY Yayınları, Kasım 1994.

Schmidt-Bleek, Friedrich – Lustig, Sandra, **The Earth: Natural Ressources and Human Intervention**, Haus Publishing, 2009.

Schmidt-Nowara, Christopher, **Slavery, Fredom, and Abolition in Latin America and the Atlantic World**, University of New Mexico Press, 2011.

Seemann, Miriam, **Water Security, Justice and the Politics of Water Rights in Peru and Bolivia**, Palgrave Macmillan UK, 2016.

Sellars, John, **Stoicism**, Routledge, 2014.

Seneca, Lucius Annaeus, **Natural Questions**, University Of Chicago Press, 2010.

Serozan, Rona, **Medeni Hukuk: Genel Bölüm**, Genişletilmiş 2. Bası, İstanbul: Vedat Kitapçılık, 2008.

Shand, John, **Philosophy and Philosophers: An Introduction to Western Philosophy**, Taylor & Francis Group, 2002.

Sherman, Irwin W., **Dünyamızı Değiştiren On İki Hastalık**, Çev. Emel Tümbay – Mine Anğ Küçüker, 1. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Kasım 2016.

Shiva, Vandana, **Çalınmış Hasat: Küresel Gıda Soygunu**, Çev. Ali K. Saysel, İkinci Basım, İstanbul: bgst Yayınları, Nisan 2014.

Shiva, Vandana, **Yeryüzü Demokrasisi: Adalet, Barış ve Sürdürülebilirlik**, Çev. Ali K. Saysel – Elçin Gen – Onur Günay, İkinci Baskı, İstanbul: bgst Yayınları, Nisan 2014.

Simmons, Ian G., **Global Environmental History: 10,000 BC to AD 2000**, Edinburgh University Press, 2008.

Simpson, Matthew, **Rousseau's Theory of Freedom**, Bloomsbury Publishing Plc, 2006.

Singer, Peter, **Hayvan Özgürleşmesi**, Çev. Hayrullah Doğan, Birinci Basım, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2005.

Skinner, Quentin, **Modern Siyasal Düşüncenin Temelleri, Birinci Cilt: Rönesans**, Çev. Eren Buğlalılar – Barış Yıldırım, Ankara: Phoenix Yayınevi, Eylül 2014.

Smith, Adam, **Milletlerin Zenginliği**, Çev. Haldun Derin, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Kasım 2006.

Smith, Neil, **Eşitsiz Gelişim: Doğa, Sermaye ve Mekanın Üretimi**, Çev. Esin Soğancılar, Birinci Baskı, İstanbul: Sel Yayıncılık, Ekim 2017.

Sophokles, **Aias**, Çev. Ari Çokona, I. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, Ekim 2015.

Sophokles, **Antigone**, Çev. Ari Çokona, III. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ocak 2016.

Spinoza, Benedictus, **Etika**, Yay. Haz. Cemal Bâli Akal, Çev. Hilmi Ziya Ülken, Dördüncü Baskı, Yasa ve Siyasa Serisi, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, Haziran 2011.

St. Augustinus, **İtiraflar**, Çev. Çiğdem Dürüşken, 1. Basım, İstanbul: Alfa Basım Yayın, Kasım, 2014.

Stace, W. T., **Critical History of Greek Philosophy**, The Floating Press, 1920.

Stearns, Peter N., **Human Rights in World History**, Taylor & Francis Group, 2012.

Steiner, Gary, **Anthropocentrism and Its Discontents: The Moral Status of Animals in the History of Western Philosophy,** University of Pittsburgh Press, 2010.

Störig, Hans Joachim, **Dünya Felsefe Tarihi: Vedalardan Tractatus'a**, Çev. Nilüfer Epçeli, 2. Baskı, İstanbul: Say Yayınları, 2013.

Strauss, Leo, **Doğal Hak ve Tarih**, Çev. Murat Erşen – Petek Onur, 1. Baskı, İstanbul: Say Yayınları, 2011.

Şenel, Alâeddin, **Kemirgenlerden Sömürgenlere İnsanlık Tarihi**, 3. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, Nisan 2014.

Şirin, Tolga, **Çevre, İnsan, Devlet**, 1. Basım, İstanbul: Tekin Yayınevi, Nisan 2015.

Tănăsescu, Mihnea, **Environment, Political Representation, and the Challenge of Rights: Speaking for Nature**, Palgrave Macmillan UK, 2016.

Tănăsescu, Mihnea, **Understanding the Rights of Nature: A Critical Introduction**, New Ecology, 2022.

Taniro, Daniel, **Yeşil Kapitalizm İmkansızdır**, Çev. Volkan Yalçıntoklu, 1. Baskı, İstanbul: Habitus Yayıncılık, 2011.

Tauger, Mark B., **Agriculture in World History**, Taylor & Francis Group, 2010.

Tekeli, İlhan – Ataöv, Anlı, **Sürdürülebilir Toplum ve Yapılı Çevre**, 1. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Eylül 2017.

Timofeeva, Oxana, **Hayvanların Tarihi: Felsefi Bir Deneme**, Çev. Barış Engin Aksoy, 1. Baskı, İstanbul: Kolektif Kitap, Kasım 2018.

Tont, Sargun A., **Uçun Kuşlar Uçun: Doğa Sevgisi ve Bilim Üzerine İncelemeler**, 1. Baskı, İstanbul: Doğan Kitap, Haziran 2014.

Toynbee, Arnold, **İnsan Soyu ve Toprak Ana: Dünyanın Öyküsel Bir Tarihi**, Çev. Ahmet Aybars Çağlayan, Birinci Basım, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2021.

Townsend, Richard F., **Aztekler**, Çev. Meltem Özdemir, 2. Baskı, Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2007.

Tunçay, Mete (der), **Batıda Siyasal Düşünceler Tarihi: Eski ve Orta Çağlar**, 2. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Mart 2010.

Urton, Gary, **İnka Mitleri**, Çev. İsmail Yılmaz, Ankara: Phoenix Yayınevi, Aralık 2009.

Uygun, Oktay, **Demokrasi: Tarihsel, Siyasal ve Felsefi Boyutlar**, 2. Baskı, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, Nisan 2014.

Uygun, Oktay, **Devlet Teorisi**, 2. Baskı, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, Kasım 2015.

Uygun, Oktay, **Hukuk Teorileri**, 1. Baskı, İstanbul, On İki Levha Yayınları, Ekim 2017.

Uygun, Oktay, **Kamu Hukuku İncelemeleri: İnsan Hakları, Demokrasi, Hukuk Devleti, Egemenlik**, 2. Baskı, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, Ekim 2013.

Üskül, Zeynep Özlem, **Bireyciliğe Tarihsel Bakış**, 1. Baskı, İstanbul: Büke Yayıncılık, Nisan 2003.

Vásquez, Patricia I., **Oil Sparks in the Amazon: Local Conflicts, Indigeneous Populations and Natural Ressources**, The University of Georgia Press, 2013.

Vernadski, Vladimir, **Biyosfer**, Çev. Onur Küçükarslan, Birinci Basım, İstanbul: Yordam Kitap, Ekim 2021.

Villey, Michel, **Roma Hukuku Güncelliği**, Çev. Bülent Tahiroğlu, İstanbul: Der Yayınları, 2017.

Voigt, Christina (ed.), **Rule of Law for Nature: New Dimensions and Ideas in Enviromental Law**, Cambridge University Press, 2013.

Wahl, Peter (der), **Niçin Aztekler Avrupa'yı Keşfetmedi? Avrupa ve Üçüncü Dünya**, Çev. Levent Kafadar, 1. Baskı, İstanbul: Ocak 1993.

Watling, Tony, **Ecological Imanigations in the World Religions: An Ethnographic Analysis**, Bloomsbury Publishing Plc., 2011.

Weber, Jeffery R., **Red October: Left-Indigeneous Struggles in Modern Bolivia**, Brill, 2011.

Widener, Patricia, **Oil Injustice: Resisting and Conceding a Pipeline in Ecuador**, Rowman & Littlefield Publishers, 2011.

Wilkinson, David, **Environment and Law**, Taylor & Francis Group, 2002.

Williamson, Jeffrey G. – Domeij, David, **Globalization and the Poor Periphery Before 1950**, MIT Press, 2006.

Wilson, Edward O., **Yeryüzünün Sosyal Fethi: Sosyal Yaşam Dünyayı Nasıl Fethetti**, Çev. Gül Tonak, İstanbul: Say Yayınları, 2013.

Wohlleben, Peter, **Ağaçların Gizli Yaşamı**, Çev. Ali Sinan Çulhaoğlu, 3. Baskı, İstanbul: Kitap Kurdu, Temmuz 2018.

Wyck, Peter C. Van, **Primitives in the Wilderness: Deep Ecology and the Missing Human Subject**, State University of New York Press, 1997.

Yeliseveya, N. V., **Yakın Çağlar Tarihi**, Çev. Özdemir İnce, 2. Basım, İstanbul: Yordam Kitap, Ekim 2010.

Yılmaz Turgut, Nükhet, **Çevre Politikası ve Hukuku**, 2. Baskı, Ankara: İmaj Yayınevi, Mart 2012.

Zagorin, Perez, **Hobbes and the Law of Nature**, Princeton University Press, 2009.

Zerzan, John, **Gelecekteki İlkel**, Çev. Cemal Atila, 4. Baskı, İstanbul: Kaos Yayınları, 2012.

Zerzan, John, **Makinelerin Alacakaranlığı**, Çev. Rahmi G. Öğdül, 1. Baskı, İstanbul: Kaos Yayınları, Mayıs 2013.

MAKALELER ve KİTAP BÖLÜMLERİ

Abbate, Cheryl E., "Higher and Lower Political Animals: A Critical Analysis of Aristotle's Account of the Political Animal", ss. 54-66, **Journal of Animal Ethics**, Vol. 6, No. 1 2016.

Abramson, Allen, "Mythical Land, Legal Boundaries: Wondering About Landscape and Other Tracts", ss. 1-30, Allen Abramson – Dimitrios Theodossopoulos, **Land, Law and Environment: Mythical Land, Legal Boundaries,** Pluto Press, 2000.

Aisien, E. T. vd., "Water Quality Assessment of River Ethiope in the Niger-Delta Coast of Nigeria", ss. 1739-1745, **Electronic Journal of Environmental, Agricultural & Food Chemistry**, 9(11), 2010.

Akchurin, Maria, "Constructing the Rights of Nature: Constitutional Reform, Mobilization, and Environmental Protection in Ecuador", ss. 937-968, Law & Social Inquiry, 40 (4), Law & Social Inquiry, 40(4), 2015, doi:10.1111/lsi.12141.

Alivernini, Sergio, "Let's Move the Earth and Build a Canal!" The Management of Water Infrastructures in a Sumerian City at the End of the Third Millennium", ss. 93-104, **Water History**, https://doi.org/10.1007/s12685-020-00242-82020, https://link.springer.com/article/10.1007/s12685-020-00242-8, erişim tarihi: 25.02.2022.

Allegri, Francesco, "Respect, Inherent Value, Subjects-of-a-Life Some Reflections on the Key Concepts of Tom Regan's Animal Ethics", ss. 41-60, **Relations: Beyond Anthropocentrism**, 7, no. 1-2, 2019, doi: https://dx.doi.org/10.7358/rela-2019-0102-all3, https://heinonline.org/HOL/Page?handle=hein.journals/relations7&div=7&&collection=journals, erişim tarihi: 01.03.2022.

Allen, Catherine J., "The Whole World is Watching: New Perspectives on Andean Animism", ss. 23-46, Tamara L. Bray (ed.), **The Archaeology of Wak'as: Explorations of the Sacred in the Pre-Columbian Andes,** University Press of Colorado, 2015.

Alley, Kelly D., – Mehta, Tarini, "The Experiment with Rights of Nature in India", ss. 365-383, Cameron La Follette – Chris Maser (ed.), **Sustainability and the Rights of Nature in Practice**, CRC Press, 2019.

Amir, Samin, "Piyasa Ekonomisi mi Oligapol-Finans Kapitalizmi mi?", ss. 123-136, William K. Tabb vd., **Neoliberalizm ve Kriz**, Çev. Barış Baysal, Çiğdem Çidamlı, Deniz Şimşek, Levent Aydeniz, Birinci Basım, İstanbul: Kalkedon Yayınları, Kasım 2008.

Andreas Philippopoulos-Mihalopoulos, "Towards a Critical Envrionmental Law", ss. 18-38, Andreas Philippopoulos-Mihalopoulos (ed.), **Law and Ecology: New Environmental Foundations**, Taylor & Francis Group, 2011.

Armstrong, Philip, "Animal Icons", ss. 7-98, Annie Potts, Philip Armstrong, Deidre Brown, **A New Zeeland Book of Beasts: Animals in Our Culture, History and Everyday Life**, Auckland University Press, 2013.

Ayala Mora, Enrique, "Ecuador Since 1930", ss. 687-726, Leslie Bethell (ed.), **The Cambridge History of Latin America**, Volume VIII, Cambridge University Press, 2008.

Barron, Patrick, "The Separation of Wild Animal Nature and Human Nature in Gilgamesh: Roots of a Contemporary Theme", ss. 377-394, **Papers on Language and Literature**, 2002.

Bellard, Céline vd., "Looming Extinctions due to Invasive Species: Irreversible Loss of Ecological Strategy and Evolutionary History", ss. 4967-4979, **Global Change Biology**, 2021, https://doi.org/10.1111/gcb.15771, https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/gcb.15771, erişim tarihi: 02.03.2022.

Benton, Ted, "Marksizm ve Doğal Sınırlar: Ekolojik Bir Eleştiri ve Yeniden Yapılandırma", ss. 82-120, Çev. Gökçer Özgür, Göksel N Demirer – Metin Duran – Gökçer Özgür (der.), **Marksizm ve Ekoloji,** Birinci Basım, Ankara: Öteki Yayınevi, Ocak 2000.

Berros, Maria Valeria, "Defending Rivers: Vilcabamba in the South of Ecuador", ss. 37-44, **RCC Perspectives** No.6, 2017, https://www.jstor.org/stable/26268374, erişim tarihi: 23.01.2022.

Berry, Thomas, "The Origin, Differentiation and Role of Rights", http://www.ties-edu.org/wp-content/uploads/2018/09/Thomas-Berry-rights.pdf, erişim tarihi: 26.03.2022.

Blumhardt, Hannah, "Multi-Textualism, Treaty Hegemony and the Waitangi Tribunal: Making Sense of 19th Century Crown-Maori Negotiations in Te Urewera", ss. 263-287, **Victoria University of Wellington Law Review**, 2012.

Boyacı Gülenç, Nihal Petek, "An Enquiry on Physis-Nomos Debate: Sophists", ss. 39-53, **Synthesis Philosophica** 61 (1/2016), doi: 10.21464/sp31103.

Bray, Tamara L. , "Andean Wak'as and Alternative Configurations of Persons, Power, and Things", ss. 3-19, Tamara L. Bray (ed.), **The Archaeology of Wak'as: Explorations of the Sacred in the Pre-Columbian Andes,** University Press of Colorado, 2015.

Brett, Annabel, "Later Scholastic Philosophy of Law", ss. 335-376, Fred D. Miller – Carrie-Ann Biondi (ed.), **A History of the Philosophy of Law from the Ancient Greeks to Scholastics**, Second Edition, Springer, 2015.

Brooking, Tom – Pawson, Eric, "The Contours of Transformation", ss. 13-33, Tom Brooking – Eric Pawson vd., **Seeds of Empire: The Environmental Transformation of New Zealand**, I.B. Tauris & Co Ltd, 2011.

Brown, Deidre, "Art Animals", ss. 157-197, Annie Potts, Philip Armstrong, Deidre Brown, **a New Zeeland Book of Beasts: Animals in Our Culture, History and Everyday Life**, Auckland University Press, 2013.

Bugge, Hans Christian, "Twelve Fundamental Challenges in Environmental Law: An Introduction to the Concept of Rule of Law for Nature", ss. 3-26, Voigt, Christina (ed.), **Rule of Law for Nature: New Dimensions and Ideas in Enviromental Law,** Cambridge University Press, 2013.

Calvo, Paco – Trewavas, Anthony, "Cognition and Intelligence of Green Plants: Information for Animal Scientists", ss. 78-85, **Biochemical and Biophysical Research Communications**, Volume 564, 2021, https://doi.org/10.1016/j.bbrc.2020.07.139, https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0006291X20315400?via%3Dihub, erişim tarihi: 01.03.2022.

Cazzolla Gatti, Roberto, "Is Gaia Alive? The Future of a Symbiotic Planet", ss. 91-99, **Futures**, 104, 2018, doi: https://doi.org/10.1016/j.futures.2018.07.010 , https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0016328717304378?via%3Dihub#bib0270, erişim tarihi: 02.03.2022.

Clark, Brett – York, Richard, "Çatlaklar ve Değişimler: Çevre Krizinin Kökenine İnmek", ss. 67-84, Hakan Tanıttıran (der.), **Marx, Doğa ve Yıkımın Ekolojisi**, Çev. Ali Galip, İstanbul: Kalkedon Yayıncılık, Ocak 2015.

Cohen, Ester, "Animals in Medieval Perceptions: The Image of the Ubiquitous Other", ss. 59-80, Aubrey Manning – James Serpell, **Animals and Human Society: Changing Perspectives,** Taylor & Francis Group, 1994.

Cohen, Jeffrey Jerome, "Inventing with Animals in the Middle Ages", ss. 39-62, Barbara Hanawalt vd. **Engaging with Nature: Essays on the Natural World in Medieval and Early Modern Europe**, University of Notre Dame Press, 2008.

Collins, Lynda, "Environmental Constitutionalism in the Americas", ss. 138-145, **New Frontiers in Enviromental Constitutionalism**, Erin Daly vd. (ed.), UN Environment, 2017.

Cullinan, Cormac, "Gaia's Law", ss. 45-53, Mary Midgley – James Lovelock (ed.), **Earthy Realism: The Meaning of Gaia**, Andrews UK, 2007.

Corridan, Daniel P. – Oksanen, Markku, "Rights of Nature: Exploring the Territory", ss. 1-13, Daniel P. Corridan – Markku Oksanen, **Rights of Nature: A Re-Examination**, Taylor & Francis Group, 2021.

Cowen, Michael - Shenton, Robert, "The Invention of Development", ss. 25-41, Jonathan Crush, **Power of Development,** Taylor & Francis Group, 1995.

Çebi, Sezgin Seymen, "Ekoloji, İdeoloji, Özneşme ve Hukuk", ss. 11-44, **Doğu Batı Son Dönemeç: Ekolojik** Kriz, Yıl: 24, Sayı 95, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2020-21.

Delgado-P., Guillermo, "Pachamamaq Ajayun, The Spirit of Mother Earth", ss. 207-227, **Contemporary Voices from Anima Mundi: A Reappraisal,** Fédérique Apffel-Marglin – Stefano Varese, Peter Lang Publishing, 2020.

Dipak, Paul, "Research on Heavy Metal Pollution of River Ganga: a Review", ss. 278-286, **Annals of Agrarian Science**, Volume 15, Issue 2, 2017, https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1512188716301142, erişim tarihi: 06.02.2022.

Doran, Peter F. - Killean, Rachel, "Sharing Rights with Nature on the Island of Ireland: Rights of Nature", **Forthcoming, Environmental Justice Network of Ireland**, 2021, http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3938027, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3938027, erişim tarihi: 03.03.2022.

Drake, Brandon Lee, "The Influence of Climatic Change on the Late Bronze Age Collapse and the Greek Dark Ages", ss. 1862-1870, **Journal of Archaeological Science**, 39(2), 2012, doi: 10.1016/j.jas.2012.01.029.

Dyer, Christopher, "Conflict in the Landscape: the Enclosure Movement in England, 1220-1349", ss. 21-33, **Landscape History**, 28:1, 2012, : https://doi.org/10.1080/01433768.2006.10594578, https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/01433768.2006.10594578, erişim tarihi: 26.02.2022.

Erkiner, Hakkı Hakan, "Uluslararası Hukuk Düşüncesinde Klasik Öğretinin Kuruluşu: Hugo Grotius ve Postgrotien Yazarlar Samuel Von Pufendorf, Richard Zouche, Cornelius Van Bynkershoek ve Samuel Rachel'e İlişkin İnceleme ve Değerlendirme", **Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi**, C. 18, S. 3, https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/789019, erişim tarihi: 18.02.2022.

Fox, Alan, "Process Ecology and the Ideal Dao", ss. 197-207, J. Baird Callicott –James McRae, **Environmental Philosophy in Asian Traditions of Thought,** State University of New York Press, 2014.

Francione, Gary L., "Animal Welfare and the Moral Value of Nonhuman Animals", ss. 24-36, **La, Culture and the Humanities**, 6(1), 2010, 10.1177/1743872109348989, https://heinonline.org/HOL/Print?collection=journals&handle=hein.journals/lculh6&id=18, erişim tarihi: 01.03.2022.

François, Ewald, "Le Droit de l'Environnement : un Droit de Riches ?", **Pouvoirs**, 2008/4 (n° 127), ss. 13-21 doi: 10.3917/pouv.127.0013, https://www.cairn-int.info/revue-pouvoirs-2008-4-page-13.htm, erişim tarihi: 26.02.2022.

Gargarella, Roberto, "Latin American Constitutionalism: Social Rights and the Engine Room of the Constitution", ss. 83-92, Cesar Rodriguez Garavito, **Law and Society in Latin America: A New Map,** Taylor & Francis Group, 2014.

Gargarella, Roberto, "The 'New' Latin American Constitutionalism: Old Wine in New Skins", ss. 211-234, Armin von Bogdandy vd. (ed.), **Transformative Constitutionalism in Latin America: The Emergence of a New Ius Commune,** Oxford University Press, 2017.

Gellert, Paul K., "A Brief History and Analysis of Indonesia's Forest Fire Crisis", ss. 68-85, **Indonesia**, No. 65, 1998, https://doi.org/10.2307/3351404.

Gerber, Sophie - Hiernaux, Quentin, "Plants as Machines: History, Philosophy and Practical Consequences of an Idea", **Journal of Agricultural and Environmental Ethics**, 35:4, 2022, https://doi.org/10.1007/s10806-021-09877-w, https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/s10806-021-09877-w.pdf, erişim tarihi: 01.03.2022.

Ghertner, D. Asher, "Green Evictions: Environmental Discours of a 'Slum-Free' Delhi", ss. 145-165, Richard Peet - Paul Robbins – Michael Watts, **Global Political Ecology**, Taylor & Francis Group, 2011.

Gonçalves Acunha, Fernando José, "Continuity and Change in Latin America: The Ever-Present Authoritarianism and the Democratic Capacities of the New Latin American Constitutions", ss. 51-69, Richard Albert vd., **Constitutional Change and Transformation in Latin America**, Bloomsbury Hart Publishing, 2019.

Gumpert, Martin, "Vesalius: Discoverer of the Human Body", ss. 24-31, **Scientific American**, Vol 178, No.5, 1948.

Gutmann, Andreas, "Pachamama as a Legal Person?: Rights of Nature and Indigeneous Thought in Ecuador", ss. 36-50, Daniel P. Corrigan – Markku Oksanen (ed.), **Rights of Nature: A Re-examination**, Routledge, 2021.

Güngören Bulgan, Birden, "Critics of Human Rights from a Historical Perspective", ss. 182-197, **Filozofia Publiczna i Edukacja Demokratyczna**, doi: 10.14746/fped.2015.4.1.1.10.

Gürbüz, Ahmet, "İnsan Haklarının Filozofik Temelleri", ss. 68-83, **Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi 20,** Haz. Hayrettin Ökçesiz-Gülriz Uygur, İstanbul: İstanbul Barosu Yayınları, 2010, http://hfsa-sempozyum.com/wp-content/uploads/2019/02/HFSA20-Tam-Metin.pdf, erişim tarihi: 22.09.2021.

Halligan, Patrick, "The Environmental Policy of Saint Thomas Aquinas", ss. 767-806, **Environmental Law** ,Vol. 19 Issue 4, 1989, https://heinonline.org/HOL/Page?collection=journals&handle=hein.journals/envlnw19&id=832&men_tab=srchresults, erişim tarihi: 26.02.2022.

Hart-Landsberg, Martin, "Neo-Liberalizm: Mitler ve Gerçeklik", ss. 79-102, William K. Tabb vd., **Neoliberalizm ve Kriz,** Çev. Barış Baysal, Çiğdem Çidamlı, Deniz Şimşek, Levent Aydeniz, Birinci Basım, İstanbul: Kalkedon Yayınları, Kasım 2008.

Hartley, Daniel, "Anthropocene, Capitalocene, and the Problem of Culture", ss. 154-165, Jason W. Moore (ed.), **Anthropocene or Capitalocene?: Nature, History, and the Crisis of Capitalism**, Kairos Books, PM Press, 2016.

Hidalgo-Capitán, Antonio Luis – Cubillo-Guevara, Ana Patricia, "*Buen Vivir*: A Reference for Public Policies and Development in Ecuador and the Governments of the Latin American Left", ss. 257-282, Fransisco Sánchez - Simón Pachano (ed.), **Assessing the Left Turn in Ecuador**, Springer International Publishing Palgrave Macmillan, 2020.

Hiernaux, Quentin, "History and Epistemology of Plant Behaviour: a Pluralistic View?", ss. 3625-3650, **Synthese: An International Journal for Epistemology, Methodology and Philosophy of Science**, 198(4), 2021, https://doi.org/10.1007/s11229-019-02303-9, https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/s11229-019-02303-9, erişim tarihi: 01.03.2022.

Hirschman, Albert O., "Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Gerilemesi", ss. 23-52, Fikret Şenses (yay. haz.), **Kalkınma İktisadı: Yükselişi ve Gerilemesi,** Çev. Sedef Öztürk, 6. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

Hodgson, Derek, "Closely Observed Animals, Hunter-Gatherers, and Visual Imagery in Upper Paleolithic Art", ss. 59-72, **Evolutionary Studies in Imaginative Culture**, 1(2), Academic Studies Press, doi: 10.2661/esic/1.2.48.

Hoffmann, Richard C., "Homo et Natura, Homo in Natura: Ecological Perspectives on the European Middle Ages", ss. 11-38, Barbara Hanawalt vd., **Engaging with Nature: Essays on the Natural World in Medieval and Early Modern Europe**, University of Notre Dame Press, 2008.

Hong, Pubing vd., "Biodiversity Promotes Ecosystem Funcitoning Despites Environmental Change", ss. 555-569, **Ecology Letters**, Vol. 25 (2), 2021, doi: 10.1111/ele.13936, https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/ele.13936, erişim tarihi: 01.03.2022.

Hsiao, Elaine C., "Whanganui River Agreement: Indigeneous Rights and Rights of Nature", **Environmental Policy and Law**, 42/6, 2012, https://www.researchgate.net/publication/235671679_Whanganui_River_Agreement_-_Indigenous_Rights_and_Rights_of_Nature, erişim tarihi: 05.02.2012.

Humphreys, David, "Rights of Pachamama: The emergence of an earth jurisprudence in the Americas" ss. 459–484, **Journal of International Relations and Development,** 2017, 20, doi:10.1057/s41268-016-0001-0.

Hyer, Travis J., "Considering Ecuador's New Water Law Through The Lens of Indigeneous Rights Under International Law", **Willamette Environmental Law Journal**, 63, 2015, https://ssrn.com/abstract=2710885, erişim tarihi: 28.01.2022.

Inwood, Brad - Miller, Fred D., "Law in Roman Philosophy", ss. 133-165, Fred D. Miller – Carrie-Ann Biondi (ed.), **A History of the Philosophy of Law from the Ancient Greeks to Scholastics**, Second Edition, Springer, 2015.

Irvine, Leslie, "A Model of Animal Selfhood: Expanding Interactionist Possibilities", ss. 3-21, **Symbolic Interaction**, 27(1), 2004, https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1525/si.2004.27.1.3, erişim tarihi: 28.02.2022.

Islam, Md. Monirul vd., "Impact of Globalization, Foreign Direct Investment, and Energy Consumption on CO2 Emissions in Bangladesh: Does Institutional Quality Matter?", ss. 48851–48871, **Environmental Science and Pollution Research**, 28, 2021, https://doi.org/10.1007/s11356-021-13441-4, https://link.springer.com/article/10.1007/s11356-021-13441-4, erişim tarihi: 03.03.2022.

Işık, Sever, "Locke'un Siyasal Zoolojisi: Yasa, Hayvan ve Egemen", ss. 141-159, **Liberal Düşünce Dergisi**, Yıl 23, Sayı 91-92, Yaz-Güz 2018, https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/653338, erişim tarihi: 26.02.2022.

Immanuel Kant, "An Answer to the Question: What is Enlightement?", https://users.manchester.edu/Facstaff/SSNaragon/Online/texts/318/Kant,%20Enlightenment.pdf, erişim tarihi: 16.07.2022.

James, George Alfred, "Environment and Environmental Philosophy in India", ss. 3-23, J. Baird Callicott –James McRae, **Environmental Philosophy in Asian Traditions of Thought,** State University of New York Press, 2014.

James, Simon P., "Against Holism: Rethinking Buddhist Environmental Ethics", ss. 99-115, J. Baird Callicott –James McRae, **Environmental Philosophy in Asian Traditions of Thought,** State University of New York Press, 2014.

Jefferson, David J., "Sowing *Buen Vivir* in Ecuador: A New Law for Agrobiodiversity, Seeds and Sustainable Agriculture", https://www.researchgate.net/publication/323705458_Sowing_buen_vivir_in_Ecuador_A_new_law_for_agrobiodiversity_seeds_and_sustainable_agriculture, erişim tarihi: 28.01.2022.

Jenkins, Katy, "Unearthing Women's Anti-Mining Activism in the Andes: Pachamama and the Mad Old Women", ss. 442–460, **Antipode,** Vol. 47, No. 2 2015, ISSN 0066-4812, doi: 10.1111/anti.12126.

José da Silva, Giovani, "Independent Bolivia: History, Culture, Politics, Economics and Indigeneous Territories in Chiquitania in the 19th and 20th Centuries", ss. 1-14, Glen Mendoza (ed.), **Bolivia: Social, Environmental and Economic Issues**, Nova Science Publishers, 2016.

Kabilsingh, Chatsumarn, "Early Buddhist Views On Nature", ss. 116-119, Reprinted from Dharma Gaia: A Harvest of Essays in Buddhism and Ecology, ed. by Allan Hunt Badiner (1990), Roger S. Gottlieb, **This Sacred Earth: Religion, Nature, Environment,** Taylor & Francis Group, 2003.

Kabir, Alamgir vd., "Eco-environmental Assessment of the Turag River in the Megacity of Bangladesh", **Environmental Challenges**, 6, 2022, https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2667010021003978?via%3Dihub, erişim tarihi: 08.02.2022.

Karakoç, Murat, "Paleolitik Çağda Mezarlar ve Ölüm Kavramı", ss. 173-194, **Folklor/Edebiyat** , 22 (87) , https://dergipark.org.tr/tr/pub/fe/issue/39340/463732, erişim tarihi: 25.02.2022.

Karant-Nunn, Susan, "Reformation Society, Women and the Family", ss. 433-460, Andrew Pettegree, **Reformation World**, Taylor & Francis Group, 2002.

Kauffman, Craig M., "Rights of Nature: Institutions, Law, and Policy for Sustainable Development", **The Oxford Handbook of Comparative Environmental Politics**, Jeannie Sowers vd. (ed.), doi: 10.1093/oxfordhb/9780197515037.013.19, 2018.

Kauffman, Craig – Martin, Pamela L., "Can Rights Make Development More Sustainable? Why Some Ecuadorian Lawsuits Succeed and Others Fail", ss. 130-142, **World Development**, Vol. 92, 2017, https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0305750X16305496?via%3Dihub, erişim tarihi: 22.01.2022.

Kauffman, Craig M. – Martin, Pamela L., "How Courts are Developing River Rights Jurisprudence: Comparing Guardianship in New Zealand, Colombia, and India", ss. 260-289, **Vermont Journal of Environmental Law**, Vol. 20, 2019, https://vjel.vermontlaw.edu/publications/courts-developing-river-rights-jurisprudence-comparing-guardianship-new-zealand-colombia-india, erişim tarihi: 31.02.2022.

Kauffman, Craig M. – Sheehan, Linda, "The Rights of Nature: Guiding Our Responsabilities through Standards", ss. 342-366, Stephen J. Turner vd., **Environmental Rights: The Development of Standards**, Cambridge University Press, 2019.

Köybaşı, Serkan, "Yeni Bir Anayasal Hak Öznesi Olarak Hayvan – I", ss. 103-156, **Anayasa Hukuku Dergisi**, Cilt:7, Sayı:13, 2018, http://anayasader.org/wp-content/uploads/2020/04/K%C3%B6yba%C5%9F%C4%B1-AYHD-13.pdf, erişim tarihi: 25.03.2022.

Kumar, Naveen vd, "Agricultural Activities Causing Water Pollution and its Mitigation", **International Journal of Modern Agriculture**, Volume 10, No.1, 2021, https://www.researchgate.net/publication/350276392_AGRICULTURAL_ACTIVITIES_CAUSING_WATER_POLLUTION_AND_ITS_MITIGATION_-A_REVIEW, erişişm tarihi: 02.03.2022.

Kuyurtar, Erol, "Haklar", ss. 151-157, **Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi 9,** Haz. Hayrettin Ökçesiz, İstanbul: İstanbul Barosu Yayınları, 2003, http://hfsa-sempozyum.com/wp-content/uploads/2019/02/HFSA9-Tam-Metin.pdf, erişim tarihi: 22.09.2021.

Lacroix, Laurent, "Bolivie: Refondation du Modèle National et tensions Politiques", ss. 83-98, **Les Études de la Documentation Française**, Edition 2006, Paris, 2006.

LaFreniere, Gilbert F., "Rousseau and the European Roots of Environmentalism", ss. 41-72, **Environmental History Review**, Vol. 14, No. 4, 1990, https://doi.org/10.2307/3984813.

Lalander, Rickard, "Rights of Nature and the Indigeneous Peoples in Bolivia and Ecuador: A Straitjacket for Progressive Development Politics?", ss. 149-173, **Revista Iberoamericana de Estudios de Desarrollo**, Volume 3, Issue 2, 2014, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2554291, erişim tarihi: 30.03.2022.

Lane, Joseph H. Jr., "Jean-Jacques Rousseau: The Disentangling of Green Paradoxes", ss. 133-152, John Barry vd., **Engaging Nature: Environmentalism and the Political Theory Canon,** MIT Press, 2014.

Lestel, Dominique vd., "l'Homme Devant l'Animal: Observer une Autre Intelligence", ss. 116-132, **Éditions Esprit**, 2010, doi: 10.3917/espri.1006.0116, https://www.cairn.info/revue-esprit-2010-6-page-116.htm, erişim tarihi: 28.02.2022.

Luckin, Bill, "The Heart and Home of Horror: the Great London Fogs of the Late Nineteenth Century", ss. 31-48, **Social History**, Vol 28, No. 1, 2003, doi: 10.1080/0307102032000040189.

Lyver, Phil O'B., – Davies, Jocelyn – Allen, Robert B., "Settling Undigeneous Claims to Protected Areas: Weighing Maori Aspirations Against Australian Experiences", ss. 89-106, **Conservation and Society** 12(1), 2014.

MacGregor, Arthur, "Renaissance Collecting and Understanding of the Natural World", ss. 75-87, Ian Convery vd., **Changing Perceptions of Nature,** Boydell & Brewer, 2016.

Magallanes, Catherine J Iorns, "Nature as and Ancestor: Two Examples of Legal Personality for Nature in New Zealand", Victoria University of Wellington Legal Research Papers, Volume 10, Issue No 16, 2020, doi:10.4000/vertigo.16199.

Magdoff, Fred, "Kapitalizmin İkiz Krizleri: Ekonomik ve Çevresel Krizler", ss. 167-174, William K. Tabb vd., **Neoliberalizm ve Kriz,** Çev. Barış Baysal, Çiğdem Çidamlı, Deniz Şimşek, Levent Aydeniz, Birinci Basım, İstanbul: Kalkedon Yayınları, Kasım 2008.

Magdoff, Fred, "Uyum ve Ekolojik Uygarlık: Doğanın Kapitalist Yabancılaşmasının Ötesinde", ss. 53-66, Hakan Tanıttıran (der.), **Marx, Doğa ve Yıkımın Ekolojisi**, Çev. Ali Galip, İstanbul: Kalkedon Yayıncılık, Ocak 2015.

Marmor, Andrei, "Constitutionalism, Liberalism, and Democracy", ss. 35-53, Alejandro Lineras Cantillo vd., **Constitutionalism: Old Dilemmas, New Insights**, Oxford University Press, 2021.

Martínez Dalmau, Rubén - Furio, Victoria J., "Democratic Constitutionalism and Constitutional Innovation in Ecuador: The 2008 Constitution", ss. 158-174, **Latin American Perspectives**, Vol. 43, No. 1, 2016, https://www.jstor.org/stable/24574853, erişim tarihi: 02.04.2022.

McAloon, Jim, "Mobilising Capital and Trade", ss. 94-115, Tom Brooking - Eric Pawson vd., **Seeds of Empire: The Environmental Transformation of New Zealand**, I.B. Tauris & Co Ltd, 2011.

Menzel, Randolf, "A Short History of Studies on Intelligence and Brain in Honeybees", ss. 23-34, **Apidologie**, 52:23, 2021, doi: 10.1007/s13592-020-00794-x.

Miller, Fred D., "Aristotle's Philosophy of Law", ss. 79-110, Fred D. Miller – Carrie-Ann Biondi (ed.), **A History of the Philosophy of Law from the Ancient Greeks to Scholastics**, Second Edition, Springer, 2015

Mishra, Amit K., vd., "Microplastics in Polar Regions: an Early Warning to the World's Pristine Ecosystem", **Science of The Total Environment**, Volume 784, 2021, https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2021.147149,
https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0048969721022191, erişim tarihi: 02.03.2022.

Moore, Jason W., "Ecological Crises and the Agrarian Question in World-Historical Perspective", ss. 54-62, **Monthly Review**, 2008.

Moore, Jason W., "The Rise of Cheap Nature", ss. 78-115, Jason W. Moore (ed.), **Anthropocene or Capitalocene?: Nature, History, and the Crisis of Capitalism**, Kairos Books, PM Press, 2016.

Murat, Leyla, "Goddess İšhara", ss. 159-190, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, 28 (45), Mayıs 2009, doi: 10.1501/Tarar_0000000422.

Nanda, Meera, "Eco-Spirituality, Neo-Paganism and the Hindu Right: The Dangers of Religious Environmentalism", ss. 19-22, **Women & Environments Inernational Magazine**, erişim tarihi: 11.04.2020.

Nimmo, Richie, "The Making of the Human: Anthropocentrism in Modern Social Thought", ss. 59-79, Rob Boddice (ed.), **Anthropocentrism: Humans, Animals, Environments,** Brill, 2011.

Nolte, Detlef - Schilling-Vacaflor, Almut, "The Times they are a Changin': Constitutional Transformations in Latin America since the 1990s", ss. 3-30, Almut Schilling-Vacaflor – Detlef Nolte (ed.), **New Constitutionalism in Latin America: Promises and Practices**, Taylor & Francis Group, 2012.

O'Donnell, Erin L., "At the Intersection of the Sacred and the Legal: Rights for Nature in Uttarakhand, India", ss. 135-144, **Journal of Environmental Law**, 30, 2018, doi:10.1093/jel/eqx026/4364852/At-the-Intersection-of-the-Sacred-and-the-Legal, https://www.researchgate.net/publication/322592691_At_the_intersection_of_the_sacred_and_the_legal_rights_for_nature_in_Uttarakhand_India, erişim tarihi: 07.02.2022.

Olaniyan, Ayobami, "Imposing Liability for Oil Spill Clean-Ups in Nigeria: An Examination of the Role of the Polluter-Pays Principle", ss. 73-85, **Journal of Law, Policy and Globalization**, Vol. 40, 2015, http://heinonline.org/HOL/Page?handle=hein.journals/jawpglob40&div=13, erişim tarihi: 26.02.2022.

Oppermann, Serpil, "Toward an Ecocentric Postmodern Theory: Fusing Deep Ecology and Quantum Mechanics", ss. 7-35, **The Trumpeter: Journal of Ecosophy**, 2003, Vol. 19 Issue 18, http://trumpeter.athabascau.ca/index.php/trumpet/article/view/104/108, erişim tarihi: 28.02.2022.

Öktem, Niyazi, "Stoisizm", ss. 589-621, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Yıl 1974, Cilt 40, Sayı 1-4, https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuhfm/issue/9112/114021, erişim tarihi: 18.02.2022.

Özdemir Riganelis, Gülseren, "Doğadan Topluma, Uyumdan Kaosa Gılgamış Destanı ve Kuyucaklı Yusuf", ss. 127-149, **Hars Akademi Uluslararası Hakemli Kültür Sanat-Mimarlık Dergisi**, Sayı: 5, 2020, https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1164568, erişim tarihi: 25.02.2022.

Özlüer, Mahmut Fevzi, "Ekolojik Krizin Yeniden Üretiminde Hukuk", ss. 87-138, **Türkiye Barolar Birliği Dergisi**, 2021, http://tbbdergisi.barobirlik.org.tr/m2021-156-1998, erişim tarihi: 01.04.2022.

Özlüer, Fevzi, "Pachamama'nın Gücü ya da Bolivya Anayasası'nın Uluslararası Hukuka ve Siyasete Etkisi", ss. 63-82, Mahmut Fevzi Özlüer vd. (ed.), **Bolivya Anayasası: Hukuk, Demokrasi, Özerklik**, Ankara: Phoenix Yayınevi, Kasım 2012.

Palley, Thomas I., "Keynesçilikten Neoliberalizme: İktisat Biliminde Paradigma Kayması", ss. 42-59, Alfredo Saad-Filho – Deborah Johnston, **Neoliberalizm: Muhalif Bir Seçki,** Çev. Şeyda Başlı – Tuncel Öncel, İkinci Basım, İstanbul: Yordam Kitap, Şubat 2014.

Parkington, John, "Ambiguïté dans la Représentation des Animaux et des Hommes dans les Peintures Rupestres du Cap, Afrique du Sud", ss. 839-847, **L'Anthropologie**, Volume 113, Issue 5, Part 2, https://doi.org/10.1016/j.anthro.2009.09.004, https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S000355210900079X?via%3Dihub, erişim tarihi: 25.02.2022.

Parsanson, Ann, "Stories for Land, Oral Narratives in the Maori Land Court", ss. 21-40, Bain Attwood – Fiona Magowan (ed.), **Telling Stories: Indigeneous History and Memory in Australia and New Zealand**, Allen & Unwin, 2001.

Pawloska, Kamilla, "Time of Change: Cattle in the Social Practices of Late Neolithic Çatalhöyük", ss. 1-18, **Archaeological & Anthropological Sciences**, Feb 2020, Vol. 12 Issue 2, doi: 10.1007/s12520-019-00961-x.

Peden, Robert, "Pastoralism and the Transformation of the Open Grasslands", ss. 73-93, Tom Brooking - Eric Pawson vd., **Seeds of Empire**: **The Environmental Transformation of New Zealand**, I.B. Tauris & Co Ltd, 2011.

Peña, Karla, "Social Movements, the State, and the Making of Food Sovereignty in Ecuador", ss. 221-237, **Latin American Perspectives** Vol. 43, No. 1, https://www.jstor.org/stable/24574857.

Pierron, Jean-Philippe, "Au-delà de l'Anthropocentrisme : la Nature Comme Partenaire", ss. 41-48, **La Découverte**, 2013/2, No. 42, doi: 10.3917/rdm.042.0041, https://www.cairn.info/revue-du-mauss-2013-2-page-41.htm, erişim tarihi: 24.02.2022.

Plumwood, Val, "Decolonizing Relationships with Nature", Chapter 3, ss. 51-78, William Adams – Martin Mulligan, **Decolonizing Nature: Strategies for Conservation in a Post-colonial Era**, Taylor & Francis Group, 2002.

Potts, Annie, "Companion Animals", ss. 99-156, Annie Potts, Philip Armstrong, Deidre Brown, **a New Zeeland Book of Beasts: Animals in Our Culture, History and Everyday Life**, Auckland University Press, 2013.

Potts, Annie, "Controversial Animals", ss. 199-245, Annie Potts, Philip Armstrong, Deidre Brown, **a New Zeeland Book of Beasts: Animals in Our Culture, History and Everyday Life**, Auckland University Press, 2013.

Ragusa, Antonio vd., "Plasticenta: First Evidence of Microplastics in Human Placenta", **Environment International**, Volume 146, 2021, https://doi.org/10.1016/j.envint.2020.106274, https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0160412020322297?via%3Dihub, erişim tarihi: 02.03.2022.

Ramírez Gallegos, René, "Uchronia for Living Well", ss. 174-193, Henry Veltmeyer – Edgar Záyago Lau (ed.), **Buen Vivir and the Challenges to Capitalism in Latin America**, Routledge Taylor & Francis Group, 2021.

Raz, Joseph, "On the Nature of Rights", **Mind New Series**, Vol. XCIII, ss. 194-214, 1984.

Raz, Joseph, "Rights and Politics", **Indiana Law Journal**, Volume 71, Issue 1, ss. 27-44, 1995.

Richardson, Whitney – McNeish, John-Andrew, "Significance for Extractivism and Governance", ss. 155-175, Judith Shapiro – John-Andrew McNeish (ed.), **Our Extractive Age: Expressions of Violence and Resistance**, Taylor & Francis Group, 2021.

Robinson, Nicholas A., "Evolved Norms: A Canon for the Anthropocene", ss. 46-71, Voigt, Christina (ed.), **Rule of Law for Nature: New Dimensions and Ideas in Enviromental Law ,** Cambridge University Press, 2013.

Roller, Gerhard, "Polluter Pays Principle", ss. 168-172, Ray C. Anderson, **Environmental Law and Sustainability**, Berkshire Publishing Group, 2013.

Rubanova, Elena vd., "Bacon's Philosophical Theory of Human-Nature Relations", ss. 655-659, **Procedia - Social and Behavioral Sciences**, 166, 2015.

Sáenz, Mayra, "The Case of Ecuador", ss. 13-31, Lukas Czarnecki vd., **Poverty and Inequality in Ecuador, Brazil and Mexico After the 2008 Global Crisis**, PL Academic Research, 2014.

Sanders, Katherine, "Beyond Human Ownership? Property, Power and Legal Personality for Nature in Aotearoa New Zeland", ss. 207-234, **Journal of Environmental Law**, 30, 2018.

Sax, Boria, "What is the Quintessence of Dust? The Concept of the 'Human' and Its Origins", ss. 21-36, Rob Boddice (ed.), **Anthropocentrism: Humans, Animals, Environments,** Brill, 2011.

Sax, Marieka, "Southern Sacrifice and Northern Sorcery: Mountain Spirits and Encantos in the Peruvian Andes", ss. 97-125, Andía Rivera - Juan Javier (ed.), **Non-Humans in Amerindian South America: Ethnographies of Indigeneous Cosmologies, Rituals and Songs,** EASA Series, Berghahn Books, 2019.

Scalercio, Mauro, "Dominating Nature and Colonialism: Francis Bacon's View of Europe and the New World", ss. 1076-1091, **History of European Ideas**, 2018, https://doi.org/10.1080/01916599.2018.1512282, https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/01916599.2018.1512282, erişim tarihi: 26.02.2022.

Schimmöller, Laura, "Paving the Way for Rights of Nature in Germany: Lessons Learnt from Legal Reform in New Zealand and Ecuador", ss. 569–592, **Transnational Environmental Law**, 9:3, 2020.

Schmithausen, Lambert, "Buddhism and the Ethics of Nature, Some Remarks", ss. 26-78, **The Eastern Buddhist,** New Series, Vol. 32, No. 2, 2000, https://www.jstor.org/stable/44362258, erişim tarihi: 11.04.2020.

Schuman, Stanley H., "Plant Chemicals Poisons and Cures", ss. 17-21, **Journal of Agromedicine**, Vol. 9, Issue 1, 2003, doi: 10.1300/J096v09n01_03, https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1300/J096v09n01_03, erişim tarihi: 01.03.2022.

Serjeantson, Richard, "Natural Knowledge in the New Atlantis" , ss. 82-105, Bronwen Price, **Francis Bacon's the New Atlantis: New Interdisciplinary Essays**, Manchester University Press, 2003.

Sessions, George S., "Anthropocentrism and the Environmental Crisis", ss. 71-81, **Humboldt Journal of Social Relations**, Vol. 2, No. 1, 1974, https://www.jstor.org/stable/23261527, erişim tarihi: 23.02.2022.

Shaikh, Anwar, "Neoliberalizmin İktisat Mitosu", ss. 76-91, Alfredo Saad-Filho – Deborah Johnston, **Neoliberalizm: Muhalif Bir Seçki,** Çev. Şeyda Başlı – Tuncel Öncel, İkinci Basım, İstanbul: Yordam Kitap, Şubat 2014.

Shiva, Vandana, "Big Data Doesn't Add Up - Except to Disaster", **Resurgence & Ecologist**, https://www.resurgence.org/magazine/article5002-big-data-doesnt-add-up-except-to-disaster.html, erişim tarihi: 18.02.2022.

Shiva, Vandana, "In the Name of Development", **Resurgence & Ecologist**, https://www.resurgence.org/magazine/article421-in-the-name-of-development.html, erişim tarihi: 18.02.2022.

Shiva, Vandana, "Trusting and Cultivating the Wild", **Resurgence & Ecologist**, https://www.resurgence.org/magazine/article4935-trusting-and-cultivating-the-wild.html, erişim tarihi: 18.02.2022.

Shiva, Vandana, "Water Wisdom", **Resurgence & Ecologist**, https://www.resurgence.org/magazine/article3044-water-wisdom.html, erişim tarihi: 18.02.2022.

Sólon, Pablo, "The Rights of Mother Earth", ss. 107-130, Vishwas Satgar, **The Climate Crisis: South African and Global Democratic Eco-Socialist Alternatives**, Wits University Press, 2018.

Srivastav, Palash, "Legal Personality of Ganga and Ecocentrism: A Critical Review", ss. 151-168, **Cambridge Law Review**, Vol. 4, No. 1, 2019, https://heinonline.org/HOL/P?h=hein.journals/cambrilv4&i=159, erişim tarihi: 31.03.2022.

Stone, Christopher D., "Should Trees Have Standing? Toward Legal Rights For Natural Objects", https://iseethics.files.wordpress.com/2013/02/stone-christopher-d-should-trees-have-standing.pdf, erişim tarihi: 18.03.2020.

Stone, Mark, "Plato, Environmental Sustainability, and Social Justice", ss. 105-118, **Athens Journal of Humanities & Arts** – Volume 5, Issue 1, https://www.athensjournals.gr/humanities/2018-5-1-6-Stone.pdf, erişim tarihi: 25.02.2022.

Şimşek, Fitnat, "Paleolitik Dönemde İnsan Türleri", ss. 66-85, **Uluslararası Amisos Dergisi**, Cilt 2, Sayı 3, 2017, https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/394121, erişim tarihi: 25.02.2022.

Şirin, Tolga, "Yeni Bolivya Anayasası Üzerine Bazı Notlar", ss. 7-40, Mahmut Fevzi Özlüer vd. (ed.), **Bolivya Anayasası: Hukuk, Demokrasi, Özerklik**, Ankara: Phoenix Yayınevi, Kasım 2012.

Takehana, Kazuharu, "Le Paléolithique Supérieur dans l'île d'Hokkaïdo", **L'Anthropologie**, Volume 125, Issue 5, 2021, https://doi.org/10.1016/j.anthro.2021.102967, https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0003552121001710?via%3Dihub , erişim tarihi: 25.02.2022.

Thompson, Carol B., "Philanthrocapitalism: Appropriation of Africa's Genetic Wealth", ss. 389-405, **Review of African Political Economy**, 41:141, 2014, https://doi.org/10.1080/03056244.2014.901946, https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/03056244.2014.901946, erişim tarihi: 26.02.2022.

Thorbecke, Erik, "Kalkınma Doktrininin Evrimi", ss. 123-176, Fikret Şenses (der. ve yay.haz.), **Neoliberal Küreselleşme ve Kalkınma: Seçme Yazılar,** 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.

Tırış, Gülşah – Uysal Oğuz, Ceren, "İklim Adaletine Demokrasi Perspekfiti ile Bakmak: Ekolojik Demokrasi", ss. 75-97, **Doğu-Batı, Son Dönemeç: Ekolojik Kriz,** Sayı 95, Ocak 2020-2021.

Trachtenberg, O. V., "William of Ockham and the Prehistory of English Materialism", ss. 212-224, **Philosophy and Phenomenological Research,** Vol. 6, No. 2, 1945, https://doi.org/10.2307/2102883.

Trachtenberg, Zev, "John Locke: This Habitable Earth of Ours", ss. 99-116, John Barry vd., **Engaging Nature: Environmentalism and the Political Theory Canon,** MIT Press, 2014.

Üskül Engin, Zeynep Özlem, "Birey Kavramının Gelişimi ve İnsan Hakları", ss. 201-217, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt 72, Sayı 1, 2014.

Üskül, Zeynep Özlem, "Ortaçağda Teologların Akılla Buluşmasının Bir Örneği: St. Thomas D'Aquin", ss. 759-781, **Prof. Dr. Necip Kocayusufpaşaoğlu için Armağan**, Ankara: Seçkin Yayınları, 2004.

Üskül Engin, Zeynep Özlem, "Genetically Modified Organisms and Turkish Legislation", **25th IVR World Congress: Law Science and Technology**, No. 065/2012, Frankfurt, 15-20 Ağustos 2011.

Üskül Engin, Zeynep Özlem, "Olan Hukuk – Olmayan Hukuk", ss. 150-164, **Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi** 23, 2019, https://hfsa-sempozyum.com/wp-content/uploads/2019/02/HFSA23-Engin.pdf, erişim tarihi: 11.03.2022.

Üskül Engin, Zeynep – Karaman, Başak, "Roma İmparatorluğu ve Roma Hukukunda Ailenin Toplumsal Temelleri", ss. 255-313, **Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,** 2006 -1, erişim tarihi: 30.03.2020.

Ventura i Oller, Montserrat, "Marking Out the Bounds of Humanity in Tsachila Ritual", ss. 126-142, Andía Rivera - Juan Javier (ed.), **Non-Humans in Amerindian South America: Ethnographies of Indigeneous Cosmologies, Rituals and Songs,** EASA Series, Berghahn Books, 2019.

Vindal Ødegaard, Cecilie, "Prosperity and the Flow of Vital Substances: Relating to Earth Beings in Processes of Mobility in the southern Peruvian Andes", ss. 326-351, Andía Rivera - Juan Javier (ed.), **Non-Humans in Amerindian South America: Ethnographies of Indigeneous Cosmologies, Rituals and Songs,** EASA Series, Berghahn Books, 2019.

Trewavas, Tony, "Plant Intelligence: An Overview", ss. 542-551, **BioScience**, 66, 2016, doi:10.1093/biosci/biw048.

Tutkaoğlu, Uğur Can, "Babil Hukukunda Awīlum, Muškēnum ve Wardum", ss. 209-223, Oannes, **Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi**, 2/2, Eylül 2020, https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1117891, erişim tarihi: 23.09.2021.

Tutumlu, Mehmet Akif, "Psikolojik, Metafizik ve Hukuki Bir Fenomen Olarak Hak Kavramı", ss. 481-490, **Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi 26**, Haz. Hayrettin Ökçesiz – Gülriz Uygur – Saim Üye, İstanbul: İstanbul Barosu Yayınları, 2012, http://hfsa-sempozyum.com/wp-content/uploads/2019/02/HFSA26-Tam-Metin.pdf, erişim tarihi: 22.09.2021.

Vári, Ágnes, vd., "Freshwater Systems and Ecosystem Services: Challenges and Chances for Cross-Fertilization of Disciplines", ss. 135-151, **Ambio**, Vol. 51 (1), 2021, doi: 10.1007/s13280-021-01556-4, https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/s13280-021-01556-4, erişim tarihi: 02.03.2022.

Villanueva, Gonzalo, "Against Animal Liberation? Peter Singer and His Critics", ss. 5-19, **Sophia: International Journal of Philosophy and Traditions**, 57(5)-19, doi: 10.1007/s11841-017-0597-6, https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/s11841-017-0597-6, erişim tarihi: 28.02.2022.

Villavicencio Calzadilla, Paola, "A Paradigm Shift in Courts' View on Nature: the Atratro River and Amazon Basin Cases in Colombia – Case Note", **Law, Environment and Development Journal**, http://www.lead-journal.org/content/19049.pdf, erişim tarihi: 08.02.2022.

Villavicencio Calzadilla, Paola - Kotzé, Louis J., "Environmental Constitutionalism and the Ecocentric Rights Paradigm: the Rights of Nature in Ecuador and Bolivia", ss.

175-189, **New Frontiers in Enviromental Constitutionalism**, Erin Daly vd. (ed.), UN Environment, 2017.

Villaviencio Calzadilla, Paola – Kotzé, Louis J., "Living in Harmony with Nature? A Critical Appraisal of the Rights of Mother Earth in Bolivia", ss. 397-424, **Transnational Environmental** Law, 7:3, 2018, https://www.cambridge.org/core/journals/transnational-environmental-law/article/living-in-harmony-with-nature-a-critical-appraisal-of-the-rights-of-mother-earth-in-bolivia/C819E1C4EE0848C3F244EFB0C200FE65, erişim tarihi: 30.03.2022.

Yung, Vincent, "A Visual Approach to Interpreting the Career of the Network Metaphor", **Poetics**, Volume 88, 2021, https://doi.org/10.1016/j.poetic.2021.101566, https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0304422X21000498?via%3Dihub, erişim tarihi: 02.03.2022.

Zammit, Jean, "Les Conséquences Écologiques de la Néolithisation dans l'Histoire Humaine", ss. 371-379, **Bulletin de la Société Préhistorique Française**, Société Préhistorique Française, 2005, doi: 10.3406/bspf.2005.13114, https://www.persee.fr/doc/bspf_0249-7638_2005_num_102_2_13114, erişim tarihi: 25.02.2022.

İNTERNET SİTELERİ

"2020-03-31 Council Meeting: Business Paper", https://www.bmcc.nsw.gov.au/documents/2020-03-31-council-meeting-business-paper, erişim tarihi: 14.02.2022.

"ABC de las Acciónes de Tutela", https://www.personeriabogota.gov.co/images/libros/ABC_DE_LAS_ACCIONES_DE_TUTELA_DIGITAL-2.pdf, erişim tarihi:07.02.2022.

"About Ho-Chunk Nation", https://ho-chunknation.com/about/, erişim tarihi. 08.02.2022.

"About Rights of Nature", https://boulderrightsofnature.org/, erişim tarihi: 09.02.2022.

"Acts Supplement No.2, The National Environment Act, 07.03.2019", https://nema.go.ug/sites/all/themes/nema/docs/National%20Environment%20Act,%20No.%205%20of%202019.pdf, erişim tarihi: 12.02.2022.

"AD 1513: El Requierimento: Spain Demands Subservience", https://www.nlm.nih.gov/nativevoices/timeline/178.html, erişim: 12.09.2020.

"Adapting to Sea-Level Rise", https://environment.govt.nz/what-government-is-doing/areas-of-work/climate-change/adapting-to-climate-change/adapting-to-sea-level-rise/, erişim tarihi: 05.02.2022.

"Agenda 21, UNCED, 1992, https://sustainabledevelopment.un.org/outcomedocuments/agenda21, erişim tarihi 31.08.2020.

"Agenda Item, Rights of Nature", http://meetings.derrycityandstrabanedistrict.com/mgAi.aspx?ID=28262, erişim tarihi: 13.02.2022.

"Águilas se Suma a la Recogida de Firmas para Dotar de Personalidad Jurídica al Mar Menor, 07.09.2021", https://losalcazares.es/aguilas-se-suma-a-la-recogida-de-firmas-para-dotar-de-personalidad-juridica-al-mar-menor/, erişim tarihi: 12.02.2022.

"Almeria-Water Deprivation", https://www.rightsofnaturetribunal.org/cases/almeria-water-deprivation/, erişim tarihi: 30.01.2022.

"Anthroponcentric", http://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/anthropocentric, erişim tarihi: 13.03.2020.

"Apland Hitz, Julia, "The Water Conflict in Ecuador", 2010, https://news.climate.columbia.edu/2010/05/14/the-water-conflict-in-ecuador/, erişim tarihi: 28.01.2022.

"Asamblea Nacional Secretaría General, Trámite Legislativo 2020-2021", https://www.asamblea.gob.pa/APPS/SEG_LEGIS/PDF_SEG/PDF_SEG_2020/PDF_SEG_2020/2020_A_150.pdf, erişim tarihi: 12.02.2022.

"Assemblée Nationale, 22.06.2018, No. CL786", http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload716.pdf, erişim tarihi: 12.02.2022.

"Authorised Version No. 5, Yarra River Protection (Wilip-gin Birrarung murron) Act 2017", https://content.legislation.vic.gov.au/sites/default/files/2020-04/17-49aa005%20authorised.pdf, erişim tarihi: 14.02.2022.

"Authorised Version, Great Ocean Road and Environs Protection Act 2020 No. 19 of 2020", https://content.legislation.vic.gov.au/sites/default/files/2020-06/20-019aa%20authorised.pdf, erişim tarihi: 14.02.2022, Giriş Bölümü, 1. ve 14. maddeler.

"Basic Information about Mexico", https://embamex.sre.gob.mx/nigeria/index.php/en/information-about-mexico#:~:text=Political%20division%20of%20Mexico%20consists,Queretaro%2C%20Quintana%20Roo%2C%20San%20Luis, erişim tarihi: 26. 03.2022.

"Bill of Rights", https://law.justia.com/constitution/virginia/constitution.html, erişim tarihi: 20.01.2021.

"Bill of Rights (1791)", https://billofrightsinstitute.org/primary-sources/bill-of-rights, erişim tarihi: 20.01.2021.

"Bolivia Prepara Ley para Creación de Defensoría de la Madre Tierra", https://www.comunicacion.gob.bo/?q=20210423/32316, erişim tarihi: 29.01.2022.

"Bolivia's Constitution of 2009", https://www.constituteproject.org/constitution/Bolivia_2009.pdf, erişim tarihi: 08.01.2022.

"Brazil's Indigeneous to Sue Bolsonaro for Saying They're Evolving", 04.01.2020, https://www.reuters.com/article/us-brazil-indigenous-idUSKBN1ZN1TD, erişim tarihi: 18.02.2022.

"Capitalism", https://www.britannica.com/topic/capitalism, erişim tarihi: 10.09.2020.

"Caso Chiquitania, Chaco y Amazonia vs. Estado Plurinacional de Bolivia", https://www.rightsofnaturetribunal.org/cases/ecocide-in-the-amazon-and-chiquitania-case/, erişim tarihi: 30.01.2022.

"Caudillo", https://www.britannica.com/topic/caudillo, erişim tarihi: 13.12.2021.

"Chevron/Texaco Case", https://www.rightsofnaturetribunal.org/cases/chevron-texaco-case/, erişim tarihi: 28.01.2022.

"Código Orgánico Integral Penal, COIP", 69. madde, 245-248. maddeler, Registro Oficial Suplemento 180 de 10.02.2014, https://biblioteca.defensoria.gob.ec/handle/37000/2722?mode=full, erişim tarihi: 22.01.2022.

"Colonial Troops Invade the Urewera", https://nzhistory.govt.nz/page/colonial-troops-invade-urewera, erişim tarihi: 05.02.2022.

"Condor Mirador Mine Case", https://www.rightsofnaturetribunal.org/cases/condor-mirador-mine-case/, erişim tarihi: 30.01.2022.

"Conseil des Innu de Ekuanitshit, No. Consécutif 919-082, No. de Dossier 919-01-18", http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload1072.pdf, erişim tarihi: 14.02.2022.

"Constitution of India", https://legislative.gov.in/constitution-of-india, erişim tarihi: 07.02.2022.

"Constitución Política de la Ciudad de México", http://www.poderjudicialcdmx.gob.mx/anales/wp-content/uploads/CONST_CDMX_MAR_19.pdf, erişim tarihi: 10.02.2022.

"Constitución Política del Estado Libre y Soberano de Guerrero", https://congresogro.gob.mx/62/legislacion/, erişim tarihi: 10.02.2022.

"Constitución Política del Estado Libre y Soberano de Colima, Ultima Reforma Decreto 113, P.O. 57, 03.08.2019", https://congresocol.gob.mx/web/Sistema/uploads/LegislacionEstatal/Constitucion/constitucion_local_reorganizada_03Agos2019_113.pdf, erişim tarihi: 10.02.2022.

"Constitutional Court of Colombia – The Atrato River Case", 2016, http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload838.pdf, erişim tarihi: 07.02.2022.

"Crean Legislación para Proteger Derechos de la Naturaleza Uniéndose Panamá a un Concepto Mundial, 25.10.2021", https://www.asamblea.gob.pa/noticias/crean-legislacion-para-proteger-derechos-de-la-naturaleza-uniendose-panama-un-concepto, erişim tarihi: 12.02.2022.

"Déclaration d'Appui à la Reconnaissance de la Personnalité Juridique du Fleuve Saint-Laurent", http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload1158.pdf, erişim tarihi: 14.02.2022.

"Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen de 1789", https://www.legifrance.gouv.fr/contenu/menu/droit-national-en-vigueur/constitution/declaration-des-droits-de-l-homme-et-du-citoyen-de-1789#:~:text=Les%20hommes%20naissent%20et%20demeurent,Art.&text=Ces%20droits%20sont%20la%20libert%C3%A9,la%20r%C3%A9sistance%20%C3%A0%20l'oppression, erişim tarihi: 20.01.2021.

"Déclaration des Droits du Fleuve Tavignanu du 29.07.2021", https://www.tavignanu.corsica/declaration-des-droits-du-fleuve-tavignanu, erişim tarihi: 12.02.2022.

"Declaración Interes Publico y Apoyo del HCM de Rosario para que el Río Paraná y los Humedales Tengan Persona Jurídica", http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload1049.pdf, erişim tarihi: 12.02. 2022.

"Declaration of the Rights of the Moon", https://www.earthlaws.org.au/moon-declaration/, erişim tarihi: 28.03.2022.

"Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment (Stockholm Declaration), 1972 the Rio Declaration on Environment and Development, 1992", https://legal.un.org/avl/pdf/ha/dunche/dunche_e.pdf erişim tarihi: 28.09.2020.

"Declaration of the World People's Conference on Climate Change and the Defense of Life Tiquipaya-Bolivia", https://observatorioccdbolivia.files.wordpress.com/2015/10/declaration-world-people-tiquipaya-ii_12-10-2015.pdf, erişim tarihi: 12.01.2022.

"Ecuador's Highest Court Enforces Constitutional 'Rights of Nature' to Safeguard Los Cedros Protected Forest", https://biologicaldiversity.org/w/news/press-releases/ecuadors-highest-court-enforces-constitutional-rights-of-nature-to-safeguard-los-cedros-protected-forest-2021-12-02/, erişim tarihi: 23.01.2022.

"Ecuador's Rights of Nature Cases", http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload471.pdf, erişim tarihi: 22.01.2022.

"Effects of Deforestation", https://www.pachamama.org/effects-of-deforestation, erişim tarihi: 03.03.2022.

"Ekoloji Birliği: Cihan Eren Unutulmayacak" , https://ekolojibirligi.org/ekoloji-birligi-cihan-eren-unutulmayacak/, erişim tarihi: 23.11.2020.

"El Municipio de los Alcázares Aprueba una Iniciativa Legislativa para dar Derechos Propios al Mar Menor, 23.07.2020", https://elpais.com/sociedad/2020-07-23/el-municipio-de-los-alcazares-aprueba-una-iniciativa-legislativa-para-dar-derechos-propios-al-mar-menor.html, erişim tarihi: 12.02.2022.

"Enclosure", https://www.britannica.com/topic/enclosure, erişim tarihi: 28.05.2022.

"Encomienda", https://www.britannica.com/topic/encomienda, erişim tarihi: 12.09.2020.

"Environment, Rights of Nature", https://www.bmcc.nsw.gov.au/rights-of-nature, erişim tarihi: 14.02.2022.

"First Rights of Nature Enforcement Case Filed in Tribal Court to Enforce Treaty Guarantees", https://www.centerforenvironmentalrights.org/news/press-release-first-rights-of-nature-enforcement-case-filed-in-tribal-court-to-enforce-treaty-guarantees, erişim tarihi: 10.02.2022.

"Gaceta Oficial Estado Plurinacional de Bolivia: Decreto Supremo 1696", http://www.gacetaoficialdebolivia.gob.bo/normas/buscar/300, erişim tarihi: 10.01.2022.

"Gaceta Oficial Estado Plurinacional de Bolivia: Ley 300 15 de Octubre de 2012", http://www.gacetaoficialdebolivia.gob.bo/normas/buscar/300, erişim tarihi: 10.01.2022.

Garber, Leah L., "A Global Strategy for Preventing the Next Pandemic", 2020, https://issues.org/preventing-the-next-pandemic/, erişişm tarihi: 03.03.2022.

"General Information About Injection Wells", https://www.epa.gov/uic/general-information-about-injection-wells#how_used, erişim tarihi: 26.03.2022.

"Great Ocean Road – Victoria", https://www.awe.gov.au/parks-heritage/heritage/places/national/great-ocean-road, erişim tarihi: 14.02.2022.

"H. Congreso del Estado Libre y Soberano de Oaxaca LXIV Legislatura Constitucional, Dirección General de Informática y Telecomunicaciones, Última reforma Decreto Núm. 2797"

http://congresooaxaca.gob.mx/docs65.congresooaxaca.gob.mx/legislacion_estatal/Constitucion_Politica_del_Estado_Libre_y_Soberano_de_Oaxaca(Dto_ref_2797_aprobado_LXIV_Legislatura_29_sep_2021_PO_43_10a_secc_23_oct_2021).pdf, erişim tarihi: 10.02.2022.

"Hidrolik Kırılma Yeraltı Sularını Kirletiyor", 05.04.2016, https://www.suhakki.org/2016/04/hidrolik-kirilma-yeralti-sularini-kirletiyor/, erişim tarihi: 26.03.2022.

"Highland Township Elk County, Pennsylvania Ordinance No. 1- 9 of 2013", https://celdf.org/wp-content/uploads/2015/08/Highland_Township_Community_Rights_and_Protection_from_Injection_Wells_Ordinance_010913.pdf, erişim tarihi: 10.03.2022.

"History", https://taranakimounga.nz/nga-mounga/history/, erişim tarihi: 05.02.2022.

"History of the Rights of Nature Tribunal", https://www.rightsofnaturetribunal.org/about-us/, erişim tarihi: 30.01.2022.

"Ho-Chunk Nation Legislature Establishment of Rights of Nature Workgroup Resolution 12-18-18 F", http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload846.pdf, erişim tarihi. 08.02.2022.

"Home Rule Charter of the Township of Grant, Indiana County, Pennsylvania", https://celdf.org/wp-content/uploads/2016/02/Grant-Township-Community-Rights-Home-Rule-Charter.pdf, erişim tarihi: 10.03.2022.

"Honorable Concejo Municipal de la Ciudad de Santa Fe, Comisión de Seguridad Ciudadana", http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload725.pdf, erişim tarihi: 12.02.2022.

"How Maori Battled to Fight Together in the First World War", https://www.iwm.org.uk/history/how-maori-battled-to-fight-together-in-the-first-world-war, erişim tarihi: 05.02.2022.

Hubbard, Bethany, "The Ecologist January 1972: A Blueprint For Survial", 2012, https://theecologist.org/2012/jan/27/ecologist-january-1972-blueprint-survival, erişim tarihi: 28.09.2020.

"Human Health and the Environment", https://www.oecd.org/health/health-systems/32006565.pdf, erişim tarihi: 03.03.2022.

"I am the River, and the River is me: Legal Personhood and Emerging Rights of Nature", https://www.wcel.org/blog/i-am-river-and-river-me-legal-personhood-and-emerging-rights-nature, erişim tarihi: 05.02.2022.

"Inter-American Court of Human Rights, Case of the Indigeneous Communities of the Lhaka Hohnat v. Argentina, 06.02.2020", https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_400_ing.pdf, erişim tarihi: 12.02.2022.

"International Rights of Nature Tribunal, Chiquitania, Chaco and Amazonia v. The Plurinational State of Bolivia", https://www.rightsofnaturetribunal.org/wp-content/uploads/2018/04/Verdict-Chiquitania-Chaco-Amazonia-ENGLISH-FINAL.pdf, erişim tarihi: 30.01.2022.

"International Tribunal for the Rights of Nature, Case of Isiboro Sécure National Park and Indigeneous Territory (TIPNIS), Final Judgement", https://www.rightsofnaturetribunal.org/wp-content/uploads/2018/04/sentence-tipnis.pdf, erişim tarihi: 30.01.2022.

"Ishtar: Mesopotamian Goddess", https://www.britannica.com/topic/Ishtar-Mesopotamian-goddess, erişim tarihi: 18.02.2022.

"Islamabad Wildlife Management Board through its Chairman vs. Metropolitan Corporation Islamabad through its Mayor & 4 others, ın the Islamabad High Court, W.P.No.1155/2019", https://aldf.org/wp-content/uploads/2021/01/Islamabad-Wildlife-Management-Board-v-MCI-WP-No-1155-of-2019.pdf, erişim tarihi: 15.02.2022.

"It's Time to Pass a Rights of Nature Constitutional Amendment", https://www.jcred.org/shortreads/time-to-pass-a-rights-of-nature-constitutional-amendment, erişim tarihi: 09.02.2022.

"Journal Officiel de la Nouvelle-Calédonie, 23.06.2016, 161 année, No. 9290s", https://juridoc.gouv.nc/juridoc/jdwebe.nsf/joncentry?openpage&ap=2016&page=5936, erişim tarihi: 12.02.2022.

"Kimberley Traditional Owners Unite for the Fitzroy River", https://www.klc.org.au/kimberley-traditional-owners-unite-for-the-fitzroy-river, erişim tarihi: 14.02.2022.

"La República de Colombia Corte Suprema de Justicia, Sala de Casación Civil, STC4360-2018", https://www.cortesuprema.gov.co/corte/wp-content/uploads/2018/04/STC4360-2018-2018-00319-011.pdf, erişim tarihi: 08.02.2022.

"Lafayette Climate Bill of Rights – Ordinance No. 02, 2017", https://cocrn.org/lafayette-climate-bill-rights/, erişim tarihi: 09.02.2022.

"Lake Erie Bill of Rights", https://www.utoledo.edu/law/academics/ligl/pdf/2019/Lake-Erie-Bill-of-Rights-GLWC-2019.pdf, erişim tarihi: 08.02.2022.

Losh, Jack, "Uganda Joins the Rights of Nature Movement But won't Stop Oil Drilling", 02.06.2021, https://www.nationalgeographic.com/environment/article/uganda-joins-the-rights-of-nature-movement-but-wont-stop-oil-drilling, erişim tarihi: 12.02.2022.

"Manifiesto por los Derechos de la Madre Tierra Santiago de Chile, 22 de Abril de 2019", http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload847.pdf, erişim tarihi: 03.03.2022.

"Maori and the Second World War", https://nzhistory.govt.nz/war/maori-in-second-world-war, erişim tarihi: 05.02.2022.

"Marseille Case", https://www.rightsofnaturetribunal.org/cases/marseille-case/, erişim tarihi: 30.01.2022.

McKibben, Bill, "If the World Ran on Sun, it Wouldn't Fight Over Oil", 18.10.2011, https://www.theguardian.com/commentisfree/2019/sep/18/climate-crisis-oil-war-iraq-saudi-attack-green-energy, erişim tarihi: 03.03.2022.

"Modernity", https://www.britannica.com/topic/modernity, erişim tarihi: 12.09.2020.

"Mohd. Salim v. State of Uttarakhand, 2017", http://www.ielrc.org/content/e1704.pdf, erişim tarihi: 06.02.2022.

"Mohd. Salim v. State of Uttarakhand and Others", https://naturaljustice.org/wp-content/uploads/2020/07/Environmental-Court-Case-Series_Ganges-Case-Summary_Natural-Justice-2020.pdf, erişim tarihi: 06.02.2012.

"Municipalidad Distrital de Orurillo, Ordenanza Municipal No. 006-2019-MDO/A", http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload1066.pdf, erişim tarihi: 15.02.2022.

"Municipalidad Provincial de Melgar, Ordenanza Municipal, No. 018-2019-CM-MPM/A", http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload1065.pdf, erişim tarihi: 15.02.2022.

"Namami Ganj", https://www.pmindia.gov.in/en/government_tr_rec/namami-gange/, erişim tarihi: 24.03.2022.

"National Green Tribunal – About Us", https://greentribunal.gov.in/about-us, erişim tarihi: 07.02.2022.

"Nature", https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/nature, erişim tarihi: 10.03.2020.

"Neoliberalism" , britannica.com/topic/neoliberalism, erişim tarihi: 12.09.2020.

"New Age Movement", https://www.britannica.com/topic/New-Age-movement, erişim tarihi: 28.03.2022.

"New Zealand", https://www.earthlawcenter.org/international-law/2016/8/new-zealand, erişim tarihi: 05.02.2012.

"New Zealand Bill of Rights Act 1990", https://www.legislation.govt.nz/act/public/1990/0109/latest/DLM224792.html, erişim tarihi: 05.02.2022.

"Nottingham Water Rights & Self Government Ordinance", http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload669.pdf, erişim tarihi: 09.02.2022.

"Pantanal", https://www.britannica.com/place/Pantanal, erişim tarihi: 26.03.2022.

"Poder Legislativo del Estado", 18.08.2021, https://legislacion.edomex.gob.mx/sites/legislacion.edomex.gob.mx/files/files/pdf/gct/2021/agosto/ago181/ago181a.pdf, erişim tarihi: 10.02.2022.

"Pollution Assessment: River Ganga", 2013, Central Pollution Control Board – Ministry of Environment and Forests, https://cpcb.nic.in/wqm/pollution-assessment-ganga-2013.pdf, erişim tarihi: 05.02.2022.

"Pollution in the River Yamuna", https://yamuna-revival.nic.in/pollution-of-the-yamuna-section/, erişim tarihi: 06.02.2022.

"Ponca Nation of Oklahoma to Recognize the Rights of Nature to Ban Fracking", 2017, https://www.garn.org/ponca-rights-of-nature/, erişim tarihi: 09.02.2022.

"Proyecto de Ley, Protección de los Derechos de la Naturaleza", https://www4.hcdn.gob.ar/dependencias/dsecretaria/Periodo2020/PDF2020/TP2020/6118-D-2020.pdf, erişim tarihi: 12.02.2022.

"Proyecto de Ley que Reconoce Derechos de la Madre Naturaleza, los Ecosistemas y las Especies", https://www.leyes.congreso.gob.pe/Documentos/2016_2021/Proyectos_de_Ley_y_de_Resoluciones_Legislativas/PL06957-20210119.pdf, erişim tarihi: 15.02.2022.

"Reclamining the Klamath", https://earthjustice.org/features/klamath-salmon-yurok-tribe, erişim tarihi: 09.02.2022.

"Record of Understanding for Mount Taranaki, Pouakai and the Kaitake Ranges", https://www.govt.nz/assets/Documents/OTS/Taranaki-Maunga/Taranaki-Maunga-Te-Anga-Putakerongo-Record-of-Understanding-20-December-2017.pdf, erişim tarihi: 05.02.2012.

"Résolution n°025-21 Reconnaissance de la Personnalité Juridique et des Droits de la Rivière Magpie – Mutehekau Shipu", http://mrc.minganie.org/wp-content/uploads/2021/02/r%C3%A9solution-025-21-Reconnaissance-de-la-personnalit%C3%A9-juridique-et-des-droits-de-la-rivi%C3%A8re-Magpie-%E2%80%93-Mutehekau-Shipu-1.pdf, erişim tarihi: 14.02.2022.

"Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future", https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf, erişim tarihi: 28.09.2020.

"Republic of Ecuador, Constitution of 2008", http://pdba.georgetown.edu/Constitutions/Ecuador/english08.html, erişim tarihi: 20.01.2022.

"Resolution No. 21-09, A Resolution of the Town Council of the Town of Ridgway, Colorado, in Support of Protecting the Uncompahgre River, Its Tributaries, and its Watershed by Recognizing Rights of Nature and the Town's Responsabilities to Care for and Protect Them", https://townofridgway.colorado.gov/sites/townofridgway/files/documents/Resolution%20No.%2021-09%20Rights%20of%20Nature.pdf, erişim tarihi: 09.02.2022.

"Rights for the River Ethiope, Nigeria, 28.02.2018", https://www.earthlawcenter.org/blog-entries/2018/2/rights-for-the-river-ethiope-nigeria, erişim tarihi: 12.02.2022.

"Rights of Manoomin (Wild Rice)", https://www.centerforenvironmentalrights.org/rights-of-manoomin, erişim tarihi: 10.02.2022.

"Rights of Nature Case Study, Mother Earth (Bolivia)", http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload1131.pdf, erişim tarihi: 10.01.2022.

"Rights of Nature Case Study: Turag River", http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload1130.pdf, erişim tarihi: 08.02.2022.

"Rights of Nature Gain Ground in Uganda's Legal System", https://www.gaiafoundation.org/rights-of-nature-gain-ground-in-ugandas-legal-system/, erişim tarihi: 12.02.2022.

"Roles of Forests in Climate Change", https://www.fao.org/forestry/climatechange/53459/en/, erişim tarihi: 04.03.2022.

"Sauk-Suiattle Indian Tribe Brings First Rights of Salmon Case", 11.01.2022, https://www.centerforenvironmentalrights.org/news/press-release-sauk-suiattle-tribe-vs-seattle-sees-the-rights-of-salmon-protected-in-new-tribal-court-case, erişim tarihi: 10.02.2022.

"Scientists See Wadden Sea at Serious Risk due to Climate Change", https://www.waddensea-worldheritage.org/news/scientists-see-wadden-sea-serious-risk-due-climate-change, erişim tarihi: 13.02.2022.

"Sixth Mass Extinction of Wildlife Accelerating-Study", https://earth.org/sixth-mass-extinction-of-wildlife-accelerating/, erişim tarihi: 24.05.2021.

"Tamaqua Borough, Pennsylvania by CELDF", https://celdf.org/2015/08/tamaqua-borough/, erişim tarihi: 08.02.2022.

"State of Pernambuco, Municipality of Bonito, the City Council, Amendment to the Organic Law N. 01./2017",

http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload658.pdf, erişim tarihi: 13.02.2022.

“Switzerland Parliament – First Step to Protect the Rights of Nature”, https://www.centerforenvironmentalrights.org/news/switzerland-parliament-first-step-to-protect-the-rights-of-nature, erişim tarihi: 12.02.2022.

“Tamaqua Borough, Schuylkill County, Pennsylvania Ordinance No. 612 of 2006”, http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload666.pdf, erişim tarihi: 08.02.2022.

“Te Awa Tupua (Whanganui River Claims Settlement) Act 2017”, https://www.legislation.govt.nz/act/public/2017/0007/latest/whole.html, erişim tarihi: 05.02.2022.

“Te Paati Māori - About us”, https://www.maoriparty.org.nz/about_us, erişim tarihi: 05.02.2022.

“Te Urewera Act 2014”, https://www.legislation.govt.nz/act/public/2014/0051/latest/DLM6183609.html, erişim tarihi: 05.02.2022.

“Tercer Juzgado de Garantías Poder Judicial Mendoza Expte. Nro. P-72.254/15”, http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload947.pdf, erişim tarihi: 12.02.2022.

“The Assisi Declarations: Messages on Humanity and Nature From Buddhism, Christianity, Hinduism, Islam & Judaism”, http://www.arcworld.org/downloads/THE%20ASSISI%20DECLARATIONS.pdf, erişim tarihi: 30.11.2020.

“The Cambridge Declaration on Consciousness”, https://fcmconference.org/img/CambridgeDeclarationOnConsciousness.pdf, erişim tarihi: 28.02.2022.

“The Causes of Climate Change”, https://climate.nasa.gov/causes/, erişim tarihi: 02.03.2022.

“The Colombian Government has Failed to Fulfill the Supreme Court’s Landmark Order to Protect the Amazon”, 05.04.2019, https://www.dejusticia.org/en/the-colombian-government-has-failed-to-fulfill-the-supreme-courts-landmark-order-to-protect-the-amazon/, erişim tarihi: 08.02.2022.

“The Three Articles of the Treaty of Waitangi”, https://teara.govt.nz/en/document/4216/the-three-articles-of-the-treaty-of-waitangi, erişim tarihi: 02.02.2022.

“The Rights of Mother Earth Law”, https://www.climate-laws.org/geographies/bolivia/laws/the-rights-of-mother-earth-law, erişim tarihi: 10.01.2022.

"The Rights of Nature Before the Courts : the Case of Lagoa da Conceição in Brazil, 19.07.2021", https://cidce.org/en/the-rights-of-nature-before-the-courts-the-case-of-lagoa-da-conceicao-in-brazil/, erişim tarihi: 13.02.2022.

"The Rights of Nature Movement: A Closer Look at New Zealand", https://vjel.vermontlaw.edu/rights-nature-movement-closer-look-new-zealand, erişim tarihi: 05.02.2022.

"The Rise of the Rights of Nature", https://www.rapidtransition.org/stories/the-rise-of-the-rights-of-nature/, erişim tarihi: 05.02.2022.

"Tipnis Case", https://www.rightsofnaturetribunal.org/cases/tipnis-case/, erişim tarihi: 30.01.2022.

"Town of Nederlend Boulder County, Colorado, Resolution 2021-11, A Resolution of the Board of Trustees of Nederland in Support of Recognizind and Implementing the Inherent Legal Rights of Boulder Creek and the Boulder Creek Watershed", http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload1128.pdf, erişim tarihi: 09.02.2022.

Townsend, Dina, "The Rights of Nature (Rivers) and Constitutional Actions in Colombia", https://gnhre.org/community/the-rights-of-nature-rivers-and-constitutional-actions-in-colombia/, erişim tarihi: 07.02.2022.

"Trade Agreements and Their Implications on Nature", https://www.rightsofnaturetribunal.org/cases/trade-agreements-and-their-implications-on-nature/, erişim tarihi: 30.01.2022.

"Tribunal Internacional de Derechos de la Naturaleza visitará Bolivia por ecocidio en la Chiquitania", 09.02.2020, https://fundacionsolon.org/2020/01/09/tribunal-internacional-de-derechos-de-la-naturaleza-visitara-bolivia-por-ecocidio-en-la-chiquitania/, erişim tarihi: 30.01.2022.

Troutman, Melissa, "Rights of Nature Report: Pennsylvania Ecosystem Fights Corporation For Rights In Landmark Fracking Lawsuit", erişim tarihi. 10.03.2022.

"Tsilhqot'in (Chilcotin)", https://www.thecanadianencyclopedia.ca/en/article/chilcotin-tsilhqotin, erişim tarihi: 14.02.2022.

"Tŝilhqot'in Nation ʔELHDAQOX DECHEN TS'EDILHTAN (ʔEsdilaghSturgeon River Law)", https://www.tsilhqotin.ca/wp-content/uploads/2020/11/2020-05-28-Elhdaqox-Dechen-Tsedilhtan-Sturgeon-River-Law.pdf, erişim tarihi: 14.02.2022.

"Tŝilhqot'in Nation Hunting Order", https://www.tsilhqotin.ca/wp-content/uploads/2020/11/Law_2019_08_23TsilhqotinNationHuntingOrder.pdf, erişim tarihi: 14.02.2022.

"Tŝilhqot'in Nation v. British Columbia, 2014", https://www.tsilhqotin.ca/tsilhqotin-rights-title/, erişim tarihi: 14.02.2022.

"Tŝilhqot'in Nation Nulh Ghah Dechen Ts'edilhtan (Tŝilhqot'in Nation Wildlife Law), https://www.tsilhqotin.ca/wp-content/uploads/2020/12/Law_2019_08_23_TsilhqotinNationNGDT-WildlifeLaw.pdf, erişim tarihi: 14.02.2022.

"Turning the Tides: Judge Finds Lake Erie Bill of Rights Unconstitutional", https://nationalaglawcenter.org/turning-the-tides-judge-finds-lake-erie-bill-of-rights-unconstitutional/, erişim tarihi: 09.02.2022.

"Uganda Recognises Rights of Nature, Customary Laws, Sacred Natural Sites", https://www.gaiafoundation.org/uganda-recognises-rights-of-nature-customary-laws-sacred-natural-sites/, erişim tarihi: 12.02.2022.

"Unconstitutional Closure of Fundación Pachamama in Ecuador", https://earthlawyers.org/closure-fundacion-pachamama/, erişim tarihi: 28.01.2022.

"UNESCO, Wadden Sea", https://whc.unesco.org/en/list/1314/, erişim tarihi: 13.02.2022.

"UNESCO-Universal Declaration of Animal Rights, 17.10.1978", http://www.esdaw.eu/unesco.html, erişim tarihi: 11.05.2021.

"United Nations General Assembly, Harmony with Nature, Report of the Secretary-General, 26.07.2019", https://undocs.org/pdf?symbol=en/A/74/236, erişim tarihi: 13.02.2022.

"Universal Declaration of the Rights of Mother Earth", https://celdf.org/wp-content/uploads/2016/03/UNIVERSAL-DECLARATION-OF-THE-RIGHTS-OF-MOTHER-EARTH-APRIL-22-2010.pdf, erişim tarihi: 09.02.2022.

"Vattern Case", https://www.rightsofnaturetribunal.org/cases/vattern-case/, erişim tarihi: 30.01.2022.

"Waitangi Tribunal", https://www.waitangitribunal.govt.nz, erişim tarihi: 31.01.2022.

"What is Whakapapa?", https://teara.govt.nz/en/whakapapa-genealogy/page-1, erişim tarihi: 02.02.2022.

"When Amrita Devi And 362 Bishnois Sacrificed Their Lives For The Khejri Tree", https://feminisminindia.com/2020/09/11/when-amrita-devi-and-362-bishnois-sacrificed-their-lives-for-the-khejri-tree/, erişim tarihi: 18.02.2022.

White, Lynn, "The Historical Roots of Our Ecological Crisis", 1967, Science 155: 1203-1207, https://www.cmu.ca/faculty/gmatties/lynnwhiterootsofcrisis.pdf, erişim tarihi: 01.12.2020.

"Who are We", http://www.esdilagh.com/, erişim tarihi: 14.02.2022.

"Who We are, Global Alliance for the Rights of Nature", https://www.garn.org/about-garn/, erişim tarihi: 30.01.2022.

"Yarra River", https://www.melbournewater.com.au/water-data-and-education/water-facts-and-history/know-your-rivers-and-creeks/yarra-river, erişim tarihi: 14.02.2022.

"Yasuni ITT Case", https://www.rightsofnaturetribunal.org/cases/yasuni-itt-case/, erişim tarihi: 30.01.2022.

"Yeşil İlkeler", https://yesiller.org.tr/yesil-ilkeler/, erişim tarihi: 03.03.2022.

"Yurok Tribal Council, Resolution No: 19-40, 2019", http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload833.pdf, erişim tarihi: 09.02.2022.

TEZ ONAY SAYFASI

Üniversite	: T.C. GALATASARAY ÜNİVERSİTESİ
Enstitü	: SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Hazırlayanın Adı Soyadı	: Evrim Durmaz Aksu
Tez Başlığı	: Doğanın Hakları: Çevre Hukukuna Alternatif Bir Kuram
Savunma Tarihi	: 19 / 08 / 2022
Danışman	: Prof. Dr. Zeynep Özlem Üskül Engin

JÜRİ ÜYELERİ:

Unvan, Ad-Soyadı İmza

Prof. Dr. Zeynep Özlem Üskül Engin

Prof. Dr. Rıdvan Akın

Prof. Dr. Oktay Uygun

Prof. Dr. Ozan Erözden

Doç. Dr. Sevtap Metin

Prof. Dr. M. Yaman ÖZTEK
Enstitü Müdürü